Karl Marx

KAPİTAL

İKİNCİ CİLT

BİRİNCİ BASKI

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

İKİNCİ CİLT

KARL MARX

YAYINA HAZIRLAYAN
FRİEDRİCH ENGELS

ÇEVİREN
ALAATTİN BİLGİ

Karl Marx'ın *Capital, A Critical of Political Economy* (Volume II, Progress Publishers, Moscow 1974) adlı yapıtını, İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, İkinci Cilt, adı ile, *Sol Yayınları* tarafından, Ağustos 1976 tarihinde, Ankara'da, *Çağ Matbaası*'nda dizdirilip bastırılmıştır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÜÇÜNCÜ KISIM

TOPLAM TOPLUMSAL SERMAYENİN YENİDEN-ÜRETİMİ VE DOLAŞIMI

DİZİNLER

YAYINLAYANLARIN NOTU

Kapital'in ikinci cildi, Karl Marx'ın ölümünden sonra, Friedrich Engels tarafından hazırlanmış ve son biçimine sokulmuştur. Yapıtın ilk Almanca baskısı 1885'te yayınlanmıştır. 1893 ikinci Almanca baskısı da aynı şekilde Engels tarafından hazırlanmıştır. Türkçeye, Engels tarafından düzenlenen baskısını esas alan ve elyazmaları ile kontrol edilerek hazırlanan İngilizce baskısından (*Capital*, Volume II, Progress Publishers, Moscow 1974) çevrilmiştir.

İngilizce çeviride yer yer karşılaşılan güçlüklerin giderilmesinde, Almanca (*Das Kapital*, Zweiter Band, —Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Band 24—, Dietz Verlag, Berlin 1975) ve Fransızca (*Le Capital*, Livre Deuxiéme, Tome I, II, Éditions Sociales, Paris 1974) baskılarından yararlanılmıştır. Engels'in "Önsöz"de özel olarak belirttiği teknik güçlüklerin, kusursuz olarak sunulmasına özen gösterilmiştir.

"Dizinler" bölümünde yer alan "Kısaltmalar" ve "Ağırlıklar, Ölçüler, Paralar" Almanca baskıdan alınmış, "Yabancı Sözcük, Terim ve Deyimler" Almanca Baskıdan esinlenerek *Sol Yayınları* tarafından düzenlenmiş, "Simgeler" *Sol Yayınları* tarafından konmuştur. Öteki dizinler, çeviriye esas alınan İngilizce baskıya göre hazırlanmıştır.

Ö N S Ö Z

KAPİTAL'İN ikinci cildini yayınlamaya hazır bir biçime getirmek ve bunu, bir yandan birbiriyle bağıntılı ve elden geldiğince tam bir yapıt haline gelecek, öte yandan da, editörünün değil, tamamıyla yazarının yapıtını temsil edecek şekilde yapmak kolay bir görev değildi. Üzerinde çalışılmış bulunan eldeki metinlerin çoğunlukla parça parça bulunması bu görevi daha da güçleştiriyordu. Basıma hazır hale getirilmek üzere baştan sona dek gözden geçirilen, olsa olsa bir tek elyazması (n° IV) vardır. Ama büyük bir kısmı daha sonraki, düzeltme ile, büsbütün işe yaramaz hale gelmiştir. Öz olarak büyük bir bölümü, bütünüyle işlendiği halde, malzemenin çoğu dil bakımından son şeklini almamıştı. Dil, Marx'-ın özetlerini yaparken kullandığı dildi: çoğu kez İngilizce ve Fransızca teknik terimlerin ya da İngilizce tüm tümcelerin ve hatta

sayfaların serpiştirildiği alaylı kaba deyimleri ve tümcecikleri içeren konuşma diliyle dolu özensiz bir üslup. Düşünceler, yazarın kafasında geliştikçe kâğıda dökülmüş. Savın bazı kısımları tam olarak incelenmiş, aynı önemdeki diğerlerine sadece değinilmiş. Örnekler için olaylara dayanan malzeme toplanmış sayılabilir, ama pek az düzenlenmiş ve üzerlerinde daha da az işlenmiş. Bölüm sonlarında, yazarın bir sonraki bölüme geçme telâşı içerisinde çoğu kez, burada konunun daha fazla geliştirilmesinin tamamlanmadan bırakıldığına işaret etmek üzere, sadece birkaç kopuk tümce bulunmakta. Ve son olarak, bazan yazarın kendisinin bile çözemediği ünlü elyazısı.

Ben, ancak Marx'ın kendisinin değiştirebileceği yerlerde üslubu değiştirerek, ve ancak yapılmasında mutlak zorunluluk bulunan ve üstelik de, anlamın hiç kuşkuya yer vermeyecek kadar açık olduğu yerlerde, araya açıklayıcı tümceler ya da bağlayıcı ifadeler katarak, bu elyazmalarını elden geldiğince harfi harfine tekrar ortaya koymakla yetindim. Yorumlanmasında en ufak kuşkuya yer veren tümcelerin, sözcüğü sözcüğüne aktarılması yeğlendi. Yeni bir biçime soktuğum ya da sözcükler eklediğim yerler, basılı olarak ancak on sayfa kadar tutar ve sadece biçim konularıyla ilgilidir.

Marx'ın, ikinci cilt için bıraktığı elyazması-malzemenin sadece sayımı bile, büyük iktisadî buluşlarını, bunları bastırmadan önce en ince noktalarına kadar geliştirmede gösterdiği eşi bulunmaz dikkati ve sıkı özeleştiriyi tanıtlamaktadır. Bu özeleştiri. konunun sunuşunu, öz olarak olduğu kadar biçim olarak da, ardı arkası gelmeyen bir incelemenin sonucu durmadan genişleyen ufkuna uyarlamasına pek seyrek izin vermiştir. Sözü edilen malzeme şunları içermektedir:

Birincisi, 1861 Ağustosu ile 1863 Haziranı arasında yazılan 23 defterde 1.472 *quarto** sayfayı içeren *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*** başlıklı bir elyazması. Bu, ilk kısmı 1859'da Berlin'de çıkan aynı başlığı taşıyan bir yapıtın devamıdır. Bu, 1-220. sayfalarda (Defter I-V) ve gene 1.159-1.472. sayfalarda (Defter XIX-XXIII), *Kapital*'in birinci cildinde incelenen konular arasından, pa-

* Çift-yaprak dosya kâğıdı. —ç.
** Bundan böyle *Zur Kritik* diye anılacaktır. —*Ed.*

ranın sermayeye dönüşmesinden sonuna kadar olan konuları ele almaktadır ve bunun eldeki ilk taslağıdır. 973-1.158. sayfalar (Defter XVI-XVIII), sermaye ve kârı, kâr oranını, tüccar sermayesini ve para-sermayeyi, yani daha sonra, üçüncü cilt için elyazmasında geliştirilen konuları ele almaktadır. İkinci ciltte ele alınan temalar ile, daha sonra üçüncü ciltte ele alınanların pek çoğu henüz ayrı ayrı düzenlenmemiştir. Bunlar, geçerken, daha doğrusu, elyazmasının esas gövdesini oluşturan kesimde, yani "Artı-Değer Teorileri" başlıklı 220-972. sayfalarda (Defter VI-XV) ele alınmışlardır. Bu kesim, ekonomi politiğin esasının ve özünün, artı-değer teorisinin ayrıntılı bir eleştirel tarihini içermektedir ve buna paralel olarak, kendisinden öncekilere karşı polemikler de, ikinci ve üçüncü ciltler için elyazmalarında ayrı ayrı ve kendi mantıkî bağıntıları içerisinde incelenen noktaların çoğunu geliştirmektedir. İkinci ve üçüncü cildin kapsadığı pek çok sayıda pasajı dışarda bırakarak bu elyazmasının eleştirel kısmını *Kapital*'in dördüncü cildi olarak yayımlamayı düşünüyorum.* Değerli olmakla birlikte bu elyazmasından, bu ikinci cildin baskısında pek az yararlanılabilirdi.

Kronolojik olarak bunu izleyen elyazması, üçüncü cilde ait olandır. Bunun, hiç değilse büyük bir kısmı 1864 ve 1865'te yazılmıştır. Ancak bu elyazmasının, temel kısımlarının tamamlanmasından sonradır ki, Marx, 1867'de yayımlanan birinci cildi geliştirmeye girişmiştir. Şimdi, üçüncü cildin bu elyazmasını basıma hazırlamakla uğraşmaktayım.

Bunu izleyen döneme —birinci cildin yayımından sonra— ikinci cilt için, Marx'ın kendisinin I-IV şeklinde numaraladığı, dört

* Ölüm, Engels'in, *Artı-Değer Teorileri*'ni, *Kapital*'in dördüncü cildi olarak yayımlamasına engel oldu. 1905-10'da Kautsky, yapıtın, aslından bazı keyfî sapmaları, yer değiştirmeleri, atlamaları içeren Almanca bir baskısını çıkardı. *Artı-Değer Teorileri*'nin ilk aslına uygun baskısı Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından 1954-61 yıllarında Rusça olarak yayımlandı. Çevirideki birkaç zorunlu düzeltme ve kitabın yardımcı malzemelerine eklemeler ile bu yapıt, Marx ve Engels *Toplu Yapıtları*'nın (Moskova, 1962-64) ikinci Rusça baskısının 26. cildinin üç kısmını oluşturmaktadır. 1956-62'de, 1954-61 Rusça baskısı esas alınarak Almanca bir baskı Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde yayımlandı. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde, Marx, Engels *Werke*'nin 26. cildi olarak üç kitap halinde *Artı-Değer Teorileri*'nin yeni bir baskısı üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Moskova'daki Progress Publishers, kitabın tamamının İngilizce bir baskısını yayınlamış bulunmaktadır. —*Ed.*

çift-yapraklı bir elyazması derlemesi tekabül etmektedir. Tahminen 1865 ya da 1867'de yazılan elyazması I (150 sayfa), şimdiki II. cildin, ilk ayrı ama biraz dağınık olarak geliştirilmiş biçimidir. Burada da yararlanacak bir şey yoktu. Elyazması III, kısmen, çoğu ikinci cildin birinci kısmı ile ilgili Marx'ın özetlerini içeren defterlerine yapılan iletmelerin ve bu defterlerden yapılan alıntıların bir derlemesi olup, kısmen de, belli noktaların işlenmesi, özellikle Adam Smith'in, sabit ve döner sermaye ile kârın kaynağı konusundaki önermelerinin bir eleştirisidir; ayrıca, üçüncü cilde ait bulunan, artı-değer oranının kâr oranı ile bağıntısının bir serimidir. İkinci ve üçüncü ciltler için işlenmiş metinler, daha sonraki düzeltmelerle geçersiz hale gelirlerken ve bunların büyük bir kısmı atılmak durumunda kalırken, bu atıflardan da derlenebilecek pek az yeni bir şey vardı.

Elyazması IV, ikinci cildin birinci kısmı ile, ikinci kısmının ilk bölümlerinin baskıya hazır bir geliştirmesidir ve gerekli olan yerlerde yararlanılmıştır. Bu elyazması, Elyazması II'den daha önce yazıldığı anlaşıldığı halde, biçim olarak daha fazla tamamlanmış olduğu için, bu kitabın buna uygun düşen kısımlarında yararlı biçimde kullanılabilmiştir. Elyazması II'den birkaç eklenti yapmak yeterliydi. Elyazması II, ikinci cildin bir dereceye kadar tamamlanmış tek biçimidir ve 1870'ten itibaren yazılmaya başlanmıştır. Birazdan sözünü edeceğim son basıma ilişkin notlar, açıkça şunu söyler: "Metnin ikinci geliştirilmiş biçimi esas alınmalıdır."

Esas olarak Marx'ın sağlık durumunun iyi olmaması nedeniyle 1870'ten sonra, araya bir başka fasıla daha girmişti. Marx, bu zamanını, alışageldiği gibi, tarımbilim, Amerika'da ve özellikle Rusya'da kırsal ilişkiler, para piyasası ve bankacılık ve, nihayet, jeoloji ve fizyoloji gibi doğa bilimlerini incelemekle geçirdi. Bu döneme ait metin aktarmalarını içeren pekçok not defterinde, bunlardan ayrı olarak matematik çalışmaları da dikkati çekecek ölçüde görülür. 1877 yılı başında, esas çalışmasını tekrar ele alabilecek kadar iyileşmişti. Başlangıcı Elyazması V (56 çift-yaprak) olan, ikinci cildin yeni bir geliştirmesinin temeli olma amacını taşıyan ve yukarda sözü edilen 1877 Martının sonuna kadar uzanan dört elyazmasından iletmeler ve notlar vardır. Bu, ilk dört bölümü içermektedir ve henüz pek az işlenmiştir. Temel noktalar dipnotlarda

ele alınmıştır. Malzeme, ayıklanmaktan çok biraraya getirilmiştir, ama bu, birinci kısmın en önemli kesiminin en tam sunuluşudur.

Bundan, baskıya hazır bir elyazması hazırlamak için ilk girişim, yalnızca 17 *quarto* sayfayı, [yani —ç] birinci bölümün büyük bir kısmını kapsayan Elyazması VI'da (1877 Ekiminden *sonra* ve 1878 Temmuzundan önce) yapılmıştır. İkinci ve son bir girişim, yalnız 7 çift-yapraklı sayfayı tutan Elyazması VI'da, "2 Temmuz 1878"de yapılmıştı.

Bu sıralarda öyle görünüyor ki, Marx, sağlık durumunda köklü bir değişiklik olmadığı takdirde, ikinci ve üçüncü ciltlerin geliştirilmesini kendisi için tatmin edici bir şekilde hiç bir zaman bitirmeyeceğini anlamıştı. Gerçekten de, elyazmaları, V-VIII, kötüleşen sağlık durumuna karşı şiddetli bir mücadelenin izlerini sık sık göstermektedir. Birinci kısmın en zor parçası Elyazması V üzerinde yeniden çalışılmıştı. Birinci kısmın geriye kalanı ile, onyedinci bölüm dışında ikinci kısmın tamamı büyük teorik güçlükler çıkarmamıştır. Ama, toplumsal sermayenin yeniden-üretimi ve dolaşımı ile ilgili üçüncü kısım, ona, pek çok değişiklik gerektiriyor gibi görünmüştü; çünkü, Elyazması II, ilkin, yeniden-üretimi, buna aracılık eden para dolaşımını hesaba katmaksızın ele almış ve sonra aynı sorunu, para dolaşımını hesaba katarak tekrar incelemişti. Bunun ayıklanması ve bu kısmın tamamının, yazarın genişlemiş ufkuna uyabilecek biçimde yeniden kurulması gerekiyordu. Elyazması VIII, yalnız 70 *quarto* sayfayı içeren bir defter, meydana böyle çıkmış oldu. Ne var ki, Marx'ın bu kadarcık bir alana sıkıştırmayı başardığı çok sayıda konu, bu elyazması ile, Elyazması II'den katılan parçalar dışta bırakıldıktan sonra basılmış şekildeki üçüncü kısım ile karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir.

Bu elyazması da, gene, konunun sırf bir hazırlık niteliğinde ele alınmasıdır ve esas amacı, Elyazması II'ye üzerinde yeni olarak söylenecek bir şey bulunmayan ve dikkate alınmamış olan noktalara kıyasla daha yeni olarak kazanılmış bulunan bakış açılarını sağlamlaştırmak ve geliştirmektir. Üçüncü kısım ile azçok ilişkili bulunan, ikinci kısmın, onyedinci bölümünün önemli bir kesimi bir kez daha yeniden yazılmış ve genişletilmiştir. Mantık sıralanışı sık

sık kesintiye uğramakta, özellikle sonuçta, konunun ele alınmasında yer yer boşluklar bulunmaktadır ve çok bölük pörçüktür. Ne var ki, bu konuda Marx'ın söylemek istediği şey, burada, şu ya da bu biçimde söylenmiştir.

İşte, Marx'ın ölümünden kısa bir süre önce kızı Eleanor'a belirttiği gibi, ortaya "bir şey çıkartmam" beklenen ikinci cilde ait malzeme işte budur. Bu görevi, en dar anlamında yorumladım. Mümkün olan her yerde, işimi, yalnız, eldeki değişik metinler arasından bir seçme ile sınırladım. Çalışmamı, daima, daha öncekiler ile karşılaştırarak, mevcut en son düzeltilmiş elyazmasına dayandırdım. Yalnız birinci ve üçüncü kısımlar bazı gerçek güçlükler, yani sırf teknik nitelikte olmasının ötesinde güçlükler gösterdi ve bunlar gerçekten de oldukça fazlaydı. Bunları, yalnız ve yalnız, yazarın anlayışı içerisinde çözmeye çalıştım.

Metindeki alıntıları, bunlar olguları doğrulamak için aktarılmış olduklarında ya da Smith'ten alınan pasajlarda olduğu gibi, konuya derinlemesine girmek isteyen herkesin özgün metni elde edebileceği durumdaysa çevirdim. Bu, yalnız, onuncu bölümde olanaksızdı, çünkü burada eleştirilen, İngilizce metnin kendisiydi.

Birinci ciltten yapılan alıntılarda, sayfalar Marx hayatta iken son çıkan ikinci baskıya göre gösterilmiştir.

Üçüncü cilt için, *Zur Kritik*'in elyazması biçimindeki ilk işlenmesi, Elyazması III'ün yukarda sözü edilen kısımları, çeşitli not defterlerine serpiştirilmiş rasgele birkaç kısa not dışında yalnız şu malzemeler bulunmaktadır: Aşağı yukarı ikinci cildin Elyazması II kadar tam bir biçimde yazılmış bulunan ve yukarda değinilen 1864-65 tarihli çift-yapraklı elyazması; ayrıca 1875 tarihli bir defter: konuyu matematik olarak (denklemler halinde) ele alan, Artı-Değer Oranının, Kâr Oranıyla Bağıntısı. Bu cildin yayına hazırlanması hızla ilerlemekte. Şimdiye değin görebildiğim kadarıyla, birkaç ama çok önemli kesim dışında, bu, esas olarak teknik güçlükler gösterecektir.

Marx'a karşı önce ancak şurada burada fısıltı halinde, daha sonraları, ölümünden sonra ise, Alman Kürsü ve Devlet Sosyalistleri ve onların yardakçıları tarafından, tanıtlanmış bir olgu olarak

ilân edilen bir suçlamayı çürütmek için burayı uygun bir yer olarak görüyorum. Marx'ın Rodbertus'un yapıtından çalıntı yaptığı öne sürülüyor. Bir başka yerde bu konuda hemen söylenmesi gerekeni zaten söyledim[1] ama şimdiye değin kesin bir kanıt öne sürme olanağını bulamadım.

Bildiğim kadarıyla bu suçlama, ilk kez, R. Meyer'in *Emancipationskampf des vierten Standes*'inde (s. 43) yapılmıştı: "Marx'ın, eleştirisinin büyük bir kısmını, bu yayımlardan derlemiş olduğu *tanıtlanabilir*" — Rodbertus'un, otuzların son yarısına ait yapıtları kastediliyor. Daha başka kanıt öne sürülene kadar, bu sava ait "bütün kanıtın", bunun böyle olduğu konusunda Rodbertus'un, Herr Meyer'e güvence vermesinden ibaret bulunduğunu pekâlâ varsayabilirim.

1879'da Rodbertus bizzat sahnede görünüyor ve yapıtı *Zur Erkenntniss unsrer staatswirtschaflichen Zustande*, 1842, ile ilgili olarak J. Zeller'e şunları yazıyor (*Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Tubingen 1879, s. 219):*

"Göreceksiniz ki, bu" (orda geliştirilen düşünce çizgisi), "benim adımı anmaksızın Marx tarafından pek güzel kullanılmıştır." Rodbertus'un yapıtlarının, ölümünden sonraki yayımcısı Th. Kozak, bu imayı, daha fazla merasime gerek görmeksizin yineliyor. (*Das Kapital* von Rodbertus, Berlin 1884, Einleitung, s. XV.)

Son olarak, R. Meyer tarafından 1881'de yayımlanan *Briefe und Sozialpolitische Aufsätze von D. Rodbertus-Jagetzow*'da, Rodbertus, düpedüz şöyle diyor: "Bugün, hiç adım anılmaksızın, Schaffle ve Marx tarafından *soyulmuş* olduğumu görüyorum." (Mektup n° 60, s. 134.) Ve bir başka yerde Rodbertus'un iddiası daha kesin bir biçim almakta: "Üçüncü toplumsal mektubumda ben, *özünde Marx'la aynı biçimde*, ama daha kısa ve daha açık biçimde, kapitalistin *artı-değerinin kaynağının* ne olduğunu göstermiş bulunuyorum." (Mektup n° 48, s. 111.)

[1] Karl Marx'ın *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhon's Philosophie des Elends*, adlı yapıtının önsözünde. Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky, Stuttgart 1885. [K. Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 7-25.]

* Rodbertus 1875'te öldü. Engels'in sözünü ettiği Zellen'e mektubu 1879'da yayımlandı. —*Ed.*

Marx, hiç bir zaman bu çalıntı suçlamaları konusunda herhangi bir şey işitmemişti. *Emancipationskampf*'ın Marx'a ait nüshasında, yalnız Enternasyonal ile ilgili kısım kesilip açılmıştı. Geri kalan sayfalar onun ölümünden sonra tarafımdan kesilene kadar açılmamış durumdaydı. Tubingen *Zeitschrift*'e hiç bakmamıştı. R. Meyer'e yazmış olduğu *Briefe*, vb. de, aynı şekilde, onun için meçhul kalmıştı ve ben de "soygun" ile ilgili bu pasajdan, Dr. Meyer'in bizzat kendisi lütfedip de 1884'te dikkatimi çekene kadar habersizdim. Bununla birlikte, Marx'ın 48 nolu mektuptan haberi vardı. Dr. Meyer, bunun aslını, Marx'ın en küçük kızına sunma inceliğini göstermişti. Kendisine yöneltilen eleştirilerin Rodbertus'ta aranması konusundaki gizemli fısıltıların bazıları Marx'ın kulağına ulaştığında, bizzat Rodbertus tarafından ileri sürülen iddialar konusunda nihayet ilk elden bilgi edindiğini söyleyerek bana bu mektubu gösterdi; eğer Rodbertus'un bütün iddiası bu idiyse, Marx'ın buna hiç bir itirazı yoktu ve Rodbertus'un, kendi açıklamasının daha kısa ve açık olduğunu kabul ederek bunun zevkini çıkarmasına pekâlâ göz yumabilirdi. Gerçekte Marx, Rodbertus'un bu mektubu ile konuyu kapanmış saydı.

Bunu rahatlıkla yapabilirdi, çünkü, kendi ekonomi politiğin eleştirisi, yalnız anahatları bakımından değil daha önemli ayrıntıları ile de tamamlanmış olduğu 1859 dolaylarına kadar, Rodbertus'un yazınsal faaliyetleri konusunda en ufak bir bilgisi olmadığını ben kesinlikle biliyorum. Marx, ekonomi incelemelerine, büyük İngiliz ve Fransızlardan yola çıkarak, 1843'te Paris'te başladı. Alman iktisatçılarından yalnız Rau ve List'i biliyordu ve daha fazlasını da bilmek istemiyordu. Ne Marx, ne de ben, Berlin temsilcisi olarak yaptığı konuşmaları ve bakan olarak faaliyetlerini, 1848'de, *Neue Rheinische Zeitung*'da* eleştirmek zorunda kalana kadar, Rodbertus'un varlığı konusunda tek sözcük duymuş değildik. Her ikimiz de o kadar cahildik ki, böyle birdenbire bakan olan bu Rodbertus'un kim olduğunu Ren milletvekillerine sormak zorunda kal-

* *Neue Rheiniche Zeitung. Organ der Demokratie.* — Marx'ın yöneticiliği altında 1 Haziran 1848'den 19 Mayıs 1849'a kadar Köln'de yayınlanan günlük bir gazete. Çıkaranlar arasında Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Bronke, Ferdinand Freiligrath ve Heinrich Bürgers bulunmaktaydı. Gazetenin yayını Marx ve ötekilerin Prusya hükümeti tarafından cezalandırılması yüzünden son buldu. —*Ed.*

mıştık. Ne var ki, bu milletvekilleri de, bize, Rodbertus'un iktisadî yazıları konusunda hiç bir şey söyleyememişlerdi. Öte yandan, Marx'ın o sırada, "kapitalistin artı-değerinin" yalnız nereden değil *nasıl* meydana geldiğini Rodbertus'un yardımı olmaksızın da pekâlâ bildiğini, ona ait *Felsefenin Sefaleti,* 1847,* ile, aynı yıl Brüksel'de verdiği ve 1849'da *Neue Rheinische Zeitung*'un 264-69. sayılarında yayınlanan ücretli emek ve sermaye konusundaki konferansları da tanıtlamaktadır.** Ancak 1859'da Lassalle'ın aracılığıyladır ki, Marx, Rodbertus adında bir iktisatçının varlığından haberdar oldu ve bunun üzerine, British Museum'da "üçüncü toplumsal mektubu" aradı.

Gerçek durum işte böyleydi. Ve şimdi Marx'ın Rodbertus'u "soymakla" suçlandığı şeyin içeriğinin ne olduğuna bir gözatalım. Rodbertus diyor ki: "Üçüncü toplumsal mektubumda ben, Marx-la aynı biçimde, ama daha kısa ve açıkça, kapitalistin artı-değerinin kaynağının ne olduğunu göstermiştim." Demek ki, sorunun özü bu: Artı-değer teorisi. Ve, Marx'ta, Rodbertus'un, kendi malı diye iddia edebileceği başka ne olabileceğini söylemek gerçekten güç olurdu. Böylece Rodbertus, burada, artı-değer teorisinin gerçek yaratıcısının kendisi olduğu ve Marx'ın bunu kendisinden çalmış olduğunu ilân ediyor.

Bakalım üçüncü toplumsal mektup, artı-değerin kökeni konusunda ne diyor? Sadece şunu: Toprak rantı ile kârı biraraya koyan kendisine ait "rant" terimi, bir metaın değerine bir "değer katılmasından" doğmayıp, "ücretlerden bir değer indiriminden doğmaktadır; bir başka deyişle, çünkü ücretler, ürünün değerinin ancak bir kısmını temsil eder", ve eğer emek yeter derecede üretken ise ücretlerin, "bu değerden, sermayenin yerine konması (!) ve rant için yeter miktarda kalması amacıyla, emeğin ürününün, doğal değişim-değerine eşit olması"*** gerekmez. Ne var ki, bize, burada, bir ürünün "sermayenin yerine konması" için, dolayısıyla, hammaddelerin ve araç ve gereçlerin aşınma ve yıpranmasının yerine

* Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, 1975. —*Ed.*

** Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye — Ücret, Fiyat ve Kâr,* Sol Yayınları, Ankara 1976. —*Ed.*

*** Rodbertus-Jagetzow, Karl. *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grunderente und Begründung einer neuen Rententheorie,* Berlin 1851, s. 87. —*Ed.*

konması için geriye hiç bir şey bırakmayan bir ürünün "doğal deği şim-değerinin" ne tür şey olduğu konusunda hiç bilgi verilmiyor.

Rodbertus'un bu görkemli buluşunun Marx üzerinde ne gibi bir izlenim yarattığını söyleyebilecek durumda olmamız bizim için büyük bir talih. *Zur Kritik*'in elyazmasında, defter X, s. 445 ve devamında şunu buluyoruz: "Konu dışı. Herr Rodbertus. Yeni bir Toprak Rantı Teorisi." Bu, Marx'ın, üçüncü toplumsal mektuba baktığı biricik görüş açısıdır. Rodbertusçu artı-değer teorisi genellikle şu alaycı ifade ile bir yana itiliyor: "Bay Rodbertus, önce, toprak mülkiyeti ile sermaye mülkiyetinin birbirinden ayrılmamış bulunduğu bir ülkedeki durumu tahlil ediyor ve sonra da rantın (bununla o tüm artı-değeri kastediyor), sadece, ödenmeyen emeğe ya da içersinde bu emeğin ifade edildiği ürünlerin niceliğine eşit olduğu şeklindeki *önemli* sonuca ulaşıyor."*

Kapitalist insan, birkaç yüzyıldır artı-değer üretmekte ve giderek bu artı-değerin kökeni üzerinde kafa yorma noktasına varmaktadır. İlk önesürülen görüş, doğrudan doğruya ticarî uygulamadan gelişmiştir: artı-değer, ürünün değerine yapılan bir ekten doğar. Bu düşünce merkantilistler arasında geçerliydi. Ama James Steuart daha o zaman, bu durumda, birinin kazanacağı şeyi bir başkasının zorunlu olarak kaybedeceğini kavramıştı. Ne var ki, bu görüş gene de, özellikle sosyalistler arasında olmak üzere, uzun süre devam etti. Ama klasik bilimden Adam Smith tarafından sürülüp atıldı.

Wealth of Nations ("Ulusların Zenginliği"), c. I, Bölüm VI'da şöyle diyor: "Belli kimselerin elinde sermaye (*stock*) birikir birikmez, bunlardan bazıları, bunu, haliyle, gayretli kimseleri işe koşmakta kullanacaklar ve bunların işlerini ya da *bunların emeklerinin maddelere kattığı şeyi* satmak suretiyle bir *kâr* elde etmek için bu insanlara malzemeler ve geçim araçları sağlayacaklardır. İşçilerin *maddelere kattığı değer*, demek ki, bu durumda, *iki kısma* ayrışır; bunlardan birisi *işçilerin ücretlerini* karşılar, diğeri, bunların *işvereninin*, tüm malzeme stoku ve yatırmış olduğu ücretler üzerinden elde ettiği *kârlarını* karşılar."** Ve biraz

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals*), 2. Teil, Berlin 1959, s. 7-8. —*Ed.*

** A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London 1843, Vol. I, s. 131-32. —*Ed.*

ilerde şöyle diyor: "Herhangi bir ülkenin toprağının hepsi özel mülkiyet haline gelir gelmez, toprakbeyleri, diğer bütün insanlar gibi, ekmedikleri şeyi biçmeyi pek severler ve toprağın doğal ürü nü için bile bir rant talep ederler. ..." Emekçi "kendi *emeğinin* derlediği ya da ürettiği şeyin *bir kısmını* toprak sahibine *vermek* zorundadır. Bu kısım ya da aynı şey demek olan bu kısmın fiyatı, *toprak rantını* oluşturur."*

Marx, bu pasaj üzerinde, yukarda sözü edilen elyazması *Zur Kritik, etc.*, s. 253'te şu yorumda bulunur:

"Böylece Adam Smith *artı-değeri* —yani, artı-emeği, ödenmiş emeğin, ücretler şeklinde eşdeğerini almış olan emeğin üzerinde, harcanmış ve meta içerisinde gerçekleştirilmiş emeğin fazlasını— *genel kategori* olarak anlıyor ve, dar anlamı ile kâr ve toprak rantı, bu genel kategorinin sadece dalları oluyor."**

Adam Smith ayrıca şöyle diyor (c. I, Böl. VIII): "Toprak özel mülkiyet haline gelir gelmez, toprakbeyi, emekçinin, topraktan yetiştirdiği ya da derlediği ürünün hemen hemen tümünden bir pay talep eder. Onun rantı, *toprakta kullanılan emeğin ürününden ilk indirimi* oluşturur. Toprağı işleyen kimse, hasadı kaldırana dek kendisini geçindirecek araçlara pek ender olarak sahiptir. Geçimi, genel olarak, kendisini çalıştıran ve onun emeğinin ürününde pay sahibi olmadıkça ya da kendisine ait sermayesi (*stock*) bir kâr ile birlikte yerine konulmadıkça bu emekçiyi çalıştırmakta bir çıkarı bulunmayan bir patronun, bir çiftçinin stokundan avans olarak sağlanmıştır. Bu kâr, toprakta kullanılan emeğin ürününden *ikinci bir indirimdir*. Hemen hemen öteki bütün emek ürünleri de, benzer kâr indirimine uğrarlar. Bütün zanaat ve manüfaktürlerde, işçilerin büyük bir kısmı, kendilerine iş malzemelerini ve bu iş tamamlanana kadar ücretlerini ve bakımlarını avans verecek bir patronun gereksinmesi içerisindedirler. O, *bunların emeklerinin ürününü*, ya da bu emeğin, üzerinde çalıştığı malzemeye kattığı değeri *paylaşır*; ve bu pay onun kârını oluşturur."***

Marx'ın yorumu (Elyazması, s. 256): "Bu nedenle, Adam Smith,

* *ibid.*, s. 134. —*Ed.*

** Karl Marx, *Theories of Surplus-Value* (Volume IV of *Capital*), Moscow, 1963, Kısım I, s. 80-81. —*Ed.*

*** A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London 1843, Vol. I, s. 172-73. —*Ed.*

burada, açık bir dille, sermaye üzerindeki rant ve kârı, salt işçinin ürününden ya da, onun tarafından malzemeye eklenen emek miktarına eşit olan, ürününün değerinden *indirimler* olarak tanımlıyor. Bu indirim, ne var ki, Adam Smith'in kendisinin de daha önce açıkladığı gibi emeğin ancak, işçinin, yalnız kendi ücretlerini ödeyen ya da yalnız ücretleri için bir eşdeğer sağlayan emek niceliğinin üzerinde, malzemeye eklediği kısmından, yani artı-emekten, emeğinin ödenmeyen kısmından ibaret olabilir."*

Demek ki, Adam Smith bile, "kapitalistin artı-değerinin kaynağını" ve üstelik toprakbeyininkinin kaynağını da biliyor. Marx, bunu, daha 1861 yılında kabul etmiş durumda, oysa Rodbertus ve devlet sosyalizminin ilkyaz sağanağı altında yerden mantar gibi biten sürü halindeki hayranları bütün bunları unutmuş görünüyorlar.

"Ne var ki," diye devam ediyor Marx, "o [Adam Smith], artı-değeri, kâr ve rantta büründüğü özgül biçimlerden farklı olarak, kendine özgü bir kategori olarak ayırdetmiyor. Kendisinin incelemesindeki pek çok yanılgı ve yetersizliğin kaynağıdır. Ve hatta bu Ricardo'nun yapıtında daha da fazladır."**

Bu ifade Rodbertus'a tıpatıp uyar. Onun "rantı", sadece, toprak rantı kârın bir toplamıdır. Baştanbaşa hatalı bir toprak rantı teorisi kuruyor ve kârı, aynen kendisinden öncekilerde bulduğu gibi hiç incelemeksizin kabul ediyor.

Marx'ın artı-değeri, tersine, üretim aracı sahipleri tarafından herhangi bir eşdeğer verilmeksizin elde edilen değerler toplamının *genel biçimini* temsil eder ve bu biçim, ilk kez Marx'ın bulduğu çok özel yasalar uyarınca birbirinden farklı, kâr ve toprak rantına *dönüşmüş* biçimlerine ayrılır. Bu yasalar üzerinde üçüncü ciltte durulacaktır. Orada, genellikle artı-değerin anlaşılmasından, onun kâra ve toprak rantına dönüşmesinin anlaşılmasına, bir başka deyişle, artı-değerin kapitalist sınıf içerisinde dağılımı konusundaki yasaların anlaşılmasına ulaşmak için pek çok ara halkların gerekli olduğunu göreceğiz.

Ricardo, Adam Smith'ten epeyce ötelere gidiyor. Artı-değer anlayışını, Adam Smith'te tohum halinde bulunan ama uygulamaya

*K. Marx, *Theories of Surplus-Value* (Vol. IV of *Capital*), Moscow 1963, Kısım I, s. 83. —*Ed.*

** *ibid.*, s. 81. —*Ed.*

gelince genellikle unutulan yeni bir değer teorisine dayandırmakta dır. Bu değer teorisi, daha sonraki bütün iktisat biliminin çıkış noktası halini almıştır. Metaların değerinin bunlarda nesnelleşen emek niceliği ile belirlenmesinden, o, emek tarafından hammaddelere eklenen değer miktarının, emekçiler ile kapitalistler arasındaki dağılımını ve bu değerin ücretler ile kâra (yani, burada artı-değere) bölünmesini çıkartıyor. Bu iki kısmın oranları ne olursa olsun, metaların değerinin aynı kaldığını gösteriyor ve bu yasanın pek az istisnaları olduğunu kabul ediyor. Hatta o, ücretler ile (kâr biçiminde alınan) artı-değerin karşılıklı bağıntıları konusunda, çok genel deyimlerle ifade edilmekle birlikte, birkaç temel yasa koyuyor (Marx, *Das Kapital*, Buch I, Kap. XV, A),* ve toprak rantının, bazı koşullar altında oluşmayan kârın üzerindeki bir fazlalık olduğunu gösteriyor.

Bu noktaların hiç birisinde Rodbertus, Ricardo'dan öteye geçemiyor. Rikardocu teorinin, bu okulun yıkılmasına neden olan iç çelişkilerine ya tamamen yabancı kalıyor ya da bunlar, onu ekonomik çözümler bulmaya itecek yerde, sadece, ütopik taleplerde bulunmak gibi yanlış bir yola sokuyor (onun, *Zur Erkenntnis, etc.*, s. 130).

Ne var ki, rikardocu değer ve artı-değer teorisi, sosyalist amaçlar için kullanılmak üzere Rodbertus'un *Zur Erkenntnis*'ini beklemek zorunda değildi. Birinci cildin 609. sayfasında (*Das Kapital*, 2. baskı),** *The Source and Remedy of the National Difficulties, A Letter to Lord John Russell*, London 1821, başlıklı bir kitapçıktan alınmış şu aktarmayı buluyoruz: "Artı-ürünün ya da sermayenin sahipleri." Yalnız, "artı-ürün ya da sermaye" ifadesi nedeniyle bile olsa önemi dikkate alınması gereken ve Marx'ın unutulup gitmekten kurtardığı bu 40 sayfalık kitapçıkta aşağıdaki sözleri okuyoruz:

"... kapitaliste düşebilecek her şeyi" (kapitalist açısından) "o ancak işçinin artı-emeğinden alabilir; çünkü işçi yaşamak zorundadır." (s. 23.) Ama, işçinin *nasıl* yaşadığı ve dolayısıyla, kapitalist tarafından elkonulan artı-emeğin ne kadar olacağı çok göreli şeylerdir. "... eğer sermaye miktar olarak artarken değer olarak azal-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Onyedinci Bölüm, Birinci Kesim, Sol Yayınları, Ankara 1975.

** *ibid.*, s. 626. —*Ed.*

mazsa, kapitalistler, işçilerden, yaşamları için gerekli olanın ötesindeki emeğin her saatinin ürününü kopartıp alacaklar ve kapitalist, en sonunda, işçiye, 'Artık ekmek yemeyeceksin ... çünkü, pancar ve patatesle yaşamını sürdürmen olanağı var' diyebilir. Ve biz bu noktaya gelmiş bulunuyoruz!" (s. 23-24.) "Eğer işçi ekmek yerine patates ile beslenecek hale getirilebilirse, emeğinden daha fazla şey kopartılabileceği tartışmasız doğrudur; yani ekmek ile beslendiği zaman, kendisi ile ailesinin geçimi için, *pazartesi ve salının emeğini alıkoymak* zorunda kalacaktır, patateste ise yalnız *pazartesinin yarısına* gereksinme duyacaktır; ve pazartesinin geriye kalan yarısı ile salının tamamı, ya devletin ya da *kapitalistin* hizmeti için *hazır bulunacaktır*." (s. 26.) "İster rant, ister para üzerinden faiz ya da ister ticaret kârı niteliğinde olsun kapitalistlere ödenen faizin, başkalarının emeğinden ödendiği kabul edilmiştir." (s. 23.) Burada, tıpkı Rodbertus gibi aynı "rant" düşüncesini görüyoruz, yalnız "rant" yerine "faiz" kullanılıyor.

Marx şu yorumda bulunuyor (elyazması *Zur Kritik*, s. 852): "Bu pek az bilinen —'akıllara durgunluk veren ayakkabı tamircisi'* MacCulloch kendisinden sözettirmeye başladığı sırada yayınlanan— kitapçık Ricardo'ya kıyasla önemli bir gelişmeyi temsil eder. Artı-değeri ya da Ricardo'nun diliyle 'kârı' (çoğu kez de artı-ürünü) ya da faizi, kitapçığın yazarının da adlandırdığı gibi, doğrudan doğruya artı-emek, işçinin işgücünün değerini yerine koyduğu, yani işçinin, kendi ücretlerinin bir eşdeğerini üreten emek miktarının üzerinde bedava olarak harcadığı emek olarak adlandırıyor. *Değeri emeğe* indirgemek, bir *artı-ürün* tarafından temsil edilen artı-değeri, *artı-emeğe* indirgemekten daha önemli değildi. Bu *daha önce Adam Smith tarafından ifade edilmiştir ve Ricardo'nun tahlilinde temel bir etmeni oluşturmaktadır*. Ne var ki, onlar bunun mutlak biçimi içerisinde ne böyle olduğunu söylüyorlardı, ne de bunu herhangi bir yerde saptıyorlardı."** Ayrıca, elyazmasının 859. sayfasında şunları okuyoruz: "Üstelik yazar, iktisadî kategorilerin, kendisine

* 1826'da Edinburgh'da yayınlanan *Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy* adlı kitapçığın yazarı tarafından MacCulloch'a verilen takma ad; yazarın adı M. Mullion diye gösterilmiştir; John Wilson'un takma adı. —*Ed.*

** K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals*), 3. Teil, Berlin 1962, s. 236-37. —*Ed.*

ulaştığı biçimiyle, tutsağıdır. Tıpkı, artı-değer ile kârın karıştırıl masının Ricardo'yu tatsız çelişkilere götürmesi gibi, bu yazar da, artı-değere, 'sermayenin faizi' adını takmakla daha iyi bir sonuca ulaşmış olmuyor. Gerçekten de, bütün artı-değeri, artı-emeğe indirgeyen ilk kişi olarak, Ricardo'yu geride bırakmaktadır. Üstelik artı-değere 'sermayenin faizi' derken aynı zamanda bu deyim ile, rant, para üzerinden faiz ve işletme kârı gibi özel biçimlerinden ayrı olarak, artı-emeğin genel biçimini kastettiğini vurguluyor. Ve gene de, bu özel biçimlerden birisinin adını, faizi, genel biçim için ad olarak seçiyor. Ve bu, onun iktisadî argoya düşmesine yetmiştir."*

Bu son pasaj Rodbertus'a kalıp gibi oturuyor. O da, kendisine ulaştığı biçimiyle, iktisat kategorilerinin bir tutsağıdır. O da, gene, dönüşmüş alt biçimlerinden birisinin adını, rantı, artı-değere uyguluyor, ve böylece onu iyice belirsizleştiriyor. Bu iki yanılgının sonucu iktisadî argoya düşmesi, Ricardo'ya kıyasla ileriliğini eleştirel biçimde sürdürmemesi ve bunun yerine, onun bitmemiş teorisi ni daha kabuğundan bile kurtulmadan, her zaman olduğu gibi getirmekte çok geç kaldığı bir ütopya için temel olarak kullanma yanlışına düşmesidir. Kitapçık 1821'de yayınlanmıştı ve Rodbertus'un 1842 tarihli "rant"ını bütünüyle önceden söylemiş bulunuyordu.

Bizim kitapçık, yirmilerde, rikardocu değer ve artı-değer teorisini, proletaryanın çıkarına, kapitalist üretime karşı çıkartan ve burjuvazi ile onun silahlarıyla savaşan bütün bir yazının en uç karakolundan başka birşey değildir. Owen'ın tüm komünizmi, ekonomik sorunlarda polemiğe giriştiği kadarıyla Ricardo'ya dayanıyordu. Ondan başka, Marx'ın daha 1847'de Proudhon'a karşı (*Misère de la philosophie*, s. 49)** bazılarının sözünü ettiği, Edmonds, Thompson, Hodgskin, vb., vb. "ve dört sayfa daha *vesaire*" gibi daha epeyce vardı. Bu yazı bolluğu arasından, ben, gelişigüzel şunları seçiyorum: William Thompson, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness*, yeni bir baskı, London 1850. 1822'de yazılan bu yapıt ilk kez 1824'te yayınlandı. Burada da gene, üretici olmayan sınıflar tarafından elkonulan servet, her yerde, işçinin ürününden bir indirim olarak tanım-

* *Ibid.*, s. 252-53. —*Ed.*
** Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 72. —*Ed.*

lanmakta ve oldukça güçlü sözcükler kullanılmaktadır. Yazar diyor ki: "Toplum denilen şeyin devamlı çabası, üretken işçiyi, kendi emeğinin ürününün, elden geldiğince küçük bir kısmı karşılığında çalıştırmak için kandırmak, aldatmak, korkutmak ve zorlamak olmuştur." (s. 28.) "Emeğinin mutlak ürünü bütünüyle ona niçin verilmesin?" (s. 32.) "Kapitalistler tarafından üretken emekçilerden, rant ya da kâr adı altında kopartılıp alınan bu miktar bedelin, toprağın ya da öteki nesnelerin kullanımı karşılığı olduğu iddia ediliyor. Onun üretken güçlerinin üzerinde ve onun aracılığı ile elde edilebileceği bütün fizikî malzemeler, çıkarları ona karşıt bulunan kimselerin ellerinde bulunduğuna ve bunları herhangi bir biçimde kullanması için onların rızası zorunlu bir koşul olduğuna göre, o daima, *kendi emeğinin meyvelerinin*, çabalarının karşılığı olarak ona vermeyi uygun görecekleri *kısmı* için bu kapitalistlerin merhametlerine sığınmış ya da sığınmak zorunda kalmış olmayacak mıdır?" (s. 125.) "... İster kâr, ister vergi ya da hırsızlık densin, *elkonulan ürünlerin* miktarı ile orantılı olarak, vb.." (s. 126.)

Bu satırları biraz da küçümseme duygusuyla yazdığımı itiraf etmem gerekir. Yirmilerin ve otuzların İngiltere anti-kapitalist yazınının, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nde bile ona doğrudan değindiği ve örneğin 1821 tarihli kitapçıkta olduğu gibi, *Kapital*'in birinci cildinde Ravonstone'den, Hodgskin'den, vb. tekrar tekrar aktarmalar yaptığı halde, Almanya'da bütünüyle bilinmemesi olgusu üzerinde fazla durmak istemiyorum. Ne var ki, bu, resmî ekonomi politikteki vahim yozlaşmayı öylesine tanıtlıyor ki, yalnız Rodbertus'un eteğine umutsuzlukla sarılan, "gerçekten hiç bir şey öğrenmemiş" *Literatus vulgaris*'in* değil, "bilgeliği ile övünen", resmen ve törenle atanmış profesörü** bile, Marx'ı, Adam Smith ve Ricardo'da dahi bulunabilecek şeyleri Rodbertus'tan aşırmakla ciddî ciddî suçlayacak kadar kendi klasik ekonomi politiğini unuttuğunu gösteriyor.

İyi ama, Marx'ın, artı-değer üzerine söylediklerinde yeni olan nedir? Rodbertus da dahil kendinden önce gelen bütün sosyalist iktisatçıların teorileri herhangi bir etki yaratmaksızın yokolup gittiği halde, nasıl oluyor da, Marx'ın artı-değer teorisi, bütün uygar

* Engels, R. Meyer'e işaret ediyor. —*Ed.*
** Engels, Alman vülger iktisatçı A. Wagner'e işaret ediyor. —*Ed.*

ülkelerde gökten düşen bir yıldırım gibi bir etki yaratıyordu?

Kimya tarihi bunu açıklayan bir örnek veriyor:

Geçen yüzyılın sonuna kadar *phlogistic** teorinin hâlâ egemen olduğunu biliyoruz. Bu teoriye göre, yanmanın aslında şundan ibaret olduğu varsayılıyordu: varolduğu kabul edilen bir töz, *phlogiston* adında mutlak yanıcı bir madde, yanan cisimden ayrılıyordu. Bazı olaylarda epeyce zorlanması gerekmekle birlikte bu teori, kimyasal olayların çoğunu açıklamaya yetiyordu. Ne var ki, 1774'te Priestley'in elde ettiği bir tür hava "öylesine saf ya da *phlogiston*' dan arınmıştı ki, normal hava buna kıyasla çok karışık görünüyordu." O, buna, "*phlogistic* olmaktan çıkarılmış hava" adını verdi. Ondan kısa bir süre sonra Scheele, İsveç'te aynı türden bir hava elde etti ve bunun atmosferde varlığını gösterdi. Ayrıca o, bu tür havanın, kendi içerisinde ya da normal hava içerisinde bir cisim yandığı zaman yokolduğunu gördü ve bu yüzden ona, "ateş-hava" adını verdi. "Bu olgulardan şu sonuca ulaştı ki, *phlogiston* ile atmosferin öğelerinden birisinin birleşmesinden (yani, yanmadan) doğan bileşim, tüpten kaçan ateş ya da sıcaklıktan başka bir şey değildi."[2]

Priestley ile Scheele, ellerinin altındaki şeyin ne olduğunu bilmeksizin oksijen üretmiş oluyorlardı. Bunlar, "kendilerine ulaştığı biçimiyle" *phlogistic* "kategorilerin tutsağı olarak kalıyorlardı". Bütün *phlogistic* görüşleri altüst edecek ve kimyada devrim yaratacak bir öğe, onların elinde kısır ve meyvesiz kalıyordu. Ama Priestley hemen bu buluşunu Paris'teki Lavoisier'ye bildirdi ve o da bu buluş aracılığı ile bütün *phlogistic* kimyayı tahlil ederek, bu yeni tür havanın yeni bir kimyasal öğe olduğu ve yanmanın, *phlogiston*'un yanmakta olan cisimden *ayrılmasından* değil, bu yeni öğenin o cisimle *bileşmesinden* ileri geldiği sonucuna ulaştı. Böylece, *phlogistic* biçim içerisinde başaşağı duran bütün kimyayı ilk kez ayakları üzerine yerleştiren o oldu. Ve o, daha sonra iddia ettiği gibi, oksijeni, diğer ikisi ile aynı zamanda ve onlardan bağımsız olarak üretmiş olmamakla birlikte, onu yalnızca *ne* ürettiklerini bilmeksizin *üretmiş bulunan* ötekiler karşısında oksijenin gerçek

[2] Roscœ-Schorlemmer, *Ausführliches Lehrbuch der Chemie*, Braunschweig 1877, I, s. 13 ve 18.

* Simyacıların yanma olayının esası kabul ettikleri uçucu madde inanı. —ç.

bulucusudur.

Marx'ın artı-değer teorisi konusunda kendisinden öncekileı karşısındaki durumu, Lavoisier'nin, Priestley ve Scheele karşısındaki durumu ile aynıdır. Ürünlerin değerinin şimdi bizim artı-değer diye adlandırdığımız kısmının *varlığı*, Marx'tan çok önce saptanmıştı. Ayrıca, azçok bir kesinlikle bunun neden ibaret bulunduğu, yani bu artı-değere elkoyan tarafından karşılığında hiç bir eşdeğer ödenmeyen emeğin ürününden ibaret olduğu da ortaya konmuştu. Ama, kimse daha ötesine gitmemişti. Bazıları —klasik burjuva iktisatçıları— olsa olsa, emeğin ürünün, işçi ile üretim araçlarının sahibi arasında neye göre bölündüğünü araştırmışlardı. Ötekiler —sosyalistler— ise, bu bölüşmeyi adaletsiz bulmuşlar ve bu adaletsizliği ortadan kaldırmanın ütopik yollarını araştırmışlardı. Bunların hepsi de, kendilerine devredildiği biçimiyle iktisadî kategorilerin tutsağı olarak kalmışlardı.

Marx, burada sahnede görünüyor. Ve bütün kendisinden önce gelenlere tamamen karşıt bir görüşü benimsedi. Onların *çözüm* diye baktıkları şeye, o, sadece bir *sorun* diye baktı. O, ele almak zorunda olduğu şeyin, ne *phlogistic* olmaktan çıkarılmış hava, ne de ateş-hava olmadığını, yalnızca oksijen olduğunu görmüştü — yani sorun, yalnızca bir ekonomik olguyu ortaya koymak ya da bu olgu ile sonsuz adalet ve gerçek ahlâk arasındaki çatışmaya işaret etmek değil, bütün iktisadı kökünden değiştirecek olan ve kullanmasını bilen için bütün kapitalist üretimi anlamada bir anahtar sağlayan bir olguyu açıklamaktı. Çıkış noktası olarak bu olgu ile, tıpkı Lavoisier'nin oksijenden başlayarak, hazır bulduğu *phlogistic* kimyanın kategorilerini incelemesi gibi, o da hazır bulduğu bütün iktisat kategorilerini inceledi. Artı-değerin ne olduğunu anlamak için, Marx'ın, değerin ne olduğunu ortaya çıkarması gerekiyordu. Her şeyden önce rikardocu değer teorisini eleştirmesi gerekiyordu. Böylece, emeğin değer üreten özelliğini tahlil etti ve değeri üreten emeğin *ne* olduğunu, ve bunu niçin ve nasıl yaptığını ilk o saptadı. Değerin, *bu* tür donmuş emekten başka bir şey olmadığını buldu ve bu, Rodbertus'un son nefesini verene kadar hiç kavramadığı bir noktaydı. Ardından Marx, metaların para ile bağıntısını inceledi ve metaların özünde bulunan değer sayesinde, metaların ve meta-değişiminin nasıl ve niçin meta ve para karşıtlığını yaratmak zorun-

da bulunduğunu sergiledi. Onun bu temele dayanan para teorisi ilk tam kapsamlı teoridir ve her yerde, zımnen kabul edilmiştir. Paranın sermayeye dönüşmesini tahlil etti ve bu dönüşmenin, işgücünün alımına ve satımına dayandığını gösterdi. İşgücünü, değer-üretme özelliğini emeğin yerine koymak suretiyle, rikardocu okulun yıkılmasına yolaçan güçlüklerden birisini, yani sermaye ile emeğin karşılıklı değişimini, değerin emek tarafından belirlendiği yolundaki rikardocu yasa ile uyumlu hale getirilmesi olanaksızlığını bir darbeyle çözümlemiş oldu. Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrımı ortaya koyarak, artı-değerin oluşum sürecinde izlediği gerçek yolu en ufak ayrıntılarına kadar izleyebildi ve böylece onu açıklayabildi ve kendisinden önceki iktisatçıların hiç birisinin ulaşamadığı bir şeyi başarmış oldu. Bunların sonucu, sermayenin kendi içersinde, ne Rodbertus'un ve ne de burjuva iktisatçılarının ne işe yarayacağı konusunda en ufak bir fikre sahip bulunmadıkları, ama ikinci ciltte çarpıcı biçimde yeniden tanıtlandığı, üçüncü ciltte daha da tanıtlanacağı gibi, en karmaşık iktisadî sorunların çözümüne anahtar sağlayan bir ayrımı koydu. Artı-değer tahlilini daha da öteye götürdü ve onun iki biçimini, mutlak ve nispî artı-değeri buldu. Ve bunların, kapitalist üretimin tarihsel gelişmesinde, farklı, ve her seferinde belirleyici bir rol oynadıklarını gösterdi. Bu artı-değer temeli üzerinde elimizdeki ilk rasyonel ücret teorisini geliştirdi ve ilk kez, kapitalist birikimin tarihinin anahatlarını ve tarihsel eğiliminin bir serimini düzenledi.

Ya Rodbertus? Bütün bunları okuduktan sonra, —her zamanki gibi taraf tutan bir iktisatçı olarak— o, buna, "topluma bir saldırı"* gözüyle bakıyor ve artı-değerin nereden geliştiğini kendisinin daha kısa ve açık olarak koymuş olduğunu görüyor ve nihayet bütün bunların gerçekten de "sermayenin bugünkü biçimine", yani "sermaye kavramı" için, yani Bay Rodbertus'un sermaye konusundaki ütopik düşüncesine değil de, tarihsel olarak varolan sermaye için geçerli olduğunu ilân ediyor. Tıpkı, yaşamının sonuna kadar *phlogiston* üzerine and içip oksijen ile en ufak ilişkiye girmeyi reddeden koca Priestley gibi. Ne var ki, Priestley, oksijeni fiilen ilk üreten insan olduğu halde, Rodbertus, artı-değerinde ya da daha doğru-

* K. Rodbertus-Jagetzow, *Briefe und sozialpolitische Aufsätze.* Herausgegeben von Dr. R. Meyer, Berlin 1881, Bd. 1, s. 111. —*Ed.*

su "rant"ında sadece bilinen bir şeyi yeniden keşfetmiş oldu ve Marx, Lavoisier'den farklı olarak, artı-değerin varlığı *olgusunu* ilk kendisinin keşfettiği gibi bir iddiada bulunmaya da tenezzül etmedi.

Rodbertus'un gösterdiği öteki iktisadî başarılar da aşağı yukarı aynı düzeyde. Artı-değeri işleyip bir ütopya haline getirmesi, *Felsefenin Sefaleti*'nde Marx tarafından farkında olmadan zaten eleştirilmiş durumdadır. Yapıtın Almanca baskısına yazdığım o önsözde söylemiş olduklarımdan başka ne denilebilir ki.* Rodbertus'un, ticarî bunalımları, işçi sınıfının düşük tüketiminin sonuçları olarak açıklaması, Sismondi'de, *Nouveaux Principes de l'Economie Politique*, Kitap IV, Bölüm IV'te zaten bulunabilir.[3] Ne var ki, Sismondi'nin aklındaki daima dünya pazarıydı, oysa Rodbertus'un ufku Prusya sınırlarının ötesine geçmiyor. Ücretlerin, sermayeden mi yoksa gelirden mi çıkarıldığı konusundaki spekülasyonları skolastiğin alanına girer ve *Kapital*'in bu ikinci cildinin üçüncü kısmında kesinlikle çözüme bağlanmıştır. Onun kendine ait rant teorisi, sırf kendisine ait bir mal olarak kalmıştır ve Marx'ın onu eleştiren elyazması yayımlanana dek** yerinde rahatça uyuyabilir. Son olarak, eski Prusya toprak sahiplerinin sermayenin baskısından kurtarılması için önerileri de gene bütünüyle ütopiktir; çünkü bunlar, bu konu ile ilgili olarak ortaya çıkan biricik pratik soruna yan çizmektedir, yani: Nasıl oluyor da eski Prusyalı toprak junkerleri, yılda, diyelim 20.000 mark gelire sahip olup, hiç borca girmeksizin, yılda, diyelim 30.000 mark harcayabiliyorlar?

Rikardocu okul, aşağı yukarı 1830 yılında artı-değer kayasına bindirdi. Ve bu okulun çözümleyemediği şey, onun izleyicileri vülger iktisat içinde daha da çözümlenemez bir şey olarak kaldı. Bu okulun başarısızlığına yolaçan, şu iki noktaydı:

1. Emek, değerin ölçüsüdür. Ne var ki, canlı emek, sermaye

[3] "Böylece servetin az sayıda mülk sahiplerinin ellerinde toplanması, içpazarı gitgide daha fazla daraltır ve sanayi, kendisini büyük devrimlerin tehdit ettiği yerlerde" (yani, bunun hemen ardından anlatılan 1817 bunalımında) "mallarını elden çıkartmak için, dış pazarlar aramaya giderek daha çok zorlanır." *Nouveaux Principes*, 1819 basımı, I, s. 336.

* Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Ankara 1975. —*Ed.*

** Burada, daha sonra, *Theorien über den Mehrwert* başlığı ile yayınlanan elyazmasına işaret ediliyor. Bkz: K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals*), 2. Teil, Berlin 1959, s. 7-151. —*Ed.*

ile değişiminde, karşılığında değişilmiş bulunduğu maddeleşmiş emekten daha düşük bir değere sahiptir. Ücretler, belirli bir nicelikteki canlı emeğin değeri, daima, bu aynı nicelikteki canlı emeğin doğurduğu ya da bu niceliğin içerisinde somutlaştığı ürünün değerinden daha azdır. Bu biçimde konulduğunda, sorun, gerçekten de çözümlenemez haldedir. Sorun, Marx tarafından tam ve doğru biçimde formüle edilmiş, böylece de karşılığı verilmiştir. Bir değere sahip olan şey emek değildir. Değer yaratan bir faaliyet olarak, o, yerçekiminin herhangi bir özel ağırlığa, ısının herhangi bir özel sıcaklığa, elektriğin herhangi özel bir akım kuvvetine sahip olmasından daha fazla herhangi özel bir değere sahip olamaz. Meta olarak alınıp satılan şey, emek değil, emek (iş)-*gücüdür*. İşgücü, bir meta haline gelir gelmez, onun değeri, toplumsal bir ürün olarak bu metada somutlaşan emek tarafından belirlenir. Bu değer, bu metaın üretim ve yeniden-üretimi için, toplumsal olarak gerekli emeğe eşittir. Şu halde, işgücünün, bu biçimde tanımlanan değeri esası üzerinden alınıp satılması, hiç bir şekilde değerin iktisadî yasası ile çelişmez.

2. Rikardocu değer yasasına göre, eşit nicelikteki canlı emeğe eşit ödeme yapan iki sermaye, öteki koşullar eşit olmak kaydıyla, eşit zaman dönemlerinde, eşit değerde metalar ve aynı şekilde eşit nicelikte artı-değer ya da kâr üretirler. Ama, eğer bunlar, eşit olmayan nicelikle canlı emek çalıştırırlarsa, eşit artı-değerler ya da rikardocuların dediği gibi eşit kârlar üretemezler. Oysa aslında bunun tersi olur. Gerçekte, eşit sermayeler tarafından çalıştırılan canlı emek ne kadar fazla ya da az olursa olsun, eşit zamanlarda, eşit ortalama kâr üretilirler. Bu nedenle burada değer yasasında Ricardo'nun kendisinin de farkına vardığı ama okulunun da bağdaştıramadığı bir çelişki bulunmaktadır. Rodbertus da, aynı şekilde bu çelişkiyi kaydetmekten başka bir şey yapmamıştır. Ama bu çelişkiyi çözmek yerine, o, bunu, ütopyasının çıkış noktalarından birisi yapmıştır. (*Zur Erkenntnis*, s. 131.) Marx, bu çelişkiyi, daha *Zur Kritik*'in elyazmasında çözümlemiştir.* *Kapital*'in planına göre bu çözüm, üçüncü ciltte verilecektir.** Bu, yayımlanana kadar aylar geçecektir. Şu hal-

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals*) 2. Teil, Berlin 1959. —*Ed.*

** K. Marx, *Capital*, cilt III, Kısım I ve Kısım II, İngilizce basım, Moscow 1959. —*Ed.*

de, Rodbertus'ta, Marx'ın gizli kaynağını ve ondan üstün bir öncüyü keşfettiklerini iddia eden iktisatçılar için, şimdi, Rodbertus'un iktisadının neleri başarabileceğini gösterme fırsatı çıkmış oluyor. Eğer, bunlar, eşit ortalama bir kâr oranının, sadece değer yasasını ihlâl etmeksizin değil, bu yasaya dayanarak ne şekilde gerçekleşebileceğini ve gerçekleşmesi gerektiğini gösterebilirlerse, ben bu konuyu onlarla daha da tartışmaya hazırım. Ama bu arada acele etseler iyi olur. Bu ikinci cildin parlak incelemeleri ve şimdiye değin neredeyse hiç elatılmamış alanlardaki yepyeni sonuçları, Marx'ın kapitalist bir temele dayanan toplumsal yeniden-üretim sürecinin tahlilinin nihaî sonuçlarını geliştiren üçüncü cildin içeriğine sadece bir giriştir. Bu üçüncü cilt çıktığı zaman, Rodbertus denilen iktisatçının adı pek az anılır hale gelecektir.

Kapital'in ikinci ve üçüncü ciltleri, Marx'ın tekrar tekrar belirttiği gibi, eşine adanacaktı.

Londra, 15 Temmuz 1893.
5 Mayıs 1885.

FRİEDRİCH ENGELS

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ*

Bu ikinci baskı, esas olarak, birincinin sadık bir kopyasıdır. Dizgi yanlışları düzeltilmiş, birkaç üslup kusuru giderilmiş, sadece tekrarları içeren bazı kısa paragraflar çıkartılmıştır.

Hiç beklenmeyen güçlükler gösteren üçüncü cilt, elyazması olarak hemen hemen bitmek üzeredir. Eğer sağlığım elverirse, bu sonbaharda baskıya hazır hale gelecektir.

Londra, 15 Temmuz 1893.

FRİEDRİCH ENGELS

Aşağıda, kolaylık sağlamak üzere, pasajların alındıkları elyazmalarını (II-VIII) gösteren kısa bir liste verilmiştir.

* Başlık yayımcı tarafından konmuştur. —*Ed.*

BİRİNCİ KISIM

s. 37-40, Elyazması II'den; s. 40-51, Elyazması VII'den; s. 51-55, Elyazması VI'dan; s. 55-135, Elyazması V'ten; s. 135-138, kitaplardan alıntılar arasında bulunan not; s. 139'dan [Birinci Kısmın] sonuna kadar Elyazması IV'ten; ayrıca şunlar metne katılmıştır: s. 148-150, Elyazması VIII'den pasaj; s. 153 ve 160-161 Elyazması II'den notlar.

İKİNCİ KISIM

s. 173-186, Elyazması IV'ün sonudur. Buradan, bu kısmın sonuna kadar, s. 186-393, hepsi de Elyazması II'den.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Bölüm 18: (s. 397-405), Elyazması II'den.

Bölüm 19: I ve II (s. 406-438), Elyazması VIII'den; III (s. 438-441), Elyazması II'den.

Bölüm 20: I (s. 442-445), Elyazması II'den; yalnız son paragraf (s. 445-446), Elyazması VIII'den.

II (s. 446-449), esas olarak Elyazması II'den.

III, IV, V (s. 449-475), Elyazması VIII'den.

VI, VII, VIII, IX (s. 475-491), Elyazması II'den;

XIII (s. 538-548), Elyazması II'den. Bölüm 21: (s. 549-586), tümüyle Elyazması VIII'den.

İKİNCİ KİTAP

SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

BİRİNCİ KISIM

SERMAYENİN BAŞKALAŞIMI VE BUNLARIN DEVRELERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

PARA-SERMAYE DEVRESİ

SERMAYENİN dairesel hareketi[1] üç aşamada yer alır ve Birinci Ciltteki sunuma göre aşağıdaki dizileri oluşturur.

Birinci aşama: Kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı olarak ortaya çıkar; parası metalara dönüşür, ya da P—M dolaşımından geçer.

İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Burada, o, kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi üretim sürecinden geçer. Sonuç, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan bir metadır.

Üçüncü aşama: Kapitalist, pazara satıcı olarak geri döner; metaları paraya dönüşür, ya da bunlar M—P dolaşımı hareketinden geçer.

[1] Elyazması II'den. —*F.E.*

Bu duruma göre para-sermayenin dolaşım formülü şöyledir: P—M ... R[*] ... M′—P′; burada noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını, M′ ve P′ ise, M ve P'nin, artı-değer ile artmış bulunduğunu belirtiyor.

Birinci ve üçüncü aşamalar, Birinci Ciltte, sadece, ikinci aşamanın, yani sermayenin üretim sürecinin anlaşılması için gerektiği ölçüde ele alınmıştı. Bu nedenle, sermayenin farklı aşamalarında aldığı ve dolaşımının tekrarı sırasında bazan büründüğü bazan sıyrıldığı çeşitli biçimler incelenmemişti. Oysa şimdi bu biçimler incelememizin doğrudan doğruya konusudur.

Bu biçimleri saf halleri içerisinde kavramak için, her şeyden önce, bu biçimlerin değişmesi ve oluşması ile ilgisi bulunmayan bütün etmenlerin bir yana bırakılması gerekir. İşte bunun için burada metaların yalnız değerleri üzerinden satıldıkları değil, aynı zamanda bunun daima aynı koşullar altında yer aldığı kabul edilmiştir. Aynı şekilde, dolaşım hareketi sırasında ortaya çıkabilecek değer değişiklikleri de dikkat alınmamıştır.

1. BİRİNCİ AŞAMA. P—M[2]

P—M, bir para miktarının bir meta miktarına çevrilmesini temsil ediyor; alıcı parasını metalara, satıcılar metalarını paraya çeviriyor. Metaların bu genel dolaşım hareketini aynı zamanda bireysel bir sermayenin bağımsız dolaşımında işlevsel bakımdan belirli bir kesit haline getiren şey, esas olarak, hareketin biçimi değil onun maddî içeriği, yani para ile yer değiştiren metaların özgül kullanım niteliğidir. Bu metalar bir yandan üretim araçlarıdır, öte yandan, kendilerine özgü nitelikleri, imal edilecek özel türden eşyalara haliyle uyma zorunda bulunan metaların üretiminde kullanılan işgücü, malzeme ve personel gibi etmenlerdir. Eğer biz, işgücüne İ, üretim araçlarına ÜA dersek, satın alınacak metaların toplamı M, İ + ÜA'ya eşit olur, ya da kısacası $M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ olur. Bu nedenle, özü bakımından düşünüldüğünde P—M, $P—M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$

[2] Temmuz 1878 tarihi ile başlayan Elyazması VII'nin başlangıcı. —*F.E.*
[*] R = üretken sermaye. —ç.

formülü ile temsil edilir. Yani P—M, P—İ ile P—ÜA'nın bileşiminden ibarettir. Para miktarı, P, iki kısma ayrılmıştır; bunlardan biri işgücünü, diğeri üretim araçlarını satınalmaktadır. Bu iki dizi satınalma, birbirinden tamamıyla farklı pazarlara aittir; birisi gerçek anlamıyla meta pazarına, diğeri ise emek pazarına.

P'nin kendilerine dönüştüğü metaların nitel bakımdan böylece bölünmeleri dışında, $P—M<\begin{matrix}\text{İ}\\\text{ÜA}\end{matrix}$ formülü, ayrıca çok karakteristik bir nicel ilişkiyi de temsil eder.

Bildiğimiz gibi, işgücünün değeri ya da fiyatı, onu bir meta olarak satışa arzeden sahibine ücret şeklinde, yani artı-emeği içeren emek miktarının fiyatı olarak ödenir. Sözgelişi, eğer işgücünün günlük değeri beş saatlik emeğin üç şilin kıymetindeki ürününe eşit ise, bu miktar, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmede, diyelim on saatlik emeğin fiyatı ya da ücreti olarak yer alır. Eğer böyle bir sözleşme örneğin 50 işçi ile yapılmış ise, bunlar, alıcı için günde toplam 500 saat çalışacaklar demektir; bu zamanın yarısı ya da herbiri 10 saatlik 25 işgününe eşit 250 saati, sadece artı-emeği temsil eder. Satın alınacak üretim aracı nicelik ve hacminin, bu emek kitlesinin kullanımına yeterli olması gerekir.

Demek oluyor ki, $P—M<\begin{matrix}\text{İ}\\\text{ÜA}\end{matrix}$ formülü, sadece, belli bir miktar paranın, diyelim 422 sterlinin, buna tekabül eden miktarda üretim aracı ve işgücü ile değişildiği şeklinde bir nitel ilişkiyi belirtmekle kalmıyor, aynı zamanda İ, yani paranın işgücü için harcanan kısmı ile, ÜA, yani paranın üretim araçları için harcanan kısmı arasındaki nicel bir ilişkiyi de belirtmiş oluyor. Bu ilişki başlangıçta fazla emek niceliği ile, belli sayıda işçinin harcadığı artı-emek niceliği ile belirlenir.

Eğer örneğin bir iplik fabrikasında 50 işçinin haftalık ücreti 50 sterlin tutuyorsa, eğer haftalık 3.000 saatlik bir emeğin 1.500 saati artı-emek ipliğe dönüşen değer ise, bu 3.000 saatteki üretim araçlarının değeri için 372 sterlin harcanması gerekir.

Çeşitli sanayi kollarında ek emek kullanılmak suretiyle, üretim araçları biçiminde ne kadar ek değere gereksinme duyulacağını burada ele almanın yeri yoktur. Önemli olan nokta, paranın, üretim araçları için harcanan kısmının —P—ÜA ile satın alınan üretim

araçlarının— mutlaka yeterli miktarda olması, yani başlangıçta ona göre hesaplanmış olması, uygun oranda sağlanmış bulunmasıdır. Başka bir deyişle, üretim araçları niceliğinin, kendisini ürüne dönüştürecek emek miktarını emmeye yetecek kadar olması gerekir. Eğer eldeki üretim aracı yeterli değilse, satın alanın tasarrufundaki emek fazlası kullanılamayacak ve emek üzerindeki tasarruf hakkı boşa gidecektir. Yok eğer, üretim aracı miktarı elde bulunan emekten fazla ise, bunlar, emek ile doymuş hale getirilemeyecek, ürüne dönüştürülemeyecektir.

$P—M<^{\dot{I}}_{\ddot{U}A}$ tamamlanır tamamlanmaz, alıcının tasarrufunda bazı yararlı nesnelerin üretimi için gerekli üretim araçları ile işgücünden daha fazlası bulunur. İşgücünü akıcı hale getirmekte daha büyük olanağa ya da bu işgücünün değerinin yerine konulması için gerekli olandan daha büyük bir emek niceliğine sahiptir; aynı zamanda bu nicelikteki emeğin gerçekleşmesi ya da maddeleşmesi için gerekli üretim araçlarına da sahiptir. Bir başka deyişle, onun tasarrufu altında, şimdi, üretimin öğelerinden daha büyük değerde nesnelerin üretimini gerçekleştirecek etmenler, yani artı-değeri içeren bir meta kitlesinin üretimi için gerekli etmenler vardır. Para şeklinde yatırdığı değer, şimdi, (metalar halinde) artı-değer yaratan bir değer olarak maddî bir biçime bürünmüştür. Kısacası, değer, burada, değer ve artı-değer yaratma gücüne sahip *üretken sermaye* durumunda ya da biçiminde bir varlık halindedir. Bu biçimdeki sermayeye biz R diyelim.

Şimdi R'nin değeri, İ + ÜA'ya eşittir ve bu da İ ve ÜA ile değişilen P'ye eşittir. P, R'nin aynı sermaye-değerindedir, ancak farklı bir varoluş biçimine sahiptir; o, para durumunda ya da biçiminde sermaye-değerdir, yani *para-sermayedir*.

$P—M<^{\dot{I}}_{\ddot{U}A}$ ya da genel biçimiyle P—M, bir miktar meta satın alınması, genel meta dolaşımındaki bu hareket, demek ki, aynı zamanda —sermayenin bağımsız dolaşımında bir aşama olarak— sermaye-değerin kendi para-biçiminden, üretken biçimine dönüşmesi oluyor. Daha kısacası, *para-sermayenin, üretken sermayeye* dönüşmesi oluyor. Burada irdelediğimiz dolaşım diyagramında para, sermaye-değerin ilk taşıyıcısı olarak görülüyor ve para-sermaye, bu nedenle, sermayenin yatırıldığı biçimi temsil ediyor.

Para-sermaye biçimindeki sermaye, para işlevini görebilecek bir durumdadır, ve bu haliyle, evrensel satınalma ve evrensel ödeme araçlığı işlevlerini yerine getirir. (Son sözü edilen ödemede, işgücü, ilkönce satın alındığı halde, karşılığı, faaliyet haline geçirilmeden ödenmez. Üretim araçlarının pazarda hazır bulunmaması, önceden sipariş edilme zorunda kalınması ölçüsünde, P—ÜA biçimindeki para, aynı şekilde ödeme aracı olarak iş görür.) Bu olanak, para-sermayenin sermaye oluşundan değil, para oluşundan ileri gelir.

Öte yandan, para biçimindeki sermaye-değer, para işlevleri dışında herhangi bir işlevi yerine getiremez. Para işlevini sermayenin işlevine çeviren şey, bunların sermaye hareketinde oynadığı belirli roldür, ve bu nedenle, aynı zamanda, bu işlevlerin iş gördükleri aşama ile sermaye dolaşımının diğer aşamaları arasındaki iç bağıntıdır. Örneğin burada ele aldığımız durumda para, biraraya geldiklerinde üretken sermayenin maddî biçimini temsil eden metalara dönüşmüştür, ve bu biçim, zaten gizil ve potansiyel olarak kapitalist üretim sürecinin sonucunu içerir.

$P\text{—}M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ ifadesinde, para-sermaye işlevini yerine getiren paranın bir kısmı, bu dolaşım hareketini tamamlamak suretiyle sermaye niteliğini yitirdiği, ama para özelliğini koruduğu bir işlevi üstlenmiş olur. Para-sermaye P'nin dolaşımı, P—ÜA ve P—İ'ye, yani üretim araçları satın alınması ve işgücü satın alınmasına bölünmüştür. Bu sözü edilen sürecin kendisini inceleyelim. P—İ, işgücünün kapitalist tarafından satın alınmasıdır. Bu, aynı zamanda, işgücünün —ücret biçimi kabul edildiğine göre, biz, buna, burada emeğin diyebiliriz— sahibi bulunan işçi tarafından satılmasıdır. Burada alıcı için P—M (= P—İ) ne ise, diğer bütün satınalmalarda olduğu gibi, İ—P (= M—P) satıcı (işçi) için odur. İşçinin işgücünü satmasıdır. Bu, dolaşımın ilk aşaması, ya da metaın ilk başkalaşımıdır. (Buch I, Kap. III, 2a.)* Bu, emek satıcısı için, metaının para-biçime dönüşmesidir. İşçi, böylece elde ettiği parayı gereksinmelerini gidermek için, tüketim nesneleri için, gerekli metalara yavaş yavaş harcar. Bu yüzden işçinin metaının dolaşımının bütünü, İ—P—M olarak ortaya çıkar; yani önce İ—P (= M—P) ve sonra P—M şeklinde, metaların basit dolaşımı genel bi çimi içerisinde, M—P—M olarak kendini gösterir. Bu durumda pa-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Birinci Kısım, İkinci Kesim, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 126-136. —*Ed.*

ra sadece geçici bir dolaşım aracı, bir metaın bir diğeri ile değişiminde ancak bir vasıtadır.

P—İ, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesinde karakteristik bir andır, çünkü o, para biçiminde yatırılan değerin sermayeye, artı-değer üreten bir değere gerçekten dönüşmesi için temel koşuldur. P—ÜA yalnız P—İ sürecinde satın alınan emek miktarının gerçekleştirilmesi amacı bakımından gereklidir; bu konu bu görüş açısından Birinci Cildin İkinci Kısmında, "Paranın Sermayeye Dönüşümü" başlığı altında tartışılmıştı. Bu noktada aynı konuyu başka bir açıdan da gözden geçirmemiz gerekiyor; özellikle, sermayenin kendisini ortaya koyduğu şekil olarak para-sermaye yönünden incelememiz gerekiyor.

P—İ'ye, genellikle, kapitalist üretim biçiminin bir özelliği gözüyle bakılır. Ne var ki, işgücü fiyatını, ücretleri yerine koymak için gerekli olanın üzerinde bir emek niceliğinin verilmesini öngören bir satınalma sözleşmesini temsil eden işgücü satın alınması; şu halde yatırılan değerin sermayeleştirilmesi ya da aynı şey demek olan artı-değer üretimi için temel koşul artı-değerin verilmesi, hiç de yukarda gösterilen nedenden ötürü değildir. Tersine, biçimi nedeniyle ona bu gözle bakılır, çünkü, ücret biçimindeki *para*, emek satınalmaktadır ve bu durum, para sisteminin ayırıcı özelliğidir.

Bu, ayırıcı özellik olarak alınan biçimdeki mantıksızlık da değildir. Tersine, bu mantıksızlık dikkate alınmamaktadır. Mantıksızlık şu olguda yatmaktadır ki, değer yaratan bir öğe olarak emeğin kendisi herhangi bir değere sahip olmadığı gibi, bu yüzden de, herhangi belirli miktarda emek, fiyatında, yani eşdeğeri olan belirli nicelikte parada ifadesini bulan bir değere de sahip bulunmamaktadır. Ama biz, ücretlerin, kılık değiştirmiş biçimlerden başka bir şey olmadıklarını biliyoruz; sözgelişi bir günlük işgücünün fiyatı, bu işgücünün bir günde akıcı hale getirdiği emeğin fiyatı olarak kendini gösterdiği bir biçimdir. Bu işgücünün diyelim altı saatlik emekle ürettiği değer, işgücünün oniki saatlik faaliyeti ya da işler halde olmasının değeri olarak böylece ifade edilmiştir.

P—İ'ye, para sistemi denilen şeyin ayırıcı özelliği bu sistemin alâmeti farikası olarak bakılır; çünkü emek, burada, sahibine ait bir meta, para da alıcı —şu halde para ilişkisi (yani insan faaliyetinin satılması ve satın alınması) nedeniyle— olarak görünür. Ne var ki para, P henüz para-sermayeye dönüşmeden, ekonomik

sistemin genel niteliğinde herhangi bir değişiklik olmadan, hizmet denilen şeylerin satın alıcısı olarak çok önceden ortaya çıkar.

Ne tür bir metaya dönüştüğü para için hiç farketmez. O, yalnız fiyatları ile de olsa belli bir miktarda parayı düşünsel olarak temsil ettiklerini gösteren, paraya dönüşmeleri olasılığını taşıyan ve para ile yer değiştirmedikçe sahipleri için kullanım-değerlerine dönüşebilecekleri biçime bürünmeyen bütün metaların evrensel eşdeğeridir. İşgücü bir defa, sahibine ait bir meta olarak pazara gelince, ve satışı emek karşılığı ödeme biçimini alarak ücret şekline bürününce, alımı ile satımı artık herhangi bir metadan daha şaşırtıcı değildir. Burada karakteristik olan şey, işgücü metaının satın alınabilir oluşu değil, işgücünün bir meta olarak ortaya çıkışıdır.

$P—M<^{İ}_{ÜA}$ yani para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesi yoluyla kapitalist, üretimin nesnel ve kişisel etmenlerini, bunlar metalardan oluştuğuna göre, biraraya getirmiş olur. Eğer para ilk kez üretken sermayeye dönüştürülmüş ise, ya da sahibi için ilk kez para-sermaye işlevini görüyorsa, kapitalistin işe, işgücünü satınalmadan önce binalar, makineler, vb. gibi üretim araçları satınalmakla başlaması gerekir. Çünkü işgücünü dilediği gibi harekete geçirmek durumunda kalır kalmaz, bunu işgücü olarak kullanabilmesi için üretim araçlarına sahip olmak zorundadır.

Durumun kapitalistçe sergilenmesi böyledir.

İşçi açısından ise şöyledir: Satılana ve üretim araçları ile ilişki içine girene dek kendi işgücünün üretken biçimde uygulanması olanaksızdır. Satışından önce işgücü, bu yüzden, üretim araçlarından, yani uygulanmasının maddî koşullarından ayrı olarak vardır. Bu ayrılık halinde, işgücü, ne sahibi için kullanım-değeri üretiminde doğrudan doğruya, ne de hayatını sürdürebilmek için onun satışı ile meta üretiminde kullanılamaz. Ama satışı sonucu üretim araçları ile ilişki içine sokulduğu andan itibaren, tıpkı üretim araçları gibi, alıcının üretken sermayesinin bir kısmını oluşturur.

P—İ hareketinde para sahibi ile işgücü sahibinin sadece alıcı ve satıcı ilişkisi içerisine girdikleri, birbirlerinin karşısına, para sahibi ve meta sahibi olarak çıktıkları doğrudur. Bu bakımdan bunlar sırf bir para ilişkisi içerisine girerler. Ama aynı zamanda alıcı, daha başlangıçta, işgücünün sahibi tarafından üretken bir şekilde harcanımı için maddî koşullar olan üretim araçlarının sahibi sıfatıyla da ortaya çıkar. Bir başka deyişle, bu üretim araçları, bir başkasının malı olması nedeniyle işgücü sahibi ile karşıtlık

halindedir. Öte yandan, emeğini satan kimse, bir başkasının işgücüne fiyat biçen ve gerçekten üretken sermaye olabilmesi için bu işgücünü sermayesiyle bütünleştirmek zorunda olan bir alıcı ile yüzyüze gelir. Bu nedenle kapitalist ile ücretli emekçi arasındaki sınıf ilişkisi, P—İ hareketinde (emekçi yönünden İ—P hareketinde) yüzyüze geldikleri anda başlamış demektir. Bu, bir alım-satım, bir para ilişkisidir, ama alıcının kapitalist, satıcının ücretli emekçi olduğu kabul edilen bir alım-satımdır. Ve bu ilişki, işgücünün gerçekleşmesi için gerekli koşullardan, yani zorunlu tüketim maddeleri ile üretim araçlarının bir başkasının malı olarak işgücü sahibinden ayrılmış olması olgusundan doğar.

Biz, burada, bu ayrılmanın kökeni ile ilgilenmiyoruz. P—İ hareketi başlar başlamaz bu ayrılık varolur. Bizi, burada, ilgilendiren şey şudur: Eğer P—İ, burada, para-sermayenin ya da sermayenin varoluş biçimi olarak paranın bir işlevi olarak ortaya çıkıyor ise, bu, sırf paranın burada, faydalı bir insan faaliyeti ya da hizmeti için ödeme aracı rolünü yüklenmesinden ileri gelmez; şu halde, bu, hiç bir zaman paranın ödeme aracı işlevi sonucu doğmuş değildir. Paranın bu şekilde harcanabilmesinin tek nedeni, işgücünün kendisini, kendi üretim araçlarından (işgücünün kendisinin üretim aracı olarak temel tüketim maddeleri de buna dahildir) ayrılmış durumda bulması ve bu ayrılığın ancak işgücünün üretim araçları sahibine satılmasıyla üstesinden gelinebilmesidir; işte bunun için, işgücünün faaliyeti —ki bu hiç bir zaman kendi fiyatının yeniden üretimi için gerekli emek miktarı ile sınırlı değildir—, aynı şekilde, onu satın alanı ilgilendirir. Üretim süreci sırasındaki sermaye ilişkisi, sadece bu ilişkinin dolaşım hareketinin, alıcı ile satıcının karşı karşıya geldikleri farklı temel ekonomik koşulların, bunların sınıf ilişkilerinin tabiatında varolmasından doğar. Bu ilişkiyi yaratan, niteliği nedeniyle para değildir; daha çok, sırf para-işlevinin sermaye-işlevine dönüşmesine yol açan bu ilişkinin varlığıdır.

Para-sermaye (şimdilik biz, burada karşımıza çıktığı özel işlevinin sınırları içerisinde yalnız bu sermaye ile ilgileniyoruz) kavramında iki yanlış, ya birbirlerine paralel ya da kesişerek giderler. Önce, sermaye-değerin, para-sermaye niteliği içerisinde yerine getirdiği işlevler —ki, o bu işlevleri sırf para biçiminde olması nedeniyle yerine getirebilir— yanlışlıkla onun sermaye niteliğine bağlanır; oysa bunlar sadece sermaye-değerin para biçimine,

para olarak göründüğü biçime bağlıdırlar. Sonra, bunun tersine, para-işlevinin onu aynı zamanda sermaye-işlevi haline getiren özgül içeriği, paranın niteliğine (para burada sermaye ile karıştırılıyor) bağlanır; oysa para-işlevi, burada, P—İ hareketinin belirttiği türden, ve sırf meta dolaşımında ve buna tekabül eden para dolaşımında hiç bulunmayan toplumsal koşulları öngörür.

Köle alım-satımı, şeklen aynı zamanda bir meta alım-satımıdır. Ama, kölelik olmaksızın para bu işlevi yerine getiremez. Eğer kölelik varsa, işte o zaman köle alımına para yatırılabilir. Buna karşılık, sırf paranın varlığı köleliği olanaklı kılamaz.

Bir insanın kendi işgücünü (kendi emeğinin satışı biçiminde ya da ücret biçiminde) satmasının tek başına bir olgu teşkil etmeyip, meta üretimi için toplumsal kesin bir koşul olabilmesi, ve bu nedenle para-sermayenin, toplumsal boyutta, yukarda tartışması yapılan $P—M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ işlevini yerine getirebilmesi için, üretim araçları ile işgücü arasında başlangıçta bulunan bağın çözüldüğü tarihsel sürecin varlığı kabul edilir; bu süreç sonucudur ki, büyük halk kitlesi, yani üretim araçlarından yoksun emekçiler, bu üretim araçlarına sahip bulunan emekçi olmayanlar ile yüzyüze gelmişlerdir. Bu durumda, üretim araçları ile işgücü arasındaki bağın biçiminin, çözülmeden önce, emekçinin kendisi de bir üretim aracı olarak diğer üretim araçlarına dahil bulunma biçiminde, ya da kendisi bunlara sahip olmak biçiminde olmasının bir önemi yoktur.

$P—M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ ilişkisinin ardında yatan şey dağılımdır, bu dağılım, tüketim nesnelerinin dağılımı gibi alışılagelen anlamda olmayıp, üretim öğelerinin kendisinin dağılımıdır; üretimin maddî etmenlerinin yoğunlaşması bir yanda, işgücünün bir başına diğer yanda olmasıdır.

Üretim araçları, üretken sermayenin bu maddî kısmı, bu nedenle P—İ hareketi, evrensel, toplumsal bir hareket halini almadan önce emekçinin karşısına bu haliyle, yani sermaye olarak çıkmak zorundadır.

Kapitalist üretimin bir kez yerleştikten sonra daha sonraki gelişmelerinde yalnız bu ayrılığı yeniden yaratmakla kalmayıp bunun boyutlarını, egemen toplumsal koşul halini alıncaya kadar git-

gide genişlettiğini daha önce görmüştük.* Bununla birlikte, bu sorunun başka bir yanı daha vardır. Sermayenin doğup gelişmesi ve üretimi denetimi altına alabilmesi için, ticaretin gelişmesinde belli bir aşamaya ulaşılması kabul edilir. Bu nedenle bu, aynı zamanda meta dolaşımına ve dolayısıyla meta üretimine de uygulanır; çünkü, satış için, yani meta diye üretilmedikçe hiç bir nesne meta olarak dolaşıma giremez. Ne var ki, kapitalist üretim bunun temeli görevini yüklenene dek meta üretimi, üretimin normal ve egemen tipi haline gelemez.

Sözde köylülerin kurtuluş hareketinin sonucu, tarımı serflerin zorunlu emeği yerine ücretli emekçilerin yardımı ile yürütmek zorunda kalan Rus toprak sahipleri iki şeyden yakınıyorlar: Birincisi, para-sermaye kıtlığından. Örneğin, daha ürün satılmadan önce, tam da ilk koşul olan nakit para kıtlığı varken oldukça çok büyük meblağların ücretli emekçilere ödenmesi gerektiğini söylüyorlardı. Üretimin kapitalist biçimde yürütülebilmesinden önce, özellikle ücretlerin ödenmesi için sermayenin para şeklinde daima hazır olması gerekir. Ama toprak sahipleri umudu kesmemeliydiler. İnsan beklemeyi bilmeliydi; zamanı gelince sanayi kapitalisti emri altında yalnız kendisine ait parayı değil, *l'argent des autres*'u** da bulacaktı.

İkinci yakınma daha da ilginçtir. Bu yakınma, insanın elinde parası olsa bile her zaman yeter sayıda işçi bulunmaması yolundaydı. Nedeni şuydu ki, Rus tarım emekçileri, köy topluluklarında toprağın ortak mülkiyeti yüzünden, üretim araçlarından tamamen ayrılmamışlar ve dolayısıyla, sözcüğün tam anlamıyla henüz "serbest ücretli emekçi" olamamışlardı. Ama bu ücretli emekçinin toplumsal ölçüde varlığı, P—M için, paranın metaya çevrilmesi, para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülebilmesi için bir *sine qua non*'dur.***

Bu nedenle şurası apaçıktır ki, para-sermayenin dolaşım formülü P—M R M'—P', ancak daha önceden gelişmiş bulunan kapitalist üretim temeli üzerinde sermaye dolaşımının doğal biçimidir; çünkü bu, toplumsal ölçüde bir ücretli emekçiler sını-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Kısım. —*Ed.*
** Başkalarının parası. —*ç.*
*** Zorunlu neden, *ya da* olmazsa olmaz. —*ç.*

fının varlığını öngörür. Kapitalist üretimin, yalnız meta ve artı-değer yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda gitgide artan ölçüde bir ücretli emekçiler sınıfını yeniden ürettiğini, ve doğrudan üreticilerin büyük çoğunluğunu bu sınıfa kattığını görmüş bulunuyoruz. Bunun gerçekleştirilmesinin ilk koşulu, devamlı bir ücretli emekçiler sınıfının varlığı olduğu için P—M R M′—P′, üretken sermaye biçiminde bir sermayeyi, yani üretken sermaye dolaşımı biçimini öngörür.

II. İKİNCİ AŞAMA. ÜRETKEN SERMAYENİN İŞLEVİ

Bizim burada incelediğimiz sermaye dolaşımı, P—M dolaşımı hareketiyle, paranın metalara dönüşmesiyle, yani satınalmayla başlar. Dolaşımın, bu nedenle, karşıt bir başkalaşım ile, M—P ile, metaların paraya dönüşmesiyle, yani satışla tamamlanması gerekir. Ama, P—M$<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ hareketinin doğrudan sonucu, para biçiminde yatırılan sermaye-değer dolaşımının kesintiye uğramasıdır. Para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesiyle sermaye-değer, artık dolaşıma devam edemeyeceği, tüketime, yani üretken tüketime girmek zorunda olduğu maddî bir biçim kazanmıştır. İşgücünün, emeğin kullanımı ancak iş süreci içerisinde maddileşebilir. Kapitalist, emekçiyi, kölesi olmadığı ve işgücünü belli bir süre için kullanma hakkı dışında bir şey satınalmadığı için bir meta gibi tekrar satamaz. Öte yandan, kapitalist, bu işgücünü, onun yardımı ile meta yaratmak için üretim aracından yararlanma dışında kullanamaz. Demek ki, birinci aşamanın sonucu, ikinci aşamaya, sermayenin üretkenlik aşamasına giriştir.

Bu hareket, P—M$<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ R formülü ile temsil edilmiştir ve noktalar sermaye dolaşımının kesintiye uğradığını belirtmektedir, oysa dairesel hareketi devam etmektedir, çünkü metaların dolaşım alanından üretim alanına geçmektedir. İlk aşama, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesi, bu nedenle, ikinci aşamanın, üretken sermayenin işler hale gelmesinin sırf bir habercisi ve başlangıç anıdır.

P—M$<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ bu hareketi yapan bireyin emrinde herhangi bir

kullanım-biçiminde değerlerin bulunduğunu değil, aynı zamanda bunlara para biçiminde sahip olduğunu, yani onun para sahibi olduğunu da öngörür. Ne var ki, bu hareket salt bir para elden çıkarma hareketinden ibaret olduğu için, bireyin para sahibi olarak kalabilmesi ancak para elden çıkartma hareketinin aynı zamanda paranın dönüşü anlamını taşımasındandır. Ama para ancak kendisi metaların satışı yoluyla dönebilir. Böylece yukardaki hareket onun bir meta üreticisi olmasını varsayar.

P—İ. Ücretli emekçi sadece kendi işgücünü satarak yaşar. İşgücünün korunması —işçinin kendisinin korunması— günlük tüketimi gerektirir. Böyle olunca, İ—P—M ya da M—P—M hareketlerini, kendisini koruması için gerekli satın almaları yineleyebilmesi için, tüketimi için ödemelerin oldukça kısa aralıklar ile devamlı yinelenmesi gerekir. Bu nedenle kapitalistin daima ücretli emekçinin karşısına bir para-kapitalist niteliği ile çıkması ve sermayesinin para-sermaye olması zorunluluğu vardır. Öte yandan, ücretli emekçilerin, bu doğrudan doğruya üreticiler kitlesinin İ—P—M hareketini yerine getirebilmesi için bunların daima zorunlu tüketim maddelerini satınalınabilecek biçimde, yani metalar şeklinde karşılarında bulmaları gerekir. Bu durum, meta biçimindeki ürünlerin dolaşımında ve aynı zamanda üretilen metaların hacminde yüksek derecede bir gelişmeyi gerekli kılar. Ücretli emek aracılığı ile üretim evrensel hale gelince, meta üretimi, genel üretim biçimi olmak durumundadır. Bu üretim biçimi bir kez genel hali alınca, gittikçe artan toplumsal bir işbölümünü birlikte getirir; yani belli bir kapitalist tarafından üretilen nesnelerde gitgide artan bir farklılaşma olur ve birbirini tamamlayan üretim süreçleri bağımsız süreçler halinde bölünürler. P—ÜA, bu nedenle, P—İ ile aynı ölçüde gelişir; yani, üretim araçları üretimi, meta üretiminden, bu üretim araçlarının mülkiyeti kime ait ise o ölçüde ayrılmış olurlar. Ve üretim araçları artık her meta üreticisi karşısında, kendisinin üretmediği ama kendi özel üretim süreci için satın aldığı metalar olarak bulunurlar. Bunlar, bağımsız olarak çalıştırılan ve onun üretim alanından tamamen ayrılmış bulunan üretim kollarından gelirler ve bu nedenle de onun kendi dalına satınalınması gerekli metalar olarak girerler. Meta üretiminin maddî koşulları, diğer meta üreticilerinin ürünleri olarak tıpkı metalar gibi gitgide

artan ölçüde onun karşısına çıkarlar. Ve kapitalistin, aynı bu ölçüde, para-kapitalist rolünü benimsemesi gerekir; bir başka deyimle, sermayesinin, para-sermaye işlevlerini yüklenmesini gerektiren boyutlar büyümüştür.

Öte yandan, kapitalist üretimin temel koşulunu doğuran aynı koşullar, bir ücretli işçiler sınıfının varlığı, her türlü meta üretiminin, kapitalist meta üretimine geçişini kolaylaştırır. Kapitalist üretim geliştikçe, çoğunluğu üreticilerin gereksinmelerini karşılamak için kurulmuş bulunan ve ancak ürün fazlasını metaya dönüştüren diğer bütün eski üretim biçimleri üzerinde ayırıcı, bölücü bir etki yapar. Kapitalist üretim, başlangıçta, görünüşte üretim biçimini etkilemeksizin, ürünlerin satışını ana amaç haline getirir. Örneğin, kapitalist dünya ticaretinin, Çin, Hindistan, Arap, vb. gibi uluslar üzerindeki ilk etkisi böyle olmuştu. Ama, sonraları, kök saldığı her yerde kapitalist üretim, ya üreticilerin kendi çalışmaları ya da sadece ürün fazlasının meta olarak satılması üzerine dayanan her çeşitten meta üretimini yok eder. Kapitalist üretim önce meta üretimini genelleştirir sonra da yavaş yavaş bütün meta üretimini, kapitalist meta üretimine dönüştürür.[3]

Üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ile üretim araçları daima onun etmenleri olarak kalırlar. Ama birbirlerinden ayrılmaları halinde bu etmenlerden birisi ancak potansiyel olarak bulunabilir. Çünkü üretimin devamı için bunların birleşmeleri zorunludur. Bu birleşmenin gerçekleştirildiği özgül biçim, toplum yapısının farklı ekonomik devirlerini birbirinden ayırır. Bu durumda, serbest işçinin üretim araçlarından ayrılması, verilmiş bulunan çıkış noktasıdır, ve biz, nasıl ve hangi koşullar altında bu iki öğenin kapitalistin elinde birleştiğini, yani sermayesinin üretken varlık biçimi olarak birleştiğini görmüş bulunuyoruz. Metaların kişisel ve maddî yaratıcıları böylece biraraya getirildikten sonra giriştikleri fiilî süreç, üretim sürecinin kendisi, bu nedenle sermayenin bir işlevi oluyor; niteliği ve özü bu yapıtın Birinci Cildinde etraflıca çözümlenen kapitalist üretim süreci oluyor. Meta üretimi ile uğraşan her girişim, aynı zamanda, bir işgücü sömürme girişimi haline geliyor. Ne var ki, yalnız kapitalist meta üretimi, çağ açıcı bir sömürü biçimi halini alıyor ve tarihsel gelişim

[3] Elyazması VII'nin sonu. Elyazması VI'nın başlangıcı. —*F.E.*

seyri içersinde, iş sürecinin örgütlenmesi ve teknikteki büyük gelişmeler yoluyla toplumun tüm ekonomik yapısını bütün eski çağları gölgede bırakacak şekilde kökünden değiştiriyor.

Yatırılan sermaye-değerin varlık biçimleri olduklarına göre, üretim araçları ve işgücü, değer ve dolayısıyla artı-değer üretme süreci sırasında büründükleri farklı roller nedeniyle, değişmeyen ve değişen sermaye halinde birbirlerinden ayrılırlar. Üretken sermayenin farklı öğeleri olarak bunlar, ayrıca, kapitalistin mülkiyetindeki üretim araçları, üretim süreci dışında bile kendi sermayesi olarak kaldığı halde, işgücünün yalnız bu süreç içerisinde bireysel sermayenin varlık şeklini alması olgusu ile de birbirlerinden farklıdırlar. İşgücü sadece satıcısının, ücretli emekçinin elinde bir meta olduğu halde, ancak alıcısının, onun geçici bir süre için kullanma hakkını satın alanın elinde sermaye halini alır. Üretim araçları, işgücü, yani üretken sermayenin bu kişisel varlık biçimi kendilerinde somutlaşana kadar, üretken sermayenin maddî biçimleri ya da üretken sermaye halini alamazlar. İnsan işgücü, niteliği gereği, üretim araçlarından daha fazla sermaye değildir. Bunlar bu belirli toplumsal niteliği, ancak belli, tarih içerisinde gelişmiş koşullar altında kazanırlar; tıpkı, ancak bu gibi koşullar altında para niteliğinin değerli madenler ya da para-sermayenin para üzerine damgalanması gibi.

Üretken sermaye, işlevlerini yerine getirirken, daha yüksek değerde bir ürünler kitlesine dönüştürülmek amacı ile kendisini oluşturan kısımları tüketir. İşgücü, sırf onun organlarından birisi gibi hareket ettiği için, üründeki artı-emeğin üretken sermayeyi oluşturan öğelerin değerinin üzerinde yarattığı değer fazlalığı da, gene sermayenin bir meyvesidir. İşgücünün artı-emek kısmı, sermaye hesabına harcanan bedava emektir; böyle olduğu için de kapitaliste artı-değer, kendisine hiç bir eşdeğer ödemeye malolmayan bir değer oluşturur. Bu nedenle ürün yalnız bir meta olmayıp, artı-değer ile yüklü bir metadır. Metaın değeri R + *a*'ya eşittir; yani metaın üretiminde tüketilen üretken sermaye R ile, onun yarattığı artı-değer *a*'nın toplamına eşittir. Bu metaın 10.000 libre iplik olduğunu ve bu miktar ipliğin yapımında tüketilen üretim araçlarının değerinin 372 sterlin, işgücünün değerinin ise 50 sterlin olduğunu kabul edelim. Eğirme süreci sırasında, iplikçiler, ipliğe,

emekleriyle tüketilen 372 sterlin değerinde üretim aracını katmışlardır ve aynı zamanda harcadıkları işgücü ile orantılı olarak, diyelim 128 sterlin miktarında yeni değer yaratmışlardır. Böylece 10.000 libre iplik 500 sterlinlik bir değeri temsil etmektedir.

III. ÜÇÜNCÜ AŞAMA. M'—P'

Metalar, artı-değer yaratmış bulunan sermaye-değerin —doğrudan doğruya üretim sürecinin kendisinden doğan— bir işlevsel varlık biçimi olarak *meta-sermaye* halini alırlar. Meta üretimi, eğer bütün toplumda kapitalist biçimde yürütülüyorsa, bütün metalar, ister demir cevheri, ister Brüksel dantelası, sülfirik asit ya da puro olsun, daha başlangıçta meta-sermayenin öğeleri olurlar. Bir yığın meta arasında hangilerinin nitelikleri gereği sermaye sınıfına girecekleri, hangilerinin ise sıradan meta hizmetini görecekleri sorunu, skolastik ekonomi politiğin durup dururken icat ettiği sevimli dertlerden biridir.

Meta biçimindeki sermaye, meta işlevini yerine getirmek zorundadır. Sermayeyi oluşturan nesneler özellikle pazar için üretilmişlerdir ve satılmak, paraya dönüşmek, yani M—P sürecinden geçmek zorundadırlar.

Diyelim, kapitaliste ait meta, 10.000 libre pamuk ipliği olsun. Eğer eğirme sürecinde tüketilen üretim araçlarının değeri 372 sterlin ise ve 128 sterlinlik yeni değer yaratılmış ise, ipliğin 500 sterlinlik bir değeri vardır ve bu aynı miktardaki fiyatında ifadesini bulmuştur. Gene diyelim ki, bu fiyat, M—P satışı ile gerçekleşmiş olsun. Peki bu basit meta dolaşım hareketini aynı zamanda bir sermaye-işlevi haline getiren şey nedir? Bu dolaşımda hiç bir değişiklik olmamakta, ne metaın kullanım niteliğinde —çünkü alıcının eline o gene bir kullanım nesnesi olarak geçmektedir— ne de değerinde bir değişiklik olmaktadır; çünkü bu değer, büyüklükte değil, sadece biçimde bir değişme geçirmiştir. O, başlangıçta iplik biçiminde vardı, şimdi ise para biçiminde vardır. Böylece, ilk aşama P—M ile, son aşama M—P arasında esaslı bir ayrım olduğu apaçıktır. Orada, yatırılan para, para-sermaye görevini yerine getirmektedir, çünkü, dolaşım aracılığı ile, özgül bir kullanım-değerinde metalara dönüşmüştür. Burada ise metalar, sermaye ni

teliklerini, dolaşımlarına başlamadan önce, üretim süreçindeki hazır biçimiyle kendileriyle birlikte getirdikleri ölçüde ancak sermaye olarak hizmet edebilirler. Eğirme süreci sırasında iplikçiler, 128 sterlin değerinde iplik yaratmışlardır. Bu miktarın, diyelim 50 sterlini, kapitalist için sadece işgücüne yatırdığı paranın eşdeğerini temsil eder, buna karşılık 78 sterlini —işgücünü sömürme derecesi yüzde 156 olduğu zaman— artı-değeri oluşturur. 10.000 libre ipliğin değeri, bu nedenle, önce, tüketilen üretken sermaye R değerini içerir; bunun değişmeyen kısmı 372 sterlin, değişen kısmı 50 sterlin olup toplamı 422 sterlin, 8.440 libre ipliğe eşittir. Şimdi, üretken sermaye R'nin değeri, onu oluşturan öğelerin değeri M'ye eşittir ve bunlar P—M aşamasında kapitalistin karşısına satıcıların ellerindeki metalar olarak çıkmışlardır.

İkinci olarak, ipliğin değeri ayrıca 78 sterlinlik bir artı-değeri içermektedir ve bu 1.560 libre ipliğe eşittir. 10.000 libre ipliğin değerinin ifadesi olarak M, demek ki, M *artı* Δ M'dir ya da M *artı* M'deki bir artıştır (bu artış 78 sterline eşittir) ve biz buna *m* diyeceğiz çünkü bu, şimdi, ilk M değer gibi aynı meta biçiminde vardır. 10.000 libre ipliğin 500 sterline eşit olan değeri, bu nedenle M + *m* = M′ ile temsil edilir. 10.000 libre ipliğin değer ifadesi M'yi M′ haline getiren şey, ipliğin değerinin mutlak büyüklüğü (500 sterlin) değildir; çünkü bu, diğer bir miktar metaın değer ifadesi olan herhangi bir M'de olduğu gibi, kendinde somutlaşan emek miktarı ile belirlenir. Bu, onun nispî değer-büyüklüğü, üretiminde tüketilen sermaye R'ye kıyasla değer-büyüklüğüdür. O, bu değer ile birlikte bir de üretken sermayenin sağladığı artı-değeri içerir. Onun değeri daha büyüktür ve sermaye-değerinin bu artı-değer *m* kadar fazlasıdır. 10.000 libre iplik, bu artı-değer ile genişlemiş, zenginleşmiş sermaye-değerin taşıyıcısıdır ve böyle olması, kapitalist üretim sürecinin ürünü olmasından ileri gelmektedir. M′ bir değer-bağıntı ifade eder; üretilen metaların değerinin, bunların üretimi için harcanan sermayenin değerine olan bağıntısını ifade eder. Bir başka deyişle, bu metaın değerinin, sermaye-değer ile artı-değerden oluştuğu olgusunu ifade eder. 10.000 libre iplik, üretken sermaye R'nin dönüşmüş bir biçimi olması nedeniyledir ki, meta-sermaye M′'nü temsil eder; demek oluyor ki,

başlangıçta ancak bu bireysel sermayenin dolaşımında bulunan ya da sadece sermayesinin yardımı ile iplik üreten kapitalist için varolan bir ilişki içerisinde M''nü temsil etmektedir. Değer taşıyıcısı niteliği içerisinde 10.000 libre ipliği meta-sermayeye çeviren şey, deyim yerindeyse, bir dış ilişki değil, sadece bir iç ilişkidir. İplik, doğuştan taşıdığı kapitalist damgayı, değerinin mutlak büyüklüğünde değil nispî büyüklüğünde, yani kendi değer büyüklüğünün, metaya dönüşmeden önce kendisinde somutlaşan üretken sermayenin taşıdığı değerle kıyaslanması ile açığa vurur. Öyleyse eğer bu 10.000 libre iplik, değeri olan 500 sterline satılırsa, bu dolaşım hareketi kendi başına düşünüldüğünde M—P ile özdeştir, yani değişmeyen bir değerin, meta şeklinden para şekline salt bir dönüşümüdür. Ama, bireysel bir sermayenin dolaşımında özel bir aşama olarak aynı hareket, bir metada somutlaşan 422 sterlinlik bir sermaye-değer ile, gene aynı metada somutlaşan 78 sterlinlik bir artı-değerin gerçekleşmesidir. Yani bu, M'—P' hareketini temsil eder, meta-sermayenin, meta-biçiminden para-biçime dönüşmesidir.[4]

M''nün işlevi artık bütün metaların işlevidir; yani kendini paraya dönüştürmek, satılmak, M—P dolaşım aşamasından geçmektir. Şimdi genişlemiş bulunan sermaye, meta-sermaye şeklinde kaldığı, pazarda hareketsiz durduğu sürece üretim süreci de hareketsiz durumdadır. Meta-sermaye, ne ürün yaratıcısı, ne de değer yaratıcısı olarak hareket etmektedir. Belli bir sermaye-değer, çok farklı derecelerde ürün ve değer yaratıcısı olarak hizmet eder ve yeniden-üretimin boyutları, bu sermayenin, meta-biçimden sıyrılarak para-biçime bürünmesinin özel hızına ya da satışının süratine bağlı olarak büyüyecek ya da daralacaktır. Belli bir sermayenin etkinlik derecesinin üretkenlik sürecinin olanaklarına bağlı bulunduğu ve bunun da bir ölçüde kendi değer büyüklüğünden bağımsız olduğu Birinci Ciltte gösterilmişti.* Burada ise, dolaşım sürecinin, sermayenin değer büyüklüğünden bağımsız yeni güçleri harekete geçirdiği ve onun etkinlik derecesini, genişlemesini ve daralmasını belirlediği görülüyor.

[4] Elyazması VI'nın sonu. Elyazması V'in başlangıcı. —*F.E.*

* Bkz: Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Kısım, Yirmidördüncü Bölüm, 4. Kesim, s. 639-647. —*ç.*

Metalar kitlesi M′, genişlemiş sermayenin taşıyıcısı olarak ayrıca bütünüyle M′—P′ başkalaşımından geçmek zorundadır. Satılan miktar burada başlıca belirleyicidir. Tek bir meta, burada sadece toplam kitlenin tamamlayıcı kısmı sayılır. 10.000 libre iplikte 500 sterlinlik değer mevcuttur. Eğer kapitalist ancak 7.440 libreyi değeri olan 372 sterline satmayı başarmış ise, yalnız değişmeyen sermayesinin değerini, harcanan üretim araçlarının değerini yerine koymuş olur. Eğer 8.440 libre satarsa sadece yatırılan toplam sermaye değerini elde eder. Biraz artı-değer gerçekleştirmek için daha fazla satması, 78 sterlinlik (1.560 librelik ipliğin) tüm artı-değeri gerçekleştirmek için ise 10.000 librenin hepsini satması gerekir. Para olarak 500 sterlinde, sadece sattığı metaın eşdeğerini almış olur. Dolaşım içerisinde bu alışverişi, yalnızca M—P'dir. Eğer işçilerine ücret olarak 50 sterlin yerine 64 sterlin öderse, artı-değeri, 78 yerine ancak 64 sterlin olur ve sömürü derecesi yüzde 156 yerine sadece yüzde 100 olacaktır. Ama ipliğin değeri değişmeyecektir; yalnız değeri oluşturan kısımlar arasındaki bağıntı farklı olacaktır. Dolaşım hareketi M—P, gene, 10.000 libre ipliğin, değeri olan 500 sterline satışını temsil edecektir.

M′, M + *m*'ye (ya da 422 *artı* 78 sterline) eşittir. M, üretken sermaye R'nin değerine eşittir ve bu da P'nin değerine, P—M hareketinde yatırılan paraya, örneğimizde 422 sterlin tutan üretim öğelerinin satın alınması için harcanan paraya eşittir. Eğer metalar kitlesi değeri üzerinden satılmış ise M 422 sterline, *m* 78 sterline, 1.560 libre ipliğin artı-ürün değerine eşittir. Eğer biz *m*'yi para olarak ifade ederek *p* dersek, M′—P′ = (M + *m*)—(P + *p*) ve böylece P—M ... R ... M′—P′ dolaşımı genişlemiş biçimiyle, P—M$<^{İ}_{ÜA}$ ... R ... (M + *m*)—(P + *p*) ile temsil edilir.

İlk aşamada kapitalist, tüketim nesnelerini gerçek anlamda meta piyasası ile emek piyasasından alır. Üçüncü aşamada tekrar metaları geri sürer ama yalnız tek bir piyasaya, gerçek anlamda meta piyasasına. Ne var ki, onun piyasadan metaları aracılığı ile, ilk kez oraya sürdüğünden daha büyük bir değeri geriye almasının nedeni, sadece piyasadan ilk kez çektiğinden daha fazla bir meta-değeri oraya geri sürmesinden ileri gelir. Piyasaya, o, P değerini sürer ve oradan eşdeğeri M'yi çeker; tekrar oraya M + *m*'yi sürer ve onun eşdeğeri P + *p*'yi çeker.

P, örneğimizde, 8.440 libre ipliğin değerine eşitti. Ama piyasaya 10.000 libre sürer ve dolayısıyla oradan çektiğinden daha büyük bir değeri tekrar sürmüş olur. Öte yandan, piyasaya bu çoğalmış değeri sürmesinin tek nedeni, üretim sürecinde işgücünü sömürerek (ürünün, artı-ürün diye ifade edilen bir kısmı olarak) artı-değer yaratmış olmasıdır. İşte, bu sürecin ürünleri olmaları nedeniyledir ki, metalar kitlesi, meta-sermaye, genişlemiş sermaye-değer taşıyıcısı halini alırlar. M′—P′ hareketi ile hem yatırılmış sermaye-değer ve hem de artı-değer gerçekleştirilmiş olur. Her ikisinin de gerçekleşmesi, bir dizi satışlarla ya da M′—P′ ile ifade edilen tüm metalar kitlesinin toptan satışı ile aynı anda olmuştur. Ne var ki, aynı M′—P′ dolaşım hareketi, sermaye-değer için ayrıdır, artı-değer için ayrıdır, çünkü bunlardan herbirisi için dolaşımlarının farklı bir aşamasını, dolaşım alanında geçirmek zorunda oldukları bir dizi başkalaşımın farklı bir kesimini ifade eder. Artı-değer, *m*, ancak üretim süreci sırasında dünyaya gelmiştir. Meta piyasasında ilk kez, metalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu onun ilk dolaşım biçimidir; *m—p* hareketi ilk dolaşım hareketi ya da karşıt dolaşım hareketi, yani tersine başkalaşım *p—m* ile tamamlanacak olan ilk başkalaşımıdır.[5]

Aynı M′—P′ dolaşım hareketinde sermaye-değer M'nin yaptığı ve onun için M—P dolaşım hareketini oluşturan dolaşımda —M burada R'ye, yani ilk yatırılan P'ye eşittir— durum farklıdır. Sermaye-değer ilk dolaşım hareketini, P, para-sermaye biçiminde açmıştır ve M—P hareketi ile aynı biçime dönmektedir. Bu nedenle, iki karşıt dolaşım aşamasından, önce P—M sonra M—P aşamasından geçmiştir ve kendini dairesel hareketine yeni baştan başlayabileceği biçimde bir defa daha bulmuştur. Artı-değer için, meta-biçime, para-biçime ilk dönüşümü teşkil eden şey, sermaye-değer için kendi dönüşünü, ya da ilk para-biçime tekrar dönüşümü teşkil eder.

$P—M<^{İ}_{ÜA}$ hareketi ile para-sermaye, eşdeğer bir metalar kitlesine, İ ve ÜA'ya dönüşmüştür. Bu metalar artık meta işlevini, satılacak nesneler olma işlevini yerine getirmezler. Bunların de-

[5] Sermaye-değer ile artı-değeri ne kadar ayırırsak ayıralım bu doğrudur. 10.000 libre iplik 1.560 libre iplik ya da 78 sterlinlik artı-değer içerir; aynı şekilde bir libre ya da bir şilinlik iplik 2.496 ons iplik ya da 1.872 penilik artı-değer içerir.

ğerleri şimdi artık onları satınalan kapitalistin elindedir ve onun üretken sermayesi R'nin değerini temsil eder. Ve, R'nin işlevi içerisinde, üretken tüketim ile, üretim araçlarından maddeten farklı bir tür metaya, değeri yalnız korunmuş olmakla kalmayan 422 sterlinden 500 sterline artan ipliğe dönüşmüş olur. Bu gerçek, başkalaşım aracılığı ile, ilk aşamada, P—M hareketinde piyasadan alınan metaların yerini farklı özde ve değerde metalar almıştır ve bunlar, artık, meta işlevini yerine getirmek, paraya dönüşmek ve satılmak durumundadırlar. Üretim süreci, bu nedenle, bu noktaya kadar sadece ilk evresi, P—M hareketi tamamlanan sermaye-değerin dolaşım sürecinin kesintiye uğraması gibi görünür. M, ikinci ve tamamlayıcı M—P evresinden, öz ve değer olarak değişiklikten sonra geçmiş olur. Ama kendi başına ele alındığında sermaye-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, üretim sürecinde, sadece kullanım-biçiminde bir değişiklik olmuştur. Eskiden 422 sterlin değerinde İ ve ÜA şeklindeyken, şimdi, 422 sterlin değerinde ya da 8.440 libre iplik biçiminde vardır. Demek ki biz, artı-değerden ayrı olarak sermaye-değerin sadece iki dolaşım evresini düşünürsek, onun, 1° P—M ve 2° M—P aşamalarından geçtiğini ve ikinci M'nin ilk M ile aynı değerde olduğu halde farklı bir kullanım-biçimine sahip bulunduğunu görürüz. Şu halde, burada metanın iki kez ve karşıt yönlerde yer değiştirmesinden ötürü —paradan metaya ve metadan paraya dönüşmesi — para biçiminde yatırılan değerin kendi para biçimine dönüşmesini yani tekrar paraya çevrilmesini gerekli kılan bir dolaşım biçiminden, P—M—P evresinden geçer.

İkinci ve son başkalaşımı, para olarak yatırılan sermaye-değerin para-biçime dönüşünü teşkil eden aynı M'—P' dolaşım hareketi, artı-değer için —meta-sermaye ile birlikte doğan ve onun para biçimine dönüşmesi ile birlikte gerçekleşen artı-değer için— ilk başkalaşımı, meta-biçimden para-biçime dönüşmesini, M—P, ilk dolaşım evresini temsil eder.

Buna göre, burada, bizim yapmamız gereken iki tür gözlem vardır. Önce, sermaye-değerin ilk para-biçimine son olarak dönüşmesi, meta-sermayenin bir işlevidir. Sonra, bu işlev, artı-değerin kendi ilk meta-biçiminden, para-biçimine ilk dönüşümünü içerir. Demek ki, para-biçim burada çifte bir rol oynamaktadır. Bir yandan, başlangıçta para olarak yatırılan değerin geri döndüğü bir biçim

oluyor; yani süreci başlatan değerin biçimine bir dönüş oluyor. Öte yandan ise, başlangıçta dolaşıma meta-biçimde giren bir değerin ilk dönüşmüş şekli oluyor. Eğer meta-sermayeyi oluşturan metalar, varsaydığımız gibi, değerleri üzerinden satılırsa, M *artı m* eşdeğeri olan P *artı p*'ye dönüşür. Gerçekleşmiş olan meta-sermaye şimdi kapitalistin elinde şu biçimde bulunur: P *artı p* (422 sterlin *artı* 78 sterlin = 500 sterlin). Sermaye-değer ile artı-değer, şimdi para biçiminde, evrensel eşdeğer biçiminde vardır.

Sürecin sonunda sermaye-değer, böylece, sürece girdiği biçimi tekrar alır ve para-sermaye olarak şimdi artık yeni bir süreci açabilir ve bu süreçten geçebilir. Bu sürecin başlangıç ve son biçimleri para-sermaye P biçimlerinde olduğu için, biz bu biçimde dolaşım sürecine, para-sermayenin dolaşımı diyoruz. Sürecin sonunda değişmiş bulunan, biçim değil, sadece yatırılan değerin büyüklüğüdür.

P *artı p*, belli büyüklükte bir para miktarından, örneğimizde 500 sterlinden başka bir şey değildir. Ama, gerçekleşmiş meta-sermaye olarak sermayenin dolaşımı sonucu bu para miktarı, sermaye-değer ile artı-değeri içerir. Ve bu değerler, artık, iplikte olduğu gibi ayrılmaz biçimde birleşmiş durumda olmayıp yanyana durmaktadırlar. Satışları her ikisine de bağımsız bir para-biçim vermiştir; bu paranın $^{211}/_{250}$'si 422 sterlinlik sermaye-değeri temsil eder ve $^{39}/_{250}$'si 78 sterlinlik artı-değeri oluşturur. Meta-sermayenin gerçekleşmesiyle meydana gelen bu ayrılmanın şimdi değineceğimiz sadece biçimsel bir içeriği yoktur. Sermayenin yeniden-üretimi sürecinde, *p*'nin bütünüyle ya da kısmen P ile birleşmesine ya da ona hiç katılmamasına, yani yatırılmış bulunan sermaye-değerin bir parçası olarak işlevine devam edip etmemesine bağlı olarak bu ayrılık önemli hale gelir. Hem *p* ve hem de P, birbirlerinden tamamen farklı dolaşım süreçlerinden geçebilirler.

Sermaye P''nde ilk biçimi olan P'ye, para-biçimine dönmüştür ve bu biçim içerisinde sermaye olarak maddeleşmiştir.

Her şeyden önce bir nicelik farkı vardır. P iken 422 sterlin idi, şimdi P′ olarak 500 sterlindir. Bu fark, hareketi yalnız üç nokta ile belirtilen dolaşımın nicel bakımdan farklı uçları P ... P′ ile ifade edilmiştir P′ > P, ve P′—P = *a*, artı-değerdir. Bu dairesel P ... P′ hareketinin sonucu olarak, şimdi, sadece P′ kalmıştır; olu-

şum sürecinin kendi içerisinde yokolup gittiği bir üründür. P′ şimdi, ona varlık kazandıran hareketten bağımsız, kendi başına vardır. Hareket gitmiştir, onun yerine şimdi P′ vardır.

Ama P ile *p*'nin toplamı olan P′, yani yatırılan 422 sterlinlik sermaye ile bundaki 78 sterlinlik artışın toplamı olan 500 sterlin, aynı zamanda bir nitel bağıntıyı da temsil eder; oysa bu nitel bağıntı ancak bir ve aynı miktarın parçaları arasındaki bir bağıntı olduğu için nicel bir bağıntıdır. Şimdi ilk biçimi içerisinde (422 sterlin) bir kez daha bulunan yatırılan sermaye P, gerçekleşmiş sermaye olarak vardır. Yalnız kendini eski haliyle korumakla kalmamış, aynı zamanda, *p* gibi (78 sterlin) bir biçim içerisinde farklılaşarak kendini sermaye olarak gerçekleştirmiştir; onunla olan bağıntısı, *kendindeki* bir artış, *kendinin* bir meyvesi, kendinin doğurduğu bir çoğalma ile olan ilişki gibidir. Değer yaratmış olan bir değer olarak gerçekleşmiş olduğu için, sermaye olarak gerçekleşmiştir. P′, bir sermaye bağıntı olarak vardır. P, artık sırf para olarak görünmemekte, kendini genişleten bir değer diye ifade edilen, yani kendi kendini genişletme, sahip olduğundan daha yüksek bir değer doğurma özelliğini taşıyan para-sermaye rolünü açıkça oynamaktadır. P, yaratmış olduğu, nedeni olduğu için kendisinin sonucu olan, kendi eseri P′'nün öteki kısmı ile bağıntısından dolayı sermaye halini almıştır. Böylece P′, sermaye bağıntısı ifade eden, kendi içerisinde farklılaşmış, işlevsel (kavramsal) yönden ayrılmış bir değerler toplamı olarak ortaya çıkar.

Ama bu, kendisinin sonucu olduğu süreç hiç işe karışmaksızın sadece bir sonuç olarak ifade edilmiştir.

Değerin bu haliyle kısımları, farklı nesnelerin, somut şeylerin, yani çeşitli kullanım biçimleri ve dolayısıyla farklı metaların —değerin salt kısımları olarak onlarla birlikte ortaya çıkmayan bir fark— değerleri dışında birbirlerinden nitelikçe farklı değillerdir. Parada, metalar arasındaki bütün farklar yokolur, çünkü para hepsinde ortak eşdeğer biçimidir. 500 sterlin tutarında bir para miktarı, sadece herbiri 1 sterlin olan tekdüze öğelerden oluşmuştur. Kökenindeki ara bağlar bu para miktarının yalın varlığında silinip yokolduğu ve sermayeyi oluşturan farklı kısımlar arasındaki özgül farkların bütün izleri üretim sürecinde kaybolup gittiği için, şimdi, yalnız yatırılmış sermaye, 422 sterline eşit ana paranın kavramsal

biçimi ile, 78 sterlinlik fazla değer arasında bir fark mevcuttur. P′ diyelim 110 sterline eşit olsun ve bunun 100 sterlini ana sermaye P'ye, 10 sterlini de artı-değer *a*'ya eşit olsun. 110 sterlinlik meblağı oluşturan bu iki kısım arasında mutlak bir türdeşlik olup kavramsal hiç bir ayrım bulunmaz. Bu meblağın herhangi bir 10 sterlini daima 110 sterlinlik toplam meblağın 1/11'ini oluşturur ve bu miktar yatırılan 100 sterlinlik sermayenin 1/10'u olabileceği gibi, onun üzerindeki 10 sterlin de olabilir. Ana para ile fazla meblağ, sermaye ile artı-meblağ bu nedenle, toplam meblağın kesirli parçaları olarak ifade edilebilir. Örneğimizde 10/11 ana parayı yani sermayeyi, 1/11 artı-meblağı teşkil eder. Bu yüzden de, gerçekleşen sermaye, para ifadesi içinde sürecin sonunda, sermaye bağıntısının irrasyonel bir ifadesi olarak görülür.

Aslında bu, M′ (M *artı m*) ifadesine de uygulanır. Ama arada şu fark vardır: M ve *m*'nin sadece aynı türdeş metalar kitlesinin orantılı değer kısımları olan M′, doğrudan ürünü olduğu, kendi kökeni R'yi gösterir, oysa doğrudan doğruya dolaşımdan çıkarılan bir biçim olan P′'nde R ile olan doğrudan bağıntı kaybolmuştur. P′'nde bulunan, ana para ile artan meblağ arasındaki irrasyonel fark, P ... P′ hareketinin sonucunu ifade etmesi yönünden, para-sermaye olarak tekrar aktif olarak işlemeye başlayıp da genişlemiş sanayi sermayesinin para ifadesi olarak sabit olmaktan çıkar çıkmaz ortadan kalkar. Para-sermayenin dolaşımı hiç bir zaman P′ ile başlayamaz (oysa şimdi P′, P'nin görevini yerine getirmektedir). Ancak P ile başlayabilir; yani hiç bir zaman sermaye bağıntının bir ifadesi olarak başlayamaz, sadece sermaye-değerin bir yatırılma biçimi olarak başlayabilir. 500 sterlin, tekrar *a* üretmek için sermaye olarak bir defa daha yatırılır yatırılmaz, bir geriye dönüş noktası değil, bir çıkış noktası oluşturur. 422 sterlinlik sermaye yerine şimdi 500 sterlinlik bir sermaye yatırılmıştır. Bu, öncekinden daha fazla para, daha fazla sermaye-değerdir, ama onu oluşturan iki kısım arasındaki bağıntı kaybolmuştur. Gerçekten de, 422 sterlin yerine 500 sterlinlik bir meblağ, sermaye olarak başlangıçta hizmet edebilirdi.

P′ olarak ortaya çıkmak para-sermayenin aktif bir işlevi değildir; P′ olarak ortaya çıkmak daha çok M′'nün bir işlevidir. Basit meta dolaşımında bile, önce M_1—P, sonra P—M_2'de para P, ikin-

ci hareket P—M_2'ye kadar aktif olarak kendini göstermez. P biçiminde ortaya çıkışı yalnızca ilk hareketin sonucudur, ve bu nedenle ancak o zaman M'nin dönüşmüş biçimi olarak görülür. Gerçekte, P''nde bulunan sermaye bağıntısı, parçalarından birisi sermaye-değerin, diğeri, bu değer artışı, devamlı tekrarlanan P ... P' dolaşımıyla P''nün, birisi sermaye dolaşımı, diğeri artı-değer dolaşımı olmak üzere iki dolaşıma ayrılması ölçüsünde işlevsel bir önem kazanır. Dolayısıyla bu iki kısım, yalnız nicelikçe değil aynı zamanda nitelikçe de P'nin *p*'den farklı işlevlerini yerine getirirler. Ama tek başına alındığında P   P' kapitalistin tükettiği şeyi içermeyip sadece sermayenin kendini genişletmesini ve, durmadan yenilenen para-sermaye yatırımlarının dönemsel büyümesi biçiminde kendini gösteren birikimi içerir.

P' *eşittir* P *artı p*, sermayenin irrasyonel biçimi olmakla birlikte, aynı zamanda bu, sadece, gerçekleşmiş biçimi içerisinde, para üretmiş olan para biçimi içerisinde para-sermayedir. Ama bu, para-sermayenin ilk aşamadaki, P—M$<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ hareketindeki işlevinden farklıdır. Bu ilk aşamada P, para olarak dolaşır. Para-sermaye işlevlerini yüklenmesinin nedeni, ancak bu para durumundayken para-işlevini yerine getirebilmesi, kendisini R'nin öğelerine, karşısında metalar olarak duran İ ve ÜA'ya çevirebilmesidir. Bu dolaşım hareketinde ancak para olarak işlev yapmaktadır. Ne var ki, bu hareket, sermaye-değerin süreç içerisindeki ilk aşaması olduğu için, satın alınmış bulunan İ ve ÜA metalarının özgül kullanım biçimleri nedeniyle, aynı zamanda para-sermayenin bir işlevidir. Buna karşılık, sermaye-değer P ile, P'nin doğurduğu artı-değer *p*'den oluşan P', kendisini genişleten sermaye-değerin ifadesi olup, sermayenin tüm dolaşımının amacı, sonucu ve işlevidir. Bu sonucu, gerçekleşmiş para-sermaye olarak para biçiminde ifade etmesi olgusu, sermayenin para-biçimde, *para*-sermaye olmasından değil, tam tersine, para biçiminde sermaye para-*sermaye* olmasından, sermayenin süreci bu biçim içerisinde başlatmasından, para-biçimde yatırılmış olmasından ileri gelir. Bunun tekrar para-biçime çevrilmesi, gördüğümüz gibi, para-sermayenin değil meta-sermayenin M' bir işlevidir. P ile P' arasındaki farka gelince, bu (*p*) sadece *m*'nin para-biçimi, M'deki artıştır. P''nün P *artı p*'den oluşmasının tek nedeni M''nün M *artı m*'den oluşmasıdır. Bu nedenle, M''ndeki bu

fark, ve sermaye-değer ile onun doğurduğu artı-değer arasındaki bağıntı, her ikisi de P''ne, yani değerin her iki kısmının da bağımsız olarak yüzyüze geldikleri ve bunun için de ayrı ve farklı görevlerde kullanılabilecekleri bir para miktarına dönüşmeden önce vardır ve bu ifade edilmiştir.

P' sadece M''nün gerçekleşmesinin bir sonucudur. P''nün ve M''nün her ikisi de kendisini genişleten sermaye-değerin sadece farklı biçimleridir; birisi meta-biçim, diğeri para-biçimdir. Her ikisinde de ortak olan şey, kendilerini genişleten sermaye-değer olmalarıdır. Bu bağıntı, sadece bir para miktarının ya da bir meta-değerin iki kısmı arasındaki bağıntının irrasyonel biçimi olarak ifade edildiği halde, sermaye-değer, burada, artı-değer ile, ve sermaye-değerin aracılığı ile elde edilen ve ondan farklı olan ürün ile birarada bulunduğu için her ikisi de maddeleşmiş sermayedir. Sermayenin, kendi ürettiği artı-değer ile bağıntısı ve karşıtlığı içerisinde, dolayısıyla kendini genişleten değerin ifadeleri olarak P' ile M' aynıdırlar ve aynı şeyi sadece farklı biçimler içerisinde ifade ederler. Bunlar para-sermaye ve meta-sermaye olarak değil, para ve meta olarak birbirlerinden farklılaşırlar. Kendini genişleten değeri, sermaye olarak hareket eden sermayeyi temsil ettikleri sürece, bunlar ancak sermaye-değerin değer doğurduğu biricik işlev olan üretken sermaye işlevinin sonucunu ifade ederler. İkisinde de ortak olan şey, her ikisinin de, para-sermayenin de meta-sermayenin de, sermayenin varlık biçimleri olmalarıdır. Birisi para-biçimde, diğeri meta-biçimde sermayedir. Bu duruma göre bunları birbirlerinden ayıran kendilerine özgü işlevler, para işlevi ile meta işlevi arasındaki farklardan başka bir şey olamaz. Kapitalist üretim sürecinin dolaysız ürünü olan meta-sermaye kökeninin izlerini taşıdığı için daha rasyoneldir ve daha kolay anlaşılır; oysa para-sermayede bu sürecin bütün izleri silinmiştir, tıpkı genellikle metaların bütün özel kullanım-biçimlerinin parada kaybolup gitmesi gibi. Bu nedenle P' ancak, bizzat meta-sermaye olarak iş gördüğü, ürünün dönüşmüş biçimi olmak yerine üretken sürecin dolaysız bir ürünü olduğu zaman, yani para malzemesinin kendisinin üretiminde kendi acayip biçimini kaybeder. Örneğin altın üretimde formülün P—M<$\begin{matrix} İ \\ ÜA \end{matrix}$ ... R ... P' (P *artı* *p*) olacaktır; burada P' meta-ürün olarak görünür, çünkü R, para-sermaye ilk P'de, altının üretim öğeleri için ya-

tırılandan daha fazla altın sağlar. Bu durumda, P ... P′ (P *artı p*) ifadesinin irrasyonel niteliği ortadan kalkar. Burada, bir para miktarının bir kısmı, aynı para miktarının diğer bir kısmının anası olarak ortaya çıkar.

IV. TÜM OLARAK DOLAŞIM

Piyasadan satın alınan İ ve ÜA metalarının, üretken sermayenin maddî ve değer öğeleri olarak tüketildiği ilk evresinin, P—M<$^{İ}_{ÜA}$ nın sonunda dolaşım sürecinin R tarafından kesintiye uğratıldığını görmüş bulunuyoruz. Bu tüketimin ürünü, öz ve değer bakımından değişmiş yeni bir meta, M′′dür. Kesintiye uğramış dolaşım süreci P—M'nin, M—P ile tamamlanması gerekir. Ama bu ikinci ve tamamlayıcı dolaşım evresinin taşıyıcısı, ilk M'den öz ve değer olarak farklı bir meta olan M′′dür. Dolaşım dizisi, demek ki, 1° P—M_1; 2° M_2′—P′ olarak görülür: burada, birinci meta M_1'in ikinci evresinde yerini, daha büyük değerde ve farklı kullanım-biçiminde diğer bir meta M_2 almıştır ve bu, üretken sermaye R'nin varlık biçimleri olan M'nin öğelerinden M′′nün üretimi, R'nin işlev yapmasının neden olduğu kesinti sırasında olmuştur. Bununla birlikte, sermayenin karşımıza çıktığı ilk görünüş biçimi (Buch I, Kap. IV. 1),* yani P—M—P′ (açılmış olarak: 1° P—M ; 2° M_1—P′), aynı metaı iki defa göstermektedir. Her iki seferde de paranın birinci evrede dönüştüğü, ikinci evrede ise daha fazla paraya çevrildiği ayrı metadır. Bu esaslı farka karşın her iki dolaşımda şu kadarı ortaktır: ilk evrelerinde para metalara dönüşmüştür, ikincisinde metalar paraya; ilk evrede harcanan para ikincisinde geri dönmüştür. Bir yandan, her ikisinde de paranın çıkış noktasına geri akışı ortaktır, öte yandan da, geri dönen paranın yatırılan paraya göre fazla oluşu. Bu yönden P—M—P′ genel formülü, P—M M′—P′ formülünü içerir.

Ayrıca, her seferinde, aynı anda varolan değerlerin eşit büyüklükteki miktarları, dolaşıma dahil iki başkalaşım da, P—M ve M′—P′'nde karşı karşıya gelirler ve birbirlerinin yerini alırlar. Değer değişikliği, R'nin başkalaşımına, üretim sürecine özgüdür; böyle-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Dördüncü Bölüm. —*Ed.*

ce, o, dolaşımın sadece biçimsel başkalaşımına göre, gerçek bir sermaye başkalaşımı olarak ortaya çıkar.

Şimdi de, toplam hareketi, P—M ... R ... M'—P''nü ya da onun daha açılmış biçimini, $P—M <^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ R ... M' (M + m)—P'(P + p) formülünü gözden geçirelim. Sermaye, burada, birbirine bağlı ve birbirine bağımlı bir dizi dönüşümden, sürecin tümü kadar evreyi ya da aşamayı oluşturan bir dizi başkalaşımdan geçen bir değer olarak görülür. Bu evrelerin ikisi dolaşım alanına, birisi üretim alanına aittir. Bu evrelerin herbirinde sermaye-değerin farklı bir biçimi ve buna tekabül eden farklı ve özel bir işlevi vardır. Bu hareket içerisinde yatırılan değer, yalnız kendisini korumakla kalmaz, büyür, büyüklük olarak artar. Sonuçta, tamamlayan aşamada, tüm sürecin başlangıcındaki aynı biçime döner. Tümüyle bu süreç, bu nedenle, devreler halinde hareket eden bir süreç oluşturur.

Sermaye-değerin, dolaşımının çeşitli aşamalarında büründüğü iki biçim, *para-sermaye ve meta-sermaye*dir. Üretim aşamasına ait biçim ise *üretken sermaye*dir. Toplam devresi sırasında bu biçimlere bürünen, bunlardan sıyrılan ve herbirinde o özel biçime ait işlevleri yerine getiren sermaye, *sanayi sermayesi*dir; sanayi, burada, kapitalist temele göre yürütülen bütün sanayi kollarını kapsayan bir anlamda kullanılmıştır. Para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, bu nedenle, işlevleri, birbirinden ayrılmış aynı biçimde bağımsız sanayi kollarının içeriğini oluşturan bağımsız sermaye türlerini ifade etmezler. Burada, onlar, sadece, sanayi sermayesinin birbiri ardına her üçüne de büründüğü özel işlevsel biçimleri belirtirler.

Sermaye, devresini normal olarak, ancak, çeşitli evreleri kesintisiz birbirine geçtiği sürece belirlemiş olur. Eğer sermaye, ilk P—M evresinde kalırsa, para-sermaye, iddiharın katı şeklini alır; eğer üretim evresinde durursa, üretim araçları bir yanda işlemeden öylece yatar, öte yanda da işgücü kullanılmadan kalır; yok eğer sermaye, son evresi M'—P''nden öteye geçmezse, satılmamış metalar yığın halinde birikir ve dolaşımın akışı tıkanır.

Bununla birlikte, devrenin bizzat sermayenin çeşitli evrelerinde belli bir süre sabit kalmasını zorunlu kılması eşyanın niteliği gereğidir. Sanayi sermayesi her evresinde belli bir biçime bağlanmıştır: para-sermaye, üretken sermaye, meta-sermaye. Her özel

biçime tekabül eden işlevi yerine getirmeksizin, yeni bir dönüşüm evresine girebileceği biçimi alamaz. Bunu açıklığa kavuşturmak için, biz, örneğimizde, üretim aşamasında yaratılan meta miktarının sermaye-değerinin, başlangıçta para biçiminde yatırılan değerler toplamına eşit olduğunu kabul ettik; ya da başka bir deyişle, para biçiminde yatırılan tüm sermaye-değerin bir aşamadan bir sonrakine olduğu gibi geçtiğini varsaydık. Ama daha önce de gördüğümüz gibi (Buch I, Kap. VI)* değişmeyen sermayenin bir kısmı, gerçek anlamıyla iş araçları (örneğin makineler), aynı üretim sürecini şu ya da bu ölçüde yineleyerek devamlı yeniden hizmet halindedirler, yani değerlerini parça parça ürüne aktarırlar. Bu durumun, sermayenin dairesel hareketini ne ölçüde değiştirdiği daha sonra görülecektir. Şimdilik şu kadarıyla yetinelim: Örneğimizde, 422 sterlin tutarındaki üretken sermaye değeri yalnız fabrika binalarının, makinelerin vb. ortalama yıpranma ve aşınmasını içeriyordu: yani sadece bunların, 10.600 libre pamuğun 60 saatlik bir haftalık eğirmenin ürününü temsil eden 10.000 libre ipliğe dönüşmesinde ipliğe aktardıkları değeri içeriyordu. Yatırılmış bulunan 372 sterlinlik değişmeyen sermayenin dönüştürüldüğü üretim araçları, iş araçları, binalar, makineler, vb., sanki bunlar piyasadan haftalık bir ücret üzerinden kiralanmış gibi sayılıyordu. Ama bu, sorunun özünü hiç bir biçimde değiştirmez. Yapacağımız tek şey, bu sürede satın alınan ve tüketilen iş araçlarının tüm değerini ipliğe aktarmak için bir haftada üretilen iplik miktarını, yani 10.000 libre ipliği, şu kadar yıldaki hafta sayısı ile çarpmaktan ibarettir. Bu duruma göre şurası açıktır ki, yatırılan para-sermayenin önce bu araçlara dönüşmesi, yani üretken sermaye R olarak iş görebilmesi için önce P—M evresinden geçmesi gerekiyor. Gene örneğimizden şurası da belli oluyor ki, üretim süreci sırasında iplikte somutlaşan 422 sterlinlik sermaye-değer, bu duruma gelene kadar 10.000 libre ipliğin değerinin bir parçası olamaz ve M′—P′ dolaşım evresine giremez. Yani eğirilmeden önce satılamaz.

Genel formülde R'nin ürünü, üretken sermayenin öğelerinden farklı maddî bir şey, üretim sürecinden ayrı bir varlığa ve üretim öğelerinden farklı bir kullanım-biçimine sahip bir nesne olarak gö-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci Bölüm. —*Ed.*

rülür. Üretken sürecin sonucunun bir şey biçimine büründüğü zaman, ürünün bir kısmı, yinelenen üretime onun öğelerinden birisi olarak yeniden girse bile durum daima böyledir. Sözgelişi tahıl kendi üretimi için tohum olarak işgörür, ama ürün sadece tahıldan ibarettir ve işgücü, aletler, gübre gibi ilgili öğelerden farklı bir biçime sahiptir. Ama bazı öyle bağımsız sanayi kolları vardır ki, üretken sürecin ürünü, yeni bir maddî ürün, bir meta değildir. Bunlar arasında, mal ve yolcu taşınmasıyla ilgili olanlar olsun, sırf haberleşme, mektup, telgraf, vb. iletilmesiyle ilgili bulunanlar olsun, sadece ulaştırma sanayii ekonomik bakımdan önemlidir.

A. Çuprov[6] bu konuda şöyle diyor: "Fabrikatör önce nesneleri üretebilir ve sonra tüketicileri arar [ürünü, son biçimini alınca üretim sürecinin dışına çıkar ve ondan ayrılmış bir meta olarak dolaşıma girer]. Üretim ve tüketim böylece zaman ve yer bakımından ayrı iki hareket gibi görünür. Herhangi yeni bir ürün yaratmayan, sadece insan ve eşya taşıyan ulaştırma sanayiinde bu iki hareket çakışma halindedir; hizmetleri [yer değiştirme] üretildiği anda tüketilir. Bu nedenle demiryollarının hizmetlerini satabileceği alan, yollarının her iki yanında en çok 50 verst (53 kilometre) uzanabilir."

İnsan ya da eşya taşınmış olsun, sonuç bunların bulundukları yerdeki değişikliktir. Sözgelişi iplik, şimdi, üretildiği İngiltere yerine Hindistan'da olabilir.

Bununla birlikte, ulaştırma sanayiinin sattığı şey, yer değiştirmedir. Yararlı etki, ulaştırma süreci ile, yani, ulaştırma sanayiinin üretken süreci ile sımsıkı bağlıdır. İnsanlar ve mallar ulaştırma araçlarıyla birlikte yolculuk ederler ve bu yolculuk, bu hareket, bu araçlar ile gerçekleştirilen üretim sürecini oluşturur. Bu yararlı etki, ancak bu üretim süreci sırasında tüketilebilir. Bu süreçten farklı, yararlı bir şey gibi bir varlığa sahip değildir. Bu süreçten farklı bir yararlılık, bir ticaret nesnesi gibi işlev yapmayan bir kullanım şeyi olarak varolmaz ve üretilene kadar bir meta olarak dolaşmaz. Ama bu yararlı etkinin değişim-değeri, diğer herhangi bir meta gibi, kendisinde tüketilen üretim öğelerinin (işgücü ile üretim aracı) değeri ve ulaştırma işinde çalıştırılan işçilerin

[6] A. Çuprov, *Jeleznodarojnoe Hazaistva* ("Demiryolları Ekonomisi") Moskova 1875, s. 69 ve 70.

artı-emeğinin yarattığı artı-değerin toplamı ile belirlenir. Bu yararlı etki de, diğer metalar gibi aynı tüketim ilişkilerine tâbidir. Eğer bireysel olarak tüketilirse, değeri, tüketimi sırasında ortadan kaybolur; yok eğer, taşınan metaların üretiminde kendisi de bir aşama teşkil edecek şekilde üretken biçimde tüketilirse, onun değeri de, ek bir değer gibi metaya geçmiş olur. Öyleyse ulaştırma sanayii için formül şöyle olacaktır, $P—M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ R—P'; çünkü, karşılığı ödenen ve tüketilen şey, üretim sürecinden ayrı ve ondan farklı bir şey olmayıp bu sürecin kendisidir. Şu halde bu formülün biçimi, hemen hemen, değerli madenlerin üretimi ile aynıdır; aradaki tek fark, bu örnekte P''nün, üretim sürecinde üretilen ve süreçten dışarı çıkan altın ya da gümüşün maddî biçimlerini değil, bu süreç sırasında yaratılan yararlı etkinin değiştirilmiş biçimini temsil etmesidir.

Sanayi sermayesi, artı-değerin ya da artı-ürünün sadece ele geçirildiği değil, aynı zamanda yaratılması sermayenin bir işlevi olan, sermayenin biricik varlık biçimidir. Bu nedenle, onda, üretimin, kapitalist niteliği bir zorunluluktur. Varlığı, kapitalistler ile ücretli emekçiler arasındaki uzlaşmaz sınıf karşıtlığını gösterir. Toplumsal üretimin denetimini ele geçirdiği ölçüde, iş sürecinin teknik ve toplumsal örgütlenmesi kökten değişir ve bunlarla birlikte toplumun ekonomik tarihsel tipi de değişikliğe uğrar. Toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da cançekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tâbi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte ve bu te melle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta ya da çökmektedir. Belli iş kollarında para-sermaye ile meta-sermaye, sanayi sermayesiyle yanyana işlevlerini yaptıkları sürece. dolaşım alanında sanayi sermayesinin bazan büründüğü bazan sıyrıldığı farklı işlevsel şekillerin varlık biçimlerinden başka bir şey değillerdir; toplumsal işbölümü nedeniyle bu biçimler bağımsız bir varlık kazanmışlar ve tek taraflı olarak gelişmişlerdir.

P ... P' devresi bir yandan metaların genel dolaşımı ile içiçe geçer, ondan çıkar, tekrar ona geri döner ve onun bir parçasıdır. Öte yandan, bireysel kapitalist için sermaye-değerin bağımsız bir hareketini teşkil eder; kendisine ait bu hareket kısmen genel meta

dolaşımı içerisinde, kısmen de bu dolaşım dışında yer alır, ama daima bağımsız niteliğini korur. Birincisi, iki evresi sermaye hareketinin evreleri olarak P—M ve M′—P′, dolaşım alanında yer aldığı için, belirli işlevsel niteliklere sahiptir. P—M'de M, işgücü ve üretim araçları olarak maddî yönden belirlenmiştir; M′—P′'nde, sermaye-değer, artı-değer ile birlikte gerçekleşmiştir. İkincisi, R, üretim süreci, üretken tüketimi kapsadığı için. Üçüncüsü, paranın, çıkış noktasına dönüşü P ... P′ hareketini kendi başına tam bir devre haline getirdiği için.

Demek ki, her bireysel sermaye iki yarım dolaşımında, P—M ve M′—P′'nde, bir yandan genel meta dolaşımının —bu dolaşımda para ya da meta olarak ister bir iş görsün, isterse hareketsiz kalsın— bir etmenidir ve böylece, metalar âleminde yer alan genel başkalışım zincirinde bir halka teşkil eder. Öte yandan, genel dolaşım içerisinde kendi bağımsız devresini çizer; bu dolaşımda, üretim alanı geçiçi bir aşama teşkil eder ve bu sermaye, çıkış noktasına, oradan çıktığı aynı biçimde döner. Üretim süreci içerisinde kendi gerçek başkalaşımını da içeren kendi devresi içerisinde aynı zamanda değer büyüklüğünü de değiştirir. Çıkış noktasına sadece para-değer olarak değil, genişlemiş, artmış para-değer olarak döner.

Son olarak, daha sonra inceleyeceğimiz öteki biçimlerin yanısıra sermayenin dairesel yolunun özel bir biçimi olarak P—M ... R ... M′—P′ hareketini gözden geçirelim. Bu hareketin şu özellikler ile bir ayrıcalık gösterdiğini göreceğiz:

1. Para-biçim içerisinde sanayi sermayesi, para-sermaye olarak, kendi toplam sürecinde, çıkış ve dönüş noktalarını teşkil ettiği için, *para-sermaye devresi* olarak ortaya çıkar. Formülün kendisi şu olguyu ifade eder ki, para, burada para olarak genişlememiş sadece yatırılmıştır, yani sermayenin sırf para-biçimi, para-sermayedir. Ayrıca şunu da ifade eder ki, bu hareketin belirleyici amacı kullanım-değeri değil, değişim-değeridir. Sırf, değerin para-biçimi, değerin göründüğü bağımsız ve maddî biçim olduğu için, başlangıç ve son noktaları gerçek para olan P ... P′ dolaşım biçimi, kapitalist üretimin zorunlu amacını apaçık gösterir: para yapmak. Üretim süreci sırf kaçınılmaz bir ara halka, para yapma uğruna katlanılan zorunlu bir belâ gibi ortaya çıkar. Kapitalist üretim biçimi-

ne bağlı bütün uluslar kendilerini işte bunun için zaman zaman. üretim sürecini işe karıştırmaksızın para yapmak için hummalı bir çabanın pençesine kaptırırlar.

2. R'nin işlevi üretim aşaması bu dolaşımda, dolaşımın iki aşaması, P—M ... M'—P' evresinde bir kesintiyi temsil eder ve bu da sırası gelince, basit dolaşımda, P—M—P', sadece geçici bir halkayı temsil eder. Üretim süreci, bir devre çizen süreç biçiminde, biçimsel ve açıkça kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, sırf bir yatırılan değeri genişletme, yani üretimin amacındaki gibi, sırf bir zenginleşme aracı olarak görülür.

3. Evreler dizisi P—M ile açıldığına göre, dolaşımın ikinci halkası M'—P''dür. Bir başka deyişle, çıkış noktası P, kendini genişletecek olan para-sermayedir; son nokta P', kendini genişleten para-sermaye P *artı* *p*'dir ve burada P, kendi dölü olan *p* ile birlikte gerçekleşen sermaye sayılır. Bu, P devresini diğer iki R ve M' devrelerinden ayırır ve bunu iki biçimde yapar. Bir yandan, iki uçtaki para-biçimle. Ve para, değerin varlığının bağımsız ve maddî biçimi olup, metaların kullanım-değerinin bütün izlerinin yokolduğu bağımsız değer-biçim içerisinde ürünün değeridir. Öte yandan, R ... R biçimi mutlaka R ... R' (R *artı* *r*) haline gelmez ve M' ... M' biçiminde, iki uç arasında herhangi bir değer farkı görünmez. Bu nedenle, P—P' formülünün özelliklerinden biri, sermaye-değerin çıkış, genişlemiş sermaye-değerin dönüş noktası olmaları, böylece, sermaye-değer yatırmanın araç, genişlemiş sermaye-değerin ise bütün bu işlemlerin amacı olarak ortaya çıkması; diğeri de, bu bağıntının, para-biçiminde, bağımsız değer biçiminde, dolayısıyla, para doğuran para, para-sermaye içerisinde ifade edilmesidir. Değerin artı-değer doğurması, sürecin sadece başlangıcı ve sonu olarak ifade edilmemekte, pırıl pırıl para olarak apaçık ortada durmaktadır.

4. P—M'nin tamamlayıcı ve son evresi M'—P''nün sonucu olarak gerçekleşen para-sermaye P', ilk devresine başladığı aynı biçime kesenkes sahip olduğuna göre, son devreden çıkar çıkmaz, artmış (birikmiş) para-sermaye: P = P+*p* olarak tekrar aynı devreye başlar. Devrenin yinelenmesinde, *p*'nin dolaşımının P'ninkinden ayrıldığı P ... P' biçiminde, hiç ifade edilmemiştir. Kendi tek seferlik biçimi içerisinde biçimsel olarak düşünülürse para-serma-

ye devresi bu yüzden, sadece, kendini genişletme ve birikim sürecini ifade eder. Tüketim, burada P—M$<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ ile yalnızca üretken tüketim olarak ifade edilmiştir ve bu bireysel sermaye devresinde içerilen yalnız bu tüketimdir. Emekçi yönünden P—İ, İ—P ya da M—P'dir. İşte bunun için, emekçinin bireysel tüketimini oluşturan dolaşımın ilk evresidir, yani: İ—P—M (geçim araçları). İkinci evre, P—M, artık bireysel sermaye devresi içine düşmemekte, ama onun tarafından başlatılmakta ve öne sürülmektedir, çünkü emekçi, her şeyden önce yaşamak zorundadır ve dolayısıyla kapitalistin sömürebileceği bir malzeme olarak piyasada daima bulunabilmesi için bireysel tüketim ile yaşamını sürdürmesi gerekir. Ne var ki, bu tüketimin kendisi, burada, sadece, işgücünün sermaye tarafından üretken tüketimi için bir koşul olarak kabul edilmiştir; yani ancak işçinin bireysel tüketim yoluyla işgücü olarak kendisini sürdürmesi ve yeniden üretmesi ölçüsünde kabul edilmiştir. Bununla birlikte, ÜA, sermaye devresine giren gerçek anlamda metalar, sadece üretken tüketimin besinleridir. İ—P hareketi, emekçinin bireysel tüketimini, yaşaması için gerekli maddelerin ete ve kana dönüşmesini sağlar. Kapitalistin kendisinin de orada olması, bir kapitalist işlevini yerine getirebilmesi için onun da yemesi ve tüketmesi gerektiği doğrudur. Bu amaçla, o da ancak emekçi kadar tüketmek durumundadır ve bu dolaşım süreci ancak bu kadarını öngörmektedir. Ama bu bile biçimsel olarak ifade edilmemiştir, çünkü formül P′ ile sona ermektedir; yani, şimdi çoğalmış bulunan para-sermayenin işlevine yeniden başlayabileceği bir sonuçla sona ermektedir.

M′—P′ doğrudan doğruya M′'nün satışını içerir; ama M′—P′, bir kısmıyla bir satış, P—M, diğer kısmıyla bir satın almadır, ve son tahlilde bir meta, satın alınan nesnenin niteliğine göre ister bireysel ister üretken olsun tüketim sürecine girmek için (ara satışları konu dışı bırakırsak) sadece kullanım-değeri için satın alınmış oluyor. Ama bu tüketim, ürünü M′ olan bireysel sermaye devresine girmez. Bu ürün sırf bir satış metaı olduğu için devrenin dışına çıkmıştır. M′, açıkça, üreticiden başka kimseler tarafından tüketilmek için ayrılmıştır. İşte bunun için (P—M ... R ... M′—P′ formülüne dayanan) merkantil sistemin bazı yandaşları, bireysel kapitalistlerin ancak emekçi kadar tüketimde bulun-

maları, kapitalist ulusların kendi metalarının tüketimini ve genellikle tüketim sürecini daha az akıllı uluslara bırakmaları ve üretken tüketimi yaşamlarının başlıca amacı haline getirmeleri gerektiği konusunda uzun vaızlar vermektedirler. Bu vaızlar, insanın aklına, kilise babalarının biçim ve öz olarak bunlara benzeyen sofuca öğütlerini getiriyor.

Sermayenin devreler içerisindeki hareketi, demek oluyor ki, dolaşım ve üretimin birliğidir ve her ikisini de içerir. Her iki P—M ve M′—P′ evreleri de dolaşımın hareketleri olduğu için, sermaye dolaşımı, genel meta dolaşımının bir parçasıdır. Ama bunlar, işlevsel yönden, yalnız dolaşım alanı ile değil, aynı zamanda, üretim alanı ile de ilgili bulunan sermaye dolaşımının belli kesitleri, aşamaları oldukları için, sermaye, genel meta dolaşımı içerisinde kendi devresinden de geçer. Genel meta dolaşımı, ilk aşamada sermayeye, sonradan üretken sermaye işlevini yerine getirebileceği biçimi almasında araç olarak hizmet eder; ikinci aşamada, sermayenin kendi devresini yenileyemeyeceği meta-işlevinden sıyrılmasına hizmet eder; aynı zamanda sermayeye, kendi devresini, kendisine eklenmiş bulunan artı-değerin dolaşımından ayırma olanağını sağlar.

Para-sermayenin yaptığı devre, bu nedenle tamamıyla tek taraflı, ve bu haliyle sanayi sermayesi devresinin dolaşımının görüldüğü en çarpıcı ve tipik biçimidir; bu sermayenin amacı ve itici gücü —değerin kendi kendisini genişletmesi, para yapmak ve birikim— böylece apaçık ortaya çıkmaktadır. (Pahalıya satmak için satın almak.) İlk devrenin P—M olması olgusu, ayrıca, üretken sermayenin öğelerinin, meta-piyasasından geldiğini ve genellikle kapitalist üretim sürecinin dolaşım ve ticarete dayandığını da ortaya koyar. Para-sermaye devresi sırf bir meta üretimi değildir, onun kendisi de yalnız dolaşım ile mümkündür ve bu dolaşımı öngörür. Bu, sadece, dolaşıma ait P biçiminin, yatırılan sermaye-değerin, ilk ve saf biçim olarak görünmesi olgusundan da açıkça anlaşılır, oysa diğer iki devre biçiminde durum böyle değildir.

Para-sermaye devresi daima sanayi sermayesinin genel ifade-

si olarak kalır, çünkü her zaman yatırılan değerin kendisini genişletmesini içerir. R ... R'de, sermayenin para ifadesi sadece üretim öğelerinin fiyatı, dolayısıyla, hesap parası biçiminde ifade edilen ve muhasebede bu biçim içerisinde sabit kalan bir değer olarak görülür.

Yeni işlemeye başlayan bir sermaye, para biçiminde ilk defa yatırıldıktan sonra, bir sanayi kolundan diğerine geçerken ya da sanayi sermayesi iş alanından alınırken, aynı biçim içerisinde geri çekildiği zaman P P', sanayi sermayesi devresinin özel bir biçimi halini alır. Bu, ilk kez para biçiminde yatırılan artı-değerin sermaye olarak iş görmesini içerdiği gibi, artı-değer ilk çıktığı iş kolundan başka bir yerde işlev yaptığı zaman daha açık hale gelir. P P' bir sermayenin ilk devresi olabileceği gibi son devresi de olabilir; ona, toplam toplumsal sermaye biçimi olarak da bakılabilir; o para biçiminde yeni biriktirilmiş bir sermaye olarak, ya da bir sanayi kolundan diğerine aktarılmak amacıyla tümüyle paraya dönüştürülen eski sermaye olarak, yeni yatırılmış bir sermaye biçimidir.

Bütün devrelerde daima bulunan bir biçim olan para-sermaye, bu devreyi, sırf, sermayenin artı-değer üreten kısmı, yani değişen sermaye için yerine getirir. Ücretin yatırımının normal biçimi para olarak ödemedir; işçi günü gününe geçindiği için bu işin daha kısa aralıklarla yenilenmesi gerekir. Bu durumda, emekçinin karşısına kapitalistin para-kapitalist ve sermayenin de para-sermaye olarak çıkması gerekir.

Bu durumda, üretim araçlarının satın alınması ve üretilen metaların satılmasında olduğu gibi dolaysız ya da dolaylı bir hesap bakiyesi bırakmak sözkonusu olamaz (böylece, para-sermayenin büyük kısmı fiilen sadece metalar şeklinde sayılır, para, sadece hesap parası şeklinde, ve nihayet nakit para, sadece hesap bakiyeleri içinde bulunur). Öte yandan, değişen sermayeden doğan artı-değerin bir kısmı kapitalistin perakende alışverişi ile ilgili kişisel tüketimi için harcanır, ve bunun izlediği yol ne denli dairesel olursa olsun, bu kısım, daima, nakit, artı-değerin para biçiminde harcanmış olur. Artı-değerin bu kısmının çok ya da az olmasının bir önemi yoktur. Değişen sermaye daima ücretlere yatırılan (P—İ) para-sermaye olarak, ve *p*, kapitalistin bireysel tüketimi-

nin masrafını karşılamak üzere harcanan artı-değer olarak yeniden ortaya çıkar. Dolayısıyla, yatırılan değişen sermaye-değer P ve bundaki artış *p*, bu biçim içerisinde harcanmak üzere para biçiminde elde tutulmak zorundadır.

P′ = P+*p* sonucu ile P—M   R   M′—P′ formülü, yatırılan ve kendini genişleten değerin, onun eşdeğeri, para biçiminde bulunması yüzünden biçim olarak aldatıcı ve nitelikçe hayalidir. Ağırlık, değerin kendini genişletmesi üzerine değil, bu sürecin *para-biçimi* üzerine, sonuçta dolaşımdan para-biçiminde ilk yatırılandan daha fazla değer çekilmesi olgusu üzerinde; şu halde, kapitaliste ait altın ve gümüş kitlesinin çoğalması üzerine verilmiştir. Sözde para sistemi, sırf dolaşım içerisinde yer alan ve bu yüzden de P—M ve M—P′ hareketlerini, M'nin ikinci harekette değerinin üzerinde satılması nedeniyle, dolaşımdan, satışı ile oraya sürülenden daha fazla çektiği biçiminde açıklayabilen bir hareketin, P—M—P′ irrasyonel biçiminin bir ifadesidir. Buna karşılık, özel bir biçim olarak sabit P—M ... R   M′—P′ formülü, yalnız metaların dolaşımı değil, aynı zamanda, üretimi de gerekli bir öğe olarak görülen daha üst düzeyde gelişmiş merkantil sistemin temelini oluşturur.

P—M ... R   M′—P′ formülünün hayalî niteliği ve buna uygun düşen hayalî yorumu, bu biçimin akıcı ve durmadan yenilenen bir biçim olarak değil de, bir defaya özgü değişmeyen bir biçim diye kabul edildiği; şu halde, devre biçimlerinden bir tanesi diye değil de devrenin biricik biçimi diye düşünüldüğü zaman sözkonusudur. Ne var ki, bu biçimin kendisi, diğer biçimlerin varlığına işaret eder.

Birincisi, bu, tüm devre, üretim sürecinin kapitalist niteliği üzerine dayanır ve bu nedenle bu süreci, kendine temel olarak oluşturduğu özgül toplumsal koşullarla birlikte ele alır. P—M = P—M$<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$; ama P—İ, ücretli emekçinin ve dolayısıyla üretim araçlarının, üretken sermayenin bir kısmı olarak mevcudiyetini varsayar. Bu nedenle, emek ve kendini genişletme sürecini, üretim sürecini, sermayenin bir işlevi olarak varsayar.

İkincisi, eğer P   P′ yinelenirse, para-biçime dönüş, tıpkı ilk aşamadaki para-biçim gibi gitgide silikleşir. R'ye yer açmak için P—M ortadan kaybolur. Durmadan yinelenen para biçiminde ya-

tırım ve bunun gene para biçiminde sürekli geri dönmesi, devre de, ancak bir an süren hareketler olarak görülür.

Üçüncüsü,

P—M   R   M′—P′ P—M   R   M′—P′ P—M   R   vb.

Devrenin ikinci yinelenmesi ile başlayarak R   M′ P—M R, P'nin ikinci devresi tamamlanmadan önce ortaya çıkan ve böylece daha sonraki bütün devreler R   M′—P—M   R biçimi altında düşünülebilen ve ilk devrenin ilk evresi olan P—M, sürekli yinelenen üretken sermaye devresi için sırf bir geçiş hazırlığıdır. Bu, para-sermaye biçiminde ilk kez yatırılan sanayi sermayesi için gerçekten böyledir.

Öte yandan, R'nin ikinci devresi tamamlanmadan önce, ilk devre, meta-sermaye devresi, M′—P′ P—M   R   M′ (kısaltılmışı M′   M′) zaten tamamlanmış olur. Demek oluyor ki, ilk biçim zaten diğer ikisini de içermektedir ve para-biçim, böylece, sırf bir değer ifadesi olmayıp, değerin eşdeğer biçimdeki, yani para olarak ifadesi olduğu için ortadan kalkmaktadır.

Nihayet, eğer biz, ilk kez P—M   R   M′—P′ devresini belirleyen yeni yatırılmış bir bireysel sermayeyi ele alırsak, burada, P—M hazırlık evresi, bu bireysel sermayenin geçtiği ilk üretim sürecinin öncüsüdür. Dolayısıyla, bu P—M evresi öngörülmemiş, ama daha çok, üretim sürecinin gerektirdiği ya da zorunlu kıldığı bir şeydir. Ne var ki bu, yalnız bu bireysel sermayeye uygulanır. Kapitalist üretim biçiminin ve dolayısıyla kapitalist üretimin belirlediği toplumsal koşulların varlığının kabul edildiği durumlarda, sanayi sermayesinin genel devre biçimi para-sermayenin devresidir. Bu nedenle kapitalist üretim süreci, yeni yatırılmış sanayi sermayesinin ilk para-sermaye devresinde olmasa bile onun dışında bir önkoşul olarak varsayılır. Bu üretim sürecinin devamlı varlığı, durmadan yenilenen R   R devresini öngörür. İlk aşama P—M<$^{İ}_{ÜA}$'da bile bu önkoşul bir rol oynar, çünkü bir yandan ücretli emekçiler sınıfının bulunmasını varsaydığı gi-

bi, öte yandan da üretim araçlarını satın alan için ilk aşama olan P—M, bu araçları satan için M′—P′′dür; dolayısıyla M′ meta-sermayeyi öngörür ve böylece bizzat metalar kapitalist üretimin sonuçları ve bu nedenle de üretken sermayenin işlevleri olarak kabul edilir.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRETKEN SERMAYENİN DEVRESİ

ÜRETKEN sermaye devresinin genel formülü R ... M′—P′—M ... R'dir. Bu formül, üretken sermayenin işlemesinin devresel yenilenmesini, yani yeniden-üretimini ya da değerin kendisini genişletmesini amaçlayan yeniden-üretim süreci olarak bu sermayenin üretim sürecini; artı-değerin yalnız üretimini değil, devresel yeniden-üretimini; sanayi sermayesinin işlevini üretken biçimi içerisinde ve bu işlevi bir kez değil devresel yinelenmesi biçiminde, ve böylece yenilenmenin çıkış noktası tarafından saptandığını belirler. M''nün bir bölümü (bazı durumlarda, sanayi sermayesinin çeşitli yatırım kollarında) meta biçiminde çıktığı aynı iş sürecine, doğrudan doğruya üretim aracı olarak tekrar girebilir. Bu, sadece, bu bölümün değerini, gerçek ya da itibarî paraya dönüşmekten kurtarır, yoksa meta ancak hesap parası olarak bağımsız bir

ifade kazanır. Değerin bu kısmı dolaşıma girmez. Böylece, dolaşım sürecine girmeyen değerler üretim sürecine girerler. Kapitalistin, M''nün artı-ürünün parçası biçiminde aynî olarak tükettiği kısmı için de aynı şey geçerlidir. Ne var ki, kapitalist üretim için bunun pek önemi yoktur. Bu, olsa olsa ancak tarımda dikkate alınmaya değer.

Bu biçim içerisinde iki şey derhal göze çarpar.

Birincisi, ilk P   P' biçiminde, üretim süreci, R'nin işlevi, para-sermaye dolaşımını kesintiye uğrattığı ve iki evre, P—M ve M'—P' evreleri arasında sadece bir aracı rolü oynadığı halde, burada sanayi sermayesinin tüm dolaşım süreci, dolaşım evresi içerisindeki bütün hareketi yalnız bir kesinti teşkil eder ve dolayısıyla, ilk uç olarak devreyi açan üretken sermaye ile aynı biçimin diğer ucu olarak onu kapayan ve bu hareketi ile aynı biçim içerisinde onu yeniden başlatan üretken sermaye arasında sadece bağlayıcı bir halkadır. Asıl dolaşım, sadece, yenilenmelerle devamlı hale getirilen devresel yeniden-üretimi sağlayan bir araç gibi görünür.

İkincisi, dolaşımın tamamı, para-sermaye devresinde olduğunun tam tersine bir biçim içerisinde kendini gösterir. Orada, değerin belirlenmesinden ayrı, P—M—P (P—M. M—P) biçimindeydi; burada gene değerin belirlenmesinden ayrı, M—P—M (M—P. P—M) biçimindedir, yani basit meta dolaşımı biçiminde.

I. BASİT YENİDEN-ÜRETİM

Önce, R   R'nin iki ucu arasında dolaşım alanında yer alan M'—P'—M sürecini gözden geçirelim.

Bu dolaşımın çıkış noktası meta-sermayedir: M' = M+*m* = R+*m*. Meta-sermayenin işlevi M'—P' (bunun içerdiği gerçekleşen sermaye-değer R'ye eşittir ve o da şimdi, M''nü oluşturan M kısmı ile, aynı miktar metaın bir kısmı olarak varolan, *m* değerine sahip artı-değer biçiminde bulunur) devrenin ilk biçimi içerisinde incelenmişti. Ama orada bu işlev, kesintiye uğratılan dolaşımın ikinci evresini ve tüm devrenin tamamlayıcı evresini oluşturuyordu. Burada, devrenin ikinci, dolaşımın ise ilk evresini oluşturur. İlk devre P' ile sona erer ve hem P' hem de ilk P ikinci devreyi tek-

rar para-sermaye şeklinde açabilecekleri için, başlangıçta, P ile P''nün içerdiği *p*'nin (artı-değerin) yollarına birlikte devam edip etmediklerini ya da ayrı ayrı yollar izleyip izlemediklerini dikkate almak gereksizdi. Eğer biz ilk devreyi yenilenen yolu içerisinde izlemeye devam etmiş olsaydık, bu, o zaman gerekli hale gelirdi. Ama bu noktanın, üretken sermaye devresinde kararlaştırılması gerekir, çünkü, bunun daha ilk devresinin belirlenmesi ona bağlı olduğu gibi, M'—P', burada, P—M ile tamamlanması gerekli dolaşımın birinci evresi olarak görünmektedir. Formülün sadece basit yeniden-üretimi, ya da genişlemiş boyutlarda yeniden-üretimi temsil etmesi bu karara bağlıdır. Devrenin niteliği, alınan karara göre değişir.

Öyleyse, önce, üretken sermayenin basit yeniden-üretimini gözden geçirelim ve birinci bölümde olduğu gibi koşulların sabit kaldığını ve metaların değerleri üzerinden alınıp satıldığını kabul edelim. Bu varsayıma göre artı-değerin tamamı kapitalistin bireysel tüketimine girer. Meta-sermaye M''nün paraya dönüşmesi gerçekleşir gerçekleşmez, paranın sermaye-değeri temsil eden kısmı, sanayi sermayesinin devresinde, dolaşmaya devam eder; diğer kısmı, paraya dönüşen artı-değer, genel meta dolaşımına girer ve kapitalistten çıkan ama bireysel sermayesinin dolaşımı dışında yer alan bir para dolaşımı oluşturur.

Örneğimizde, elimizde 500 sterlin değerinde 10.000 libre iplik olarak meta-sermaye M' vardır; bunun 422 sterlini üretken sermaye değerini temsil eder ve 8.440 libre ipliğin para-biçimi olarak M' ile başlayan sermaye dolaşımına devam eder, oysa, meta-ürün fazlalığı 1.560 libre ipliğin para-biçimi 78 sterlinlik artı-değer bu dolaşımı terkeder ve genel meta dolaşımı içerisinde ayrı bir yol izler.

$$M' \left\{ \begin{matrix} M \\ + \\ m \end{matrix} \right\} \begin{matrix} — \\ — \\ — \end{matrix} \qquad P' \left\{ \begin{matrix} P \\ + \\ p \end{matrix} \right\} \begin{matrix} — M < \begin{smallmatrix} t \\ ÜA \end{smallmatrix} \\ \\ — m \end{matrix}$$

p—m, kapitalistin, kendi aziz varlığı ya da ailesine özgü meta ya da kişisel hizmet için harcadığı parayla yaptığı bir dizi satınalmaları temsil eder. Bu satınalmalar çeşitli zamanlarda parça

parça yapılır. Bu yüzden para, günlük tüketime ayrılmış geçici bir yedek ya da iddihar halinde bulunur, çünkü dolaşımı kesintiye uğramış para iddihar biçimine bürünmüştür. Paranın geçici iddihar biçimini de kapsayan dolaşım araçlığı işlevi, para-biçim P′ içerisinde sermaye dolaşımına girmez. Bu para, yatırılmamış, harcanmıştır.

Yatırılan toplam sermayenin daima bütünüyle bir evreden diğerine geçtiğini varsaymıştık; şimdi burada da gene, R'nin ürettiği metaların üretken sermaye R'nin toplam değerini, yani 422 sterlin ile, üretim sürecinde yaratılan 78 sterlinlik artı-değeri temsil ettiğini varsayıyoruz. Bir tek metaı ele alan örneğimizde artı-değer, 1.560 libre iplikte bulunmaktadır; eğer bir libre ipliğe göre hesaplarsak 2.496 ons iplik biçiminde bulunacaktır. Ama eğer meta, sözgelişi, aynı değerdeki öğelerden oluşan 500 sterlin değerinde bir makine olsaydı, bu makinenin değerinin bir kısmı, 78 sterlini, artı-değer olacaktı, ama bu 78 sterlin ancak makinede bir bütün olarak bulunacaktı. Bu makine, kırılıp parçalanmaksızın, kullanım-değeri ile birlikte değeri de yokedilmeksizin, sermaye-değer ve artı-değer diye ayrılamaz. Bu nedenle, bu iki değer öğesi, 10.000 librelik bir metaın birbirinden ayrılabilir bağımsız öğelerini temsil eden şu kadar libre iplik gibi bir M′ metaının bağımsız öğeleri olarak değil de, bir metaın ancak zihnen tasarlanabilen öğeleri olarak temsil edilebilir. İlk durumda, *p*'nin kendi ayrı dolaşımına girebilmesi için, toplam metaın, meta-sermayenin, makinenin bütünüyle satılması gerekir. Diğer yandan, kapitalist 8.440 libreyi sattığı zaman, geriye kalan 1.560 librenin satışı, *m* (1.560 libre iplik)—*p* (78 sterlin)—*m* (tüketim nesneleri) biçimdeki artı-değerin büsbütün ayrı bir dolaşımını temsil eder. Ama 10.000 libre ipliğin, ürünün her bireysel bölümünün değer öğeleri, ürünün kısımları tarafından olduğu kadar toplam ürün tarafından da temsil edilebilir. Tıpkı 10.000 libre iplik; değişmeyen sermaye (*d*), 372 sterlin değerinde 7.440 libre iplik; değişen sermaye (*v*), 50 sterlin değerinde 1.000 libre iplik; ve artı-değer (*a*), yani 78 sterlin değerinde 1.560 libre iplik diye bölünebileceği gibi, her libre iplik de, 8.928 peni değerinde 11.906 onsa eşit *d*'ye; 1.200 peni değerinde 1.600 ons ipliğe eşit *v*'ye; ve 1.872 peni değerinde 2.496 ons ipliğe eşit *a*'ya bölünebilir. Kapitalist ayrıca, 10.000 libre ipliğin çeşitli

kısımlarını birbiri ardına satarak bunlarda bulunan artı-değer öğelerini ardarda tüketebilir ve böylece, aynı zamanda, *d artı v* miktarlarını da ardarda gerçekleştirmiş olur. Ama son tahlilde bu işlev de, gene 10.000 librenin tümünün satışı gibidir ve bu nedenle de *d* ve *v*'nin değerinin yerini 8.440 librenin satışı alacaktır. (Buch I, Kap. VII, 2.)*

Her nasıl olursa olsun, M′—P′ ile, M′'nde bulunan hem sermaye-değer ve hem de artı-değer, ayrılabilir bir varlık, farklı para miktarları varlığı kazanırlar. Her iki durumda da, P ve *p*, gerçekte, başlangıçta M′'nde sadece metaın fiyatı olarak özel ve hayalî bir ifadeye sahip bulunan değerin dönüşmüş bir biçimidir.

m—p—m, basit meta dolaşımını temsil eder; ilk evresi *m—p*, meta-sermayenin dolaşımında, M′—P′'nde, yani sermayenin devresinde bulunur; tamamlayıcı evre *p—m* ise tersine, genel meta dolaşımında ayrı bir hareket olarak bu devrenin dışına düşer. Sermaye-değer ve artı-değerin, M ve *m*'nin dolaşımı M′'nün P′'ne dönüşmesinden sonra ayrılır. Şu halde:

Birincisi, meta-sermaye, M′—P′ = M′—(P+*p*) ile gerçekleşirken, M′—P′ dolaşımında henüz beraber bulunan ve aynı miktarda meta tarafından yürütülen sermaye-değer ile artı-değerin hareketi ayrılabilir duruma gelir ve bundan böyle her ikisi de ayrı para miktarları olarak bağımsız biçimlere sahip olurlar.

İkincisi, bu ayrılma olunca, *p*, kapitalistin geliri olarak harcandığı halde, sermaye-değerin işlevsel biçimi olan P, devrenin belirlediği yoluna devam eder, ilk hareket M′—P′, daha sonraki P—M ve *p—m* hareketleriyle bağıntılı olarak iki farklı dolaşım, M—P—M ve *m—p—m* biçiminde gösterilebilir; bu dizilerin her ikisi de, genel biçimleri yönünden olağan meta dolaşımına aittir.

Yeri gelmişken şunu da belirtelim, metaların sürekliliği ve bölünemezliği durumunda değer öğelerini zihnen ayırmak, bir pratik sorunudur.

Sözgelişi, Londra'da genellikle krediyle yürütülen inşaat işlerinde müteahhit, avansları, inşaatın belli aşamalarına göre alır. Bu aşamadan hiç biri tam bir ev değil, sadece gelecekte tamamlanacak bir evin halen yapılmış bulunan gerçek kısımlarıdır; dolayısıyla, bu gerçekliğe karşın tam bir evin düşüncedeki parçalarıdır, ama gene

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Dokuzuncu Bölüm, İkinci Kesim. —*Ed.*

de yeni bir avans verilmesi için güven verecek derecede gerçektir. (Bu konuda, aşağıda Onikinci Bölüme bakınız.)*

Üçüncüsü, M ve P'de henüz birlikte devam etmekte olan sermaye-değer ve artı-değerin hareketi, sadece kısmen ayrılır (artı-değerin gelir olarak harcanmayan bir bölümü) ya da hiç ayrılmazsa, sermaye-değeri bizzat kendi devresi içerisinde, daha bu devre tamamlanmadan, bir değişme olur. Örneğimizde, üretken sermayenin değeri 422 sterline eşitti. Eğer bu sermaye diyelim 480 ya da 500 sterlin olarak, P—M hareketine devam ederse, devresinin sonraki aşamalarına, ilk değerine göre 58 ya da 78 sterlin bir artışla devam etmiş olur. Bu, aynı zamanda, değerinin bileşiminde bir değişme ile birlikte de olabilir.

M'—P', dolaşımın ikinci ve I. devrenin (P P') son aşaması, bizim devremizde ikinci, meta dolaşımında ilk aşamadır. Dolaşımla ilgisi yönünden, bunun, P'—M' ile tamamlanması gerekir. Yalnız onun ardında bulunan kendini genişletme süreci M'—P' değil (bu durumda R'nin işlevi olan ilk aşama), onun sonucu M' metaı da zaten gerçekleştirilmiştir. Demek oluyor ki, hem sermayenin kendisini genişletme süreci ve hem de genişlemiş bulunan sermaye-değeri temsil eden metaların gerçekleşmesi M'—P''nde tamamlanmış oluyor.

Ve böylece basit yeniden-üretimi, yani, *p—m*'nin P—M'den tamamen ayrıldığını belirtmiş olduk. Her iki dolaşımda, hem *m—p—m* ve hem de M—P—M, genel biçimlerini ilgilendirdiği ölçüde meta dolaşımına dahil oldukları için (ve bu nedenle, dolaşımların uçlarında herhangi bir değer farkı göstermezler), kapitalist üretim sürecini tıpkı vülger ekonominin yaptığı gibi, şu ya da bu biçimde tüketilmek üzere sırf bir meta ya da kullanım-değeri üretimi olarak anlamak ve gene vülger ekonominin yanılarak söylediği gibi, kapitalistin bunları sadece yerlerine farklı kullanım-değerleri almak ya da bu kullanım-değerleriyle değişmek için ürettiğini söylemek çok kolaydır.

M', daha başlangıçtan beri meta-sermaye olarak hareket eder ve sürecin baştan sona amacı olan zenginleşme (artı-değer üretme), kapitalistin artı-değeri (ve böylece sermayesi) arttıkça, tüketiminin de artmasını hiç bir biçimde dıştalamayacağı gibi, tam tersine, bunu kesinlikle kapsar.

* Bu yapıtın 265-266. sayfalarına bakınız. —*Ed.*

Gerçekten de, kapitalistin gelir dolaşımında, üretilen meta *m* (ya da üretilen meta M''nün düşünsel olarak ona tekabül eden parçası), ancak önce onun paraya sonra da paradan özel tüketime hizmet eden diğer metalara dönüşmesine yarar. Ama bu noktada, şu ufak durumu da görmezlikten gelmemeliyiz: başlangıçta meta-sermaye M''nün bir kısmı olarak sahneye çıktığı için, *m*, kapitaliste hiç bir şeye malolmayan bir meta-değer, artı-emeğin bir nesnelleşmesidir. Bu *m*, varlığı gereği, süreç içindeki sermaye-değerin devresine bağlıdır ve eğer bu devre durgunlaşır ya da başka bir biçimde bozulmaya başlarsa, yalnız *m*'nin tüketimi kısıtlanmakla ya da büsbütün durmakla kalmaz, *m*'nin yerini alacak metalar dizisi düzeni de bozulmuş olur. M'—P' başarısızlıkla sona erdiği ya da M''nün ancak bir kısmı satılabildiği zaman, gene aynı şey olur.

Kapitalist gelir dolaşımını temsil eden *m—p—m*'nin sermaye dolaşımına ancak *m*'nin M''nün değerinin, meta-sermayenin işlevsel biçimi içerisindeki sermayenin, bir parçası olduğu sürece girdiğini görmüş bulunuyoruz; ama *p—m* hareketi içerisinde bağımsızlık kazanır kazanmaz, böylece bütün bir *m—p—m* biçimi boyunca bu gelirin dolaşımı, kapitalistin yatırdığı sermayeden kaynaklandığı halde, bu sermayenin hareketine girmez. Sermayenin varlığı kapitalistin varlığını öngördüğü ve kapitalistin varlığı da artı-değeri tüketmesi koşuluna bağlı olduğu ölçüde, bu dolaşım, yatırılan sermaye hareketi ile bağlı haldedir.

Genel dolaşım içerisinde, M', diyelim iplik, sadece bir meta olarak işlev yapar; sermaye dolaşımında bir öğe olarak, sermaye-değerin sırasıyla bir bürünüp bir sıyrıldığı bir biçim olan *meta-sermaye* işlevini yerine getirir. İpliğin tüccara satılmasından sonra, ürünü olduğu sermayenin dairesel hareketinin dışına çıkar, ama bir meta olarak gene de genel dolaşım alanındaki hareketine devam eder. Bir ve aynı meta kitlesi, iplikçiye ait sermayenin bağımsız devresinde bir evre olmaktan çıktığı halde, dolaşıma devam eder. Demek ki, kapitalist tarafından dolaşıma sokulan meta kitlesinin gerçek belirleyici başkalaşımı, M—P, bunların tüketim alanına nihaî geçişi, bu meta kitlesinin, kapitalistin meta-sermayesi olarak işlev yaptığı başkalaşımdan zaman ve yer olarak tamamen ayrı olabilir. Sermaye dolaşımında tamamlanmış bulunan aynı başkalaşım, genel dolaşım alanında henüz tamamlanması gere-

ken bir şey olarak bulunur.

Bu ipliğin bir diğer sanayi sermayesinin devresine girmesi, bu durumu zerre kadar değiştirmez. Sermaye olarak pazara sürülmeyip bireysel tüketime giren değerlerin dolaşımı ne kadar devreden oluşuyorsa, genel dolaşım da, toplumsal sermayenin çeşitli bağımsız kısımlarının, yani bireysel sermayeler toplamının içiçe geçmiş o kadar devresinden oluşur.

Genel dolaşımın bir kısmını oluşturan bir sermaye devresi ile bağımsız bir devredeki halkaları oluşturan bir devre arasındaki bağıntı, P *artı p*'ye eşit olan P′'nün dolaşımını incelerken daha ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Para-sermaye olarak P, sermayenin devresindeki hareketine devam eder; gelir olarak harcanmış (*p—m*) bulunan *p* genel dolaşıma girer, ama sermaye devresinden hemen çıkıp gider. Sadece ek para-sermaye işlevini yerine getiren kısmıdır ki, sermaye devresine girer. *m—p—m*'de para, yalnız sikke olarak hizmet eder; bu dolaşımın amacı, kapitalistin bireysel tüketimidir. Sermaye devresine girmeyen bu dolaşımı —üretilen değerin gelir olarak tüketilen kısmının dolaşımını— sermayenin karakteristik devresi diye göstermek, vülger iktisadın tipik budalalığıdır.

İkinci evrede, P—M, R'ye eşit olan sermaye-değer P (bu noktada, sanayi sermayesi devresini başlatan üretken sermaye değeri), artı-değerden kurtulmuştur ve bu nedenle de para-sermaye devresinin ilk aşamasındaki P—M, aynı değer büyüklüğüne sahip olarak gene mevcuttur. Yer değiştirmiş olduğu halde, meta-sermayenin şimdi dönüşmüş bulunduğu para-sermayenin işlevi gene aynıdır: yani ÜA ile İ'ye, üretim araçları ile işgücüne dönüşmesi.

Meta-sermayenin işlevini yerine getirmesinde, M′—P′'nde, sermaye-değer, *m—p* ile birlikte M—P evresinden geçmiştir ve şimdi tamamlayıcı $\text{P—M}<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ evresine girmektedir. Bu nedenle de, dolaşımın tamamı $\text{M—P—M}<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$'dır.

Birincisi: Para-sermaye P, sermaye-değerin yatırıldığı ilk biçim olarak Biçim I'de (P   P′ devresinde) ortaya çıkmıştı; burada, daha başlangıçta, meta-sermayenin, ilk dolaşım evresi M′—P′'nde kendisini dönüştürdüğü para miktarının bir kısmı olarak, dolayısıyla, daha başlangıçta, üretken sermaye R'nin, metaların satışı yoluyla para-biçime dönüşmesi olarak görülür. Para-

sermaye, burada, daha başlangıçta, sermaye-değerin ne ilk, ne de son olan biçimi olarak mevcuttur, çünkü, M—P evresini tamamlayan P—M evresi, yeniden ancak para-biçimden çıkarak gerçekleştirilebilir. Demek oluyor ki, P—M'nin aynı zamanda P—İ olan kısmı, şimdi artık, işgücü satın alınması için salt bir para yatırımı olarak değil, işgücünün yarattığı meta-değerin bir kısmını oluşturan 50 sterlin değerinde aynı 1.000 libre ipliğin üretilmesi için para biçiminde yapılan bir yatırım olarak da ortaya çıkıyor. Burada işçiye verilen para, kendi ürettiği meta-değerin bir kısmının dönüşmüş eşdeğer şeklinden başka bir şey değildir. Ve başka nedenle olmasa bile salt bu nedenle, P—M hareketi, P—İ anlamına geldiği sürece, hiç bir zaman para biçiminde bir metaın kullanım-biçiminde bir meta ile değişilmesi demek değildir, bu hareket, genel meta dolaşımından bağımsız başka öğeleri de içerir.

P′, kendisi, R'nin bir önceki işlevinin, üretim sürecinin bir ürünü olan M′'nün dönüşmüş bir şekli olarak ortaya çıkar. Toplam para P′, bu nedenle, geçmiş emeğin para-ifadesidir. Örneğimizde 500 sterlin değerindeki 10.000 libre iplik, eğirme sürecinin ürünüdür. Bu miktardan 7.440 libre iplik, yatırılmış bulunan 372 sterlin değerinde değişmeyen sermaye *d*'ye; 1.000 libre iplik, yatırılmış bulunan 50 sterlin değerinde değişen sermaye *v*'ye eşittir ve 1.560 libre iplik ise 77 sterlin değerinde artı-değer *a*'yı temsil eder. Eğer P′'nden yalnız 422 sterlinlik başlangıç sermayesi tekrar yatırılacak olsa, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, işçiye bunu izleyen haftada P—İ olarak, o hafta üretilen ipliğin sadece bir kısmı (1.000 libre ipliğin para-değeri) ödenir. M—P'nin bir sonucu olarak, para, daima geçmiş emeğin ifadesidir. Şayet tamamlayıcı P—M hareketi, hemen meta-piyasasında yer alırsa, yani piyasadaki metalar karşılığında P verilirse, bu gene geçmiş emeğin bir biçimden (paradan) bir başka biçime (metalara) dönüşmesidir. Ne var ki, P—M zaman bakımından M—P'den farklıdır. Bunlar nadiren aynı zamanda yer alabilir, sözgelişi P—M hareketini yapan kapitalist ile, bu hareketin kendisi için M—P anlamına geldiği kapitalistin, metalarını karşılıklı olarak sevketmeleri halinde, P, sadece bakiyeyi ödemek için kullanılır. M—P hareketi ile P—M hareketi arasındaki zaman farkı biraz uzun olabilir. M—P hareketinin sonucu olan P, geçmiş emeği temsil ettiği halde, P—M ha-

reketinde, henüz piyasada bulunmayan ama gelecekte piyasaya sürülecek olan metaların dönüşmüş şeklini temsil edebilir, çünkü M yeniden üretilene kadar P—M hareketinin yapılmasına gerek yoktur. P, aynı şekilde, para-ifadesi olduğu M ile aynı zamanda üretilen metaların karşılığı olabilir. Örneğin, P—M değişiminde (üretim araçları satın alınmasında) kömür, henüz ocaktan çıkartılmadan satın alınmış olabilir. *p*, para birikimi olarak sayıldığı ve gelir olarak harcanmadığı sürece, ancak gelecek yıl üretilecek olan pamuğun karşılığı olabilir. Aynı şey, kapitalistin gelirinin harcanması, *p—m*, için de geçerlidir. Bu ayrıca, ücretler içinde, İ eşittır 50 sterlin için de geçerlidir. Bu para, işçinin geçmiş emeğinin sadece para-biçimi olmayıp, aynı zamanda, daha henüz gerçekleşmiş ya da gelecekte gerçekleşmesi gereken emek için yapılmış bir ödemedir. İşçi, ücretleri ile, ancak gelecek hafta yapılacak olan bir ceket satın alabilir. Bu, özellikle, bozulmasını önlemek için, neredeyse üretilir üretilmez tüketilmesi gerekli olan çok sayıda zorunlu tüketim maddeleri için geçerlidir. Böylece işçi, ücret olarak kendisine ödenen para ile, kendi gelecekteki emeğinin ya da diğer işçilerin gelecekteki emeklerinin dönüşmüş şeklini almış olur. Kapitalist, işçiye geçmiş emeğinin bir kısmını vermekle, onun gelecekteki emeği için bir bono vermiş olur. İşçinin geçmiş emeğini karşılayacak olan ama henüz varolmayan malları oluşturan, işçinin o andaki ya da gelecekteki emeğidir. Bu durumda, iddihar düşüncesi bütünüyle ortadan kalkar.*

İkincisi, $M—P—M<^{\dot{I}}_{\ddot{U}A}$ dolaşımında aynı para iki defa yer değiştirir; kapitalist, parayı önce satıcı olarak alır ve alıcı olarak elden çıkartır; metaların para-biçime dönüşümü, sadece, onun bu para-biçiminden meta-biçimine tekrar dönüşümü amacına hizmet eder; sermayenin para-biçimi, para-sermaye olarak varlığı, bu yüzden, bu harekette ancak geçici bir evredir; ya da, hareketin akıcılığı ölçüsünde para-sermaye, satınalma aracı olarak hizmet ettiği zaman sadece bir dolaşım aracı olarak ortaya çıkar; kapitalistler birbirlerinden satın almada bulundukları ve bu nedenle de sadece hesaplarını karşılıklı olarak kapatmak durumunda oldukları zaman, tam anlamıyla ödeme aracı olarak iş görür.

* *Marx, burada, elyazmasına şu notu koymuştur:* "Ne var ki, bütün bunlar İkinci Cildin son kısmına aittir." —*Ed.*

Üçüncüsü, para-sermayenin işlevi, ister sırf dolaşım aracı olsun, isterse ödeme aracı, sadece M'nin yerini İ ve ÜA'nın almasını sağlamaktır; yani ipliğin, üretken sermayenin sonucunu temsil eden metaın yerini (gelir olarak kullanılacak artı-değer düşüldükten sonra) onun üretim öğelerinin almasıdır; bir başka deyişle, sermaye-değerin, meta biçiminden, bu metayı oluşturan öğelere tekrar dönüşmesidir. Son tahlilde, para-sermayenin işlevi sadece meta-sermayenin üretken sermayeye tekrar dönüşmesine yardımcı olmaktır.

Devrenin normal biçimde tamamlanabilmesi için, M''nün değeri üzerinden ve bütünüyle satılması gerekir. Ayrıca, M—P—M sırf bir metaın yerini diğerinin almasını içermekle kalmaz, aynı kalan değer-bağıntılarının yerinin alınmasını da içerir. Biz bunun burada böyle olduğunu varsayıyoruz. Ne var ki, aslında üretim araçlarının değerleri değişiklik gösterir. Kapitalist üretim biçimini niteleyen emeğin üretkenliğindeki sürekli değişiklik nedeniyle olsa bile, değer-bağıntılarının sürekli olarak değişmesi zaten salt bu üretim biçimine özgü bir şeydir. Üretim öğelerinin değerlerindeki bu değişme daha sonra ele alınacaktır,* biz, burada, buna sadece değinmiş oluyoruz. Üretim öğelerinin meta-ürünlere, R'nin M''ne dönüşmesi üretim alanında olduğu halde M''nün R'ye tekrar dönüşümü, dolaşım alanında olur. Bu, metaların basit bir başkalaşımı ile olur, ama bütünüyle bakıldığında, içeriği, yeniden-üretim sürecinde bir evredir. Bir sermaye dolaşımı şekli olarak M—P—M, işlevsel olarak belirlenmiş bir madde değişimini içerir. M—P—M ayrıca, M' meta-miktarının üretim öğelerine eşit olmasını ve bu öğelerin birbirleriyle başlangıçtaki değer-bağıntılarını korumalarını gerektirir. İşte bunun için, metaların yalnız kendi değerleri üzerinden satın alındıkları değil, aynı zamanda, dairesel hareketleri sırasında herhangi bir değer değişikliğine uğramadıkları da varsayılmıştır. Aksi takdirde, bu süreç, normal şekilde devam edemez.

P   P' hareketinde, P, tekrar eski halini almak üzere elden çıkartılan sermaye-değerin ilk biçimini temsil eder. R   M'—P'—M ... R dolaşımında, P, sadece süreçte bürünülen ve bu süreç sona ermeden terkedilen bir biçimi temsil eder. Para-biçim, burada, sadece sermaye-değerin geçici bağımsız bir şekli olarak ortaya çı-

* Bu cildin Onbeşinci Bölümünün V. Kesimine bakınız. —*Ed.*

kar. M′ biçimindeki sermayenin para-biçime bürünmekteki acelesi, bu biçimden P′ şekline dönüşmek üzere kurtulmak içindir; daha bu kıyafete büründüğü anda kendisini yeniden üretken sermayeye dönüştürmek ister. Para kılığında kaldığı sürece, sermaye olarak görev yapamaz ve bunun için de değeri genişlemez. Sermaye atıl kalır. P, burada, bir dolaşım aracı olarak hizmet eder, ama sermayenin bir dolaşım aracı olarak.* Sermaye-değerin para-biçiminin kendi devresinin ilk biçiminde (para-sermaye biçiminde) sahip olduğu bağımsız görünüş, bu ikinci biçimde kaybolur. ve bu, Biçim I'in bir eleştirisi olup, onu sırf bir özel biçime indirger. Eğer ikinci başkalaşım, P—M, herhangi bir engel ile karşılaşır ise —sözgelişi, pazarda üretim aracı yoksa— devre, yeniden-üretim sürecinin akışı, tıpkı sermayenin meta-sermaye biçiminde tutulduğu zamanki kadar kesintiye uğrar. Ama arada şu fark vardır: metaların geçici biçiminden daha uzun süre para-biçimde kalabilir. Para-sermaye, işlevlerini yerine getirmemekle, para olmaktan çıkmaz, ama meta-sermaye, işlevini yapmakta çok fazla gecikirse bir meta, ya da genellikle kullanım-değeri olmaktan çıkar. Ayrıca, para-biçimde iken, başlangıçtaki üretken sermaye biçimi yerine başka bir biçime girebilir, ama M′ biçiminde tutulduğu sürece yerinden hiç oynamaz.

M′—P′—M yalnız M′ için ve onun biçimi uyarınca dolaşım hareketlerini içerir ve bu hareketler onun yeniden-üretiminin evreleridir; ama M′'nün kendisini dönüştürdüğü M'nin gerçekten yeniden-üretimi, M′—P′—M dolaşımı için gereklidir. Ne var ki, bu, M′ tarafından temsil edilen bireysel sermayenin yeniden-üretimi sürecinin dışında bulunan yeniden-üretim süreciyle koşullanmıştır.

Biçim I'de P—M$<^{İ}_{ÜA}$ hareketi, sadece para-sermayenin üretken sermayeye ilk dönüşümünü hazırlar; Biçim II'de, bu hareket, meta-sermayenin üretken sermayeye tekrar dönüşümünü hazırlar; yani sanayi sermayesi yatırımı aynı kaldığı sürece, meta-sermayenin, kendilerinden çıktığı aynı üretim öğelerine tekrar dönüşmesi demektir. Dolayısıyla, hem bunda ve hem de Biçim I'de bu hareket, üretim sürecinin hazırlayıcı bir evresi, ona bir dönüş, onun bir yenilenmesi olarak görülür; yani yeniden-üretim sürecinin bir haber-

* Marx, burada, elyazmasına şu notu koymuştur: "Tooke'a karşı." —*Ed.*

cisi ve aynı zamanda değerin kendisini genişletme sürecinin bir yinelenmesidir.

Şurasını bir defa daha belirtmek gerekir ki, P—İ, basit bir meta değişimi olmayıp, artı-değer üretimine hizmet edecek bir metaın, İ'nin satın alınmasıdır, tıpkı P—ÜA'nın sadece, bu amaca ulaşmak için maddeten vazgeçilmez bir işlem olması gibi.

$P—M<^{\dot{I}}_{\ddot{U}A}$ hareketinin tamamlanması ile P, üretken sermaye R'ye çevrilmiştir ve devre yeni baştan başlar.

Bu nedenle R   M'—P—M   R hareketinin genişlemiş biçimi şudur:

$$R \quad M'\begin{Bmatrix} M \\ + \\ m \end{Bmatrix}\begin{matrix} — \\ \\ — \end{matrix}\begin{Bmatrix} P \\ + \\ p \end{Bmatrix}\begin{matrix} —M<^{\dot{I}}_{\ddot{U}A} \ldots R \\ \\ — m \end{matrix}$$

Para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, meta üretimi için meta satın alınmasıdır. Tüketimin kendisi ancak üretken tüketim olduğu sürece sermaye devresine dahildir; bunun sonucu, böylece tüketilen metalar aracılığı ile üretilen artı-değerdir. Ve bu, üretimden çok farklı olduğu gibi, üreticinin varlığını amaç edinen meta üretiminden bile farklıdır. Artı-değer üretimine bu derece bağlı bulunan metaın yerine bir başka metaın konması, sırf para aracılığı ile yapılan basit ürün değişiminden tamamen farklı bir konudur. Ama iktisatçılar, bunu, aşırı-üretimin olanaksızlığına kanıt diye almaktadır.

İ ve ÜA'ya dönüştürülmüş bulunan P'nin üretken tüketiminden başka devre, işçi emekçi açısından, İ—P anlamına gelen ve M—P'ye eşit olan birinci terim P—İ'yi içerir. İşçi açısından dolaşımda, tüketimini de içine alan İ—P—M, sadece birinci terim, P—İ'nin sonucu olarak sermaye devresinin içine girer. İkinci hareket P—M, bireysel sermayenin dolaşımından çıktığı halde bu dolaşımın içerisine girmez. Ama, işçi sınıfının devamlı varlığı, kapitalist sınıf için gerekli olduğu gibi, gene bu nedenle, işçinin tüketimi P—M ile olanaklı hale getirilmiştir. M'—P' hareketinin sermaye-değerin devresine devam etmesi ve artı-değerin kapitalist tarafından tüketilmesi için öngördüğü tek koşul, M''nün paraya dönüştürülmüş, satılmış bulunmasıdır. M', kuşkusuz, bu nesnenin bir kullanım-değeri ve dolayısıyla, üretken ya da bireysel herhangi

türden bir tüketim için uygun olması nedeniyle satın alınmıştır. Ama, eğer M', diyelim ipliği satın almış bulunan tüccarın elinde dolaşıma devam ederse, bu başlangıçta, ipliği üreten ve tacire satan bireysel sermayenin devrinin sürekliliğine hiç bir etkide bulunmaz. Bütün süreç devam eder ve onunla birlikte kapitalistin bireysel tüketimi ve bunun zorunlu kıldığı, işçinin bireysel tüketimi de devam eder. Bu, bunalımların irdelenmesinde önemli bir noktadır.

Çünkü, M' satılır satılmaz, paraya çevrilir çevrilmez, iş sürecinin ve böylece yeniden üretkenlik sürecinin gerçek etmenleri haline yeniden çevrilebilir. M''nün nihaî tüketici ya da tekrar satmak üzere bir tüccar tarafından satın alınmış olması, durumu etkilemez. Kapitalist üretimin kitle halinde yarattığı metalar miktarı, üretimin boyutlarına ve bu üretimi devamlı genişletme gereksinmesine bağlıdır, yoksa önceden belirlenen arz talep alanına, karşılanması zorunlu gereksinmelere değil. Kitle üretiminin, öteki sanayi kapitalistleri dışında, toptancılardan başka doğrudan alıcısı olamaz. Belli sınırlar içerisinde, yeniden-üretim süreci, bu sürecin dışına çıkartılan metalar, bireysel ya da üretken tüketime gerçekten girmeseler bile, bu süreç aynı ya da artmış boyutlarda yer alabilir. Metaların tüketimi, bu metaların doğmuş bulundukları sermaye devresine dahil değildir. Örneğin, iplik satılır satılmaz, bu satılan ipliğin daha sonra ne olacağı hiç hesaba katılmaksızın, ipliğin temsil ettiği sermaye-değerin devresi yeniden başlayabilir. Ürün satıldığı sürece, kapitalist üretici açısından her şey yolunda demektir. Özdeşleşmiş olduğu sermaye-değerin devresi kesintiye uğramamıştır. Ve eğer bu süreç genişlerse —bu, üretim araçlarının artan üretken tüketimini içerir— sermayenin bu yeniden-üretiminin yanısıra, işçilerin bireysel tüketimi (yani talep) artabilir, çünkü bu süreci üretken tüketim başlatmış ve devam ettirmiştir. Böylece, artı-değer üretimi ve onunla birlikte kapitalistin bireysel tüketimi artabilir, yeniden-üretim süreci tümüyle gelişme halinde olabilir ama, metaların büyük bir kısmı tüketime sadece görünüşte girmişlerdir, oysa gerçekte, bayilerin elinde hâlâ satılmamış halde durmakta, hâlâ pazarda beklemekte olabilirler. Meta akımını meta akımı izleyebilir ama en sonunda daha önceki akımların tüketim tarafından sadece görünüşte emilmiş olduğunun farkına va-

rılır. Meta-sermayeler, pazarda yer kapmak için birbirleriyle rekabet ederler. Gecikenler, satsa bile, ucuza satarlar. Ödeme zamanı geldiği halde, daha önceki akımlar hâlâ elden çıkarılmamıştır. Bu metaları ellerinde bulunduranlar ya iflâs ettiklerini ilân etmek, ya da yükümlülüklerini karşılamak için, bunları ne pahasına olursa olsun satmak zorunda kalırlar. Bu satışın fiilî talep durumu ile en ufak bir ilişkisi yoktur. Bu sadece *ödeme talebi* ile, metaları paraya dönüştürme ivedi zorunluluğu ile ilişkilidir. Ardından bir bunalım patlak verir. Bu, yalnız, tüketici talebindeki, bireysel tüketim talebindeki doğrudan azalmayla değil, sermayenin sermayeyle değişilmesindeki, sermayenin yeniden üretkenlik sürecindeki azalmayla da görülür hale gelir.

Eğer P'nin para-sermaye, sermaye-değer işlevini yerine getirmek üzere dönüştüğü ÜA ve İ metalarının üretken sermayeye tekrar dönüşmeleri kaçınılmaz ise, eğer bu metalar farklı koşullarla satın alınacak ya da bedelleri buna göre ödenecekse, ve böylece P—M ardarda bir dizi satın almaları ve ödemeleri temsil ediyorsa, P'nin bir kısmı P—M hareketini yaptığı halde, diğer bir kısmı para şeklinde kalmakta devam eder ve bu sürecin kendi koşullarının belirleyebileceği bir zamana dek, eşzamanlı ya da ardarda gelen P—M hareketlerini yerine getirme görevini yapmaz. Bu kısım, harekete geçmek, zamanı gelince işlevini yerine getirmek üzere, sadece geçici bir süre için dolaşımdan alıkonulur. Demek ki, bu birikme, sırası gelince, dolaşım amacıyla ve dolaşımı tarafından belirlenen bir işlevdir. Satınalma ve ödeme fonu olarak varlığı, hareketindeki duraklama, dolaşımdaki bu kesintili durum, paranın, para-sermaye olarak işlevlerinden birisini yaptığı bir durum oluşturacaktır. Para-sermaye olarak; çünkü bu durumda, geçici bir süre için hareketsiz kalan paranın kendisi, para-sermaye P'nin ($P'—p = P$) bir kısmı; R'ye, devreyi başlatan üretken sermayenin değerine eşit olan meta-sermaye değerinin bu kısmıdır. Öte yandan, dolaşımdan çekilen bütün paralar iddihar biçimini taşır. İddihar biçimindeki para, demek ki, burada, para-sermayenin bir işlevi halini alıyor, tıpkı P—M hareketinde paranın ödeme ve satınalma aracı olma işlevinin, para-sermayenin bir işlevi haline gelmesi gibi. Bu böyledir, çünkü sermaye-değer, burada, para biçiminde vardır, çünkü para hali, burada, sanayi sermayesinin kendi-

sini, kendi aşamalarından birisinde bulduğu ve devre içerisindeki iç bağlantıların öngördüğü bir durumdur. Aynı zamanda, burada, şurası da bir defa daha tanıtlanmış oluyor ki, sanayi sermayesi devresi içerisindeki para-sermaye, paranın işlevlerinden başka bir işlevi yerine getirmiyor ve bu para-işlevleri, sırf, bu devrenin diğer aşamaları ile olan iç bağıntıları nedeniyle sermaye-işlevlerin özelliklerini kazanmış oluyor.

P''nün, *p*'nin P'ye bağıntısı olarak, bir sermaye bağıntısı olarak gösterilmesi, doğrudan doğruya para-sermayenin değil, meta-sermaye M''nün bir işlevidir ve *m* ile M'nin bağıntısı olarak M' de sadece üretim sürecinin, bu süreçte yeralan sermaye-değerin kendisini genişletmesinin sonucunu ifade eder.

Eğer dolaşım sürecinin sürekliliği engellerle karşılaşır ve piyasa koşulları, vb. gibi dış etkenler nedeniyle P, P—M işlevini geçici olarak kesmek zorunda kalırsa ve bu nedenle uzun ya da kısa bir süre para-biçimde kalırsa, elimizde gene iddihar biçiminde para bulunmuş olur, ve bu durum, bir de, basit meta dolaşımında, M—P'den P—M'ye geçiş, dış koşullar tarafından kesintiye uğratılırsa ortaya çıkar. Bu istek-dışı bir iddihar oluşumudur. Bu durumda para, dinlenme haline bırakılmış gizil para-sermaye biçimine sahiptir. Ama biz bu noktayı şimdilik daha fazla irdelemeyeceğiz.

Her ne durumda olursa olsun, para-sermayenin para halinde durup kalması, uygun olsun olmasın, isteyerek ya da istemeyerek olsun, işlevleri uyarınca ya da bunun tersine bulunsun, hareketin kesintiye uğramasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış oluyor.

II. BİRİKİM VE GENİŞLEMİŞ ÖLÇEKTE YENİDEN-ÜRETİM

Üretken sürecin ulaşacağı genişliğin boyutları keyfî olmayıp teknoloji tarafından belirlendiği için, gerçekleşen artı-değer her ne kadar sermayeleştirilmeye ayrılmış ise de, birbirini izleyen birkaç devre sonucu çoğu kez ek sermaye olarak etkili bir işlev yapmaya ya da işlev yapmakta olan sermaye-değer devresine girmeye yetecek büyüklüğe ulaşır (ve zaten bu büyüklüğe ulaşana kadar da birikmesi gerekir). Artı-değer böylece bir iddihar biçiminde katıla-

şır ve bu biçim içerisinde potansiyel para-sermayeyi oluşturur; potansiyel olmasının nedeni, para-biçimde kalmaya devam ettiği sürece sermaye olarak hareket edememesidir.[6a] İddiharın oluşumu, burada, kapitalist birikim sürecine dahil, ama onunla birlikte olduğu halde temelden ondan farklı bir etmen gibi gözükmektedir; çünkü, yeniden-üretim sürecinin kendisi, gizil para-sermayenin oluşumu ile genişlemiş olmaz. Tersine, burada gizil para-sermayenin oluşma nedeni, kapitalist üreticinin üretiminin ölçeğini doğrudan doğruya genişletememesidir. Eğer üretici artı-ürününü, dolaşıma yeni altın ya da gümüş süren bir altın ya da gümüş üreticisine, ya da aynı şey demek olan, dış ülkelerden, ulusal artı-ürünün bir kısmı karşılığında ek altın ya da gümüş ithal eden bir tüccara satmış olsa, gene bu gizil para-sermayesi, ulusal altın ve gümüş iddiharında bir artış oluşturur. Diğer bütün durumlarda, sözgelişi, satın alıcının elinde dolaşım aracı olan 78 sterlin, ancak kapitalistin elinde iddihar biçimine bürünür. Demek oluyor ki bütün bunlar sadece, ulusal altın ya da gümüş iddiharındaki farklı bir dağılımdır.

Eğer kapitalistimizin alışverişinde para, ödeme aracı olarak hizmet ediyorsa (metaların bedelinin satın alan tarafından uzun ya da kısa vadelerle ödenmesi gerekiyorsa) sermayeleşmeye ayrılan artı-ürün, paraya dönüşmeyip, alacaklının alacağına, satın alanın mülkiyetine geçmiş bulunan ya da geçmesini umduğu bir eşdeğerin tasarruf hakkına dönüşmüş oluyor. Bu artı-ürün, diğer bireysel sanayi sermayelerinin devresine girmekle birlikte, bu devrenin yeniden üretken sürecine faiz getiren tahvillere, vb. yatırılan paradan daha fazla girmez.

Kapitalist üretimin tüm niteliği, yatırılmış bulunan sermaye-değerin kendisini genişletmesi ile belirlenir; yani, önce, elden geldiğince fazla artı-değer üretimiyle; sonra, (bkz: Buch I, Kap. XXII)* sermaye üretimiyle, böylece de artı-değerin sermayeye dönüşmesiyle belirlenir. Durmadan daha fazla artı-değer üretmesinin —dolayısıyla, kişisel amaç olarak kapitalistin zenginleşmesinin— aracı

[6a] *"Gizil"* terimi şimdi hemen hemen enerjinin dönüşümü teorisinin onun yerini aldığı fizikteki gizil ısı düşüncesinden aktarılmıştır. Bu yüzden Marx, üçüncü bölümde (daha sonraki bir gözden geçirmede) potansiyel enerji düşüncesinden aldığı bir başka terimi, "potansiyel" terimini, ya da D'Alembert'in özde hızlarını anıştıran "özde sermaye" terimini kullanmaktadır. —*F.E.*

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm. —*Ed.*

olarak görülen ve kapitalist üretimin genel eğiliminde bulunan birikim ya da geniş ölçekli üretim, ne var ki, sonraları, Birinci Ciltte gösterildiği gibi, gelişmesi gereği, her bireysel kapitalist için bir zorunluluk halini alıyor. Sermayesindeki devamlı büyüme, bu sermayenin korunmasının koşulu haline geliyor. Ama burada daha önce işlenen bir konuya yeniden dönmemize gerek yok.

Biz, önce, bütün artı-değerin gelir olarak harcandığını varsayarak basit yeniden-üretimi inceledik. Gerçekte, normal koşullar altında artı-değerin bir kısmının daima gelir olarak harcanması, diğer kısmının ise sermayeleştirilmesi gerekir. Belli bir dönemde üretilen şu miktardaki artı-değerin tümüyle tüketilmiş olması, ya da sermayeleştirilmesi pek önemli değildir. Ortalama olarak —genel formül ancak ortalama hareketi temsil edebilir— her iki durum da görülür. Ama formülü karmaşık hale getirmemek için artı-değerin bütünüyle biriktirildiğini kabul etmek daha yerinde olur. $R \ldots M'—P'—M' <^{İ}_{ÜA} \ldots R'$ formülü üretken sermayeyi temsil eder; bu sermaye, genişletilmiş ölçekte daha büyük bir değerle yeniden-üretilmiş ve artmış üretken sermaye olarak ikinci devresine başlamış, ya da aynı şey demek olan, ilk devresini yenilemiştir. Bu ikinci devre başlar başlamaz, biz, R'yi, gene başlangıç noktası olarak görürüz; ancak bu R, ilk R'den daha büyük bir üretken sermayedir. Dolayısıyla, eğer P ... P′ formülünde, ikinci devre P′ ile başlıyorsa, bu P′ değeri P, yani yatırılmış bulunan belli büyüklükte bir para-sermaye işlevini yerine getirir. Ve bu, ilk dairesel hareketi başlatan daha büyük bir para-sermayedir; ama bu değer, yatırılmış para-sermaye işlevini yüklendiği andan itibaren, artı-değerin sermayeleştirilmesi yoluyla kendisinde meydana gelen genişlemeler artık sözkonusu olmaktan çıkar. Devresine para-sermaye biçiminde başlayan bu köken yok olur. Bu ayrıca, yeni bir devrenin çıkış noktası olarak işlev yapmaya başlar başlamaz R′ için de geçerlidir.

Eğer R ... R′ hareketini, P ... P′ ile, ya da ilk devre ile karşılaştırırsak, bunların hiç de aynı özelliği taşımadıklarını görürüz. P ... P′, münferit bir devre olarak tek başına ele alındığında, P'nin, para-sermayenin, (ya da, devresinde para-sermaye olarak bulunan sanayi sermayesinin) sadece, para doğuran para, değer doğuran değer olduğunu, bir başka deyişle, artı-değer ürettiğini ifade eder.

Ama R devresinde, artı-değer üretme süreci, ilk aşamanın, üretim sürecinin bitiminde zaten tamamlanmış bulunuyor, ikinci aşamadan, M'—P' hareketinden (dolaşımın ilk aşamasından) geçtikten sonra, sermaye-değer *artı* artı-değer, ilk devresinde son uç olarak görülen gerçekleşmiş para-sermaye, M' şeklinde zaten vardır. Artı-değerin üretilmiş bulunması, ilk ele alınan P   P formülü içinde (bkz: genişletilmiş formül, s. 47)* *m—p—m* ile gösterilmektedir, ki bu, ikinci aşamada, sermaye dolaşımının dışına düşmekte ve artı-değerin gelir olarak dolaşımını temsil etmektedir. Hareketin tamamının P   P ile temsil edildiği, dolayısıyla da iki uç arasında değer bakımından bir fark bulunmadığı bu biçimde, yatırılan değerin kendisini genişletmesi, artı-değer üretimi, P ... P'nde son aşama ve devrede de ikinci aşama olarak görünen M'—P' hareketinin R   R dolaşımında ilk aşama olarak hizmet etmesi dışında, bu yüzden P ... P'nde olduğu gibi temsil olunur.

R   R' hareketinde R', artı-değerin üretildiğini değil, üretilen artı-değerin sermayeleştirildiğini, dolayısıyla sermayenin biriktiğini ve bu nedenle, R'nin tersine R''nün, sermaye-değerin hareketi yüzünden, ilk sermaye-değer ile, birikmiş bulunan sermaye-değeri içerdiğini belirtir.

P   P''nün basitçe kapanışı olan P' ve bütün bu devrelerde ortaya çıktığı haliyle M', kendi başlarına alındığında, hareketi değil hareketin sonucunu ifade ederler: metalar ya da para biçiminde gerçekleşen sermaye-değerin kendisini genişletmesini ve böylece P *artı* *p* ya da M *artı* *m* şeklinde sermaye-değeri, sermaye-değerin kendi ürünü artı-değere bağıntısı olarak ifade ederler. Bunlar bu sonucu kendini genişleten sermaye-değerin çeşitli dolaşım biçimleri olarak ifade ederler. Ama, ne M' ne de P' biçiminde, kendi başına meydana gelen sermaye genişlemesi, para-sermayenin ya da meta-sermayenin bir işlevidir. Özel, farklılaşmış biçimler, sanayi sermayesinin özel işlevlerine tekabül eden varlık biçimleri olarak, para-sermaye, ancak, para-işlevlerini, meta-sermaye ise ancak meta-işlevlerini yerine getirebilir, aralarındaki fark, sadece para ile meta arasındaki fark gibidir. Bunun gibi, üretken sermaye biçimindeki sanayi sermayesi, ancak, ürün yaratan diğer herhangi bir iş sürecinin içerdiği aynı öğeleri içerebilir: bir yandan

* Bu kitabın 89. sayfasına bakınız. —*Ed.*

emeğin nesnel koşullarını (üretim araçlarını), öte yandan işgücünün üretken biçimde (amaca uygun biçimde) işlev yapmasını içerirler. Tıpkı sanayi sermayesinin üretim alanında, ancak, genellikle üretim sürecinin, dolayısıyla kapitalist olmayan üretim sürecinin de gereklerini karşılayan bir bileşim içerisinde varolabileceği gibi, dolaşım alanında da ancak buna tekabül eden iki biçimde bulunabilir, yani meta ve para biçimlerinde. Ama, üretim öğelerinin bütünüyle başlangıçta kendilerini üretken sermaye olarak ortaya koymaları, işgücünün başkalarına ait işgücü olması ve kapitalistin tıpkı üretim araçlarını bu metaların sahiplerinden satın alması gibi işgücünü de gene sahiplerinden satın alması olgusundan ileri gelir; işte gene bunun için, üretim sürecinin kendisi, sanayi sermayesinin üretken bir işlevi, para ve metalar aynı sanayi sermayesinin dolaşım biçimleri ve böylece de bunların işlevleri, üretken sermayenin işlevlerini ortaya koyan ya da bu işlevlerinden çıkan dolaşımın işlevleri olarak görünürler. Burada, para işlevi ve meta işlevi aynı zamanda para-sermaye ve meta-sermayenin işlevleridir, ve bunun da tek nedeni, sanayi sermayesinin, devrenin farklı aşamalarında yerine getirmek zorunda olduğu işlevlerin biçimleri olarak bunların birbirlerine bağlı olmalarıdır. Bu yüzden, paraya para, metaya meta niteliğini veren belli özellik ve işlevleri, bunların sermaye olma niteliğinden çıkarmaya çalışmak yanlış olduğu gibi, tersine, üretken sermayenin özelliklerini de üretim araçları içindeki varoluş biçiminden çıkarmaya çalışmak da yanlıştır.

P′ ya da M′, P *artı p* ya da M *artı m* olarak, yani sermaye-değer ile bu değerin doğurduğu artı-değer arasındaki bağıntı olarak sabit hale gelir gelmez, bu bağıntının her iki biçimde de, yani birinci halde para-biçimde ikinci hale meta-biçimde ifade edilmesi, durumda en ufak bir değişiklik yapmaz. Dolayısıyla bu bağıntının kökeni, para olarak parada ya da meta olarak metada bulunan herhangi özelliklerinden ya da işlevlerinden değildir. Her iki durumda da, sermayeye özgü nitelik, yani değer doğuran değer olma niteliği, sadece bir sonuç olarak ifade edilmiştir. M′, daima R'nin işlevinin ürünüdür ve P′ de daima sadece, sanayi sermayesinin devrinde değişmiş bulunan M′'nün biçimidir. Bu nedenle, gerçekleşmiş para-sermaye kendi özel para-sermaye işlevini tekrar yüklenir yüklenmez, P′ = P *artı p* denkleminin içerdiği sermaye bağıntısını

ifade etmekten çıkar. P ... P′ hareketi tamamlanıp da P′ devreye yeniden başlayınca, P′'nde bulunan artı-değerin tamamı sermayeleşse bile, artı P′ değil, P sayılır. Bizim örneğimizde ikinci devre. birinci devredeki 422 sterlin yerine, 500 sterlinlik para-sermaye ile başlar. Devreyi açan para-sermaye, öncekinden 78 sterlin fazladır. Her devre diğeriyle karşılaştırıldığında bu fark vardır, ama her belli devre için böyle bir karşılaştırma yapılmamıştır. 78 sterlini daha önce artı-değer olarak bulunan para-sermaye biçiminde yatırılan 500 sterlin, şimdi, başka bir kapitalistin devreyi ilk defa başlatacağı 500 sterlinden ayrı bir rol oynamaz. Üretken sermaye devresinde de aynı şey olur. Artmış bulunan R′, yeni başlayan R gibi hareket eder, tıpkı R'nin R ... R basit dolaşımında yaptığı gibi.

$P'—M'<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ aşamasında artan büyüklük, İ′ ya da ÜA′ ile değil, sadece M′ ile belirtilmiştir. M, İ ile ÜA'nın toplamı olduğuna göre, M′, kendisinde bulunan İ ile ÜA toplamının başlangıçtaki R'den daha büyük olduğunu yeterince gösterir. Ayrıca, İ′ ve ÜA′ terimleri yanlış olurdu, çünkü biz biliyoruz ki, sermaye büyümesi kendi değer yapısında bir değişiklik getirir ve bu değişiklik ilerledikçe ÜA'nın değeri artar, ama İ'nin değeri, daima, nispî ve çoğu zaman da mutlak olarak azalır.

III. PARANIN BİRİKİMİ

Paraya dönüşmüş artı-değer *p*'nin, süreçteki sermaye-değere derhal eklenerek şimdi P′ büyüklüğüne ulaşmış bulunan P sermayesi ile birlikte devreye girip girmemesi, *p*'nin kendi varlığının dışındaki koşullara bağlıdır. Eğer *p* birincisi ile yanyana yürüyecek olan ikinci bir bağımsız işte para-sermaye olarak iş görecekse, bunun için gerekli asgarî büyüklükte olmadıkça, bu amaç için kullanılamayacağı açıktır. Yok eğer, ilk girişimin genişletilmesi amacıyla kullanılması düşünülüyorsa, R'nin maddî etmenleri arasındaki bağıntı ile bunların değer bağıntıları, aynı şekilde *p*'nin asgarî bir büyüklükte olmasını gerektirir. Bu işte kullanılan bütün üretim araçlarının arasında yalnız nitel değil, bir de belli bir nicel bağıntı da vardır ve bunlar nicelikçe orantılıdırlar. Bu maddî bağıntılar ile birlikte, üretken sermayeye giren ilgili etmenlerin

değer bağıntıları, *p*'nin ek üretim araçlarına ve işgücüne ya da üretken sermayeye bir ek olarak yalnız üretim araçlarına dönüşebilmesi için sahip olması gerekli asgarî büyüklüğü belirlerler. Demek oluyor ki, bir iplik fabrikası sahibi, işindeki genişlemenin gerektireceği ek pamuk ve ücret giderleri dışında, yeter sayıda tarama ve germe tezgâhı satın almaksızın iğlerinin sayısını artıramaz. Bunu yapabilmesi için artı-değerin önemli bir miktara (genellikle her yeni iğ için 1 sterlin hesap edilir) ulaşması gerekir. Eğer *p* bu asgarî büyüklüğe ulaşamamışsa, sermaye dolaşımının, ardarda üretilen *p* miktarının P ile ve dolayısıyla $P'—M'<\left\{\begin{array}{l} İ \\ ÜA \end{array}\right.$ ile birlikte işlev yapabileceği büyüklüğe ulaşmasına kadar yinelenmesi gerekir. Sırf ayrıntılardaki bir değişiklik, sözgelişi, daha üretken hale getirmek için eğirme makinesinde yapılan bir değişiklik bile, eğirilecek malzeme, daha fazla bükme makinesi vb. gibi ek harcamalara gereksinme gösterir. Bu arada *p* birikmiş olur ve bu birikim kendi işlevi olmayıp yinelenen R ... R hareketinin sonucudur. Onun kendi işlevi, yinelenen artı-değer yaratma devrelerinden, yani dışardan yeterli bir artış alıp da kendi işlevi için gerekli asgarî büyüklüğe sahip olana kadar para durumunda kalmaya devam etmektir; ancak bu asgarî büyüklüğe ulaştıktan sonradır ki, para-sermaye olarak —bizim ele aldığımız durumda, işlev yapmakta olan para-sermaye P'nin birikmiş kısmı olarak— P'nin işlevi içerisine gerçekten girebilir. Ama bu arada birikmeye devam eder, ve, oluşum süreci, büyüme süreci içerisindeki bir iddihar biçiminde varlığını sürdürür. Demek oluyor ki, paranın birikimi, iddiharı, burada, gerçek birikime, sanayi sermayesinin boyutlarındaki genişlemeye geçici bir süre eşlik eden bir süreç olarak görülüyor. Geçicidir, çünkü, iddihar, iddihar koşulları içerisinde kaldığı sürece sermaye işlevini yapmaz, artı-değer yaratma sürecine katılmaz, sadece aynı kasaya yığılan ve hiç bir şey yapmadan miktarı çoğalan bir para topluluğu olarak kalır.

İddihar biçimi, yalnızca, dolaşımda olmayan para, dolaşımı kesintiye uğratılan ve bu yüzden de para-biçim içerisinde sabit hale getirilen para biçimi demektir. İddihar sürecine gelince, bu, bütün meta üretiminde yaygın bir biçim olup, bu üretimin gelişmemiş, kapitalizm öncesi biçimlerinde kendi başına bir amaç olarak ortaya çıkar. Ama şu ele alınan durumda iddihar, bir para-

sermaye biçimi olarak ve iddiharın oluşumu, para burada *gizil para-sermaye* olarak sayıldığı için ve sayıldığı sürece, sermaye birikimine geçici bir zaman için eşlik eden bir süreç olarak görülüyor; çünkü, iddiharın oluşumu, para-biçimdeki artı-değerin kendini içerisinde bulduğu iddihar olma durumu, sermayenin belirlediği ve artı-değerin gerçekten işlev yapan sermayeye dönüşmesi için gerekli devrenin dışında geçen, işlevsel yönden belirlenmiş bir hazırlık aşamasıdır. Bu tarifi gereği o, gizil para-sermayedir. Bu nedenle de, sürece girmeden önce ulaşması gerekli büyüklük, her ayrı durumda, üretken sermayenin değer bileşimince belirlenir. Ama, iddihar durumunda kaldığı sürece para-sermaye işlevlerini henüz yerine getirmez, sadece atıl para-sermaye halindedir; bundan önceki durumda olduğu gibi, işlevi kesintiye uğratılan para-sermaye değil, henüz bu işlevi yerine getiremeyecek durumda olan para-sermaye halindedir.

Biz, burada, fiilî bir para iddiharının ilk gerçek biçimi içerisindeki para birikimini irdeliyoruz. Bu, ayrıca, M''nü satmış bulunan kapitalistin borçlulardan alacağı bakiye para şeklinde de olabilir. Bu gizil para-sermayenin varolabileceği başka biçimlere gelince, faiz getiren banka mevduatı, ya da her türden esham, tahvilât gibi para-doğuran-para halindeki biçimler içinde olsalar bile, bunlar, buraya ait değillerdir. Bu gibi durumlarda, para-biçiminde gerçekleşen artı-değer, onu doğuran sanayi sermayesinin belirlediği devre dışında özel sermaye-işlevlerini yerine getirirler, bu işlevlerin başlangıçta bu devre ile hiç bir ilgileri olmamakla birlikte, daha sonra, sanayi sermayesinin işlevlerinden farklı ve burada henüz üzerinde durulmayan sermaye-işlevlerini öngörürler.

IV. YEDEK FON

Yukarıda tartışmasını yaptığımız, artı-değerin varoluş biçimi olarak iddihar, para birikimi için bir fon sermaye birikiminin geçici olarak büründüğü bir para-biçim ve bu ölçüde de bu birikimin bir koşuludur. Bununla birlikte, bu birikim fonu, ikincil nitelikte özel hizmetleri de yerine getirebilir, yani bu süreç R ... R′ şeklini almaksızın, dolayısıyla kapitalist yeniden-üretimde bir genişleme olmaksızın, devre içindeki sermaye hareketine katılabilir.

Eğer M′—P′ süreci normal süresinin ötesine uzatılırsa, bu nedenle de meta-sermayenin para-biçime dönüşmesi anormal derecede geciktirilirse, ya da eğer sözgelişi, bu dönüşümün tamamlanmasından sonra, para-sermayenin dönüşmek zorunda olduğu üretim araçlarının fiyatı, devrenin başlangıcındaki düzeyin üzerine yükselirse, birikim fonu olarak işgören iddihar, para-sermaye ya da onun bir kısmı yerine kullanılabilir. Demek ki, para-birikim fonu, devredeki düzensizlikleri dengelemek için yedek fon olarak hizmet edebilir.

Bu haliyle yedek fon, R ... R devresinde tartışılan satınalma ya da ödeme aracı fonundan farklıdır. Bu araçlar, işlev yapan para-sermayenin bir kısmıdır (dolayısıyla da, genellikle süreçten geçen sermaye-değerin bir kısmının varoluş biçimleridir). Ve bu para-sermayenin kısımları işlevlerini farklı zamanlarda ve ardarda yerine getirirler. Sürekli olan üretim sürecinde yedek para-sermaye her zaman oluşur, çünkü bir gün para gelir ve ilerki bir tarihe kadar ödeme yapma zorunluluğu yoktur, bir başka gün ise çok miktarda mal satıldığı halde, büyük miktarda mal satın alınma zorunluluğu ancak daha sonraki bir tarihte sözkonusu olacaktır. Bu aralıklarda, dolaşan sermayenin bir kısmı sürekli olarak para biçimindedir. Yedek fon, buna karşılık, halen işlevlerini yerine getirmekte olan sermayenin, daha doğrusu para-sermayenin kısımlarından birisi değildir. Bu, daha çok, birikiminin başlangıç aşamasındaki sermayenin, faal sermayeye henüz dönüşmemiş artı-değerin bir kısmıdır. Geri kalanına gelince, malî bir darboğazda bulunan kapitalistin elindeki paranın hangi özel işlevlerde bulunduğu konusunda kafasını yormayacağı açıktır. O, sadece sermayesini dolaşımda tutmak amacıyla elindeki para neyse onu kullanır. Sözgelişi, bizim örneğimizde, P 422 sterline, P′ 500 sterline eşittir. Eğer 422 sterlinlik sermayenin bir kısmı, satınalma ve ödeme aracı fonu, yedek akçe olarak ayrılmış ise, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, bütünüyle devreye girmesi ve üstelik bu amaca yetmesi gerekir. Oysa yedek fon, 78 sterlinlik artı-değerin bir kısmıdır. 422 sterlinlik sermayenin dairesel hareketine, ancak bu devre değişen koşullar altında yer aldığı ölçüde girebilir; çünkü o, birikim fonunun bir kısmıdır ve yeniden-üretimin ölçeğinde herhangi bir genişleme olmaksızın ortaya çıkar.

Para-birikim fonu, gizil para-sermayenin varlığını, yani para-

nın para-sermayeye dönüşmesini ifade eder.

Aşağıdaki formül, üretken sermaye devresinin genel formülüdür. Formül, basit yeniden-üretim ile gitgide artan ölçekteki yeniden-üretimi bileştirir:

$$R \ldots \overbrace{M'-P'}^{1} \qquad \overbrace{P-M}^{2} < {\text{İ} \atop \text{ÜA}} \ldots R(R')$$

Eğer R, R'ye eşit ise, 2 numaradaki P, P′ *eksi* *p*'ye eşittir; eğer R, R''ne eşit ise 2'deki P, P′ *eksi* *p*'den büyüktür; yani *p* bütünüyle ya da kısmen para-sermayeye dönüşmüştür.

Üretken sermaye devresi, klasik ekonomi politiğin sanayi sermayesinin dairesel hareketini incelediği biçimdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

META-SERMAYE DEVRESİ

META-SERMAYE devresinin genel formülü şudur:

M'—P'—M ... R ... M'

M' yalnız ürün olarak değil, aynı zamanda, daha önceki iki devrenin öncülü olarak da ortaya çıkar, çünkü üretim araçlarının hiç değilse bir kısmı devrelerini belirleyen öteki bireysel sermayelerin bizzat meta-ürünü olmaları ölçüsünde bir sermaye için P—M ne ise, bir diğeri için M'—P' odur. Bizim örneğimizde, sözgelişi kömür, makineleri, vb., kömür ocağı sahibinin, kapitalist makine imalâtçısının, vb., meta-sermayesini temsil eder. Ayrıca biz, Birinci Bölüm, 4'te, yalnız R ... R devresinin değil, M' ... M' devresinin de, bu ikinci para-sermaye devresi tamamlanmadan önce, daha P ... P' devresinin ilk tekrarında varsayıldığını göstermiştik.

Yeniden-üretim eğer genişlemiş ölçekte yapılıyorsa, son M',

başlangıcındaki M''nden büyüktür ve bunun için de burada M'' olarak gösterilmesi gerekir.

Üçüncü biçim ile ilk iki biçim arasındaki fark şudur:

Birincisi, bu durumda toplam dolaşım, iki karşıt evresiyle birlikte devreyi açtığı halde, Biçim I'de dolaşım, üretim süreci tarafından kesintiye uğratılır ve Biçim II'de dolaşımın tamamı iki karşılıklı tamamlayıcı evresiyle birlikte, sırf yeniden-üretim sürecini etkileyen bir araç olarak görülür ve bu nedenle R R arasında bir ara hareket oluşturur. P P' halinde dolaşım biçimi P—M ... M'—P' = P—M—P'dir. R ... R durumunda ise, ters çevrilmiş M'—P' biçimine sahiptir. P—M = M—P—M. M'—M' durumunda da gene bu son biçime sahiptir.

İkincisi, I. ve II. devreler tekrarlandığı zaman, P' ve R' bitim noktaları yenilenen devrelerin çıkış noktalarını oluştursalar bile, P' ile R''nün içinde oluştukları biçim yokolur. P' = P *artı p* ve R' = R *artı r*, yeni sürece P ve R olarak başlarlar. Ama Biçim III'te, devre aynı ölçekte yenilense bile, çıkış noktası M'nin, aşağıdaki nedenle, M' olarak gösterilmesi gerekir. Biçim I'de P', bu haliyle yeni bir devreyi açar açmaz, para-sermaye P, artı-değer üretmek üzere para-biçiminde yatırılan sermaye-değer olarak işlev görür. İlk devre sırasında gerçekleşen birikimle çoğalmış bulunan yatırılmış para-sermayenin büyüklüğü artmıştır. Ne var ki, yatırılan para-sermayenin büyüklüğü ister 422 sterlin, isterse 500 sterlin olsun bu onun basit sermaye-değer olarak ortaya çıkışı olgusunu değiştirmez. P' artık, bir sermaye ilişkisi gibi, kendisini genişleten sermaye ya da artı-değere gebe sermaye olarak bulunmaz. Gerçekte, o, kendisini ancak süreç sırasında genişletecektir. Aynı şey R R' için de doğrudur; R' durmadan, artı-değer üretecek sermaye-değer olarak iş görmek ve devreyi yenilemek zorundadır.

Meta-sermaye devresi, tersine, salt sermaye-değer ile değil, meta-biçimde çoğalmış sermaye-değer ile başlar. Böylece, daha başlangıçta, yalnız metalar şeklinde varolan sermaye-değer devresini değil, artı-değeri de içerir. Dolayısıyla, eğer basit yeniden-üretim bu biçim içerisinde yer alırsa, bitim noktasındaki M', büyüklük olarak çıkış noktasındaki M''ne eşittir. Yok eğer, artı-değerin bir kısmı sermaye devresine girerse, devrenin sonunda M' yerine M'' genişlemiş bir M' görülür, ama bunu izleyen devre bir kez daha

M′ ile başlar. Bu sadece daha önceki devredekinden daha büyük bir M′′dür ve daha fazla birikmiş sermaye-değeri içerir. Böylece yeni devresine, nispeten daha büyük yeni yaratılmış artı-değer ile başlar. Her durumda, M′, devreyi her zaman sermaye-değer ile artı-değerin toplamına eşit bir meta-sermaye olarak başlatır.

M′, bireysel sanayi sermayesinin devresindeki M gibi, bu sermayenin bir biçimi olarak değil, başka bir sanayi sermayesinin bir biçimi olarak görülür; bu, üretim araçlarının bu ikinci sermayenin ürünü olması ölçüsünde böyledir. Birinci sermayenin P—M (yani P—ÜA) hareketi, bu ikinci sermaye için M′—R′′dür.

$P—M<^{\text{İ}}_{\text{ÜA}}$ dairesel hareketinde, İ ve ÜA satıcılarının ellerindeki metalar olarak özdeş bağıntılar taşırlar; bir yanda işgüçlerini satan işçiler, öte yanda, üretim araçlarını satan bu araçların sahipleri. Parası burada para-sermaye olarak işgören satınalıcı için, İ ve ÜA, bunları satın alana kadar sırf meta olma işlevini görürler; yani bunlar, onun, para-biçimindeki sermayesi karşısında bulundukları sürece başkalarına ait metalardır. ÜA ile İ burada sadece şu bakımdan ayrılırlar ki, ÜA satıcısının elinde, eğer sermayesinin meta-biçimi ise M′, yani sermaye olabilir, oysa İ, işçi için her zaman metadan başka bir şey değildir ve ancak alıcısının elinde, R'nin kısımlarından birisi olarak, sermaye haline gelir.

Bu nedenle, M′, bir devreyi hiç bir zaman sırf M olarak, sermaye-değerin sırf meta-biçimi olarak açamaz. Meta-sermaye olarak daima iki yönlüdür. Kullanım-değeri açısından bu, dolaşım alanından gelen metalar olarak, bu ürünün yaratılmasında yalnızca etmenler şeklinde işlev yapmış bulunan İ ve ÜA öğelerini taşıyan R'nin işlevinin ürünüdür, bu durumda ipliktir. İkincisi, değer açısından, sermaye-değer R ile, R'nin işlevi sonucu ortaya çıkan artı-değer *a*'nın toplamıdır.

Ancak M′′nün kendisinin belirlediği devre içindedir ki, M *eşittir* R, ve gene *eşittir* sermaye-değer, M′′nün içinde artı-değerin bulunduğu kısmı, artı-değerin içine yerleştiği artı-üründen ayırabilir ve ayırmak zorundadır. Bu iki şeyin, iplikte olduğu gibi fiilen ayrılabilir olması, ya da makinede olduğu gibi ayrılamaması önemli değildir. M′, P′′ne dönüştürülür dönüştürülmez, bunlar daima ayrılabilir hale gelirler.

Eğer bütün meta-ürün, bizim 10.000 libre iplikte olduğu gibi

bağımsız türdeş kısmî ürünlere ayrılabilirse ve, bu nedenle, eğer M′—P′ hareketi bir dizi satışla temsil edilebilirse, meta şeklindeki sermaye-değer, M işlevini görebilir ve artı-değer, ve böylece M′ bütünüyle gerçekleşmeden önce, M′'nden ayrılabilir.

500 sterlin değerinde 10.000 libre ipliğin, 422 sterline eşit 8.440 libresinin değeri, sermaye-değer *eksi* artı-değere eşittir. Eğer kapitalist önce 8.440 libre ipliği 422 sterline satarsa, bu 8.440 libre iplik, M'yi, meta-biçimde sermaye-değeri temsil eder. M′'nün yanısıra bulunan ve 78 sterlinlik artı-değere eşit olan 1.560 libre iplik, yani artı-ürün, bir süre dolaşıma girmez. Kapitalist, artı-ürünün M—*p*—*m* dolaşımı bitmeden önce, $M—P—M<^{İ}_{ÜA}$ hareketini tamamlayabilir.

Yok eğer, önce 372 sterlin değerinde 7.440 libre ipliği, sonra da 50 sterlin değerinde 1.000 libre ipliği satarsa, M'nin ilk kısmı ile üretim araçlarını (değişmeyen sermaye *d*), ikinci kısmı ile işgücünü, değişen sermayeyi (*v*) yerine koyabilir, ve daha sonra da önceki gibi yoluna devam eder.

Ama eğer böyle birbirini izleyen satışlar gerçekleşir ve devrenin koşulları elverirse, kapitalist M′'nü, *d+v+a* şeklinde bölmek yerine, M′'nün kesirli parçalarında olduğu gibi bir bölünme de yapabilir.

Örneğin, M′'nün (500 sterlin değerinde 10.000 libre ipliğin) bir kısmı olarak değişmeyen sermayeyi temsil eden 372 sterline eşit 7.440 libre iplik, sadece bu değişmeyen sermayenin, yani bu miktar ipliğin üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinin yerini alan 276,768 sterlin değerinde 5.535,360 libre ipliğe; sadece değişen sermayenin yerini alan 37,200 sterlin değerinde 744 libre ipliğe; ve artı-ürün olduğu için artı-değerin taşıyıcısı olan 58,032 sterlin değerinde 1.160,640 libre ipliğe ayrılabilir. Dolayısıyla kapitalist, 7.440 libre ipliği satmakla, 6.279,360 libre ipliğin 313,968 sterlin fiyatına satışıyla bu 7.440 libre ipliğin içerdiği sermaye-değeri yerine koyar ve, 1.160,640 libre iplik ya da 58,032 sterlin tutarındaki artı-ürünün değerini, geliri olarak harcayabilir.

Aynı şekilde, değişen sermaye-değere eşit 50 sterlin değerinde diğer bir 1.000 libre ipliği aynı yolla ayırabilir ve şu şekilde satabilir: 1.000 libre ipliğin içerdiği değişmeyen sermaye-değere eşit 37,200 sterlin değerinde 744 libre iplik; yukarıda sözü edilen değişen

sermaye-değere eşit 5,000 sterlin değerinde 100 libre iplik; yani, 1.000 libre ipliğin içerdiği sermaye-değerin yerini alacak 42,200 sterlin değerinde 844 libre iplik satabilir ve nihayet, bu miktar ipliğin içerdiği artı-ürünü temsil eden 7,800 sterlin değerinde 156 libre iplik de bu haliyle tüketilebilir.

Son olarak, geriye kalan 78 sterlin değerinde 1,560 libre ipliği, satmayı başarabilmesi koşuluyla, öyle bir biçimde ayırabilir ki, 58,032 sterlin değerinde 1.160,640 libre ipliğin satışı, 1,560 libre ipliğin içerdiği üretim araçlarının değerini, 7,800 sterlin değerinde 156 libre iplik değişen sermaye-değerin ve bunların toplamı olan 65,832 sterline eşit 1.316,640 libre iplik toplam sermaye-değeri yerine koyar; nihayet, 12,168 sterline eşit 243,360 libre artı-ürün ise, gelir olarak harcanılmak üzere geriye kalmış olur.

İpliğin içerdiği bütün öğeler —*d, v,* ve *a*— birbirini tamamlayan aynı kısımlara ayrılabildiği gibi, 1 şilin ya da 12 peni değerinde beher libre iplik de gene bu öğelere ayrılabilir.

d	=	0,744 libre iplik	=	8,928 peni
v	=	0,100 libre iplik	=	1,200 peni
a	=	0,156 libre iplik	=	1,872 peni
$d+v+a$	=	1 libre iplik	=	12 peni

Biz eğer yukardaki üç ayrı satışın sonucunu toplarsak, 10.000 libre ipliğin tamamının bir defada satışı ile alınan sonucun aynını elde ederiz.

Değişmeyen sermaye:

İlk satışta	5.535,360 libre iplik	=	276,768 £
İkinci satışta	744,000 libre iplik	=	37,200 £
Üçüncü satışta	1.160,640 libre iplik	=	58,032 £
T o p l a m	*7.440 libre iplik*	=	*372 £*

Değişen sermaye:

İlk satışta	744,000 libre iplik	=	37,200 £
İkinci satışta	100,000 libre iplik	=	5,000 £
Üçüncü satışta	156,000 libre iplik	=	7,800 £
T o p l a m	*1.000 libre iplik*	=	*50 £*

Artı-değer:

İlk satışta	1.160,640 libre iplik	= 58,032 £
İkinci satışta	156,000 libre iplik	= 7,800 £
Üçüncü satışta	243,360 libre iplik	= 12,168 £
T o p l a m	*1.560 libre iplik*	*= 78 £*

Genel toplam:

Değişmeyen sermaye	7.440 libre iplik	= 372 £
Değişen sermaye	1.000 libre iplik	= 50 £
Artı-değer	1.560 libre iplik	= 78 £
T o p l a m	*10.000 libre iplik*	*= 500 £*

M′—P′ kendi başına burada sadece 10.000 libre ipliğin satışını ifade etmektedir. Bu 10.000 libre iplik, diğer bütün iplikler gibi bir metadır. Satın alanı ilgilendiren şey, 1 librenin 1 şilin ya da 10.000 librenin 500 sterlin olan fiyatıdır. Eğer pazarlık sırasında, ipliğin değer-bileşimine kadar iniyorsa, bunu, sırf, ipliğin libresinin 1 şilinden de ucuza satılabileceğini ve satıcının bu pazarlıktan gene de kârlı çıkacağını tanıtlamak gibi sinsice bir amaçla yapar. Ama, satın aldığı miktar alıcının gereksinmelerine bağlıdır. Sözgelişi eğer o bir dokuma fabrikasının sahibi ise, bu miktar, ipliği satın aldığı iplikçinin sermaye bileşimine değil, işletmesinde işlev yapan kendi sermayesinin bileşmesine bağlıdır. M''nün bir yandan, kendi üretiminde tüketilen sermayenin (ya da bu sermayenin çeşitli tamamlayıcı öğelerinin) yerine konması için gerekli kısma, öte yandan ise, artı-değerin harcanmasına ya da sermaye birikimi için kullanılmasına hizmet eden artı-ürüne bölünmesi oranı, ancak, 10.000 librelik iplik meta-biçime sahip sermayenin devresinde vardır. Bu oranların, satışla hiç bir ilişkisi yoktur. Örneğimizde, ayrıca, M''nün değeri üzerinden satıldığı varsayılmıştı ve böylece tek sorun, onun meta-biçimden para-biçime dönüşmesiydi. Üretken sermayenin yerine konulacağı bu bireysel sermayenin devresindeki işlevsel biçim, satışta, fiyat ile değer arasında, eğer varsa, ne ölçüde tutarsızlık bulunduğu M′ bakımından hiç kuşkusuz kesin bir önem taşır. Ama bu, bizi, burada, salt biçim farklılıklarının incelenmesinde ilgilendirmiyor.

Biçim I'de, ya da P   P''nde, üretim süreci, sermaye dolaşımının birbirini tamamlayan ve karşılıklı olarak karşıt iki evresi

arasındaki yarı yolda araya giriyor. Tamamlayıcı M′—P′ evresi başlamadan önce, o, geçmişe karışıyor. Sermaye olarak yatırılan para, önce üretim öğelerine dönüşüyor ve bunlardan meta-ürüne, bu meta-ürün de tekrar paraya. Bu, para biçiminde sonuçlanan tam ve bütün bir iş devri, herkesin her şey için kullanabileceği bir şeydir. Yeni bir başlangıç bu yüzden sadece bir olanaktır. P ... R ... P′, ya işten çekilen bireysel bir sermayenin işlevini tamamlayan son devresidir, ya da işlevine başlamakta olan yeni bir sermayenin ilk devresidir. Genel hareket, burada, P ... P′, paradan daha fazla paraya giden bir harekettir.

Biçim II'de, R ... M′—P′—M ... R(R′), bütün dolaşım süreci ilk R'yi izler ve ikinci R'den önce olur; ama Biçim I'e karşıt bir düzen içerisinde cereyan eder. İlk R, üretken sermayedir ve işlevi, daha sonraki dolaşım sürecinin önkoşulu olan üretken süreçtir. Buna karşılık dolaşımı sona erdiren R ise, üretken süreç değildir; o, sadece, sanayi sermayesinin üretken sermaye biçimindeki yenilenmiş varlık biçimidir. Ve bu, sermaye-değerin, dolaşımın son evresi sırasında, İ *artı* ÜA'ya, yani biraraya gelerek üretken sermayenin varlık biçimini oluşturan öznel ve nesnel etmenlere dönüşmesinin bir sonucu gibidir. R ya da R′ biçiminde olsun, sermaye, en sonunda bir defa daha üretken sermaye olarak yeni baştan iş görmek, üretken süreci tekrar başlatmak zorunda olduğu bir biçim içerisinde bulunur. R ... R hareketinin genel biçimi, yenidenüretim biçimidir ve P ... P′'nün tersine, değerin kendisini genişletmesini sürecin amacı olarak göstermez. Bu nedenle bu biçim, klasik ekonomi politiğin, üretim sürecinin kesin kapitalist biçimini görmezlikten gelmesini ve üretimi, bu sürecin amacı gibi göstermesini çok kolaylaştırır; yani buna göre, elden geldiğince fazla meta, elden geldiğince ucuza üretilmeli ve ürün çok değişik türde diğer ürünlerle kısmen üretimin yenilenmesi (P—M), kısmen de tüketim (*p—m*) için değiştirilmelidir. Böyle olunca, para ile parasermayenin özelliklerini görmezlikten gelme olanağı vardır, çünkü P ile *p* burada sırf geçici dolaşım aracı gibi görünmektedir. Tüm süreç basit ve doğal görünmektedir; yani yüzeysel akılcılığın doğallığına sahiptir. Aynı şekilde, meta-sermayedeki kâr bazan unutulmakta ve bu tür sermaye, üretim süreci bütünüyle ele alınıp tartışıldığı zaman sadece bir meta olarak sayılmaktadır. Ne var ki,

değeri oluşturan kısımlar sözkonusu olur olmaz, meta-sermaye, meta-sermaye olarak ortaya çıkmaktadır. Birikim de, hiç kuşkusuz aynen üretim gibi sunulmaktadır.

Biçim III'te, M'—P'—M R M', dolaşım sürecinin iki evresi devreyi açıyor ve bunu, Biçim II'de, R ... R'de olduğu gibi aynı düzen içerisinde yapıyor; ardından, Biçim I'deki gibi, üretken süreç işlevi ile R izliyor; devre, üretim sürecinin sonucu M' ile kapanıyor. Tıpkı II'de devrenin, üretken sermayenin salt yenilenmiş varlığı R ile kapanması gibi, burada da devre, meta-sermayenin yenilenmiş varlığı M' ile kapanmaktadır. Tıpkı Biçim II'de sermayenin son R biçimi içerisinde, süreci tekrar üretim süreci olarak başlatmak zorunda olması gibi, burada da, sanayi sermayesinin meta-sermaye biçiminde tekrar ortaya çıkması üzerine devrenin yeniden M'—P' dolaşımı evresi ile açılması gerekir. Devrenin her iki biçimi de, P' ile, yani, tekrar *paraya* dönüşmüş ve kendisini genişletmiş sermaye-değer ile kapanmadıkları için tamamlanmamıştır. Bunun için her ikisinin de devam etmesi ve yeniden-üretimi içermeleri gerekir. Biçim III'ün toplam devresi M' M''dür.

Üçüncü biçim ilk ikisinden şu olgu ile ayrılır ki, yalnız bu devrede kendisini genişletmiş sermaye-değer —ilk sermaye-değer, hâlâ artı-değer üretmek zorunda olan sermaye-değer değil— kendi kendisini genişletmede çıkış noktası olarak görülür. M' burada, bir sermaye-bağıntısı olarak çıkış noktasıdır ve böyle bir bağıntının, sermaye-değer devresi ile birlikte ilk evredeki artı-değeri de içerdiği ve artı-değer her devrede olmasa bile hiç değilse ortalama olarak kısmen gelir biçiminde harcanarak *m—p—m* dolaşımından geçmek ve kısmen de sermaye birikiminde bir öğe işlevini yerine getirmek zorunda olduğu için, devrenin tamamı üzerinde belirleyici bir etkisi vardır.

M' M' biçiminde, tüm meta-ürünün tüketimi, bizzat sermaye devresinin izlediği normal yolun bir koşulu olarak kabul edilmişti. Emekçinin bireysel tüketimi ile artı-ürünün biriken kısmının bireysel tüketimi, toplam bireysel tüketimi oluşturur. Böylece, bunun tamamının tüketimi —hem bireysel ve hem de üretken tüketimi— M' devresine onun bir koşulu olarak girer. Üretken tüketim (aslında bu, emekçinin bireysel tüketimini de içerir, çünkü işgücü, belli sınırlar içersinde, işçinin bireysel tüketiminin devamlı

bir ürünüdür) her bireysel sermaye tarafından sürdürülür. Bireysel tüketim, bireysel kapitalistin varlığı için gerekli olan kısmın dışında, burada sadece toplumsal bir hareket olarak kabul edilmekle birlikte, hiç de bireysel kapitalistin bir hareketi gibi sayılmamıştır.

Biçim I ve II'de toplam hareket, yatırılan sermaye-değerin bir hareketi olarak ortaya çıkar. Biçim III'te, toplam meta-ürün biçimindeki kendini genişletmiş sermaye, çıkış noktasını teşkil eder ve hareket eden sermaye, meta-sermaye biçimine sahiptir. Bunun paraya dönüşümü tamamlanmadan önce bu hareket, sermayenin ve gelirin hareketleri biçiminde kollara ayrılamaz. Hem toplam toplumsal ürünün ve hem de her bireysel meta-sermaye ürününün, bir yandan bireysel tüketim fonuna, öte yandan yeniden-üretim fonuna özel dağılımı, sermaye devresinin bu biçimi içerisinde bulunur.

P   P′ hareketinde, yenilenen devreye giren *p*'nin hacmine bağlı olarak, devredeki olası genişleme içerilmiştir.

R   R hareketinde yeni devre, aynı ya da belki de daha küçük bir değer olan R ile başlayabilir ve böyle olduğu halde genişlemiş ölçekte bir yeniden-üretimi temsil edebilir; sözgelişi, emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle bazı meta öğelerinin ucuzladığı zaman olduğu gibi. Tersi de doğrudur; değer olarak artan üretken bir sermaye, bunun tersi bir durumda, maddî olarak daralmış ölçekte yeniden-üretimi temsil edebilir; örneğin, üretim öğelerinin pahalılaştığı zamanlarda olduğu gibi. Aynı şey M′   M′ için de geçerlidir.

M′ ... M′ hareketinde, metalar biçimindeki sermaye üretimin önkoşuludur. Bu devre içerisinde, ikinci M'de de, bir önkoşul olarak tekrar ortaya çıkar. Eğer bu M henüz üretilmemiş ya da yeniden-üretilmemiş ise devre tıkanmıştır. Bu M, çoğu kez, bir başka sanayi sermayesinin M′'sü olarak yeniden üretilmek zorundadır. Bu devrede M′, çıkış, geçiş ve hareketin son noktası olarak vardır; şu halde daima oradadır. Yeniden-üretim sürecinin daimî koşuludur.

M′ ... M′, Biçim I ve II'den diğer bir özelliğiyle de farklıdır. Üç devrede de ortak olan şey, sermayenin dairesel yoluna başladığı biçimde bu yolu bitirmesidir; böylece, devreyi yeniden başlat-

tığı zaman kendisini başlangıçtaki biçimi içerisinde bulur. P, R ya da M′ başlangıç biçimi daima (Biçim III'te artı-değerle genişlemiş) sermaye-değerin yatırılmış olduğu biçimidir, bir başka deyişle, devre yönünden onun özgün biçimidir. Devreyi sona erdiren P′, R ya da M′ biçimi ise daima, ilk biçim olmayıp devre içerisinde daha önce bulunan değişmiş işlevsel bir biçimdir.

Demek ki, I'de P′, M′'nün değişmiş biçimidir; II'de son R, P'nin değişmiş bir biçimidir (ve bu dönüşüm I ve II'de, basit bir meta dolaşım hareketi ile, meta ile paranın konumunda biçimsel bir değişme meydana gelmiştir); III'te M′, üretken sermaye R'nin değişmiş biçimidir. Ama burada, III'te, dönüşüm, her şeyden önce, sadece sermayenin işlevsel biçimini değil, aynı zamanda değerinin büyüklüğünü de ilgilendirir; sonra, bu dönüşüm dairesel süreçle ilgili konumdaki sırf bir biçimsel değişikliğin sonucu olmayıp, üretim sürecindeki üretken sermayeyi oluşturan metaların kullanım-biçimi ile değerlerinin uğradığı gerçek bir değişimin sonucudur.

Devrenin ilk ucundaki P, R ya da M′, bunlara tekabül eden I, II ya da III'ün öncülleridir. Son uçta tekrar ortaya çıkan biçim, bizzat devrenin geçirdiği bir dizi başkalaşım tarafından öngörülmüştür ve dolayısıyla meydana getirilmiştir. Bireysel bir sanayi sermayesinin devresinde bitim noktası olarak M′, ürünü olduğu aynı sanayi sermayesinin sadece dolaşım yapmayan R biçimini öngörür. I'in bitim noktası olarak, ve M′ (M′—P′) hareketinin tersine çevrilmiş biçimi olarak P′, P'nin alıcının elinde P P′ devresinin dışında varolmasını ve ancak M′'nün satışı ile devreye girmesini ve kendi son biçimini almasını öngörür. Demek ki, II'deki son R, İ ile ÜA (M)'nin devrenin dışında varolmasını ve buraya, P—M aracılığı ile kendi uç biçimi olarak katılmasını öngörür. Ama bu son uç dışında, bireysel para-sermaye devresi, genellikle para-sermayenin varlığını öngörmediği gibi, bireysel üretken sermayenin devresi de üretken sermayenin varlığını öngörmez. I'de P, ilk para-sermaye olabilir; II'de ise, tarihsel sahnede boy gösteren ilk üretken sermaye olabilir. Ama III'te,

M′ { M— / —P′ / *m*— } { P—M < İ / ÜA ... R ... M′ ; *p*—*m* }

M iki kez devrenin dışında öngörülmüştür. İlk kez M'—P'—M$<^{İ}_{ÜA}$ devresinde. Bu M, ÜA'dan ibaret olduğuna göre, satıcının elinde metadır; kapitalist üretim sürecinin bir ürünü olduğuna göre, kendisi meta-sermayedir, hatta böyle olmasa bile, tüccarın elinde meta-sermaye olarak görünür. İkinci kez, *m—p—m* hareketinde ikinci *m*, aynı şekilde, satın alınabilmesi için meta olarak elde bulunması gerekir. Her ne olursa olsun, ister meta-sermaye olsunlar, ister olmasınlar. İ ile ÜA en az M' kadar metadırlar ve birbirlerine karşı meta bağıntısı içerisindedirler. *m—p—m* hareketindeki ikinci *m* için de aynı şey geçerlidir. Şu halde, M' M'ye (İ *artı* ÜA) eşit olması nedeniyle, kendi üretimi için gerekli öğeler olarak metalara sahiptir ve dolaşım içerisinde aynı metalar tarafından yerine konulmak zorundadır. Aynı şekilde, *m—p—m*'de ikinci *m*'nin yerini dolaşımdaki benzer metaların alması gerekir.

Kapitalist üretim biçiminin egemen biçim olması halinde, satıcının elindeki bütün metaların, ayrıca meta-sermaye olması gerekir. Ve bunlar, tüccarın elinde de böyle olmaya devam ederler ya da önceden değillerse bu hale gelirler. Ya da bunların —ithal edilen nesneler gibi— ilk meta-sermayenin yerini alan metalar olması ve böylece bu tür sermayeye sadece başka bir varlık biçimi kazandırmaları gerekir.

R'nin varlık biçimleri olarak üretken sermaye R'yi oluşturan İ ve ÜA meta-öğeleri, alındıkları çeşitli meta-pazarlarındaki aynı biçime sahip değillerdir. Bunlar, şimdi biraraya gelmişler ve üretken sermayenin işlevlerini yerine getirebilecek biçimde bileşmişlerdir.

M'nin, bizzat devrenin içerisinde yalnız bu Biçim III'te M'nin öncülü olarak görülmesinin nedeni, meta-biçimindeki sermayenin onun çıkış noktası olmasıdır. Devre, M''nün (artı-değerin katılmasıyla artmış olup olmamasına bakılmaksızın, sermaye-değer olarak işgördüğü sürece) kendi üretim öğeleri olan metalara dönüşmesi ile açılır. Ne var ki, bu dönüşüm tüm dolaşım sürecinin, M—P—M (İ *artı* ÜA'ya eşit) kapsar ve onun sonucudur. M burada her iki uçta bulunur ama, M biçimini P—M aracılığı ile dışardan, meta-piyasasından alan ikinci uç, devrenin son ucu olmayıp, sadece dolaşım sürecini kapsayan ilk iki aşamadır. Sonucu, daha sonra kendi işlevi üretim sürecini yerine getirecek olan R'dir. İşte ancak, M''nün devrenin

bitim noktasında ve çıkış noktasındaki aynı M′ biçimi içerisinde görülmesi, dolaşım sürecinin bir sonucu değil de bu sürecin sonucudur. Buna karşılık, P ... P′ ve R ... R'den son P′ ve R uçları dolaşım sürecinin doğrudan sonuçlarıdır. Bu nedenle burada, ancak sonunda, bir kez P′, diğer bir kez R'nin başkalarının ellerinde olmaları öngörülmüştür. Devre, uçlar arasında olduğu sürece, ne bir durumda P, ne de diğerinde R —P'nin bir diğer kimsenin parası ve R'nin, bir başka sermayenin üretim süreci olması— bu devrelerin öncülleri olarak görülmezler. M′ ... M′, tersine, başkalarının elinde başka kimselerin metaları olarak M'nin (İ *artı* ÜA'ya eşit) varlığını öngörür; bu metalar, başlangıçtaki dolaşım süreci tarafından devreye çekilerek üretken sermayeye çevrilmişler ve bunların işlevlerinin sonucu olarak M′ bir kez daha devreyi sona erdiren biçime girer. Ne var ki, bu M′ ... M′ kendi dolaşım alanı içerisinde, M şeklinde (İ *artı* ÜA'ya eşit) diğer sanayi sermayesinin varlığını öngörmesi —ve ÜA'nın diğer çeşitli sermayeleri, bizim örneğimizde diyelim kömürü, yağı, vb. içermesi— nedeniyle, yalnız devrenin *genel* biçimi, yani tek başına her sanayi sermayesinin (ilk yatırıldığı zaman hariç) incelenebileceği toplumsal bir biçim olarak ve dolayısıyla sırf bütün bireysel sanayi sermayelerinde ortak bir biçim gibi kabul edilmesini bağıra bağıra istemekle kalmaz, aynı zamanda, bireysel sermayeler toplamının, dolayısıyla kapitalist sınıfın toplam sermayelerinin hareket biçimi —bu harekette her bireysel sanayi sermayesi, diğer hareketlerle içiçe geçmiş ve bunlar tarafından gerekli kılınmış kısmî bir hareket olarak görünür— olarak da kabul edilmesini ister. Örneğin, eğer biz, belli bir ülkede üretilen yıllık metalar toplamına bakar ve bütün bireysel girişimlerdeki üretken sermayenin yerini alan kısım ile, çeşitli sınıfların bireysel tüketimlerine giren diğer kısmın hareketini incelersek, M′ ... M′'nü, toplumsal sermaye ile, onun ürettiği artı-değerin ya da artı-ürünün bir hareket biçimi olarak dikkate almış oluruz. Toplumsal sermayenin, bireysel sermayelerin (eğer hükümetler, madenlerde, demiryollarında, vb., üretken ücretli emek kullanıyor ve sanayi kapitalisti işlevini yerine getiriyorsa anonim sermaye ya da devlet sermayesi dahil) toplamına eşit olması ve toplumsal sermayenin toplam hareketinin bireysel sermayelerin hareketlerinin cebirsel toplamına eşit olması olgusu hiç bir zaman, tek bir bireysel sermaye-

nin hareketi biçimindeki bu hareketin, toplumsal sermayenin toplam hareketinin bir kısmı gibi düşünülmesinden, yani diğer kısımlarının hareketleriyle bağlantısı içerisinde ele alınmasından ayrı bir olayı göstermesi olasılığını ortadan kaldırmaz; bu hareket aynı zamanda, böyle bir incelemenin sonucu olmak yerine, ayrı ve bireysel bir sermayenin devresini incelediğimiz zaman çözümlendiğini varsaymak zorunda kaldığımız sorunları da çözümlemiş olur.

M′ ... M′ devresi, ilk yatırılan sermaye-değerin, hareketi açan ucun ancak bir kısmını oluşturduğu, hareketin başlangıcından beri kendisini sanayi sermayesinin toplam hareketi, yani ürünün, üretken sermayeyi yerine koyan kısmının hareketi ile artı-ürünü teşkil eden ve ortalama olarak kısmen gelir biçiminde harcanan, kısmen de birikim öğesi olarak kullanılan kısmının hareketi olarak kendisini açığa vuran biricik devredir. Bu devrede, artı-değerin gelir olarak harcanması yer aldığı gibi, bireysel tüketim de gene bu ölçüde yer almıştır. Bireysel tüketim, ayrıca, çıkış noktası M, meta, yani bir yararlılık biçiminde varolduğu için bu devre onu da içerir; ama kapitalist yöntemlerle üretilen her nesne, kullanım biçimi, ister üretken, ister bireysel tüketime, isterse de her ikisine de girsin, bir meta-sermayedir. P ... P′, yalnız değer yanını, tüm sürecin amacı olarak yatırılan sermaye-değerin kendisini genişletmesini gösterir; R ... R(R′) aynı, ya da artan, (birikimle) büyüklükte üretken sermaye ile bir yeniden-üretim süreci olarak, sermayenin üretim sürecini gösterir. Devrenin daha ilk ucunda kendisini bir kapitalist meta üretim biçimi olarak açığa vuran M′ M′, başlangıcından beri, üretken ve bireysel tüketimi içerir; buradaki üretken tüketim ile değerin kendisini genişletmesi yalnız hareketinin bir kolu olarak ortaya çıkar. Nihayet, M′, bir daha herhangi bir üretim sürecine giremeyecek bir kullanım-biçiminde de varolabileceği için, M′'nün, ürünün kısımlarıyla ifade edilen çeşitli değer öğeleri, M′ M′'nün toplam toplumsal sermayenin hareket biçimi ya da bireysel bir sanayi sermayesinin bağımsız hareketi olarak kabul edilmesine bağlı olarak farklı bir yer tutması gerekir. Devredeki bütün bu özellikler bizi, herhangi bir salt bireysel sermayenin yalıtılmış bir devresi olarak onun sınırlarının ötesine götürür.

M′ ... M′ formülünde, meta-sermaye hareketi, yani kapitalistçe yaratılan toplam ürünün hareketi, sadece bireysel sermayenin ba-

ğımsız hareketinin öncülü olarak değil, onun bir gereği olarak da ortaya çıkar. İşte bunun için, bu formül ve formülün özellikleri kavranırsa, M'—P' ve P—M başkalaşımlarının bir yandan sermaye başkalaşımında işlevsel bakımdan belirlenmiş kesimler, öte yandan da genel meta dolaşımındaki halkalar olduğunu belirtmekle yetinmek artık yeterli olmaz. Bundan böyle, bir bireysel sermayenin, diğer bireysel sermayelerle ve toplam ürünün bireysel tüketime ayrılan kısmıyla başkalaşımlarındaki içiçe oluşun da aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Bireysel bir sanayi sermayesinin devresini çözümlerken işte bu nedenle biz incelemelerimizi başlıca ilk iki biçime dayandırıyoruz.

M' M' devresi, sözgelişi, hesapların üründen ürüne yapıldığı tarımda, tek bir bireysel sermayenin biçimi olarak görünür. Formül II'de ekim, Formül III'te hasat çıkış noktasıdır; ya da, fizyokratların diliyle, Formül II *avances,* Formül III *reprises* ile başlar. Sermaye-değer hareketi III'te, başlangıçta genel ürün kitlesinin hareketinin sadece bir kısmı olarak görünür, oysa I ve II'de, M''nün hareketi, yalıtılmış bir sermayenin hareketinde yalnızca bir evreyi oluşturur.

Formül III'te, piyasadaki metalar, üretim ve yeniden-üretim sürecinin sürekli bir önkoşuludur. Dolayısıyla, eğer dikkatler yalnız bu formül üzerinde toplanırsa, üretim sürecinin bütün öğeleri, meta dolaşımından çıkıyormuş ve sadece metalardan oluşuyormuş gibi görünür. Bu tek yanlı anlayış, üretim sürecinin meta öğelerinden bağımsız diğer öğelerini görmezlikten gelir.

M' M''nde çıkış noktası, toplam ürün (toplam değer) olduğu için, (eğer dış ticaret dikkate alınmazsa) genişletilmiş ölçekte yeniden-üretim, üretkenlik sabit kalmak kaydıyla, ancak sermayeleştirilecek artı-ürün kısmı, ek üretken sermayenin maddî öğelerini içerdiği zaman yer alabilir; bu nedenle, eğer bir yıllık ürün, gelecek yılın ürünü için bir temel olacaksa, ya da eğer bu bir yıl içerisinde basit yeniden-üretim süreci ile aynı zamanda yer alabilirse, artı-ürün derhal ek sermaye işlevlerini yerine getirebilecek biçimde üretilmiş olur. Artan üretkenlik sermayenin tözünü artırabilir ama değerini artıramaz; ama böylece, bu değerin kendisini genişletmesi için ek malzemeyi yaratmış olur.

M' M', Quesnay'ın *Tableau économique*'inin temelidir, ve

P ... P''ne karşılık (merkantil sistemden artakalan bu yalıtılmış ve katı biçim yerine) R ... R'yi değil de, bu biçimi seçmesi, kendi payına büyük ve doğru bir seçimi gösterir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVRENİN ÜÇ FORMÜLÜ

"TOPLAM dolaşım süreci" için Td kullanılarak, şu üç formül aşağıdaki biçimde konulabilir:

I. P—M ... R ... M'—P'
II. R Td ... R
III. Td ... R(M').

Her üç biçimi de bileştirirsek, sürecin bütün önkoşulları, kendi sonucu, kendisi tarafından ortaya konulan bir önkoşul olarak ortaya çıkar. Her öğe, bir çıkış, bir geçiş ve dönüş noktası olarak görülür. Toplam süreç, kendisini, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir birliği şeklinde ortaya koyar. Üretim süreci, dolaşım sürecinin, dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur.

Her üç devrede ortak olan şey, değerin kendisini genişletmesinin belirleyici amaç, itici güç olmasıdır. Formül I'de bu, kendi bi-

çimi içerisinde ifade edilmiştir. Formül II, R ile, artı-değer yaratma sürecinin kendisi ile başlar. III'te devre, kendisini genişletmiş değer ile başlar ve hareket aynı ölçeklerde tekrarlansa bile, kendisini genişletmiş yeni değer ile sona erer.

M—P, alıcı için P—M, ve P—M, satıcı için M—P olduğuna göre, sermaye dolaşımı sadece metaların olağan başkalaşımını gösterir ve dolaşımdaki para kitlesi konusunda bununla ilgili olarak geliştirilen yasalar (Buch I, Kap. III, 2)* burada geçerlidir. Bununla birlikte, eğer biz, sorunun bu biçimsel yanına takılıp kalmaz da, çeşitli bireysel sermayelerin başkalaşımları arasındaki fiilî ilişkiyi dikkate alırsak, bir başka deyişle, bireysel sermaye dolaşımları arasındaki ilişkiyi, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretim sürecinin kısmî hareketleri olarak incelersek, para ve metaların salt biçim değişikliği bu ilişkiyi açıklayamaz.

Devamlı dönen bir dairede her nokta aynı zamanda bir çıkış ve bir dönüş noktasıdır. Eğer dönüşü kesintiye uğratırsak, her çıkış noktası bir dönüş noktası olmaz. Böylece, gördük ki, her bireysel devre yalnız diğerlerini öngörmekle (*implicite*) kalmaz, aynı zamanda, bir biçim içerisindeki devrenin yinelenmesi diğer biçimler içerisindeki devrenin işlemesini de kapsar. Bütün fark, böylece, sadece biçimsel bir fark, ya da yalnız gözlemci için varolan salt öznel bir ayrım gibi görünür.

Bu devrelerden herbirisi, çeşitli bireysel sanayi sermayelerinin yaptıkları özel bir hareket biçimi olarak düşünüldüğü için, bu fark, daima, sadece bireysel bir fark olarak vardır. Ama gerçekte, her bireysel sanayi sermayesi, her üç devrede de aynı anda bulunur. Bu üç devre, sermayenin üç biçiminin büründüğü bu yeniden-üretim biçimleri, sürekli yanyana gerçekleşirler. Örneğin, şimdi meta-sermaye işlevini yerine getiren sermaye-değerin bir kısmı, para-sermayeye dönüşür, ama aynı zamanda da, diğer bir kısmı üretim sürecinden ayrılır ve yeni bir meta-sermaye olarak dolaşıma girer. M′ M′ devre biçimi, böylece, sürekli belirlenmiş olur; diğer iki biçim için de aynı şey geçerlidir. Sermayenin her biçim ve aşama içerisinde yeniden-üretimi, tıpkı bu biçimlerin başkalaşımı ve ardarda üç aşamadan geçişi gibi süreklidir. Demek oluyor ki, tüm devre aslında bu üç biçimin bir birliğidir.

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, İkinci Kesim. —*Ed.*

Tahlillerimizde biz, sermaye-değerin, bütünüyle, ya para-sermaye, üretken sermaye, ya da meta-sermaye olarak hareket ettiğini varsaymıştık. Örneğin, şu 422 sterlin, önce, elimizde, tümüyle para-sermaye olarak bulunuyordu, sonra bunu bütünüyle üretken sermayeye ve nihayet meta-sermayeye, (78 sterlin değerinde artı-değeri de içeren) 500 sterlin değerinde ipliğe çevirdik. Buradaki çeşitli aşamalar, sadece bir o kadar kesinti demektir. Bu 422 sterlin para-biçimini koruduğu sürece, yani P—M (İ *artı* ÜA) satınalma işlemi yapılana kadar, tüm sermaye, yalnız para-sermaye olarak vardır ve bu işlevi yerine getirir. Üretken sermayeye dönüşür dönüşmez, ne para-sermaye, ne de meta-sermaye işlevlerini yerine getirir. İki dolaşım aşamasından birisinde P ya da M′ olarak işlemeye başlar başlamaz, tıpkı diğer taraftan tüm üretim sürecinin kesintiye uğraması gibi, bütün dolaşım süreci de kesintiye uğrar. Dolayısıyla R ... R devresi, dolaşım süreci tamamlanana kadar, yalnız üretken sermayenin devresel yenilenmesini değil, aynı zamanda, işlevinin. üretim sürecinde kesintiye uğramasını temsil eder. Sürekli olarak, ilerleyeceği yerde, üretim, sıçramalarla yer alacak ve dolaşım sürecinin iki aşamasının hızlı ya da yavaş geçmesine bağlı olarak ancak raslansal dönemlerde yenilenecektir. Bu durum, sözgelişi, sadece özel müşteriler için çalışan ve üretim süreci yeni bir sipariş alana kadar kesintiye uğrayan Çinli bir zanaatçıya uygulanabilir.

Bu, aslında, hareket halindeki sermayenin tek tek her kısmı için doğrudur ve sermayenin bütün kısımları ardarda bu hareketten geçerler. Diyelim, 10.000 libre iplik, bir iplikçinin haftalık ürünüdür. Bu 10.000 libre iplik, bütünüyle, üretim alanından çıkar ve dolaşım alanına girer; içerdiği sermaye-değerin hepsinin para-sermayeye dönüşmesi gerekir ve bu değer, para-sermaye şeklini sürdürdüğü sürece, yeni baştan üretim sürecine giremez. Önce dolaşıma girerek tekrar üretken sermaye öğelerine, İ *artı* ÜA'ya dönüşmesi gerekir. Devre belirleyen sermaye süreci, devamlı kesinti demektir; bir aşamadan çıkıp bir sonraki aşamaya girmek, bir biçimden sıyrılıp bir diğerine bürünmek demektir. Bu aşamaların herbiri daha sonrakini öngörmekle kalmaz, aynı zamanda onu dıştalar da.

Ama süreklilik, kapitalist üretimin, daima mutlak olarak ulaşılabilir olmamakla birlikte, teknik temelinin zorunlu kıldığı karak-

teristik işaretidir. Öyleyse, şimdi, gerçekte ne oluyor onu görelim. Örneğin, 10.000 libre iplik meta-sermaye olarak piyasaya çıkıyor, paraya (ödeme ya da satınalma aracı, ya da sadece hesap parası olmasına bakılmaksızın), yeni pamuğa, kömüre, vb., dönüşüyor, üretim sürecinde ipliğin yerini alıyor ve, böylece, para-biçimden, meta-biçimden tekrar üretken sermayeye çevrilmiş olarak işlev yapmaya başlıyor. Bu 10.000 libre iplik paraya dönüştüğü sırada, onu izleyen 10.000 libre iplik devresinin ikinci aşamasından geçiyor ve paradan tekrar üretken sermaye öğelerine çevrilmiş oluyor. Sermayenin bütün kısımları ardarda devrelerini çiziyorlar ve aynı anda farklı aşamalarda bulunuyorlar. Durmadan kendi yörüngesinde ilerleyen sanayi sermayesi, böylece, aynı anda bütün aşamalarında ve bu aşamalara tekabül eden çeşitli işlevsel biçimlerde bulunuyor. Hareket halindeki bir bütün olarak sanayi sermayesi bu devreden geçmiş bulunduğu sırada, sanayi sermayesinin ilk defa meta-sermayeden paraya çevrilen kısmı, M′ ... M′ devresine başlıyor. Bir el para yatırıyor, diğer el bu parayı alıyor. Bir yerde P ... P′ devresinin açılması, diğer bir yerde paranın geri dönmesi ile çakışıyor. Aynı şey üretken sermaye için de geçerlidir.

Sanayi sermayesinin devamlılığı içerisindeki fiilî devresi, bu nedenle, yalnız dolaşım ve üretim süreçlerinin bir birliği değil, aynı zamanda, her üç devresinin de bir birliğidir. Sermayenin bütün farklı kısımlarının, devrenin birbirini izleyen aşamalarında yoluna devam edebilmesi, bir evreden diğerine, bir işlevsel biçiminden diğerine geçebilmesi, bütün bu kısımların tamamı olan sanayi sermayesinin çeşitli evre ve işlevlerde aynı anda bulunabilmesi ve böylece, aynı zamanda her üç devreyi de çizebilmesi ancak böyle bir birlik ile mümkündür. Bu kısımların ardıllığı (*das Nacheinander*) burada, birarada varolmaları (*das Nebeneinander*) ile, yani sermayenin bölünmesi ile düzenlenir. Birbirine bağlı bölümler halinde çalışan bir fabrika sisteminde ürün, daima, oluşma sürecinin çeşitli aşamalarındadır ve durmadan bir üretim evresinden diğerine geçer. Bireysel sanayi sermayesi, kapitalistin olanaklarına bağlı olarak belli bir büyüklüğe sahip olduğu ve her sanayi kolu için belli bir asgarî büyüklükte olması gerektiği için, buradan bu sermayenin bölünmesinin belirli oranlara göre yer alması gerektiği sonucu çıkar. Eldeki sermayenin büyüklüğü, üretim sürecinin boyutlarını belirler

ve bu da gene, eğer işlevlerini üretim süreci ile paralel şekilde yerine getiriyorlarsa, meta-sermaye ile para-sermayenin boyutlarını belirler. Bununla birlikte, üretimin devamını sağlayan bu iki sermayenin birarada varlığının tek nedeni, sermayenin, farklı aşamalarında ardarda geçen kısımlarının hareketidir. Birarada varolmanın kendisi, sadece bu ardıllığın sonucudur. Sözgelişi eğer M′—P′, sermayenin bir kısmı açısından durgunlaşırsa, eğer meta satılamazsa, bu kısmın devresi kesintiye uğrar ve buna ait üretim araçları yerine konulamaz; ardından gelen ve üretim sürecinden M′ şeklinde çıkan kısımlar, işlevlerindeki değişikliğin kendilerinden önce gelenler tarafından tıkandığını görürler. Eğer bu bir süre devam ederse, üretim kısıtlanır ve süreç bütünüyle duraklar. Ardarda gelen her durgunluk birarada varoluşa bir düzensizlik getirir ve bir aşamadaki her durgunluk, yalnız sermayenin durgunlaşan kısmının devresinde değil, toplam bireysel sermayenin tüm devresinde de azçok bir durgunluğa yolaçar.

Sürecin bir sonra kendisini göstereceği biçim evrelerin ardarda dizilmesidir; böylece, sermayenin yeni bir evreye geçişi, bir başkasından ayrılmasıyla zorunlu hale getirilir. Her ayrı devre, bu nedenle, çıkış ve dönüş noktası olarak sermayenin işlevsel biçimlerinden birisine sahiptir. Öte yandan toplam süreç, aslında, üç devrenin birliğidir ve bu devreler, sürecin sürekliliği içerisinde kendisini ifade ettiği farklı biçimlerdir. Toplam devre, sermayenin her işlevsel biçimine kendisini onun özgül devresi gibi ortaya koyar ve bu devrelerin herbiri toplam sürecin sürekliliğinin bir koşuludur. Her işlevsel biçime ait devir, diğerlerine bağımlıdır. Bu, toplam üretim sürecinin, özellikle toplumsal sermayenin zorunlu bir önkoşuludur, ve aynı zamanda bir yeniden-üretim süreci ve böylece onun öğelerinin herbirisinin devresidir. Sermayenin çeşitli kesirli kısımları, çeşitli aşamalardan ve işlevsel biçimlerden ardarda geçerler. Bu sayede işlevsel biçim sermayenin farklı bir kısmı her zaman içerisinde ifadesini bulduğu halde, ötekilerle birlikte kendi devresinden aynı anda geçer. Sermayenin, sürekli değişen, sürekli yeniden üretilen bir kısmı, paraya çevrilen meta-sermaye olarak bulunur; diğer bir kısmı, üretken sermayeye çevrilmiş para-sermaye; bir üçüncüsü, meta-sermayeye dönüşmüş üretken sermaye olarak bulunur. Her üç biçimin sürekli varlığı, toplam sermayenin işte bu

üç evreden geçerken çizdiği devre ile ortaya çıkar.

Demek oluyor ki, sermaye bir bütün olarak aynı anda ve yerde, yanyana farklı evrelerinde bulunmaktadır. Ama her kısım sürekli ve birbiri ardına bir evreden, bir işlevsel biçimden bir sonrakine geçmekte ve böylece bütün işlevleri sırasıyla yerine getirmektedir. Biçimleri bu yüzden akıcıdır ve eşzamanlılıkları ardarda gelişleriyle meydana gelmektedir. Her biçim bir diğerini izler ve bir diğerinden önce gelir, öyle ki sermayenin bir kısmının belli bir biçime dönmesini, diğer bir kısmının bir başka biçime dönmesi zorunlu kılmıştır. Her kısım sürekli kendi devrini çizer, ama sermayenin bir başka kısmı daima bu biçim içerisinde bulunur ve bu özel devirler sadece toplam sürecin eşzamanlı ve ardarda gelen öğelerini teşkil ederler. Toplam sürecin —yukarıda anlatılan kesintileri yerine— bu sürekliliğini sağlayan tek şey üç devrenin birliğidir. Toplam toplumsal sermaye daima bu sürekliliğe sahiptir ve bu sermaye süreci daima bu üç devrenin birliğini sergiler.

Yeniden-üretimin sürekliliği, zaman zaman, bireysel sermayeler yönünden azçok kesintiye uğrar. Birincisi, değer kitleleri, sık sık çeşitli dönemlerde ve eşit olmayan oranlarda çeşitli aşamalara ve işlevsel biçimlere dağılır. İkincisi, bu kısımlar, üretilen metaın niteliğine ve dolayısıyla sermayenin yatırıldığı belirli üretim alanlarına göre farklı biçimde bölünebilir. Üçüncüsü, doğal koşullar nedeniyle (tarım, ringa avcılığı, vb. gibi) ya da sözgelişi mevsimlik işler denilen yerlerde olduğu gibi geleneksel usuller nedeniyle, mevsimlere bağlı bulunan üretim kollarında bu süreklilik azçok kırılabilir. Süreç en düzenli ve tekdüze, fabrikalar ile madenlerde devam eder. Ne var ki, çeşitli üretim dallarındaki bu farklılık, dairesel sürecin genel biçimlerinde hiç bir farka yolaçmaz.

Kendisini genişleten bir değer olarak, sermaye, sadece sınıf ilişkilerini emeğin ücretli emek biçimde varolmasına dayanan belli nitelikte bir toplumu kapsamaz. O, bir hareket, çeşitli aşamalardan geçen devre belirleyen bir süreçtir ve bu aşamaların kendisi de, devre belirleyen sürecin üç farklı biçimini içerir. İşte bu yüzden o, duran bir şey olarak değil, ancak bir hareket olarak anlaşılabilir. Değerin bağımsız varlık kazanmasına sırf bir soyutlama gözüyle bakanlar, sanayi sermayesinin hareketinin *in actu* bu soyutlama olduğunu unutuyorlar. Değer, burada, hem kendisini sürdürdüğü

ve hem de aynı zamanda genişlettiği, çoğalttığı çeşitli biçimlerden, çeşitli hareketlerden geçiyor. Biz, burada, her şeyden önce bu hareketin sırf biçimi ile ilgilendiğimiz için, sermaye-değerin devresi sırasında geçirebileceği köklü değişiklikleri dikkate almayacağız. Ama şurası açıktır ki, değerdeki bütün köklü değişikliklere karşın, kapitalist üretim, ancak, sermaye-değerle artı-değer yaratıldığı sürece vardır ve devam eder; yani sermaye-değer, devresini, bağımsızlık kazanan değer olarak sürdürdüğü ve bu nedenle de değerdeki köklü değişikliklerin üstesinden gelindiği ve bir ölçüde dengelendiği sürece vardır. Sermaye hareketleri, meta ve emek alıcısı, meta satıcısı ve üretken sermaye sahibi işlevlerini yerine getiren ve bu nedenle de devreyi kendi faaliyetleri ile teşvik eden bireysel bir sanayi kapitalistinin faaliyeti gibi görünür. Eğer toplumsal sermaye köklü değer değişikliği geçirirse, bireysel kapitalistin sermayesi, değerlerdeki bu hareketin koşullarına kendisini uyduramayacağı için buna dayanamayabilir ve başarısızlığa uğrar. Değerdeki bu gibi köklü değişiklikler ne kadar şiddetli ve sık olursa, şimdi bağımsız hale gelen değerin otomatik hareketi, bireysel kapitalistin tedbir ve hesaplarına karşı, doğal bir sürecin o denli önüne geçilmez kuvvetiyle işlemeye başlar, normal üretimin izlediği yol anormal spekülasyonlara o denli tâbi olur ve bireysel sermayelerin varlığını tehdit eden tehlike o denli büyük olur. Değerdeki bu dönemsel köklü değişiklikler bu nedenle, çürüttüğü kabul edilen şeyi, yani sermaye olarak değerin bağımsız bir varlık kazandığını ve bunu hareketleriyle sürdürüp ve güçlendirdiğini doğrulamış olur.

Süreçteki sermayenin bu birbirini izleyen başkalaşımları, devrede ilk değer ile oluşturulan sermayenin değer büyüklüğündeki bu değişikliğin sürekli bağıntısını içerir. Eğer değerin değer-yaratma gücünün kazandığı bu bağımsızlık ve işgücü, P—İ (işgücünün satın alınması) hareketi ile başlarsa ve işgücünün sömürülmesi olarak üretim süreci sırasında gerçekleşirse, değerden yana bu bağımsızlık kazanma, paranın, metaların ve üretim öğelerinin, süreç içerisinde sermaye-değerin sadece birbirini izleyen biçimleri olduğu devrede yeniden ortaya çıkmaz ve değerin daha önceki büyüklüğü, sermayenin şimdiki değişmiş değer büyüklüğü ile karşılaştırılır.

Kapitalist üretim biçiminin karakteristiği olan değerin elde ettiği bağımsızlığa karşı çıkan ve onu, bazı iktisatçıların hayali ola-

rak değerlendiren Bailey, "değer" diyor "çağdaş metalar arasında bir ilişkidir, çünkü ancak böylece birbirleriyle değişilmeleri mümkün olur".* Bunu, o, farklı çağların meta-değerlerinin kıyaslanmasına karşı söylüyor; bu kıyaslama, her dönem için paranın değeri bir defa saptandıktan sonra, aynı türden metaların üretimi için çeşitli dönemlerde emek için yapılan harcamaların kıyaslanmasından başka bir şey değildir. Bu, ondaki şu genel yanlış anlayıştan ileri geliyor; o, değişim-değerinin değere eşit, değerin biçiminin, değerin kendisi olduğunu sanıyor; dolayısıyla, meta-değerler, eğer bunlar fiilen değişim-değerleri işlevini yerine getirmiyorlarsa, aralarında bir kıyaslama yapılamaz ve böylece birbirleriyle değişilmeleri de sözkonusu olamaz. Değerin, ancak kendisi ile özdeş kaldığı ve dolaşımının hiç de "çağdaş" olmamakla birlikte birbirini izleyen farklı evrelerinde kendisi ile kıyaslandığı sürece, sermaye-değer ya da sermaye işlevlerini yerine getirdiği olgusunu aklının ucuna bile getirmiyor.

Devre formülünü katıksız durumuyla incelemek için, metaların değerleri üzerinden satıldığını kabullenmek yeterli değildir; bunun ayrıca, diğer şeyler eşit olmak üzere yer aldığını varsaymak gerekir. Örneğin, üretim sürecinde meydana gelen ve herhangi bir kapitalistin üretken sermayesini değerden düşüren her türlü teknik devrimler dikkate alınmaksızın; ayrıca, üretken sermayenin değer öğelerindeki bir değişikliğin, mevcut meta-sermayenin değeri üzerinde yaratabileceği bütün tepkileri, eldeki stok üzerinde değerlendirici ya da değerden düşürücü etkileri hesaba katılmaksızın, R ... R biçimini ele alalım. Diyelim, 10.000 libre iplik, M', değeri olan 500 sterline satılmış olsun; 422 sterline eşit 8.440 libre, M''nde bulunan sermaye-değeri yerine koysun. Ama, eğer pamuğun, kömürün, vb. değeri artmışsa (biz salt fiyat dalgalanmalarını dikkate almıyoruz), bu 422 sterlin, üretken sermayenin öğelerinin bütünüyle yerine konulması için yetmeyebilir; ek para-sermaye gereklidir, para-sermaye bağlanmıştır. Bu fiyatlar düştüğü zaman ise bunun tersi olur. Para-sermaye serbest kalır. Süreç yalnız değer bağıntıları sabit kal-

* Bkz: Bailey Samuel, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; Chiefly in Reference to the Writings of Mr. Ricardo and His Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions*, London 1825, s. 72. —*Ed.*

dığı zaman bütünüyle normal bir yol izler; bu kargaşalıklar devrenin yinelendiği sırada birbirini dengelediği sürece sürecin yolu hemen hemen normaldir. Ama bu kargaşalıklar büyüdükçe, sanayi kapitalistinin, yeniden ayarlama döneminde bağlamak zorunda kalacağı para-sermaye miktarı da artar; her bireysel üretim sürecinin ölçeği ve onunla birlikte yatırılacak sermayenin asgari büyüklüğü, kapitalist üretim sürecinde arttığı için sanayi kapitalistin işlevini gitgide daha fazla, tek başına ya da şirket halinde iş gören büyük para-kapitalistlerinin tekeline dönüştüren diğer koşullara ek olarak, burada, bir başka durum daha ortaya çıkmış oluyor.

Burada şuna da işaret edelim ki, eğer üretim öğelerinin değerinde bir değişme olursa, bir yanda P ... P′ biçimi ile diğer yanda R ... R ve M′ ... M′ arasında bir fark ortaya çıkar.

Önce, para-sermaye olarak görülen, yeni yatırılmış sermaye formülü P ... P′'nde, hammadde, yardımcı malzemeler, vb. gibi üretim araçlarının değerindeki bir düşme, belli büyüklükte bir işi başlatmak amacı için bu düşüşten öncesine göre daha az bir para-sermaye harcamasına yolaçacaktır, çünkü, üretim sürecinin ölçeği (üretkenlik gücünün gelişmesi aynı kalmak kaydıyla), belli miktarda işgücünün üstesinden gelebileceği üretim aracı kitlesi ile hacmine bağlıdır; ama, ne bu üretim araçlarının, ne de işgücünün değerine bağlı değildir (işgücünün değeri ancak kendini genişletmenin büyüklüğünü etkiler). Bunun tersini alalım. Eğer, üretken sermayenin öğelerini oluşturan metaların üretim öğelerinin değerinde bir yükselme olursa, o zaman, belli büyüklükte bir işin kurulması için daha fazla para-sermayeye gerek olacaktır. Her iki durumda da, yalnız yeni yatırım için gerekli para-sermaye miktarı etkilenmektedir. Belli bir sanayi kolunda yeni bireysel sanayi sermayesi artışı olağan biçimde ilerlemek koşuluyla, ilk durumda para-sermaye fazlalık halini alacak, ikincisinde bağlanıp kalacaktır.

R R ve M′ M′ devreleri ancak, R ile M′'nün hareketleri aynı zamanda birikim, yani, ek para, *p*, para-sermayeye çevrildiği ölçüde kendilerini P P′ olarak gösterirler. Bunun dışında, üretken sermayenin öğelerinin değerindeki değişme ile P ... P′'nden farklı biçimde etkilenirler; biz, burada, gene, değerdeki bu gibi değişikliklerin, sermayenin, üretim sürecine katılan parçaları üzerindeki tepkilerini dikkate almıyoruz. Burada doğrudan doğruya et-

kilenen ilk harcama olmayıp, birinci devresinde değil, yeniden-üretim sürecinde bulunan sanayi sermayesidir; yani, $M' - M <^{t}_{\text{ÜA}}$ meta sermayenin, yeniden, metalardan oluşan üretim öğelerine çevrilmesidir. Değerler (ya da fiyatlar) düştüğü zaman üç durum olabilir: yeniden-üretim süreci aynı boyutlarda devam eder; bu durumda, para-sermayenin o zamana kadar varolan bir kısmı serbest kalır ve gerçek bir birikim (genişlemiş boyutlarda üretim) ya da *p*'nin (artı-değerin) böyle bir birikimi başlatan ve onunla birlikte yürüyen birikim-fonuna dönüşmesi daha önce gerçekleşmemesine karşın, para-sermaye birikir. Ya da, yeniden-üretim süreci, teknik boyutlar elvermesi koşuluyla, olağan duruma göre daha yoğun bir ölçekte yürütülür. Nihayet, ya da, daha fazla hammadde, vb., stoku yapılır.

Meta-sermayenin yerini alacak öğelerin değerinde bir artma olduğu zaman ise bunun tersi olur. Bu durumda yeniden-üretim artık normal boyutlarında yapılmaz (örneğin, işgünü kısalır); ya da eski iş hacmini sürdürmek için ek para-sermayenin kullanılması gerekir (para-sermaye bağlanmış olur); ya da eğer varsa birikime ayrılan para fonu, süreci genişletmek yerine eski boyutlarında yeniden-üretim sürecini sürdürmek için bütünüyle ya da kısmen kullanılır. Ek para-sermaye, eğer dışardan, para-piyasasından gelmeyip, sanayi kapitalistin kendi olanaklarından geliyorsa, bu da gene para-sermayenin bağlanması demektir.

Bununla birlikte, R R ve M' M''nde değişiklik yapan koşullar da olabilir. Bizim iplik fabrikası sahibinin, sözgelişi, büyük bir pamuk stoku varsa (üretken sermayesinin büyük kısmı pamuk stoku biçiminde ise), üretken sermayesinin bir kısmı, pamuk fiyatlarındaki düşme nedeniyle, değerinden kaybeder; ama tersine, bu fiyatlar yükselirse, üretken sermayesinin bu kısmı değer kazanır. Öte yandan, eğer meta-sermaye biçiminde, örneğin pamuk ipliği biçiminde, büyük miktarları bağlamışsa, meta-sermayenin bir kısmı ve dolayısıyla devredeki genel sermayesinin bir kısmı, pamuk fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, değerinden kaybeder ya da, fiyatlardaki yükseliş nedeniyle, değer kazanır. Son olarak, $M' - P - M <^{t}_{\text{ÜA}}$ sürecini alalım. Eğer $M' - P$, meta-sermayenin gerçekleşmesi, M'nin öğelerinin değerinde bir değişmeden önce olmuş-

sa, sermaye, sadece birinci halde belirtildiği şekilde, yani dolaşımın ikinci hareketinde, $P—M<^{İ}_{ÜA}$ gerçekleştirilmiştir; yok eğer, M′—P gerçekleşmeden önce böyle bir değişiklik olmuş ise, diğer koşullar aynı kalma kaydıyla, pamuk fiyatında bir düşüş, iplik fiyatında bir düşüşe yolaçar, pamuk fiyatında yükseliş ise, tersine, iplik fiyatını yükseltir. Aynı üretim koluna yatırılmış bulunan çeşitli bireysel sermayeler üzerindeki etki, bunların içinde bulundukları koşullara bağlı olarak büyük ölçüde farklı olabilir.

Para-sermaye, ayrıca, dolaşım süreci süresindeki, dolayısıyla dolaşımın hızındaki farklılıklar nedeniyle de serbest bırakılabilir ya da bağlanabilir. Ama bu, sermayenin devrine ilişkin konuya aittir. Bu noktada biz, sadece, P P ve diğer iki devre biçimi arasında, üretken sermaye öğelerinin değerlerindeki değişmeler yönünden açık seçik hale gelen gerçek farklar ile ilgiliyiz.

$P—M<^{İ}_{ÜA}$ dolaşım kesiminde, gelişmiş ve egemen hale gelmiş bulunan kapitalist üretim biçimi çağında, ÜA'yı, üretim araçlarını oluşturan metaların büyük kısmı, bir başkasına ait meta-sermaye olarak işlev yaparlar. Bu nedenle satıcı açısından M′—P′, meta-sermayenin para-sermayeye dönüşmesi yeralır. Ne var ki, bu mutlak bir kural değildir. Tam tersine. Sanayi sermayesinin para ya da meta olarak işlev yaptığı dolaşım süreci içerisinde, para-sermaye ya da meta-sermaye biçimindeki sanayi sermayesinin devresi, toplumsal üretimin birbirinden en değişik biçimlerinin —bunlar meta ürettikleri sürece— meta dolaşımları ile kesişir. Bu metaların, köleliğine dayanan bir üretimin, köylü üretiminin (Çinli, Hintli rençberler), toplulukların (*communes*) üretiminin (Hollanda, Doğu Hint Adaları), devlet girişimlerinin (Rus tarihinde eski çağlarda toprak köleliğine dayanan girişimler gibi) ya da yarı-vahşi avcı kabilelerin, vb., üretiminin bir ürünü olmasının önemi yoktur — metalar ve para olarak, sanayi sermayesinin kendisini gösterdiği para ve metalar ile yüzyüze gelirler ve onun devresine kaç kez giriyorsa, meta-sermayede doğan artı-değerin —bu artı-değer gelir olarak harcanmak koşuluyla— devresine de o kadar girer; böylece, bunlar, meta-sermaye dolaşımının her iki koluna da girmiş olurlar. Bunların çıktıkları üretim sürecinin niteliği önemli değildir. Piyasada metalar olarak işlev yaparlar ve metalar olarak hem sanayi serma-

yesinin devresine ve hem de buna katılan artı-değerin dolaşımına girerler. Piyasanın, sanayi sermayesinin dolaşım sürecini diğerlerinden ayırdedecek biçimde, dünya-piyasası olarak varolması, işte bunun için, metaların kökeninin evrensel niteliğidir. Başkalarına ait metalar için doğru olan şey, başkalarına ait para için de doğrudur. Tıpkı, meta-sermayenin paranın karşısına ancak metalar olarak çıkması gibi, bu para da, meta-sermaye karşısında ancak para olarak işlev yapar. Para burada, dünya-parasının işlevlerini yerine getirir.

Burada gene de iki noktaya değinmek gerekir.

Birincisi: P—ÜA hareketi tamamlanır tamamlanmaz, metalar (ÜA) meta olmaktan çıkarlar ve sanayi sermayesinin işlevsel biçimi üretken sermaye R'nin varlık biçimlerinden biri halini alırlar. Ne var ki, böylece, bunların kökenleri kaybolur. Bundan böyle sadece, sanayi sermayesinin varlık biçimleri olarak bulunurlar ve onun içerisinde somutlaşmışlardır. Bununla birlikte bunların yerine konulması için yeniden üretilmeleri gerektiği gene de geçerlidir ve bu ölçüdedir ki, kapitalist üretim biçimi, kendi gelişme aşamasının dışında kalan üretim biçimlerinin varlığı koşuluna dayanır. Ne var ki, bütün üretimi elden geldiğince meta üretimine dönüştürmek kapitalist üretim biçiminin eğilimidir. Bunu gerçekleştirecek ana güç, kesinlikle, bütün üretimin, kapitalist dolaşım sürecine katılmasıdır. Ve gelişmiş meta üretiminin kendisi, kapitalist meta üretimi*dir*. Sanayi sermayesinin işe karışması, her yerde bu dönüşümü teşvik ettiği gibi, bununla birlikte, bütün dolaysız üreticilerin ücretli işçiler haline dönüşmesini de teşvik eder.

İkincisi: Sanayi sermayesinin dolaşım sürecine giren metalar (değişen sermayenin, işçilere ödeme yapıldıktan sonra, işgüçlerini yeniden üretmek amacıyla dönüştüğü zorunlu tüketim maddeleri dahil), kökenleri ile kendilerini var eden üretken sürecin toplumsal biçimi ne olursa olsun, meta-sermaye biçimine, meta-toptancısı ya da tüccar sermayesi biçimine girmiş bulunan sanayi sermayesi ile yüzyüze gelirler. Ve tüccar sermayesi, niteliği gereği, her türlü üretim biçimine ait metaları kapsar.

Kapitalist üretim biçimi, yalnız geniş boyutlu üretimi öngörmekle kalmaz aynı zamanda ve zorunlu olarak, geniş ölçekte satışları, yani bireysel tüketicilere değil tüccarlara satışları öngörür. Eğer

bu tüketicinin kendisi üretken bir tüketici, dolayısıyla bir sanayi kapitalisti ise; yani bir üretim kolunun sanayi sermayesi, sanayiin diğer bir koluna bazı üretim araçlarını sağlıyorsa, bir sanayi kapitalisti tarafından diğer birçok sanayi kapitalistine (sipariş, vb. şekillerde) doğrudan satış yapıyor demektir. Bu bakımdan her sanayi kapitalisti dolaysız bir satıcı ve kendi kendisinin tüccarı olduğu gibi, bir tüccara satış yaptığı zaman da gene kendisinin tüccarıdır.

Tüccar sermayesinin bir işlevi olarak meta alışverişinde bulunmak, kapitalist üretimin bir öncülüdür ve bu üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte o da gitgide gelişir. Bu nedenle, kapitalist dolaşım sürecinin özel yanlarını göstermek için biz bazan onun varlığını peşinen kabul ederiz; ama bu sürecin genel tahlilinde, tüccarı işe karıştırmaksızın doğrudan satış yapıldığını varsayarız, çünkü onun işe karışması, hareketin çeşitli yönlerinin anlaşılmasını zorlaştırır.

Konuyu biraz da safça ortaya koyan Sismondi'ye bakalım:

"Ticaret, ilk bakışta hareketini anlatmış bulunduğumuz sermayenin bir kısmı gibi görünmeyen oldukça büyük bir sermaye kullanır. Kumaş tüccarının depolarında biriken kumaşların değeri, önce, yıllık üründen, zenginin, çalıştırmak için ücret olarak yoksula verdiği kısma tamamen yabancıymış gibi görünür. Ne var ki bu sermaye, sözünü ettiğimiz diğerinin sadece yerini almıştır. Servetin gelişmesini açıkça anlamak amacıyla, onun yaratılmasıyla başladık ve onu tüketimine kadar izledik. Kumaş fabrikatörünün kullandığı sermaye, örneğin bize daima aynı göründü; ve bu, tüketicinin geliri ile değiştirildiği zaman yalnız iki kısma ayrıldı, bunlardan birisi, kâr biçiminde fabrikatörün geliri olarak hizmet etti, diğeri ise yeni kumaşı yaptığı zamana ait ücret biçiminde işçilerin geliri olarak hizmet etti.

"Ama çok geçmeden, bu sermayenin farklı kısımlarının birbirlerinin yerini doldurmaları halinde bunun herkesin çıkarına olacağı görüldü; fabrikatör ile tüketici arasındaki dolaşımın tamamı için eğer 100.000 *écus* yeterli ise bunun fabrikatör ile toptancı ve perakendeci tüccar arasında eşit biçimde bölüşülmesi gerekir. Böylece fabrikatör, sermayesinin üçte-biriyle, eskiden sermayesinin tamamıyla yaptığı kadar iş yapmış olur, çünkü imalât işi tamamlanır

tamamlanmaz, tüketiciden ziyade malını alacak bir tüccarı hazır bulur. Öte yandan toptancının sermayesi de perakendeciye göre çok daha önce yerine konmuş olur. Ücretler için yatırılan miktarlar ile nihaî tüketici tarafından ödenen satınalma fiyatı arasındaki fark, bu sermayelerin kârı olarak düşünülür. Aralarında görev bölümü yaptıkları andan itibaren, bu kâr, fabrikatör, tüccar ve perakendeci arasında bölüşülmüştür ve, bir yerine üç kişi ve bir yerine üç kısım sermaye gerektirdiği halde yapılan iş aynıdır." (*Nouveaux Principes*, I, s. 139 ve 140.)

"Hepsi de [tüccarlar] üretime doğrudan katılmışlardır; amacı tüketim olduğu için, üretilen şey tüketiciye ulaştırılmadan üretime tamamlanmış gözüyle bakılamaz." (*Ibid.*, s. 137.)

Devrenin genel biçimlerinin tartışılmasında ve genellikle bütün İkinci Ciltte, simgesel para, bazı devletlerde özel kullanımlar için yapılmış sırf değer işaretleri ve henüz gelişmemiş kredi-para dışında, biz, parayı, madenî para anlamında aldık. Bu, ilkin, tarihsel bir sıradır; kredi-para, kapitalist üretimin ilk dönemi boyunca ya çok küçük rol oynar, ya da hiç rol oynamaz. Sonra, böyle bir sıralamanın gerekliliği teorik bakımdan şu olgu ile de tanıtlanmıştır ki, kredi-paranın dolaşımı ile ilgili olarak Tooke ile diğerlerinin o zamana kadar yaptıkları eleştirel nitelikteki bütün yorumlar, onları, tekrar tekrar, dolaşımda yalnız madenî para bulunsaydı acaba durum ne olurdu? sorusunu sorma zorunda bırakmıştır. Ama şurasını da unutmamak gerekir ki, madenî para satınalma aracı olarak hizmet edebileceği gibi, ödeme aracı olarak da hizmet edebilir. Kolaylık olsun diye biz bu ikinci ciltte, genellikle onu birinci işlevsel biçimi içersinde ele alıyoruz.

Sanayi sermayesinin, kendi bireysel devresinin sadece bir kısmı olan dolaşım süreci, genel meta dolaşımı içersinde ancak bir dizi hareket olması ölçüsünde, daha önce ortaya konulan genel yasalarla (Buch I, Kap. III)* belirlenir. Paranın dolaşım hızı ne kadar büyük olursa, her bireysel sermaye, kendi meta ya da para başkalaşımları dizisinden o kadar çabuk geçer ve belli bir para kitlesiyle, diyelim 500 sterlinle, ardarda dolaşıma başlayan sanayi sermayelerinin (ya da meta-sermayeler biçiminde bireysel sermayelerin) sayıları o kadar fazla olur. Para ne denli bir ödeme aracı olarak

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm. —*Ed.*

işlev yaparsa, denkleştirilmesi gereken şey de —örneğin bir miktar meta-sermayenin yerine onun üretim aracının konması— o denli yalnızca hesap bakiyeleridir, ve ödemelerin yapılması gereken vade, örneğin ücretlerin ödenmesinde olduğu gibi, ne denli kısa olursa, belirli bir sermaye-değer kitlesinin dolaşımı için gerekli olan para da o denli az olur. Öte yandan, dolaşımın hızı ve bütün öteki koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, para-sermaye olarak dolaşımda bulunması gereken para miktarı, metaların fiyatlarının toplamı (fiyatlar ile metalar hacminin çarpımı) ile, ya da metaların miktarı ve değeri sabit ise, bizzat paranın kendi değeriyle belirlenir.

Ne var ki, genel meta dolaşım yasaları, ancak, sermaye dolaşım sürecinin bir dizi basit dolaşım hareketlerinden oluşması halinde geçerlidir; eğer, sermaye dolaşım süreci, bireysel sanayi sermayelerine ait devrenin işlevsel yönden belirlenmiş kesimlerinden oluşuyorsa, bu yasalar uygulanamaz.

Bunu açıklığa kavuşturmak için, dolaşım sürecini, aşağıdaki iki biçimde görüldüğü gibi, kesintisiz iç bağıntıları içerisinde incelemek en iyi yoldur:

$$\text{II.}\qquad R \qquad M'\begin{cases} M- \\ -P' \\ m- \end{cases}\begin{cases} P-M<{}^{\dot{I}}_{\ddot{U}A} \\ \\ p-m \end{cases}\qquad R\ (R')$$

$$\text{III.}\qquad M'\begin{cases} M- \\ -P' \\ m- \end{cases}\begin{cases} P-M<{}^{\dot{I}}_{\ddot{U}A} \\ \\ p-m \end{cases}\qquad R \qquad M'$$

Genellikle bir dizi dolaşım hareketi olan dolaşım süreci (M—P—M ya da P—M—P biçiminde olsun), sadece iki karşıt meta başkalaşım dizisini temsil eder ve bunlardan herbiri, sırasıyla, meta ile karşı karşıya gelen başkasına ait meta ya da başkasına ait paranın ters yönde başkalaşımını ifade eder.

Meta sahibi yönünden M—P olan hareket, satın alan yönünden P—M demektir; metaın M—P ile birinci başkalaşımı, P biçiminde görünen metaın ikinci başkalaşımıdır; P—M için bunun tersi geçerlidir. Bir aşamadaki herhangi bir metaın diğer bir aşamada baş-

ka bir metaın başkalaşımı ile içiçe geçmesi üzerine gösterilen şeyler, kapitalistin, meta alıcısı ve satıcısı olarak işlev yapmadığı ve sermayesinin bu bakımdan, bir başkasının metaları karşısında para biçiminde, bir başkasına ait paralar karşısında ise meta biçiminde işlev yaptığı için, sermaye dolaşımı için de geçerlidir. Ama bu içiçe geçme sermayelerin başkalaşımlarındaki içiçe geçişle özdeşleştirilmemelidir.

Her şeyden önce, P—M (ÜA), gördüğümüz gibi, farklı bireysel sermayelerin başkalaşımlarındaki içiçe oluşu temsil edebilir Örneğin, iplik fabrikasının sahibinin meta-sermayesi iplik, kısmen kömür tarafından yerine konulmuştur. Para biçiminde bulunan sermayesinin bir kısmı, metalar biçimine çevrilmiştir, oysa, kömür üreticisi kapitalistin sermayesi meta biçimindedir ve bu yüzden de para biçimine çevrilmiştir; ayrı dolaşım hareketi bu durumda (farklı üretim kollarında) iki sanayi sermayesinin karşıt başkalaşımlarını, dolayısıyla, bu sermayelerin başkalaşım dizilerinde bir içiçe geçmeyi temsil eder. Ama gördüğümüz gibi P'nin dönüştüğü ÜA'nın dar anlamda meta-sermaye olmasına, yani sanayi sermayesinin işlevsel biçiminde bulunmasına, kapitalist tarafından üretilmiş olmasına gerek yoktur. Bu, daima bir yanda P—M, öte yanda M—P biçimindedir, ama her zaman sermayelerin başkalaşımlarının içiçeliği sözkonusu değildir. Ayrıca, P—İ, işgücünün satın alınması, hiç bir zaman sermayelerin başkalaşımlarının içiçe geçmesi değildir, çünkü, işgücü, işçinin metaı olduğu halde, kapitaliste satılana kadar sermaye halini almaz. Öte yandan, M′—P′ sürecinde P′'nün dönüşmüş meta-sermayeyi temsil etmesi gerekmez; bu, meta işgücünün (ücretler) ya da bağımsız emekçinin, kölenin, toprak kölesinin, topluluğun ürününün para olarak gerçekleşmesi olabilir.

Sonra, bireysel bir sermayenin dolaşım süreci içerisinde meydana gelen her başkalaşımın işlevsel bakımdan belirleyici bir rolü yerine getirmesi için, dünya piyasasındaki bütün üretimin kapitalistçe yürütüldüğünü varsaymak kaydıyla, bu başkalaşımın diğer bir sermayenin devresinde buna tekabül eden karşıt bir başkalaşımı mutlaka temsil etmesi hiç de gerekmez. Örneğin, R ... R devresinde, M′'nü paraya çeviren P′, alıcı için, artı-değerinin (meta eğer bir tüketim nesnesi ise) ancak para olarak gerçekleşmesi ola-

bilir; ya da $P'-M' < \begin{cases} \text{İ} \\ \text{ÜA} \end{cases}$ dolaşımında (ki, birikmiş sermaye zaten dahildir), P', ÜA'nın satıcısı bakımından, sermayesinin dolaşımına ancak yatırdığı sermayenin yerini almak için girebilir, ya da, gelir harcamasına saptırıldığı için hiç de yeniden girmeyebilir.

Demek oluyor ki, bireysel sermayelerin sadece bağımsız olarak işlev yapan kısımlarını teşkil ettiği toplam toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli kısımların dolaşım sürecinde —gerek sermaye ve gerekse artı-değer bakımından— karşılıklı olarak birbirlerinin yerini alma biçimi, dolaşım sürecindeki başkalaşımların basit içiçe geçişlerinden —sermaye dolaşım hareketlerinin metaların diğer bütün dolaşımları ile ortak içiçe geçişlerinden— anlaşılamaz. Bu ayrı bir araştırma yöntemini gerektirir. Şimdiye değin, daha yakın bir tahlille, her türlü meta dolaşımında ortak olan başkalaşımların içiçe geçişinden alınan belirsiz fikirlerden başka bir şey içermediği görülen sözlerle yetinilmiştir.

Sanayi sermayesi devrelerindeki hareketin ve dolayısıyla da kapitalist üretimin en belirgin özelliklerinden birisi şu olgudur: bir yandan, üretken sermayeyi oluşturan öğeler meta piyasasından alınır, ve bunlar sürekli olarak oradan yenilenmek, metalar olarak satın alınmak zorundadır; öte yandan da, iş sürecinin ürünü meta olarak ondan çıkar ve meta olarak yeniden sürekli satılmak zorundadır. Sözgelişi, İskoçya düzlüklerindeki modern bir çiftçi ile, Kıta Avrupası'ndaki eski moda küçük bir köylüyü karşılaştırınız. İlki bütün ürününü satar ve bu yüzden de, gerekli bütün öğeleri, tohumluğunu bile pazardan yerine kor; ikincisi, ürünün daha büyük bir kısmını doğrudan doğruya kendisi tüketir, elden geldiğince az satar ve satın alır, kullandığı araçları, giysileri, vb., elden geldiğince kendisi yapar.

Doğal ekonomi, para-ekonomisi ve kredi-ekonomisi bu nedenle, toplumsal üretimde hareketin üç karakteristik ekonomi biçimi olarak birbirlerinin karşısına konulmuştur.

Önce, bu üç biçim, gelişmenin eşdeğer evrelerini temsil etmez. Kredi-ekonomisi denilen biçim sadece para-ekonomisinin bir biçimidir, çünkü her iki terim de, üreticilerin kendi aralarındaki değişim işlevlerini ya da biçimlerini ifade eder. Gelişmiş kapitalist

üretimde, para-ekonomisi, sadece kredi-ekonomisinin bir temeli olarak ortaya çıkar. Para-ekonomisi ile kredi-ekonomisi, demek ki, kapitalist üretimin gelişme sürecinde ancak farklı aşamalara tekabül eder, ama bunlar hiç bir zaman, doğal ekonomi karşısında bağımsız değişim biçimleri değildir. Aynı gerekçe ile, doğal ekonominin birbirinden çok farklı biçimlerini bu iki ekonomi biçiminin karşısına eşdeğer olarak çıkarmak da mümkündür.

İkincisi, bu iki kategorinin, para-ekonomisi ile kredi-ekonomisinin ayırıcı özelliği olarak üzerinde durulan nokta, ekonomi, yani üretim sürecinin kendisi olmayıp, üretimi yürüten çeşitli kimseler ya da üreticiler arasındaki —bu ekonomiye tekabül eden— değişim biçimi olduğuna göre, aynı şey ilk kategoriye de uygulanabilir. Şu halde, doğal ekonomi yerine, değişim ekonomisi denilebilir. Peru'daki İnka devleti gibi tamamıyla tecrit edilmiş bir doğal ekonomi, bu kategorilerin hiç birisine sokulamaz.

Üçüncüsü, para-ekonomisi, bütün meta üretiminde ortaktır ve ürün, toplumsal üretimin çok çeşitli organizmasında meta olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, bu durumda, kapitalist üretimi belirleyen şey, ancak, ürünün, bir ticaret nesnesi, bir meta olarak üretilmesinin genişliği, ve böylece, ürünü oluşturan öğelerin tekrar ticaret nesnesi olarak, meta olarak, çıkmış bulunduğu ekonomiye girmesinin ölçüsü olacaktır.

Gerçekte de kapitalist üretim, genel üretim biçimi olarak, meta üretimidir. Ne var ki, böyle olmasının ve bu üretim sürecinin gelişmesi sırasında gitgide daha fazla bu hale gelmesinin tek nedeni, emeğin burada bizzat meta olarak ortaya çıkması, emekçinin emeğini, yani kendi işgücünün işlevini satması ve bizim varsayımımıza göre bunu, yeniden-üretim maliyetiyle belirlenen değeri üzerinden satmasıdır. Emeğin, ücretli emek haline gelmesi ölçüsünde, üretici de sanayi kapitalisti halini alır. Bu nedenle, kapitalist üretim (ve dolayısıyla da meta üretimi), doğrudan doğruya tarımsal üretim yapan kimse, ücretli-emekçi halini alana kadar, tam boyutlarına ulaşamaz. Kapitalist ile ücretli emekçi ilişkisinde para bağıntısı yani alıcı ile satıcı arasındaki ilişki, üretime özgü bir ilişki halini alır. Ama bu ilişkinin temeli, değişimin biçiminde değil, üretimin toplumsal niteliğindedir. Değişim biçimi, üretimin toplumsal niteliğinden çıkar. Ne var ki, karanlık işler çeviren herkesin, üretim

biçiminin niteliğinde buna tekabül eden değişim biçiminin temelini değil de bunun tersini görmek, burjuva görüş ufku ile tam bir uyuşma halindedir.[7]

Kapitalist, dolaşıma, para biçiminde, çektiğinden daha az değerde para sürer, çünkü, dolaşımdan metalar biçiminde çektiği değerden daha fazlasını gene metalar biçiminde dolaşıma sürer. Sadece kişileşmiş bir sermaye olarak, bir sanayi kapitalisti olarak işlev yaptığı için, arz ettiği meta-değer daima meta-değer talebinden büyüktür. Arz ve talebi bu bakımdan birbirini karşılamış olsaydı, bu, sermayesinin hiç artı-değer üretmemiş olduğu, üretken sermaye olarak işlev yapmadığı, meta-sermayeye çevrilen üretken sermayenin artı-değer ile büyümediği anlamına gelirdi; ayrıca, sermayesi, üretim süreci sırasında, işgücünden, meta biçiminde herhangi bir artı-değer çekmemiş, sermaye olarak hiç bir işlev yapmamış olurdu. Kapitalist, gerçekten "satın aldığından daha pahalı satmak" zorundadır, ama bunu başarmasının tek nedeni, kapitalist üretim sürecinin ona, satın aldığı daha ucuz metaı —daha az değer içerdiği için daha ucuz— daha büyük değerde, dolayısıyla, daha pahalı bir metaya çevirme olanağını sağlamasıdır. Daha pahalıya satmasının nedeni, metaını değerinin üzerinde satması değil elindeki metaın, üretimine giren öğelerin içerdiğinden daha fazla değer içermesidir.

Kapitalistin arzı ile talebi arasındaki fark ne kadar büyük ise, yani arz ettiği meta-değerin, talep ettiği meta-değere göre fazlalığı ne kadar büyük olursa, kapitalistin sermayesinin değerini genişletme oranı da o kadar büyük olur. Amacı, arzı ile talebini denkleştirmek değil, bunlar arasındaki eşitsizliği, arzı ile talebi arasındaki fazlalığını olabildiğince artırmaktır.

Tek kapitalist için geçerli olan şey, kapitalist sınıf için de geçerlidir.

Kapitalistin sırf sanayi sermayesinin temsilcisi olması ölçüsünde, talebi, sadece üretim aracı ve işgücüyle sınırlıdır. Değer açı-

[7] Elyazması V'in sonu. Bölümün sonuna kadar bundan sonra gelenler çeşitli kitaplardan yapılan alıntılar arasında 1877 ya da 1878 tarihli bir defterde bulunan bir nottur. —*F.E.*

sından ÜA talebi, yatırdığı sermayeden küçüktür; sermayesinden daha küçük değerde üretim aracı satın alır ve bu nedenle bu değer, sağladığı meta-sermaye değerinden de daha küçüktür.

İşgücü talebine gelince, bu, değer açısından, değişen sermayesinin toplam sermayesine oranı ile belirlenir, yani, d S'ye eşittir. Kapitalist üretimde bu talep, bu yüzden, üretim araçlarına olan talebinden nispeten daha az büyür. ÜA satın almaları düzenli şekilde İ satın almalarının üzerine yükselir.

İşçi, genellikle ücretini tüketim maddelerine ve büyük bir kısmını zorunlu tüketim maddelerine çevirdiği için, kapitalistin işgücü talebi, dolaylı olarak aynı zamanda, işçi sınıfı için temel tüketim nesnelerine olan taleptir. Ama bu talep d'ye eşittir ve bir zerre bile fazla değildir (eğer işçi ücretlerinin bir kısmını tasarruf ederse —biz burada haliyle bütün kredi ilişkilerini konu-dışı tutuyoruz— ücretlerinin bu kısmını iddihar haline çevirir ve bu ölçüde de, bir müşteri olarak, bir alıcı olarak hareket etmemiş olur). Kapitalistin talebinin üst sınırı S, $s+d$'ye eşittir, ama arzı $s+d+a$'dır. Dolayısıyla, eğer meta-sermayesinin bileşimi $80_s + 20_d + 20_a$ ise, talebi $80_s + 20_d$'-ye eşittir ve böylece değer açısından düşünülürse, arzından beştebir küçüktür. Ürettiği artı-değer kitlesinin yüzdesi (kâr oranı) ne kadar büyük olursa, arz ettiği miktara oranla talebi o kadar küçülür. Üretimdeki gelişmeyle birlikte, kapitalistin işgücüne ve dolaylı olarak zorunlu tüketim maddelerine olan talebi, üretim araçlarına olan talebine kıyasla azalmakla birlikte, ÜA'ya olan talebinin daima sermayesinden daha küçük olduğunu da unutmamak gerekir. Üretim araçlarına olan talebinin, bu nedenle, aynı değerde sermaye ile çalışan ve eşit koşullar altında kendisine bu üretim araçlarını sağlayan kapitalistin meta-sermayesinden değer olarak daima daha küçük olması gerekir. Bu üretim araçlarını tek bir kapitalistin değil, birçok kapitalistin sağlaması, durumu değiştirmez. Sermayesi 1.000 sterlin ve bunun değişmeyen kısmı 800 sterlin olsa, bütün bu kapitalistlerden yaptığı talep 800 sterline eşit olur. Kâr oranının aynı olduğu varsayılırsa (bunlardan herbirine beher 1.000 sterlinden ne pay düşeceğine ve herbirine ait payın toplam sermayenin hangi kısmını temsil edebileceğine bakılmaksızın) hep birlikte, bunlar, beher 1.000 sterlin için 1.200 sterlin değerinde üretim aracı sağlarlar. Dolayısıyla, değer olarak ölçüldüğünde, kendi top-

lam talebi ancak kendi arzının sadece beşte-dördü kadar olduğu halde, talebi onların arzının sadece üçte-ikisini kapsar.

Sırası gelmişken devir sorunu, bizim için hâlâ araştırılması gereken bir şey olarak durmaktadır. Kapitalistin, diyelim, 5.000 sterlinlik toplam sermayesinin 4.000 sterlini sabit, 1.000 sterlini döner sermaye olsun; bu 1.000 sterlin de, yukarda varsayıldığı gibi 800_s *artı* 200_d'den oluşsun. Kapitalistin toplam sermayesinin yılda bir defa devretmesi için döner sermayesinin beş defa devretmesi gerekir. Bu durumda onun meta ürünü 6.000 sterline eşittir, yani yatırdığı sermayeden 1.000 sterlin fazladır ve yukardaki gibi aynı artı-değer oranındadır:

$$5.000\ S \quad 1.000_a = 100_{(s+d)} \quad 20_a$$

Bu devir, demek ki, kapitalistin toplam talebinin, toplam arzına olan oranında hiç bir değişiklik yapmamaktadır. İlki, ikincisinden beşte-bir daha küçük kalmaktadır.

Sabit sermayesinin 10 yılda yenilendiğini varsayalım. Böylece kapitalist her yıl sermayesinin onda-birini, yani 400 sterlini amortisman fonuna ayıracak ve elinde sadece 3.600 sterlin değerinde sabit sermaye ile bir de para olarak 400 sterlin bulunacaktır. Eğer onarımlar gerekiyor ve ortalamayı aşmıyorsa, bunlar sadece sonradan yatırılan sermayeyi temsil eder. Biz bu soruna aynen, onarım giderlerini daha önceden, yatırım sermayesinin değerini hesaplarken yıllık meta-ürüne girdiği ölçüde dikkate almış, ve böylece onda-bir oranındaki amortisman fonu ödemesinin kapsamına alınmış gibi bakabiliriz. (Eğer onarım ihtiyacı ortalamanın altında ise o kadar kârlıdır, yukardaki gibiyse tersinedir. Ama bu, aynı sanayi kolunda iş yapan kapitalist sınıfın tamamı için birbirini telâfi eder.) Her ne olursa olsun, yıllık talebi, yatırdığı ilk sermaye değere eşit, 5.000 sterlin olarak kaldığı halde (toplam sermayesinin yılda bir defa devredildiği varsayılarak), bu talep, sermayesinin döner kısmı bakımından arttığı halde sabit kısmı bakımından düzenli olarak azalır.

Şimdi yeniden-üretime gelmiş bulunuyoruz. Kapitalistin, artı-değerin, *p*'nin tamamını tükettiğini ve sadece sermayesi S'yi başlangıçtaki büyüklüğü ile üretken sermayeye tekrar çevirdiğini varsayalım. Bu durumda, kapitalistin talebi, değer olarak arzına eşit olur; ama bu, sermayesinin hareketi açısından değildir. Kapitalist

olarak o, arzının (değer olarak) sadece beşte-dördü kadar bir talepte bulunur. Beşte-birini, kapitalistlik işlevi içerisinde değil, özcl gereksinmeleri ya da zevkleri için, kapitalist olmayan bir kimse gibi tüketir.

Buna göre, yaptığı hesabın yüzde olarak ifadesi şöyledir:

Kapitalist olarak talebi . .	100, arzı 120
Ehlikeyf bir insan olarak talebi	20, arzı —
Toplam talebi	*120, arzı 120*

Bu varsayım, kapitalist üretimin mevcut olmadığını varsaymakla ve bu nedenle sınaî kapitalistin kendisinin varlığını kabul etmemekle aynı şeydir. Çünkü itici güç olarak zenginleşmenin değil, kişisel tüketimin geçerli olduğunu varsaymak bile kapitalizmin kökünden yokolduğunu kabul etmek demektir.

Ayrıca böyle bir varsayım teknik yönden de olanaksızdır. Kapitalist, yalnızca, fiyat dalgalanmalarının etkisini azaltmak ve kendisine uygun satınalma ve satma koşullarını bekleme olanağını sağlamak için bir yedek sermaye oluşturmak durumunda değil, aynı zamanda, üretimini genişletmek, teknik gelişmeleri üretim örgütüne uygulamak için de sermaye biriktirmek zorundadır.

Sermaye biriktirmek için, önce, dolaşımından elde ettiği artıdeğerin bir kısmını para-biçimde dolaşımdan çekmek ve eski işini genişletmek ya da yeni bir iş kolu açmasına yetecek miktara ulaşana kadar bunu istif etmek zorundadır. Bu, iddihar oluşumu devam ettiği sürece, kapitalistin talebini artırmaz. Para hareketsiz hale getirilmiştir. Arz ettiği metalar için meta piyasasından bunların para eşdeğeri olarak herhangi bir eşdeğer meta çekmez.

Kredi burada sözkonusu edilmemiştir. Kredi, örneğin, kapitalistin bir bankada faiz getiren cari hesapta biriktirdiği para demektir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOLAŞIM ZAMANI[8]

SERMAYENİN üretim alanındaki hareketi ile dolaşım alanındaki iki evresinin bir dizi zaman dönemleri içerisinde yer aldığını görmüş bulunuyoruz. Üretim alanındaki seyahat süresi onun üretim zamanı, dolaşım alanındaki kalış süresi ise onun dolaşım zamanıdır. Demek oluyor ki, devresini çizdiği toplam zaman, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşit oluyor.

Üretim zamanı, doğal olarak, iş süreci dönemini kapsıyor, ama bu, onun kapsamına girmiyor. Şurası her şeyden önce unutulmamalıdır ki, değişmeyen sermayenin bir kısmı, makineler, binalar, vb. gibi iş araçları biçiminde bulunur ve eskiyene kadar sürekli yinelenen aynı iş sürecine hizmet ederler. İş sürecinin, sözgelişi geceleri, devresel kesintileri, bu iş araçlarının işlevlerini kesintiye uğra-

[8] Elyazması IV'ün başlangıcı. —*F.E.*

tır, ama üretimin yapıldığı yerde kalmalarını kesintiye uğratmaz. İşlev yaptıkları zaman olduğu kadar yapmadıkları zaman da, bu araçlar, bu iş yerine aittirler. Öte yandan kapitalist, piyasadan yapılan günlük ikmallerdeki aksamalara bağlı kalmadan üretim sürecini önceden belirlenen ölçülerde, daha uzun ya da kısa sürelerde sürdürebilmek için belirli bir hammadde ve yardımcı malzeme stokunu hazır bulundurmak zorundadır. Bu hammadde, vb. stoku, ancak yavaş yavaş üretken olarak tüketilir. Bunun için, bunların üretim zamanı[9] ile, işlevlerini yerine getirme zamanı arasında bir fark vardır. Üretim araçlarının üretim zamanı, bu nedenle, genellikle şunları kapsar, 1° üretim aracı olarak işlev yaptıkları ve böylece üretken sürece hizmet ettikleri zaman; 2° üretim sürecindeki duraklamalar ve böylece sürece katılan üretim araçlarının işlevlerinin kesintiye uğramaları; 3° sürecin öngereksinmeleri olarak hazır vaziyette elde bulunduruldukları ve üretken sermayeyi temsil ettikleri halde üretim sürecine henüz girmedikleri zaman.

Buraya kadar gözönünde tutulan farklar, her durumda, üretken sermayenin üretim alanında kaldığı süre ile üretim sürecinde kaldığı süre arasındaki zamandır. Ama bizzat üretim süreci, iş sürecindeki ve dolayısıyla işzamanındaki kesintilerden sorumlu olabilir ve bu aralıklar sırasında, emek konusu, insan emeğinin daha fazla müdahalesi olmaksızın fiziki süreçlerin faaliyetine terkedilir. Üretim süreci ve üretim araçlarının faaliyeti, bu durumda, iş süreci ve dolayısıyla üretim araçlarının, iş araçları olarak işlev yapmaları kesintiye uğradığı halde devam eder. Bu, örneğin, tarlaya ekilmiş bulunan tohuma, mahzende mayalanmakta olan şaraba, dericilik gibi malzemenin bir süre için kimyasal süreçlerin faaliyetine bırakıldığı birçok fabrikadaki iş malzemesine uygulanır. Üretimin zamanı burada işzamanından daha uzundur. İkisi arasındaki fark, üretim zamanının işzamanına göre fazlalığından ibarettir. Bu fazlalık, daima, üretken sermayenin, bizzat üretim sürecinde işlev yapmaksızın üretim alanında *gizil* olarak var olmasından ya da, iş sürecinde yer almaksızın üretken süreçte işlev yapmasından ileri gelir.

[9] Üretim zamanı, burada aktif anlamda kullanılmıştır: Üretim araçlarının üretim zamanı, bu durumda, bunların üretimi için gerekli zaman olmayıp, bunların, belli bir metaın üretim sürecinde yer aldıkları zaman oluyor.

Üretken sürecin bir gereği olarak, sözgelişi bir iplik fabrikasında pamuk, kömür, vb. gibi elaltında hazır bulundurulan bu gizil üretken sermayenin bu parçası, ne bir ürün ne de bir değer yaratıcısı olarak iş görür. Sermayenin bu boşu boşuna duruşu, üretim sürecinin kesintisiz akışı için esas olmakla birlikte, bu, boş duran bir sermayedir. Bu üretken ikmalin (gizil sermayenin) depolanması için gerekli binalar, aygıtlar, vb., üretken sürecin koşuludur, ve bu nedenle yatırılmış bulunan üretken sermayeyi oluşturan parçaları teşkil ederler. Bunlar, işlevlerini, hazırlık aşamasında, üretken kısımların saklayıcıları olarak yerine getirirler. Bu aşamada iş süreçleri gerekli olmaları ölçüsünde, hammadde, vb., maliyetlerini artırırlar ama gene de üretken emektirler ve artı-değer üretirler, çünkü, bu emeğin bir kısmının, diğer bütün ücretli emekler gibi karşılığı ödenmemiştir. Üretim sürecinin tamamının normal kesintileri, üretken sermayenin işlev yapmadığı aralıklar, ne değer, ne de artı-değer yaratır. Böylece işin geceleri de sürdürülmesi isteği doğar. (Buch I, Kap. VII, 4.)*

Üretim sürecinin kendisinde, iş konusunun katlanmak zorunda kaldığı işzamanı aralıkları ne değer yaratır ne de artı-değer. Ama, ürünü geliştirir, hayatının bir kısmını, geçmek zorunda olduğu bir süreci teşkil eder. Aygıtların vb. değerleri, ürüne, bunların işlevlerini yaptıkları sıradaki tüm zamana orantılı olarak aktarılır; ürün, bu aşamaya, bizzat emek tarafından getirilir ,ve bu araçların kullanılması, pamuğun ürüne girmeyen ve gene de değerini ürüne aktaran kısmının toz haline getirilmesi kadar, üretimin bir koşuludur. Binalar, makineler, vb. gibi gizil sermayenin öteki kısmı, yani, işlevleri ancak üretken sürecin düzenli aralıkları ile kesintiye uğrayan iş aletleri —üretimin kısıtlanması, bunalımlar, vb. gibi olayların neden olduğu düzensiz kesintiler bütünüyle kayıptır— ürünün yaratılmasına girmeksizin değer ekler. Sermayenin bu kısmının ürüne kattığı toplam değer onun ortalama süreğenliği ile belirlenir, sermayenin bu kısmı, hem işlevlerini yerine getirdikleri ve hem de getirmedikleri süreler içerisinde kullanım-değerini kaybettiği için değerini kaybeder.

Sonunda, sermayenin, iş süreci kesintiye uğradığı halde, üretken sürece devam eden değişmeyen kısmının değeri, üretken süre-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Onuncu Bölüm, Dördüncü Kesim. —*Ed.*

cin sonucunda tekrar görünür. Bizzat emek, burada, üretim araçlarını, sonucu belli bir yararlı etki ya da, kendi kullanım-değerleri biçiminde bir değişiklik olan bazı doğal süreçlerden geçecekleri koşullar içerisine sokmuştur. Emek, daima, üretim araçlarının değerini, bunları üretim araçları olarak gerçekten uygun bir biçimde tükettiği ölçüde ürüne aktarır. Bu etkiyi yaratmak için emeğin iş aletleri aracılığı ile devamlı olarak konusuyla ilişki içerisinde bulunması gerekip gerekmediğinin ya da doğal süreçler sonucu, emeğin daha fazla yardımına gerek kalmaksızın, üretim araçlarının istenilen değişikliklerden kendiliklerinden geçebilecekleri koşulları sağlayarak sadece bir ilk itişi vermesinin gerekip gerekmediğinin hiç bir önemi yoktur.

Üretim zamanının işzamanından fazlalığının nedeni ne olursa olsun —ister üretim araçları sadece gizil üretken sermayeyi teşkil etsin ve dolayısıyla, fiilî üretken sürece hâlâ bir hazırlık aşamasında bulunsun, ya da, kendi işlevleri, üretim sürecinde, duraklamaları ile kesintiye uğratılmış olsun, ya da son olarak, üretim sürecinin kendisi, iş sürecinde kesintileri zorunlu kılsın— bu durumların hiç birinde üretim araçları, emek emicisi olarak işlev yapmazlar. Ve emek emmediklerine göre, artı-emek de emmezler. Böylece, üretken sermayenin, üretim zamanının işzamanını aşan kısmında kaldığı sürece, bu duraklamalar sermayenin kendi kendini genişletmesi sürecinden ne kadar ayrılamaz olursa olsun, değerinde bir genişleme olmaz. Üretim zamanı ile işzamanı birbirlerini ne kadar fazla kapsarlarsa, belli bir üretken sermayenin belli bir süredeki üretkenliğinin ve kendisini genişletmesinin o kadar büyük olacağı açıktır. Kapitalist üretimin, üretim zamanının işzamanından fazlalığını olabildiğince azaltma eğilimi işte bundan ileri gelir. Bir sermayenin üretim zamanı, işzamanından farklı olabilir ama üretim zamanı daima işzamanını kapsar ve bu fazlalık kendi başına üretim sürecinin bir koşuludur. Üretim zamanı, öyleyse, daima, sermayenin, ya gizil ya da değerini genişletmeksizin kaldığı zamanları kapsamakla birlikte kullanım-değerleri ürettiği, genişlediği ve dolayısıyla üretken sermaye olarak işlev yaptığı zamandır.

Dolaşım alanında sermaye, meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunur. İki dolaşım süreci, meta-biçimden para-biçime, para-biçimden meta-biçime dönüşümünü kapsar. Metaların paraya

dönüşümünün burada aynı zamanda, metalarda somutlaşan artı-değerin gerçekleşmesi, ve paranın metalara dönüşmesinin ise aynı zamanda, sermaye-değerin, üretim öğelerinin biçimine dönüşmesi ya da yeniden dönüşmesi durumu, bu süreçlerin, dolaşım süreçleri olarak, metaların basit başkalaşımı süreçleri olması olgusunu hiç değiştirmez.

DOLAŞIM zamanı ile üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dıştalarlar. Dolaşımı sırasında sermaye, üretken sermaye işlevini yerine getirmez ve bu nedenle de, ne meta, ne de artı-değer üretir. Eğer biz, devreyi, tüm sermaye değerin bütünüyle bir evreden diğerine geçtiği zaman olduğu gibi en yalın biçimiyle incelersek, üretim sürecinin ve dolayısıyla sermaye-değerin kendi kendisini genişletmesinin dolaşım zamanı devam ettiği sürece kesintiye uğradığını ve üretim sürecinin yenilenmesinin, dolaşım zamanının uzunluğuna bağlı olarak daha hızlı ya da daha yavaş devam ettiğini açıkça görürüz. Yok eğer tersine, sermayenin çeşitli kısımları devreden birbiri ardına geçer de, tüm sermaye-değerin devresi, kendisini oluşturan çeşitli kısımların ardarda devreleri ile tamamlanırsa, bu kısımlar dolaşım alanında ne kadar uzun süre kalırlarsa, üretim alanında işlev yapan kısmın o kadar küçük olması gerektiği açıktır. Dolaşım zamanının genişlemesi ve daralması, bunun için, üretim zamanının daralması ya da genişlemesi üzerinde ya da belli büyüklükte bir sermayenin üretken sermaye olarak işlev yapmasının boyutları üzerinde olumsuz sınırlandırıcı bir etkisi vardır. Bir sermayenin dolaşımındaki başkalaşımlar ideale ne kadar yaklaşırsa, yani dolaşım zamanı sıfıra ne derece eşitse ya da sıfıra yaklaşıyorsa, sermaye o kadar fazla işlev yapar, üretkenliği ve değerini genişletmesi o kadar artar. Örneğin, eğer bir kapitalist, bir siparişi, ödemenin ürünün teslimi üzerine yapılması koşuluyla yerine getirmiş ve bu ödeme kendi üretim araçları ile yapılmış ise dolaşım zamanı sıfıra yaklaşır.

Demek oluyor ki, bir sermayenin dolaşım zamanı, genel bir söyleyişle onun üretim zamanını ve dolayısıyla artı-değer üretme sürecini sınırlıyor. Ve bu süreci, o, kendi süresi ile orantılı olarak sınırlar. Bu süre, sermayenin üretim zamanını, çok değişik ölçülerde artırabilir ya da azaltabilir ve dolayısıyla da sınırlandırabi-

lir. Ne var ki, Ekonomi Politik yalnız *görünürde* olanı görür, yani dolaşım zamanının, genellikle, sermayenin artı-değer yaratma süreci üzerindeki etkisini görür. Bu olumsuz etkiyi, sonucu olumlu olduğu için, olumlu bir etki gibi görür. Sermayenin kendi üretim sürecinden ve dolayısıyla dolaşım alanından kendisine bir dere gibi akan emeğin sömürülmesinden bağımsız gizemli bir kendi kendisini genişletme kaynağına sahip bulunduğuna bir kanıt sağlıyormuş izlenimini verdiği için bu görünüşe daha da sıkı sıkıya sarılır. Bilimsel Ekonomi Politiğin bile, bu görüntüye aldandığını daha ileride göreceğiz. Çeşitli görüngülerin bu benzerliğe renk kattığı görülecektir: 1° Kapitalist kâr hesabı yönteminde olumsuz neden olumlu bir neden gibi sayılmaktadır, çünkü, sadece dolaşım zamanları farklı olan farklı yatırım alanlarındaki sermayelerde, daha uzun bir dolaşım zamanı fiyatlarda bir artış yaratmaya eğilim gösterir, kısacası, kârları eşitleyen nedenlerden birisi olarak hizmet eder. 2° Dolaşım zamanı, devir zamanında sadece bir evredir; bununla birlikte, devir zamanı, üretim ya da yeniden-üretim zamanını kapsar. Aslında devir zamanından ileri gelen şey, dolaşım zamanından ileri geliyormuş gibi görünür. 3° Metaların değişen sermayeye (ücretlere) çevrilmesi, bunların daha önce paraya çevrilmiş olmalarıyla gerekli hale getirilmiştir. Sermaye birikiminde, ek değişen sermayeye çevrilme, bu nedenle dolaşım alanında olur ya da dolaşım zamanı sırasında olur. Dolayısıyla, böylece oluşan birikim, dolaşım zamanından ileri geliyormuş gibi görünür.

Dolaşım alanında sermaye iki karşıt evreden geçer, M—P ve P—M; bunun sırası önemli değildir. Bu nedenle, dolaşım zamanı da aynı biçimde iki kısma ayrılır, yani: metadan paraya çevrilmesi için gerekli zaman ve paradan metalara çevrilmesi için gerekli zaman. Metaların basit dolaşımının incelenmesinden öğrendiğimiz gibi (Buch I, Kap. III),* M—P, yani satış, başkalaşımın en güç kısmıdır ve bu yüzden de olağan koşullar altında, dolaşım zamanının daha büyük kısmını alır. Para olarak değer daima çevrilebilir biçimde bulunur. Meta olarak ise, bu doğrudan doğruya çevrilebilir ve dolayısıyla daima harekete hazır biçime girmeden önce, önce paraya dönüşmesi gerekir. Bununla birlikte, sermayenin dolaşım sürecinde P—M evresi, sermayenin, bilinen bir girişimdeki üretken sermaye-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm. —*Ed.*

nin belirli öğelerini oluşturan metalara dönüşmesiyle ilişki içerisine girmek zorundadır. Üretim araçları piyasada bulunmayabilir ve önce üretilmeleri ya da uzak pazarlardan satın alınmaları gerekir ya da olağan arzları düzensiz hale gelebilir, fiyatları değişebilir, vb., kısacası, P—M biçiminin basit değişmesinde göze çarpmayan, ama, dolaşım evresinin bu kısmında da bazan fazla bazan da daha az zamana gereksinme gösteren pek çok durumlar vardır. M—P ile P—M, yalnız zaman olarak değil, yer olarak da ayrı olabilir; alış piyasası ile satış piyasası ayrı ayrı yerlerde olabilir. Örneğin fabrikalar sözkonusu olduğunda alıcı ile satıcı çoğu kez başka başka kimselerdir. Meta üretiminde, dolaşım, tıpkı üretimin kendisi kadar gereklidir ve bu nedenle, dolaşım öğelerine de en az üretim öğeleri kadar gerek vardır. Yeniden-üretim süreci, sermayenin her iki işlevini de içerir, bu nedenle, ya kapitalistin kendi kişiliğinde ya da onun ücretli emekçilerinin kişiliğinde bu işlevlerin temsilcilerine sahip olma zorunluluğunu içerir. Ama bu hiç bir zaman dolaşımı yerine getiren kimselerle üretimi yerine getiren kimselerin birbirine karıştırılması için bir neden olamayacağı gibi, meta-sermaye ile para-sermayenin işlevlerinin, üretken sermayenin işlevleri ile karıştırılması için de bir neden değildir. Dolaşımı yerine getirenlere üretimi yerine getirenler ödemede bulunmak zorundadır. Birbirlerine satan ve birbirlerinden satın alan kapitalistler, bu hareketleri ile ne değer ne de ürün yaratmadıkları gibi, işlerinin hacmi gereği ya da zoruyla bu işlevleri birbirleriyle değişmek durumunda kaldıkları zaman da durum hiç değişmiş olmaz. Bazı işlerde alıcılar ve satıcılar kâr üzerinden yüzde alırlar. Bu parayı tüketicilerin ödediğini söylemek sorunu çözmez. Tüketiciler, ancak, üretimi yapan öğeler olarak, kendileri için metalar olarak bir eşdeğer üretmeleri ölçüsünde ödemede bulunabilirler, ya da bunu üretimi yapanlardan yasal bir hakka dayanarak (ortak, vb. gibi) ya da kişisel hizmetleri karşılığında elde ederler.

M—P ile P—M arasında, metalar ile paranın biçimlerindeki farklılıkla hiç bir ilişkileri bulunmayan, ama, üretimin kapitalist niteliğinden ileri gelen bir fark vardır. Aslında, M—P ve P—M hareketlerinin her ikisi de, sadece, belli değerlerin, bir biçimden bir diğerine çevrilmesidir. Ama, M′—P′ aynı zamanda M′'nde bulunan artı-değerin gerçekleşmesidir, ama P—M değildir. Dolayısıy-

la, satış, satın almadan daha önemlidir. Normal koşullar altında P—M, P ile ifade edilen değerin kendisini genişletmesi için gerekli bir harekettir ama, artı-değerin gerçekleşmesi değildir; artı-değerin üretiminde sonsöz değil, bir giriştir.

Bir metaın varoluş biçimi, kullanım-değeri olarak varlığı, meta-sermayenin dolaşımına, M′—P′ hareketine belli sınırlar koyar. Kullanım-değerleri doğa tarafından yok edilebilir. Bu nedenle, kullanım amaçlarına bağlı olarak, belli bir sürede üretken olarak ya da bireysel biçimde tüketilmedikleri takdirde, bir başka deyişle, belli sürede satılmadıkları zaman bozulurlar ve kullanım-değerlerini, değişim-değeri taşıyıcısı olma özelliklerini yitirirler. İçerdikleri sermaye-değer, dolayısıyla da, kendilerinde oluşan artı-değer yok olup gider. Kullanım-değerleri, devamlı yenilenmedikçe, yeniden-üretilmedikçe, aynı ya da başka bir yeni kullanım-değeri ile yerine konulmadıkça, durmadan kendini genişleten sermaye-değerin taşıyıcıları olarak kalmazlar. Son biçimlerini alan metalar biçimindeki kullanım-değerlerinin satışı, şu halde bu satış ile üretken ya da bireysel tüketim alanına girişleri, bunların yeniden-üretiminin her zaman devamlı yinelenen bir koşuludur. Varlıklarını yeni bir biçim içerisinde sürdürmek için, eski kullanım-biçimlerini belli bir zaman içerisinde değiştirmek zorundadırlar. Değişim-değeri, kendini, ancak bu devamlı yenileme aracılığı ile sürdürür. Çeşitli metaların kullanım-değerleri ergeç bozulur; üretimleri ile tüketimleri arasındaki aralık bu yüzden nispeten uzun ya da kısa olabilir; dolayısıyla M—P dolaşım evresinde, meta-sermaye biçiminde bozulmadan uzun ya da kısa bir zaman varlıklarını sürdürürler, metalar biçiminde dolaşımda kısa ya da uzun zaman kalabilirler. Bir metaın bozulma süresinin meta-sermayenin dolaşım zamanına koyduğu sınır, dolaşım zamanının bu kısmının ya da meta-sermayenin dolaşım zamanının mutlak sınırıdır. Bir meta ne kadar çabuk bozulabilirse ve bu nedenle de üretiminden sonra tüketimi ve dolayısıyla satışı ne kadar erken yapılması gerekirse, üretim yerinden taşınmaya uygunluğu o kadar sınırlı, dolaşım alanı o derece dar ve satılabileceği pazarlar o derece yereldir. Bu yüzden, bir meta ne kadar çabuk bozulabilir ve meta olarak taşıdığı fiziksel özellikleri nedeniyle dolaşım zamanının mutlak sınırlılığı ne derece büyükse, kapitalist üretim konusu olmaya uygunluk derecesi o kadar azdır.

Böyle bir meta onun üretim alanına ancak yoğun nüfuslu bölgelerde ya da gelişmiş ulaştırma araçlarının uzaklıkları kısaltması ölçüsünde girebilir. Bir nesnenin üretiminin nüfusu yoğun bir bölgede, birkaç kişinin elinde toplanması, büyük bira fabrikalarının, süthanelerin, vb. ürünleri gibi nesneler için bile nispeten geniş bir pazar yaratabilir.

ALTINCI BÖLÜM

DOLAŞIM MALİYETİ

I. GERÇEK DOLAŞIM MALİYETLERİ

1. *Satınalma ve Satış Zamanı*

Sermaye biçimlerinin metalardan paraya, paradan metalara dönüşümü aynı zamanda, kapitalistin alışverişleridir, satınalma ve satış hareketleridir. Biçimlerin bu dönüşümlerinin yer aldığı zaman, kapitalist açısından öznel olarak, satınalma ve satış zamanını oluşturur; bu, onun, pazarda, satıcı ve alıcı işlevlerini yerine getirdiği zamandır. Tıpkı, sermayenin dolaşım zamanının, yenidenüretim zamanının gerekli bir kısmı olması gibi, kapitalistin alıp sattığı ve pazarda dört döndüğü zaman da, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak işlev yaptığı zamanın gerekli bir kısmıdır. Bu onun iş saatlerinin bir kısmıdır.

[Biz metaların değerleri üzerinden alındığı ve satıldığını varsaydığımız için, bu hareketler, sadece, belli bir değerin, bir biçimden bir diğer biçime, meta-biçimden para-biçime ya da para-bi-

çimden meta-biçime çevrilmesidir — varlık biçimindeki bir değişmedir. Eğer metalar değerleri üzerinden satılıyorsa, alıcı ile satıcının ellerindeki değerlerin büyüklüğü değişmeden kalıyor demektir. Sadece, değerin varlık biçimi değişmiştir. Metalar değerleri üzerinden satılmıyorsa, dönüşen değerlerin toplamı değişmeden kalır; bir tarafta artı, öteki tarafta eksidir.

M—P ve P—M başkalaşımları alıcılar ile satıcılar arasındaki alışverişlerdir; pazarlık ve anlaşmalarını tamamlayabilmeleri için zamana gereksinmeleri vardır ve hele herkesin karşısındakini kandırma mücadelesinde ve karşı karşıya gelenlerin işadamları olduğu bu durumda zamana daha fazla gereksinme vardır; ve "Yunanlı Yunanlıya raslayınca bir rekabettir başlar".* Varlık durumunda bir değişiklik yapmak, zamana ve işgücüne malolur ve burada amaç değer yaratmak değil, değerin bir biçimden bir başka biçime dönüşmesini sağlamaktır. Bu fırsattan yararlanarak, karşılıklı, bu değerden fazla bir pay koparma çabaları hiç bir şeyi değiştirmez. Her iki tarafın şeytanca tertipleriyle artan bu emek, ancak, bir yargılama sırasında yapılan işin dava konusunun değerini artırması kadar değer yaratmış olur. Bu emek için durum —bu emek, dolaşımı kapsayan ya da onun kapsamına giren bütünüyle kapitalist üretim sürecinde gerekli bir öğedir— diyelim, ısı yaratmak için kullanılan bir maddenin yanma işinde olduğu gibidir. Yanma sürecinde zorunlu bir öğe olmakla birlikte, bu yanma işi, herhangi bir ısı yaratmaz. Sözgelişi, yakıt olarak kömür tüketmek için bunu oksijen ile birleştirmem gerekir ve bu amaçla onu katı durumdan gaz haline çevirme zorunluluğu vardır (çünkü, yanmanın sonucu karbonik asit gazında, kömür gaz halindedir); dolayısıyla, kömürün varlık biçiminde ya da içinde bulunduğu halde fiziksel bir değişiklik meydana getirmem gerekir. Katı bir kütle halinde birleşmiş bulunan karbon moleküllerinin ayrılması ve bu moleküllerin kendi ayrı atomlarına parçalanması, yeni bileşimden önce gerçekleştirilmelidir, ve böylece ısıya dönüştürülmeyip ısıdan elde edilmiş belli miktarda bir enerji harcamasını gerektirir. Demek oluyor ki, meta sahiplerinin kapitalist olmayıp da, doğrudan bağımsız üreticiler olmaları halinde, alım ve satım için harcadıkları

* Nathaniel Lee'nin 17. yüzyılda yazılmış, *Rakip Kraliçeler ya da Büyük İskender'in Ölümü* adlı trajedisinden bir tümce. —*Ed.*

zaman işzamanlarından bir eksilmedir ve bu nedenle, bu gibi alışverişler (eski ve ortaçağlarda) bayram günlerine bırakılırdı.

Hiç kuşkusuz, bu kapitalistlerin elinde metaların çevrilmesinin ulaştığı boyutlar bu emeği —değer yaratmayan ama sadece değerin biçiminin değişmesinde bir araç niteliğinde olan bu emeği— değer üreten bir emek haline dönüştüremez. Bu cisim değiştirme mucizesi, bir yer değiştirme ile de gerçekleştirilemez; yani sanayi kapitalistlerinin bu "yakma işini", kendileri yapmak yerine ücretini ödedikleri yalnızca bir üçüncü kişinin işi haline getirmeleri ile de gerçekleştirilemez. Bu üçüncü kişiler işgüçlerini, kapitalistlere, kuşkusuz onların kara gözlerine aşık oldukları için sunmayacaklardır. Bir taşınamaz mal sahibinin kira toplayıcısı ya da bir bankada ulaklık eden bir kimse için, kendi emeklerinin, kiranın ya da bir başka bankaya çuvallarla taşınan altınların değerine bir zerre bile katmaması hiç de önemli değildir.][10]

Kendi hesabına başkalarını çalıştıran kapitalist için, alım ve satım başlıca bir işlev halini alır. Birçok insanın ürününü büyük bir toplumsal ölçekte ele geçirdiğine göre, bunları aynı ölçeklerde satmak, ve sonra da bunu, paradan tekrar üretim öğelerine çevirmek zorundadır. Şimdi de daha önceki gibi, ne satınalma zamanı ve ne de satma zamanı herhangi bir değer yaratır. Tüccar sermayesinin işlevi bir yanılgının doğmasına yolaçar. Ama burada, buna uzun boylu girmeksizin, şu kadarı daha başlangıçta apaçıktır: Eğer, yeniden-üretimin gerekli bir öğesi olmakla birlikte kendisi üretken olmayan bir işlev, birçok kimsenin arızî bir işi iken, işbölümü ile, birkaç kişinin özel işi, bir tek uğraşı haline gelirse, bu işlevin niteliği değişmiş olmaz. *Bir tek* tüccar (burada dikkate alınan, sadece metaların biçim değişikliği ile ilgili bir kimse, salt bir alıcı ve satıcıdır) yaptığı işle *birçok* üretici için, satınalma ve satma zamanını kısaltabilir. Bu gibi durumda ona, yararsız enerji harcamalarını azaltan ya da, üretim zamanının serbest kalmasına yardım eden bir makine gözüyle bakılması yerinde olur.[11]

[10] Köşeli parantez içindeki metin, Elyazması VIII'in sonundaki bir nottan alınmıştır. —*F.E.*

[11] "Ticarî maliyet'ler gerekli olmakla birlikte, buna, fazladan bir gider gözüyle bakılması gerekir." (Quesnay, *Analyse du Tableau Economique*, in Daire, *Physiocrates*, Part I, Paris 1846, s. 71.) Quesnay'ye göre, tüccarlar arasındaki rekabetten doğan "kâr", bu haliyle onları, "küçük bir ödül ya da

Konuyu basitleştirmek için (çünkü biz, kapitalist olarak tüccarı ve tüccar sermayesini daha ileride inceleyeceğiz) bu alım ve satım işiyle uğraşan kimseyi, emeğini satan bir insan olarak kabul edeceğiz. İşgücünü ve işzamanını M—P ve P—M işlemlerinde harcamaktadır. Hayatını, tıpkı iplik ya da hap yapan bir kimse gibi bu yoldan kazanmaktadır. Gerekli bir işlevi yerine getirmektedir, çünkü yeniden-üretim sürecinin kendisi de üretken olmayan işlevleri içermektedir. Tıpkı bir başka insan gibi çalışmakta ama emeği özünde, ne değer, ne de ürün yaratmaktadır. O bizzat üretimin *faux frais*'ne ait bulunmaktadır. Yararlılığı, üretken olmayan bir işlevi üretken bir işleve ya da üretken olmayan emeği üretken emeğe dönüştürmekten ileri gelmemektedir. Bir işlevin sırf bir başkasına aktarılmasıyla böyle bir dönüşüm başarılabilse bu bir mucize olurdu. Onun yararlılığı, daha çok, toplumun işgücünün ve işzamanının daha küçük bir kısmının bu üretken olmayan işleve bağlanmasından ileri gelmektedir. Dahası da var. Daha iyi ücret alsa bile, bu durumun yarattığı farklılığa karşın, biz, onun sadece bir ücretli işçi olduğunu varsayacağız. Aldığı ücret ne olursa olsun, ücretli işçi olarak, zamanının bir kısmında karşılıksız çalışır. Günde sekiz işsaatlik ürünün değerini alabilir, ama gene de on saat iş yapar. Ne var ki, gerekli emeğin aracılığı ile toplumsal ürünün bir kısmı kendisine aktarılmasına karşın, ancak sekiz saatlik gerekli emeği nasıl bir değer yaratmıyorsa, bu iki saatlik artı-emek de değer yaratmaz.

Her şeyden önce, toplum açısından bakıldığında işgücü, şimdi de eskiden olduğu gibi, sırf dolaşım işlevinde on saat tüketilmiştir. Bu işgücü, herhangi bir başka şey için, üretken emek için kullanılamaz. İkincisi, bu iki saatlik artı-emek, bu işi yapan birey tarafından harcandığı halde toplum bunun karşılığını ödemez. Top-

kazançla yetinmeye zorlar ... ve tam anlamıyla, ilk elde satıcı ve alıcı-tüketici için bir *kaybın önlenmesinden* (*privation de perte*) başka bir şey değildir. Şimdi, ticarî maliyetler üzerinde bir kaybın önlenmesi, taşıma maliyeti olsun ya da olmasın basit bir değişim olarak kabul edildiği takdirde, *gerçek bir ürün* ya da ticaret aracılığıyla servete kavuşma değildir." (s. 145-146.) "Ticarî maliyet'ler, eğer ara harcamalar yoksa, daima ürünleri satanlar ve bu ürünlere alıcılar tarafından ödenen fiyat'ların tümünden yararlanacak olanlarca ödenir." (s. 163.) Mülk sahipleri ve üreticiler, "*salariants*" (ücret ödeyicileri), tacirler, "*salariés*" (ücret alıcıları)'dırlar. (s. 164, Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans*. In Daire, *Physiocrates*, Part I, Paris 1846.)

lum bundan, herhangi bir ek ürün ya da değer elde etmemektedir. Ama onun temsil ettiği dolaşım maliyetleri, on saatten sekiz saate, beşte-bir oranında azalmıştır. Toplum, onun aracılığı ile gerçekleşen bu faal dolaşım zamanının beşte-biri için herhangi bir eşdeğer ödememektedir. Ama, bu adamı bir kapitalist çalıştırıyorsa, bu iki saatin karşılığının ödenmemesi, *onun* sermayesinin dolaşım maliyetini azaltır ve bu da gelirinden bir indirim oluşturur. Bu, kapitalist için olumlu bir kazançtır, çünkü, sermaye-değerinin kendisini genişletmesinin olumsuz sınırı böylece daralmıştır. Küçük bağımsız meta üreticileri kendilerine ait zamanın bir kısmını alım ve satım için harcadıkları sürece, bu, olsa olsa, üretken işlevlerinin arasında kalan sürelerde harcadıkları zamanı ya da üretim zamanındaki bir azalmayı temsil eder.

Ne türlü olursa olsun, bu amaç için tüketilen zaman, dönüşmüş değerlere bir şey katmayan dolaşım maliyetlerinden birisini oluşturur. Bu, onların meta-biçimden para-biçime dönüştürülmelerinin maliyetidir. Bir dolaşım aracı olarak hareket eden kapitalist meta üreticisini, doğrudan doğruya meta üreticisinden ayıran şey, sadece, daha büyük çapta satın almalarda ve satışlarda bulunması ve bu nedenle de, bir aracı olarak, bu işlevinin daha büyük boyutlara ulaşmasıdır. Ve eğer işinin hacmi, onu, kendisine ücretli emekçi olarak hizmet edecek ve dolaşımı yerine getirecek bir kimseyi satın almaya (kiralamaya) zorlar ya da ona bu olanağı sağlarsa durumun niteliği böylelikle değişmiş olmaz. Dolaşım sürecinde (sırf bir biçim değişikliği olması ölçüsünde) belli bir miktar işgücü ve işzamanı harcanması gerekir. Ne var ki, bu, şimdi ek bir sermaye yatırımı gibi görünmektedir. Yalnız dolaşımda işlev yapan bu işgücünün satın alınması için değişen sermayenin bir kısmının yatırılması gerekir. Bu sermaye yatırımı, ne ürün, ne de değer yaratır. Bu, yatırılan sermayenin üretken biçimde işlev yapacağı boyutları *pro tanto* azaltır. Sanki ürünün bir kısmı, geri kalan kısmını satan ve satın alan bir makineye dönüştürülmüş gibidir. Bu, makine üründe bir azalma meydana getirir. Dolaşımda harcanmış olan işgücünü, vb., azaltabildiği halde, üretken sürece katılmaz. Dolaşım maliyetlerinden sadece bir kısmını teşkil eder.

2. *Defter Tutma*

Fiilî alım ve satımdan ayrı olarak, defter tutma için de işzamanı harcanır ve bu, bir de, kalem, kâğıt, mürekkep, masa, büro malzemesi gibi maddeleşmiş emeği içerir. Bu işlev, bunun için bir yandan işgücünün, öte yandan iş araçlarının harcanmasını gerekli kılar. Bu da gene, aynı alım ve satım zamanında olduğu gibi aynı durumu yaratır.

Devreleri içerisinde bir birlik, hareket halinde bir değer olarak sermaye, ister üretim alanında, isterse dolaşım alanının herhangi bir evresinde olsun ancak hesap parası biçiminde, her şeyden önce meta üreticisinin, kapitalist meta üreticisinin zihninde düşünsel olarak bulunur. Bu hareket, fiyatların belirlenmesini ya da meta fiyatlarının hesaplanmasını içeren defter tutma ile saptanır ve denetlenir. Üretim hareketi ve özellikle de artı-değer üretimi hareketi —ki, burada metalar sadece değer taşıyıcıları, değer olarak ideal varlıkları hesap parasında kristalleşen şeylerin adları görünümündedirler— böylece tasavvurda simgesel olarak yansır. Bireysel meta üreticisi hesabını sadece kafasında tuttuğu sürece (örneğin bir köylü; defter tutan kiracı çiftçi, ancak kapitalist tarımın gelişmesi ile ortaya çıkmıştır) ya da masraflarını, alacaklarını, borç vadelerini, vb., kendi üretim zamanının dışında ancak arızî olarak kaydediyorsa, apaçıktır ki, bu işlev ile bu işte tüketilen kâğıt, vb. gibi iş araçları, gerekli işzamanının ve araçlarının ek bir tüketimini temsil eder, ama bu üretken tüketime ayrılan zamandan ve gerçek üretim sürecinde işlev yapan iş araçlarından bir indirimdir, ürün ve değer yaratılmasına katılır.[12] Bu işlevin niteliği, ne kapitalist meta üreticisinin elinde toplanması nedeniyle

[12] Ortaçağlarda tarım konusunda defter tutmayı ancak manastırlarda görüyoruz. Ama biz ta ilkel Hint topluluklarında tarım için bir sayman ayrıldığını biliyoruz (Buch I, s. 343 [*Kapital*, c. I, 389]). Bunlarda saymanlık bir topluluk memurunun bağımsız ve özel görevi haline getirilmiştir. Bu işbölümü, zamandan, çabadan ve giderden tasarruf sağlamıştır ama, üretim alanında üretim ve saymanlık, bir gemideki yük ve konşimento kadar iki ayrı şey olarak kalmıştır. Saymanın kişiliğinde, topluluğun işgücünün bir kısmı üretimden çekilmiştir ve bu görevin giderleri kendi emeğiyle değil, topluluk ürününden yapılan bir indirimle karşılanmıştır. Bir Hint topluluğundaki sayman için geçerli olan şey, *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra —ç.], kapitalist bir sayman için de geçerlidir. (Elyazması II'den.)

ulaştığı boyutlar ve ne de birçok ufak meta üreticisinin işlevi olarak ortaya çıkmak yerine *tek* bir kapitalistin büyük-ölçekli bir üretim süreci içerisindeki görevi olarak görünmesi olgusu ile değişmediği gibi, bir ekini teşkil ettiği üretken işlevlerden ayrılması ya da sırf bu işle uğraşan kimselerin bağımsız işlevleri haline getirilmesi ile de değişmez.

İşbölümü ile bağımsızlık varsayımı, bir işlevi, eğer aslında ürün ve değer yaratmıyorsa, yani işlev bağımsız hale gelmezden önce, ürün ve değer yaratır hale getirmez. Kapitalistin sermayesini yeni baştan yatırması halinde bunun bir kısmını, bir sayman tutmak, vb., ve saymanlık giderlerini karşılamak için ayırması gerekir. Yok eğer sermayesi zaten çalışıyorsa, sermayesi devamlı yeniden üretme sürecine girmişse, ürünün bir kısmını devamlı bir şekilde paraya dönüştürmek suretiyle, saymana, büro memurlarına ve benzeri şeylere çevirmesi zorunludur. Sermayesinin bu kısmı üretim sürecinden çekilmiştir, dolaşım maliyetleri ve toplam üründen yapılan indirimler arasına katılmıştır (bu toplam ürüne, sırf bu işlev için harcanan işgücünün kendisi de dahildir).

Ne var ki, defter tutma maliyetleri ya da işzamanının üretken olmayan biçimde harcanması ile, sadece satınalma ve satış için harcanan zaman arasında belli bir fark vardır. Bu sonuncusu, ancak, üretim sürecinin belirli bir toplumsal biçimde bulunmasından, bunun meta üretim süreci olması olgusundan ileri gelir. Sürecin denetimi ve zihinsel sentezi olarak defter tutma, sürecin toplumsal boyutlara ulaşması ve salt bireysel niteliğini yitirmesi ölçüsünde daha gerekli hale gelir. Bu nedenle, bu, elzanaatının ve köylü ekonomisinin dağınık üretimine kıyasla kapitalist üretimde, kapitalist üretime kıyasla kolektif üretimde daha gereklidir. Ama üretim yoğunlaştıkça defter tutma maliyetleri düşer ve bu iş, toplumsal niteliğe bürünür.

Biz, burada, sadece, yalnız biçimlerin başkalaşımından ileri gelen dolaşım maliyetlerinin genel niteliği ile ilgileniyoruz. Bunun bütün şekillerini ayrıntılarıyla burada tartışmak gereksizdir. Ama, salt biçim ve değer değişmeleri alanına dahil olan, dolayısıyla üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden doğan biçimlerin ve bireysel meta üreticisi sözkonusu olduğunda sadece geçici ve zor farkedilebilir öğeler olan bu biçimlerin kapitalistin üretken işlev-

lerinin yanısıra nasıl gittiği ya da bunlarla nasıl içiçe geçtiği; bunların büyük dolaşım maliyetleri olarak nasıl göze çarptığı, bu işlemler bağımsız hale geldiğinde ve bankaların vb. ya da bireysel girişimlerdeki kasadarların kendilerine özgü işlevleri olarak büyük ölçekte yoğunlaştığında salt giren ve çıkan paralardan görülebilir. Ama şurası da iyice hatırda tutulmalıdır ki, bu dolaşım maliyetlerinin niteliği, görünüşlerindeki değişmelerle değişmiş olmaz.

3. *Para*

Bir ürün ister meta olarak yapılmış olsun ya da olmasın, daima maddî bir servet biçimi, bireysel ya da üretken tüketime mahsus bir kullanım-değeridir. Meta olarak değeri, fiilî kullanım-biçimi ile en ufak bir değişiklik göstermeyen fiyatında ideal ifadesini bulur. Altın ve gümüş gibi belirli metaların para işlevini görmesi ve bu halleriyle sadece dolaşım sürecinde kalmaları olgusu (iddihar, yedek fon, vb., şekillerinde bile, gizil olmakla birlikte gene de dolaşım alanında kalırlar), üretim sürecinin, meta üretim sürecinin özel toplumsal biçiminin katıksız bir ürünüdür. Kapitalist üretimde ürünler, metaların genel biçimine büründükleri, ürünlerin büyük kitleler halinde meta olarak yaratıldıkları ve, bu nedenle de, para biçimine girmek zorunda oldukları için, ve metaların büyük bir yığını, meta olarak işlev yapan toplumsal servetin bu kısmı devamlı bir büyüme gösterdiği için, dolaşım, ödeme, yedek fon, vb., aracı şeklinde işlev yapan altın ve gümüş miktarı da aynı şekilde artar. Para işlevini yerine getiren bu metalar, ne bireysel ve ne de üretken tüketime girerler. Bunlar, salt dolaşım mekanizması olarak hizmet ettikleri bir şekil içinde sabitleşen toplumsal emeği temsil ederler. Ayrıca, toplumsal servetin bir kısmının bu üretken olmayan şekle girmeye mahkûm bulunması olgusu ve paraların aşınması, bunların devamlı yenilenmelerini ya da ürünler şeklindeki daha fazla toplumsal emeğin daha fazla altına ve gümüşe çevrilmesini gerektirir. Bu yenileme maliyetleri gelişmiş kapitalist uluslarda epeyce fazladır, çünkü, genellikle, para şeklinde bağlanan servet oranı çok büyüktür. Para metalar olarak altın ve gümüş, toplum için dolaşım maliyetleri demektir ve yal-

nızca üretimin toplumsal biçiminden ileri gelir. Bunlar genellikle meta üretiminin *faux frais*'dir ve bu üretimin, özellikle kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte artarlar. Toplumsal servetin, dolaşım sürecine feda edilmesi gereken kısmını temsil ederler.[13]

II. DEPOLAMA MALİYETLERİ

Dolaşımda değerin sırf biçim değiştirmesinden doğan dolaşım maliyetleri, ideal olarak düşünüldüğünde, metaların değerine girmez. Sermayenin bu tür maliyetler olarak harcanan kısımları, kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, sadece, üretken şekilde harcanan sermayeden yapılmış indirimlerdir. Şimdi gözden geçireceğimiz dolaşım maliyetleri farklı niteliktedir. Bunlar, sadece dolaşımda sürdürülmekte olan üretim süreçlerinden doğabilirler ve üretken nitelikleri, böylece, sırf dolaşım biçimi ile gizlenmiş olurlar. Öte yandan bunlar, toplum açısından yalnızca maliyet, yaşayan ya da maddeleşmiş emeğin üretken olmayan şekilde harcanması olabilirler, ama gene aynı nedenle bireysel kapitalist için üretken değer haline gelebilirler ve metalarının satış fiyatına bir ek olabilirler. Bu durum, bu maliyetlerin çeşitli üretim alanlarında farklı olmaları ve, hatta, bir ve aynı üretim alanındaki farklı bireysel sermayeler için bile bazan farklı olması olgusundan ileri gelir. Metaların fiyatlarına eklenmekle, bunlar, her bireysel kapitalistin payına düşen miktara orantılı şekilde bölüştürülür. Ne var ki, değer katan her emek, aynı zamanda artı-değer de katar, ve kapitalist üretim altında daima artı-değer katacaktır, tıpkı emeğin yarattığı değerin bizzat emeğin miktarına bağlı olmasına karşılık, yarattığı artı-değerin, kapitalistin onun için yaptığı ödemenin büyüklüğüne bağlı olması gibi. Dolayısıyla, metaın kullanım-değerine bir şey katmaksızın fiyatını yükselten ve, bu nedenle de, toplum yönünden, üretken olmayan harcamalar diye sınıflandırılan maliyetler, bireysel kapitalist için bir zenginleşme kaynağı olabilirler. Öte

[13] "Bir ülkede dolaşımda bulunan para, o ülke sermayesinin, geriye kalan kısmının üretkenliğini kolaylaştırmak ya da artırmak için, üretken amaçlardan mutlak olarak çekilen belli bir kısmıdır. Tıpkı, herhangi bir üretimi kolaylaştırmak için bir makine yapılmasının gerekli olması gibi, altının dolaşım aracı olarak kabul edilmesi için de, bu nedenle, belli bir miktar servet gereklidir." (*Economist*, Vol. V, s. 520.)

yandan, metaların fiyatlarına yapılan bu ek, bu dolaşım maliyetlerini sadece eşit biçimde dağıttığı için, üretken olmayan niteliklerini bir yana bırakmış olmazlar. Örneğin, sigorta şirketleri, bireysel kapitalistlerin kayıplarını kapitalist sınıf arasında bölüştürürler. Ne var ki, bu durum, bu eşitlenmiş kayıpların, toplam toplumsal sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla kayıp olarak kalmalarını önlemiş olmaz.

1. *İkmalin Genel Oluşumu*

Meta-sermaye şeklinde bulunuşu ya da piyasada kalışı boyunca, bir başka deyişle, çıktığı üretim süreci ile girdiği tüketim süreci arasındaki ara sürede ürün, bir meta ikmali teşkil eder. Piyasada bir meta ve bu nedenle de bir ikmal şeklinde iken, meta-sermaye, her iki devrede, çifte bir yetiyle ortaya çıkar: bir seferinde, devresini incelemekte olduğumuz süreçteki sermayenin meta-ürünü olarak; diğer bir sefer de, piyasada satın alınmak ve üretken sermayeye dönüştürülmek üzere bulunması gerekli diğer bir sermayenin meta-ürünü olarak. Aslında bu son meta-sermaye, sipariş edilene kadar üretilmez. Bu durumda, üretilene kadar bir kesinti olur. Ama, üretim ve yeniden-üretim sürecinin akışı, belli bir metalar kitlesinin (üretim araçlarının) daima piyasada bulunmasını ve böylece bir ikmal teşkil etmesini gerektirir. Üretken sermaye, aynı şekilde, işgücü satın alınmasını kapsar ve para-biçim burada ancak zorunlu tüketim maddelerinin değer-biçimi olup bu maddelerin büyük kısmını emekçinin piyasada hazır bulması zorunluluğu vardır. Biz, bunu, bu paragrafta, daha ileride, ayrıntılarıyla tartışacağız. Ama bu noktada şu kadarı zaten açıktır. Metaya dönüştürülmüş bulunan ve şimdi satılması, yani tekrar paraya çevrilmesi gerekli olan ve bu nedenle de o an için pazarda meta-sermaye işlevini görmekte olan süreç içindeki sermaye-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, bu sermaye-değerin bir ikmal teşkil ettiği durum, burada, yersiz ve gönülsüz bir kalış olarak ifade edilebilir. Satış ne kadar çabuk olursa, yeniden-üretim süreci o kadar pürüzsüz yürür. M′—P′ dönüşüm biçimindeki gecikme, sermaye devresinde yer alması gereken gerçek madde değişimini engellediği gibi, ileride üretken sermaye olarak işlev yapmasını da en-

gellemiş olur. Öte yandan, P—M bakımından, metaların pazardaki sürekli varlığı, yani meta-ikmal, yeniden-üretim sürecinin akışının ve yeni ya da ek sermaye yatırımının bir koşulu olarak ortaya çıkar.

Meta-sermayenin piyasada meta-ikmal olarak kalması, binaları, depoları, ardiyeleri, ambarları, bir başka deyişle, değişmeyen sermaye harcamasını gerektirdiği gibi, bir de, metaların buralara yerleştirilmesi için işgücü ödemesini gerektirir. Üstelik, metalar bozulurlar ve hava koşullarının zararlı etkilerine maruz kalırlar. Metaları bunlara karşı korumak için, kısmen malzeme biçiminde iş araçlarına, kısmen de işgücüne ek sermaye yatırılması gerekir.[14]

Demek oluyor ki, sermayenin, meta-sermaye ve dolayısıyla meta-ikmal biçimindeki varlığı, dolaşım maliyetleri diye sınıflandırılması gerekli maliyetlerin yükselmesine yolaçmaktadır, çünkü bu maliyetler üretim alanından gelmemektedir. Bu dolaşım maliyetleri, I. başlık altında sözü edilen maliyetlerinden, bir ölçüde metaların değerlerine girmeleri, yani bunların fiyatlarını artırmaları olgusuyla ayrılırlar. Her ne olursa olsun, meta-ikmalin korunması ve depolanması ihtiyacına hizmet eden sermaye ile işgücü, dolaysız üretim sürecinden çekilmiş bulunmaktadır. Öte yandan, sermayenin bir öğesi olan işgücü de dahil, bu şekilde kullanılan sermayelerin yerlerinin toplumsal üründen doldurulması gerekmektedir. Bu yüzden, bunların harcanmasının, üretken emek gücünü azaltmak gibi bir etkisi olur, ve böylece belli faydalı bir etki elde edilebilmesi için daha büyük miktarda sermaye ve emek gerekir. Bunlar, *üretken olmayan maliyetlerdir*.

Bir meta-ikmal oluşumu için gereken dolaşım maliyetleri, sırf mevcut değerlerin meta-biçimlerden para-biçime çevrilmesi için gerekli zaman nedeniyle ortaya çıktığı, dolayısıyla üretim sürecinin

[14] Corbet'nin 1841'de yaptığı hesaba göre, buğdayın dokuz aylık bir mevsim için depolanma masrafı, %$^1/_2$ miktar kaybına, buğdayın fiyatı üzerinden %3 faize, %2 depo kirasına, %1 kaldırma ve taşıma ücretine, %$^1/_2$ teslimata olmak üzere, toplam %7'ye ya da 50 şilinlik beher *quarter* için 3 şilin 6 peniye ulaşmaktadır. (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, etc.*, London 1841.) Liverpool'lu tüccarların Demiryolu Komisyonu önündeki ifadelerine göre, 1865 yılında, hububat depo maliyetleri (net) ayda beher *quarter* için aşağı yukarı 2 peniye, ya da bir ton için 9 ya da 10 peniye ulaşmaktadır. (Royal Commission on Railways, 1867, Evidence, s. 19, n° 331.)

belirli toplumsal biçiminden ileri geldiği için (yani sırf, ürünün bir meta olarak meydana getiriliyor olması, ve böylece paraya dönüştürülme zorunluluğunda bulunması olgusu nedeniyle), bu maliyetler tamamen I. başlık altında sıralanan dolaşım maliyetlerine ait nitelikleri taşırlar. Öte yandan, burada metaların değerinin korunmasının ya da artmasının tek nedeni, kullanım-değerinin, ürünün kendisinin, sermaye yatırımına malolan belirli maddî koşullar içerisine konulması ve kullanım-değerleri üzerinde ek emek harcanmasını gerektiren işlemlere tâbi tutulmasıdır. Bununla birlikte, metaların değerlerinin hesaplanması, bu sürece özgü defter tutma, alım ve satım işlemleri, meta-değerlerin içinde bulunduğu kullanım-değerini etkilemez. Bunların, yalnızca, meta-değerin biçimi ile ilişkisi vardır. Sözü edilen örnekte* bir ikmal oluşturulma maliyetleri (ki, bu, burada istenmeden yapılmış oluyor), sadece biçim değişikliğindeki bir gecikmeden ve bunun gerekliliğinden ileri gelmekle birlikte, gene de bu maliyetler I. başlık altında sözü edilenlerden, amaçlarının değerin biçimini değiştirmek olmayıp bir ürün olarak, faydalı bir nesne olarak metada bulunan değerin korunmasıyla ayrılır; ve bu değer, ancak, ürünün, kullanım-değerinin kendisinin muhafazası ile korunmuş olur. Kullanım-değeri burada ne yükselir, ne de artar, tersine azalır. Ama bu azalma sınırlıdır ve kullanım-değeri korunmuştur. Metaın içerdiği yatırılmış değer de burada artmamıştır; ama maddeleşmiş ve yaşayan yeni bir emek eklenmiştir.

Biz şimdi burada bir de bu maliyetlerin ne ölçüde, genellikle meta üretiminin belirli niteliğinden ve meta üretiminin genel, mutlak biçiminden, yani kapitalist meta üretiminden ileri geldiğini; ve öte yandan da bunların ne ölçüde, bütün toplumsal üretimde ortak bulunduğunu ve kapitalist üretimde sadece özel bir biçime, özel bir görünüş biçimine büründüğünü incelemek zorundayız.

Adam Smith, bir ikmalin oluşumunun kapitalist üretime özgü bir olay olduğu biçiminde harika bir düşünce taşıyordu.[15] Daha sonraki iktisatçılar, örneğin Lalor, tersine, bunun, kapitalist üretimin

[15] Cilt II, Giriş. [A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A new editions in four volumes*, London 1843, c. II, s. 249-252. —*Ed.*]
* 14. dipnotta değinilen Corbet'nin hesaplamaları. —*Ed.*

gelişmesi ile gerilediğinde ısrar ediyorlar.* Hatta, Sismondi, ikmale, kapitalist üretimin kusurlarından biri gözüyle bakar.**

Gerçekte ikmal üç biçim içinde bulunur: üretken sermaye biçiminde, bireysel tüketim fonu biçiminde, ve meta-ikmal ya da meta-sermaye biçiminde. İkmalin niceliği, her üç biçimde de aynı zamanda mutlak olarak artabilirse de, bir biçimdeki ikmal artarken diğer biçimdeki nispî olarak azalır.

Üretimin, üreticinin gereksinmelerinin dolaysız karşılanması ve sadece ufak ölçüde değişim ya da satış için yapılması ve dolayısıyla toplumsal ürünün meta biçimine hiç bürünmemesi ya da ancak küçük bir ölçüde bürünmesi halinde, metalar biçimindeki ikmalin, yani meta-ikmalin, servetin ancak küçük ve önemsiz bir kısmını teşkil ediyor olması daha başlangıçta apaçıktır. Ama burada tüketim fonu, özellikle geçim araçları fonu nispeten geniştir. Bunun için, eski moda köylü ekonomisine bir gözatmak yeterlidir. Burada ürünün büyük bir kısmı, sırf sahibinin elinde kaldığı için, meta-ikmali halini almadan, doğrudan doğruya, üretim aracı ya da geçim araçları ikmaline dönüşür. Bu ürün bir meta-ikmal biçimini almaz, ve bu yüzden Adam Smith, bu üretim biçimine dayanan toplumlarda ikmal bulunmadığını ilân eder. A. Smith, ikmalin biçimi ile ikmalin kendisini birbirine karıştırmakta ve bu toplumun şimdiye kadar günü gününe yaşadığını ya da yarına allah kerim diye düşündüklerine inanmaktadır.[16] Bu çok safça bir yanlış anlamadır.

* Bkz: J. Lalor, Money and Morals: a Book for the Times, London 1852, s. 43-44. —*Ed.*

** J. C. L. Sismondi de Sismondi, *Etudes sur l'économie politique*, c. I, Bruxelles 1837, s. 49 vd. —*Ed.*

[16] Adam Smith'in yanlış olarak düşündüğü gibi, bir ikmalin yalnızca ürünün bir metaya ve tüketim-ikmalin bir meta-ikmale dönüşmesine dayanması ve bu dönüşümden ortaya çıkması yerine, bu biçim değişikliği tersine, üreticilerin kendi gereksinmeleri için üretim yapmaktan meta üretimine geçiş döneminde üreticiler ekonomisinde en şiddetli bunalımlara yolaçar. Sözgelişi Hindistan'da yakın zamanlara kadar, "bolluk yıllarında karşılığında çok az şey alınabilen tahılın geniş ölçüde stok edilmesi eğilimi" görülüyordu. ("Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C., 1867", I, s. 230-31. n° 74.) Amerikan İçsavaşı nedeniyle pamuk ve hintkenevirine vb. olan talepteki ani artış Hindistan'ın birçok kısımlarında, pirinç ekiminde ciddi bir kısıtlamaya, pirinç fiyatlarında yükselmelere ve üreticilerin eski pirinç stoklarını satmalarına yolaçtı. Buna bir de, 1864-66'dan sonra Avustralya'ya, Madagaskar'a vb.'ye yapılan eşi görülmemiş pirinç ihracını eklemek gerekir. Bu durum, yalnız

Üretken sermaye biçiminde bir ikmal, üretim sürecine girmiş durumda ya da hiç değilse üreticinin elinde ve böylece gizil olarak zaten üretim süreci içerisinde bulunan, üretim araçları şeklinde vardır. Daha önce de görüldüğü gibi, emeğin üretkenliğindeki gelişme ve bu nedenle de kapitalist üretim biçimindeki gelişme ile birlikte —bu üretim biçimi, emeğin toplumsal üretkenlik gücünü, daha önceki bütün üretim biçimlerinden daha fazla geliştirir— üretim araçları kitlesinde (binalar, makineler, vb.) düzenli bir artış vardır ve bunlar, iş araçları biçiminde ilk ve son olarak sürece girmişler ve buradaki işlevlerini uzun ya da kısa sürelerle düzenli tekrarlarla yerine getirmektedirler. Bu artışın aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenlik gücünün gelişmesinin öncülü ve sonucu olduğu da görülmüştü. Servetin bu biçim içerisinde yalnız mutlak değil nispî büyümesi de (karş: Buch I, Kap. XXIII, 2)* her şeyden önce kapitalist üretim biçiminin karakteristik özelliğidir. Değişmeyen sermayenin maddî varlık biçimleri, üretim araçları, ne var ki, sadece bu gibi iş araçlarından ibaret olmayıp, sürecin çeşitli aşamalarındaki iş malzemeleri ile yardımcı malzemeleri de kapsar. Üretim ölçeğindeki genişleme, ve, elbirliği, işbölümü, makineler, vb. aracılığıyla emeğin üretkenlik gücündeki artış ile, günlük yeniden-üretim sürecine giren hammaddelerin, yardımcı maddelerin, vb. miktarlarında da bir büyüme olur. Bu öğelerin üretim yerinde elaltına hazır bulunmaları gerekir. Üretken sermaye biçiminde bulunan bu ikmalin hacmi bu nedenle mutlak olarak artar. Sürecin devam edebilmesi için —bu ikmalin günlük ya da sadece sabit aralıklarla yenilenebilmesi olgusu dışında— üretim yerinde, daima, diyelim günlük ya da haftalık olarak kullanılandan daha fazla miktarda, hazır hammadde, vb., birikimi bulunması gerekir. Sürecin devamlılığı, onun koşullarının mevcudiyetini, satın almalar günlük olarak yapılırken muhtemel kesintilerle tehlikeye atılmamasını gerektirdiği gibi, ürünün günlük ya da haftalık satılmasına ve dolayısıyla üretim öğelerine ancak düzensiz bir biçimde

Orissa bölgesinde milyonlarca insanın hayatına malolan 1866 kıtlığının şiddetini açıklar. (*Loc. cit.*, 174, 175, 213, 214 ve III: "Papers relating to the Famine in Behar", s. 32, 33; bu belgelerde "eski stokların eritilmesi" kıtlığın nedenlerinden biri olarak vurgulanmaktadır.) (Elyazması II'den.)

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm, İkinci Kesim. —*Ed.*

çevrilebilmesine de bağlı bulunmamalıdır. Ama şurası da açıktır ki, üretken sermaye gizil olabilir ya da tamamen farklı oranlarda bir ikmal oluşturabilir. Örneğin bir iplik fabrikası sahibinin elinde, üç aylık ya da bir aylık bir pamuk ya da kömür ikmali bulundurması gereği arasında büyük fark vardır. Açıktır ki, bu ikmal mutlak olarak artarken, nispî olarak azalabilir.

Bu, hepsi de sonuçta herhangi bir kesintiye uğramasın diye, gerekli hammadde miktarını sağlamakta daha büyük bir hız, düzen ve güven istemine varan çeşitli koşullara bağlıdır.

Bu koşullara ne kadar az uyulursa, dolayısıyla ikmalin hızı, düzeni ve güvenilir oluşu ne kadar eksik ise, üretken sermayenin gizil kısmı o kadar büyük olmak durumundadır, yani üreticinin elinde işlenmeyi bekleyen hammadde, vb. ikmali o kadar fazladır. Bu koşullar, kapitalist üretimin gelişme derecesi ile, şu halde toplumsal emeğin üretkenlik gücündeki gelişme ile ters orantılıdır. Aynı şey bu nedenle, bu biçimdeki ikmal için de geçerlidir.

Bununla birlikte, burada ikmalde bir azalma olarak ortaya çıkan şey (örneğin Lalor'da olduğu gibi), kısmen, sadece meta-sermaye biçimindeki ikmalde, yani asıl anlamda meta-ikmalde bir azalmadır; dolayısıyla bu, yalnız, aynı ikmalde bir biçim değişikliğidir. Örneğin, bir ülkede günlük üretilen kömür miktarı ve bu nedenle kömür sanayiinin çalışma ölçeği ve enerjisi büyük ise, iplikçinin, üretiminin sürekliliğini sağlamak için fazla bir kömür stoku yapmasına gerek yoktur. Kömür ikmalinin düzenli ve güvenli bir biçimde yenilenmesi bunu gereksiz kılmaktadır. İkincisi, bir sürecin ürününün bir başka sürece üretim aracı olarak aktarılabilme hızı, taşıma ve haberleşme kolaylıklarının gelişmesine bağlıdır. Taşımanın ucuzluğu bu sorunda büyük önem taşır. Sözgelimi, taşımanın fiyatının nispeten ucuz olması halinde, kömürün ocaktan iplik fabrikasına durmadan yenilenerek taşınması, büyük miktarda kömür stokunun uzun süre depolanmasından daha pahalı olacaktır. Buraya kadar incelenen bu iki durum üretim sürecinin kendisinden ileri gelir. Üçüncü olarak, kredi sisteminin gelişmesi de bu konuda etkili olur. İplikçi, pamuk, kömür, vb. ikmalinin yenilenmesi için ipliğinin doğrudan satışına ne denli az bağımlı olursa —kredi sistemi ne kadar fazla gelişmişse, bu doğrudan bağımlılık o denli küçük olacaktır—, bu ikmaller nispeten o denli küçük olabilir ve gene

de belli bir ölçekteki sürekli bir iplik üretimi, ipliğin satışındaki tehlikelerden bağımsız bir üretimi sağlar. Dördüncü olarak, pek çok hammadde, yarı-mamul malın, vb. üretimleri için oldukça uzun süreler gerekir. Bu, özellikle tarımın sağladığı bütün hammaddeler için geçerlidir. Üretim sürecinde kesinti olmaması için, eski ürünün yerini yeni ürünün almasına olanak bulunmayan bütün süre için elde belli miktarda hammadde bulunması gerekir. Eğer bu ikmal sanayi kapitalistinin elinde azalıyorsa, bu, sadece onun, tüccarın elinde meta-ikmal biçiminde arttığını gösterir. Ulaştırmanın gelişmesi, sözgelimi Liverpool ithalât depolarında bulunan pamuğun Manchester'e süratle sevkedilmesine olanak sağlıyorsa, fabrikatörler ikmallerini nispeten küçük oranlarda ve gerektiği biçimde ve zamanda yenileyebilir. Ama bu durumda pamuk, Liverpool'lü tüccarların elinde o denli büyük miktarlardan meta-ikmal olarak kalmış olur. İşte dolayısıyla bu, sadece ikmalin bu biçimindeki değişikliktir ve Lalor ile diğerlerinin görmezlikten geldikleri şey de budur. Ama eğer toplumsal sermayeyi gözönüne alacak olursanız, her iki durumda da aynı miktar ürün ikmal biçiminde mevcuttur. Diyelim ki bir yıl süreyle tek bir ülke için gerekli miktar, ulaşımdaki iyileştirmelerle azalır. Çok miktarda yelkenli ve buharlı geminin Amerika ile İngiltere arasında sefer yapması halinde, İngiltere'nin pamuk ikmalini yenileme olanağı artarken, İngiltere'de depolanması gerekli ortalama miktar azalır. Dünya pazarının gelişmesi ve bunun sonucu aynı ticarî malların ikmal kaynaklarının çoğalması da aynı sonucu doğurur. Bu nesneler, çeşitli ülkelerden, farklı aralıklarla parça parça sağlanır.

2. *"Asıl" Meta-İkmal*

Kapitalist üretimde ürünün genel meta biçimine büründüğünü ve üretimin boyutlarının büyümesiyle bunun daha da arttığını görmüş bulunuyoruz. Dolayısıyla, üretim aynı hacimde kalsa bile, daha önceki üretim biçimleri ya da daha az gelişmiş bir aşamadaki kapitalist üretim biçimine göre, ürünlerin çok daha büyük bir kısmı metalar biçiminde bulunurlar. Ve her meta —dolayısıyla, sermaye-değerin varoluş biçimi olarak hizmet eden metalardan başka bir şey olmayan her meta-sermaye— derhal üretim alanında, üret-

ken ya da bireysel tüketim alanına geçmedikçe, yani bu arada pazarda beklemedikçe, meta-ikmalin bir öğesini oluşturur. Eğer üretimin hacmi aynı kalıyorsa meta-ikmal (yani ürünün meta-biçiminin bu yalıtılması ve sabitleşmesi) kendiliğinden kapitalist üretim ile birlikte büyür. Yukarda da gördüğümüz gibi bu yalnız ikmalin biçimindeki bir değişmedir, yani doğrudan üretim ya da tüketim için ayrılan biçimiyle ikmal bir yanda azaldığı için, öte yanda metalar biçimindeki ikmal artmış olur. Bu yalnızca ikmalin toplumsal biçimindeki bir değişikliktir. Aynı zamanda bu, yalnız, meta-ikmalin, toplam toplumsal sermayeye kıyasla nispî büyüklüğünde bir artış değil, mutlak büyüklüğünde de bir artıştır ve nedeni de, toplam ürün kitlesinin, kapitalist üretimin büyümesiyle birlikte büyümesidir.

Kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte üretimin ölçeği gitgide daha az bir biçimde, ürüne olan doğrudan taleple ve gitgide daha fazla bir biçimde, bireysel kapitalistin elinde bulunan sermaye miktarıyla, sermayenin özünde yatan kendisini genişletme zorunluluğu ve üretim sürecinin devam etme ve genişleme gereksinmesiyle belirlenir. Böylece, her belirli üretim dalında, pazarda metalar biçiminde bulunan, yani alıcı peşinde koşan, ürünler kitlesinde zorunlu bir artış vardır. Meta-sermaye biçiminde kısa ya da uzun bir süre için sabitleşmiş sermaye miktarı büyür ve şu halde meta-ikmal de büyür.

Nihayet, toplumun üyelerinin çoğunluğu, ücretli emekçilere, ücretlerini haftalık olarak alan ve bunu günlük harcayan ve bu nedenle de geçim araçlarının ikmal biçiminde kendileri için daima hazır bulundurulması gereken, günügününe yaşayan insanlar haline dönüştürülür. Bu ikmalin ayrı ayrı öğeleri devamlı bir akış halinde olabildiği halde, ikmalin bir bütün olarak akış durumunda kalabilmesi için bunların bir kısmı daima hareketsizleşmelidir.

Bütün bu özelliklerin kökeni, üretimin biçiminde ve ürünün dolaşım sürecinde geçirmek zorunda kaldığı arızî biçim değişikliğindedir.

Ürün-ikmalin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bunların depo edilmesini, korunmalarını sağlamak amacıyla binalar, gemiler, vb., için yatırım yapılması gerekir; ayrıca, zararlı etkilerle mücadele etmek için de, ürünün cinsine göre, şu ya da bu ölçüde üretim aracı ve emek harcanması da gereklidir. İkmal toplumsal yönden

ne denli yoğunsa, maliyetler de o denli küçüktür. Bu yatırımlar daima toplumsal emeğin maddeleşmiş ya da yaşayan bir kısmını —yani, kapitalist biçimde sermaye yatırımını— oluştururlar ve bizzat ürünün oluşmasına girmedikleri için üründen yapılması gerekli indirimlerdir. Toplumsal servetin bu üretken olmayan giderleri zorunludur. Bunlar, meta-ikmalin bir öğesi olarak, varlıkları ister sadece üretimin toplumsal şeklinden, dolayısıyla meta-biçimden ve onun zorunlu biçim değişikliğinden ileri gelsin, isterse, dolaşım sürecine ait ürün-ikmal oluşturan *meta*-ikmal şeklinde olmadığı halde, bütün toplumlarda ortak ürün ikmallerinin ancak özel bir şekli olarak kabul edilen meta-ikmal olsun, toplumsal ürünün korunması için gerekli maliyetlerdir.

Şimdi, bu maliyetlerin, metaların değerini ne ölçüde artırdığı sorulabilir.

Şayet kapitalist, üretim araçları ve işgücü biçiminde yatırdığı sermayeyi ürüne, satışa hazır belli miktarda metaya çevirmiş ise ve bu metalar satılmadan stok halinde kalıyorsa, bu, sadece yatırdığı sermaye-değerin bu süre içerisinde kendisini genişletme sürecindeki durgunluğunu göstermekle kalmaz, bu ikmalin binalarda korunması, ek emek, vb. maliyetleri, gerçek bir kayıp anlamına da gelir. Eğer en sonunda bir alıcı bulabilse bile, bu alıcı, satıcının şu sözlerine kahkahalarla gülecektir: "Mallarımı altı aydır satamadım; bu süre içerisinde bu malların saklanması sadece şu kadar sermayemin atıl kalmasına yolaçmadı, bir de bana şu kadar fazla masrafa maloldu." Alıcı, "*Tant pis pour vous*!"* diye karşılık verir. "İşte na şuracıkta bir başka satıcı daha var ve malları daha evvelsi gün tamamlanmış. Senin malların hem taponlaşmış ve belki de acımasız zaman onları azçok yıpratmış. Bu nedenle senin onları rakibinden daha ucuza satman gerekir."

Bir metaın varoluş koşullarını, onun üreticisinin gerçek üretici ya da kapitalist üretici, yani fiilen ancak gerçek üreticinin temsilcisi olması hiç etkilemez. O, ürününü paraya çevirmek zorundadır. Ürününü metalar biçiminde sabit tutması nedeniyle ortaya çıkan giderler, onun kişisel hesaplarının bir kısmıdır ve alıcıyı hiç ilgilendirmez. Alıcı, onun metalarının dolaşım zamanı için para ödemez. Kapitalist, mallarını, değerlerdeki fiilî ya da umulan kök-

*Vah zavallı vah! —ç.

lü bir değişiklik zamanlarında bile bile piyasaya sürmese bile, bu ek giderleri geri alıp almaması, bu değer değişikliğinin olup olmamasına, bu hesaplarının isabetli ya da isabetsiz oluşuna bağlıdır. Ama bu değer değişiklikleri, onun ek maliyetlerinin sonucu ortaya çıkmaz. Demek oluyor ki, eğer bir ikmalin oluşumu, dolaşımda bir durgunluk yaratırsa, bu yüzden meydana gelen giderler metaların değerini artırmış olmaz. Buna karşılık, dolaşım alanında kalmaksızın, sermaye şu ya da bu süre için meta-biçimde bulunmaksızın, herhangi bir ikmal sözkonusu olamaz; demek ki, tıpkı para rezervi oluşmadan para dolaşımı olamayacağı gibi, dolaşımda durgunluk olmadan da ikmal olamaz. Öyleyse, meta-ikmal olmaksızın da, meta dolaşımı olamaz. Kapitalist, bu zorunluluk ile, M′—P′ hareketinde yüzyüze gelmese bile, P—M hareketinde gelir; kendi meta-sermayesi ile ilgili olarak yüzyüze gelmese bile, kendisi için üretim araçları, işçileri için geçim araçları üreten diğer kapitalistler yönünden bu durumla karşı karşıya kalır.

İkmalin oluşumu ister gönüllü, ister gönülsüz olsun, yani meta üreticisi ister bilerek bir ikmali hazır bulundursun ya da ürünleri, dolaşım sürecinin koşullarının yarattığı satış direnci sonucu, ikmal biçimine girmiş olsun, öyle görünüyor ki, sorunu esasta etkileyemez. Ama, bu sorunun çözümlenmesi için, gönüllü ikmal oluşumunu, gönülsüzünden ayıran şeyi bilmekte yarar vardır. Gönülsüz ikmal oluşumu, dolaşımda, meta üreticisinin bilgisi dışında meydana gelen ve onun iradesini engelleyen bir durgunluktan ileri gelir ya da bu durgunluk ile özdeştir. Peki, gönüllü ikmal oluşumunun özelliği nedir? Her iki halde de satıcı, mallarını her zamankinden daha hızlı bir biçimde elden çıkarma yollarını arar. Ürünlerini daima satışa meta olarak arzeder. Eğer bunları satıştan çekmiş olaydı bu aktüel (ενεργεια) değil ancak potansiyel (ζυναμει) bir meta-ikmal öğesi olurdu. Onun için, bu durumdaki meta, tıpkı eskisi kadar değişim-değeri taşıyıcısıdır ve ancak meta-biçiminden sıyrılıp para-biçime bürünerek ve büründükten sonra bu rolü oynayabilir.

Belli bir süre içerisindeki talebi karşılayabilmek için, meta-ikmalin belli bir hacimde olması gerekir. Alıcılar çevresinin sürekli genişlemesi hesaba katılır. Örneğin, bir günlük gereksinmeyi karşılamak için metaların bir kısmı pazarda devamlı meta-biçimde

kalmak zorunda olduğu halde, diğer kısmı akıcı haldedir ve paraya çevrilir. Açıktır ki, geri kalan kısmının akıcı olmasına karşılık, hareketsiz kısmı sürekli azalır, tıpkı tümüyle satılana kadar ikmalin kendi büyüklüğünün azalması gibi. Metaların durgunluğu demek ki, satılmalarının gerekli bir koşulu oluyor. Ayrıca bu hacmin, ortalama satıştan ya da ortalama talepten büyük olması da gerekir. Aksi halde, bu ortalamanın üzerindeki fazlalık karşılanamazdı. Öte yandan, devamlı çekilmekte olduğu için, ikmalin devamlı yenilenmesi gerekir. Bu yenilenme, bu son durumda, üretimden, meta-ikmalinden başka hiç bir yerden gelemez. Bunun yurt dışından gelip gelmemesinin hiç bir önemi yoktur. Bu yenilenme, metaların yeniden-üretimi için gerekli olan süreye bağlıdır. Meta-ikmal, bütün bu süre için yeterli olmalıdır. İlk üreticinin elinde kalmayıp çeşitli depolardan, toptancının elinden perakendeciye geçmesi, sadece görünüşü değiştirir, işin aslını değil. Toplum açısından, sermayenin bir kısmı, her iki halde de meta-ikmal şeklini, bu metalar üretken ya da bireysel tüketime girene kadar korur. Üretici, doğrudan üretime bağlı kalmamak ve kendisine devamlı ve düzenli bir müşteri sağlamak için, ortalama talebe göre bir stok bulundurmaya çalışır. Üretim dönemlerine tekabül eden, satınalma dönemleri oluşur ve metalar, yerlerini aynı türden yeni metalar alana kadar, uzun ya da kısa süreler için ikmal oluştururlar. Dolaşım sürecindeki ve dolayısıyla dolaşım sürecini de kapsayan yeniden-üretim sürecindeki değişmezlik ve süreklilik, ancak bu gibi ikmallerin oluşmasıyla güvenlik altına alınır.

M, hâlâ pazarda bulunsa bile, M'nin üreticisi için M'—P' hareketinin tamamlanmış olabileceğini unutmamak gerekir. Üretici eğer kendi metalarını, bunlar nihaî tüketiciye satılana kadar, stokta tutmuş olsaydı, birisi metaların üreticisi, diğeri de tüccarı olarak iki sermayeyi hareket halinde tutmuş olacaktı. Metaya, biz, ister bireysel meta, isterse toplumsal sermayenin tamamlayıcı bir kısmı gözüyle bakalım, ikmalin oluşum maliyetlerinin üretici ya da A'dan Z'ye kadar bir dizi tüccarlar tarafından karşılanmasının meta yönünden önemi yoktur.

Toplumsal üretimin belli bir düzeyinde, ya üretken ikmal (gizil üretim fonu) ya da tüketim fonu (tüketim araçları yedeği) olarak bulunacak olan ürünün meta-biçiminden başka bir şey olmadığına

göre, meta-ikmal, bu biçimi ile daha önce mevcut değil idiyse, onun saklanması için gerekli harcamalar, yani ikmal oluşum mali yetleri —bu amaç için harcanan maddeleşmiş ya da canlı emek— sadece ya üretim ya da tüketim için toplumsal fonun sürdürülmesi amacıyla yapılan harcamalardır. Bu harcamaların metaların değerinde neden olduğu artış bu maliyetleri farklı metalar üzerine *pro rata** dağıtır, çünkü maliyet farklı tür metalar için farklıdır. Ve ikmal oluşum maliyetleri toplumsal servetin varlık koşullarından birisini oluşturduğu halde, her zamanki gibi, toplumsal servetten yapılan indirimdir.

Tıpkı para rezervinin oluşumu, para dolaşımının önkoşulu olması gibi, meta-ikmal de, meta dolaşımının bir önkoşulu ve kendisi de meta dolaşımından zorunlu olarak doğan bir biçim olması ölçüsünde, bu görünüşteki durgunluk ancak kendisi bir hareket biçimi olduğu için ve işte ancak bu ölçüler içerisinde böyle bir durgunluk normaldir. Ne var ki, dolaşım haznesinde bekleyen metalar, hızla gelen yeni üretim dalgalarına yer bırakmayacak hale gelip de hazneler aşırı dolgunluk noktasına ulaşınca, tıpkı para dolaşımı tıkandığı zaman iddiharın artması gibi, meta-ikmal de genişler. Bu tıkanıklığın sanayi kapitalistinin depolarında ya da tüccarın ardiyelerinde olması arasında hiç bir fark yoktur. Bu durumda artık meta-ikmal, kesintisiz satışın bir önkoşulu değil, malları satma olanaksızlığının bir sonucudur. Maliyetler gene aynıdır, ama şimdi sırf bir biçimden, yani metaları paraya dönüştürme zorunluluğundan, bu başkalaşımdan geçme güçlüğünden ileri geldiği için artık bunlar metaların değerine girmez ve ancak değerin gerçekleşmesinde indirimler, değer kayıpları teşkil ederler. Normal ve anormal ikmal biçimleri biçim bakımından farklı olmadıkları ve her ikisi de dolaşımı tıkadığı için bu iki olay karıştırılabilir ve bizzat üretimde bulunanı da aldatabilir, çünkü üretici için, sermayesinin dolaşım süreci devam ettiği halde, şimdi el değiştirme ve tüccara ait bulunan metaların dolaşımı tamamen durdurulmuş olabilir. Üretim ile tüketim kabardığı zaman, diğer şeyler eşit kalmak kaydıyla, meta-ikmal de aynı biçimde kabarır. Meta-ikmal aynı hızla yenilenir ve emilir ama hacmi daha büyüktür. Böylece, dolaşımdaki durgunluğun yolaçtığı meta-ikmalin büyüyen hacmi, özellikle kredi sis-

* Herkese düşen pay oranında. —ç.

teminin gelişmesi gerçek hareketi bir esrar perdesiyle gizlediği zaman, yanlışlıkla üretim sürecindeki genişlemenin bir belirtisi gibi görülebilir.

İkmal oluşum maliyetleri şunları kapsar: 1) Ürünlerin kitlesinde nicel bir azalma (örneğin, un ikmalinde olduğu gibi); 2) Nitel yönünden bir bozulma; 3) İkmalin korunması için gerekli maddeleşmiş ve canlı emek.

III. TAŞIMA MALİYETLERİ

Burada, ambalajlama, tasnif, vb. gibi dolaşım maliyetlerinin bütün ayrıntılarına girmek gereksizdir. Genel yasa şudur: *sadece metaların biçim değişikliğinden ileri gelen dolaşım maliyetlerinin hepsi değerlerine katkıda bulunmaz.* Bunlar, yalnız, değerin gerçekleşmesi ya da bir biçimden diğerine çevrilmesi sırasında yapılan harcamalardır. Bu maliyetleri karşılamak için harcanan sermaye (bunun denetimi altında yapılan emek de dahil) kapitalist üretimin *faux frais*'si* arasındadır. Bunların artı-üründen karşılanmaları gerekir ve bunlar, tüm kapitalist sınıfı ilgilendirdiği kadarıyla, artı-değerden ya da artı-üründen bir indirimdir; tıpkı geçim araçlarının satın alınması için bir işçiye gerekli zamanın, bir zaman kaybı olması gibi. Ancak, ulaşım maliyetleri, birkaç kısa söz söylemeden geçilemeyecek kadar önemli bir rol oynar.

Sermaye devresi içerisinde ve onun bir kısmını oluşturan metaların başkalaşımında, toplumsal emekte karşılıklı bir madde değişimi yeralır. Bu karşılıklı madde değişimi, ürünlerin bulundukları yerde bir değişikliği, bir yerden diğerine gerçek hareketlerini gerektirebilir. Gene de, metaların dolaşımı, bunlar fizikî harekette bulunmadan da olabilir ve metalar dolaşmaksızın ve hatta doğrudan bir ürün değişimi yapılmaksızın da ürünlerin taşınması olabilir. A'nın B'ye sattığı bir ev meta olarak dolaşımda bulunduğu halde, bir yerden diğer bir yere gitmiş olmaz. Pamuk ya da dökme demir gibi taşınabilir meta-değerler, bir düzine dolaşım sürecinden geçtikleri, spekülatörler tarafından alınıp satıldıkları halde, bir süre aynı ardiyede kalabilirler.[17] Burada gerçekten hareket

[17] Storck, buna, "*circulation factice*" ("hayalî dolaşım") diyor.
* Beklenmedik masraf. —ç.

eden şey malların kendileri değil, mallar üzerindeki mülkiyet hakkıdır. Öte yandan, toplumsal ürün, ne meta olarak dolaştığı, ne de trampa yoluyla dağıldığı halde, taşıma, İnkalar ülkesinde önemli bir rol oynuyordu.

Dolayısıyla, taşıma sanayii kapitalist üretime dayandığı zaman, dolaşım maliyetlerinin bir nedeni gibi görünürse de, bu özel görünüş biçimi durumu hiç değiştirmez.

Taşımayla ürün miktarı artmış olmaz. Birkaç istisna dışında, ürünlerin taşıma sırasında doğal niteliklerindeki olası değişiklikler, bile bile elde edilen yararlı sonuçlar değildir; bunlar, daha ziyade kaçınılması olanaksız zararlardır. Ne var ki, nesnelerin kullanım-değerleri ancak tüketimleri ile maddeleşir, ve bunların tüketimi, bu şeylerin yer değiştirmesini, dolayısıyla da taşıma sanayiinde ek bir üretim sürecini gerektirebilir. Bu sanayie yatırılmış bulunan üretken sermaye, kısmen ulaştırma araçlarından değer aktarmak, kısmen de ulaştırmada harcanan emek sonucu değer eklemek yoluyla, taşınan ürünlere değer katmış olur. Bu son sözü edilen değer artışı, bütün kapitalist üretimde olduğu gibi, ücretler ile artı-değerin yerine konulmasını içerir.

Her üretim sürecinde —pamuğun tarandığı yerden eğirildiği yere taşınması ya da kömürün ocaktan yüzeye çıkarılması gibi—, emek konusunun yer değiştirmesi ve bunun için gerekli iş araçları ile işgücü büyük bir rol oynar. Son biçimini alan ürünlerin, nihaî mallar olarak, bağımsız bir üretim yerinden uzaktaki bir diğer üretim yerine geçişi aynı olayı ortaya kor, ama daha büyük bir ölçekte. Ürünlerin bir üretken kuruluştan diğerine taşınmasını, bir de, son biçimini almış ürünlerin üretim alanından tüketim alanına geçişi izler. Bu hareketleri tamamlamadan, ürün, tüketim için hazır değildir.

Yukarda gösterildiği gibi, meta üretimi genel yasasına göre: emeğin üretkenliği, yarattığı değerle ters orantılıdır. Bu yasa, diğerleri için olduğu gibi taşıma sanayii için de geçerlidir. Metaların belli bir uzaklığa taşınması için gerekli ölü ve canlı emek miktarı ne kadar az olursa, emeğin üretkenlik gücü o kadar büyüktür ve bunun tersi de doğrudur.[18]

[18] Ricardo taşıma maliyetleri aracılığı ile ürünlerin fiyatını ya da değerini artırmasını ticaretin erdemlerinden biri sayan Say'dan alıntı yapıyor. "Ti-

Taşımanın metalara eklediği değerin mutlak büyüklüğü, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, taşıma sanayiinin üretken gücüyle ters, taşındıkları uzaklık ile doğru orantılıdır.

Taşıma maliyetleri nedeniyle metaların fiyatlarına eklenen değer kısmı, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, hacmi ve ağırlıkları ile doğru, değerleriyle ters orantılıdır. Ama bunu değiştiren pek çok etmen vardır. Taşıma, örneğin, azçok önemli koruma tedbirlerini gerektirir, bu nedenle eşyaların kolay kırılabilir, bozulabilir, patlayabilir, vb. oluşuna bağlı olarak azçok emek ve iş aracı harcamasını gerektirir. Burada demiryolu kralları hayalî türler icadetmekte botanikçiler ile hayvan bilimcilere taş çıkartan deha örnekleri gösterirler. İngiliz demiryollarında malların sınıflandırılması, sözgelimi ciltler doldurur ve ilke olarak, malların çeşitli doğal özelliklerini, taşımanın sayısız zorluklarına ve hileli ücretler almak için sıradan bahanelere dönüştürme genel eğilimine dayanır. "İmalâtta yer alan iyileştirmelerden ve gümrük vergisinin kaldırılmasından bu yana, eskiden kasası 11 sterlin olan cam, şimdi sadece 2 sterlin; ama, taşıma ücreti eskisinin aynı olduğu halde, kanal yoluyla taşındığında eskisinden daha yüksek. İmalâtçılar, bana, eskiden tesisatçıların kullandıkları cam ile cam avadanlıkların, Birmingham'da 50 mil içerisinde tonunun aşağı yukarı 10 şiline taşındığını bildirdiler. Şimdi ise, kırılma tehlikesine karşı alınan ücret bunun üç katıdır, ki [kırılma halinde —ç.] nadiren ödenmesine rıza gösterilir. Kırılma nedeniyle öne sürülen taleplere şirketler daima karşı çıkmaktadırlar."[19] Üstelik, taşıma maliyetleri nedeniyle bir eşyaya eklenen değerin, bu eşyanın değeriyle ters orantılı ol-

caret" diye yazıyor Say, "bize, bir metaı bulunduğu yerde edinebilmemizi ve tüketileceği bir başka yere aktarmamızı sağlar; böylece bize, ilk yerlerindeki fiyatları ile ikinci yerdeki fiyatları arasındaki fark kadar metaın değerini artırma gücünü verir." (J. B. Say, *Traité d'économie politique*, Troisième édition, Paris 1817, c. II, s. 433. —*Ed.*) Ricardo bununla ilgili olarak şöyle der: "Doğru ama, bu ek değer ona nasıl verilir? Birincisi, üretim maliyetine taşıma harcamalarını ekleyerek; ikincisi, tüccarın yaptığı sermaye yatırımları üzerine konan kârı ekleyerek. Bütün diğer metalar, tüketiciler tarafından satın alınmazdan önce bunlara üretimlerinde ve taşınmalarında daha fazla emek harcandığı için nasıl daha değerli hale geliyorlarsa, bu meta da ancak bu aynı nedenle daha değerlidir. Bundan, ticaretin üstünlüklerinden biri olarak sözedilmemelidir." (Ricardo, *Principles of Political Economy*, 3. ed., London 1821, s. 309, 310.)

[19] "Demiryolları Kraliyet Komisyonu", s. 31, n° 630.

ması gerçeği, demiryolu krallarına, bu mallara değerleriyle doğru orantılı bir vergi koymak için özel bir bahane sağlamış oluyor. Sanayiciler ile tüccarların bu konudaki yakınmaları sözü edilen rapordaki ifadelerin her sayfasında bulunabilir.

Kapitalist üretim biçimi, taşıma ve ulaştırma araçlarındaki gelişmeyle olduğu kadar, taşımadaki —artan ölçekteki— yoğunlaşma ile de münferit metaların taşıma maliyetlerini azaltmaktadır. Bu üretim biçimi, birincisi, ürünlerin büyük çoğunluğunu metalara çevirmek, ikincisi de yerel pazarların yerine uzak pazarları koymak suretiyle, metaların taşınması için harcanan canlı ve maddeleşmiş emeğin miktarını artırmaktadır.

Dolaşım, yani metaların mekân içerisinde fiilî hareketi, kendisini metaların taşınmasına indirgemektedir. Taşıma sanayii, bir yandan üretimin bağımsız bir kolunu ve böylece de üretken sermayenin ayrı bir yatırım alanını oluşturmaktadır. Öte yandan ise, onun ayırıcı özelliği, dolaşım süreci *içerisinde* ve dolaşım süreci *için*, üretim sürecinin bir devamı olarak görünmesidir.

İKİNCİ KISIM

SERMAYENİN DEVRİ

YEDİNCİ BÖLÜM

DEVİR ZAMANI VE DEVİR SAYISI

BELLİ bir sermayenin tüm devir zamanının, onun dolaşım zamanı ile üretim zamanının toplamına eşit olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu, sermaye-değerin belirli bir biçim içerisinde yatırıldığı andan, işleyen sermaye-değerin aynı biçim içerisinde geriye dönmesine kadar geçen süredir.

Kapitalist üretimin itici gücü, daima, yatırılan değer aracılığı ile artı-değer yaratmaktır; yatırılan bu değerin, kendi bağımsız biçimi içerisinde, yani para-biçim içerisinde ya da metalar biçiminde olmasının önemi yoktur, değer-biçim, yatırılan metaların fiyatında yalnızca ideal bir bağımsızlığa sahip olur. Her iki halde de bu sermaye-değer, dairesel hareketi sırasında çeşitli varlık biçimlerinden geçer. Kendisi ile olan özdeşliği kapitalistlerin defterlerinde ya da hesap parası biçimi içerisinde sabitleştirilmiştir.

Ister P ... P′ biçimini, ister R ... R biçimini alalım, bunun anlamı şudur: (1) yatırılmış değer, sermaye-değerin işlevini görür ve artı-değer yaratmıştır; (2) sürecini tamamladıktan sonra, süreci başlattığı biçime tekrar dönmüştür. Yatırılmış değer P'nin kendini genişletmesi, ve aynı zamanda sermayenin bu biçime (parabiçime) tekrar dönüşü, P P′'nde açıkça görülmektedir. Ama aynı şey, ikinci biçim içinde de olmaktadır. Çünkü, R'nin başlangıç noktası, belli bir değere sahip üretim öğelerinin, metaların varlığıdır. Bu biçim, bu değerin (M′ ve P′'nün) kendini genişletmesini ve ilk biçime tekrar dönmesini içerir, çünkü ikinci R'de yatırılmış değer gene ilk yatırıldığında sahip bulunduğu üretim öğeleri biçimine sahiptir.

Daha önce şunu görmüştük: "Üretim, biçim olarak kapitalist ise, yeniden-üretimin biçimi de aynı olur. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki, iş süreci sermayenin kendisini genişletmesi yolunda bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden-üretim sürecinde de, yatırılmış değeri, sermaye olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmenin aracından başka bir şey değildir." (Buch I, Kap XXIII, s. 588.)*

Üç biçim (I) P ... P′, (II) R ... R, ve (III) M′ ... M′, şu farklılıkları gösterirler: biçim II'de, R R, sürecin yenilenmesi, yeniden-üretim süreci bir gerçek olarak ifade edildiği halde, biçim I'de sadece bir gizillik olarak ifade edilir. Ama her ikisi de biçim III'ten, yatırılan sermaye-değerin —ister para ister üretimin maddî öğeleri biçiminde yatırılmış olsun— çıkış noktası ve bu nedenle de aynı zamanda dönüş noktası olmasıyla ayrılır. P ... P′'nde bu dönüş P′ = P + *p* ile ifade edilir. Eğer süreç aynı ölçekte yenilenmiş ise P gene çıkış noktasıdır ve *p* sürece girmez, ama sadece P'nin sermaye olarak kendisini genişlettiğini ve dolayısıyla artı-değer *p*'yi yarattığını, ama bunu sürece almadığını gösterir. R ... R biçiminde, üretim öğeleri biçiminde yatırılan sermaye-değer R, gene aynı şekilde çıkış noktasıdır. Bu biçim, kendisine ait sermaye genişlemesini de içerir. Eğer basit yeniden-üretim olursa, aynı sermaye-değer, aynı süreci, aynı R biçiminde yeniler. Eğer birikim olmuşsa R′ (değer büyüklüğü olarak M′'ne ve P′'ne eşittir), süreci, genişlemiş sermaye-değer olarak tekrar açar. Ama süreç, ön-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmiüçüncü Bölüm, s. 604. —*Ed.*

cekinden daha büyük bir sermaye-değer ile olmakla birlikte, başlangıç biçimindeki yatırılan sermaye-değer ile tekrar başlar. Biçim III'te tersine, sermaye-değer, sürece bir yatırım olarak değil, zaten genişlemiş bir değer olarak yatırılmış bulunan sermaye-değerin bir kısmından başka bir şey olmayan metalar biçimi içerisinde mevcut toplam servet olarak başlar. Bu son biçim, bireysel sermaye hareketlerinin toplam toplumsal sermaye hareketleriyle olan ilişkisi yönünden tartışıldığı Üçüncü Kısım için önemlidir. Ama bu, ister para, ister metalar biçiminde olsun, daima sermaye-değer yatırımı ile başlayan ve dönen sermaye-değerin daima yatırılmış olduğu biçim içerisinde geri dönmesini gerektiren sermaye devri ile ilişkili olarak kullanılmamalıdır. I ve II devrelerinin birincisi artı-değer oluşumunda esas olarak devrin etkisinin incelenmesinde, ve ikincisi de ürün yaratılmasındaki etkisinin incelenmesinde yararlıdır.

İktisatçılar, farklı devre biçimleri arasındaki ayrımlar üzerinde uzunboylu durmadıkları gibi, bunları, sermayenin devri ile bağıntısı yönünden de ayrı ayrı incelememişlerdir. Bireysel kapitalistlere egemen olduğu ve hatta para, sırf hesap parası biçiminde bile olsa çıkış noktası olarak hesaplarında kendilerine yardımcı olduğu için, iktisatçılar, genellikle P   P′ biçimini gözönünde tutarlar. Başkaları, ister meta, ister para biçiminde olsun, geri dönüşlerin biçimini hiç dikkate almaksızın, hasılatın elde edildiği noktaya kadar, üretim öğeleri biçimindeki yatırımlarla başlarlar. Örneğin "Ekonomik Devir, ... yatırımların yapıldığı andan hasılatın elde edildiği zamana kadar bütün üretim süreci. Tarımda, bunun başlangıcı, tohumların ekildiği ve sonu da, hasat zamanıdır." S. P. Newman, *Elements of Political Economy*, Andover and New York, s. 81. Diğerleri ise M′ (üçüncü biçim) ile başlıyor: Th. Chalmers, *On Political Economy*, 2. baskı, Glasgow 1832, s. 85 vd. adlı yapıtında şöyle diyor: "Ticaret âlemi, ekonomik devir diye adlandıracağımız bir dönüş hareketi olarak anlaşılabilir; burada bir dönüş, girişimle başlar ve bir dizi ticarî işlemlerle tekrar çıkış noktasına dönmüş olur. Bunun başlangıcı, kapitalistin sermayesini kendisine geri getiren hasılatı elde ettiği nokta olarak alınabilir: böylece işçilerini yeni baştan çalıştırmaya; işçileri arasında nafakalarını ya da geçimlerini sağlayabilecekleri şeyi ücret olarak dağıt-

maya; bunlardan, son halini almış işleri, özellikle ticaretini yaptığı nesneleri elde etmeye; bu nesneleri pazara getirmeye ve burada, satış yapmak ve bunun sonucu o dönemin tüm yatırımları karşılığında bir hasılat elde ederek bir dizi hareketlerin çizdiği yörüngeyi sonuçlandırmaya devam eder."

Herhangi bir kapitalistin bir üretim koluna yatırdığı tüm sermaye-değer, devresini tamamlayan ne olursa olsun, tekrar kendisini başlangıçtaki biçimi içerisinde bulur ve şimdi aynı süreci tekrarlayabilir. Eğer değer, kendini sermaye-değer olarak devam ettirecekse ve artı-değer yaratacaksa, bunu tekrarlamalıdır. Bir bireysel devre, bir sermayenin hayatında devamlı tekrarlanan bir kesimden, böylece bir dönemden başka bir şey değildir. P ... P′ döneminin sonunda sermaye gene para-sermaye biçimindedir ve, yeniden-üretimi ya da kendisini genişletme sürecini kapsayan bir dizi biçim değişikliklerinden yeni baştan geçer. R ... R dönemi sonunda sermaye tekrar üretim öğeleri biçimini alır ve bunlar devresini yenilemesinin önkoşullarıdır. Bir sermaye tarafından çizilen ve bireysel bir hareket değil de devresel bir süreç amaçlayan devreye, onun devri denir. Bu devrin süresini, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamı belirler. Bu toplam zaman, sermayenin devir zamanını oluşturur. Tüm sermaye-değerin bir devre dönemi ile bir sonraki zaman aralığını, sermayenin hayat sürecindeki devreselliği ya da bir başka deyişle, bir ve aynı sermaye-değerin yenilenme, tekrarlanma, kendisini genişletme veya üretim süreci zamanını ölçer.

Bazı sermayelerin devir zamanını hızlandıran ya da kısaltan tek tek serüvenlerinden ayrı olarak bu zaman, farklı yatırım alanlarında birbirinden farklıdır.

Tıpkı işgününün, işgücünün işlevini ölçmede doğal birim olması gibi, yıl da, işleyen sermayenin devirlerinin ölçülmesinde doğal birimdir. Bu birimin doğal temeli, kapitalist üretimin anayurdu olan ılımlı iklim bölgesindeki en önemli ürünlerin, yıllık ürünler olmasıdır.

Eğer devir zamanının ölçü birimi olarak yılı Z ile, belli bir sermayenin devir zamanını z ile ve devir sayısını n ile gösterirsek, $n = Z/z$ olur. Örneğin, devir zamanı z üç ay ise n, 12/3'e yani 4'e eşittir; sermaye her yıl dört defa devredilmektedir. Eğer $z = 18$

ay ise $n = 12/18 = 2/3$, ya da sermaye bir yılda devrinin ancak üçte-ikisini tamamlıyor demektir. Eğer devir zamanı birkaç yıl ise, bu, bir yılın katları ile hesaplanır.

Kapitalist bakış açısından sermayesinin devir zamanı, sermayesini, artı-değer yaratmak ve ilk biçimi içerisinde geri almak üzere yatırması gerekli zamandır.

Devrin, üretim ve kendini genişletme süreçleri üzerindeki etkisini daha yakından incelemeden önce, sermayeye dolaşım sürecinden eklenen ve devrinin biçimini etkileyen yeni iki biçimi incelememiz gerekiyor.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SABİT SERMAYE VE DÖNER SERMAYE

I. BİÇİM AYRILIKLARI

Yaratılmasına katkıda bulunduğu ürünler yönünden, değişmeyen sermayenin bir kısmının, üretim sürecine girdiği belirli kullanım-biçimini koruduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz. (Buch I, Kap. IV.)* Böylece, durmadan tekrarlanan iş sürecinde aynı işlevleri uzun ya da kısa süreler için yerine getirmektedir. Bu, örneğin sınaî binalara, makinelere, vb. kısacası *iş araçları* adı altında topladığımız her şeye uygulanır. Değişmeyen sermayenin bu kısmı, ürüne, kendi-değişim değeri ile birlikte kullanım-değerinden kaybettiği oranda değer katar. Bu değer taşınması ya da üretim araçlarından yaratılmalarına yardım ettikleri ürüne bu biçimdeki değer geçişi, ortalamaların hesaplanmasıyla saptanır. Üretim araçlarının, üretim sürecine girdikleri andan, tamamen harcandıkları, tü-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci Bölüm. —*Ed.*

kenip gittikleri, aynı türden bir yenisiyle değiştirilmek ya da yeniden üretilmek zorunda bulundukları ana kadarki işlevinin ortalama süresiyle ölçülür.

Demek oluyor ki, bu, değişmeyen sermayenin bu kısmının, asıl iş araçlarının bir özelliğidir:

Sermayenin bir kısmı, değişmeyen sermaye, yani üretim araçları biçiminde yatırılmıştır ve bu üretim araçları, bu sürece girdikleri bağımsız kullanım-biçimlerini korudukları süre boyunca, iş sürecinin etmenleri olarak işlev yaparlar. Son biçimini alan ürün ve bu nedenle de, ürüne dönüştükleri ölçüde bu ürünün yaratıcıları, üretim sürecinden çıkarlar ve bir meta olarak üretim alanından dolaşım alanına geçerler. Ama iş araçları, bir kez girdiler mi, üretim alanını bir daha terketmezler. İşlevleri onları orada tutar. Yatırılan sermaye-değerin bir kısmı, süreçteki iş araçlarının işlevlerince belirlenen bu biçim içerisinde *sabit* hale gelirler. Bu işlevin yerine getirilmesinde ve böylece iş araçlarının yıpranıp aşınmasıyla, bunların değerinin bir kısmı ürüne geçtiği halde diğeri iş araçlarında ve dolayısıyla üretim sürecinde sabit kalır. Bu biçimde sabit kalan değer, iş aracı eskiyene, değeri uzun ya da kısa bir sürede devamlı tekrarlanan bir dizi iş sürecinden çıkan ürünler kitlesine dağılarak yıpranana kadar devamlı azalır. Ama, bunlar iş aracı olarak etkinliklerini sürdürdükleri ve aynı türden yenileriyle değiştirilmeleri gerekmediği sürece, belli miktarda bir değişmeyen sermaye-değer bunlarda sabit kalırken, başlangıçta onlarda sabit bulunan değerin diğer kısmı ürüne aktarılır ve bu yüzden meta-ikmalin bir kısmı olarak dolaşıma devam eder. Bir araç ne kadar uzun ömürlü olur, ne kadar yavaş eskirse, değişmeyen sermaye değeri o kadar uzun zaman bu kullanım-biçim içerisinde sabit kalır. Ama dayanıklılığı ne olursa olsun, değerini aktarma oranı daima tüm işlev yapma zamanı ile ters orantılıdır. Eğer eşit değerde iki makineden biri beş diğeri on yılda eskiyorsa, bunlardan ilki aynı sürede ikincisinin iki katı değer aktarır.

Sermaye-değerin iş aracında sabit bulunan bu kısmı diğerleri gibi dolaşımda bulunur. Bütün sermaye-değerlerin devamlı dolaşımda bulunduğunu ve bu anlamda bütün sermayelerin döner sermaye olduğunu genel olarak görmüştük. Ama sermayenin şimdi incelemekte olduğumuz kısmının dolaşımı ayrı bir özellik taşır. Her

şeyden önce bu kısım, kullanım-biçimi içerisinde dolaşmaz, dolaşan şey sadece onun değeridir ve bu, derece derece, meta olarak dolaşan ürüne geçmesi oranında parça parça yer alır. İşlev yaptığı bütün süre boyunca değerinin bir kısmı daima, üretilmesine yardımcı olduğu metalardan bağımsız olarak kendisinde sabit kalır. Değişmeyen sermayenin bu kısmına *sabit sermaye* biçimini veren özellik işte budur. Üretim sürecine yatırılmış sermayenin diğer bütün maddî kısımları, bunun karşıtı olarak, *döner,* ya da *akıcı sermayeyi* oluşturur.

Bazı üretim araçları maddî olarak ürüne girmezler. Buharlı bir makinenin tükettiği kömür gibi, iş araçlarının işlevlerini yerine getirirken tükettikleri ya da aydınlatmak için kullanılan gaz, vb. gibi sadece işleme yardımcı malzemeler böyledirler. Ürünlerin değerinin bir kısmını oluşturan, yalnızca bunların değerleridir. Ürün, kendi dolaşımı içerisinde bu üretim araçlarının değerini dolaştırır. Onların sahip oldukları bu özellikleri, sabit sermaye ile ortaktır. Ama, girdikleri her iş sürecinde bütünüyle tüketilirler ve bunun için de yerlerinin her yeni iş sürecinde aynı türden yeni üretim araçlarınca tümüyle doldurulması gerekir. Bunlar işlevlerini yerine getirirken kendi bağımsız kullanım-biçimlerini korumazlar. Bu yüzden de bunlar, işlevlerini yerine getirirken, sermaye-değerin hiç bir kısmı, ne eski kullanım-biçimleri içinde, ne de maddî biçimleri içinde sabittir. Yardımcı malzemenin bu kısmının maddî olarak ürüne geçmeyip, ürünün değerine ancak kendi değerlerine göre, bu değerin bir kısmı olarak girmeleri ve bunun getirdiği şeyler, yani bu maddelerin işlevlerinin kesenkes üretim alanıyla sınırlı olması durumu, Ramsay gibi iktisatçıları, bunları sabit sermaye olarak sınıflandırma yanılgısına (Ramsay aynı zamanda sabit sermayeyi değişmeyen sermaye ile de karıştırmıştır) düşürmüştür.*

Ürüne maddî olarak giren üretim araçlarının bu kısmı, yani hammaddeler, vb. böylece kısmen, sonradan onun bireysel kullanım nesneleri olarak bireysel tüketime girmesini sağlayan biçimlere bürünürler. Asıl anlamıyla iş araçları denen araçlar, sabit sermayenin bu maddî taşıyıcıları ancak üretken olarak tüketilirler, bireysel tüketime giremezler, çünkü, yaratılmasına yardım ettikleri ürüne ya da

* Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des *Kapitals*), 3 Teil, Berlin 1962, s. 323-25. —*Ed.*

kullanım-değerine girmeyip, tamamen eskiyene kadar kendi bağımsız biçimlerini korurlar. Taşıma araçları bu kuralın bir istisnasıdır. Üretken işlevlerini yerine getirdikleri sırada yarattıkları yararlı etki, yani üretim alanında kaldıkları sırada, yer değiştirme, aynı anda, örneğin, yolcunun bireysel tüketimine geçer. Yolcu bunların kullanımı için, diğer tüketim nesnelerinin kullanımı için yaptığı gibi ödemede bulunur. Örneğin kimya sanayiinde ham ve yardımcı maddelerin karıştığını gördük.* Aynı şey, iş araçları ile yardımcı ve hammaddeler için de doğrudur. Tarımda da gene, toprağın iyileşmesi için eklenen maddeler kısmen yetiştirilen bitkilere geçer ve ürünün oluşmasına yardım eder. Öte yandan bunların etkisi, uzun bir döneme, diyelim dört ya da beş yıla dağıtılmış olur. Bunların bir kısmı bu nedenle maddeten ürüne geçer ve böylece değerini ürüne nakleder, oysa diğer bir kısmı eski kullanım-biçimi içerisinde sabit kalır ve değerini korur. Üretim aracı olmaya devam eder ve bunun için de sabit sermaye biçimini korur. Bir iş hayvanı olarak öküz, sabit sermayedir. Eğer kesilip yenirse, artık ne iş aracı, ne de sabit sermaye olarak işlev yapar.

Üretim araçlarına yatırılan sermaye-değerin bir kısmının, sabit sermaye niteliğine sahip bulunmasını belirleyen şey, sırf bu değerin kendine özgü dolaşım biçimidir. Bu belirli dolaşım biçimi, iş araçlarının değerini ürüne aktardıkları ya da üretim süreci sırasında değer yaratıcısı olarak hareket ettikleri belirli biçimden doğar. Bu biçim gene, iş araçlarının iş sürecinde işlev yapma belirli biçiminden doğar.

Bir iş sürecinden ürün olarak çıkan bir kullanım-değerinin bir diğerine üretim aracı olarak girdiğini biliyoruz.** Bir ürünü sabit sermaye yapan şey, ancak, onun bir üretim sürecinde iş aracı olarak işlev yapmasıdır. Ama üretim sürecinden meydana geldiği anda, henüz, o, hiç bir şekilde sabit sermaye değildir. Örneğin, makine fabrikatörünün bir ürünü ya da metaı olarak bir makine onun meta sermayesine dahildir. Onu satın alan kapitalistin elinde üretken biçimde kullanılana kadar sabit sermaye halini almaz.

Diğer koşullar eşit olmak kaydıyla, sabitlik derecesi, iş aracının dayanıklılığı ile artar. İş araçlarında sabit bulunan sermaye-değer

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 207-208. —*Ed.*
** *Ibid.*, s. 207. —*Ed.*

ile, bu değerin tekrarlanan iş süreçleri içerisinde ürüne aktardığı kısmı arasındaki büyüklük farkını belirleyen şey işte bu dayanıklılıktır. Bu değer ne derece ağır aktarılırsa —iş sürecinin her tekrarında iş aracının verdiği değerin hızı ne denli yavaş olursa— sabit sermaye o kadar büyük ve üretim sürecinde kullanılan sermaye ile burada tüketilen sermaye arasındaki fark o kadar fazla olur. Bu fark yok olur olmaz, iş aracı yararlılık sürecini tamamlamış, kullanım-değeri ile birlikte değerini de yitirmiş olur. Bundan böyle artık bir değer taşıyıcısı değildir. Bir iş aracı, değişmeyen sermaye bütün öteki maddî taşıyıcıları gibi, ürüne, ancak kullanım-değeri ile birlikte kendi değerinden de kaybetmesi ölçüsünde değer kattığı için, bu kullanım-değerini ne kadar yavaş kaybederse, o kadar uzun zaman üretim sürecinde kalacağı, değişmeyen sermaye-değerin kendisinde sabit kalacağı, dönemin de o denli uzun olacağı açıktır.

Yardımcı maddeler, hammaddeler, son şeklini almamış nesneler, vb. gibi tam anlamıyla bir iş aracı olmayan bir üretim aracı eğer aktarılan değer ve dolayısıyla değerinin dolaşım biçimi bakımından iş araçları gibi hareket ediyorsa, bu da gene, sabit sermayenin maddî bir taşıyıcısı, bir varlık biçimidir. Yukarda sözü edilen, toprağın iyileştirilmesi konusunda durum böyledir; toprağa katılan bu kimyasal maddelerin etkisi birkaç üretim dönemine ya da yıla dağılır. Burada değerin bir kısmı, kendi bağımsız biçimi ya da sabit sermaye biçimi içersinde, ürünün yanısıra varolmaya devam ettiği halde, diğer kısmı ürüne geçmiştir ve bunun için de onunla birlikte dolaşımda bulunmaktadır. Bu durumda, ürüne giren yalnız sabit sermayenin değerinin bir kısmı değil, aynı zamanda, değerin bu kısmının içinde varolduğu kullanım-değeri, tözdür de.

Bu temel yanılgıdan —yani, "sabit" ve "döner sermaye" kategorilerini, "değişmeyen" ve "değişen sermaye" kategorileri ile karıştırmadan— ayrı olarak, iktisatçıların şimdiye kadar kavramların tanımında düştükleri karışıklık her şeyden önce şu noktalara dayanır:

Kişi, iş araçlarına özgü bazı maddî özellikleri, doğrudan doğruya sabit sermayenin özellikleri haline getirmektedir; örneğin, diyelim bir evin fiziksel hareketsizliğini. Ne var ki, bu gibi durumlarda, gene aynı biçimde sabit sermaye olan diğer iş araçlarının

bunun tam karşıtı özelliğe sahip bulunduğunu tanıtlamak daima kolaydır; örneğin, diyelim bir geminin fiziksel hareketliliği.

Ya da, değerin dolaşımından ileri gelen ekonomik biçim, kesinliğini, nesnel bir özellikle karıştırmaktadır; kendiliklerinden hiç bir biçimde sermaye olmayıp, daha çok, yalnızca belli toplumsal koşullar altında sermaye haline gelen nesneler, sanki *kendiliklerinden* ve taşıdıkları nitelik gereği, belli bir biçim içinde, ya sabit ya da döner sermaye haline gelebilirlermiş gibi. Her iş süreci içerisinde, üretim araçlarının bu sürecin yer aldığı toplumsal koşul ne olursa olsun, iş araçlarına ve iş konularına bölündüğünü gördük (Buch I, Kap V).* Ama bunların her ikisi de, ancak kapitalist üretim biçimi altında, bundan önceki kısımda gösterildiği gibi "üretken sermaye" haline geldiklerinde sermaye olurlar. Temeli iş sürecinin niteliğinde bulunan, iş araçları ile iş konusu arasındaki ayrım böylece yeni bir biçim içerisinde yansıyor: sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrım. Bir iş aracı işlevini yerine getiren bir şey, ancak o zaman, sabit sermaye halini alıyor. Eğer maddî özellikleri nedeniyle iş araçlığı işlevi dışında başka işlevleri de yerine getirebilirse, bu gördüğü belirli işleve bağlı olarak sabit sermaye olabilir ya da olamaz. Sığırlar iş hayvanı olarak sabit sermayelerdir; ama kesim hayvanı olarak, sonunda dolaşıma bir ürün olarak katılan hammaddedir; yani sabit değil, döner sermayedirler.

BİR üretim aracının, birbiriyle ilişkili, devamlı ve bu nedenle de bir üretim dönemi —yani, bir ürünün son halini alması için gerekli tüm üretim zamanı— oluşturan tekrarlanan iş süreçleri içerisinde salt uzunca bir süre yer alıyor olması, tıpkı sabit sermayenin yaptığı gibi, kapitalisti, yatırımlarını uzun ya da kısa vadeli yapmaya zorlar, ama bu, onun sermayesini sabit sermaye yapmaz. Örneğin, tohum, sabit sermaye değil, sadece üretim sürecinde aşağı yukarı bir yıl kalan hammaddedir. Bütün sermayeler, üretken sermaye olarak işlev yaptıkları sürece üretim sürecinde kalırlar ve bu nedenle, maddî biçimleri, işlevleri ve değerlerinin dolaşım biçimleri ne olursa olsun, üretken sermayenin bütün öğeleri için de durum budur. Bu yer alış süresinin uzun ya da kısa oluşu —bu,

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Bölüm. —*Ed.*

sözkonusu üretim sürecinin türüne ya da amaçlanan yararlı etkiye bağlı bir sorundur— sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı etkilemez.[20]

İşin genel koşullarını içeren iş araçlarının bir kısmı, iş aracı olarak üretim sürecine girer girmez ya sınırlandırılır, yani örneğin makineler gibi üretken işlevi için hazırlanır, ya da toprağın iyileştirilmesi, fabrika binaları, yüksek fırınlar, kanallar, demiryolları, vb. gibi daha başlangıçta, taşınamaz, sınırlı biçimleri içerisinde üretilmiş bulunurlar. İş aracının, içerisinde işlev yapacağı üretim sürecine devamlı bağlılığı burada aynı zamanda onun fiziksel varlık biçimi yüzündendir de. Öte yandan, bir iş aracı fiziksel olarak devamlı yer değiştirebilir, oradan oraya gidebilir ve gene de devamlı olarak üretim sürecinde kalabilir; örneğin, bir lokomotif, bir gemi, iş hayvanları, vb. gibi. Bir durumda hareketsizlik ona sabit sermaye niteliğini kazandırmadığı gibi, diğer durumda hareketlilik onu bu nitelikten yoksun bırakmaz. Ama bazı iş araçlarının bir yerde sınırlandırılması, sıkı sıkıya bir yere bağlanması olgusu, sabit sermayenin bu kısmına, ulusların ekonomisinde özel bir rol yükler. Bunlar ülke dışına gönderilemez, dünya pazarında metalar olarak dolaşamazlar. Bu sabit sermaye üzerindeki sahiplik hakkı değişebilir, alınıp satılabilirler ve bu ölçüde de zihinsel olarak dolaşabilirler. Bu mülkiyet hakkı, sözgelişi hisse senetleri şeklinde, dış pazarlarda bile dolaşabilir. Ama bu tür sabit sermayeye sahip olan kişilerdeki bir değişme, ulusal servetin hareketsiz ve maddî bakımdan sabit kısmının, hareketli kısmıyla ilişkisini değiştirmez.[21]

SABİT sermayenin bu kendine özgü dolaşımı, kendine özgü bir devirle sonucunu verir. Değerin, aşınıp yıpranmayla maddî biçimini kaybeden kısmı, ürünün değerinin bir kısmı olarak dolaşır. Ürün, kendi dolaşımı aracılığı ile kendisini metalardan paraya çevirir; dolayısıyla aynı şey, ürünün dolaşıma soktuğu iş aracının değer-kısmına da uygulanır ve bu değer, bu iş aracının, üretim

[20] Neyin sabit, neyin döner sermaye olduğunu saptamanın güçlüğü nedeniyle Herr Lorenz Stein bu ayrımın sadece konunun incelenmesinin kolaylaştırılması amacıyla yapıldığını sanıyor.

[21] Elyazması IV'ün sonu, II'nin başlangıcı. —*F.E.*

sürecinde değer taşıyıcılığından kaybetmesi oranında, dolaşım sürecinden para biçiminde çıkar. Değeri böylece çifte bir varlık kazanır. Bir kısmı üretim sürecine ait bulunan kullanım-biçimine ya da madde biçimine bağlı kalır. Diğer kısmı, kendisini bu biçimden para biçimine bürünerek sıyırır. Kendi maddî biçimi içerisinde varolan iş aracının değerinin bu kısmı, işlevini yerine getirirken devamlı azaldığı halde, paraya dönüşen kısım devamlı artar ve bu, araç nihayet tükenene ve tüm değeri gövdesinden ayrılarak paraya çevrilene kadar sürer. Burada, üretken sermayenin bu öğesinin devrindeki özellik açıkça ortaya çıkar. Değerinin paraya dönüşmesi, bu değeri taşıyan metaın para haline gelmesine ayak uydurur. Ama bu para-biçimden tekrar bir kullanım-biçime çevrilmesi, metaların diğer üretim öğelerine çevrilmelerinden ayrı olarak yer alır ve daha çok kendi yeniden-üretim dönemi, yani iş aracının eskidiği ve aynı türden bir yenisiyle değiştirilmesi gerektiği süreyle belirlenir. Eğer 10.000 sterlin değerinde bir makine, diyelim on yıllık bir dönem dayanırsa, o zaman, bu makine için başlangıçta yatırılan değerin devir süresi on yıl olur. Bu süre sona erene kadar yenilenmesi gerekmez ve bu maddî biçimi içerisinde işlev yapmaya devam eder. Bu arada değeri, sürekli üretilmelerine yardımcı olduğu metaların değerinin bir kısmı olarak parça parça dolaşır ve böylece yavaş yavaş paraya dönüşür; bu durum, nihayet on yılın sonunda bütünüyle para biçimine bürünene ve paradan tekrar makineye çevrilene, bir başka deyişle devrini tamamlayana kadar devam eder. Bu yeniden-üretim zamanı gelene kadar, değeri, başlangıç olmak üzere bir para yedek fonu biçiminde yavaş yavaş birikir.

Üretken sermayenin geri kalan öğeleri, kısmen, yardımcı ve hammadde olarak varolan değişmeyen sermaye öğelerini, kısmen de işgücüne yatırılan değişen sermaye öğelerini içerir.

İş süreci ile artı-değer üretim sürecinin tahlili (Buch I, Kap. V),* bu farklı öğelerin, ürünlerin yaratıcıları ve değerlerin yaratıcıları olarak tamamen farklı hareket ettiklerini göstermişti. Değişmeyen sermayenin, yardımcı ve hammaddeleri kapsayan kısmının değeri —tıpkı iş aracını kapsayan kısmı gibi— ürünün değerinde sadece aktarılmış değer olarak tekrar ortaya çıktığı halde,

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Bölüm. —*Ed.*

işgücü, iş süreci aracılığı ile ürüne, kendi değerinin bir eşdeğerini ekler, bir başka deyişle, değerini fiilen yeniden üretir. Ayrıca, yardımcı maddelerin bir kısmı —yakıt, aydınlatıcı gaz, vb.— ürüne maddeten girmeksizin iş sürecinde tüketildiği halde, diğer bir kısmı ürüne maddeten girer ve onun maddî özünü oluşturur. Ama bütün bu farklılıklar, dolaşım ve dolayısıyla devir biçimi yönünden önemsizdir. Yardımcı ve hammaddeler, ürünün yaratılmasında bütünüyle tüketildikleri için değerlerini tümüyle ürüne aktarırlar. Böylece bu değer, ürün tarafından kendi bütünlüğü içerisinde dolaşıma sokulur ve kendisini paraya, sonra da paradan tekrar metaın üretim öğelerine dönüştürür. Devri, sabit sermayeninki gibi kesintiye uğramayıp, biçimlerinin bütün devrelerinden kesintiye uğramaksızın geçer, öyle ki üretken sermayenin bu öğeleri devamlı olarak aynen yenilenir.

Üretken sermayenin işgücüne yatırılmış bulunan değişen kısmına gelince, işgücünün belirli bir süre için satın alındığı unutulmamalıdır. Kapitalist, işgücünü satın alıp da üretim sürecinde somutlaştırdığı anda, bu işgücü, sermayesinin bir kısmını, değişen kısmını oluşturur. İşgücü günde belli bir süre faaliyette bulunarak ürüne tüm gün boyunca yalnız kendi değerini eklemekle kalmaz, ayrıca bunun üzerinde bir de artı-değer katar. Biz, şimdilik bu artı-değeri ele almayacağız. İşgücü satın alındıktan ve işlevini diyelim bir hafta için yerine getirdikten sonra, satın alınması, alışılagelen zaman aralıkları içerisinde sürekli yenilenmelidir. İşgücünün, işlevini yerine getirdiği sürece ürüne eklediği ve ürünün dolaşımı sonucu paraya dönüştürülen değerinin eşdeğeri, devamlı olarak paradan işgücüne çevrilmek, yani devamlı olarak kendi biçim devrelerinin tümünden geçmek zorundadır; yani sürekli üretim devresinin kesintiye uğramaması için bu değerin devredilmesi gerekir.

Demek oluyor ki, üretken sermayenin değerinin işgücüne yatırılmış bulunan kısmı, tümüyle ürüne aktarılır (biz, burada, artı-değer sorununu daima konu-dışı tutuyoruz) ve onunla birlikte, dolaşım alanına ait iki başkalaşımdan geçer ve bu sürekli yenilenme nedeniyle daima üretim süreci içerisinde kalır. Böylece değer yaratılması sözkonusu olduğu sürece, işgücü ile değişmeyen sermayenin *sabit* sermayeyi *oluşturmayan* parçaları arasındaki ilişki, bu-

nun tersi durumda, ne denli farklı olursa olsun, sabit sermayenin tersine onun değerinin bu tür devrini işgücü onlarla birlikte paylaşır. Üretken sermayenin bu parçaları —değerinin işgücüne ve sabit sermayeyi oluşturmayan üretim araçlarına yatırılmış kısımları— onların ortak devir niteliklerinden ötürü sabit sermayenin karşısına *döner* ya da *akıcı* sermaye olarak çıkarlar.

Kapitalistin, işgücünü kullanmak için işçiye ödediği paranın, işçiye gerekli geçim araçlarının genel eşdeğeri biçiminden ne fazla ve ne de eksik olduğunu daha önce de gösterdik.* Bu bakımdan değişen sermaye öz olarak, geçim araçlarını kapsar. Ama bizim devri ele aldığımız bu durumda, bu, bir biçim sorunudur. Kapitalist, işçinin geçim araçlarını değil, işgücünü satın alır. Ve sermayesinin değişen kısmını oluşturan işçinin geçim araçları değil, faaliyet halindeki işgücüdür. Kapitalistin iş sürecinde üretken olarak tükettiği şey, işçinin geçim araçları değil, işgücünün kendisidir. İşgücü karşılığında aldığı parayı geçim araçlarına dönüştüren işçinin kendisidir ve bunu, geçim araçlarını tekrar işgücüne dönüştürmek, yaşamını sürdürmek için yapar; tıpkı kapitalistin, sözgelimi, para karşılığında sattığı metaların artı-değerinin bir kısmını kendisi için tüketim maddelerine dönüştürmesi ve bunu, metalarını satın alanların karşılığında kendisine geçim araçları vermesini şart koşmadan yapması gibi. Eğer işçiye ücretinin bir kısmı geçim araçları olarak, aynî ödense bile, bu, şimdi ancak bir ikinci ticarî işlem olur. İşgücünü, işçi, belli bir fiyata, ve bu fiyatın bir kısmının da geçim araçları olarak eline geçeceği düşüncesiyle satar. Bu, sadece ödeme biçimini değiştirir, fiilen sattığı şeyin kendi işgücü olduğu olgusunu değil. Bu, işçi ile kapitalist arasında değil, meta alıcısı olarak işçi ile meta satıcısı olarak kapitalist arasında geçen ikinci bir işlemdir; oysa ilk işlemde işçi bir meta (kendi işgücünün) satıcısı, kapitalist ise bu metaın alıcısıdır. Bu, tıpkı bir kapitalistin metaını, diyelim bir makineyi bir demir imalâtçısına satarak, onun yerine başka bir meta, diyelim demir alması gibidir. İşte bu nedenle, sabit sermayenin karşısında kesinlikle döner sermaye niteliğine bürünen, işçinin geçim araçları değildir. İşçinin işgücü de değildir. Bu, daha çok, üretken sermayenin işgücüne yatırılan ve devir biçimi nedeniyle, değişmeyen sermaye-

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Altıncı Bölüm, s. 191-200. —*Ed.*

nin bazı kısımlarıyla ortak ve bazı kısımlarıyla da karşıt düşen bu niteliği kazanan değer kısmıdır.

Döner sermayenin değeri —işgücü ve üretim araçları olarak— ancak ürünün üretim sürecinde bulunduğu süre için, sabit sermayenin hacminin belirlediği üretim ölçeğine uygun olarak yatırılır. Bu değer bütünüyle ürüne girer ve bu nedenle satışıyla dolaşım alanından tümüyle geri döner ve yeniden yatırılabilir. Sermayenin döner kısmının içinde varolduğu işgücü ile üretim aracı, son biçimini almış ürünün yaratılması ve satışı için gerekli ölçüde dolaşımdan çekilmiştir, ama bunlar, yeniden satın alınmak, para biçiminden tekrar üretim öğelerine çevrilmek suretiyle sürekli olarak yerlerine konulmalı ve yenilenmelidirler. Bunlar pazardan, her seferinde, sabit sermaye öğelerinden daha küçük miktarlarda çekilir, ama bunların pazardan tekrar çekilmelerinin daha sık olması ve bunlara yatırılan sermayenin daha kısa aralıklarla yenilenmeleri gerekir. Bu sürekli yenileme, onların tüm değerlerini dolaştıran ürünün sürekli dönüşümüyle sağlanır. Ve son olarak, yalnız değerleri yönünden değil, maddî biçimleri bakımından da, tüm başkalaşım devresinden de geçerler. Bunlar durmadan metalardan tekrar aynı metaların üretim öğelerine dönüşürler

Kendi değeriyle birlikte işgücü daima ürüne artı-değeri, karşılığı ödenmeyen emeğin somutlaşmış biçimini katar. Bu, son biçimini almış ürün tarafından sürekli dolaştırılır ve tıpkı değerinin öteki öğeleri gibi paraya çevrilir. Ne var ki, biz, burada, esas olarak sermaye-değerin devriyle ilgilendiğimiz, aynı zamanda meydana gelen artı-değerin devrini dikkate almadığımız için, şimdilik bu konuyu bir yana bırakıyoruz.

Yukardaki açıklamalardan şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Sabit ve döner sermayenin biçimlerindeki belirlilik sırf, üretim sürecinde işlev yapan sermaye-değerin, yani *üretken sermayenin* farklı devirlerinden ileri gelir. Devirdeki bu farklılık ise, kendi payına, üretken sermayenin çeşitli kısımlarının değerlerini ürüne farklı biçimde aktarmalarından doğar; bu, ürün değerin yaratılmasında bu kısımların oynadıkları farklı rollerden ileri gelmediği gibi, kendini genişletme sürecindeki, kendilerine özgü tutumlarından da ötürü gelmez. Son olarak, değerin ürüne aktarılmasındaki farklılık —ve bu nedenle, bu değerin ürün tarafından dolaş-

tırılma ve ürünün başkalaşımları yoluyla ilk maddî biçimi içerisinde yenilenme biçimindeki farklılık—, bir kısmı tek bir ürünün yaratılması sırasında tamamen tüketilen, diğer kısmı ise sadece azar azar kullanılan üretken sermayenin içerisinde varolduğu maddî biçimlerin şekillerindeki farklılığından ileri gelir. Bu duruma göre, sabit ve döner sermaye olarak bölünebilecek sermaye, ancak üretken sermayedir. Ne var ki, bu antitez, sanayi sermayesinin diğer iki varlık biçimine, yani meta-sermaye ile para-sermayeye uygulanmadığı gibi, bu iki biçimin üretken sermayeye antitezi olarak da bulunmazlar. Bu, *ancak üretken sermaye için ve onun alanında* bulunur. Para-sermaye ile meta-sermaye ne kadar sermaye olarak iş görürlerse görsünler, dolaşımları ne kadar kesintisiz olursa olsun, üretken sermayenin dolaşan kısımlarına dönüşene kadar, sabit sermayeden farklı olarak, döner sermaye haline gelemezler. Ne var ki, bu iki sermaye biçimi dolaşım alanında bulundukları için, Ekonomi Politik, göreceğimiz gibi, Adam Smith'ten beri, bunları üretken sermayenin dolaşan kısmı ile biraraya koyma ve bunları döner sermaye kategorisi içerisine yerleştirme yanılgısına düşmüştür. Bunlar, gerçekten de üretken sermayenin tersine, dolaşım sermayesidir, ama sabit sermayenin tersine döner sermaye değildirler.

2. Sermayenin sabit kısmının devri ve dolayısıyla ayrıca bunun için gerekli devir zamanı, sermayenin dolaşan kısımlarının birkaç devrini kapsar. Sabit sermayenin bir devir yaptığı sürede, döner sermaye birkaç devir yapar. Üretken sermayenin değerini oluşturan kısımlardan birisi, kesin sabit sermaye biçimini, ancak, içinde bulunduğu üretim aracı, ürünün yapımı ve meta olarak üretim sürecinden çıkması için gerekli sürede tamamen yıpranmadığı durumda kazanabilir. Değerinin bir kısmı, hâlâ korunan eski kullanım-biçiminde kalmak zorunda olduğu halde, diğer kısmı, son halini almış ürünle birlikte dolaşıma girer ve bu dolaşım, tersine, sermayeyi oluşturan akıcı kısımların tüm değerini de aynı zamanda dolaştırır.

3. Üretken sermayenin değer-kısmı, sabit sermayeye yatırılan kısım, sabit sermayeyi içeren üretim araçlarının bütün kullanım süresi için bir defada hepsi yatırılır. Dolayısıyla bu değerin tümü dolaşıma kapitalist tarafından bir seferde sokulmuş olur. Bu-

na karşılık dolaşımdan, sabit sermayenin ürünlere parça parça eklediği değerin kısımlarının gerçekleşmesiyle ancak parça parça ve yavaş yavaş tekrar çekilir. Öte yandan, üretken sermayenin bir kısmının kendilerinde sabit hale geldiği üretim araçlarının kendisi, işlev yaptıkları bütün dönem için üretim sürecinde somutlaşmış olarak bir seferde dolaşımdan çekilir. Ama, bu dönem için, aynı türden yenileriyle yerlerinin doldurulmasını ve yeniden-üretimi gerektirmezler. Bunlar, kendilerini yenileme öğelerini dolaşımdan çekmeksizin, dolaşıma sokulan metaların yaratılmasına, uzun ya da kısa bir dönem için katkıda bulunmaya devam ederler. Böylece, bunlar, bu dönem süresince kapitalistten, yatırımında bir yenileme yapmasını gerektirmezler. Son olarak, sabit sermayeye yatırılan sermaye-değer, bu sermaye-değerin içerisinde varolduğu üretim araçlarının işlev yaptıkları dönem sırasında, kendi biçimlerinin devresinden maddeten değil, ancak değerleri bakımından bu dolaşımdan geçer ve bunu da parça parça ve yavaş yavaş yapar. Bir başka deyişle, değerinin bir kısmı, para biçiminden kendi asıl maddî biçimine tekrar çevrilmeksizin, sürekli dolaşır ve metaların değerinin bir kısmı olarak paraya çevrilir. Paranın, üretim araçlarının maddî biçimine bu tekrar dönüşmesi, üretim araçlarının tamamen tüketildiği, kendi işlev yapma döneminin sonuna dek yeralmaz.

4. Döner sermayenin öğeleri, üretim sürecine —eğer süreç kesintiye uğramayacak olursa— sabit sermayenin öğeleri kadar devamlı biçimde bağlıdır. Ne var ki, döner sermayenin bu biçimde bağlı bulunan öğeleri sürekli olarak aynen yenilendikleri halde (üretim araçları aynı türden yeni ürünlerle, işgücü sürekli yenilenen satın almalarla yenilendikleri halde), sabit sermayenin öğeleri ne kendileri yenilenir, ne de bunlar varoldukları sürece satın alınmalarının yenilenmeleri gerekir. Üretim sürecinde ham ve yardımcı maddeler her zaman bulunur, ama son şeklini almış ürünün yaratılmasında eski öğelerin tüketilmesinden sonra, her zaman aynı türden yeni ürünler bulunur. İşgücü de aynı şekilde her zaman üretim sürecinde vardır, ama bu, ancak, sık sık kişilerin değişmesini de içeren devamlı yeni satın almalar sayesinde olur. Ama döner sermayenin tekrarlanan devirleri sırasında, tekrarlanan aynı üretim süreçlerinde aynı özdeş binalar, makineler, vb. işlev yap-

mayı sürdürürler.

II. SABİT SERMAYENİN KISIMLARI, YERİNE KONMASI, ONARIMI VE BİRİKİMİ

Herhangi bir sermaye yatırımında, sabit sermayenin ayrı ayrı öğelerinin farklı yaşam süresi ve bu nedenle de farklı devir zamanları vardır. Örneğin demiryollarında rayların, vagonların, toprak tesviyesinin, istasyonların, köprülerin, tünellerin, lokomotiflerin, yük vagonlarının farklı işlev dönemleri ve yeniden-üretim zamanları vardır, bu yüzden de bunlara yatırılan sermayenin devir zamanları da farklıdır. Uzun yıllar, binalar, peronlar, su tankları, köprüler, tüneller, yarmalar, bentler, kısacası, İngiliz demiryolculuğunda "sanat yapıları" denilen şeyler herhangi bir yenilenmeyi gerektirmezler. En fazla eskiyen şeyler raylar ile lokomotif ve vagonlardır.

Başlangıçta modern demiryollarının yapımında, en seçkin mühendislerce beslenen egemen görüşe göre, bir demiryolu bir yüzyıl dayanacak ve rayların aşınma ve yıpranması o denli pek az olacaktı ki, bu, bütün parasal ve diğer pratik amaçlar bakımından hesaba katılmayabilirdi; iyi bir demiryolunun yaşam süresi 100-150 yıl diye kabul ediliyordu. Ama çok geçmeden, bir rayın hiç kuşkusuz lokomotiflerin hızına, vagonların ağırlığı ile sayısına, rayların çapına ve diğer birçok ilgili koşula bağlı bulunan yaşamının ortalama 20 yılı geçmediği ortaya çıkmıştır. Hatta bazı istasyonlar ile büyük trafik merkezlerinde, raylar her yıl aşınmaktadır. 1867 dolaylarında, demir raylara göre iki misline malolan ama en az iki misli ömre sahip çelik rayların kullanılmasına, başlandı. Ahşap vagonların ömrü 12-15 yıldı. Vagonlarla lokomotiflere gelince, yük vagonlarının yolcu vagonlarından daha çabuk eskidiği saptandı. 1867'de bir lokomotifin ömrü yaklaşık 10-12 yıl olarak tahmin ediliyordu.

Aşınma ve yıpranma, her şeyden önce kullanımın bir sonucudur. Kural olarak "rayların aşınması, vagonların sayısı ile orantılıdır". (R. C., n° 17645.)[22] Hızdaki artışla birlikte bir demiryo-

[22] R. C. işaretli alıntılar, Demiryolları Kraliyet Komisyonundandır. Komisyon üyeleri önünde alınmış Delil Tutanakları, 1867 yılında, Londra'da, hem Avam

lundaki aşınma ve yıpranma, hızın karesinden daha büyük bir oranda artar; yani eğer motorun hızını iki katına çıkartacak olursanız, yolun aşınma ve yıpranma maliyetini dört katından daha fazlasına çıkartmış olursunuz. (R. C. n° 17046.)

Aşınma ve yıpranmaya bir de ayrıca doğa güçlerinin faaliyeti yolaçar. Sözgelimi yolcu vagonları yalnız fiilî yıpranmadan değil küf ve pastan da eskir. "Yolun bakım maliyetleri, üzerinden geçen trafiğin aşındırma ve eskitmesinden daha çok, havayla temas eden kerestenin, demirin, tuğlanın ve betonun niteliğine bağlıdır. Bir aylık şiddetli kötü hava, demiryoluna bir yıllık trafikten daha fazla zarar verir." (R. P. Williams, "On the Maintanence of Permanent Way", 1867 sonbaharında İnşaat Mühendisleri Enstitüsünde okunan bildiri.*)

Son olarak, modern sanayiin her yerinde olduğu gibi, burada da, manevî değer kaybı da bir rol oynar. Genellikle, eskiden 40.000 sterline malolan aynı sayıda vagon ve lokomotif, aradan on yıl geçtikten sonra, 30.000 sterline satın alınabilir. Kullanım-değerlerinde herhangi bir düşme olmadığı halde vagon ve lokomotiflerde değer kaybı, pazar fiyatının yüzde 25'i olarak saptanmalıdır. (Lardner, *Railway Economy.*)

"Tünel-köprüler şimdiki biçimleriyle yenilenmeyecektir." (Çünkü bu gibi köprüler için şimdi daha iyi biçimler vardır.) "Sıradan onarımlar, kısım kısım sökülme ve yenileme pratik değildir." (W. P. Adams, *Roads and Rails,* London 1862.) İş araçları, sanayiin ilerlemesiyle her zaman geniş ölçüde değişikliğe uğrarlar. Bu nedenle, ilk biçimleriyle değil, bu değişikliğe uğramış biçimleriyle yenilenirler.

Bir yandan, belli bir maddî biçim içerisinde yatırılmış ve bu biçimiyle belli bir ortalama ömre sahip bulunan sabit sermaye kitlesi, yeni makinelerin, vb. ancak yavaş yavaş kullanıma sokulmasının bir nedenini oluşturur ve bu yüzden gelişmiş iş araçlarının hızla genel kullanıma sokulmasını engeller. Öte yandan da, rekabet, eski iş araçlarının, özellikle kesin değişiklikler olduğu zaman, doğal ömürlerini daha tamamlamadan, yenileriyle değiştirilmelerini

Kamarasına ve hem de Lordlar Kamarasına sunulmuştur. Sorularla yanıtlar numaralanmış ve bu numaralar burada gösterilmiştir.

* R. P. Williams'ın bildirisi, *Money Market Review*'nun 2 Aralık 1867 tarihli sayısında yayınlanmıştır. —*Ed.*

zorunlu kılar. Fabrika araç ve gereçlerinin oldukça geniş toplumsal boyutlarda bu gibi vaktinden önce yenilenmelerini esas olarak afetler ya da bunalımlar zorlar.

Aşınma ve yıpranma (manevî değer kaybı hariç) sözü ile, sabit sermayenin kullanılmak suretiyle, kullanım-değerindeki ortalama kaybı oranında yavaş yavaş ürüne aktardığı değer kısmı kastedilmektedir.

Bu aşınma ve yıpranma kısmen, öyle bir biçimde olmaktadır ki, sabit sermaye belli bir ortalama dayanıklılığa sahip olmaktadır. Sabit sermaye bütün bu dönem için bir defada yatırılmaktadır. Bu dönemin sona ermesinden sonra, o, tümüyle yenilenmelidir. Canlı iş araçları, diyelim at sözkonusu olduğu zaman, bunların yeniden üretimini doğanın kendisi zamanlar. Bunların iş aracı olarak ortalama ömürleri doğa yasalarınca belirlenir. Bu süre dolar dolmaz bunların yerlerine yenilerinin konması gerekir. At, parça parça yenilenemez; diğer bir atla yenilenmelidir.

Sabit sermayenin diğer öğelerinin, devresel ya da kısmî yeni lenme olanağı vardır. Bu durumda, devresel ya da kısmî yenilenme ile, işin yavaş yavaş genişletilmesini birbirinden ayırmak gerekir.

Sabit sermaye, kısmen, aynı süre dayanmayıp, çeşitli aralıklarla parça parça yenilenen homojen parçalardan oluşur. Bu, örneğin, demiryolunun öteki kısımlarından daha sık değiştirilmesi gerekli olan, istasyonlardaki raylar için geçerlidir. Bu, gene, Lardner'e göre, Belçika demiryollarında, 1840'larda* yılda yüzde 8 oranında değiştirilmeleri gereken yolcu vagonları için de geçerlidir; öyle ki, 12½ yılda bütün vagonlar yenilenmişti. Demek ki, burada, şöyle bir durumla karşı karşıyayız: sabit sermayenin belli bir türü için diyelim on yıllık bir süre için belli bir miktar yatırılıyor. Bu harcama bir defada yapılıyor. Ama bu sabit sermayenin belirli bir kısmı, değeri ürünün değerine girmiş ve paraya çevrilmiş kısmı, her yıl aynî olarak yenilendiği halde, geri kalan kısmı, ilk maddî biçimi içersinde varolmaya devam ediyor. Bu sermayeyi, sabit sermaye olarak, döner sermayeden ayıran şey, bu bir defada yatırılma durumu ile, maddî şekli içersinde ancak kısmen yeniden üretilme durumudur.

* Almanca ve Fransızca baskılarda "1850'lerde". —ç.

Sabit sermayenin diğer parçaları, eşit olmayan zaman sürelerinde eskiyen ve eskidikçe yenilenmeleri gereken heterojen kısımlardan oluşur. Bu, özellikle makineler için geçerlidir. Bir sabit sermayenin farklı kısımlarının farklı dayanıklılıkları ile ilgili olarak söylediğimiz bu sözler, bu durumda, bu sabit sermayenin bir parçası olarak ortaya çıkan herhangi bir makinenin farklı kısımlarının dayanıklılığı için geçerlidir.

Kısmî yenilenme sırasında, işin yavaş yavaş genişlemesi konusunda şunları söyleyebiliriz: Gördüğümüz gibi, sabit sermaye üretim sürecindeki işlevlerini aynî olarak yerine getirmeye devam ettiği halde, değerinin ortalama aşınma ve yıpranmasıyla orantılı bir kısmı, ürünle birlikte dolaşmış, paraya dönüşmüş ve aynî olarak yeniden-üretimini bekleyen sermayenin yenilenmesi için ayrılan yedek para fonunda bir öğe oluşturmuştur. Sabit bu sermayenin bu paraya çevrilen değer kısmı, işin genişletilmesi için ya da, makineler üzerinde bunların yeterliğini artıracak gelişmeler yapmak üzere kullanılabilir. Böylece, yeniden-üretim uzun ya da kısa zaman sürelerinde yeralır ve bu, toplum açısından, genişletilmiş ölçekli bir yeniden-üretimdir — eğer üretim alanı genişletilmiş ise yaygın (*extensive*); eğer üretim araçları daha etkin hale getirilmiş ise yoğunlaştırılmış (*intensive*) bir yeniden-üretimdir. Genişletilmiş ölçekli bu yeniden-üretim, birikimin —artı-değerin sermayeye dönüştürülmesinin— sonucu olmayıp, sabit sermayenin gövdesinden kendisini para biçiminde koparıp ayıran değerin, tekrar yeni ek sermayeye ya da hiç değilse aynı türden daha etkin sabit sermayeye çevrilmesinden ileri gelir. Kuşkusuz bu, kısmen, işin kendine özgü niteliğine, bu türden yavaş yavaş yapılan eklemeleri, yapabilme ölçüsüne ve oranına, dolayısıyla, bu biçimde yeniden yatırılmak üzere toplanması gerekli yedek fonun miktarına ve bunun için gerekli zamana da bağlıdır. Mevcut makinelerin ayrıntıları üzerinde, ne ölçüde daha fazla iyileştirmeler yapılabileceği, elbette, bu iyileştirmelerin niteliği ile makinenin kendi yapısına bağlıdır. Demiryollarının yapımında, daha başlangıçta bu noktanın ne kadar iyi düşünüldüğünü Adams şöyle anlatmaktadır: "Tüm yapı, arı kovanına egemen olan şu ilkeye dayanmalıdır: sınırsız genişleme kapasitesi. Herhangi bir sabit ve kesinleşmiş simetrik bir yapıdan, genişleme halinde ilerde yıkılmasına gereksinme duyulacağı için

kaçınmak gerekir." (s. 123.)

Bu, geniş ölçüde mevcut mekâna bağlıdır. Bazı binalarda ek katlar yapılabilir; diğerlerinde ise yatay genişleme ve dolayısıyla daha fazla arazi gereklidir. Kapitalist üretimde, bir yanda geniş ölçüde malzeme israfı, öte yanda ise, işin yavaş yavaş genişlemesi içerisinde (kısmen işgücüne zararlı) ve hiç de pratik olmayan bu tür yatay genişlemeler vardır, çünkü hiç bir şey toplumsal bir plana göre yapılmadığı gibi, her şey, bireysel kapitalistin iş gördüğü sınırsız farklılıktaki koşullara, araçlara, vb. bağlıdır. Bu, üretici güçlerin büyük ölçüde ziyan edilmesi sonucunu verir.

Bu yedek para fonunun (yani, tekrar paraya çevrilmiş bulunan sabit sermayenin bu kısmının) bölük pörçük yatırımı, en kolay, ta rımda yapılır. Belli büyüklükte bir üretim alanı, burada, sermayenin yavaş yavaş emilmesine çok büyük olanak sağlar. Aynı şey, hayvan yetiştirilmesinde olduğu gibi, doğal yeniden-üretimin bulunduğu yerler için de geçerlidir.

Sabit sermaye özel bakım maliyetlerini gerektirir. Bu bakımın bir kısmını iş sürecinin kendisi sağlar; sabit sermaye, iş sürecinde kullanılmadığı takdirde zarar görür (Buch I, Kap. VI, s. 196 ve Kap. XIII, s. 423,* kullanılmadıkları sırada makinelerin yıpranması ve aşınması konusu). İngiliz yasaları, bu nedenle, kiralanmış topraklar eğer usulünce ve âdetlere göre ekilmiyor ise, bunu açıkça israf saymaktadır. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law, *The Law of Landlord and Tenant*, London 1857, s. 96.) İş sürecindeki kullanımdan ileri gelen bu bakım, canlı emeğin özünde bulunan bir doğa vergisidir. Üstelik, emeğin bu koruyucu gücü iki yönlü bir niteliğe sahiptir. Bir yandan, iş malzemelerinin değerini ürüne aktarmak suretiyle bunu korumuş olur, öte yandan da, iş araçlarının değerini, bu değeri ürüne aktarmaksızın, bunların kullanım-değerini üretim sürecindeki faaliyeti aracılığı ile koruyarak, korumuş olur.

Bununla birlikte, sabit sermaye, gene de, iyi durumda kalabilmek için mutlak bir emek harcamasını da gerektirir. Makinelerin zaman zaman temizlenmesi gerekir. Bu, yapılmadığı takdirde, makinelerin yararsız hale gelecekleri ve üretim sürecinden kopartılamayacak bazı öğelerin zararlı etkilerini yoketmek için harcanan

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci ve Onbeşinci Bölüm. —*Ed.*

bir ek emek sorunudur; dolayısıyla, makineleri çalışır durumda tutma sorunudur. Belirtmeye gerek yok ki sabit bir sermayenin normal dayanıklılığı, işlevlerini normal olarak yerine getirebileceği süre boyunca gerekli bütün koşulların sağlandığı varsayımına göre hesaplanmaktadır; tıpkı, bir insanın ortalama ömrünün 30 yıl olduğunu söylerken, daima yıkandığını varsaydığımız gibi. Burada sözkonusu olan, makinenin içerdiği emeğin yerine konması değil, kullanılmasının zorunlu kıldığı devamlı ek emektir. Bu, makinenin harcadığı emek sorunu değil, makineye harcanan emek, içinde üretim öğesi değil hammaddenin bulunduğu emek sorunudur. Bu emek için harcanan sermaye, ürünün varlığını borçlu olduğu asıl iş sürecine girmediği halde, döner sermaye olarak sınıflandırılmalıdır. Bu emeğin, üretimde devamlı harcanması gerektiği için değerinin de ürünün değeri tarafından sürekli yerine konması gerekir. Buna yatırılan sermaye, döner sermayenin üretken olmayan maliyetleri kapsayan kısmına girer ve yaratılan değerlere, yıllık bir ortalama hesaba göre dağıtılması gerekir. Gerçek anlamıyla sanayide bu temizleme işinin, dinlenme zamanlarında işçiler tarafından be davadan ve bedava oluşu nedeniyle çoğu kez üretim sırasında da yapıldığını, ve kazaların pek çoğunun bu kaynağa bağlanabileceğini gördük.* Bu emek, ürünün fiyatında hesaba katılmıyor. Böyle olduğu sürece tüketici bunu bedavadan almış oluyor. Öte yandan kapitalist de, böylece, makinelerinin bakım maliyetleri için bir şey ödememiş oluyor. Bunu işçi şahsen ödemiş oluyor ve bu, sermayenin kendisini korumasının sırlarından biri oluyor, ki bu, aslında, işçiyi makineler üzerinde yasal bir hak sahibi yapıyor ve buna dayanarak burjuva yasaları açısından bile makinenin ortak sahibi oluyor. Bununla birlikte, makinelerin temizlik için üretim sürecinden çıkartılmasının gerektiği ve bu yüzden de bu temizleme işinin örneğin lokomotiflerde olduğu gibi aralarda yapılamadığı çeşitli üretim kollarında, bu bakım işi cari giderler olarak sayılmakta ve bu nedenle de döner sermayenin bir öğesi olmaktadır. Örneğin bir yük treninin lokomotifi, bir gün bakım yerine alınmaksızın 3 günden fazla çalışmamalıdır. Kazan eğer soğumadan yıkanmaya kalkışılırsa, bu çok zararlı olabilir. (R. C., n° 17823.)

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 454, not 108. —*Ed.*

Fiilî onarım ya da parça değiştirme işleri, ilk yatırılan sermayede bulunmayan ve bu yüzden de sabit sermayenin değerinin yavaş yavaş yerine konmasıyla hiç değilse her zaman yerine konamayan ve karşılanamayan sermaye ve emek harcaması gerektirir Örneğin, eğer sabit sermayenin değeri 10.000 sterlin ve toplam ömrü de 10 yıl ise, bu 10 yılın sonunda bütünüyle paraya çevrilen 10.000 sterlin yalnız ilk yatırılan sermayenin değerini yerine koyacak ama, bu arada onarımlar için eklenen sermayeyi ya da emeği yerine koymayacaktır. Bu, bir tek seferde değil, ancak gereksinme görüldüğü zaman yatırılan değerin ek bir kısmıdır ve bunun yatırılmasının çeşitli zamanlarda oluşu, işin doğası gereği raslansaldır. Her sabit sermaye, iş araçları ve işgücü için bu gibi sonradan yapılan, parçalara bölünmüş ek sermaye yatırımlarını gerektirir.

Makinelerin, vb. ayrı kısımlarının başına gelebilecek hasar doğal olarak raslansal olup, bu yüzden gerektirecekleri onarım da gene raslansaldır. Bununla birlikte, azçok sabit nitelikte olan ve sabit sermayenin ömrünün çeşitli dönemlerine raslayan iki tüm onarımı genel onarımlardan ayırmak gerekir. Bunlar, çocukluk dönemi hastalıkları ile çok daha fazla sayıda olan orta yaş sonrası döneminin hastalıklarıdır. Sözgelimi bir makine çok mükemmel bir durumda sipariş edilmiş olabilir, ama fiilen kullanılması bazı aksaklıklar ortaya çıkartır ve bunların daha sonra harcanan emekle giderilmeleri gerekir. Öte yandan bir makine orta-yaş noktasını ne kadar geçerse, normal aşınıp yıpranması o kadar fazla artmış olur, içerdiği malzeme o denli eskimiş ve işe yaramaz hale gelmiş olur. ve ortalama ömrünün geri kalan kısmında onu çalışır durumda tutmak için gerekli onarımlar da o denli fazla ve önemli olur. Zamanından önce ölmeyi önlemek için, genç ve güçlü bir insana kıyasla, daha fazla tıbbî harcama yapan yaşlı bir adamın, durumu da aynıdır. Böylece, raslansal niteliğine karşın, onarım işi, sabit sermayenin ömrünün çeşitli dönemlerine eşit olmayan biçimde dağılmıştır.

Yukardaki açıklamalardan ve makineler üzerindeki onarım işinin genellikle raslansal niteliğinden şu sonuçlar çıkar:

Onarımlar için fiilen işgücü ve iş aracı harcanması, bu onarımları gerektiren durumlar gibi, bir bakıma, raslansaldır; gerekli olan onarımların miktarı, sabit sermayenin ömrünün farklı dönem-

lerine eşit olmayan biçimde dağıtılmıştır. Diğer bakımlardan, sabit sermayenin ortalama ömrü hesaplanırken, kısmen temizleme ile (eklentilerin de temizliği dahil), kısmen de gerektiği zamanlarda yapılan onarımlarla, sürekli olarak iyi çalışır durumda tutulacağı kabul edilmiştir. Sabit sermayenin aşınıp yıpranması yoluyla değer aktarımı, ortalama ömrü üzerinden hesaplanmakla birlikte, bu ortalama ömrün kendisi, bakım için gerekli ek sermayenin sürekli yatırılması varsayımına dayanır.

Ne var ki, bu fazladan yapılan emek ve sermaye harcamasıyla eklenen değerin, ortaya çıktığı anda, ilgili metaların fiyatına giremeyeceği de açıktır. Örneğin bir iplik fabrikatörü, ipliğini, o hafta, sırf, çarkı kırıldı ya da kayışı koptu diye geçen haftadan daha pahalı satamaz. Tek bir fabrikada böyle bir kaza oldu diye, ipliğin genel maliyetleri hiç bir şekilde değişmemiştir. Bütün değer belirlemelerinde olduğu gibi, burada da belirleyici ortalamalardır. Belli bir iş kolunda yatırılmış bulunan sabit sermayenin ortalama ömrü sırasında gerekli bakım ve onarım işlerinin ortalama hacmi ile, bu gibi kazaların ortalamasını deneyim gösterir. Bu ortalama harcama, ortalama ömre dağıtılır ve buna tekabül eden kesirsiz parçalar biçiminde ürünün fiyatına eklenir; böylece, ürünün satılması yoluyla yerine konmuş olur.

Bu biçimde yerine konulan ek sermaye, harcanış biçimi düzensiz olmakla birlikte döner sermayeye aittir. Makinelerdeki her tür arızanın hemen giderilmesi büyük önem taşıdığı için, nispeten büyük her fabrika, normal fabrika gücüne ek olarak, mühendis, marangoz, mekanikçi, çilingir, vb. gibi özel personel de istihdam eder. Bunların ücretleri, değişen sermayenin bir kısmı olup, emeklerinin değeri ürüne dağıtılır. Öte yandan, üretim araçları için yapılan harcamalar, yukarda sözü edilen ortalama temeli üzerinden hesaplanır; ki buna göre bu harcamalar, fiilen düzenli olmayan dönemlerde yatırıldıkları ve bu yüzden de ürüne ya da sabit sermayeye düzensiz dönemlerde girdikleri halde, ürünün değerinin daima bir kısmını oluştururlar. Tam anlamıyla onarımlara harcanan bu sermaye, birçok bakımlardan kendine özgü bir sermayedir; ne döner ve ne de sabit sermaye olarak sınıflandırılabilirse de, cari giderler arasında sayıldığı için döner sermayeye sokulması daha doğru olur.

Defter tutma biçimi, elbette ki, deftere geçirilen fiilî durumu hiç bir şekilde değiştirmez. Ne var ki, birçok iş kollarının, genellikle alışılageldiği gibi, onarım maliyetlerini, sabit sermayenin fiilî aşınma ve yıpranmasıyla birlikte, şu şekilde hesapladıklarını da dikkate almak önemlidir: Yatırılmış olan sabit sermaye 10.000 sterlin, dayanıklılığı da 15 yıl olsun. Bu durumda yıllık aşınma ve yıpranma 666⅔ sterlindir. Ama değer kaybı ancak on yıllık bir dayanıklılık üzerinden hesaplanır; bir başka deyişle sabit sermayenin aşınma ve yıpranması karşılığı, üretilen metaların fiyatlarına, yılda 666⅔ sterlin yerine, 1.000 sterlin eklenir. Böylece, 333⅓ sterlin onarım, vb. için yedek olarak ayrılmış olur. (10 ve 15 rakamları sırf bir örnek olmak üzere seçilmiştir.) Sabit sermaye 15 yıl dayanabilsin diye, bu miktar, onarımlar için ortalama olarak harcanır. Böyle bir hesaplama, doğal olarak, onarımlar için harcanan sabit sermaye ile ek sermayenin farklı kategorilere ait olmasını engellemez. Bu hesaplama biçimine dayanılarak, örneğin, buharlı gemilerin bakım ve yenilenmeleri için asgarî maliyet tahmininin yılda yüzde 15 olduğu kabul edilmiş ve bu nedenle de yeniden-üretim zamanı 6⅔ yıl olmuştur. 1860'larda İngiliz hükümeti, Peninsular and Oriental Şirketine, 6¼ yıllık yeniden-üretim zamanına tekabül eden, yıllık yüzde 16 oranında tazminat vermiştir. Demiryollarında bir lokomotifin ortalama ömrü 10 yıldır ama, onarımlar hesaba katıldığında değer kaybı yüzde 12½ olarak alınmaktadır, bu da lokomotifin dayanıklılığını 8 yıla indirmektedir. Yolcu ve yük vagonlarında ise yapılan tahmin yüzde 9, ya da 11¹/₉ yıllık bir dayanıklılıktır.

Sahipleri için sabit sermayeyi temsil eden ve bu nitelikleriyle kiraya verilen ev ve diğer nesnelerin kiralanmasında, yasa koyucu, zamanın, doğal koşulların ve normal eskimenin sonucu olan normal değer kaybı ile, evin normal ömrü ve normal kullanımı sırasındaki bakımı için zaman zaman gerekli görülen onarımlar arasında her yerde bir ayrım yapmıştır. Kural olarak bunlardan ilkini malsahibi, ikincisini kiracı karşılar. Onarımlar ayrıca, sıradan ve esaslı onarımlar diye ayrılır. Bu esaslı onarımlar, sabit sermayenin maddî biçimi içerisinde kısmen yenilenmesidir ve kira sözleşmesinde aksi açıkça belirtilmediği takdirde aynı biçimde malsahibinin omuzlarına yüklenir. Örneğin İngiliz yasasını alalım: "Öte yandan, kiracı, her yıl, bunlar 'esaslı' onarımları gerektirmediği sürece, kira-

lanan şey ve eklentilerini, havadan ve yağıştan korumanın genel olarak 'sıradan' onarımlar başlığı altına girebilecek onarımları yapmanın dışında, başka bir yükümlülük taşımaz. Kiralanan şey ve eklentilerinin 'sıradan' onarımlara konu olan kısımları bakımından bile, kiraladığı andaki yaşı, genel durumu dikkate alınmalıdır; çünkü kiracı, eski ve aşınmış malzemeleri yenileriyle değiştirmek zorunda olmadığı gibi, zaman ve olağan aşınıp yıpranmadan ileri gelen kaçınılmaz değer kaybını da telafi etmek zorunda değildir." (Holdsworth, *Law of Landlord and Tenant*, s. 90 ve 91.)

Aşınma ve yıpranmanın yerine konulması ile bakım ve onarım işinden büsbütün farklı bulunan bir de *sigorta* vardır ve bu, olağanüstü doğa olaylarının, yangının, selin, vb. yolaçtığı yıkımlarla ilgilidir. Bunun, artı-değerden karşılanması gereklidir ve bundan yapılan bir indirimdir. Ya da, bütünüyle toplum açısından ele alındığında, devamlı bir aşırı-üretim, yani mevcut servetin sadece yerine konması ve yeniden üretilmesi için zorunlu olandan daha büyük ölçekte ve nüfus artışından tamamen ayrı bir üretim yapılması gerekir; böylece, kazalar ile doğa güçlerinin yolaçtığı olağanüstü yıkımların karşılanması için gerekli üretim araçları elaltında bulundurulmuş olacaktır.

Aslında yerine konulmak üzere gereksinme duyulan sermayenin ancak çok küçük bir kısmı yedek para fonunu içerir. En büyük kısmı, kısmen fiilî genişleme olan ve kısmen de, sabit sermayeyi üreten sanayi dallarındaki normal üretim hacmine ait bulunan, bizzat üretim ölçeğinin genişlemesini içerir. Örneğin bir makine fabrikası, işlerini, müşterilerine ait fabrikaların her yıl genişleyebileceği ve bunlardan bir kısmının daima, tüm ya da kısmî yenidenüretim gereksinmesi içinde olacağı hesabına göre ayarlamak zorundadır.

Toplumsal ortalamaya göre, aşınma ve yıpranmanın olduğu kadar onarım maliyetlerinin de belirlenmesinde, eşit koşullar altında ve aynı sanayi dalındaki eşit büyüklükte sermaye yatırımlarında bile, zorunlu olarak büyük eşitsizlikler görülür. Uygulamada bir makine, vb. bir kapitalistin elinde ortalama süreden fazla dayandığı halde, bir diğerinde bu kadar uzun süre dayanmaz. Birinde onarım maliyetleri ortalamanın üzerinde, diğerinde ise altındadır, vb.. Ama, aşınma ve yıpranma ile onarım maliyetlerinden ileri ge-

len ve metaların fiyatlarına eklenen miktar aynıdır ve ortalama ile belirlenir. Bu nedenle birisi bu ek fiyattan, gerçekte eklediğinden daha fazlasını elde ettiği halde, diğeri daha azını almış olur. Aynı işkolunda, işgücünü aynı derecede sömüren çeşitli kapitalistlerin farklı kazançlarından ileri gelen bu durum, bütün ötekiler gibi, artı-değerin gerçek niteliğinin anlaşılmasındaki güçlükleri artırma eğilimi taşır.

Gerçek anlamıyla onarım ve yerine konma ile bakım ve yenileme maliyetleri arasındaki sınır çizgisi oldukça esnektir. Örneğin, demiryolculuğunda, bazı harcamaların onarımlar için mi, yoksa yerine konmalar için mi yapıldığı, bunların cari harcamalardan mı yoksa asıl sermaye hissesinden mi karşılanacağı yolundaki bitip tükenmez tartışmaların kökeni işte buradan gelir. Onarım harcamalarını gelir hesabı yerine sermaye hesabına aktararak, temettüleri yapay olarak şişirmek, demiryolu yönetim kurulunun pek iyi bildiği bir yöntemdir. Bununla birlikte, deneyim, bu konuda en önemli ip uçlarını sağlamıştır. Lardner'e göre, örneğin, bir demiryolunun ilk yıllarında gerekli olan ek emek, "*onarım* olarak belirtilmemeli, demiryolu yapımının esaslı bir kısmı olarak kabul edilmeli ve malî hesaplarda, gelire değil, sermayeye zimmet şeklinde gösterilmeli. aşınma ve yıpranmadan ya da trafiğin işleyişinden ileri gelen haklı harcamalar olarak değil, yolun yapımındaki ilk ve kaçınılmaz eksikliklerden doğan harcamalar diye düşünülmelidir". (Lardner, *loc. cit.*, s. 40.) "En sağlam yöntem, bu miktar, fiilen harcansın ya da harcanmasın, yıllık gelirden, bu gelirin elde edilmesi için zorunlu olarak ortaya çıkan değer kaybının düşülmesidir." (Captain Fitzmaurice, "Committee of Inquiry on caledonian Railway", *Money Market Review*'da 1867'de yayınlanmıştır.)

Sabit sermayenin, yerine konma ve bakım olarak ayrılması, hiç değilse buhar gücüyle yapılmayan tarımda fiilen olanaksız ve gereksizdir. Kirchhof'a göre (*Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre*, Dresden 1852, s. 137), "fazla olmamakla birlikte araç ve gereç (tarımsal ve diğer araçlarla her türden çiftlik gereçleri) ikmalinin tam olduğu durumlarda, bunların yıllık aşınma ve yıpranması ile bakımını, farklı koşullara göre, genel bir ortalama olarak ilk stokun yüzde 15 ilâ 25'i üzerinden hesaplanması âdet haline gelmiştir".

Demiryollarında vagon ve lokomotiflerin, onarılması ile yenilenmesini birbirinden ayırmak olanaksızdır. "Elimizdeki stoku sayı ile tutuyoruz. Kaç tane lokomotifimiz varsa bu sayıyı koruyoruz. Bir tanesi ömrü dolar da çalışamaz hale gelir ve bir yenisini yapmak gerekirse, bunu, gelirden karşılayarak elbette ki elden geldiğince eskisinin malzemesinden yararlanarak, yapıyoruz eskisinden epey şeyler kalıyor; tekerlekler, dingiller, kazanlar, ve aslında eski lokomotifin büyük bir kısmı kalmış oluyor." (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co., R. C. on Railways s. 858, n° 17327-17329.) "... Onarım, yenileme demektir; ben yerine konma sözüne inanmıyorum...; bir demiryolu şirketi bir kez bir araç ya da lokomotif aldı mı, bunu onarmak zorundadır ve böylece onun devamlı çalışmasını sağlamış olur." (n° 17784.) "... Lokomotifleri bu 8½ peni ile sonsuza dek korumuş oluruz. Biz lokomotiflerimizi yeniden yaparız. Bir lokomotifin tamamını satın almaya kalkışsanız, gereğinden fazla para harcamış olursunuz elaltında daima bir çift tekerlek ya da dingil ya da lokomotifin bir kısmı bulunur ve böylece bu, neredeyse yepyeni bir lokomotifin yapım giderlerini azaltmış olur." (n° 17790.) "Şu anda her hafta yeni bir lokomotif, ya da hemen hemen yeni sayılabilecek bir lokomotif çıkartıyorum; kazanı, silindiri ya da gövdesi yeni bir lokomotif." (n° 17823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway, R. C., 1867.)

Yolcu vagonları için de aynı şey: "Zamanla bütün lokomotifler ve vagonlar sürekli onarılıyor. Bir seferinde yeni tekerlekler, bir başka seferinde yeni bir gövde takılıyor. En fazla aşınmayla yüzyüze bulunan çeşitli hareketli kısımlar yavaş yavaş değiştiriliyor; lokomotifler ile vagonlar ardarda bu gibi onarımlardan geçe geçe, çoğunda, ilk malzemeden en ufak bir şey kalmıyor. Bu durumda bile, yolcu vagonları ile lokomotiflerin eski malzemesi şu ya da bu ölçüde diğer vagonlara ya da lokomotiflere takılıyor ve bunlar hiç bir zaman tümüyle sefer dışı kalmıyor. Taşınabilir sermaye bu nedenle, sürekli yeniden-üretim durumu içerisinde diye kabul edilebilir; ileriki bir dönemde yolun bütünüyle yeniden döşenmesini gerektiren durum, burada, vagon ve lokomotiflerde her yıl yavaş yavaş yapılmış olmaktadır. Bunların varlığı uzun süreli olmakta ve devamlı gençleşme halinde bulunmaktadırlar. (Lardner,

op. cit., s. 115-16.)

Lardner'in burada demiryolu ile ilişkili olarak anlattığı bu süreç, tek bir fabrikaya uygun düşmez, ama tek bir sanayi dalının tümü ve hatta toplumsal ölçekte ele alındığında toplam üretim içerisindeki onarımlarla içiçe geçmiş sabit sermayenin sürekli ve kısmî yeniden-üretimine bir örnek olarak pekâlâ gösterilebilir.

Becerikli yönetim kurullarının, temettü çıkarmak amacıyla onarım ve yerine koyma terimlerinden yararlanmakta gösterebilecekleri cüretin bir kanıtı işte şudur. R. P. Williams'ın okuduğu yukarda sözü edilen bildiriye göre, çeşitli İngiliz demiryolu şirketleri, daimî yol ve binaların onarım ve bakımı için (yılda İngiliz mili başına), birkaç yılın ortalaması olarak gelir hesabından şu miktarları düşmüşlerdir:

London & North Western	370 £
Midland . . .	225 £
London & South Western	257 £
Great Northern .	360 £
Lancashire & Yorkshire	377 £
South Eastern	263 £
Brighton . . .	266 £
Manchester & Sheffield	200 £

Bu farklar, ancak pek küçük ölçüde, fiilî harcamalardaki farklardan ileri gelmiştir; hemen hepsi, gider kalemlerinin sermaye ya da gelir hesabına zimmet gösterilmesini gerektiren farklı hesap yöntemlerinden ileri gelmektedir. Williams, uzun uzun, iyi bir temettü için gerekli olması nedeniyle daha az gider ve bu gideri karşılayabilecek daha büyük bir gelir olması nedeniyle de daha yüksek gider gösterildiğini anlatmaktadır.

Bazı hallerde aşınma ve yıpranma ve bu nedenle de bunların yerine konması o derece küçüktür ki, onarım giderleri dışında herhangi bir gider gösterilemez. Lardner'in demiryolculuktaki sanat yapılarına ilişkin olarak aşağıdaki sözleri genellikle, doklar, kanallar, demir ve taş köprüler, vb. gibi bütün dayanıklı yapılar için geçerlidir. "Daha sağlam yapılar üzerinde zamanın yavaş yavaş yaptığı etkiler nedeniyle ortaya çıkan aşınma ve yıpranma, kısa dönemlerde bakıldığı zaman neredeyse hiç görünmeyen ama diyelim yüz yıl gibi uzun bir zaman geçmesi halinde, hatta en sağlam yapıların bile bazılarının ya da tümünün yeniden yapılmasını zo-

runlu kılabilir. Bu değişiklikler, evrendeki büyük cisimlerin hareketlerinde yeralan, devresel ve asırlık eşitsizliklere uygun bir biçimde benzetilebilir. Zamanın, köprüler, tüneller, kemerli köprüler, vb gibi demiryollarındaki daha büyük sanat yapıları üzerindeki etkisi, bize, asırlık olarak adlandırılan aşınma ve yıpranma örnekleri sağlar. Kısa aralıklarla yapılan tüm onarım ya da yeniden yapımla giderilen daha hızlı ve gözle görülür bozulmalar ise, devresel eşitsizliklerin benzeşidir. Yıllık onarımlar, daha sağlam ve dayanıklı yapılarda içlerinde zaman zaman ortaya çıkan olağan hasarları kapsar; ama bu onarımlar dışında, zaman, bu yapılar üzerinde bile etkisini gösterir ve ne denli uzak olursa olsun öyle bir dönem gelir ki, yeni baştan yapımlarını zorunlu kılan bir duruma düşebilirler. Malî ve ekonomik yönden böyle bir dönem, belki de, bunun, bugünkü hesaplara katılmasını gerektirmeyecek kadar uzaktır ve bu yüzden de burada bu konuya sadece değinmek yeterlidir." (Lardner, *loc. cit.* s. 38, 39.)

Bu sözler, asırlık dayanıklılıktaki bütün benzer yapılar için de geçerlidir ve bu yüzden de, yatırılan sermayenin aşınma ve yıpranma ile orantılı biçimde yavaş yavaş yerine konmasına gerek yoktur, sadece yıllık ortalama bakım ve onarım giderlerinin, ürünün fiyatlarına aktarılması yeterlidir.

Gördüğümüz gibi, sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasının yerine konması için geri dönen paranın büyük bir kısmı her yıl ya da hatta daha kısa aralıklarla kendi maddî biçimine tekrar çevrilmekle birlikte, gene de tek tek her kapitalist, sabit sermayesinin ancak aradan birkaç yıl geçtikten sonra bütünüyle yerine konulan kısmının yeniden-üretimi için bir itfa sermayesine gerek duyar. Sabit sermayeyi oluşturan kısımlardan epeycesi, kendilerine özgü nitelikleri nedeniyle, bunların yavaş yavaş yeniden üretilmelerine olanak yoktur. Ayrıca, yeniden-üretimin, kısa aralıklarla yeni stokun değer kaybına uğramış eski stoka eklenmesi biçiminde parça parça yapılması halinde bile, sanayi dalının kendine özgü niteliğine bağlı olarak, daha önce şu ya da bu miktarda bir paranın birikmiş bulunması, bu yerine koymanın gerçekleştirilebilmesi için gereklidir. Bu amaç için yalnızca herhangi miktarda bir para yeterli değildir; belirli bir miktar gereklidir.

Eğer biz, bu sorunu, daha sonra ele alacağımız kredi sistemini*

hiç hesaba katmaksızın, paranın basit dolaşımı varsayımına dayanarak incelersek, bu hareketin mekanizması şöyledir: Toplumdaki mevcut paranın bir kısmı iddihar olarak sürekli atıl kalırken, diğer kısmının dolaşım aracı ya da doğrudan doğruya dolaşan paranın ivedi yedek fonu işlevlerini yerine getirmesi durumunda, toplam para kitlesinin iddihar ve dolaşım aracına bölünme oranının sürekli değiştiği gösterilmişti (Buch I, Kap. III, 3a).** Şimdi ele aldığımız durumda, nispeten büyük kapitalistlerin elinde oldukça büyük miktarlarda iddihar şeklinde birikmiş olması gereken para, sabit sermaye satın alınması için bir anda dolaşıma sokulmaktadır. Sonra, bu, toplumda tekrar dolaşım aracı ve iddihar olarak bölünür. Sabit sermayenin değerinin, aşınması ve yıpranması oranında, kendi çıkış noktasına geri akmasına aracılık eden itfa fonu yoluyla, dolaşımdaki paranın bir kısmı, sabit sermayenin satın alınması üzerine iddiharı dolaşım aracına dönüşüp kendisinden çıkmış bulunan aynı kapitalistin elinde, uzun ya da kısa bir dönem için tekrar bir iddihar oluşturur. Bu, toplumda bulunan ve sırasıyla önce dolaşım aracı işlevini yapan, sonra da bir iddihar olarak dolaşımdaki para kitlesinden tekrar ayrılan iddiharın sürekli değişen bir dağılımıdır. Modern sanayi ve kapitalist üretimin gelişmesiyle zorunlu olarak paralel giden kredi sistemindeki gelişme ile bu para artık iddihar olarak değil, sermaye olarak hizmet eder; ne var ki, bu hizmeti sahibine değil, emrine girdiği diğer kapitalistlere yapar.

* Kapitalist kredi sistemi, *Kapital*'in 3. cildinin IV. ve V. kısımlarında ele alınmıştır. —*Ed.*

** Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, Üçüncü Kesim, a. —*Ed.*

DOKUZUNCU BÖLÜM

YATIRILAN SERMAYENİN TOPLAM DEVRİ DEVİR ÇEVRİMLERİ

ÜRETKEN sermayeyi oluşturan kısımlardan sabit ve döner sermayelerin, çeşitli biçimlerde ve çeşitli sürelerde devrettiklerini, ayrıca bir işletmenin sabit sermayesinin çeşitli kısımlarının, farklı dayanıklılıklarına ve dolayısıyla farklı yeniden-üretim zamanlarına bağlı olarak, farklı devir sürelerinin olduğunu gördük. (Aynı işletmede kullanılan döner sermayenin farklı kısımlarının devrindeki gerçek ve görünüşteki farklılıklar için bu bölümün sonundaki 6 nolu paragrafa bakınız.)

1) Yatırılan bir sermayenin toplam devri, kendisini oluşturan çeşitli kısımların ortalama devridir; bu sermayenin dolaşım biçimi ilerde gösterilmiştir. Bu yalnızca farklı zaman dönemleri sorunu olduğuna göre, bunların ortalamasını hesaplamaktan daha kolay hiç bir şey yoktur. Ama:

2) Burada, yalnız nicelik değil, bir de nitelik farkı vardır. Üretim sürecine giren döner sermaye, bütün değerini ürüne aktarır ve bu nedenle, üretim sürecinin kesintisiz yürümesi için, ürünün satışıyla, devamlı aynî olarak yerine konulması gerekir. Üretim sürecine giren sabit sermaye, değerinin ancak bir kısmını (aşınan ve yıpranan kısmını) ürüne aktarır ve bu aşınma ve yıpranmaya karşın üretim sürecinde işlev yapmaya devam eder. Bunun için de, çeşitli uzunluktaki zaman aralıkları geçmedikçe aynî olarak yerine konmasına, hiç değilse, döner sermaye kadar sık bir biçimde konmasına gerek yoktur. Bu yerine koyma zorunluluğu, yeniden-üretim vadesi, sabit sermayenin çeşitli kısımları için yalnızca nicel yönden farklı olmakla kalmaz, daha önce de gördüğümüz gibi, sabit sermayenin daha uzun ömürlü olan dayanıklı bir kısmı, her yıl ya da daha kısa aralıklarla yerine konulabilir ve aynî olarak sabit sermayeye eklenir. Farklı özellikler taşıyan sabit sermaye durumunda, yerine konma, ancak, dayanıklılık süresinin sonunda hep birden olabilir.

İşte bu nedenle, sabit sermayenin çeşitli kısımlarına özgü devirlerin, homojen bir devir biçimine indirgenmesi zorunludur; öyle ki, yalnızca nicelik bakımından, yani devir süreleri bakımından farklı kalsınlar.

Eğer çıkış noktası olarak, sürekli üretim süreci biçimi R ... R'-yi alırsak, bu nicel özdeşlik meydana gelmez. Çünkü, diğer öğeleri gerektirmediği halde R'nin belirli öğelerinin devamlı aynî olarak yerine konması gerekir. Bununla birlikte P   P' biçimi hiç kuşkusuz bu devir özdeşliğini verir. Sözgelimi, her yıl değerinin onda-biri, yani 1.000 sterlini her yıl paraya çevrilen, on yıllık ömre sahip 10.000 sterlin değerinde bir makineyi ele alalım. Bu 1.000 sterlin, bir yıl içerisinde para-sermayeden, üretken sermayeye ve meta-sermayeye çevrilmiş, ve sonra da tekrar buradan para-sermayeye çevrilmiştir. 1.000 sterlin, eğer biz döner sermayeyi para-biçimi içerisinde incelersek, tıpkı bu sermaye gibi ilk başlangıç biçimine, para-biçime dönmüştür; burada, 1.000 sterlinlik bu para-sermayenin, yılın sonunda bir makinenin maddî biçimine bir defa daha dönüştürülüp dönüştürülmemesinin önemi yoktur. Yatırılan üretken sermayenin toplam devrini hesaplarken bu nedenle biz onun bütün öğelerini, para-biçimi içerisinde sabit tutuyoruz ve böylece bu biçime dönüş, devri tamamlamış oluyor. Değerin bu para-biçi-

minin sadece hesap parası olduğu sürekli üretim sürecinde bile değerin daima para olarak yatırılmış olduğunu varsayıyoruz. Böylece ortalamayı hesaplayabiliriz.

3) Demek oluyor ki, yatırılan üretken sermayenin çok daha büyük kısmını, yeniden-üretim ve dolayısıyla da devir dönemi birçok yılın geçmesini kapsayan sabit sermaye oluşturduğu halde, yıl boyunca devredilen sermaye-değer, döner sermayenin aynı yıl içersindeki ardarda devirleri nedeniyle, yatırılmış bulunan toplam değerden daha büyük olabilir.

Sabit sermayenin 80.000 sterlin ve yeniden-üretim döneminin 10 yıl olduğunu kabul edersek, bunun 8.000 sterlini her yıl kendi para-biçimine döner ya da bu 80.000 sterlin, devrinin onda-birini tamamlamış olur. Gene diyelim, döner sermaye 20.000 sterlin olsun ve devrini yılda beş kez tamamlasın. Bu durumda toplam sermaye 100.000 sterlin olur. Devredilen sabit sermaye 8.000, devredilen döner sermaye beş defa 20.000, yani 100.000 sterlindir. Öyleyse, bir yılda devredilen sermaye 108.000 sterlin, yani yatırılan sermayeden 8.000 sterlin fazladır. Sermayenin $1+{}^{2}/_{25}$'i devredilmiştir.

4) İşte bunun için, yatırılan sermayenin *değerinin devir zamanı,* fiilî yeniden-üretim zamanından ya da kendisini oluşturan kısımların fiilî devir zamanlarından farklıdır. Diyelim, 4.000 sterlinlik bir sermaye yılda beş kez devretmiş olsun. Devredilen sermaye böylece beş kere 4.000, yani 20.000 sterlin olur. Ama her devir sonunda yeniden yatırılmak üzere dönen miktar 4.000 sterlinlik ilk yapılan sermayedir. Büyüklüğü, yeni baştan sermaye işlevini yerine getirdiği süredeki devir sayısı ile değişmemiştir. (Artı-değerden ayrı olarak.)

Öyleyse, 3 nolu örnekte, bir yılın sonunda, kapitalistin eline döndüğü varsayılan miktarlar şunlardır: (*a*) sermayenin döner kısımlarına tekrar yatırdığı 20.000 sterlin tutan bir değerler toplamı ile (*b*) yatırılmış bulunan sabit sermaye değerden, aşınma ve yıpranmayla serbest kalmış bulunan 8.000 sterlin tutarında bir miktar; aynı anda bu aynı sabit sermaye, üretim sürecinde kalır, ama 80.000 sterlin yerine 72.000 sterline inmiş bir değer olarak. İşte bunun için, yatırılmış bulunan sabit sermaye ömrünü tamamlayıp, ürün ve değer yaratıcısı işlevi son bulup yerine konması gereği duyulana kadar, üretim sürecinin daha dokuz yıl devam etmesi gerekecektir. Yatırı-

lan sermaye-değer öyleyse bir devirler çevriminden geçmek zorundadır; örneğimizde, on yıllık bir devirler çevriminin tamamlanması gerekir ve bu çevrim, kullanılan sabit sermayenin ömrü, yani yeniden-üretim ya da devir zamanı ile belirlenir.

KULLANILAN sabit sermayenin değer büyüklüğü ile dayanıklılığı, kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte geliştiğine göre, sanayi ile sanayi sermayesinin ömrü her belirli yatırım alanında, birçok yılı, diyelim ortalama on yılı kapsayacak şekilde uzar. Sabit sermayenin gelişmesi bir yandan bu ömrü uzattığı halde, öte yandan da, bu ömür, kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle aynı şekilde devamlı olarak hız kazanan üretim araçlarındaki sürekli devrimler ile kısalır. Bu, üretim araçlarında bir değişiklik ve bunlar fizikî olarak tükenmeden çok önce manevî değer kaybı nedeniyle, devamlı yenilenmeleri zorunluluğunu getirir. Modern sanayiin temel dallarında bu yaşam-çevriminin ortalama on yıl olduğu varsayılabilir. Ne var ki, biz, burada, kesin rakamlar ile ilgili değiliz. Şu kadarı açıktır: bu süre içersinde sermayenin sabit kısmı tarafından hareketsiz tutulduğu birkaç yılı kapsayan biriyle bağıntılı devirler çevrimi, devresel bunalımlara maddî bir temel sağlar. Bu çevrim sırasında, işler, birbirini izleyen durgunluk, orta derecede faaliyet, hızlanma ve bunalım dönemlerinden geçer. Sermayenin yatırılmış olduğu dönemlerin birbirlerinden çok farklı olduğu ve zaman bakımından çakışmaktan çok uzak bulundukları doğrudur. Ama, bir bunalım, daima geniş yeni yatırımların çıkış noktasını oluşturur. Bu nedenle, bir bütün olarak toplumun bakış açısından, bir sonraki devir çevrimine azçok yeni bir maddî temeli sağlarlar.[22a]

5) Devirlerin hesaplanması konusunda bir Amerikalı iktisatçı şöyle diyor: "Bazı işkollarında, yatırılan bütün sermaye, bir yıl içerisinde bir kaç kez devreder ya da dolaşır. Diğerlerinde, bir kısmı, bir yılda birden daha fazla, öteki kısmı daha az devir yapar. Kapitalistin, bütün sermayesi elinden geçerken ya da bir devir ya-

[22a] "Kentsel üretim günlük bir çevrime, kırsal üretim ise tersine yıllık bir çevrime bağlıdır." (Adam G. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, III, s. 178.) Bu, romantik okulun benimsediği safça bir sanayi ve tarım anlayışıdır.

parken tamamladığı ortalama süreye göre kârlarını hesaplaması gerekir. Örneğin, belli bir işkolunda iş yapan bir kimsenin sermayesinin yarısını binalara ve makinelere yatırdığını kabul edelim; böylece bu kısım ancak on yılda bir defa devreder: sermayesinin dörtte-biri, aletlerinin vb. maliyeti, iki yılda bir devir yapsa, geriye kalan ve ücretlerin ödenmesiyle malzeme satın alınmasında kullanılan geriye kalan dörtte-bir de bir yılda iki devir yapmış olsa. Ve diyelim tüm sermayesi 50.000 sterlin olsa, bu durumda yıllık harcaması:

25.000		10	=	2.500 $
12.500		2	=	6.250 $
12.500	×	2	=	25.000 $
				33.750 $

ve sermayesinin devrettiği ortalama süre aşağı yukarı onaltı ay olacaktır.* Bir başka durumu alalım, tüm sermayesinin diyelim dörtte-biri on yılda, dörtte-biri bir yılda, yarısı yılda iki defa dolaşımda bulunsa. Bu durumda yıllık harcaması:

12.500		10	=	1.250 $
12.500			=	12.500 $
25.000	×	2	=	50.000 $
Bir yılda devreden				*63.750* $

olacaktır." (Scrope, *Pol. Econ.*, edit. Alonzo Potter, New York, 1841 s. 142, 143.)**

6) Sermayenin çeşitli kısımlarının devrindeki gerçek ve görünürdeki farklılıklar.

Aynı Scrope aynı pasajda şöyle diyor: "Bir fabrikatörün, çift-

* Elyazmasında Marx, sermayesinin devir süresini hesaplamaktaki böyle bir yöntemin yanlışlığına işaret ediyor. Yukardaki alıntıda verilen (16 aylık) orta'ama devir süresi, 50.000 sterlinlik toplam sermaye üzerinden yüzde 7,5'luk bir kâr alınmasına göre hesaplanmıştır. Kâr düşüldüğünde, sermayenin devri 18 aya eşittir. —*Ed.*

** Sözü edilen kitap, A. Potter'in *Political Economy, Its Objects, Uses, and Principles*, New York 1840, adlı kitabıdır. Yazarın "İlânına" göre, kitabın ikinci kısmı, büyük ölçüde, G. J. P. Scrope'nin, *The Principles of Political Economy*, London 1833 adlı yapıtının (A. Potter'in yaptığı birçok değişikliklerle) yeniden basımıdır. —*Ed.*

çinin, ya da tüccarın, işçi ücretlerinin ödenmesi için yatırdığı sermaye, senet ya da satışlarının haftalık ödentileriyle (eğer adamlarına haftalık ödeme yapılıyorsa), belki de haftada bir defa en hızlı biçimde devreder. Malzeme ile elindeki stoklara yatırdığı sermaye, eşit kredilere göre satın aldığı ve sattığı varsayılarak, birini satın aldığı ve diğerini sattığı süreler arasındaki tüketilen zamana bağlı olarak bir yılda belki iki, belki de dört defa dönerek, daha yavaş dolaşımda bulunur. Araç ve gereçleriyle makinelerine yatırdığı sermaye, bir dizi işlemler sonucu eskiyen pek çok araçlar olmasına karşın, ortalama olarak belki de ancak beş ya da on yılda bir defa dönerek, yani tüketilip ve yenilenerek, çok daha yavaş dolaşır. Fabrika, işyerleri, depo, ambar gibi binalara, yollara, sulama vb. işlerine yatırılan sermaye, neredeyse hiç dolaşmıyormuş gibi görünür. Ama gerçekte bu şeyler, tıpkı diğer saydıklarımız kadar, üretime katkıda bulunarak tamamıyla tüketilir ve üreticinin faaliyetlerine devam edebilmesi için yeniden-üretilmeleri gereklidir; ancak şu farkla ki, bunlar, ötekilerden daha yavaş bir tempoda tüketilir ve yeniden-üretilir ve bunlara yatırılan sermaye belki her yirmi ya da elli yılda devreder." [s. 141-42.]

Scrope, burada, tek tek kapitalist için ödeme süreleri ve kredi koşullarının ortaya çıkardığı döner sermayenin belli kısımlarının akışındaki fark ile, sermayenin niteliğinden ileri gelen devirlerdeki farkı birbirine karıştırmaktadır. Ücretlerin, karşılığı ödenen satışlar ya da senetlerle sağlanan haftalık gelirlerden, haftalık olarak ödenmesi gerektiğini söylemektedir. Burada her şeyden önce, ödeme vadesinin uzunluğuna, yani ücretler ister haftalık, isterse aylık, üç aylık, altı aylık, vb. ödensin, emekçinin kapitaliste vermek zorunda bulunduğu kredinin süresine bağlı olarak, ücretlerin kendisiyle ilişkili olarak bazı farklılıkların ortaya çıktığı gözden ırak bulundurulmamalıdır. Bu durumda, daha önce açıklanan yasa, şu biçimde geçerli olmaktadır: "bütün devresel ödemeler için gerekli olan ödeme aracı miktarı" (dolayısıyla, bir seferde yatırılması gerekli olacak para-sermaye miktarı) "bu devrelerin uzunluğu ile ters* orantılıdır." (Buch I, Kap. III, 3b, Seite 124.)**

* Bunun bir yazış hatası olduğu bellidir; burada ters değil doğru bir orantı vardır. —*Ed.*

** Karl Marx, *Kapital*, c. 1, Üçüncü Bölüm, Üçüncü Kesim, b, s.162. —*Ed.*

İkinci olarak, üretim sürecinde, haftalık ürüne tümüyle giren haftalık emeğin kattığı sadece yeni değer değildir, ayrıca haftalık ürünün tükettiği ham ve yardımcı maddelerin değeri de ürüne katılmıştır. Bu değer, kendisini içeren ürünle birlikte dolaşır. Ürünün satışı yoluyla para biçimini alır ve tekrar aynı üretim öğelerine dönüşmek zorundadır. Bu, ham ve yardımcı maddeler için olduğu kadar, işgücü için de geçerlidir. Ne var ki, daha önce de gördüğümüz gibi (Bölüm VI, II, 1) üretimin sürekliliği, farklı sanayi kolları için farklı üretim araçları ikmalini gerektirdiği gibi, bir ve aynı işkolu için, örneğin kömür ve pamuk gibi, döner sermayenin bu öğesinin farklı kısımları için, gene farklı üretim araçları ikmalini gerektirir. Dolayısıyla, bu malzemelerin sürekli aynî olarak yerine konulması gerekmekle birlikte, daima yeniden satın alınmaları zorunluluğu yoktur. Bunların ne sürelerde satın alınacağı, mevcut stokun hacmi ile bunların tüketilmeleri için geçecek zamana bağlıdır. İşgücü konusunda ise böyle bir ikmal bulundurulmasına gereklilik yoktur. Sermayenin işgücüne yatırılan kısmının tekrar paraya çevrilmesi, ham ve yardımcı maddelere yatırılan kısım ile elele gider. Ama, paranın bir yandan işgücüne, öte yandan hammaddeye çevrilmesi, bu iki öğenin satın alınma ve ödeme koşullarındaki özellik nedeniyle, yani birinin uzun süreler için üretken ikmal olarak, diğerinin, işgücünün, daha kısa dönemler, diyelim bir haftalığına satın alınması nedeniyle ayrı ayrı cereyan eder. Öte yandan, kapitalist, üretim için gerekli maddelerin yanısıra bir de son biçimini almış meta stoku bulundurmak zorundadır. Satış güçlüklerini bir yana bırakalım. Bir miktar mal, diyelim sipariş üzerine üretilmek durumundadır. Bunların son bölümü hâlâ üretilirken, son biçimini almış bulunan ürünler, sipariş tamamlanana kadar depolarda bekler. Döner sermayenin devrindeki diğer farklılıklar, ayrı öğelerinin, diğerlerinden daha uzun süre üretim sürecinin bazı hazırlık aşamalarında (kerestenin kurutulmaya bırakılması, vb.) kalmak zorunda olmasından ileri gelir.

Scrope'un burada işaret ettiği kredi sistemi, ticarî sermaye ile birlikte, bireysel kapitalistler için devri değiştirir. Toplumsal ölçekte bu, ancak, yalnız üretimi değil, tüketimi de hızlandırmadığı ölçüde devri değiştirir.

ONUNCU BÖLÜM

SABİT VE DÖNER SERMAYE TEORİLERİ FİZYOKRATLAR VE ADAM SMİTH

QUESNAY'DE, sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrım, kendisini, *avances primitives* ve *avances annuelles* olarak gösterir. O, doğru olarak, bu ayrımı, üretken sermaye içerisinde var olan, üretim süreci içerisine doğrudan katılan sermaye olarak gösterir. Tarımda kullanılan sermayeyi, çiftçi sermayesini, gerçekte biricik üretken sermaye olarak gördüğü için, bu ayrımları sadece çiftçi sermayesi için ortaya koymuştur. Sermayenin bir kısmının yıllık devir dönemi ile, diğer kısmının yıllıktan daha uzun (on yıllık) devir döneminin nedeni de budur. Gelişme sırasında fizyokratlar, bu ayrımları, zaman zaman diğer tür sermayelere ve genellikle sanayi sermayesine de uyguladılar. Yıllık yatırımlar ile, daha uzun süreli diğerleri arasındaki ayrım, toplum için önemini öylesine korur ki, Adam Smith'ten sonra bile birçok iktisatçı bu tanıma

dönerler.

Bu iki tür yatırım arasındaki fark, yatırılan para, üretken sermayenin öğelerine dönüştürülmeden ortaya çıkmaz. Bu, sadece, üretken sermaye içersinde bulunan bir farktır. İşte bunun için, parayı, ya başlangıç ya da yıllık yatırımlar arasına koymak Quesnay'in hiç aklına gelmemiştir. Üretim için yatırımlar, yani üretken sermaye olarak bunların her ikisi de, paraya olduğu kadar, pazarda bulunan metalara da karşıt durumda bulunurlar. Bundan başka, üretken sermayenin bu iki öğesi arasındaki fark, Quesnay'de, doğru olarak; bunların, son biçimini alan ürünün değerine girişlerindeki farklı biçime, dolayısıyla da bunların değerlerinin, ürünlerin değerleriyle birlikte farklı biçimde dolaşımlarına ve böylece, birinin değeri yılda bütünüyle yerine konduğu halde, diğerinin değerinin hem kısmen ve hem de daha uzun aralıklarla yerine konduğu için, yerine konma ya da yeniden-üretimlerindeki farklı biçime indirgenmiştir.[23]

Adam Smith tarafından yapılan tek gelişme, kategorilerin genelleştirilmesidir. Onunla artık bu, tek bir özel sermaye biçimine, çiftçi sermayesine değil, üretken sermayenin bütün biçimlerine uygulanır. Böylece doğal olarak, bunu, tarımdaki, yıllık bir devir ile, iki ya da daha fazla yıllara ait devir arasından çıkarılan ayrımın yerini, farklı devir dönemlerindeki genel ayrımlar aldığı, ve sabit sermayenin bir tek devrinin, döner sermayenin devir dönemi ister yıllık, ister daha fazla ya da az olsun bunun devir dönemlerine bakılmaksızın, daima bu sermayenin birden fazla devri kap-

[23] Karş: Quesnay, *Analyse du Tableau Economique* (*Physiocrates*, éd Daire, 1. partie, Paris 1846). Örneğin burada şunları okuyoruz: "Yıllık yatırımlar, tarımda kullanılan emek için her yıl yapılan harcamaları içerir; bu yatırımların, çiftçilik girişiminin kurulması için fon oluşturan ilk yatırım'ardan ayrılması gerekir." (s. 59.) Daha sonraki fizyokratların yapıtlarında bu yatırımlara bazan doğrudan doğruya sermaye denmiştir: *Capital ou avances*. Dupont de Nemours, *Maximes du Docteur Quesnay, ou Résumé de ses Principes d'Economie Sociale* (Daire, I, s. 391); ayrıca Le Trosne şöyle yazar: "İnsan emeğinin yarattığı işlerin, çok ya da az dayanıklı olmasının sonucu olarak, bir ulus, yıllık yeniden-üretiminden bağımsız önemli bir servet fonuna sahip olur ve bu fon bir sermayeyi oluşturur; uzun bir süre sonunda biriken ve başlangıçta ürünle ödenen bu sermaye devamlı olarak korunmuş ve çoğalmıştır." (Daire, II, s. 928-29.) Turgot, sermaye deyimini *yatırımlar* için daha düzenli kullanır ve fabrikatörlerin *yatırımlarını*, çiftçilerinki ile daha da fazla özdeşleştirir. (Turgot, *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*, 1766.)

sadığını izler. Böylece Adam Smith'te, *avances annuelles*, döner sermayeye, *avances primitives* sabit sermayeye kendilerini dönüştürür. Ne var ki, ondaki gelişme, bu kategorilerin genelleştirilmesiyle sınırlanmıştır. Ondaki uygulama, Quesnay'den çok daha düşük düzeydedir.

Smith'in araştırmasının ortaya koyduğu katı ampirik biçim, daha başlangıçta, açıklıktan yoksundur: "Bir sermayenin, kullanana bir gelir ya da kâr sağlamak üzere kullanılabileceği iki farklı yol vardır."* (*Wealth of Nations*, Book II, Chap. I, s. 189, Aberdeen edition, 1848.**)

Sermaye işlevlerini yerine getirmek ve sahibine artı-değer sağlamak üzere bir değerin yatırılabileceği yollar, sermayenin yatırım alanları kadar farklı ve çeşitlidir. Bu, sermayenin yatırılabileceği farklı üretim dalları sorunudur. Bu biçimde ortaya konulduğunda sorun daha çok şeyi kapsar. Üretken sermaye olarak yatırılmamış bile olsa, değerin sermaye olarak, örneğin faiz getiren sermaye, tüccar sermayesi, vb. olarak, sahibi için işlev yapma biçimi sorununu içerir. Bu noktada, asıl inceleme konusundan, yani farklı yatırım alanlarından ayrı olarak, *üretken* sermayenin farklı öğelerine ayrılmasının, bunların devirlerini nasıl etkilediği sorunundan daha çok uzaktayız.

Adam Smith hemen devam ediyor: "Önce, o, malların elde edilmesinde, yapımında ya da satın alınmasında ve tekrar bir kâr ile satılmasında kullanılabilir."*** [Vol. II, s. 254.] Burada, bize, o, sermayenin, tarımda, sanayide ve ticarette kullanılabileceğinden başka bir şey anlatmış olmuyor. Bunun için de, ticaret gibi, sermayenin doğrudan doğruya üretim sürecine katılmadığı, dolayısıyla da üretken sermaye olarak işlev yapmadığı bir alanı da içerisine alan çeşitli sermaye yatırım alanlarından sözetmektedir. Böyle yapmakla, fizyokratların üretken sermaye içerisindeki ayrımları

* Marx, tırnak içindeki tümceyi (bkz: *Das Kapital*, Buch II, *Werke 24*, Diets Verlag, Berlin 1963), İngilizce olarak aktarmıştır. —*ç*.

** Smith'in yapıtından yapılan alıntılarda, Marx'ın sayfa numarası göstermediği hallerde, editör, sayfa referanslarını köşeli parantez içerisinde, *An Inquiry into the Nature and Causes of the wealth of Nations. A New edition in four volumes* adlı, 1843 Londra basımlı yapıttan vermiştir. Smith'ten yapılan bu ve diğer bütün alıntılar bu basım ile kontrol edilmiştir. —*Ed.*

*** Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —*ç*.

ve bunların devir üzerindeki etkilerini dayandırdıkları temeli bir yana bırakmış olmaktadır. Dahası var. O, salt ürün ve değer yaratma sürecinde bulunan *üretken* sermayedeki farklılıkları ilgilendiren ve bu yüzden de bu sermayenin devri ile yeniden-üretiminde farklılıklara yolaçan bir sorunda, tüccar sermayesini örnek olarak kullanıyor.

Devam ediyor: "Bu biçimde kullanılan sermaye, onu kullananın, mülkiyetinde kaldığı ya da aynı biçim içerisinde devam ettiği sürece, onu kullanana, gelir ya da kâr getirmez"* [Vol. II, s. 254.] "Bu biçimde kullanılan sermaye!" Ama Smith, tarıma, sanayie yatırılan sermayeden sözediyor ve sonra da bize bu biçimde kullanılan sermayenin sabit ve döner sermayeye ayrıldığını söylüyor! Sermayenin bu biçimde yatırılması, onu, sabit ya da döner sermaye yapamaz.

Yoksa o, mal üretimi ve üretilen malları kârla satmak için kullanılan sermayenin, mallara dönüştükten sonra satılması gerektiğini ve bu satış aracılığı ile, önce satıcının mülkiyetinden satın alanın mülkiyetine geçmesi, sonra da maddî biçiminden, mallardan, parabiçimine değişmesi gerektiğini ve bu yüzden de, sahibinin mülkiyetinde kaldığı ya da aynı biçim içerisinde devam ettiği sürece sahibine yararlı olmadığını mı söylemek istiyor? Bu durumda, her şey şuna varıyor: Eskiden, üretim sürecine özgü bir biçim içerisinde, üretken sermaye biçiminde işlev yapan sermaye-değer, şimdi, dolaşım sürecine özgü biçimler içerisinde meta-sermaye ve para-sermaye olarak işlev yapan ve bu süreçte artık ne sabit ve ne de döner sermaye olarak bulunmaktadır. Ve bu, ham ve yardımcı maddeler, yani döner sermaye tarafından eklenen değer öğeleri ile, iş araçlarının aşınması ve yıpranması, yani sabit sermaye tarafından eklenen değer öğelerine de aynı ölçüde uygulanır. Bu yoldan, sabit ve döner sermaye arasındaki farka bir adım bile yaklaşmış olmuyoruz.

Bundan başka: "Tüccarın malları, bunları para karşılığında satmadan, kendisine, gelir ya da kâr sağlamayacağı gibi, para da, tekrar mallarla değiştirilene kadar pek az gelir ya da kâr sağlar. Sermayesi devamlı olarak bir biçim içerisinde ondan gitmekte, bir başka biçim içerisinde ona dönmektedir, ve işte ancak böyle

* Marx, tırnak içindeki tümceyi, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

bir dolaşım ya da ardarda değişme yoluyladır ki, sermayesi ona bir kâr sağlayabilir. Bu nedenle bu tür sermayelere, çok yerinde olarak döner sermayeler denebilir."* [Vol. II, s. 254.]

Adam Smith'in burada döner sermaye dediği şeye ben, *dolaşım sermayesi* demek isterim; dolaşım sürecine, değişim yoluyla (bir öz değişimi ve bir el değişimi), bir biçim değişikliğine ilişkin bir biçim içerisindeki sermaye; ve dolayısıyla, üretim sürecindeki biçiminden, yani üretken sermaye biçiminden farklı olarak meta-sermaye ve para-sermaye. Bunlar, sanayi kapitalistinin sermayesini bölüştürdüğü farklı türler değil, yatırılan aynı sermaye-değerin *curriculum vitae*'si sırasında, tekrar tekrar büründüğü ve ardarda sıyrıldığı farklı biçimlerdir. Adam Smith, bunu, sermaye-değerin dolaşım alanında, birbirini izleyen biçimlerin çizdiği dairesel yörüngesinde, sermaye-değer, *üretken* sermaye biçiminde bulunduğu halde ortaya çıkan biçim farklılıkları ile biraraya koymaktadır —ve bu fizyokratlara kıyasla büyük bir gerilemedir—; ve bunlar, üretken sermayenin farklı öğelerinin, değerlerin oluşmasına farklı biçimde katılmalarından ve değerlerini ürüne farklı biçimde aktarmalarından ileri gelir. Bir yandan dolaşım alanında üretken sermaye ile sermayenin (meta-sermaye ile para-sermayenin), öte yandan da sabit sermayenin döner sermaye ile bu şekilde karıştırılmasının sonuçlarını aşağıda göreceğiz. Sabit sermaye olarak yatırılan sermaye-değer, ürün tarafından, döner sermaye olarak yatırılmış olan kadar dolaştırılır ve her ikisi de, meta-sermayenin dolaşımı ile aynı ölçüde para-sermayeye çevrilir. Fark sadece şu olguda yatar ki, sabit sermayenin değeri parça parça dolaşır ve bu yüzden de, uzun ya da kısa aralıklarla parça parça yerine konulmak, maddî biçimi içerisinde yeniden üretilmek zorundadır.

Adam Smith, döner sermaye ile, burada, dolaşım sermayesinden başka bir şeyi anlatmış olmuyor; yani dolaşım süreci ile ilgili biçimler içerisindeki sermaye-değer (meta-sermaye ve para-sermaye), özellikle kötü seçilmiş örneği ile gösterilmiş oluyor. Bu amaç için, hiç bir şekilde üretim sürecine ait olmayıp sadece dolaşım alanında görülen ve sırf dolaşım sermayesinden —tüccar sermayesinden— ibaret bulunan bir sermaye türünü seçiyor.

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

Seçtiği sermayenin hiç bir şekilde üretken sermaye rolünü oynamadığı bir örnekle işe başlamanın ne denli saçma olduğunu hemen ardından kendisi de söylüyor: "Bir tüccarın sermayesi, örneğin, tümüyle bir döner sermayedir."* [Vol. II, s. 255.] Gene de biraz ilerde, döner ve sabit sermaye arasındaki farkın, üretken sermayenin kendi içerisindeki temel farklardan ileri geldiği öne sürülüyor. Adam Smith'in kafasında bir yandan fizyokratların koyduğu ayrım var, öte yandan da sermaye-değerin kendi devresi içerisinde büründüğü farklı biçimler. Ve bu iki şey, birbirlerine karıştırılarak biraraya getiriliyor.

Para ve metaların biçimlerindeki değişiklikler ile, sırf değerin bu biçimlerden birisinden diğerine aktarılmasıyla, bir kârın nasıl olup da meydana geldiğini anlamak epeyce güç. Burada, sadece dolaşım alanında hareket eden tüccar sermayesiyle işe başlamış olduğundan, bunu açıklamak tamamen olanaksız hale geliyor. Bu konuya daha sonra döneceğiz. Şimdi önce, sabit sermaye konusunda ne diyor ona kulak verelim. [Vol. II, s. 254-55.]

"İkincisi, o (sermaye), toprağın iyileştirilmesinde, yararlı makineler ile ticaret araçlarının satın alınmasında, ya da buna benzer şeylerde sahip değiştirmeksizin ya da daha fazla dolaşmaksızın bir gelir ya da bir kâr getirecek biçimde kullanılabilir. Bu yüzden, bu gibi sermayelere çok yerinde olarak sabit sermaye adı verilebilir. Farklı uğraşlar, bunlarda kullanılan sabit ve döner sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir. Her usta zanaatçı (*master artificer*) ya da imalâtçının sermayesinin bir kısmı, işinde kullandığı araçlar içinde sabitleşmelidir. Ancak, bu kısım, bazılarında çok küçük ve bazılarında da çok büyüktür. Bu gibi bütün usta zanaatçıların (terziler, kunduracılar, dokumacılar gibi) sermayelerinin çok daha büyük bir kısmı, ya işçilerinin ücretleri ya da malzemelerinin fiyatları olarak dolaşımda bulunur ve işin fiyatındaki bir kâr ile geri ödenir."*

Kârın kaynağının bu safça belirlenmesinden ayrı olarak, zayıflık ve karışıklık, şu sözlerde derhal görülür hale geliyor: Örneğin bir makine fabrikatörü için makine, meta-sermaye olarak dolaşımda bulunan kendi ürünüdür, ya da Adam Smith'in sözleriyle, "Elden çıkartılır, sahip değiştirir, dolaşıma devam eder."*

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

Kendi koyduğu tanıma göre, demek ki, bu makine, sabit değil, döner sermaye olur. Bu karışıklık da, Smith'in, üretken sermayenin çeşitli öğelerinin çok çeşitli dolaşımlarından ileri gelen sabit sermaye ve döner sermaye arasındaki ayrımı, üretim süreci içerisinde *üretken* sermaye ve dolaşım alanı içerisinde dolaşım sermayesi, yani meta-sermaye ya da para-sermaye olarak işlev yapan aynı sermayenin büründüğü biçimdeki farklar ile karıştırmasından doğuyor. Dolayısıyla Adam Smith'e göre, şeyler, tamamıyla sermayenin yaşam-sürecinde işgal ettiği konumları gereği, sabit sermaye olarak (iş araçları, üretken sermayenin öğeleri olarak) ya da "döner" sermaye, meta-sermaye olarak (üretim alanından dolaşım alanına atılan ürünler olarak) işlev yapabilirler.

Ne var ki, Adam Smith, birdenbire, sınıflandırmasının dayandığı temeli tamamıyla değiştirmekte ve birkaç satır önce tüm incelemesini başlattığı metni yalanlamaktadır. Bu, özellikle şu sözlere ilişkindir: "Bir sermayenin onu kullanana bir gelir ya da bir kâr getirebilecek şekilde kullanılabilmesinin iki farklı yolu vardır"* [Vol. II, s. 254], yani döner ya da sabit sermaye olarak. Buna göre, bunlar, bu nedenle, birbirinden bağımsız farklı sermayeleri kullanmanın farklı yöntemleridir; ya sanayide ya da tarımda kullanılabilecek sermayeler gibi. Sonra şunları okuyoruz [Vol. II, s. 255]: "Farklı uğraşlar, bunlarda kullanılan sabit ve döner sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir."* Sabit ve döner sermaye, şimdi artık, sermayenin farklı, bağımsız yatırımları değil, bu sermayenin farklı yatırım alanlarındaki toplam değerinin farklı kısımlarını oluşturan aynı üretken sermayenin farklı parçalarıdır. Böylece, burada, *üretken* sermayenin kendisinin, uygun bir biçimde bölünmesinden ileri gelen ve bu nedenle ancak bu bakımdan geçerli farklar vardır. Ama bu, sırf döner sermaye olarak tüccar sermayesinin sabit sermayenin karşıtı olması durumuna ters düşüyor, çünkü Adam Smith'in kendisi şöyle diyor: "Bir tüccarın sermayesi, örneğin, tümüyle bir döner sermayedir." [Vol. II, s. 255.] Gerçekten de bu, sırf dolaşım alanında işlevini yerine getiren bir sermayedir ve bu haliyle, genel olarak, üretken sermayeye, üretim sürecinde yer almış bulunan sermayeye karşı durur. Ama,

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

sırf bu nedenle, üretken sermayenin döner öğesi olarak, bu sermayenin sabit kısmıyla karşı karşıya getirilemez.

Smith'in verdiği örnekte, "iş araçları" sabit sermaye olarak, ve sermayenin ücretlere, yardımcı maddeler de dahil hammaddelere yatırılan kısmı döner sermaye olarak ("işin fiyatındaki bir kâr ile geri ödenen") tanımlanmaktadır.

Ve böylece o, ilkönce, bir yandan iş sürecinin çeşitli parçalarından, işgücünden (emekten) ve hammaddelerden, öte yandan da iş araçlarından yola çıkmaktadır. Ama bunlar sermayenin parçalarıdır, çünkü sermaye olarak işlev yapacak bir miktar değer bunlara yatırılmıştır. Bu yönden, bunlar, *üretken* sermayenin, yani üretim sürecinde işlev yapan sermayenin maddî öğeleri, varlık biçimleridir. İyi ama, bu kısımlardan birine niçin sabit denmiştir? Çünkü, "sermayenin bazı kısımları iş araçlarında sabitleşmelidir."* [Vol. II, s. 254.] Ama diğer kısım da, ücretlerde ve hammaddelerde sabitleşmiştir. Bununla birlikte makineler ve "ticaret araçları ya da buna benzer şeyler sahip değiştirmeksizin ya da daha fazla dolaşmaksızın bir gelir ya da kâr getirir. Bu yüzden bu gibi sermayelere, çok yerinde olarak sabit sermaye adı verilebilir."* [Vol. II, s. 254.]

Örneğin, maden sanayiini alınız. Burada hiç bir hammadde kullanılmaz, çünkü, bakır gibi iş konusu, önce emek yoluyla elde edilmesi gerekli bir doğa ürünüdür. Daha sonra meta ya da meta-sermaye olarak dolaşan ve ilk elde edilen bakır, sürecin ürünü bakır, üretken sermayenin bir öğesini oluşturmaz. Değerinin hiç bir kısmı ona yatırılmış halde değildir. Öte yandan, üretken sürecin diğer öğeleri, işgücü ile, kömür, su, vb. gibi yardımcı maddeler de ürüne maddî biçimde girmezler. Kömür tamamıyla tüketilir ve ancak değeri, tıpkı makinenin, vb. değerinin bir kısmının girmesi gibi ürüne girer. Son olarak, işçi, ürün, bakır karşısında aynı makine gibi bağımsız kalır; ne var ki, emeği aracılığı ile ürettiği değer şimdi bakırın değerinin bir kısmıdır. Şu halde, bu örnekte, üretken sermayenin tek bir öğesi bile "sahip" değiştirmediği gibi, bunlardan hiç biri daha fazla dolaşmaz, çünkü, bunlardan hiç biri maddî olarak ürüne girmez. Bu durumda, döner

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

sermayeye ne olur? Adam Smith'in kendi tanımına göre, bir bakır madeninde kullanılan sermayenin tamamı, sabit sermayeden ibarettir, başka bir şeyden değil.

Öte yandan başka bir sanayii alalım; ürününün özünü teşkil eden hammaddeler ile, yakıt olarak kullanılan kömürdeki kadar olmamakla birlikte ürüne maddeten giren yardımcı maddeler kullanan bir sanayi dalı olsun. Bu ürün, diyelim ki iplik, kendisini oluşturan hammaddesi pamuk ile birlikte el değiştirir ve üretim sürecinden tüketim sürecine geçer. Ama, pamuk, üretken sermayenin bir öğesi olarak işlev yaptığı sürece, patronu onu satmaz, işler ve iplik haline getirir. Onu elden çıkartmaz. Ya da Smith'in apaçık yanlış ve saçma sözleriyle, "onu elden çıkararak, sahip değiştirerek ya da dolaştırarak"* herhangi bir kâr sağlamaz. Tıpkı makineleri gibi hammaddelerinin de dolaşmasına izin vermez. Bunlar da tıpkı eğirme makineleri, fabrika binaları gibi üretim sürecinde sabittir. Gerçekten de, üretken sermayenin bir kısmı, iş araçları biçiminde olduğu gibi, pamuk, kömür, vb. biçiminde devamlı olarak sabit kalmak zorundadır. Şu farkla ki, sözgelişi, bir haftalık iplik üretimi için gerekli pamuk, kömür, vb. haftalık ürünün yapımı sırasında daima bütünüyle tüketilir ve böylece bunların yerine yeni pamuk, kömür, vb. ikmali gereklidir; bir başka deyişle, üretken sermayenin bu öğeleri, cins olarak özdeş kalmakla birlikte daima aynı cinsin yeni türlerini içerirler; oysa eğirme makinesi ya da aynı fabrika binası, kendi cinsinin yeni türleriyle yerine konulmaksızın, haftalık üretimler dizisinin tamamına katılmaya devam ederler. Üretken sermayenin öğeleri olarak, kendisini oluşturan bütün kısımlar devamlı şekilde üretim sürecinde sabittir, çünkü süreç bunlar olmaksızın devam edemez. Ve, ister sabit, ister döner, üretken sermayenin bütün öğeleri, üretken sermaye olarak, eşit biçimde dolaşım sermayesiyle, yani meta-sermaye ve para-sermaye ile karşı karşıya gelirler.

Durum işgücü için de aynıdır. Üretken sermayenin bir kısmı sürekli olarak işgücü içerisinde sabit kalmalıdır ve belirli bir süre için aynı kapitalist tarafından her yerde kullanılan makinelerin aynı makineler olması gibi bu da aynı özdeş işgücüdür. Bu du-

* Marx, tırnak içindeki tümceyi, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

rumda işgücü ile makineler arasındaki fark, makinelerin ilk ve son defa satın alınmalarına karşılık (ki, taksitle satın alındıkları zaman durum böyle değildir) işçi için durumun bu olmayışı değildir. Bu fark, daha çok, işçinin harcadığı emeğin, ürünün değerine bütünüyle girmesine karşın, makinelerin değerinin ancak parça parça girmesidir.

Smith, sabit sermayenin karşıtı olan döner sermaye konusunda şunları söylerken farklı tanımları birbirine karıştırmaktadır: "Bu biçimde kullanılan sermaye, onu kullananların mülkiyetinde kaldığı ya da aynı biçim içersinde devam ettiği sürece, onu kullanana, gelir ya da kâr getirmez."* [Vol. II, s. 254.] Ürünün, meta-sermayenin dolaşım alanında geçirdiği ve metaların el değiştirmesini sağlayan salt biçimsel başkalaşımı, üretken sermayenin çeşitli öğelerinin üretim süreci sırasında geçirdikleri maddî başkalaşım ile aynı düzeye koymaktadır. Metaların paraya, paranın metalara dönüşmesini, ya da satınalma ile satışı, hiç ayrım gözetmeksizin, üretim öğelerinin ürünlere dönüşmesi ile birbirine karıştırmaktadır. Onun döner sermaye için örnek verdiği şey, metalardan paraya ve paradan metalara çevrilen tüccar sermayesidir — metaların dolaşımına ilişkin M—P—M biçim değişikliğidir. Ama dolaşım içerisindeki bu biçim değişikliği, faaliyet halindeki sanayi sermayesi için, paranın tekrar çevrildiği metaların, üretim öğeleri (iş araçları ve işgücü) oldukları ve bu nedenle biçim değişikliğinin, sanayi sermayesinin işlevini devamlı kıldığı, üretim sürecinin devamlı bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olmasını sağladığı anlamına gelir. Bütün bu biçim değişikliği *dolaşım* içerisinde yer alır. İşte bu biçim değişikliğidir ki, metaların gerçekten elden ele geçmesini sağlar. Ama, üretken sermayenin kendi üretim süreci içerisinde geçirdiği başkalaşımlar, tersine, *iş sürecine* ilişkin başkalaşımlardır ve, üretim öğelerinin istenilen ürüne dönüştürülmesi için zorunludurlar. Adam Smith, üretim araçlarının bir kısmının (asıl iş araçlarının) maddî biçimlerini değiştirmeksizin, iş sürecinde hizmet etmeleri (çok yanlış olarak ifade ettiği gibi "sahiplerine bir kâr getirmeleri") ve ancak derece derece aşınma ve yıpranmaları olgusuna; oysa diğer kısmın, malzemelerin değişmesi ve işte bu değişiklik sayesinde, üretim araçları olarak hedeflerine

* Marx, tırnak içindeki tümceyi, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

ulaşmaları olgusuna sarılıyor. Ne var ki, iş süreci içerisindeki üretken sermayenin öğelerinin tutumlarındaki bu farklılık, sadece, sabit ve sabit olmayan sermaye arasındaki farkın çıkış noktasını oluşturur, yoksa bu farkın kendisini değil. Bu olgudan çıkan tek şey, bu farklı tutumun, kapitalist ya da kapitalist olmayan, bütün üretim biçimlerinde eşit ölçüde varolmasıdır. Bununla birlikte, maddî öğelerin bu farklı tutumuna, *değerin* ürüne *aktarılması* tekabül eder. Ve buna da gene, değerin, ürünün satışı ile yerine konulması tekabül eder. Sözkonusu olan farkı oluşturan şey, sadece ve sadece budur. Demek oluyor ki, sermayeye, iş araçlarında sabitleşmiş olduğu için sabit denilmiyor, bu sermayenin bir kısmının ürünün değerinin bir parçası olarak dolaşıyor olmasına karşılık, değerinin iş araçlarına yatırılan öteki kısmının bunlarda sabit kalması nedeniyle sabit sermaye deniliyor.

"Eğer o [sermaye], gelecekte kâr sağlamak için kullanılıyorsa, bu kârı ya onunla [kullananla] kalmak ya da ondan uzaklaşmak suretiyle sağlamak zorundadır. O, bir halde sabit, öteki halde döner sermayedir."* (s. 189.)

Burada asıl dikkati çeken nokta, sıradan bir kapitalistin görüşünden devşirilen ve Adam Smith'in daha özel anlayışı ile tam bir çelişki içerisinde olan kârın bu kabaca ampirik kavranışıdır. Ürünün fiyatıyla, yalnız, ham ve yardımcı maddeler ile işgücünün fiyatı yerine konulmuş olmuyor, değerin iş araçlarından aşınma ve yıpranma ile ürüne aktarılan kısmı da bu fiyatla yerine konmuş oluyor. Hiç bir durumda, bu şekilde yerine konma kâr getirmez. Bir metaın üretimi için yatırılan bir değerin, tümüyle ya da parça parça, bir seferde ya da yavaş yavaş, bu metaın satışıyla yerine konması, bu yerine konmanın biçim ve zamanı dışında hiç bir şeyi değiştiremez. Ama her ne olursa olsun, bu, her ikisinde de ortak olan şeyi, değerin yerine konulmasını, bir artı-değer yaratılmasına dönüştüremez. Bunların hepsinin temelinde şu ortak düşünce yatar: artı-değer, ürün satılana, dolaşıma girene kadar gerçekleşmediği için, bu artı-değer ancak satıştan, dolaşımdan doğar. Bu, gerçekte, kârın doğuşunun bu farklı biçimi, bu durumda, üretken sermayenin farklı öğelerinin farklı biçimde hizmet etmeleri, üretken öğeleri olarak iş sürecinde farklı biçimde hareket etmeleri

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

olgusunu açıklamanın yanlış bir yoludur. Sonunda, bu fark, iş sürecinden ya da kendini genişletmekten, üretken sermayenin kendi işlevinden çıkartılmıyor, bunun, bireysel kapitalist için ancak öznel olarak geçerli olduğu varsayılıyor; bu kapitaliste, sermayenin bir kısmı, bir biçimde yararlı bir hizmette bulunurken, diğer kısmı bir başka biçimde yararlı hizmette bulunuyor.

Öte yandan Quesnay ise, bu farklılıkları, yeniden-üretim süreci ile bu sürecin zorunluluklarından çıkartmıştır. Bu sürecin sürekli olabilmesi için, yıllık yatırımların değerinin, yıllık ürünün değerinden her yıl tamamıyla yerine konulması zorunludur; oysa yatırım sermayesinin değerinin sadece parça parça yerine konulması gerekir; öyle ki, bu ancak diyelim on yıllık bir süre içerisinde tamamıyla (aynı türden yeni maddelerle) yerine konmayı ve dolayısıyla tamamıyla yeniden üretilmeyi gerektirir. Bunun sonucu olarak Adam Smith, Quesnay'den çok gerilere düşmektedir.

Bu nedenle, Adam Smith'e, sabit sermayenin tanımlanmasında, bunun üretim süreci içerisinde biçimlerini değiştirmeyen ve oluşmalarına yardımcı oldukları ürünlerin tersine, eskiyene kadar üretimde hizmet etmeyi sürdüren iş araçları olduklarını söylemekten başka bir şey kalmamış oluyor. Üretken sermayenin bütün öğelerinin, sürekli olarak, ürün ile ve bir meta olarak dolaşan ürün ile maddî biçimleri içerisinde (iş araçları, malzemeler ve işgücü olarak) karşı karşıya geldiklerini ve malzemelerden ve işgücünden oluşan bir kısım ile, iş araçlarından oluşan kısım arasındaki farkın yalnızca şu olduğunu unutuyor: işgücüne gelince, bu, daima yeni baştan satın alınır (iş araçları gibi ömürleri yettiği sürece satın alınmaz); malzemelere gelince, bunlar, bütün iş süreci boyunca işlev yapan, aynı özdeş malzemeler değil, ama aynı türden daima yeni malzemelerdir. Aynı zamanda, sabit sermaye değerinin dolaşıma katılmadığı gibi yanlış bir izlenim yaratılmaktadır, oysa Adam Smith daha önce sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını, ürünün fiyatının bir kısmı olarak açıklamıştı.

Döner sermaye, sabit sermayeye karşıt gösterilirken, bu karşıtlığın sadece, bunun, üretken sermayenin *tümüyle* ürünün değeriyle yerine konması gereken ve bu nedenle de onun başkalaşımında tümüyle pay sahibi olması gereken kısmı olması yüzünden varolduğu, oysa sabit sermaye durumunda bunun böyle olmadığı

olgusu üzerinde hiç durulmuyor. Bunun yerine, döner sermaye, sermayenin, meta-sermaye ve para-sermaye olarak üretim alanından dolaşım alanına geçmesi üzerine büründüğü biçimler ile gelişigüzel biraraya getirilmiştir. Ne var ki, her iki biçim de, meta-sermaye de para-sermaye de, üretken sermayenin hem sabit ve hem de döner kısımlarının değerinin taşıyıcılarıdır. Her ikisi de, üretken sermayeden farklı olarak dolaşım sermayeleridir. yoksa, sabit sermayeden farklı, döner (akıcı) sermaye değillerdir.

Son olarak, kârın üretim sürecinde kalan sabit sermaye ile, bu süreçten ayrılan ve dolaşıma giren döner sermaye tarafından sağlandığı yolundaki baştan sona yanlış açıklama yüzünden ve bir de, değişen sermaye ile, değişmeyen sermayenin döner kısmının devir sırasında büründükleri biçimin özdeşliği yüzünden bunların *kendini genişletme* ve artı-değer oluşumu *süreci* içerisindeki temel farklılıkları gizlenmiştir, öyle ki, kapitalist üretimin tüm sırrı böylece daha da bulanık hale gelmiştir. "Döner sermaye" ortak adı, bu temel farkı ortadan kaldırmaktadır. Ekonomi Politik daha sonra, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki antitez yerine, temel ve tek sınırlandırma olarak, sabit ve döner sermaye arasındaki antiteze sarılmakla bu konuda daha da ileriye gitmiştir.

Adam Smith, sabit sermaye ile döner sermayeyi, herbiri kendi başına kâr getiren iki özel sermaye yatırım biçimi olarak belirledikten sonra şöyle diyor: "Hiç bir sabit sermaye, bir döner sermayenin aracılığı olmaksızın herhangi bir gelir getiremez. En yararlı makineler ile iş araçları bile, bunların işleyeceği maddeleri ve bunları kullanan işçilerin bakımını sağlayan döner sermaye olmaksızın hiç bir şey üretemez."* (s. 188.)

Daha önce kullanılan "*yield a revenue*"**, "*make a profit*"*** vb. deyimlerinin neyi belirlediği, yani sermayenin her iki kısmının da ürün yaratıcısı olarak hizmet ettikleri burada açığa çıkmış oluyor.

Adam Smith, bunun ardından şu örneği veriyor: "Çiftçinin, sermayesinin tarım aletlerinde kullandığı kısmı sabit, çalışan hizmetkârlarının ücretleri ve bakımı için kullandığı kısmı ise döner

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.
** "Bir gelir getirmek". —ç.
*** "Bir kâr yapmak". —ç.

sermayedir."* (Burada sabit ve döner sermaye arasındaki fark, sadece dolaşımdaki farka, üretken sermayeyi oluşturan farklı kısımların devirlerine doğru bir biçimde uygulanmıştır.) "Bunlardan birisini kendi mülkiyetinde tutmakla, diğerini elden çıkarmakla bir kâr yapar. İş hayvanlarının fiyatı ya da değeri sabit sermayedir", (farkın maddî öğeye değil değere uygulandığını söylerken burada gene doğrudur) "tıpkı hayvancılıkta kullanılan araçların sabit sermaye olması gibi; bunların bakımı" (yani iş hayvanlarının bakımı) "tıpkı çalışan hizmetkârların bakımı gibi döner sermayedir. Çiftçi, kârını, iş hayvanlarını alıkoymakla, ve bunların bakımı ile ilgili sermayeyi elden çıkartmakla elde etmektedir."* (Çiftçi, hayvanların yemini alıkor, satmaz. Yemi hayvanları beslemek için kullanır, oysa hayvanların kendisini iş araçları gibi tüketir. Aradaki fark şudur: İş hayvanlarının bakımı için kullanılan yem bütünüyle tüketilir ve, ya tarım ürünlerinden ya da bunların satışından sağlanan yeni hayvan yemiyle yerine konulması gerekir; hayvanların kendisi, ancak, herbiri çalışamaz hale gelince yerine konur.) "Çalıştırmak için değil satmak için satın alınan ve semirtilen hayvanların hem fiyatı, hem de bakımı döner sermayedir. Çiftçi, kârını, bunları elden çıkartmakla elde eder."* [Vol. II, s. 255-56.] (Her meta üreticisi, dolayısıyla kapitalist üretici, ürününü, üretim sürecinin sonucunu satar, ama bu durum, bu ürünün, *üretken* sermayesinin sabit ya da döner parçasının bir kısmını oluşturması için bir neden olamaz. Şimdi ürün, daha çok, üretim sürecinden çıkmış olduğu biçim içerisinde bulunur ve meta-sermaye olarak işlev yapmalıdır. Semirtilmekte olan hayvan sürüsü, üretim sürecinde, iş hayvanları gibi iş aracı olarak değil, hammadde olarak işlev yapar. Bu nedenle, semirtilen bu hayvanlar, ürüne, töz olarak girerler ve tüm değerleri ürüne katılmış olur, tıpkı yardımcı maddeleri [yem] gibi. Semirtilen hayvanlar bu nedenle üretken sermayenin döner kısmıdır ve bunun nedeni satılan ürünün, semirtilen hayvanların, hammaddeyle, henüz semirtilmemiş hayvanlarla aynı maddî biçime sahip olmaları değildir. Bu durum raslansaldır. Aynı zamanda, Adam Smith bu örnekle, üretim süreci içerisinde, değeri sabit ya da döner sermaye olarak belirleyen

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

şeyin üretim öğesinin maddî biçimi olmayıp, onun içerisindeki işlevi olduğunu görebilirdi.) "Tohumun tüm değeri de tam anlamıyla bir sabit sermayedir. Toprak ile tahıl ambarı arasında gidip gelse de hiç bir zaman sahip değiştirmez, bu nedenle de tam anlamıyla dolaşımda bulunmaz. Çiftçi, kârını, bunun satışı ile değil, artışı ile elde eder."* [Vol. II, s. 256.]

Bu noktada, Smith'çi ayrımın bütün düşüncesizliği ortaya çıkar. Ona göre, eğer "*change of masters*"** olmazsa, yeni tohum eğer doğrudan yıllık üründen yerine konulursa, bu üründen çıkartılırsa, sabit sermaye olabilir. Öte yandan, eğer bütün ürün satılır da değerinin bir kısmı ile bir başkasının tohumu satın alınırsa, bu tohum, döner sermaye olur. Bir durumda "*change of masters*" vardır, diğerinde yoktur. Smith, burada bir kez daha döner sermaye ile meta-sermayeyi karıştırıyor. Ürün, meta-sermayenin maddî taşıyıcısıdır, ama elbette ki, sadece, dolaşıma fiilen giren ve ürün olarak çıktığı üretim sürecine doğrudan doğruya tekrar girmeyen kısmının.

Tohum ister doğrudan doğruya üründen onun bir kısmı olarak düşülmüş olsun ya da ürün tamamıyla satılıp da değerinin bir kısmı bir başkasının tohumunu satın almaya dönüştürülsün, her iki halde de sırf bir yerine koyma sözkonusudur ve bu yerine koyma ile hiç bir kâr yapılmış olmaz. Bunlardan birinde tohum bir meta olarak, ürünün geri kalan kısmıyla birlikte dolaşıma girer; diğerinde ise, yalnız defter tutmada, yatırılan sermayenin değerinin bir kısmı olarak belirir. Ama her iki durumda da, üretken sermayenin dolaşan bir parçası olarak kalır. Tohum, ürünün hazır hale gelmesi için bütünüyle tüketilir ve yeniden-üretimin yapılabilmesi için tamamının üründen yerine konması gereklidir.

"Öyleyse hammadde ile yardımcı maddeler, iş sürecine girerken taşıdıkları kendilerine özgü biçimi yitirirler. İş araçlarında ise, durum böyle değildir. Araçlar, makineler, işyerleri ve kaplar, iş sürecinde, ancak, ilk biçimlerini korudukları ve her sabah değişmeyen bu biçimleriyle süreci tekrarlamaya hazır oldukları sürece yararlıdırlar. Ömürleri boyunca, yani hizmet ettikleri iş sü-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.
** "Sahip değiştirme". —ç.

recinin devamı boyunca, üründen bağımsız olarak şekillerini korudukları gibi, ölümlerinden sonra da bu böyledir. Makinelerin, araçların, işyerlerinin vb. cesetleri daima, oluşmalarına yardım ettikleri üründen ayrı ve farklıdır." (Buch I, Kap. VI, s. 192)*

Üretim araçlarının, ürünü oluşturmak için bu farklı tüketim biçimleri, bunlardan bazılarının ürün karşısında bağımsız biçimlerini korudukları halde, diğerlerinin bunu tamamen değiştirmeleri ya da yitirmeleri —bu haliyle iş süreci ile olduğu kadar, herhangi bir değişim olmaksızın, meta üretimi olmaksızın yalnızca kişinin kendi gereksinmelerini, sözgelimi ataerkil ailenin gereksinmelerini karşılamayı amaçlayan iş sürecine de ilişkin olan bu fark— Adam Smith tarafından tahrif edilmiştir. Bunu şöyle yapmıştır: 1) buraya hiç ilgisi bulunmayan bir kâr tanımı getirmekle, bazı üretim araçlarının biçimlerini koruyarak sahiplerine kâr sağladığı halde diğerlerinin bu biçimleri yitirerek kâr sağladıklarını öne sürmekle; 2) iş sürecindeki üretim öğelerinin bir kısmındaki değişmeleri, ürün değişimine, meta dolaşımına özgü olan ve aynı zamanda da, dolaşımdaki metaların mülkiyetinde bir değişmeyi içeren biçim değişikliği (satınalma ve satış) ile gelişigüzel biraraya getirmekle.

Devir, dolaşımın, dolayısıyla ürünün satılmasının, ürünün paraya çevrilmesinin ve paradan da tekrar üretim öğelerine çevrilmesinin gerçekleştirildiği yeniden-üretimi öngörür. Ama, kapitalist üreticinin kendi ürününün bir kısmı doğrudan doğruya kendisine üretim aracı olarak hizmet ettiğine göre, bunu kendi kendine satan kişi olarak görünür ve bu durum, onun kitaplarında bu şekilde ele alınmıştır. Bu durumda, yeniden-üretimin bu kısmı, dolaşımla meydana getirilmiş olmaz, doğrudan doğruya gerçekleşir. Bununla birlikte, ürünün tekrar üretim aracı olarak hizmet eden bu kısmı, sabit sermayeyi değil, döner sermayeyi yerine koyar, çünkü 1) değeri tümüyle ürüne geçer, ve 2) bunun kendisi yeni üründen sağlanan bir yeni türle, aynî olarak tümüyle yerine konmuştur.

Adam Smith, şimdi bize, sabit ve döner sermayenin neleri içerdiğini anlatıyor. Sabit sermaye ile döner sermayeyi oluşturan nesneleri, maddî öğeleri bir bir sıralıyor, sanki bu kesinlik bunların kapitalist üretim sürecindeki belirli işlevlerinden gelmiyor

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Sekizinci Bölüm, s. 228. —*Ed.*

da, nesnelerin özünde bulunan ve doğa tarafından maddî olarak sağlanan şeylermiş gibi. Ama, gene de, aynı bölümde şuna işaret ediyor (Cilt II, Bölüm I): "hemen tüketilmek" üzere "stok" halinde ayrılan belli bir şey, diyelim bir barınak "sahibine bir gelir getirdiği ve bu nedenle ona *sermaye işlevini yerine getirdiği* halde, kamuya böyle bir gelir sağlamadığı gibi, ona sermaye işleviyle hizmette de bulunmaz ve tüm halk kitlesinin geliri hiç bir zaman bununla en ufak şekilde artmaz."* (s. 186.) Burada, Adam Smith, sermaye olma niteliğinin, her durumda şeylerin özünde bulunmayıp, bunun, koşullara göre, şeylerin bulunabilen ya da bulunmayabilen bir işlev olduğunu açıkça belirtiyor. Ne var ki, genellikle sermaye için doğru olan şey, onun alt bölümleri için de doğrudur.

Şeyler, iş sürecinde yerine getirdikleri işlevlere göre, döner ya da sabit sermayeyi oluşturan kısımları oluştururlar. Örneğin bir baş hayvan, iş hayvanı (iş aracı) olarak, sabit sermayenin maddî varlık biçimini oluşturmasına karşılık, besi hayvanı (hammadde) olarak, çiftçinin döner sermayesinin bir kısmını oluşturur. Öte yandan, aynı şey, şu anda üretken sermayenin bir kısmı olarak işlev yapabilir, bir başka zamanda da, doğrudan tüketim fonuna girebilir. Sözgelimi, bir ev, bir işyeri işlevini yerine getirdiği zaman, üretken sermayenin sabit kısmıdır, barınak olarak hizmet ettiği zaman asla hiç bir sermaye biçimi değildir. Aynı iş araçları, birçok hallerde, ya üretim aracı ya da tüketim aracı olarak hizmet ederler.

Bu, Adam Smith'in, sabit ya da döner sermaye olma niteliğinin, şeylerin kendi içlerinde bulunan özellikler olarak anlaşılması yolundaki düşüncesinden ileri gelen yanılgılardan bir tanesidir. Yalnızca iş sürecinin tahlili (Buch I, Kap V)**, iş aracı, iş malzemeleri ve ürün tanımlarının, bir ve aynı şeyin süreç içerisinde oynadığı çeşitli rollere bağlı olarak değiştiğini gösterir. Sabit ve sabit olmayan sermaye tanımları da, kendi paylarına, bu öğelerin iş sürecinde ve dolayısıyla değer oluşumu sürecinde oynadıkları role dayandırılmıştır.

İkincisi, sabit ve döner sermayelerin neleri kapsadığını sıra-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.
** Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Bölüm. —*Ed.*

larken, Smith'in, aynı sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki ayrım ile —bu ayrım sadece üretken sermaye (üretken biçimi içerisinde sermaye) yönünden geçerlidir ve bir anlam taşır—, üretken sermayeyle, dolaşım sürecindeki sermayeyi, yani meta-sermayeyi ve para-sermayeyi ilgilendiren sermaye biçimleri arasındaki ayrımı biraraya koyduğu tamamen açığa çıkmaktadır. Aynı pasajda şunları söylemektedir (s. 187 ve 188): "Döner sermaye ... herbiri kendi dağıtıcılarının ellerinde bulunan, her türden gıda maddelerinden, malzemelerden ve son biçimini almış işlerden ve, bunların dolaşımı ve dağıtımı için gerekli paradan vb. oluşur."*

Gerçekten de, daha yakından bakarsak, daha önceki sözlerinin tersine, döner sermayenin, tekrar, meta-sermaye ile para-sermayeye, yani üretim sürecine ait bulunmayan, sabit sermayeye karşıt bir döner (akıcı) sermaye oluşturmayıp, üretken sermayeye karşıt dolaşım sermayesini oluşturan sermayenin bu iki biçimine eşitlendiğini görürüz. Üretken sermayenin malzemelere (hammaddelere ya da yarı-mamul ürünlere) yatırılan ve üretim sürecine gerçekten giren öğeleri, ancak bunların *yanısıra* tekrar bir rol oynarlar. Şöyle der:

"... Toplumun genel sermayesinin doğal olarak bölündüğü üç kısmın üçüncü ve sonuncusu, özelliği ancak dolaşım ya da sahip değiştirme yoluyla bir gelir sağlama olan, döner sermayedir. Bu da gene dört kısımdan oluşmuştur: birincisi paradan ..."* (ama para, hiç bir zaman, üretken sermayenin, üretken süreçte işlev yapan sermayenin bir biçimi değildir; o, her zaman, ancak, sermayenin dolaşım sürecinde büründüğü biçimlerden bir tanesidir); "ikincisi, kasabın, çobanın, çiftçinin mülkiyetinde bulunan ve satışından bir kâr elde etmeyi umdukları gıda maddeleri stokundan. Dördüncüsü ve sonuncusu, yapılıp tamamlanan, ama hâlâ tüccarın ve yapımcının elinde bulunan işlerden. Ve üçüncüsü, hiç işlenmemiş ya da azçok işlenmiş olsun henüz giysiler, ev eşyaları ve binalar biçimini almamış olup, üreticinin, yapımcının, kumaşçının ve dokumacının, kerestecinin, marangozun ve çilingirin, tuğlacının, vb. elinde bulunan giysi, ev eşyası ve bina malzemelerinden."*

2 ve 4 numaralar, üretim sürecinden o halleri içerisinde çıkan

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

ve satılmaları gereken ürünlerden başka bir şey değillerdir; kısacası bunlar, şimdi metalar olarak, dolayısıyla meta-sermaye olarak işlev yapan ve bu yüzden bir biçime sahip olan ve gidecekleri en son yer ne olursa olsun, yani amaçlarını (kullanım-değeri) karşılamak için en sonunda ister bireysel ister üretken tüketime ayrılmış bulunsunlar, üretken sermaye öğeleri olarak bulunmadıkları süreç içerisinde bir yer tutan ürünlerdir. 2 numarada sözü edilen ürünler gıda maddeleri, 4 numaradakiler ise, sadece son biçimini almış iş araçlarını ya da son biçimini almış tüketim nesnelerinden (2 numarada sözü edilenlerin dışında kalan gıda maddelerinden) oluşan bütün diğer son biçimini almış ürünlerdir.

Smith'in, aynı zamanda, tüccardan sözetmesi, içine düştüğü karışıklığı göstermektedir. Üretici, ürününü, bir kez tüccara sattı mı artık bu ürün, sermayesinin herhangi bir biçimini oluşturmaz. Toplum açısından, üreticisinin elinden başka ellerde olmasına karşın, gerçekten de hâlâ meta-sermayedir; ama işte bir meta-sermaye olması nedeniyle, ne sabit, ne de döner sermayedir.

Üreticisinin doğrudan gereksinmelerini karşılamayı amaçlamayan her türden üretimde, ürün, meta olarak dolaşmak zorundadır; yani bir kâr elde etmek için değil, üreticisi yaşayabilsin diye, bu ürünün satılması gereklidir. Kapitalist üretimde şu durumun da buna eklenmesi gerekir ki, bir ürün satıldığı zaman, onda somutlaşmış bulunan artı-değer de gerçekleşmiş olur. Ürün, üretim sürecinden bir meta olarak çıkar ve bu yüzden de, bu sürecin ne sabit, ne de döner öğesidir.

Bu arada Smith, burada kendisine karşı çıkmaktadır. Son biçimini almış ürünler, maddî biçimleri ya da kullanım-değerleri ne olursa olsun, yararlı etkileri burada bütünüyle meta-sermaye, yani dolaşım sürecine özgü biçimde bir sermayedir. Bu biçim içerisinde olmakla, bunlar, sahiplerinin ellerinde bulunabilecek herhangi bir üretken sermayenin kısımları değillerdir. Bu hal, onların, satışlarından hemen sonra, satın alanın elinde, üretken sermayenin sabit ya da döner kısmı *haline gelmelerine* hiç de engel değildir. Burada, açıktır ki, pazarda bir süre için, üretken sermayeye karşıt meta-sermaye olarak görülen şeyler, pazardan çekildikten sonra, üretken sermayenin döner ya da sabit kısımları olarak işlev yapabilirler ya da yapamazlar.

Pamuk eğiricisinin ürünü, iplik, onun sermayesinin meta-biçimidir ve onun açısından meta-sermayedir. Bu artık bir kez daha, ne iş malzemesi ve ne de iş aracı olarak üretken sermayesinin bir kısmı olma işlevini yerine getiremez. Ama bu ipliği alan dokumacının elinde, üretken sermayesinin döner kısmı olarak bu sermayeye katılır. Ne var ki, iplikçi için bu iplik, döner sermayesinin olduğu kadar sabit sermayesinin de bir kısmının değer taşıyıcısıdır (artı-değerden ayrı olarak). Aynı şekilde, bir makine, makine imalâtçısının ürünü, sermayesinin meta-biçimidir ve onun için meta-sermayedir. Ve bu biçimde kaldığı sürece ne döner ve ne de sabit sermayedir. Ama kullanılmak üzere bir fabrikatöre satılınca, bir üretken sermayenin sabit kısmı haline gelir. Hatta, kullanım-biçimi nedeniyle bir ürün, kısmen, çıkmış olduğu sürece, örneğin, kömür, kömür üretimine üretim aracı olarak tekrar girebilir; kömür üretiminin satışa ayrılan kısmı, döner ya da sabit sermayeyi değil, meta-sermayeyi temsil eder.

Öte yandan, bir ürün, kullanım-biçimi nedeniyle, ne iş malzemesi ve ne de iş aracı olarak üretken sermayenin herhangi bir öğesini tümüyle oluşturacak durumda olmayabilir. Örneğin, herhangi bir geçim aracı. Gene de bunlar, üreticisi için meta-sermayedir ve, döner sermayenin olduğu kadar sabit sermayenin de değer taşıyıcısıdır; ve üretiminde kullanılan sermayenin tümüyle ya da kısmen yerine konulmasına bağlı olarak bunlardan biri ya da öteki değerini ürüne bütünüyle ya da kısmen aktarmış durumdadır.

No 3'te, Smith'e göre, hammaddeler (işlenmemiş maddeler, yarı-mamul ürünler, yardımcı malzemeler), bir yandan, üretken sermayede somutlaşan tamamlayıcı bir öğe olarak değil, aslında, yalnızca, toplumsal ürünün içerebileceği kullanım-değerlerinin özel bir türü, 2 ve 3 numaralarda sayılan diğer maddî parçaların, geçim araçlarının, vb. yanısıra varolan metaların özel bir türü olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan bu malzemeler, gerçekten de, üretken sermayeye katılmış ve bu nedenle de üreticinin elinde bu sermayenin öğeleri olarak anılmıştır. Karışıklık şu olguyla da kendisini göstermektedir ki, bunlar kısmen üreticinin elinde ("yetiştiricilerin, fabrikatörlerin, vb. elinde"*) ve kısmen de, üretken

* Marx, tırnak içindeki sözcükleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

sermayenin bir öğesi olarak değil sadece meta-sermaye olarak bulunduğu tüccarların ("kumaşçıların, manifaturacıların, keresteci-lerin"*) elinde işlev yapar halde kabul edilmektedir.

Gerçekten de, Adam Smith, burada, döner sermaye öğelerini sayarken, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı —yalnız üretken sermaye için geçerli olan— tümüyle unutmaktadır. O, daha çok, meta-sermaye ile para-sermayeyi, yani dolaşım sürecinin bu iki tipik sermaye biçimini, tamamen bilinçsiz olarak, üretken sermayeye karşıt koymaktadır.

Son olarak, döner sermayenin kısımlarını sayarken, Adam Smith'in, işgücünü belirtmeyi unutması çok çarpıcı bir olgudur. Bunun iki nedeni vardır.

Biraz önce gördük ki, para-sermayeden ayrı olarak, döner sermaye, yalnızca meta-sermayenin bir başka adıdır. Ama işgücü, pazarda dolaştığı kadarıyla, sermaye değildir, meta-sermayenin bir biçimi değildir. Hiç bir biçimde sermaye değildir; pazara bir meta, yani kendisini getirdiği halde, işçi, bir kapitalist değildir. İşgücü satılana, üretim süreci ile birleştirilene, dolayısıyla, bir meta olarak dolaşımına son verinceye kadar, üretken sermayenin bir kısmı —artı-değerin kaynağı olarak değişen sermaye, işgücüne yatırılan sermaye-değerin devri bakımından üretken sermayenin dönen kısmı— haline gelmez. Adam Smith, burada, döner sermaye ile meta-sermayeyi karıştırdığı için, işgücünü döner sermaye başlığı altına koyamıyor. Bu yüzden de burada, değişen sermaye, işçinin ücretleri ile satın aldığı metalar, yani geçim araçları biçiminde gözükmektedir. Bu biçim içerisinde, ücretlere yatırılan sermaye-değerin, döner sermayeye dahil olduğu varsayılmaktadır. Üretim sürecine katılan şey işgücüdür, işçinin kendisidir, yoksa, işçinin yaşamını sürdürdüğü geçim araçları değil. Toplum açısından, işçinin bireysel tüketimi aracılığı ile kendisini yeniden üretmesinin, toplumsal sermayenin yeniden-üretim sürecinin ayrı biçimde bir kısmı olduğunu gördük, (Buch I, Kap. XXI).** Ama bu, bizim burada incelediğimiz bireysel ve yalıtılmış üretim sürecine uygulanamaz. Smith'in, sabit sermaye başlığı altında sözünü ettiği "edinilmiş ve yararlı beceriler"*** (s. 187), tersine, döner serma-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.
** Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirminüçüncü Bölüm. —*Ed.*

yenin kısımlarıdırlar, çünkü bunlar, ücretli emekçinin "becerileridir"*** ve o emeğini bu "becerileri"*** ile birlikte satmıştır.

Tüm toplumsal serveti, 1) doğrudan tüketim fonu, 2) sabit sermaye, ve 3) döner sermaye olarak bölmek Adam Smith'in payına büyük bir yanılgıdır. Buna göre servetin şöyle bölünmüş olması gerekirdi: 1) bazı kısımları sürekli olarak sermaye işlevi *görebildiği* halde, kendisi işlev yapan toplumsal sermayenin herhangi bir parçasını oluşturmayan bir tüketim fonu; ve 2) sermaye. Buna göre, servetin bir kısmı sermaye olarak işlev yapıyor, diğeri sermaye olmayarak ya da tüketim fonu olarak. İşte burada, her türlü sermayenin ya sabit ya da döner olma mutlak zorunluluğu ortaya çıkıyor, bir memeli hayvanın erkek ya da dişi olma doğal zorunluluğu gibi. Ama, gördük ki, sabit ve döner sermaye arasındaki antitez, yalnızca *üretken* sermayenin öğeleri için geçerli oluyor, dolayısıyla, bunların yanısıra ne sabit, ne de döner bir biçim içinde *bulunamayan* oldukça önemli miktarda bir sermaye de —meta-sermaye ve para-sermaye— vardır.

Madem ki kapitalist üretim altında, toplumsal ürünlerin tüm kitlesi, ürünlerin bireysel kapitalist üretici tarafından, satılmaksızın ya da satın alınmaksızın, üretim aracı olarak kendi maddî biçimi içerisinde tekrar doğrudan tüketilen kısmı dışında, piyasada meta-sermaye olarak dolaşıyor, üretken sermayenin yalnız sabit ve döner öğeleri değil, tüketim fonunun bütün öğeleri de aynı şekilde meta-sermayeden elde edilirler. Bu, kapitalist üretim temeli üzerinde, hem üretim araçlarının ve hem de tüketim nesnelerinin, bunlar daha ilerde üretim aracı ya da tüketim nesnesi olarak yararlanmak üzere ayrılmış olsalar bile, tıpkı işgücünün kendisinin piyasada, bir meta-sermaye olarak bulunmamakla birlikte bir meta olarak bulunması gibi, önce meta-sermaye olarak ortaya çıktıklarını söylemekle aynı şeydir.

Bu durum, Adam Smith'teki şu yeni karışıklığın nedeni olmaktadır. Şöyle diyor:

"Bu dört kısımdan" ("döner" sermayenin, yani dolaşım sürecine ait meta-sermaye ve para-sermaye biçimlerindeki iki kısmın, Adam Smith tarafından meta-sermayeyi oluşturan kısımlar arasında yaptığı maddî ayrımlarla dörde çıkartılan sermayenin

*** Marx, tırnak içindeki sözcükleri, İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

bu dört kısmından) "üçü —gıda maddeleri, malzemeler ve son biçimini almış işler— ya her yıl ya da daha uzun veya daha kısa dönemlerde düzenli olarak döner sermayeden çekilir ve, ya sabit sermayeye ya da doğrudan derhal tüketime ayrılan stoklara konulur. Her sabit sermaye, hem başlangıçta bir döner sermayeden elde edilmiştir ve hem de onun devamlı desteğini gerektirir. Bütün yararlı makineler ve iş araçları, başlangıçta, bunların yapıldıkları malzemeleri ve bunları yapan işçilerin bakımını sağlayan bir döner sermayeden elde edilmişlerdir. Bunlar da, sürekli onarım içinde tutulmak üzere, aynı türden bir sermayeyi gerektirirler."* (s. 188.)

Ürünün, doğrudan doğruya üreticisi tarafından devamlı şekilde yeniden-üretim aracı olarak tüketilen kısmı dışında, kapitalist üretime şu genel önerme uygulanır: Bu ürünler ister maddî biçimleri içersinde, kullanım-değerleri uyarınca üretken sermayenin (üretim sürecinin) öğeleri olarak, üretim araçları ve dolayısıyla üretken sermayenin sabit ya da döner öğeleri olarak, işlev yapmak zorunda olsunlar ya da yapabilsinler; ya da isterse, sadece, üretken değil bireysel tüketimin araçları olarak hizmet edebiliyor olsunlar, bütün ürünler, pazara metalar olarak ulaşırlar ve bu nedenle de kapitalist açısından, sermayesinin meta-biçimi olarak dolaşımda bulunurlar. Bütün ürünler pazara metalar olarak sürülürler; bütün üretim ya da tüketim araçları, üretken ya da bireysel tüketimin bütün öğeleri bu yüzden pazardan metalar olarak satın alınmak suretiyle çekilmek zorundadırlar. Herkesçe bilinen bu gerçek, kuşkusuz doğrudur. Bu nedenle, üretken sermayenin hem sabit, hem de döner öğeleri için, bütün biçimlerdeki iş araçları için olduğu kadar iş malzemesi için de geçerlidir. (Bu, ayrıca, doğa tarafından sağlanan, ürün olmayan üretken sermaye öğelerinin de bulunduğu olgusunu görmezlikten gelir.) Bir makine piyasadan pamuk satın alınır gibi satın alınır. Ama bundan hiç bir şekilde, her sabit sermayenin başlangıçta herhangi bir döner sermayeden doğduğu anlamı çıkmaz; bu, ancak, dolaşım sermayesini, döner ya da akıcı, yani sabit olmayan sermaye ile karıştıran Smith'vari görüşten çıkar. Ayrıca, Smith, aslında kendi kendisini çürütmektedir. Kendisine göre, makineler, metalar olarak döner

* Marx, tırnak içindeki tümceleri İngilizce olarak aktarmıştır. —ç.

sermayenin n° 4'ünün bir kısmını oluştururlar. Bunların döner sermayeden geldiklerini söylemek, sadece, bunların makineler olarak işlev yapmadan önce meta-sermaye olarak işlev yaptıklarını, ama maddî olarak kendilerinden geldiklerini söylemek demektir; tıpkı bir iplikçinin sermayesinin döner öğesi olarak pamuğun, piyasadaki pamuktan gelmesi gibi. Ama Adam Smith eğer daha sonraki açıklamasında, makinelerin yapımı için emek ile hammaddeye gereksinme bulunması nedeniyle sabit sermayeyi döner sermayeden çıkartıyor ise, şunu unutmamak gerekir ki, birincisi, makinelerin yapımı için iş araçlarına, yani sabit sermayeye de gerek vardır, ve ikincisi, hammadde yapımı için de, aynı şekilde, makineler, vb. gibi sabit sermaye gereklidir, çünkü üretken sermaye daima iş araçlarını içerir, ama her zaman iş malzemelerini içermez. Hemen ardından gene kendisi diyor ki: "Toprak, madenler, balıkhaneler, hepsi de, bunları işletmek için hem sabit ve hem de döner sermayeyi gerektirirler;" (böylece A. Smith, hammadde üretimi için yalnız döner sermayeye değil sabit sermayeye de gereksinme olduğunu kabul ediyor) "ve" (bu noktada yeni bir yanılgı daha) "bunların ürünleri bir kâr ile yalnız bu sermayeleri değil, *toplumdaki diğer bütün sermayeleri de* yerine kor."* (s. 188.) Bu, tümüyle yanlış. Bunların ürünleri, diğer bütün sanayi kolları için hammadde, yardımcı madde, vb. sağlar. Ama bunların değerleri, toplumun diğer bütün sermayelerinin değerini yerine koymaz; bu, yalnızca kendi sermaye-değerini (ve *artı*, artı-değeri) yerine kor. Adam Smith, burada, gene kendi fizyokratik anılarının pençesindedir.

Toplumsal olarak düşünüldüğünde, meta-sermayenin ancak iş aracı olarak hizmet edebilecek ürünleri kapsayan kısmının —amaçsız olarak üretilmedikleri, satılmaz olmadıkları takdirde— er-geç iş araçları olarak işlev yapmak zorunda oldukları, yani temelleri kapitalist üretim olduğuna göre, bunların, metalar olmaktan çıktıkları anda, toplumsal üretken sermayenin sabit kısmının, eskiden müstakbel öğelerini oluşturmalarına karşın, şimdi gerçek öğelerini oluşturmak zorunda bulundukları doğrudur.

Ama burada, ürünün maddî biçiminden ileri gelen bir ayrım vardır.

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarıyor. —ç.

Örneğin, bir iplik makinesi, eğirmek için kullanılmadıkça, bu yüzden bir üretim öğesi işlevini yerine getirmedikçe ve dolayısıyla kapitalist açısından, bir üretken sermayenin sabit bir kısmı olarak işlev yapmadıkça, hiç bir kullanım-değerine sahip değildir. Ama bir iplik makinesi taşınabilirdir. Üretilmiş olduğu ülkeden ihraç edilebilir, ve doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak hammadde, vb. ya da şampanya karşılığında ülke dışına satılabilir. Bu durumda, üretilmiş olduğu ülkede sadece meta-sermaye olarak işlev yapmıştır, ama hiç bir zaman, hatta satıldıktan sonra bile sabit sermaye olarak işlev yapmamıştır.

Bununla birlikte, fabrika binaları, demiryolları, köprüler, tüneller, doklar, vb., toprak iyileştirmeleri, vb. gibi toprağa bağlanarak yerel hale getirilmiş ve bu yüzden ancak yerel olarak kullanılabilen ürünler, maddî biçimleriyle, oldukları gibi ihraç edilemezler. Bunlar taşınabilir değildir. Bunlar ya bir işe yaramazlar, ya da satılır satılmaz, bunları üreten ülkede sabit sermaye olarak işlev yapmak zorundadırlar. Fabrikalar yapan ya da spekülatif satış amacıyla toprağı iyileştiren kapitalist üreticisi için bu şeyler, kendi meta-sermayesinin biçimleri, ya da Adam Smith'e göre döner sermayenin biçimleridirler. Ama toplumsal açıdan bakıldığında bu şeyler —eğer hiç bir işe yaramaz durumda bırakılmayacaklarsa— eninde-sonunda, o ülkede, yerel bir üretim sürecinde sabit sermaye olarak işlev yapmak zorundadır. Bu söylenenlerden, hiç bir şekilde, taşınamaz şeylerin kendiliklerinden sabit sermaye oldukları anlamı çıkmaz. Konut olarak kullanılan evler, vb. gibi, bunlar, tüketim fonuna ait olabilirler; ve bu durumda, sermayenin sadece bir parçası olduğu toplumsal servetin bir öğesini oluşturmakla birlikte, bunlar, toplumsal sermayenin hiç bir parçası değildirler. Bu şeylerin üreticisi, Adam Smith'in diliyle konuşmak gerekirse, bunların satışıyla bir kâr yapar. Ve dolayısıyla böylece, bunlar, döner sermayedirler! Bunlardan fiilen yararlanan, bunların nihaî alıcısı, bunları ancak üretim sürecine uygulayarak kullanabilir. Ve dolayısıyla, bunlar, sabit sermayedirler!

Mülkiyet üzerindeki haklar, örneğin, demiryolu hisseleri her gün el değiştirebilir ve bunların sahipleri, bunların öteki ülkelerdeki satışlarıyla bile bir kâr yapabilirler; böylece, demiryolunun kendisi ihraç edilebilir olmamakla birlikte, mülkiyeti üzerindeki

haklar ihraç edilebilirdirler. Gene de bu şeyler, yerel hale getirildikleri o ülkede ya atıl kalmak zorundadırlar ya da bir üretken sermayenin sabit kısmı olarak işlev yapmak zorundadırlar. Aynı şekilde, fabrikatör A, fabrikasını fabrikatör B'ye satmakla bir kâr sağlayabilir, ama bu, fabrikanın daha önceki gibi sabit sermaye olarak işlev yapmasına engel değildir.

Bu yüzden, topraktan ayrılması olanaksız, yerel olarak sabitleştirilmiş iş araçları, üreticileri için meta-sermaye işlevini yerine getirebilirler ve *onun* sabit sermayesinin (bu sermaye, onun kendi açısından, binaları, demiryollarını, vb. yapmak için gerek duyduğu iş araçlarından ibarettir) herhangi bir öğesini oluşturmayabilirlerse de, bütün olasılıklar altında, gene de o ülkede sabit sermaye olarak işlev yapmak zorunda olsalar bile, buradan hiç bir şekilde, sabit sermayenin zorunlu olarak taşınamayan şeylerden oluştuğu gibi ters bir sonuç çıkartılmamalıdır. Bir gemi, bir lokomotif, ancak hareketli oluşları nedeniyle etkindirler; gene de bunlar kendilerini üretenler için değil, bunları sabit sermaye olarak uygulayanlar için işlevde bulunurlar. Buna karşılık, en kesin şekilde üretim sürecinde sabit bulunan, orada yaşayıp orada ölen, bir kez girdikten sonra artık bir daha oradan ayrılmayan şeyler, üretken sermayenin döner kısımlarıdır. Örneğin, üretim sürecinde makineyi çalıştırmak için tüketilen kömür ile, fabrikayı aydınlatmak için kullanılan gaz, vb. böyledir. Bunlar üretim sürecinden ürünle birlikte maddeten çıktıkları ve metalar biçiminde dolaşıma girdikleri için değil, değerlerinin, üretilmelerine yardım ettikleri metaların değerine bütünüyle girdiği ve bu yüzden de, metaın satışıyla elde edilecek hasılatla bu değerin tamamen yerine konulması gerektiği için döner sermayedirler.

Adam Smith'ten aktarılan son pasajda, şu tümceciğe de dikkat edilmelidir: "Bunları" (makineleri, vb.) "yapan işçilerin bakımını sağlayan bir döner sermaye..."*

Fizyokratlarda, sermayenin ücretler için yatırılan kısmı, doğru bir şekilde, *avances primitives*'den** farklı olarak, *avances annuelles**** altında sayılmıştır. Öte yandan, bunlarda, çiftçinin kul-

* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarıyor. —ç.
** İlk yatırımlardan. —ç.
*** Yıllık yatırımlar. —ç.

landığı üretken sermayenin bir kısmı olarak işgücünün kendisi değil, tarım işçilerine verilen geçim araçları (Adam Smith'in deyimiyle işçilerin bakımı) görülüyor. Bu, onlara özgü öğreti ile tam bir uygunluk halindedir. Çünkü onlara göre, emek tarafından ürüne eklenen değer-kısmı (tıpkı ürüne, hammadde, iş araçları, vb., kısacası, değişmeyen sermayenin bütün maddî öğelerince eklenen değer-kısım gibi) sadece işçilere ödenen ve, işgücü olarak işlev yapma yeteneklerini sürdürmek için zorunlu olarak tüketilen, geçim araçlarının değerine eşittir. Değişmeyen ile değişen sermaye arasındaki ayrımı bulmalarını engelleyen şey, gene kendi öğretileri oluyor. Eğer (kendi fiyatını yeniden-üretmesine ek olarak) artı-değeri üreten şey emek ise, o zaman, bunu, tarımda olduğu gibi sanayide de yapmaktadır. Ama, onların sistemine göre, emek, ancak bir tek üretim dalında, yani tarımda artı-değer ürettiği için, bu artı-değeri doğuran şey emek değil, doğanın bu daldaki özel faaliyetidir (yardımcı oluşudur). Ve sadece bu nedenledir ki, onlara göre, tarımsal emek, diğer tür emeklerden farklı olarak, üretken emektir.

Adam Smith, işçilerin geçim araçlarını, sabit sermayeden farklı olarak, döner sermaye olarak sınıflandırıyor:

1) Çünkü o, sabit sermayeden farklı olarak döner sermayeyi, dolaşım alanıyla ilgili sermaye biçimleriyle, dolaşım sermayesiyle karıştırıyor — eleştirilmeksizin kabul edilen bir karışıklık. A. Smith, bu nedenle, meta-sermaye ile, üretken sermayenin döner kısmını birbirine karıştırıyor ve böyle olunca, toplumsal ürünün metalar biçimine büründüğü her durumda emekçilerin olduğu kadar emekçi olmayanların da geçim araçlarının, iş malzemelerinin olduğu kadar iş araçlarının kendilerinin de meta-sermayeden karşılanması kaçınılmaz oluyor.

2) Ama, Smith'in tahlili kendi sunuşunun özel —gerçekten bilimsel— kısmına ters düşmekle birlikte, bu tahlilde fizyokratik anlayış da saklı bulunmaktadır.

Genel bir ifadeyle, yatırılan sermaye, üretken sermayeye çevrilir, yani kendileri geçmiş emeğin ürünleri olan üretim öğelerinin biçimlerine bürünür. (Bunlar arasında işgücüne de.) Sermaye, üretim sürecinde ancak bu biçimde işlev yapabilir. Şimdi eğer biz, sermayenin değişen kısmının kendisine çevrildiği işgücü yerine,

işçinin geçim araçlarını alırsak, bu araçların bu halleriyle, değer oluşumunu ilgilendirdiği kadarıyla, üretken sermayenin diğer öğelerinden, hammaddelerden ve yukarda aktarılan pasajlardan birinde Smith'in, fizyokratlara uyarak, hammaddelerle aynı düzeye koyduğu iş hayvanı yemlerinden farklı olmayacağı açıktır. Bu geçim araçları, kendi kendilerine değerlerini genişletmezler ya da buna bir artı-değer katamazlar. Bunların değeri, üretken sermayenin diğer öğeleri gibi, tekrar, ancak ürünün değerinde ortaya çıkabilir. Ürünün değerine kendilerinin sahip olduğunun ötesinde bir değer ekleyemezler. Hammaddeler, yarı-mamul mallar, vb. gibi bunlar, iş araçlarından oluşan sabit sermayeden ancak şu bakımdan ayrılırlar ki, bunlar oluşumuna katıldıkları üründe bütünüyle tüketilirler (hiç değilse bunların bedelini ödeyen kapitalist açısından) ve bu yüzden de değerlerinin tümüyle yerine konulması gerekir, oysa sabit sermayede bu ancak yavaş yavaş, parça parça olur. Üretken sermayenin işgücüne (ya da işçinin geçim araçlarına) yatırılan kısmı, burada üretken sermayenin diğer öğelerinden, iş süreci ve artı-değer üretimi bakımından değil, sadece maddî yönden ayrılır. Bu kısım, sadece, ürünün nesnel yaratıcılarının (Adam Smith bunlara genellikle "malzemeler"* diyor) sabit sermaye kategorisine dahil olan kısmının dışında kalan kısmıyla birlikte döner sermaye kategorisine girdiği ölçüde farklıdır.

Ücretlere yatırılan sermayenin, üretken sermayenin döner kısmına dahil bulunması ve üretken sermayenin sabit kısmının tersine, nesnel ürün yaratıcılarının bir kısmıyla, hammaddeler, vb. ile akıcılık niteliğini paylaşmasının, sermayenin değişmeyen kısmından farklı olarak bu değişen kısmının, kendini genişletme sürecinde oynadığı rol ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bu, sadece, yatırılan sermaye-değerin bu kısmının nasıl yerine konulacağıyla, yenileneceğiyle, dolayısıyla, dolaşım yoluyla ürünün değerinden nasıl yeniden-üretileceğiyle ilişkilidir. İşgücünün satın alınması ve yeniden satın alınması, dolaşım sürecine aittir. Ne var ki, işgücüne yatırılan değer, belirli ve değişmez bir büyüklükten değişken bir büyüklüğe (işçi için değil kapitalist için) ancak üretim süreci içerisinde çevrilir ve ancak böylece, yatırılan değer, bütünüyle sermaye-değere, sermayeye, kendisini genişleten değere çevrilmiş

* Marx, tırnak içindeki sözcüğü, İngilizce olarak aktarıyor. —ç.

olur. Ama Smith gibi, işgücüne yatırılan değer yerine, işçinin geçim araçları için harcanan değeri, üretken sermayenin döner kısmı olarak sınıflandırmakla, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ayrımın anlaşılması ve böylece de genel olarak kapitalist sürecin anlaşılması olanaksız hale getirilmiştir. Ürünün maddî yaratıcıları için harcanan değişmeyen sermayenin tersine sermayenin bu kısmının değişen sermaye şeklinde belirlenmesi, sermayenin işgücüne yatırılan kısmının, sermaye devrini ilgilendirdiği ölçüde, üretken sermayenin döner kısmına ait olarak belirlenmesinin altına gömülmüştür. Ve bu gömülme, işçinin işgücü yerine, onun geçim araçlarını üretken sermayenin bir öğesi olarak sıralamakla tamamlanmıştır. İşgücünün değerinin, para olarak mı, yoksa doğrudan doğruya geçim araçları olarak mı yatırılmış olmasının bir önemi yoktur. Bununla birlikte, kapitalist üretim altında bu ikinci durum ancak bir istisna olabilir.[24]

Döner sermaye tanımını, böylece, işgücüne yatırılan sermaye-değerin belirleyicisi olarak saptamakla —fizyokratların öncüllerine dayanmaksızın yapılan bu fizyokratik tanım— Adam Smith, kendisini izleyenlerdeki sermayenin işgücüne harcanan kısmının değişen sermaye olduğu anlayışını çok şükür ki öldürmüştür. Kendisinin başka yerlerde geliştirdiği daha derin ve doğru fikirler değil ama, bu gafı uzun ömürlü olmuştur. Gerçekten de, ondan sonra gelen diğer yazarlar daha da ileri gitmişlerdir. Bunlar, bu tanımı, sermayenin işgücüne yatırılan kısmını, sabit sermayeye karşıt döner sermaye olarak saptayan kesin tanımı yapmakla yetinmediler; bunu, işçilerin geçim araçlarına yatırılacak döner sermayenin esas tanımı yaptılar. Zorunlu geçim araçlarını içeren emek fonunun* bir yandan işçilerin toplumsal ürün içersindeki paylarını fiziksel olarak sınırlayan, ama öte yandan da işgücü alımında tümüyle harcanması gereken belirli bir büyüklükte olduğu yolundaki öğreti bununla doğal olarak ilişkilidir.

[24] Değerin kendisini genişletmesi sürecinde işgücünün oynadığı rolü anlamakta Adam Smith'in kendi kendisine ne ölçüde zorluk çıkardığı, işçilerin emeklerini fizyokratlara uyarak iş hayvanlarınınki ile aynı düzeye koyan şu tümce ile tanıtlanmaktadır: "Yalnızca kendisinin (çiftçinin) çalışan hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken işçilerdir." (Book II, Ch. V, s. 243.)

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 647-649. —*Ed.*

ONBİRİNCİ BÖLÜM

SABİT VE DÖNER SERMAYE TEORİLERİ RİCARDO

RİCARDO, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı, sırf değer kuralının istisnalarını, yani ücret hadlerinin fiyatları etkilediği halleri göstermek amacıyla ortaya koymuştur. Bu noktanın tartışılması Üçüncü Kitaba* bırakılmıştır. Ama, daha başlangıçta açıklıktan yoksunluk, şu ilgisiz bitiştirme ile daha baştan açığa çıkmaktadır: "Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki bu fark *ile,* iki tür sermayenin birleştirilebileceği oranlarındaki bu çeşitlilik."[25]

Ve biz, kendisine, hangi iki tür sermayeye işaret ettiğini sorsak, şöyle der: "Emeği destekleyecek sermaye ile, aletlere, makinelere, binalara yatırılan sermayenin oranları da, çeşitli biçimlerde

[25] Ricardo, *Principles, etc.,* s. 25.
* Karl Marx, *Capital,* c. III, Onbirinci Bölüm, s. 196-200 —*Ed.*

birleştirilebilir."[26] Bir başka deyişle, sabit sermaye iş araçlarına ve döner sermaye de emeğe yatırılan sermayeye eşittir. "Emeği destekleyecek sermaye", Adam Smith'ten devşirilmiş anlamsız bir terimdir. Bir yandan döner sermaye, burada, değişen sermaye ile, yani üretken sermayenin emeğe yatırılan kısmı ile biraraya konulmaktadır. Öte yandan da, antitezin, değerin kendisini genişletmesi sürecinden —değişen ve değişmeyen sermayeden— değil, dolaşım sürecinden çıkartılması nedeniyle (Adam Smith'in eski karışıklığı) çifte hatalı tanımlar ortaya çıkmaktadır.

Birincisi: Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki farklılıklar ile, sermayenin, değişmeyen ve değişen sermayeden oluşmasından ileri gelen farklılıklar eşanlamlı gibi kabul edilmektedir. Ne var ki, son sözü edilen farklılık, artı-değer üretimindeki farkı belirler; buna karşılık ilk sözü edilen farklılık ise, kendini genişletme süreci sözkonusu olduğu kadarıyla, yalnızca, belli bir değerin, bir üretim aracından ürüne aktarılma biçimine işaret eder: dolaşım süreci sözkonusu olduğu kadarıyla, bu fark yalnız, harcanmış sermayenin yenilenme dönemine ya da, bir başka bakış açısından, hangi süre için yatırılmış bulunduğuna işaret eder. Kapitalist üretim sürecinin iç mekanizmasını derinliğine görmek yerine sadece tamamlanmış olaylar dikkate alınırsa, o zaman, bu ayrımlar gerçekten çakışır. Toplumsal artı-değerin, farklı sanayi dallarına yatırılan çeşitli sermayeler arasında dağıtılmasında, sermayenin yatırılmış bulunduğu farklı zaman dönemleri arasındaki farklılıklar (örneğin, sabit sermayenin çeşitli dayanıklılık dereceleri) ve sermayenin farklı organik bileşimleri (ve bu nedenle, değişmeyen ve değişen sermayelerin farklı dolaşımları) genel kâr haddinin eşitlenmesine ve değerlerin, üretim fiyatlarına çevrilmesine aynı derecede katkıda bulunur.

İkincisi: Dolaşım süreci açısından bir yanda iş araçları — sabit sermaye; öte yanda iş malzemesi ve ücret — döner sermaye vardır. Ama, iş süreci ve kendini genişletme açısından, bir yanda üretim araçları (iş araçları ve iş malzemesi) — değişmeyen sermaye; öte yanda işgücü — değişen sermaye vardır. Değişmeyen sermayenin belli bir miktardaki değerinin, çok iş aracı, az iş malzemesi ya da çok iş malzemesi, az iş aracı içermesinin, sermaye-

[26] *Loc. cit.*

nin organik bileşimi için hiç bir önemi olmadığı halde (Buch I, Kap. XXIII, 2, s. 647)*, her şey, üretim aracına yatırılan sermayenin işgücüne yatırılan sermayeye oranına bağlıdır. Tersine: dolaşım süreci açısından, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrım konusunda, döner sermayenin belli miktardaki bir değerinin hangi oranlarda iş malzemesine ve ücretlere bölünmüş olmasının da bir önemi yoktur. Bu görüş açılarından biri bakımından, iş malzemesi, işgücüne yatırılan sermaye-değere karşıt olarak, iş araçları ile aynı kategori içerisinde sınıflandırılmıştır; diğer görüş açısından, sermayenin işgücüne yatırılan kısmı, iş araçlarına yatırılan kısma karşıt olarak, iş malzemesine yatırılan kısım ile aynı sınıfa dahil edilmiştir.

İşte bu nedenle, sermaye-değerin, iş malzemesine (ham ve yardımcı maddelere) yatırılan kısmı, Ricardo'da, bu yanlardan hiç birinde ortaya çıkmamaktadır. Tümüyle yokolmaktadır; çünkü, onun dolaşım biçimi sermayenin işgücüne yatırılan kısmı ile tamamen çakıştığı için, onu sabit sermaye ile aynı sınıfa koymak işine gelmez. Ve öte yandan, döner sermaye ile biraraya konulmamalıdır, çünkü bu durumda, Adam Smith'ten devralınan ve ısrarla sürdürülen, sabit ve döner sermaye ile değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki antitezin özdeşleştirilmesi, kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Ricardo, bunu hissetmezlik edemeyeceği kadar mantıkî içgüdüye sahiptir, ve bu nedenle, sermayenin bu kısmı onun gözünde tümüyle yokolmaktadır.

Bu noktada, ekonomi politiğin dilini kullanacak olursak, kapitalistin, ücretlere yatırılan sermayeyi, bu ücretleri haftalık, aylık, üç aylık ödemesine bağlı olarak, çeşitli süreler için önceden yatırmış bulunduğuna dikkati çekmek gerekir. Ne var ki, aslında bunun tersi olur. Ücretini haftalık, aylık ya da üç aylık almasına bağlı olarak, emeğini, kapitaliste, bir hafta bir ay ya da üç ay için avans veren işçinin kendisidir. Eğer kapitalist işgücüne ödeme yapmak yerine onu *satın almış* olsa, bir başka deyişle, eğer işçiye ücretlerini bir gün, bir hafta, bir ay ya da üç ay için önceden vermiş olsa, bu sürelere ait ücretleri avans olarak vermiş olduğunu öne sürmekte haklı olabilirdi. Ama, emeği satınalmak ve ona devam

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm, İkinci Kesim, s. 660-661. —*Ed.*

edeceği süre için ödeme yapmak yerine, bu ödemeyi, emek, günlerce, haftalarca ya da aylarca devam *ettikten sonra* yaptığı için, bu, bütünüyle, bir kapitalist *quid pro quo*'ya* varmakta ve işçinin kapitaliste emek olarak verdiği avans, kapitalistin işçiye verdiği bir para avansına dönmektedir. Kapitalistin ürünün kendisini ya da değerini (onda somutlaşan bir artı-değer ile birlikte), onun yapımı ya da dolaşımı için gerekli farklı sürelere bağlı olarak ancak nispeten uzun ya da kısa dönemlerden sonra dolaşımdan geri alması ya da gerçekleştirmesi, durumu hiç bir şekilde değiştirmez. Bir meta satıcısı, bunu alanın ne yapacağı ile zerre kadar ilgilenmez. Kapitalist, bir makineyi, bütün değerini bir defada ödemek zorunda olduğu halde, bu değer kendisine dolaşımdan yavaş yavaş ve parça parça döndüğünden ötürü daha ucuza satın almadığı gibi, değeri pamuktan yapılan ürünün değerine tümüyle girdiğinden ve bu nedenle de, ürünün satışıyla, bu değer, tamamıyla ve bir defada yerine konulduğundan ötürü de pamuğa daha fazla ödeme yapmaz.

Şimdi Ricardo'ya dönelim.

1. Değişen sermayenin karakteristik özelliği, sermayenin, belirli, verilen (ve böylece değişmeyen) bir kısmının, verilen bir değerler toplamının (burada, ücretlerin, işgücünün değerine eşit, fazla ya da eksik olması önemli olmamakla birlikte, işgücünün değerine eşit olduğu varsayılır), kendisini genişleten, değer yaratan bir güçle, yani yalnız kapitalist tarafından ödenen değerini yeniden-üretmekle kalmayıp, aynı zamanda, bir artı-değeri, daha önce varolmayan ve herhangi bir eşdeğeri ödenmeyen bir değeri üreten işgücü ile değişilmiş olmasıdır. Sermayenin ücretlere yatırılmış bulunan ve onu değişen sermaye olarak değişmeyen sermayeden *toto coelo*** ayıran bu kısmının bu karakteristik özelliği, sermayenin ücretlere harcanan kısmı, sırf dolaşım süreci açısından düşünüldüğünde, ortadan yok olur ve, böylece, iş araçlarına yatırılmış bulunan sabit sermayeye karşıt döner sermaye olarak ortaya çıkar. Bu, sadece, değişmeyen sermayenin iş malzemelerine yatırılan ve değişmeyen sermayenin öteki bölümüne —iş araçlarına yatırılmış bulunan bölümüne— karşıt düşen kısmı ile birlikte, tek bir başlık altında —döner sermaye başlığı altında— toplanması ol-

* Yanlış anlama. —ç.
** Taban tabana karşıt. —ç.

guşu ile de görülür hale gelir. Artı-değer, böylece de, yatırılan toplam değeri sermayeye çeviren durumun kendisi, bütünüyle dikkate alınmamış oluyor. Aynı şekilde, ücretlere yatırılan sermaye tarafından ürüne eklenen değer kısmının yeni olarak üretilmesi (ve bu nedenle, gerçekten, yeniden-üretilmesi), oysa hammaddenin ürüne eklediği değer kısmının yeni olarak üretilmemesi, gerçekten yeniden-üretilmemesi, sadece ürünün değerinde korunması, saklanması ve, bu yüzden de, yalnızca, ürünün değerinin bir kısmı olarak yeniden ortaya çıkması olgusu da görmezlikten geliniyor. Sabit ve döner sermaye arasındaki karşıtlık açısından şimdi görülen ayrım sadece şundan ibaret oluyor: Bir metaın üretimi için kullanılan iş araçlarının değeri, metaın değerine ancak kısmen girer ve bu nedenle de satışıyla ancak kısmen yerine konur, yani bütünüyle sadece parça parça ve yavaş yavaş yerine konur. Öte yandan, metaın üretimi için kullanılan işgücü ile iş konularının (hammaddeler. vb.) değeri, metaya bütünüyle girer ve bu nedenle, satılmasıyla, bütünüyle yerine konur. Bu bakımdan, dolaşım sürecini ilgilendirdiği kadarıyla, sermayenin bir kısmı kendisini sabit, diğeri akıcı, ya da döner sermaye olarak ortaya koyar. Her iki halde de, bu, belirli yatırılan değerlerin ürüne aktarılması ve ürünün satışı ile yerlerine konulması sorunudur. Aradaki fark şimdi sadece, değer aktarmasının ve, bunun sonucu olarak da, değerin yerine konulmasının parça parça ve yavaş yavaş mı, yoksa bir defada mı olduğuna bağlı bulunuyor. Böylece, değişen ve değişmeyen sermaye arasında bulunan ve her şeyi belirleyen ayrım ortadan silindiği gibi, artı-değer üretimi ile kapitalist üretimin bütün sırrı, kendilerini ortaya koydukları belli değerler ile şeyleri sermayeye dönüştüren koşullar yokedilmiş oluyor. Sermayeyi oluşturan bütün kısımlar şimdi sırf kendi dolaşım biçimleri ile ayırdediliyorlar (ve, elbette, metaların dolaşımı da sadece, zaten varolan belli değerler ile ilgilenmiş oluyor); ve, ücretlere yatırılan sermaye, sermayenin iş araçlarına yatırılan kısmına karşıt olarak, sermayenin hammaddelere, yarı-mamul ürünlere, yardımcı maddelere yatırılmış olan kısmıyla birlikte, kendisine özgü bir dolaşım biçimini paylaşmış oluyor.

İşte böylece, burjuva ekonomi politiğinin, Adam Smith'in "değişmeyen ve değişen sermaye" kategorilerini, "sabit ve döner

sermaye" kategorileri ile karıştırmasına içgüdüsel biçimde sıkı sıkıya sarılması ve bunu hiç eleştirmeksizin yüz yıldır kuşaktan kuşağa papağan gibi tekrarlaması anlaşılır bir şeydir. Sermayenin ücretlere yatırılan kısmı, burjuva ekonomi politiği tarafından, artık, hiç bir şekilde, hammaddeye yatırılan kısmından ayırdedilmemekte, ancak onu, değişmeyen sermayeden —ürün tarafından parça parça ya da bütünüyle dolaştırılması açısından— şeklen ayırdedilmektedir. Böylece, kapitalist üretimin ve dolayısıyla da kapitalist sömürünün gerçek hareketinin kavranmasının, temeli, bir darbeyle, yokedilmiş olmaktadır. Bu, yatırılan değerlerin yeniden ortaya çıkması sorunundan başka bir şey değildir.

Ricardo'da, Smith'çi karışıklığın eleştirisiz benimsenmesi, bu fikirlerin karşılığının pek de rahatsız edici bir şey olmadığı yalnızca daha sonraki mazeretçilerden daha rahatsız edici değil, Adam Smith'in kendisinden de daha rahatsız edicidir, çünkü Ricardo, değer ve artı-değer tahlillerinde, Adam Smith'in tersine, daha tutarlı, daha açık ve kesindir, ve gerçekte o, kolay anlaşılır Adam Smith'e karşı zor anlaşılır Adam Smith'i tutmaktadır.

Fizyokratlar arasında böyle bir karışıklık yoktur. *Avances annuelles* ile *avances primitives* arasındaki ayrım, sadece, sermayenin, özellikle tarımsal sermayenin farklı kısımlarının farklı yeniden-üretim dönemlerine işaret etmektedir; oysa, artı-değer üretimi konusundaki görüşleri, bu ayrımlardan bağımsız olan teorilerinin bir kısmını, teorinin güçlü noktası olarak sarıldıkları kısmını oluşturmaktadır. Artı-değerin oluşumu, sermayenin kendisinden doğan bir şey olarak açıklanmamakta, sermayenin tek bir özel üretim alanına, tarıma bağlanmaktadır.

İkincisi: Değişen sermayenin tanımında temel nokta —ve bu nedenle, herhangi bir değerler toplamının sermayeye çevrilmesi için temel nokta— kapitalistin, belli, verilen (ve bu anlamda da değişmeyen) büyüklükte bir değeri, değer yaratan güç ile, bir değer büyüklüğünü değerin üretimi ile, değerin kendisini genişletmesi ile değişmesidir. Kapitalistin işçiye para ya da geçim araçları olarak ödemede bulunması, bu temel tanımı etkilemez. Bu, ancak, kapitalistin yatırdığı değerin varlık biçimini değiştirir; birinde, bu değer, işçinin kendisine pazardan geçim araçları satın aldığı para biçiminde, diğerinde ise doğrudan doğruya tükettiği geçim araçla-

rı biçiminde bulunmaktadır. Gelişmiş kapitalist üretim, gerçekte, işçiye ücretinin para olarak ödendiği varsayımına dayanır, tıpkı genellikle, üretim sürecinin, dolaşım sürecini ve dolayısıyla para sistemini öngörmesi gibi. Ama artı-değerin yaratılmasının —ve dolayısıyla yatırılan değerler toplamının sermayeleşmesinin— kaynağı, ne ücretlerin para biçiminde ya da aynî olarak ödenmesinde, ne de işgücü satın alınması için yatırılan sermayededir. Artı-değer, değerin, değer yaratan güçle değişilmesinden, değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesinden doğar.

İş araçlarının sabitliğinin büyüklüğü ya da küçüklüğü, bunların dayanıklılık derecesine, yani fiziksel bir özelliğe bağlıdır. Diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, dayanıklılıklarına bağlı olarak, er ya da geç aşınacaklar ve bu nedenle de sabit sermaye olarak uzun ya da kısa süre işlev yapmış olacaklardır. Ama hiç bir zaman bu fiziksel dayanıklılık nedeniyle, bunlar, sabit sermaye işlevini görmezler. Metal fabrikalarındaki hammaddeler, yapım işinde kullanılan makineler kadar dayanıklıdırlar ve bu makinelerin deri ve ahşap kısımlarından daha da uzun ömürlüdürler. Bununla birlikte, hammadde olarak hizmet eden metal, döner sermayenin bir kısmını oluşturduğu halde, iş aracı belki de aynı metalden yapıldığı halde, kullanıldığı zaman sabit sermayenin bir kısmıdır. Demek oluyor ki, bir metalin bazan sabit, bazan döner sermaye kategorisine sokulması bu malzemenin fiziksel niteliği, aşınma hızındaki nispî büyüklüğü ya da küçüklüğünden ötürü değildir. Bu ayrım, daha çok bir durumda işin konusu, bir başka durumda iş aracı olmasıyla üretim sürecinde oynadığı rolden ötürüdür.

Bir iş aracının üretim sürecindeki işlevi, onun, durmadan tekrarlanan iş süreçlerinde ortalama olarak şu ya da bu süre hizmet etmesini gerektiriyor. İşte bu nedenle, onun kendi işlevi, yapıldığı malzemenin az ya da çok dayanıklı olmasını belirlemiş oluyor. Ama hiç bir zaman, yapıldığı malzemenin dayanıklılığı onu sabit sermaye haline getirmiş olmuyor. Aynı malzeme, hammadde olduğu zaman döner sermaye haline geliyor ve, meta-sermaye ile üretken sermaye arasındaki ayrımı, döner ve sabit sermaye arasındaki ayrımla karıştıran iktisatçılar arasında, aynı malzeme, aynı makine, ürün olarak döner sermaye, iş aracı olarak sabit sermaye oluyor.

Bir iş aracının yapıldığı maddenin dayanıklılığı onu sabit sermaye haline getirmemekle birlikte, böyle bir araç rolünü yüklenmiş bulunması, onun nispeten dayanıklı bir maddeden yapılmasını gerektirir. Bu nedenle de, yapıldığı malzemenin dayanıklı olması, iş aracı olarak işlevinin bir koşuludur ve dolayısıyla da onu sabit sermaye yapan dolaşım biçiminin maddî temelidir. Diğer şeyler eşit kalmak kaydıyla, yapılmış olduğu maddenin aşınma ve yıpranma derecesinin yüksekliği ya da düşüklüğü, ona yüksek ya da düşük derecede bir sabitlik damgası vurmakta ve bu yüzden de, sabit sermaye olma niteliği ile çok sıkı bir ilişki içersinde bulunmaktadır.

Eğer sermayenin işgücüne yatırılan kısmı sırf döner sermaye ve dolayısıyla sabit sermayeye karşıtlık açısından ele alınırsa ve, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrımlarla, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımlar birbirine karıştırılırsa —iş aracının maddî gerçekliğinin sabit sermaye olma niteliğinin asıl temelini oluşturduğu varsayılarak— bu sermayenin, sabit sermayeye karşıt, döner sermaye olma niteliğini, işgücüne yatırılan sermayenin maddî gerçekliğinden çıkartmak ve gene, döner sermayeyi, değişen sermayenin maddî gerçekliğinin yardımıyla belirlemek doğaldır.

Ücretlere yatırılan sermayenin gerçek tözü, kapitalistin, ölü, maddeleşmiş emekle değiştiği ve sermayesinde somutlaştırdığı, faal, değer yaratıcı işgücü, canlı emeğin kendisidir; ancak ve sadece bu emek sayesindedir ki, onun elindeki değer, kendisini genişleten değere dönüşür. Ama bu kendini genişletme gücü, kapitalist tarafından satılmaz. Bu daima, tıpkı kendisine ait iş araçları gibi, üretken sermayesinin sadece bir kısmıdır; bu hiç bir zaman onun meta-sermayesinin, sözgelimi sattığı nihaî ürün gibi, bir parçası değildir. Üretim sürecinde, üretken sermayenin kısımları olarak iş araçları, sabit sermaye olarak, işgücüne, döner sermaye olarak tanımlanan iş malzemeleri ve yardımcı malzemelerden daha fazla karşıt değildir. İşgücü, her ikisinin karşısına da kişisel etmen olarak çıkar, oysa —iş süreci açısından konuşmak gerekirse— bunlar nesnel etmenlerdir. Değerin kendisini genişletme süreci açısından söylemek gerekirse, bunların her ikisi de işgücüne karşı, değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşı-

sındaki durumu gibi karşıt durumda bulunurlar. Ya da, eğer burada, dolaşım sürecini etkilediği kadarıyla, maddî bir farklılıktan sözetmek gerekirse durum şöyledir: Maddeleşmiş emekten başka bir şey olmayan değerin niteliğinden, bu maddileştirme sürecindeki emekten başka bir şey olmayan faal işgücünün niteliğinden, işgücünün işlevini yerine getirdiği süre boyunca devamlı değer ve artı-değer yarattığı; işgücü yönünden, hareket ve bir değerin yaratılması olarak görünen şeyin, onun ürünü yönünden, bir durgunluk durumu içerisinde yaratılan değer olarak göründüğü sonucu çıkar. Eğer işgücü işlevini yerine getirmiş ise, sermaye artık bir yanda işgücünden, öte yanda üretim araçlarından oluşmaz. İşgücüne yatırılmış bulunan sermaye-değer, şimdi, ürüne eklenmiş bulunan bir değer (+ artı-değer)dir. Sürecin tekrarlanması için, ürünün satılması ve buradan elde edilen hasılatla devamlı yeni işgücü satın alınarak üretken sermayeye katılması gerekir. Bu durum, sermayenin işgücü ile iş malzemesine, vb. yatırılan kısmına, iş araçlarında sabit kalan sermayeye karşıt olarak, döner sermaye niteliğini verir.

Ama, bunun tersine, eğer döner sermayenin, değişmeyen sermayenin bir kısmı (ham ve yardımcı malzemeler) ile ortak olan ikincil tanımı sermayenin işgücüne yatırılan kısmının asıl tanımı haline getirilecek olursa, yani kendisine yatırılan değer, yaratılması için tüketildiği ürüne, sabit sermayede olduğu gibi, yavaş yavaş ve parça parça değil de, bütünüyle aktarıldığı ve bu nedenle de, ürünün satışı ile bütünüyle yerine konulmasının gerekli olduğu esasından hareket edilirse, o zaman sermayenin ücretlere yatırılan kısmının da aynı şekilde, maddî olarak aktif işgücünü değil, işçinin ücretleriyle satın aldığı maddî öğelerden oluşması, yani toplumsal meta-sermayenin işçinin tüketimine geçen kısmını, yani geçim araçlarını kapsaması gerekir. Bu durumda, sabit sermaye, daha yavaş yıpranabilen ve bu nedenle de daha yavaş yerine konması gereken iş araçlarından oluşur ve işgücüne yatırılan sermaye de daha hızlı yerine konması gerekli geçim araçlarından oluşur.

Ne var ki, daha fazla ya da daha az yıpranabilirlik arasındaki sınır çok belirsiz ve bulanıktır.

"İşçinin tükettiği yiyecek ve giyecek, içerisinde çalıştığı bi-

nalar, işine yardımcı olan aletler, hepsi de yıpranabilir niteliktedir. Gene de, bu farklı sermayelerin dayanılılık zamanları arasında büyük bir fark vardır: bir buharlı makine bir gemiden daha uzun ömürlüdür, bir gemi işçinin giyeceğinden ve işçinin giyeceği de tükettiği yiyecekten daha uzun süre dayanır."*[27]

Ricardo, hepsi de iş araçları ile aynı dayanıklılık niteliğini taşıyan işçinin içinde oturduğu evi, eşyalarını, bıçak, çatal, tabak, vb. gibi tüketim aletlerini belirtmeyi unutuyor. Aynı şeyler, aynı türden şeyler, bir yerde tüketim eşyaları, başka bir yerde iş araçları olarak ortaya çıkar.

Ricardo'nun söylediğine göre fark şudur: "Sermayenin, çabuk yıpranabilir olması ve sık sık yeniden-üretilmeyi gerektirmesine ya da yavaş tüketilmesine göre, döner ya da sabit sermaye başlığı altında sınıflandırılmıştır."*[28]

Ve şu notu ekliyor: "Esas olmayan ve sınır çizgisi kesin olarak çizilemeyen bir ayrım."*[29]

Böylece, *avances annulles* ile *avances primitives* arasında, tüketim zamanına ve dolayısıyla da kullanılan sermayenin yeniden-üretiminin farklı zamanlarını işaret eden ayrımın yapıldığı fizyokratlar kampına çok şükür bir kez daha gelmiş bulunuyoruz. Ancak, fizyokratlarda toplumsal üretimin önemli bir olayını oluşturan ve *Tableau Economique*'te dolaşım süreci ile ilişkili olarak anlatılan şey, burada, öznel ve Ricardo'nun kendi sözleriyle gereksiz bir ayrım oluyor.

Sermayenin emeğe yatırılan kısmı, iş araçlarına yatırılan kısmından yalnız yeniden-üretim dönemi ve dolayısıyla dolaşım süreciyle ayrılır ise, ve bir kısmı geçim araçlarını, diğeri iş araçlarını kapsar ve bunlar birbirinden sadece daha hızlı yıpranabilir nitelikte oldukları için ayrılırlar ise, birinci grubun kendisinde bile çeşitli dayanıklılık dereceleri olduğuna göre, işgücüne yatırılan sermaye ile üretim araçlarına yatırılan sermaye arasındaki bütün *differentia specifica*** doğal olarak yokolup gider.

Bu, tümüyle Ricardo'nun değer öğretisi ile çeliştiği gibi, as-

[27] Ricardo, *Principles, etc.*, s. 26.
[28] *Ibid.*
[29] *Ibid.*
* Marx, tırnak içindeki tümceleri, İngilizce olarak aktarıyor. —ç.
** Ayırdedici özellik. —ç.

lında artı-değer teorisi olan kâr teorisi ile de çelişir. Genel olarak Ricardo, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı, sadece, farklı üretim dallarında eşit büyüklükte yatırılan sermayelerde her ikisinin farklı oranlarının, değer yasasına yaptığı etki ve özellikle bu koşullar sonucu ücretlerdeki artış ya da düşüşün fiyatlar üzerindeki etkisi ölçüsünde dikkate alır. Ama, bu sınırlı araştırmalarda bile, sabit ve döner sermaye ile değişmeyen ve değişen sermayeyi karıştırması nedeniyle çok vahim yanılgılara düşer. Aslında, tahlillerine bütünüyle yanlış bir temelden başlar. Birincisi, sermaye-değerin işgücüne yatırılan kısmının döner sermaye başlığı altında sınıflandırılması zorunluluğu açısından, bizzat, döner sermaye tanımları, özellikle sermayenin emeğe yatırılan kısmını bu başlık altına koyan koşullar, yanlış geliştirilmişlerdir. İkincisi, sermayenin emeğe yatırılan kısmını döner sermaye olarak belirleyen tanım ile, bunu, sabit sermayeye karşıt döner sermaye olarak belirleyen tanım arasında bir karışıklık bulunmaktadır.

İşgücüne yatırılan sermayenin, döner ya da akıcı sermaye olarak tanımlanmasının ikincil bir tanımı olduğu, üretim sürecindeki *differentia specifica*'sını yokettiği daha başlangıçta besbellidir. Çünkü, bu tanımda, bir yandan emeğe yatırılan sermayeler, hammaddeye, vb. yatırılanlar ile aynı önemdedir. Değişmeyen sermayenin bir kısmını değişen sermaye ile özdeşleştiren böyle bir sınıflandırma, değişmeyen sermayeye karşıt olan değişen sermayenin *differentia specifica*'sını, ele almıyor. Öte yandan, sermayenin emeğe yatırılan kısımları, gerçekte, iş araçlarına yatırılan kısımlara karşıttırlar, ama hiç bir zaman bu kısımların değer üretimine tamamen farklı biçimlerde girmesi yönünden değil, bunların her ikisinin de değerlerini ürüne sadece farklı zaman dönemlerinde aktarmaları yönünden.

Metaın üretim sürecine yatırılan belli bir değer, ister ücretlerin, isterse hammaddelerin ya da iş araçlarının fiyatı olsun, bütün bu durumlarda sözkonusu olan nokta, bu değerin ürüne *nasıl* aktarıldığı, dolayısıyla ürün tarafından *nasıl* dolaştırıldığı, ürünün satışıyla çıkış noktasına *nasıl* döndüğü ya da yerine konulduğudur. Buradaki biricik fark, "*nasıl*"dadır, aktarmanın ve dolayısıyla bu değerin dolaşımının kendisine özgü biçimindedir.

İşgücünün, her ayrı durumda, sözleşmede daha önce belirlen-

miş olan fiyatının, para ya da geçim aracı olarak ödenmesi, bunun sabit bir fiyat olma niteliğini hiç bir şekilde değiştirmez. Bununla birlikte, ücretlerin para olarak ödenmesi halinde, bizzat bu paranın üretim sürecine, değerin ve aynı zamanda üretim aracı malzemelerinin girdiği tarzda girmediği açıktır. Ama öte yandan, işçinin ücretiyle satın aldığı geçim araçları, hammaddeler, vb. ile birlikte, döner sermayenin maddî biçimi olarak aynı kategori altında sınıflandırılacak ve iş araçlarının karşıtı olacak olursa, o zaman sorun farklı bir yön alır. Eğer bu şeylerin, üretim araçlarının, değeri, iş sürecinde ürüne aktarılıyorsa, diğer şeylerin, geçim araçlarının değeri de, bunları tüketen işgücünde yeniden ortaya çıkıyor ve bu işgücünün işlev görmesiyle aynı şekilde ürüne aktarılıyor demektir. Her iki durumda da, bu, aynı derecede, üretim sırasında yatırılan değerlerin salt üründe yeniden ortaya çıkması sorunudur. (Fizyokratlar bunu ciddiye almışlar ve bu nedenle de, sanayideki emeğin artı-değer yarattığını yadsımışlardır.) Wayland'dan daha önce aktarılan pasaj* şöyle der: "Bununla birlikte, biçimin bir önemi yoktur. İnsanoğlunun varlığı ve rahatı için gerekli çeşitli türde yiyecekler, giysiler ve barınaklar da değişikliğe uğrar. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve değerleri tekrar ortaya çıkar." (*Elements of Pol. Econ.*, s. 31, 32.) Üretim amacıyla, hem tüketim araçları ve hem de geçim araçları olarak yatırılmış bulunan sermaye-değerler, burada, aynı şekilde ürünün değerinde ortaya çıkarlar. Böylece, kapitalist üretim sürecinin tam bir esrar perdesine bürünmesi mutlu bir biçimde başarılmış, üründe bulunan artı-değerin kökeni tamamen gözden uzaklaştırılmıştı.

Ayrıca bu, burjuva ekonomi politiğine özgü fetişizmi, toplumsal üretim sürecinde şeylere verilen toplumsal, ekonomik niteliği, bu şeylerin maddî tabiatından çıkan doğal bir niteliğe dönüştüren fetişizmi tamamlamış oluyor. Örneğin, "iş araçları, sabit sermayedir", çelişkilere ve karışıklığa yolaçan skolastik bir tanımdır. Tıpkı, iş süreci konusunda gösterildiği gibi (Buch I, Kap. V),** bu, tamamen maddî öğelerin belli bir iş sürecindeki rollerine, bunların işlevlerine —iş araçları, iş malzemesi ya da ürünler ola-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 232, dipnot 25. —*Ed.*
** Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Bölüm. —*Ed.*

rak işlev yapmalarına— bağlıdır; böylece, iş araçları, ancak, bu üretim süreci gerçekten kapitalist bir üretim süreci ise ve üretim araçları bu nedenle gerçekten sermaye ise ve sermayenin ekonomik kesinlik ve toplumsal niteliğine sahipse, sabit sermayedirler. Ve ikincisi, eğer değerlerini ürüne ancak belirli bir biçimde aktarıyorlar ise sabit sermayedirler. Eğer durum bu değilse, bunlar kendileri sabit sermaye olmaksızın, iş araçları olarak kalırlar. Aynı şekilde, gübre gibi yardımcı malzemeler, iş araçlarının büyük bir kısmı gibi, değerlerini kendilerine özgü aynı biçimde aktarıyorlar ise, iş aracı olmadıkları halde sabit sermaye olurlar. Burada sorun, şeylerin uygun düşmeleri gereken tanımlar sorunu değildir. Biz burada, belli kategoriler içerisinde ifade edilmeleri gereken belli işlevlerle ilgiliyiz.

Eğer ücretlere yatırılan sermaye, bütün koşullar altında geçim araçlarının niteliklerini taşıyan bir sermaye diye kabul edilirse, bu, aynı zamanda, "emeği destekleyen" bu "döner" sermayenin de bir niteliği olacaktır. (Ricardo, s. 25.) Eğer, tüketim maddeleri "sermaye" olmasalardı, bunlar işgücünü destekleyemezlerdi; oysa, bunların işte bu sermaye niteliğidir ki, bunlara, yabancı emek tarafından desteklenen *sermaye* özelliğini verir.

Eğer bu halleriyle geçim araçları döner sermaye iseler —döner sermaye ücrete çevrildikten sonra— bundan ayrıca şu sonuç da çıkar ki, ücretin büyüklüğü, işçi sayısının belli bir döner sermaye miktarına olan oranına dayanır —gözde bir iktisadî önerme— oy sa, aslında, işçi tarafından pazardan çekilen geçim aracı miktarı ve kapitalistin tüketimi için sağlanabilecek geçim araçları miktarı artı-değerin emek fiyatına olan oranına bağlıdır.

Ricardo da, Barton[29a] gibi, her yerde, değişen ve değişmeyen sermaye ilişkisini, döner ve sabit sermaye ilişkisi ile karıştırıyor. Bunun, Barton'un kâr haddi konusundaki incelemesini ne ölçüde sakatladığını daha ilerde göreceğiz.*

Ricardo, ayrıca, sermayenin devrinde, sabit ve döner sermayeler arasındaki ayrımın dışında kalan diğer nedenlerin yolaçtığı

[29a] *Observations on the Circumstances Which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London, 1817. Bununla ilgili bir pasaj, c. I, s. 655, dipnot 79'da [*Kapital*, Birinci Cilt, s. 669, not 86] aktarılmıştır.

* Karl Marx, *Capital*, c. III, Böl. I-III. —*Ed.*

farklılıkları, şu ayrım ile özdeşleştiriyor: "Döner sermayenin, hiç de eşit olmayan sürelerde dolaşımda bulunabileceği ya da sahibine geri dönebileceği ayrıca gözönünde bulundurulmalıdır. Çiftçinin, ekmek üzere satın aldığı buğday, fırıncının ekmek yapmak için satın aldığı buğdaya göre sabit sermayedir. Bunlardan birisi buğdayı toprağa bırakır ve bir yıl süreyle hiç bir gelir elde edemez; diğeri onu öğüttürerek un haline getirtir, müşterilerine ekmek olarak satar ve bir hafta içerisinde aynı şekilde yenilemek ya da başka bir işe başlamak üzere sermayesini serbest hale getirir."[30]

Burada karakteristik olan şey, tohumluk için kullanıldığı zaman, tüketim maddesi değil hammadde olarak hizmet ettiği halde, buğday, bizatihi tüketim maddesi olduğu için, önce döner sermayedir, sonra da, geri dönüşü bir yıl aldığı için, sabit sermayedir. Ne var ki, bir üretim aracını sabit sermaye yapan şey, sadece yavaş ya da hızlı geri dönüşü değil, ayrıca, değerini ürüne aktardığı belirli biçimdir.

Adam Smith'in getirdiği karışıklık şu sonuçları doğurmuştur:

1. Sabit ve döner sermaye arasındaki ayrım, üretken sermaye ile meta-sermaye arasındaki ayrımla karıştırılmıştır. Örneğin, bir makine, piyasada meta olarak bulunduğu zaman döner sermaye, üretim sürecine sokulduğu zaman sabit sermaye sayılmıştır. Üstelik, bir tür sermayenin bir başkasından daha fazla sabit ya da döner olduğunu belirlemek kesinlikle olanaksızdır.

2. Bütün döner sermayeler, ücretlere yatırılan ya da yatırılacak olan sermaye ile bir tutulmuştur. Bu John Stuart Mill* ile diğerlerinde böyledir.

3. Değişen ve değişmeyen sermayeler arasında bulunan ve önceleri Barton, Ricardo ve diğerleri tarafından döner ve sabit sermaye arasındaki ayrımla karıştırılan fark, nihayet, bu ikinci ayrıma indirgenmiş, örneğin Ramsay'da, bütün üretim araçları, hammaddeler vb., ve aynı zamanda da iş araçları sabit sermaye; yalnızca ücretlere yatırılan sermaye ise döner sermaye sayılmıştır.**

[30] *Principles, etc.*, s. 26 ve 27.

* J. S. Mill, *Essays on Soure Unsettled Questions of Political Economy*, London 1844, s. 164. —*Ed.*

** G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, London 1858, s. 76-80. —*Ed.*

Ama indirgeme bu şekilde yapıldığı için, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki gerçek ayrım anlaşılmamaktadır.

4. MacLeod,* Patterson** ve diğerleri gibi, her şeye, bir banka memurunun tarife sığmaz darkafalı görüş açısından bakan modern İngiliz ve özellikle İskoç iktisatçıları, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı, *money at call**** ve *money not at call***** arasındaki ayrıma dönüştürmüşlerdir.

* H. D. MacLeod *The Elements of Political Economy*, London 1858, s. 76-80. —*Ed.*

** R. H. Patterson, *The Science of Finance, A Practical Treatise*, Edinburg and London 1868, s. 129-44. —*Ed.*

*** Vadesiz mevduat. —*ç*.

**** Vadeli mevduat. —*ç*.

ONİKİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA DÖNEMİ

EŞ uzunlukta, diyelim her ikisi de onar saatlik işgünü olan, birisi pamuk ipliği, diğeri lokomotif fabrikası, iki iş dalını alalım. Bu dallardan birisinde, belli bir miktar tamamlanmış ürün, pamuk ipliği, günlük ya da haftalık olarak çıkartılır; diğerinde, tamamlanmış mamul bir ürün, bir lokomotif yapımı için iş sürecinin belki de üç ay tekrarlanması gerekmektedir. Bir durumda ürün, nitelik yönünden ayrı ayrıdır ve her gün ya da her hafta aynı iş yeniden başlar. Diğerinde iş süreci süreklidir, oldukça çok sayıda günlük iş süreçlerini kapsar ve bu süreçler arasındaki bağıntı ve işlemlerdeki devamlılık sonucu, ancak oldukça uzun bir süre sonra ortaya tamamlanmış bir ürün çıkar. Günlük iş süreçlerinin süresi burada aynı olduğu halde, üretken faaliyetin süresinde, yani tamamlanmış bir ürünü çıkartmak, meta olarak pazara sürmek, do-

layısıyla da onu üretken sermayeden meta-sermayeye çevirmek için gerekli, tekrarlanan iş süreçlerinin süresinde çok belirgin bir fark vardır. Sabit ve döner sermaye arasında ayrımın bununla hiç bir ilişkisi yoktur. Her iki üretim dalında aynı oranda sabit ve döner sermaye kullanılsaydı bile, sözü edilen ayrım, gene de varolacaktı.

Üretken faaliyetin süresindeki bu farklar yalnızca farklı üretim alanları arasında değil, çıkartılacak ürün miktarına bağlı olarak bir ve aynı üretim alanında da görülebilir. Mesken olarak kullanılan sıradan bir ev, büyük bir fabrikadan daha az zamanda yapılır ve bu yüzden de daha az sayıda sürekli iş süreçlerini gerektirir. Bir lokomotifin yapımı üç ay aldığı halde, zırhlı geminin yapımı, bir ya da daha fazla yıl gerektirir. Tahıl üretimi yaklaşık bir yıl, büyükbaş hayvan yetiştirilmesi birkaç yıl alır, oysa orman yetiştirilmesi oniki ile yüz yıl arasında değişen bir zamanı gerektirir. Bir köy yolu için birkaç ay yettiği halde, bir demiryolu yılların işidir. Sıradan bir halı yaklaşık bir haftada yapılır ama *Gobelin** yıllar alır, vb.. Demek ki, üretken faaliyetin yerine getirilmesi sırasında tüketilen zaman sonsuz değişiklikler gösterir.

Eğer yatırılan sermayeler eşitse, üretken faaliyetin süresindeki bu fark, kuşkusuz, devir hızında bir farklılığa yolaçar; bir başka deyişle, belli bir sermayenin yatırılmış bulunduğu sürede bir fark meydana getirir. Bir iplik fabrikası ile lokomotif fabrikasının aynı miktarda sermaye kullandığını, bunların değişmeyen ve değişen sermaye oranının aynı, sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki oranın gene aynı, ve nihayet, işgününün eşit uzunlukta, gerekli ve artı-emeğe bölünüşünün aynı olduğunu varsayalım. Üstelik, dolaşım sürecinden doğan ve bu örneğimiz ile bir ilişkisi bulunmayan bütün durumları bir yana bırakmak için, ipliğin de lokomotifin de sipariş üzerine yapıldıklarını ve tamamlanmış ürünün teslimi üzerine ödemenin yapılacağını kabul edelim. Haftanın sonunda, iplik fabrikası sahibi, tamamlanmış ipliği teslim ederken, döner sermaye için yaptığı yatırımı (artı-değeri konu-dışı bırakıyoruz) geri aldığı gibi, ipliğin değerine katılan sabit sermayenin aşınma ve yıpranma payını da geri almış olur. Bu yüzden, aynı devreyi aynı sermaye ile tekrarlayabilir. Sermaye,

* Özel olarak işlenmiş bir tür duvar halısı. —ç.

devrini tamamlamıştır. Buna karşılık lokomotif fabrikatörü, üç ay süreyle her hafta ücretler ve hammadde için her seferinde yeni sermaye yatırmak zorundadır ve ancak üç ay sonra, lokomotifin tesliminden sonradır ki, bir ve aynı metaın yapımı için, bir ve aynı üretken faaliyete, bu arada, azar azar yatırılan döner sermaye, bir kez daha devresini yenileyebileceği bir biçim içerisine girmiş olur. Bu üç ay içerisinde makinelerinin aşınıp yıpranması da aynı şekilde ancak şimdi yerine konmuştur. Birinin harcamaları bir hafta için yapılmıştır, diğerinin ise, haftalık harcamaları, oniki ile çarpılmıştır. Bütün öteki koşulların eşit kaldığı varsayıldığında, bunlardan birisinin emrinde diğerinin oniki katı döner sermaye bulunmak zorundadır.

Ne var ki, burada, yatırılan haftalık sermayelerin eşit olması önemli değildir. Yatırılan sermayenin miktarı ne olursa olsun, bir durumda yalnız bir hafta için, diğerinde ise oniki hafta için yatırılmıştır ve yeni bir işlem için kullanılabilmesi, aynı işlemin tekrarlanabilmesi ya da başkasının başlatılabilmesi için, her ikisinde de belirtilen sürelerin geçmesi gereklidir.

Devir hızındaki, ya da aynı sermaye-değer yeni bir emek ya da kendini-genişletme sürecinde kullanılmazdan önce bireysel sermayenin yatırılması gereken zamanın uzunluğundaki fark, burada, aşağıdaki durumlardan ileri gelir:

Bir lokomotifin ya da herhangi bir makinenin yapımı için 100 işgünü gerekli olduğu kabul edilsin. İplik ya da lokomotif yapımında çalışan işçiler yönünden bu 100 işgünü, her iki durumda da, varsayımımıza göre, birbirini izleyen farklı onar saatlik 100 iş sürecini içeren, sürekli olmayan (kopuk kopuk) bir büyüklüğü oluşturur. Ama, ürün —makine— yönünden bu 100 işgünü, sürekli bir büyüklüğü, 1.000 işsaatlik bir işgününü, birbirine bağlı tek bir üretim faaliyetini oluşturur. Çok ya da az sayıda birbirini izleyen ve birbirleriyle ilişkili işgünlerinden oluşan böyle bir işgününe, ben, *çalışma dönemi* diyorum. Bir işgününden sözettiğimiz zaman, işçinin işgücünü günlük olarak harcamak ve her gün çalışmak zorunda olduğu işzamanının uzunluğunu anlatmak istiyoruz. Ama, çalışma döneminden sözettiğimiz zaman, belli bir sanayi dalında, tamamlanmış bir ürünün yapımı için gerekli, birbiriyle bağıntılı işgünleri sayısını kastediyoruz. Bu durumda, her işgününün ürünü,

üzerinde günbegün çalışılacak ve ancak uzun ya da kısa bir çalışma döneminin sonunda tamamlanmış biçimini alacak yalnızca kısmî bir üründür, tamamlanmış bir kullanım-değeridir.

Örneğin, bunalımlar sonucu toplumsal üretim sürecindeki kesintiler, kargaşalıklar, bu yüzden, kopuk nitelikteki iş-ürünleri üzerinde, üretimleri için uzun ve birbiriyle bağıntılı bir dönemi gerektirenler üzerinde çok farklı etkilere sahiptir. Bunlardan birinde olan şey, bugünün belli miktardaki iplik, kömür, vb. üretimini, yarının yeni, iplik, kömür, vb. üretiminin izlememesidir. Gemiler, yapılar, demiryolları için ise durum böyle değildir. Burada yalnız o günün işi değil, birbiriyle bağıntılı tüm üretim faaliyeti kesintiye uğrar. Eğer iş devam etmezse, üretiminde tüketilmiş bulunan üretim araçları ile emek boşa gider. İş yeniden başlatılsa bile, geçen zaman içinde, bunlarda bir bozulma olmuştur.

Tüm çalışma dönemi boyunca, değerin sabit sermaye tarafından her gün ürüne aktarılan kısmı, ürün tamamlanana kadar tabakalar halinde birikir. Ve aynı zamanda, burada, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, uygulamadaki anlamıyla açığa çıkar. Sabit sermaye, üretim sürecine oldukça uzun bir dönem için yatırılmıştır; belki de birkaç yıllık bir dönem sona erene kadar yenilenmesine gerek yoktur. Bir buhar makinesi kendi değerini, ipliğe, kopuk bir iş sürecinin ürününe, ister her gün parça parça, ya da isterse bir lokomotife, sürekli bir üretim faaliyetinin ürününe üç ay boyunca aktarıyor olsun, buhar makinesinin satın alınması için gerekli sermaye yatırımı yönünden bunun bir önemi yoktur. Bunlardan birinde buhar makinesinin değeri, küçük kısımlar, diyelim haftalık olarak, diğerinde ise büyük miktarlar, diyelim üç aylık süreler olarak geri gelir. Ama her iki durumda da, bu buharlı makinenin yenilenmesi ancak yirmi yıl sonra tamamlanabilir. Buharlı makinenin değerinin, ürünün satışı ile parça parça geriye döndüğü tek tek her dönem, makinenin ömründen daha kısa olduğu sürece, makine, birkaç çalışma dönemi boyunca üretim sürecinde işlevine devam eder.

Ama, yatırılan sermayenin döner kısımları için durum farklıdır. Belli bir hafta için satın alınan işgücü, aynı hafta içerisinde harcanır ve üründe somutlaşır. Hafta sonunda karşılığının ödenmesi gerekir. Ve işgücüne yapılan bu sermaye yatırımı, üç ay bo-

yunca her hafta tekrarlanır; gene de, sermayenin bu kısmının bir hafta boyunca harcanıyor olması, kapitaliste, gelecek hafta emek satın alınması için bir olanak sağlamaz. İşgücünün karşılığının ödenmesi için her hafta ek sermaye harcanması gerekir ve, kredi sorunu bir yana bırakılırsa, kapitalist, işçilere sadece haftalık parçalar halinde ödeme yapsa bile, üç aylık ücretleri yatırabilecek durumda olmak zorundadır. Döner sermayenin diğer kısmı, ham ve yardımcı malzemeler için de durum aynıdır. Emek, ürün üzerinde tabaka tabaka birikir. İş süreci boyunca devamlı olarak ürüne aktarılan yalnızca harcanan işgücünün değeri değil, aynı zamanda artı-değer de ürüne aktarılmıştır. Ne var ki, bu ürün henüz tamamlanmamıştır, tamamlanmış bir meta biçimini henüz almamıştır, dolayısıyla da henüz dolaşımda bulunamaz. Bu, aynı şekilde, ham ve yardımcı malzemelerden ürüne tabaka tabaka aktarılan sermaye-değer için de geçerlidir.

Ürünün kendine özgü niteliğinin ya da bu ürünün yapımıyla elde edilecek yararlı etkinin gerektirdiği çalışma döneminin uzunluğuna bağlı olarak, hiç bir kısmı dolaşım yapabilecek ve dolayısıyla aynı işlemi yenileyebilecek bir biçim içerisinde olmayan sürekli bir ek döner sermaye (ücretler ile ham ve yardımcı malzemeler) yatırımı gerekir. Her parça, tersine, üretken sermaye biçiminde, olgunlaşmakta olan ürünün bir kısmı olarak üretim alanında ardarda birikir. Şimdi, devir zamanı, üretim zamanı ile sermayenin dolaşım zamanının toplamına eşittir. Bu nedenle, üretim zamanındaki bir uzama, tıpkı dolaşım zamanındaki uzama gibi, devir hızını azaltır. Bununla birlikte, ele aldığımız durumda şu iki noktaya dikkat etmek gerekir:

Birincisi: Üretim alanında daha uzun kalma. Örneğin, ilk hafta sırasında, emeğe, hammaddeye, vb. yatırılan sermaye ile, sabit sermaye tarafından ürüne aktarılan değer kısımları, üç ay boyunca üretim alanında öylece kalırlar ve, yalnızca olgunlaşmakta olan, henüz tamamlanmamış ürüne katıldıkları için, metalar olarak dolaşıma geçemezler.

İkincisi: Üretken faaliyetin yapılması için gerekli çalışma dönemi üç ay sürdüğü ve aslında birbirine bağlı tek bir iş süreci oluşturduğu için, her hafta bir önceki miktara yeni bir miktar döner sermaye sürekli olarak eklenmelidir. Ardarda yatırılan bu ek ser-

maye toplamı, bu yüzden, çalışma döneminin uzunluğuyla büyür.

Başlangıçta, iplikçiliğe de makine yapımı işine de eşit büyüklükte sermaye yatırıldığını, sermayelerin eşit oranlarda değişmeyen ve değişen, sabit ve döner sermaye içerdiğini, işgünlerinin uzunluklarının aynı olduklarını, kısacası, çalışma dönemlerinin uzunluğu dışında bütün koşulların eşit olduğunu kabul etmiştik. İlk haftada, her ikisi için yatırım aynıdır ama, iplikçinin ürünü satılabilir ve bu satıştan elde edilen hasılat yeni işgücü, yeni hammaddeler, vb. satın almak için kullanılır; kısacası, üretim aynı ölçekte yeniden başlatılabilir. Buna karşılık, makine yapımcısı, ilk haftada harcanan döner sermayeyi tekrar paraya çeviremez ve üç ay sonrasına, ürün tamamlanana kadar bu parayla işlemleri yeniden başlatamaz. Demek oluyor ki, birincisi, yatırılan özdeş miktarlardaki sermayelerin geriye dönüşlerinde bir fark vardır. Ama, ikinci olarak, hem iplikçilikte ve hem de makine yapımında, üç ay boyunca özdeş miktarlarda üretken sermaye kullanılmaktadır. Bununla birlikte, iplik fabrikatörünün yatırdığı sermayenin büyüklüğü, makine yapımcısınınkinden çok farklıdır; çünkü, birisinde aynı sermaye hızla yenilenmektedir ve bu yüzden de aynı işlem tekrarlanabilir, oysa diğerinde, sermayenin yenilenmesi nispeten daha yavaştır, öyle ki, yenileneceği zamana kadar eski sermayeye durmadan bir miktar yeni sermaye eklenmelidir. Bunun sonucu olarak, yalnız sermayenin belirli kısımlarının yenilenmesi için gerekli zamanın uzunluğunda ya da sermayenin yatırılmış olduğu zamanın uzunluğunda değil, (günlük ya da haftalık kullanılan sermayeler eşit olduğu halde) iş sürecinin uzunluğuna bağlı olarak yatırılacak sermaye miktarında da bir fark vardır. Bu durum, bundan sonraki bölümde ele alacağımız hallerde göreceğimiz gibi, yatırılacak sermaye miktarında buna tekabül eden herhangi bir artışı gerektirmeksizin, yatırım vadesinin uzatılabilmesi nedeniyle dikkate değerdir. Sermaye daha uzun bir zaman için yatırılmak zorundadır ve daha büyük miktarda sermaye, üretken sermaye biçiminde bağlanmıştır.

Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalarında, uzun bir çalışma dönemini ve dolayısıyla da uzun bir süre için yol inşaatı, kanallar, vb. gibi büyük bir sermaye yatırımını gerektiren girişimler, özellikle ancak büyük bir ölçekte yapılabildiklerinde, ya

kapitalist temele dayanarak hiç yapılmayıp, daha çok topluluk ya da devlet hesabına yapılırlar (eski zamanlarda, işgücü yönünden genellikle angarya şeklinde). Ya da, üretimi uzun bir çalışma dönemini gerektiren nesnelerin ancak çok küçük bir kısmı, kapitalistin kendisinin özel olanakları ile yapılırlar. Örneğin, bir ev yapımında, evi yaptıran kimse, evi yapan müteahhide, bir dizi kısmî avans ödemelerinde bulunur. Böylece, aslında o, evin bedelini, üretim sürecinin gelişmesi oranında parça parça öder. Ama, bir yandan büyük sermayelerin tek tek bireylerin ellerinde yoğunlaştığı, öte yandan, bireysel kapitalistin yanısıra ortaklaşmış kapitalistlerin (anonim şirketlerin) ortaya çıktığı ve aynı zamanda bir kredi sisteminin oluştuğu gelişmiş kapitalist çağda, bir kapitalist yapı müteahhidi ancak istisnaî hallerde, özel kişilerin siparişi üzerine inşaat yapmaktadır. Şimdilerde artık onun işi, pazar için sıra sıra evler ve kentlerin koskoca kesimlerini yapmaktır, tıpkı, demiryolu yapmak müteahhit olarak bir tek kapitalistin işi olması gibi.

Kapitalist üretimin Londra'da ev yapımını ne ölçüde kökten değiştirdiği, bir inşaatçının 1857 tarihli banka komitesi önünde verdiği ifadeden görülebilir. Gençliğinde, evlerin genellikle sipariş üzerine yapıldığını, ve ödemelerin, yapının belirli aşamaları tamamlandıkça müteahhide taksitler halinde yapıldığını söylüyordu. Pek azı spekülasyon amacıyla yapılırdı. Müteahhitler buna, adamlarını sürekli çalışır halde tutmak ve böylece birarada bulundurmak için razı olurlardı. Son kırk yıl içerisinde bütün bunlar değişmiştir. Şimdi evlerin pek azı sipariş üzerine yapılıyor. Yeni bir ev isteyen herhangi biri, ya spekülatif amaçla yapılanlar ya da henüz yapım halinde olanlar arasından bir tane seçiyor. İnşaatçılar artık müşterileri için değil, pazar için iş yapıyorlar. Diğer bütün sanayi kapitalistleri gibi, pazarda tamamlanmış nesneler bulundurmak zorundadırlar. Eskiden, bir inşaatçı, spekülatif amaçla bir seferde belki üç-dört ev yapardı, şimdi ise büyük bir arsa satın almak (Kıta Avrupası'nda kullanılan dille, kural olarak doksandokuz yıl için kiralamak), üzerine 100 ilâ 200 ev yapmak ve böylece olanaklarını yirmi ile elli defa aşan bir girişimde bulunmak zorundadır. Gerekli fon, ipotek yoluyla sağlanmakta ve bu para, müteahhidin eline, inşaat ilerledikçe verilmektedir. Bu durumda, eğer bir

bunalım patlak verir de, avans taksitlerinin ödenmesini kesintiye uğratırsa, genellikle, tüm girişim batmaktadır. En iyi olasılıkla, evler daha iyi zamanlar gelene kadar yarım kalıyor; en kötü olasılıkla da ihaleyle maliyetlerinin yarı fiyatına satılıyor. Bugün, büyük boyutlarda spekülatif inşaat yapmaksızın, hiç bir müteahhit barınamaz. Salt inşaattan elde edilen kâr çok küçüktür. Esas kârı, toprak rantını yükseltmekten, inşaat alanının dikkatli seçiminden ve ustaca hünerle kullanılmasından gelir. Evlere olan talebin tahminine dayanılarak yapılan bu spekülatif yöntemledir ki, neredeyse Belgravia ile Tyburnia'nın tamamı ve Londra çevresinde binlerce villa yapılmıştır. ("Report of the Select Committee on Bank Acts", Part I, 1857, Deliller, Sorular 5.413-18; 5.435-36'dan kısaltılmıştır.)

Oldukça uzun çalışma dönemlerini gerektiren girişimler ile büyük-ölçekli işlemler, sermaye yoğunlaşması çok belirli hale gelene ve öte yandan da, kredi sistemin gelişmesi, kapitaliste, kendi sermayesi yerine başkalarının sermayesini kullanma ve dolayısıyla tehlikeye atma olanağını sağlayana kadar, bütünüyle kapitalist üretim alanına girmez. Üretime yatırılan sermayenin, onu kullanana ait olup olmamasının, devir hızı ya da zamanı üzerinde hiç bir etkisi bulunmadığını ayrıca söylemeye gerek yoktur.

Elbirliği, işbölümü, makine kullanılması gibi tek bir işgününün ürününü artıran koşullar, aynı zamanda, birbirleriyle bağıntılı üretim faaliyetlerinin çalışma dönemini kısaltırlar. Böylece makineler, evlerin, köprülerin, vb. yapım sürelerini kısaltırlar; biçme ve harman makineleri, olgun taneyi nihaî ürün haline dönüştürmek için gerekli çalışma dönemini kısaltırlar. Gemi yapımındaki gelişmelerin yarattığı büyük hız, gemi yapımına yatırılan sermayenin devir zamanını azaltır. Ne var ki, çalışma dönemini ve böylece, döner sermayenin yatırılması gerekli zamanı kısaltan iyileştirmeler, genellikle, sabit sermaye yatırımında bir artışla elele gider. Öte yandan, bazı üretim dallarında, çalışma dönemi, sadece elbirliğinin genişlemesiyle azaltılabilir. Büyük işçi ordularının seferber edilmesi ve işin birçok noktalarda aynı anda yürütülmesiyle bir demiryolunun tamamlanması hızlandırılır. Bu durumda, yatırılan sermayedeki bir artışla, devir zamanı kısaltılır. Kapitalistin komutası altında daha fazla üretim aracıyla daha fazla işgücünün birleşmesi gerekir.

Çalışma dönemindeki kısalmanın, böylece çoğu kez, bu kısaltılmış zaman için yatırılan sermayedeki bir artış ile bağıntılı olmasına —yatırım süresi ne kadar kısa ise, yatırılan sermayenin o kadar büyük olmasına— karşın, burada, şunu da hatırlamak gerekir ki, mevcut toplumsal sermaye miktarı ne olursa olsun, önemli olan nokta, üretim ve geçim araçlarının ya da bunlar üzerindeki mülkiyet hakkının tek tek kapitalistlerin elindeki dağılma ya da yoğunlaşma derecesidir; bir başka deyişle, zaten mevcut bulunan sermayenin yoğunlaşma derecesidir. Kredi sistemi, bir yandan, sermaye yoğunlaşmasını teşvik eder, hızlandırır ve artırırken, öte yandan da çalışma döneminin ve dolayısıyla da devir zamanının kısalmasına yardımcı olur.

Sürekli ya da kesintili olsun, çalışma döneminin, belirli doğal koşullarla belirlendiği üretim dallarında, yukarda sözü edilen yollarla, bir kısalma olamaz. *Political, Agricultural, and Commercial Fallacies* (London, 1866, s. 325) adlı yapıtında W. Walter Good diyor ki: "Hasılat yılda ancak bir kez yapılabildiğine göre, bu terim, tahıl ürününe uygulanamaz. Çiftlik hayvanları yönünden, şu soruyu sormak isteriz: iki-üç yaşındaki koyun ile dört-beş yaşındaki öküzün getireceği hasılat, nasıl hızlandırılabilir?"

En kısa zamanda hazır para sağlama zorunluluğu (sözgelişi, vergiler, toprak rantı, vb. gibi sabit yükümlülükleri karşılamak için), bu sorunu çözümlüyor; yani hayvanların daha ekonomik bakımdan normal yaşa ulaşmadan, tarım için büyük zarar teşkil edecek şekilde satışı ya da kesilmesiyle bu sorun güya çözümlenmiş oluyor. Bu, aynı zamanda, sonunda, et fiyatlarında bir yükselişe yolaçar. "Yazın Midland kontluklarının çayırlarını, kışın doğu kontluklarının ahırlarını dolduran özellikle hayvan yetiştiriciler, hububat fiyatlarındaki belirsizlik ve düşüklük nedeniyle öylesine aciz kaldılar ki, tereyağı ve peynirin yüksek fiyatından sevinerek yararlanmaktan mutludurlar; tereyağını, her hafta, pazara günlük masrafları karşılamak için götürüyorlar, peynir için ise önceden tefeciden para alıyorlar ve tefeci de taşınabilecek hale gelince peyniri hemen hemen kendi verdiği fiyat üzerinden alıp götürüyordu. Bu nedenle, çiftçiliğin ekonomi politik ilkelerine göre yönetildiğini hatırlayarak, beslenmek üzere mandıracılıkla geçinen kasabalardan güneye getirilen buzağılar, şimdi büyük ölçüde, bir haftalık, on gün-

lük iken, Birmingham, Manchester, Liverpool ve çevredeki diğer büyük kentlerin mezbahalarında kurban ediliyorlar. Ama eğer malt, vergi dışı bırakılsaydı, çiftçiler daha fazla kâr ederek hayvanlarını büyüyene ve kilo alana kadar tutma olanağını bulmuş olmakla kalmazlar, aynı zamanda, inek beslemeyen kimselerin de süt yerine bunu kullanmaları olanağı doğar, ve bugün ulusun başına gelen ve büyük tehlike gösteren genç hayvan kıtlığı büyük ölçüde önlenmiş olurdu. Hayvanlarını besleyip yetiştirmelerini öğütleyenlere bu küçük insanlar şu yanıtı veriyorlar: 'Süt için hayvan yetiştirmenin iyi para getireceğini biz de çok iyi biliyoruz, ama önce elimizi kesemize atmamız gerekiyor ki, işte bunu yapmamız olanaksız; böyle olunca da, mandıracılıkta, paramızın kısa zamanda geri dönmesi yerine, uzun süre beklememiz gerekecekti.' " (*Ibid.*, s. 11 ve 12.)

Devrin uzamasının, küçük İngiliz çiftçileri üzerindeki sonuçları bu olursa, Kıta Avrupası'ndaki küçük çiftçiler arasında yaratacağı karışıklığı anlamak kolaydır.

Sabit sermaye tarafından katlar halinde ürüne aktarılan değer parçaları birikir ve bu parçaların dönüşü, çalışma döneminin ve dolayısıyla da dolaşıma girebilecek metaın tamamlanması için gerekli zaman dönemiyle orantılı olarak gecikir. Ama bu gecikme, yeni bir sabit sermaye yatırımına yolaçmaz. Makine, aşınma ve yıpranmasının para biçiminde geriye dönmesi ister yavaş ister hızlı olsun, üretim sürecindeki işlevine devam eder. Döner sermaye için durum farklıdır. Sermaye, çalışma döneminin uzunluğuna orantılı olarak, yalnızca oldukça uzun bir süre için bağlanıp kalmamalı; ücretler, ham ve yardımcı maddeler biçiminde durmadan yeni sermaye de yatırılmalıdır. Geri dönmede gecikme bu nedenle her ikisi üzerinde ayrı etkiler yapar. Geriye dönüş, hızlı ya da yavaş olsun, sabit sermaye işlevine devam eder. Ama döner sermaye, eğer geri dönüş gecikirse, satılmamış, ya da tamamlanmamış biçimi ile bağlanmışsa, ve henüz satılamaz ürün halinde ise, ve aynî olarak yenilenmesi için elde ek sermaye yoksa, işlevini yerine getiremez duruma düşer.

"Köylü çiftçi açlıktan kırılırken hayvanlar semiriyor. Kırlara devamlı yağmur yağmıştı, ot boldu. Hintli köylü, semirmiş öküzünün yanıbaşında açlıktan ölecek. Boş inanların devam edip gitmesi, birey için zalim görünür, ama topluluk için koruyucudur; iş

hayvanlarının korunması, toprağın işlenmesi için gerekli gücü, geleceğin yaşamının ve servetin kaynağını sağlarlar. Söylenmesi katı ve üzücü gelir, ama Hindistan'da, bir insanın yerinin doldurulması, bir öküzün yerinin doldurulmasından daha kolaydır." (*Return, East India. Madras and Orissa Famine*, n° 4, s. 44.) Bu satırları, Manava-Dharma-Sastra'nın* sözleriyle (Bölüm X, §. 62) karşılaştırınız: "Bir rahibin ya da ineğin korunması uğruna, bir ödül beklemeksizin hayatını feda etmek aşağı tabakadan aşiretlerin öte dünyada mutlu olmalarına neden olabilir."

Doğaldır ki, beş yıldan önce beş yaşında bir hayvanın [kasaba —*ç*.] teslimi, olanaksızdır. Ama, bazı sınırlar içerisinde olanaklı *olan* şey, bunların bakım şeklini değiştirerek daha kısa zamanda yetiştirildiği amaç için hazır hale getirmektir. Bakewell'in başardığı da tam budur. Eskiden İngiliz koyunları, 1855 yılına kadar Fransız koyunlarında olduğu gibi, dört-beş yaşına kadar kesim için elverişli değildi. Bakewell'in sistemine göre, koyunlar ancak bir yaşındayken bile semirtilebilir ve her ne olursa olsun, ikinci yılın sonundan önce tam gelişmiş hale ulaşırlar. Dishley Grange'lı çiftçi Bakewell, dikkatli bir seçimle koyunların iskeletini, varlıkları için gerekli en küçük boyutlara indirmiştir. Yetiştirdiği koyunlara New Leicesters tipi deniyordu. "... Yetiştirici, şimdi pazara, eskiden bir tanesini hazırlamak için gerekli zaman içersinde üç tane gönderebiliyor, bunlar daha boylu olmasa bile, daha geniş, daha yuvarlak ve en fazla et veren kısımları daha çok gelişmiş durumdadır. Kemiğe gelince, ancak bunları taşımaya yetecek kadardır ve neredeyse bütün ağırlıkları sırf ettir." (Lavergne, *The Rural Economy of England, etc.*, 1855, s. 20.)

Çalışma dönemlerini kısaltan yöntemler, çeşitli sanayi kollarında çok değişik ölçülerde uygulanabilir ve çeşitli çalışma dönemlerinin zaman farklarını ortadan kaldırmaz. Örneğimize dönmek gerekirse, bir lokomotifin yapımı için gerekli çalışma dönemi,

* Manava-Dharma-Sastra ya da Manu yasası: Hintlilerin, brahmancılık öğretilerine uygun olarak görevlerini belirleyen eski bir dinsel, yasal ve ayinsel Hint yasası. Bu yasaların derlenmesi, geleneksel olarak, insanın efsanevî atası Manu'ya bağlanır. Marx, buradaki alıntıyı, *Manava Dharma Sastra, or the Institutes of Manu According to the Gloss of Kulluka, Comprising the Indian System of Duties, Religious and Civil*, Üçüncü Baskı, Madras 1863, s. 281, başlıklı kitaptan yapmıştır. —*Ed.*

yeni makine-araçların kullanılmasıyla mutlak olarak kısaltılabilir. Ama, aynı zamanda, bir pamuk ipliği fabrikasında günlük ya da haftalık çıkartılan nihaî ürün, geliştirilmiş süreçlerle, makine yapımındaki çalışma döneminden daha hızlı artmakla birlikte, iplikçiliğe oranla, gene de uzunluk yönünden nispî bir büyüme gösterir.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜRETİM ZAMANI

ÇALIŞMA zamanı daima üretim zamanıdır, yani sermayenin üretim alanında kaldığı süredeki zamandır. Ama bunun tersi, sermayenin üretim sürecinde faaliyette bulunduğu zaman, mutlaka işzamanı değildir.

Burada ele alınan sorun, iş sürecinde, işgücünün kendisinin doğal sınırlarının zorunlu kıldığı kesintiler değildir; oysa biz, iş süreci* içersindeki duraklamalarla sabit sermayenin —fabrika binalarının, makinelerin, vb.—, atıl hale gelmesinin, iş sürecinin anormal bir biçimde uzatılmasının ve gündüz ve gece işi için bir neden haline gelmesinin hangi koşullarda olduğunu görmüş bulunuyoruz. Biz, burada, daha çok, iş sürecinin uzunluğundan bağımsız olarak, ürünün ve ürünün yapımının niteliğinden ileri gelen durak-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 280-287. —*Ed.*

lamaları ele alıyoruz; bu duraklamalar sırasında, iş konusu, uzun ya da kısa bir süre için doğal süreçlerden geçmekte, fiziksel, kimyasal ve fizyolojik değişikliklere uğramak zorunda kalmakta ve bu esnada da iş süreci tamamen ya da kısmen durmaktadır.

Örneğin, üzüm sıkıldıktan sonra bir süre mayalanmak ve, belli bir olgunluğa erişmek için bir süre dinlenmek zorundadır. Birçok sanayi kollarında ürünün, sözgelişi çömlekçilikte olduğu gibi bir kurutma sürecinden geçmesi ya da ağartmada olduğu gibi, kimyasal özelliklerini değiştirmek için belirli koşullar altında bekletilmesi gerekir. Kışlık tahıl ekiminin olgunlaşması için aşağı yukarı dokuz ay geçmesi gerekir. Ekim ve hasat zamanları arasında iş süreci hemen tamamen durmuş gibidir. Orman yetiştirilmesinde, dikim ve ilgili hazırlık işleri tamamlandıktan sonra, tohumun nihaî ürün haline dönüşmesi aşağı yukarı 100 yılı gerektirir ve bütün bu süre içersinde nispeten pek az çalışmaya gereksinme gösterir.

Bütün bu durumlarda ek emek, üretim zamanının büyük bir kısmında, ancak arasıra bu alana çekilir. Bundan önceki bölümde anlatılan ve zaten üretim sürecine bağlanmış bulunan sermayeye katılması gereken ek sermaye ve emekle ilgili durum, burada sadece daha uzun ya da daha kısa aralıklarla ortaya çıkar.

Bütün bu durumlarda, bu nedenle, yatırılan sermayenin üretim zamanı iki dönemden oluşur: sermayenin üretim sürecine katıldığı bir dönem ile, sermayenin varlık biçiminin —henüz tamamlanmamış ürünün— o sırada iş sürecinde bulunmaksızın, doğal sürecin etkisine terkedildiği ikinci bir dönem. Bu iki zaman döneminin şurda burda birbiri içersine girmesinin ya da kesişmesinin hiç bir önemi yoktur. Çalışma dönemi ile üretim dönemi bu durumlarda çakışmazlar. Üretim dönemi iş döneminden daha uzundur. Ama, ürün bitmemiştir, hazır değildir, dolayısıyla da üretim dönemi tamamlanana kadar, üretken sermaye biçiminden meta-sermaye biçimine çevrilmeye elverişli değildir. Dolayısıyla devir döneminin uzunluğu, çalışma zamanından ibaret bulunmayan üretim zamanının uzunluğu ile orantılı olarak artar. Çalışma zamanını aşan üretim zamanı, eğer, tahılın olgunlaşması, meşe ağacının büyümesi, vb. gibi, belli doğal yasalarla saptanmamış ise, devir dönemi, çoğu kez, üretim zamanının yapay olarak kısaltılmasıyla, biraz kısal-

tılabilir. Ham ağartma yerine kimyasal ağartmanın ve daha etkili kurutma aygıtlarının kullanılması örneklerinde olduğu gibi. Ya da, dericilikte, tanik asidin deriye işlemesi, eski yöntemle altı ile onsekiz ay aldığı halde, yeni yöntemle, hava pompası kullanılarak, bu iş, bir-buçuk ile iki ayda yapılmaktadır. (J. G. Courcelle-Seneuil, *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, etc.,* Paris 1857, 2. *édition*.) Sırf doğal süreçlerle ilgili üretim zamanının yapay şekilde kısaltılması konusunda en muhteşem örneği demir imalâtı tarihinde, özellikle son yüzyılda pik demirin çelik haline getirilmesinde, 1780'lerde bulunan dövme işlemi yerine, modern Bessemer işleminin kullanılmasında ve o zamandan beri uygulanan en yeni yöntemlerde görebiliriz. Üretim zamanı büyük ölçüde azaltılmış, ama sabit sermaye yatırımı da o ölçüde artmıştır.

Üretim zamanının çalışma zamanından ne ölçüde ayrıldığının ilginç bir örneği, Amerika'da kundura kalıbı yapımında görülür. Burada, üretken olmayan maliyetlerin önemli bir kısmı, kerestenin, daha sonra çarpılmasına engel olmak amacıyla işlenebilecek kadar kuruması için en az onsekiz ay bekletilmesi zorunluluğundan ileri gelir. Bu süre boyunca, ağaç, herhangi diğer bir iş sürecinden geçmez. Yatırılmış bulunan sermayenin devir dönemi, bu nedenle yalnız, kalıpların yapımı için gerekli zamanla değil, ayrıca, kuruyan kereste biçiminde üretken olmayan şekilde beklediği süreyle de belirlenmiş olur. Asıl iş sürecine girmeden önce, üretim sürecinde 18 ay kalır. Bu örnek, aynı zamanda, toplam döner sermayenin farklı kısımlarının devir zamanlarının, dolaşım alanından ileri gelmeyen, kökenleri üretim sürecinde bulunan koşullar sonucu farklı olabileceğini de gösterir.

Üretim zamanı ile çalışma zamanı arasındaki fark, tarımda özellikle gözle görülür hale gelir. Bizim ılıman iklimlerimizde toprak yılda bir kez tahıl verir. Üretim döneminin kısalması ya da uzaması (kışlık tahıl için bu, ortalama dokuz aydır), iyi ve kötü mevsimlerin ardarda gelmesine bağlıdır ve bu nedenle de, sanayide olduğu gibi önceden şaşmaz bir biçimde saptanamaz ve denetlenemez. Ancak, süt, peynir, vb. gibi yan ürünler, nispeten kısa dönemlerde düzenli şekilde üretilebilir ve satılabilir. Öte yandan, çalışma zamanı takvimi şöyledir: "Almanya'nın çeşitli bölgelerinde işgünü sayısı, iklim ve diğer belirleyici koşullar gözönünde bu-

lundurularak, üç ana çalışma dönemi için tahminen şöyledir: İlkyaz dönemi için, mart ortasından ya da nisan başından mayıs ayının ortasına kadar, aşağı yukarı 50-60 işgünü; yaz dönemi için, haziran başından ağustos sonuna kadar 65-80 işgünü, güz dönemi için, eylül başından ekim sonuna ya da kasım ayı ortasına ya da sonuna kadar 55-75 işgünü. Kış mevsimi için, gübre, odun, pazar malları, yapı malzemesi, vb. taşınması gibi yalnızca bu zamana özgü işler dikkate alınmalıdır." (F. Kirchhof, *Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre*, Dessau 1852, s. 160.)

İklim ne kadar elverişsiz, tarımda çalışma dönemi ne kadar sıkışık olursa, sermaye ile emeğin harcanacağı süre de o kadar kısa olur. Örneğin Rusya'yı alınız. Bu ülkenin kuzey bölgelerinin bazılarında tarla işi, bütün yıl boyunca ancak 130 ilâ 150 gün yapılabilir ve Avrupa'da yaşayan 65 milyon nüfusundan 50 milyonu, tarım işlerinin tamamıyla durduğu kışın altı ya da sekiz ayında işsiz kalmaları halinde, Rusya'nın uğrayacağı kayıp tasavvur edilebilir. Rusya'daki 10.500 fabrikada çalışan 200.000 köylünün dışında köylerde her tarafta yerel ev sanayileri gelişmiştir. Kuşaklar boyunca, tüm köylülerin, dokumacılık, dericilik, kunduracılık, çilingirlik, bıçakçılık, vb. yaptığı köyler vardır. Bu, özellikle, Moskova, Vladimir, Kaluga, Kostroma ve Petersburg eyaletlerinde böyledir. Ne var ki, bu ev sanayileri, gitgide, kapitalist üretimin hizmetine girmek zorunda kalmaktadır. Örneğin, dokumacılara atkı ve çözgüleri doğrudan doğruya tüccarlar ya da aracılar sağlamaktadır. (*Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce, etc.*, n° 8, 1865 tarihli raporlardan kısaltılarak alınmıştır, s. 86 ve 87.) Üretim döneminin çalışma döneminden ayrılığı ile ikincinin sadece birincinin bir parçası olmasının, burada, tarımla yardımcı kırsal sanayilerin birleşmesi için doğal bir temel teşkil ettiğini ve bu yardımcı sanayilerin de, önce tüccarın kişiliğinde işin içine giren kapitaliste elverişli durumlar sağladığını görüyoruz. Kapitalist üretim, daha sonraları, tarım ile manüfaktürün birbirinden ayrılmasını tamamlayınca, kırsal emekçi, arasıra çıkan yardımcı işlere gitgide daha fazla bağımlı hale gelmekte ve böylece de durumu gittikçe kötüleşmektedir. Sermaye için, devirdeki bütün farklılıklar, daha sonra da görüleceği gibi denkleşmektedir. Ama emekçi için değil.

Gerçek anlamıyla sanayiin, madenciliğin, ulaştırmanın vb. birçok kollarında, fiyat dalgalanmaları, işlerin bozulması, vb. gibi anormal kesintiler dışında, işlemler düzenli bir şekilde sürer, çalışma zamanı bütün yıl aynıdır ve günlük dolaşım sürecine geçen sermaye yatırımı düzenli şekilde dağılmıştır. Pazar koşulları aynı kalmak üzere, döner sermayenin geri dönüşü ya da yenilenmesi de gene aynı şekilde bütün yıla düzenli olarak dağılmıştır. Çalışma zamanının, üretim zamanının ancak bir kısmını oluşturduğu sermaye yatırımlarında, yılın çeşitli dönemleri sırasında, döner sermaye yatırımında çok büyük eşitsizlikler bulunmasına karşın, geriye dönmeler de ancak büyük miktarlarda ve doğal koşulların belirlediği zamanlarda olur. Eğer iş hacmi aynı ise, yani yatırılan döner sermaye miktarı aynı ise, çalışma dönemleri devamlı olan girişimlere göre bu sermayenin bir seferde daha büyük miktarlarda ve daha uzun dönemler için yatırılması gerekir. Burada gene, sabit sermayenin ömrü ile, gerçekten üretken olarak işlev yaptığı süre arasında oldukça büyük bir fark vardır. Çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki fark nedeniyle, yatırılan sabit sermayenin kullanılma zamanı, kuşkusuz, gene uzun ya da kısa sürelerle devamlı kesintiye uğrar, örneğin, tarımdaki iş hayvanlarında, aletlerde ve makinelerde olduğu gibi. Bu sabit sermayenin çeki hayvanlarından oluşması halinde, çalıştıkları zaman olduğu gibi, devamlı olarak, aynı ya da hemen hemen aynı yem masrafını vb. gerektirirler. Kullanılmayan ölü stok durumu da, bir miktar değer kaybını doğurur. Dolayısıyla, ürünün fiyatında genel olarak bir artış olur, çünkü buna aktarılan değer, sabit sermayenin işlediği süreye göre değil, değer kaybettiği süreye göre hesaplanmıştır. Buna benzer üretim kollarında, cari harcamalar ile birlikte olsun olmasın, sabit sermayenin atıl kalması, örneğin, iplik eğirilmesinde bir miktar pamuğun kaybı gibi, normal kullanılışının bir koşulunu oluşturur; ve aynı şekilde, herhangi bir iş sürecinde, normal teknik koşullar altında üretken olmayan bir biçimde ama kaçınılmaz olarak harcanan işgücü de, gene, üretken biçimde harcanmış gibi sayılır. İş araçlarının, hammaddenin ve işgücünün üretken olmayan biçimde harcanmasını azaltan her gelişme, aynı zamanda, ürünün değerini de azaltır.

Tarımda, daha uzun çalışma dönemini ve çalışma zamanı ile

üretim zamanı arasındaki büyük farkın bir bileşimini görüyoruz. Hodgskin haklı olarak şöyle diyor: "Tarım ve öteki emek türlerinin tamamlanması için gerekli zaman farkı" (o, burada, çalışma zamanı ile üretim zamanı arasında bir fark gözetmemekle birlikte) "tarımcıların ellerini kollarını bağlayan ana nedendir. Metalarını, pazara, bir yıldan aşağı bir zamanda getiremezler. Bütün bu dönem içersinde, sadece birkaç gün ya da haftada tamamlanan ürünlerine muhtaç bulundukları kunduracıya, terziye, demirciye, tekerlekçiye ve diğer çeşitli emekçilere borçlanmak zorunda kalırlar. Bu doğal durum nedeniyle, tarım dışındaki işlerin daha hızlı ürettikleri servet artışı nedeniyle, dünyanın bütün tekelcileri, yasaları da tekellerine aldıkları halde, ne kendilerini ve ne de hizmetkârları olan çiftçileri, toplumun en bağımlı sınıfı olmaktan kurtaramamışlardır." (Thomas Hodgskin, *Popular Political Economy,* London 1827, s. 147, dipnot.)

Tarımda, bir yandan ücretlere ve iş araçlarına yapılan harcamaların bütün yıl boyunca daha düzgün bir biçimde dağılması ve öte yandan da devrin daha çeşitli ürünlerin yetiştirilmesiyle kısaltılması, böylece bütün yıl boyunca farklı ürünlerin kaldırılmasının olanaklı kılınması gibi bütün yöntemler, üretime yatırılan, ücretlere, gübreye, tohumlara, vb. harcanan döner sermayede bir artışı gerekli kılar. Nadasa bırakılmış üçlü tarla sistemi yerine, münavebeli ürün sistemine geçişte, durum budur. Bu ayrıca, Flanderlerin *cultures dérobées*'sine de uygulanır. *Culture dérobée*'de köklü bitkiler dikilir;, aynı tarla, ardarda, önce, insanın gereksinmeleri için, hububat, keten, kolza verir, bunlar hasat edildikten sonra, hayvanların bakımı için köklü bitkiler dikilir. Boynuzlu hayvanların ahırlarda tutulmasına olanak sağlayan bu sistem, büyük miktarda gübre elde edilmesine yolaçarak, münavebeli ekimin ekseni haline gelir."

"Kumsal bölgelerde ekili alanların üçte-birinden fazlasını *cultures dérobées* kaplar; böylece sanki ekili alanlar üçte-bir oranında artmış gibidir." Köklü bitkilerden başka, yonca ve diğer yem bitkileri de bu amaçla kullanılır. "Böylece, bahçe tarımına dönüş noktasına kadar getirilmiş bulunan tarım, haliyle önemli bir sermaye yatırımını gerektirir. İngiltere'de hektar başına 250 frank olarak hesaplanan bu sermayenin, Flandre'da 500 frank kadar

olması gerekir, ama iyi çiftçiler, kendi topraklarına göre bu rakamı kuşkusuz çok düşük bulacaklardır." (Emile de Laveleye, *Essais sur l'économie rurale de la Belgique*, Paris 1863, s. 45, 46 ve 48.)

Son olarak da orman yetiştirilmesini alalım. "Orman üretimi, öteki üretim kollarının çoğundan, esas olarak, burada, doğa güçlerinin bağımsız hareketi ve, artışın doğal olması halinde, insan gücüne ve sermayeye gereksinme göstermemesi ile ayrılır. Ormanların yapay olarak yetiştirildiği yerlerde bile insan gücü ve sermaye harcaması, doğa güçlerinin etkisine oranla pek küçüktür. Üstelik, orman, hububatın artık yetişmediği ya da ekiminin bir kâr sağlamadığı topraklarda ve bölgelerde bile varlığını sürdürür ve geliştirir. Ayrıca, düzenli bir ekonomik faaliyet olarak yapılan ormancılık, hububat alanından daha geniş bir alana gereksinme gösterir, çünkü, küçük arazi parçaları, ormancılık yöntemlerinin uygulanmasına elverişli değildir, topraktan ikinci derecede bir yarar sağlanmasını engeller ve ormanın korunmasını güçleştirir, vb.. Ama, üretken süreç o kadar uzun dönemleri kapsar ki, tek bir çiftliğin planlamasını ve bazı hallerde bütün bir insan ömrünü aşar. Orman arazisi satın alınmasına yatırılan sermaye" (topluluk olarak üretimde bu sermaye gereksiz hale gelir ve o zaman sorun, sadece, topluluğun, ekilen ve otlak için kullanılan araziden ne kadarını ormana ayırabileceği şeklini alır) "uzun bir süre geçene kadar önemli bir gelir sağlamaz, ve o zaman bile ancak kısmen devretmiş olur. Belirli türdeki ağaçların yetiştiği ormanlarda tam bir devir 150 yılı alabilir. Ayrıca, gereği gibi yönetilen bir orman işletmesinin, yıllık veriminin on ilâ kırk katına ulaşan devamlı bir kesilmemiş ağaç ikmaline gereksinmesi vardır. İşte bu nedenle bir kimsenin başka gelir kaynakları ve büyük bir orman arazisi olmadan, düzenli ormancılıkla uğraşması olanaksızdır." (Kirchhof, s. 58.)

Uzun üretim zamanı (daha küçük çalışma zamanını kapsayan) ve buna bağlı olarak devir dönemlerindeki fazla uzunluk, ormancılığı, özel ve dolayısıyla da kapitalist girişim, —ki şirketleşmiş kapitalist, bireysel kapitalistin yerini almış olsa bile, bu girişim esas olarak özeldir— için pek de çekici olmayan bir sanayi kolu haline gelmiştir. Toprak işlemesinin ve sanayiin gelişmesi, genellikle ormanların öylesine hızla yokedilmesine yolaçmıştır ki, bunların

korunması ve yeniden yetiştirilmesi için yapılan her şey pek önemsiz kalmaktadır.

Kirchhof'tan yukarda yapılan alıntıdaki şu satırlar özellikle dikkate değer: "Ayrıca, gereği gibi yönetilen bir orman işletmesinin, yıllık veriminin on ilâ kırk katına ulaşan devamlı bir kesilmemiş ağaç ikmaline gereksinmesi vardır." Bir başka deyişle bir devir, ancak, on ilâ kırk yılda bir ya da daha fazla yılda olmaktadır.

Aynı şey hayvan yetiştirilmesine de uygulanır. Sürünün bir kısmı (hayvan ikmali) üretim sürecinde kaldığı halde, öteki kısmı her yıl ürün olarak satılır. Bu durumda, sermayenin sadece bir kısmı her yıl devredilir; tıpkı sabit sermayede, yani makinelerde, iş hayvanlarında, vb. olduğu gibi. Bu sermaye, üretim sürecinde uzun zaman sabit kaldığı ve böylece toplam sermayenin devrini geciktirdiği halde, sözcüğün kesin anlamıyla, sabit sermaye değildir.

Burada ikmal edilen şey —belli miktarda devamlı ağaç ya da hayvan miktarı— üretim sürecinde (aynı zamanda iş aracı ve iş malzemesi olarak) nispî şekilde vardır; iyi bir yönetim altında, yeniden-üretiminin doğal koşullarına bağlı olarak, bu ikmalin oldukça büyük bir kısmı daima bu biçimde hazır bulundurulmak zorundadır.

Devir üzerine benzer bir etki, ancak potansiyel olarak üretken sermaye olan, ama bu ekonominin niteliği gereği, aşağı yukarı önemli miktarda birikmesi gereken ve böylece fiilî üretim sürecine ancak yavaş yavaş katılmasına karşın, üretim amaçlarına uzun bir sürede yatırılan bir başka tür ikmal tarafından yaratılır. Bu kategoriye, örneğin tarlaya taşınmadan önceki gübre, ayrıca, tahıl, saman, vb. ve hayvan üretiminde kullanılan tüketim maddeleri gibi ikmaller girer. "İşler sermayenin oldukça önemli bir kısmını çiftlik ikmalleri içerir. Ne var ki, bunların iyi durumda korunmaları için gerekli koruyucu önlemler alınmazsa, bunlar, değerlerini azçok kaybedebilirler. Gerekli dikkat gösterilmezse, çiftliğin ürün ikmalinin bir kısmı tamamıyla kaybedilebilir. Bu nedenle, ahırların, yem ve tahıl ambarlarının, kilerlerin dikkatle gözden geçirilmeleri, depoların daima kapalı, temiz ve havalandırılmış olması vb. gerekmektedir. Ambarda tutulan hububat ve diğer ürünler, zaman zaman iyice aktarılmalı, patatesler ile pancarlar dona, yağ-

mura ve küfe karşı korunmalıdır." (Kirchhof, s. 292.) "Özellikle hayvan besleme konusunda, yetiştiricinin kendi gereksinmelerinin hesaplanmasında, dağılım, elde edilen ürüne ve bu ürünün ne şekilde kullanılacağına göre yapılmalıdır. Yalnız kendi olağan gereksinmelerinin karşılanmasına değil, olağanüstü durumlar için bir yedek bulundurmaya da dikkat olunmalıdır. Eğer bundan sonra, talebin, kendi üretimiyle tamamen karşılanamayacağı sonucuna varılırsa, bu açığın önce öteki ürünlerle (yardımcı ürünlerle) ya da bu eksiklerin yerine daha ucuzlarının satın alınmasıyla karşılanmasını düşünmek gerekli hale gelir. Örneğin, eğer bir saman açığı görülürse, bu, köklü bitkilerle ve ot karışımı ile giderilebilir. Genellikle, çeşitli ürünlerin asıl değerleri ile pazar değerleri, bu gibi durumlarda daima gözönünde bulundurulmalı ve tüketim buna göre düzenlenmelidir. Eğer örneğin, yulaf fiyatının yüksek, bezelye ve çavdarın nispeten düşük olması halinde, atlara verilecek yulafın bir kısmı yerine çavdar verilir ve bu artırılan yulaf satılır." (*Ibid.*, s. 300.)

İkmalin oluşumu tartışılırken,* büyük ya da küçük, belli miktarda bir potansiyel üretken sermayeye gereklilik olduğu, yani üretimde kullanılacak üretim araçlarından az ya da çok bir miktarının, üretime yavaş yavaş girmek üzere hazır bulundurulması gerektiği daha önce belirtilmişti. Belli bazı işlerde ya da belli bir hacimdeki kapitalist işletmede, üretken ikmalin büyüklüğü, onun yenilenmesindeki güçlüklerin azlığı ya da çokluğuna, ikmal pazarlarının nispî yakınlığına, taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişmesine vb. bağlı bulunduğu da bu arada belirtilmişti. Bütün bu koşullar, üretken ikmal biçiminde hazır bulunması gereken asgarî sermayeyi, dolayısıyla sermayenin yatırılması gerektiği zamanın uzunluğunu ve bir seferde yatırılacak sermaye miktarını etkiler. Devir üzerinde de etkili olan bu miktar, döner sermayenin, sırf potansiyel üretken sermaye olarak, üretken ikmal biçiminde bağlı kaldığı sürenin uzunluğu ya da kısalığı ile belirlenir. Öte yandan, bu durgunluk hali, çabuk yerine konmanın az ya da çok olanak içerisinde olmasına, pazar koşullarına bağlı olduğu kadar, kendisi, dolaşım zamanından, dolaşım alanına ait koşullardan doğar. "Üstelik, el aletleri, elekler, sepetler, urganlar, makine yağları, çivi, vb., gibi bütün araç ve

* Bu kitabın 157-163. sayfalarına bakınız. —*Ed.*

gereçler, derhal yerine konulmak üzere daha fazla miktarda, gecikmeksizin çevreden satın alınması olanağı varsa daha az miktarda hazır bulundurulmalıdır. Nihayet, tüm alet ikmali, her kış dikkatle elden geçirilmeli ve gerekli yeni satın almalar ya da onarımlar derhal yapılmalıdır. Elde çok ya da az miktarda araç ikmali bulundurulması gerektiği sorunu, her şeyden önce yerel koşullar tarafından çözümlenir. O yörede zanaatçı ya da dükkân yoksa, bunların bulundukları yerlere göre daha fazla ikmal bulundurulması zorunludur. Ama eğer gerekli ikmaller bir defada çok miktarda satın alınırsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, uygun bir satınalma zamanı seçildiği takdirde genellikle bunları daha ucuza alma olanağı bulunur. Gerçekten de, böylece dönen işler sermayeden her defada epeyce büyük bir miktar kesinti yapılmış olur ki, bir işte bunu hazır bulundurmak daima mümkün olmayabilir." (Kirchhof, s. 301.)

Üretim zamanı ile çalışma zamanı arasındaki fark gördüğümüz gibi epey değişiklikler gösterir. Bu, döner sermaye için, asıl iş sürecine (kundura kalıbı üretimi) girmeden önce, üretim zamanı olabilir; ya da asıl iş sürecinden (şarap ve tohum) geçtikten sonra üretim zamanı olabilir; ya da üretim zamanı arasıra çalışma zamanı tarafından kesintiye uğratılabilir (tarım ve orman yetiştirilmesi). Dolaşıma uygun ürünün büyük bir kısmı, faal üretim sürecine katılmadan kaldığı halde, çok daha küçük bir kısmı yıllık dolaşıma girer (orman yetiştirilmesi ve hayvancılık); bir döner sermayenin potansiyel üretken sermaye olarak yatırılması için gerekli zamanın uzunluğu ya da kısalığı, dolayısıyla da, bu sermayenin bir seferde yatırılacak miktarının büyük ya da küçük oluşu, kısmen üretken sürecin türüne (tarım), ve kısmen de pazarın yakınlığına, kısacası dolaşım alanıyla ilgili koşullara bağlıdır.

Çalışma zamanından ayrılan üretim zamanını çalışma zamanı ile bir tutma çabasının —kendi payına değer teorisinin yanlış bir uygulanmasından ileri gelen bir çabanın— sonucu olarak MacCulloch'un, James Mill'in vb. ne denli anlamsız teorilere ulaştıklarını daha ilerde (üçüncü ciltte) göreceğiz.

Yukarda incelediğimiz devir çevrimi, üretim sürecine yatırılan

sabit sermayenin kalımlılığı tarafından belirlenir. Bu çevrim birçok yılı kapsadığı için, ya sabit sermayenin bir dizi yıllık devirlerini ya da o yıl içerisindeki yinelenen devirlerini kapsar.

Tarımda böyle bir devir çevrimi, ürün münavebesi sisteminden doğar. "Kira sözleşme süresi, hiç bir zaman, kabul edilmiş bulunan ürün münavebesi sisteminin tamamlanmış sürecinden az olmamalıdır. Bu nedenle, bu süre, üç tarla sisteminde, daima 3, 6, 9, vb. hesap edilir. Tam nadas sisteminde, bir tarla, altı yılda ancak dört kez ekilir; ekim yıllarında, kış ve yaz ekimleri yapılır ve toprağın özellikleri gerektiriyorsa ya da uygun ise, ardarda, buğday ve çavdar, arpa ve yulaf ekilir. Her türlü tahılın aynı topraktaki verimi başka başkadır, bunlardan herbirinin değerleri farklıdır ve farklı fiyatlara satılırlar. Bu nedenle, tarlanın ekildiği her yıl verimi ayrı olduğu gibi, münavebenin ilk yarısındaki (ilk üç yıldaki) verimi, ikincisinden farklıdır. Verimlilik, yalnız toprağın iyi niteliğine değil, aynı zamanda, tıpkı fiyatların, değişen bir yığın koşullara bağlı olması gibi, her yılki hava durumuna bağlı olduğu için, münavebenin bir dönemindeki ortalama verim, diğerine eşit değildir. Eğer, bir tarlanın geliri, tüm altı yıllık münavebe döneminin ortalama verimi ve ortalama fiyatları dikkate alınarak hesap edilirse, her münavebe döneminin bir yıllık toplam geliri bulunmuş olur. Eğer gelir, yarım münavebe süresi, yani üç yıl için hesaplanırsa, o zaman [her üç yılın —ç.] toplam gelir rakamları birbirini tutmaz. Bütün bunlardan, üç tarla sistemine göre işlenen bir toprağın en az altı yıllığına kiralanması gereği ortaya çıkar. Bununla birlikte, sözleşme süresinin bu sürenin katları olması her zaman kiraya veren ve kiracı için daha istenilir bir şeydir [*aynen böyle*!]; demek oluyor ki, bunun üç tarla sisteminde, 6 yıl yerine 12, 18 ve daha fazla yıl, yedi tarla sisteminde 7 yerine, 14, 28 yıl olması gerekir." (Kirchhof, s. 117, 118.)

(Burada, elyazmasında şu not var: "İngiliz ürün münavebe sistemi. Buraya bir not koyunuz.")

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOLAŞIM ZAMANI

FARKLI sanayi kollarına yatırılan farklı sermayelerin devir dönemlerini, dolayısıyla da sermayenin yatırılması gerekli dönemleri belirleyen ve buraya kadar incelemiş bulunduğumuz bütün durumlar, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, çalışma dönemleri arasındaki fark gibi, üretim sürecinin kendisinden doğar. Ama, sermayenin devir zamanı, onun üretim zamanı ile dolaşım ya da dönüş zamanının toplamına eşittir. İşte bu nedenle, dolaşım zamanındaki bir farkın, devir zamanında ve dolayısıyla, devir döneminin uzunluğunda bir farka yolaçması çok doğaldır. Bu durum, ya devri değiştiren bütün koşulların dolaşım zamanı dışında eşit olduğu iki farklı sermaye yatırımının karşılaştırılmasında, ya da yalnızca teorik olarak dolaşım zamanları değişen, ama sabit ve döner sermaye arasındaki oranı değişmeyen, çalışma dönemi vb. değişmeyen belli

bir sermayenin seçilmesiyle en açık bir duruma gelir.

Dolaşım zamanının kesimlerinden birisi —nispeten en kesin olanı— satış zamanından, sermayenin, meta-sermaye durumunda bulunduğu süreden ibarettir. Dolaşım zamanı, ve böylece de, genel olarak devir dönemi, bu satış zamanının nispî uzunluğuna bağlı olarak uzun ya da kısadır. Ek bir sermaye yatırımı, depolama, vb., harcamaları sonucu, gerekli hale gelebilir. Mamul malların satışı için gerekli zamanın, bir ve aynı sanayi kolundaki bireysel kapitalistler için oldukça büyük farklılıklar gösterebileceği daha başlangıçta apaçıktır. Bu nedenle, bu, yalnız, çeşitli sanayi kollarına yatırılmış bulunan toplam sermayeler için değil, aynı zamanda, aslında aynı üretim alanına yatırılan toplam sermayenin kısımları oldukları halde, bağımsız hale gelen çeşitli bağımsız sermayeler için de farklı olabilir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, satış dönemi, aynı bireysel sermaye için, pazardaki genel dalgalanmalar ya da o özel iş kolunda kendişine özgü dalgalanmalar nedeniyle değişecektir. Bu nokta üzerinde daha fazla durmayacağız. Sadece şu basit olguyu belirteceğiz: Genellikle, farklı sanayi kollarına yatırılan sermayelerin devir dönemlerinde farklılıklara yolaçan bütün koşullar, bu koşullar bireysel olarak işlemek kaydıyla (örneğin, bir kapitalistin, rakibinden daha hızlı satış yapma fırsatını bulması ya da çalışma dönemini kısaltmak için ötekilerden daha başka yöntemler kullanması halinde), aynı işkolunda işleyen çeşitli bireysel sermayelerin devirlerinde de farklılıkları kendileriyle birlikte getirirler.

Satış zamanının ve dolayısıyla genel olarak devir dönemlerinin farklılaşmasında devamlı etki yapan bir neden, bir metaın üretim yeri ile satıldığı pazar arasındaki uzaklıktır. Pazara kadar yaptığı yolculuk boyunca sermaye, meta-sermaye durumunda eli kolu bağlı kalır. Eğer mallar sipariş üzerine yapılmış ise, teslim edileceği zamana kadar, yok eğer sipariş üzerine yapılmamış ise, pazara kadar yaptığı gezi zamanına bir de orada satılmayı beklediği sürenin eklenmesi gerekir. Ulaştırma ve haberleşme araçlarındaki gelişmeler, metaların yolculuk sürelerini mutlak olarak kısaltırsa da, farklı meta sermayelerinin yolculuklarından ileri gelen dolaşım zamanlarındaki nispî farkı ortadan kaldırmadığı gibi, farklı piyasalara göç eden aynı meta-sermayenin farklı kısımla-

rının dolaşım zamanlarındaki nispî farkı da yoketmiş olmaz. Örneğin, yelkenli ve buharlı gemilerde, yolculuk süresini kısaltan gelişmeler, bu kısaltmayı, yakın ve uzak limanlar için eşit ölçüde yapmış olurlar. Nispî farklar, çoğu kez azalmakla birlikte, gene de vardır. Ama bu nispî farklar, ulaştırma ve haberleşme araçlarındaki gelişmelerle, coğrafî uzaklıklara uygun düşmeyecek bir biçimde değiştirilebilir. Örneğin, bir üretim yerinden iç kısımlardaki bir yerleşme merkezine giden bir demiryolu, demiryolu ile bağlanmamış daha yakın bir noktaya olan uzaklığı, coğrafî olarak daha uzak bir noktaya kıyasla, nispî ya da mutlak olarak uzatabilir. Aynı şekilde, aynı koşullar, üretim yerlerinin, büyük pazarlara olan nispî uzaklığını değiştirebilir ve böylece, ulaştırma ve haberleşme kolaylıklarındaki değişiklikler nedeniyle, eski üretim merkezleri geriler ve yenileri doğar. (Buna, bir de, uzun mesafelere yapılan taşımaların kısalarına nispeten daha ucuz olduğunu eklemek gerekir.) Üstelik, taşıma araçlarının gelişmesiyle, yalnızca yer bakımından hareketin hızı çabuklaştırılmış olmaz, aynı zamanda, coğrafî uzaklıklar da zaman bakımından kısalmış olur. Kitle ulaştırma araçlarındaki gelişmelerle, yalnız, örneğin aynı limana aynı anda birçok gemi yelken açmakla ya da aynı iki nokta arasında, farklı demiryolları üzerinde aynı anda birkaç tren gidip gelmekle kalmıyor, aynı haftanın birbirini izleyen günlerinde, Liverpool'dan New York'a yük gemileri kalkıyor ya da aynı günün çeşitli saatlerinde Manchester'dan Londra'ya yük trenleri hareket ediyor. Gerçi, taşıma araçlarının belirli bir kapasitesi veri olduğuna göre, mutlak hız —dolayısıyla, dolaşım zamanının bu kısmı— bu son duruma bağlı olarak değişmiş olmuyor. Ama, metaların ardarda sevki, daha kısa zaman aralıkları ile geçişlerini başlatarak, fiilî sevk işlemi başlamadan önce, potansiyel meta-sermaye olarak büyük miktarlar halinde birikmeden birbiri ardına piyasaya ulaşmalarını sağlar. Böylece, sermayenin dönüşü, aynı şekilde, birbirini ardarda izleyen daha kısa zaman dönemlerine dağılır ve öyle ki, bir kısmı meta-sermaye olarak dolaşırken, öteki kısmı devamlı para-sermayeye dönüşür. Sermaye dönüşü, birbirini izleyen birkaç döneme dağılarak, toplam dolaşım zamanı ve aynı zamanda da devir zamanı kısalmış olur. Mevcut üretim yerleri, daha fazla üretimde bulunup, daha büyük üretim merkezleri haline geldikçe, ilkin, bunlara bağlı olarak

işlev yapan taşıma araçlarının hareketliliği, örneğin trenlerin sayısı artar. Gelişme, zaten mevcut pazarlar yönündedir, yani büyük üretim ve nüfus merkezlerine, ihraç limanlarına, vb. doğrudur. Öte yandan, bu özel büyük ulaştırma kolaylıkları ile, bunun sonucu, sermayenin devrindeki hızlanma (çünkü bu, dolaşım zamanına bağlıdır), hem üretim merkezlerinde ve hem de pazarlarda daha hızlı bir yoğunlaşmaya yolaçar. İnsan ve sermaye kitlelerindeki bu yoğunlaşmanın belli noktalarda hızlanması ile birlikte, bu sermaye kitlelerinin birkaç kişinin elinde yoğunlaşması da başlar. Aynı zamanda, üretim ve pazar yerlerinin nispî durumlarında, taşıma kolaylıklarındaki dönüşümlerin yolaçtığı değişiklikler sonucu, tekrar bir kayma ve yer değiştirme olduğu görülür. Bir zamanlar bir karayolu ya da kanal üzerinde bulunduğu için özel bir avantaja sahip bulunan bir üretim yeri, şimdi, kendisini, nispeten uzun aralıklar ile tren işleyen tek hatlı bir demiryolu güzergâhının üzerinde bulduğu halde, eskiden ana trafik yollarından uzakta bulunan diğer bir yer, şimdi, birkaç demiryolu kavşağının üzerinde bulunabilir. Bu ikinci yerleşme yerinde bir yükseliş, ilkinde bir gerileyiş görülür. Ulaştırma araçlarındaki değişiklikler böylece, metaların dolaşım zamanlarında, satınalma, satış, vb. olanaklarında yerel farklılıklar yaratır, ya da zaten bulunan yerel farklılıklar, daha başka bir biçimde dağılıma uğrar. Sermayenin devri konusunda bu durumun taşıdığı önem, çeşitli bölgelerdeki ticaret ve sanayi temsilcilerinin, demiryolları işletmeleriyle giriştikleri kavgalarla görülür hale gelir. (Örneğin, yukarıda sözü edilen, *Bluebook of the Railway Committee*'ye bakınız.*)

Ürünlerinin niteliği gereği, sözgelişi bira fabrikaları gibi başlıca yerel tüketime dayanan bütün üretim kolları, bu nedenle, büyük ölçüde, bellibaşlı nüfus merkezlerinde gelişmiştir. Sermaye devrindeki daha büyük hız, buralarda, bazı üretim koşullarının, arsaların, vb. daha pahalı olmasını kısmen karşılar.

Bir yandan, kapitalist üretimdeki gelişmelerin, ulaştırma ve haberleşme araçlarında oluşturduğu gelişmeler, metaların belli miktarlarının dolaşım zamanını azaltırken, ulaştırma ve haberleşme kolaylıklarındaki gelişmelerin yarattığı aynı ilerlemeler ve fırsatlar da, tersine, gitgide daha uzak pazarlar için, kısacası, dünya

* Bu kitabın 171. sayfasına bakınız. —*Ed.*

pazarları için iş yapmayı zorunlu hale getirir. Uzak yerlere taşınacak meta kitlesi dev boyutlara ulaşır ve bununla birlikte de, dolaşım zamanı içerisinde uzun dönemler sürekli olarak meta-sermaye aşamasında kalan toplumsal sermayenin bu bölümü de, hem mutlak ve hem de nispî olarak büyür. Gene bununla birlikte, toplumsal servetin doğrudan doğruya üretim aracı olarak işgörmesi yerine, ulaştırma ve haberleşme araçları ile, bunların işlemesi için gerekli sabit ve döner sermayeye yatırılan kısmında da bir büyüme olur.

Metaların üretim yerlerinden pazarlarına taşınmaları için gerekli olan nispî uzaklık, yalnızca dolaşım zamanının ilk kısmı, satış zamanı üzerinde değil, aynı zamanda, ikinci kısmı, paranın tekrar üretken sermayenin öğelerine dönüşmesi, yani satınalma zamanı üzerinde de bir fark meydana getirir. Bir metaın gemiyle Hindistan'a sevkedildiğini kabul edelim. Bu, diyelim, dört ay alır. Satış zamanının sıfıra eşit olduğunu varsayalım, yani metalar sipariş üzerine yapılmıştır ve bedelleri, teslimde, üreticinin temsilcisine ödenecektir. Paranın dönüşü (ne biçimde olursa olsun) bir dört ayı daha gerektirir. Böylece, bir sermayenin tekrar üretken sermaye olarak işlev yapabilmesi, aynı işlemi yenileyebilmesi için, toplam sekiz ay geçmesi gerekir. Bu şekilde ortaya çıkan devir farkları, çeşitli kredi vadelerinin maddî temellerinden birini oluşturur; tıpkı genel olarak denizaşırı ticaretin, örneğin Venedik ve Cenova'da, tam anlamıyla kredi sisteminin kaynaklarından birisi olması gibi. "1847 bunalımı, o zamanın banker ve tüccar topluluğuna, Hindistan ve Çin'e çekilen poliçelerin tedavül süresini" (bu ülkeler ile Avrupa arasındaki poliçelere tanınan süreyi) "on aylık tarihten altı aylık ibraz süresine indirme olanağını sağladı ve bütün hız artışlarıyla ve telgrafların tesisiyle birlikte geçen yirmi yıl içerisinde ..." dört aylık ibraza geçişin ilk adımı olarak, altı aylık ibrazdan dört aylık tarihe "bir indirimi daha ... zorunlu hale getirmiştir." "Yelkenli bir geminin, Ümit Burnu yoluyla, Kalküta'dan Londra'ya ulaşması ortalama 90 günün altındadır. Dört aylık ibraz üzerine ödeme yapma süresi, 150 günlük bir vadeye eşit olur. Şimdiki, altı aylık ibraz üzerine ödeme süresi, 210 günlük bir vadeye eşittir." (*London Economist*, 16 Haziran 1866.)

Öte yandan: "Brezilya'da, poliçelerin tedavül süresi, iki ve üç

aylık ibraz üzerine ödeme olarak kalmakta, hesaplar Anvers'ten çekilmektedir." (Londra'da) "üç aylık tarih üzerinden işlem görmekte ve Manchester ile Bradford bile Londra'dan, üç ya da daha uzun süreli hesap çekmektedir. Zımnî bir anlaşma ile tacirlere, akla-uygun bir zaman içerisinde, vadesi dolmuş borçlara karşı çekilen hesaplarda, malların bedelini alma olanağını sağlamaktadır. Bu durumda, Hindistan'daki hesaplar için bugünkü ödeme süresi fazla sayılmamak gerekir. Hindistan ürünlerinin çoğu Londra'da üç ay vade ile satılmakta ve satışların yapılması için bir zaman kaybı bırakıldığında, beş ay içerisinde gerçekleşemediği halde, daha önceleri, Hindistan'da satınalma ve İngiltere'de depoya teslim arasında (ortalama) beş aylık bir süre daha geçmekteydi. Böylece toplam on aylık bir süre olduğu halde, mallar karşılığında çekilen hesap, yedi ayı geçmiyor." (*Ibid.*, 30 Haziran 1866.) Başlıca, Hindistan, Çin ve Paris *Comptoir d'Escompte* ile iş yapan beş büyük Londra bankası, 2 Temmuz 1866'da şu ilânı verdi: "1 Ocak 1867'den itibaren, Doğudaki şube ve temsilcileri ancak dört aylık vadeyi geçmeyen poliçeleri satın alacak ve satacaktır." (*Ibid.*, 7 Temmuz 1866.) Ne var ki, bu süre indirimi kötü uygulandı ve terkedilmek zorunda kalındı. (O zamandan beri, Süveyş Kanalı, bütün bunları kökünden değiştirdi.)

Elbette ki meta dolaşım süresi uzadıkça, pazar fiyatlarında bir değişiklik olması tehlikesi artar, çünkü fiyat değişikliklerinin meydana gelebileceği süre uzar.

Dolaşım süresindeki farklılıklar, aynı iş kolunun çeşitli ayrı sermayeleri arasındaki kısmen bireysel, kısmen de ödemenin yerinde nakit olarak yapılmadığı zaman farklı ödeme vadelerine göre farklı iş kolları arasında, alım ve satımdaki farklı ödeme vadelerinden ileri gelir. Kredi sistemi için önem taşıyan bu nokta üzerinde burada daha fazla durmayacağız.

Devir zamanındaki farklılıklar, malların teslimi için yapılan sözleşmelerin büyüklüğünden de gelir ve bunların büyüklüğü, kapitalist üretimin boyutları ve hacmiyle artar. Alıcı ile satıcı arasında bir işlem olan teslim sözleşmesi, pazar ile, dolaşım alanı ile ilgili bir işlemdir. Devir zamanında burada ortaya çıkan farklılıklar, bu nedenle, dolaşım alanından gelir ve ama hemen üretim alanını etkiler; ve bu, bütün ödeme vadelerinden, kredi koşullarından,

dolayısıyla da nakit ödeme durumundan ayrı olarak meydana gelir. Örneğin, kömür, pamuk, iplik, vb., ayrı ayrı ürünlerdir. Her gün, tamamlanmış ürünün belirli bir miktarını sağlar. Ama eğer, iplikçi-patron ya da maden sahibi, diyelim ki, birbirini izleyen işgünlerini içeren dört ya da altı haftalık bir dönemi gerektirecek büyük miktarlarda ürünlerin teslimini gerektiren sözleşmeler yapmışlarsa, bu, sermaye yatırım zamanını ilgilendirdiği kadarıyla, bu iş sürecinde, sanki sürekli olarak dört ya da altı haftalık bir çalışma dönemi uygulanıyormuş gibidir. Burada, kuşkusuz, sipariş edilen miktarın tamamının tek bir parça halinde teslim edileceği, ya da hiç değilse bedelinin toptan teslim yapıldıktan sonra ödeneceği varsayılmıştır. Tek tek ele alındığında, her gün, böylece, kendisine düşen belirli miktarda tamamlanmış ürünü sağlamış oluyor. Ama bu tamamlanmış miktar, sözleşme yapılan miktarın ancak bir kısmıdır. Bu örnekte, son şeklini alan bu kısım, artık üretim sürecine dahil olmadığına göre, depoda ancak potansiyel sermaye olarak yatar.

Şimdi de, dolaşım zamanının ikinci aşamasını, satınalma zamanını, ya da sermayenin para-biçiminden, tekrar üretken sermayenin öğelerine çevrildiği dönemi ele alalım. Bu dönem boyunca, kısa ya da uzun bir zaman, para-sermaye durumunda kalmak zorundadır; yani, yatırılan toplam sermayenin belli bir kısmı, bu kısım devamlı değişen öğelerden oluştuğu halde, her zaman, para-sermaye durumunda olmak zorundadır. Örneğin, belli bir işe yatırılan toplam sermayenin *n* defa 100 sterlini, para-sermaye biçiminde bulunmak zorundadır, böylece, bu *n* defa 100 sterlini oluşturan bütün kısımlar devamlı olarak üretken sermayeye çevrildiği halde, bu toplam, gene de dolaşımdan, gerçekleşmiş meta-sermayeden gelen akışla doluyor gibidir. Yatırılan sermaye-değerin belli bir kısmı bu nedenle devamlı para-sermaye halinde, yani üretim alanına değil, dolaşım alanına ilişkin bir biçimdedir.

Sermayenin, pazarların uzaklığı nedeniyle, meta-sermaye biçiminde bağlı kaldığı zamanın uzamasının, doğrudan doğruya paranın dönüşünü ve dolayısıyla da, sermayenin para-sermayeden üretken sermayeye dönüşmesini geciktirdiğini görmüş bulunuyoruz.

Ayrıca, metaların satın alınmaları ile ilgili olarak, satınalma zamanının, ana hammadde kaynaklarına olan uzaklığın az ya da

çok olması, uzun bir süre için hammadde satın alınmasını ve bunların üretken ikmal, gizil ya da potansiyel üretken sermaye halinde bulunmasını zorunlu kıldığını; bunun sonucu olarak, üretimin hacmi aynı ise, bir seferde yatırılacak sermaye miktarı ile bu sermayenin yatırımda kalmak zorunda olduğu süreyi artırdığını görmüş bulunuyoruz (Altıncı Bölüm).

Oldukça büyük miktarlarda hammaddenin azçok uzun sürelerle piyasaya sürülmesiyle, çeşitli iş kollarında benzer bir etki yaratılır. Örneğin Londra'da, her üç ayda bir, açık artırma ile büyük yün satışları yapılır ve yün piyasası bununla denetim altına alınır. Öte yandan pamuk piyasası, tüm olarak, düzenli olmasa bile, hasattan hasada devamlı bir stok ile beslenir. Bu gibi dönemler, bu hammaddelerin bellibaşlı satın alınma tarihlerini belirler. Bu üretim öğeleri için uzun ya da kısa süreli peşin ödemeleri gerektiren spekülatif alımlar üzerinde bunların etkileri büyüktür; tıpkı, üretilen metaların niteliğinin, bir ürünün, uzun ya da kısa bir süre için, spekülatif ve kasıtlı olarak potansiyel meta-sermaye biçiminde tutulması üzerinde etkili olması gibi. "Tarımla uğraşanların, bir ölçüde spekülatör olmaları ve eğer günün koşulları gerektiriyor ise, ürünlerinin satışını geriye bırakmaları gereklidir. ..." Bunu birkaç genel kural izliyor. "... Bununla birlikte, ürünlerin satışında, her şey, esas olarak, kişiye, bizzat ürüne ve bulunduğu yöreye bağlıdır. Becerikli ve şanslı [!] olmasının yanısıra, yeterli işler sermayeye de sahip bulunan bir kimse, fiyatların olağanüstü düşük bulunduğu sırada eğer bir defa için hububat ürününü bir yıl süreyle ambarında tutarsa, suçlanmamalıdır. Buna karşılık, işler sermayesi yetersiz ya da spekülatif düşünceden büsbütün yoksun [!] bir kimse, o günün ortalama fiyatlarını elde etmeye çalışacak ve ilk fırsatta malını satmak zorunda kalacaktır. Yününü bir yıldan fazla depoda bekletmek hemen her zaman bir kayba yolaçtığı halde, hububat ve yağlı tohum, özellikleri ve yüksek nitelikleri zarar görmeksizin birkaç yıl depo edilebilir. Genellikle kısa aralıklarla büyük fiyat dalgalanmaları gösteren ürünler, örneğin, yağlı tohum, şerbetçi otu, tarak otu ve benzerleri, satış fiyatları, üretim fiyatlarının çok altına düştüğü yıllarda, büyük yarar sağlayacak şekilde saklanabilirler. Semirtilmiş hayvan gibi korunmaları günlük gideri gerektiren, ya da, meyve, patates, vb. gibi bozulabilir şeylerin sa-

tışını geciktirmek hiç de doğru değildir. Çeşitli bölgelerde, belli bir ürün, belli mevsimlerde, en düşük, diğerlerinde en yüksek fiyatı getirirler. Böylece, tahılın ortalama fiyatı, St. Martin Gününde, bazı bölgelerde Noel ile Paskalya arasında olduğundan daha ucuzdur. Üstelik, bazı ürünlerin, bazı bölgelerde ancak belirli zamanlarda satışları iyidir; yün ticaretinin diğer zamanlarda durgun olduğu bölgelerdeki yün piyasalarında yünün durumu böyledir." (Kirchhof, s. 302.)

Paranın, tekrar, üretken sermayenin öğelerine çevrildiği, dolaşım zamanının ikinci yarısı incelenirken, yalnız bu dönüşüm, paranın, ürünün satıldığı pazara uzaklığına bağlı olarak geri döndüğü yalnız bu süre ele alınmamalıdır. Yatırılan sermayenin, daima para biçiminde, para-sermaye durumunda hazır bulundurulması gerekli kısmının miktarını da gözönünde tutmak gerekir, ve esas olarak da böyledir.

Bütün spekülasyonların dışında, daima üretken ikmal olarak hazır bulundurulmaları gerekli metaların satın alınma hacmi, bu ikmalin yenilenme zamanlarına, dolayısıyla da pazar koşullarına bağlı durumlara tâbidir ve bu nedenle çeşitli hammaddeler için bu hacim farklıdır. Bu durumlarda, paranın, zaman zaman büyük miktarlar halinde ve toptan yatırılması gerekir. Bu para, çok ya da az hızlı ama daima sermayenin devrine göre parçalar halinde geri döner. Bunun bir kısmı, yani ücretlere çevrilen kısmı, gene kısa aralıklarla devamlı harcanır. Ama diğer kısmının, yani hammaddeye, vb. çevrilecek kısmının, satınalma ya da ödemede kullanılmak üzere yedek fon olarak, oldukça uzun sürelerde biriktirilmesi gerekir. Hacmi daima değişmekle birlikte, bu nedenle para-sermaye biçiminde bulunur.

Bundan sonraki bölümde, üretim ya da dolaşım sürecinden ileri gelen diğer durumların, yatırılan sermayenin belli bir kısmının, para biçiminde hazır bulundurulmasını zorunlu kıldığını göreceğiz. Genellikle iktisatçıların, bir iş için gerekli sermayenin bir kısmının, birbiri ardına, üç aşamadan, para-sermaye, üretken-sermaye ve meta-sermaye aşamalarından geçtiğini unutmaya değil, aynı zamanda, bu sermayenin farklı kısımlarının, nispî büyüklükleri durmadan değişmekle birlikte, devamlı ve eşzamanlı olarak bu üç biçime sahip bulunduklarını da unutmaya çok yatkın olduklarını dik-

kate almak gerekir. İktisatçıların özellikle unuttukları şey, sermayenin, daima para-sermaye olarak hazır bulunan kısmıdır, oysa salt bu durum, burjuva iktisadının anlaşılması ve, dolayısıyla, pratikteki öneminin hissedilmesi bakımından da büyük önem taşır.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

DEVİR ZAMANININ YATIRILAN SERMAYENİN BÜYÜKLÜĞÜ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

BU ve bundan sonraki Onaltıncı Bölümde, devir zamanının, sermayenin kendisini genişletmesi üzerindeki etkisini ele alacağız.

Sözgelişi, dokuz haftalık bir çalışma süresinin ürünü olan bir meta-sermayeyi alalım. Ürünün değerinin, sabit sermayenin ortalama aşınma ve yıpranması ile eklenen kısmı ile, üretim süreci sırasında ürüne eklenen artı-değeri şimdilik bir yana bırakalım. Bu durumda bu ürünün değeri, üretimi için yatırılan döner sermayeye, yani üretiminde tüketilen ücretler ile ham ve yardımcı maddelerin değerine eşittir. Bu değere 900 sterlin dersek, haftalık yatırım 100 sterlin olur. Burada, çalışma dönemi ile aynı olan üretim dönemi çakışır, bu nedenle dokuz haftadır. Bu dönemin, sürekli bir ürünün çalışma dönemi olduğunu varsaymak ya da bunun ayrı bir ürünün sürekli bir çalışma dönemi olması, bir defada pazara getirilen

bu ayrı ürün miktarı, dokuz haftalık emeğe malolduğu sürece, bir önemi yoktur. Dolaşım zamanına da üç hafta diyelim. Buna göre bütün devir dönemi oniki haftadır. Dokuz haftanın sonunda, yatırılmış bulunan üretken sermaye, meta-sermayeye çevrilmiştir, ama şimdi de üç hafta dolaşım döneminde kalmaktadır. Yeni üretim dönemi bu nedenle, onüçüncü haftanın başlangıcından önce başlayamaz ve üretim, üç hafta için, yani toplam devir döneminin dörttebiri için tam bir hareketsiz halde bulunacaktır. Gene burada, bir ortalama üzerinden ürünün satılmasının uzun zaman alması, ya da bu zaman uzunluğunun pazarın uzaklığına ya da satılan malların ödeme vadelerine bağlı olduğunu varsaymak herhangi bir değişiklik getirmez. Üretim, her üç ayda bir, üç hafta duracak ve bu da bir yılda, dört çarpı üç haftaya, yani oniki haftaya ulaşarak, yıllık devir döneminin üç ayını, ya da dörtte-birini kapsayacaktır. Demek oluyor ki, eğer üretim devamlı olacak ve her hafta aynı hacimde yürütülecekse, ancak şu seçenek vardır:

900 sterlinin, hem çalışma dönemi ve hem de, ilk devrin dolaşım zamanı boyunca işi sürdürmeye yetmesi için, üretimin hacminin azaltılması gerekecektir. Devir dönemi oniki hafta ve çalışma dönemi de dokuz hafta olduğu için, ilk devir dönemi tamamlanmadan önce, onuncu hafta ile birlikte, ikinci bir çalışma dönemi, dolayısıyla da yeni bir devir dönemi başlayacaktır. 900 sterlin, oniki haftaya dağıtılırsa haftada 75 sterlin eder. Her şeyden önce, böylesine ufaltılmış çaptaki bir işin, değişik boyutlarda bir sabit sermayeyi ve bu yüzden de, bütünüyle iş hacminde bir kısıntı yapılmasını öngöreceği besbellidir. Sonra, böyle bir indirimin yapılabileceği de kuşkuludur, çünkü, her işte, üretimin gelişmesiyle orantılı olarak, rekabet olanağını sürdürebilmesi için, esas olan normal bir asgarî sermaye yatırımı vardır. Bu normal asgarî, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte sürekli olarak büyür, yani sabit değildir. Bilinen herhangi bir zamandaki normal asgarî ile, sürekli artış gösteren normal azamî arasında birçok ara basamaklar vardır ve bu, çok çeşitli hacimlerde sermaye yatırımlarına olanak sağlayan bir ortam teşkil eder. Bu ortamın sınırları içerisinde indirimler görülebilir ve bu sermaye indirimlerinin en alt sınırı, o günlerdeki normal asgaridir.

Üretimde bir aksama olduğu, pazarda gereğinden fazla mal

biriktiği, hammadde fiyatları yükseldiği, vb. zaman —sabit sermayenin boyutları belli olduktan sonra— normal döner sermaye yatırımı, çalışma zamanını diyelim yarı yarıya indirerek sınırlandırılır. Buna karşılık refah zamanlarında, sabit sermayenin boyutları belli olduğuna göre, kısmen çalışma zamanının uzaması, kısmen de yoğunlaşması ile, döner sermayede anormal bir genişleme olur. Daha başlangıçta bu gibi dalgalanmaların hesaba katılması gereken işlerde durum, kısmen yukarıdaki önlemlere başvurulmasıyla, kısmen de demiryollarında yedek lokomotiflerin kullanılması gibi, yedek sabit sermaye uygulamasıyla birlikte çok sayıda işçinin aynı anda çalıştırılmasıyla hafifletilebilir. Ne var ki, yalnız normal koşulların varsayıldığı burada, bu gibi anormal dalgalanmalar dikkate alınmamaktadır.

Üretimi sürekli hale getirmek için, bu nedenle, aynı döner sermaye harcaması, daha uzun bir döneme, dokuz yerine oniki haftaya dağıtılmıştır. Bunun sonucu, her zaman diliminde indirilmiş bir üretken sermaye işlev görmektedir. Üretken sermayenin döner kısmı, yüzden yetmişbeşe, yani dörtte-bir indirilmiştir. Dokuz haftalık bir çalışma dönemi için işlev yapan toplam üretken sermaye miktarı, 9 defa 25'e, yani 225 sterline, 900 sterlinin dörtte-birine indirilmiştir. Ama, dolaşım zamanının devir zamanına oranı da, aynı şekilde, onikide-üç, yani dörtte-birdir. Bundan şu sonuç çıkar: Eğer üretim, meta-sermayeye dönüşmüş üretken sermayenin dolaşım zamanı sırasında kesintiye uğramıyorsa, onunla birlikte ve her hafta sürekli olarak yürütülüyorsa ve bu amaç için özel bir döner sermaye elde mevcut değilse, o zaman bu, sadece üretken işlemlerin azaltılmasıyla, işlev yapan üretken sermayenin döner kısmında bir indirim yapılmasıyla mümkün olabilir. Dolaşım zamanı devir dönemine göre ne ise, döner sermayenin dolaşım zamanı sırasında üretim için serbest kalan bölümü de, yatırılan toplam döner sermayeye göre odur. Daha önce de belirtildiği gibi bu, ancak, iş sürecinin her hafta aynı hacimde yürütüldüğü ve bu nedenle de, farklı çalışma dönemlerinde örneğin tarımda olduğu gibi değişik miktarlarda sermaye yatırımına gerek göstermeyen üretim kolları için geçerlidir.

Öte yandan, eğer biz, işin niteliğinin, üretimin hacminde bir indirimi ve dolayısıyla da her hafta yatırılacak döner sermayede

bir indirimi gereksiz kıldığını varsayarsak, üretimin sürekliliği, ancak, ek döner sermaye ile, yukarıdaki örnekte 300 sterlin ile sağlanabilir. Oniki haftalık devir dönemi boyunca ardarda 1.200 sterlin yatırılmıştır ve tıpkı üç haftanın oniki haftanın dörtte-biri olması gibi, 300 sterlin de bu miktarın dörtte-biridir. Dokuz haftalık çalışma zamanının sonunda, 900 sterlinlik sermaye-değer, üretken sermaye biçiminden, meta-sermaye biçimine çevrilmiştir. Çalışma dönemi tamamlanmıştır, ama aynı sermaye ile yeniden açılamaz. Dolaşım alanında meta-sermaye olarak işlev yaparak kaldığı üç hafta boyunca, üretim süreci yönünden sanki hiç mevcut değilmiş gibi aynı durumdadır. Ele aldığımız örnekte, bütün kredi ilişkilerinden soyutluyoruz ve kapitalistin yalnız kendi parası ile işgördüğünü kabul ediyoruz. Ama, ilk çalışma dönemi için yatırılan sermaye, üretim sürecini tamamlayarak üç hafta süreyle dolaşım sürecinde kaldığı sırada, 300 sterlinlik ek bir sermaye yatırımı işlev görmeye başlar ve böylece, üretimin sürekliliği kesintiye uğramaz.

Şimdi, bununla ilgili olarak şunları dikkate almak gerekir:

Birincisi: İlk yatırılan 900 sterlinlik sermayenin çalışma dönemi, dokuz haftanın bitiminde tamamlanır ve üç hafta dolana kadar, yani onüçüncü haftanın başlangıcına kadar geri dönmez. Ama, 300 sterlinlik ek bir sermaye ile yeni bir çalışma dönemi derhal başlar. Ve böylece, üretimin sürekliliği sağlanır.

İkincisi: Başlangıçtaki 900 sterlinlik sermaye ile, ilk dokuz haftalık çalışma döneminin bitiminde, ikinci çalışma dönemini, birincinin tamamlanmasından sonra herhangi bir kesintiye uğramaksızın başlatan, yeni eklenen 300 sterlinlik sermayenin işlevleri ikinci devir döneminde birbirleriyle kesiştikleri halde, ilk devir döneminde açıkça farklıdırlar, ya da hiç değilse farklı olabilirler.

Bu konuyu biraz daha açıklayalım.

İlk devir dönemi 12 hafta. İlk çalışma dönemi 9 hafta; bunun için yatırılan sermayenin devri, 13. haftanın başında tamamlanır. Son üç hafta boyunca 300 sterlinlik ek sermaye, 9 haftalık ikinci çalışma dönemini açarak işlev yapar.

İkinci devir dönemi. 13. haftanın başlangıcında 900 sterlin geri dönmüştür ve yeni bir devire başlayabilecek durumdadır. Ama ikinci çalışma dönemi, 300 sterlinlik ek sermaye ile 10. haftada zaten açılmıştır. 13. haftanın başlangıcında bu sayede, çalışma döneminin

üçte-biri zaten bitmiştir ve 300 sterlin, üretken sermayeden ürüne çevrilmiştir. İkinci devir süresinin tamamlanması için sadece 6 hafta gerektiğine göre, geri dönen 900 sterlinlik sermayenin ancak üçte-ikisi, yani ancak 600 sterlin, ikinci çalışma döneminin üretken sürecine girebilir. 900 sterlinlik başlangıç sermayesinin 300 sterlini, ilk çalışma döneminde 300 sterlin ek sermayenin oynadığı aynı rolü oynamak üzere serbest kalmıştır. İkinci devir döneminin 6. haftasının sonunda, ikinci çalışma dönemi bitmiştir. Buna yatırılmış bulunan 900 sterlinlik sermaye 3 hafta sonra, ya da, 12 haftalık ikinci devir döneminin 9. haftasının sonunda geri döner. Dolaşım döneminin 3 haftası boyunca, serbest kalan 300 sterlinlik sermaye faaliyete geçer. Bu, ikinci devir döneminin 7. haftasında, yani yılın 19. haftasında, 900 sterlinlik bir sermayenin üçüncü çalışma dönemini başlatır.

Üçüncü devir dönemi. İkinci devir döneminin 9. haftasının sonunda, 900 sterlinlik yeni bir geriye akış vardır. Ama, üçüncü çalışma dönemi, bir evvelki devir döneminin 7. haftasında zaten başlamış ve aradan 6 hafta geçmiş durumdadır. Üçüncü çalışma dönemi bu duruma göre ancak 3 hafta daha sürer. Demek oluyor ki, geri dönen 900 sterlinin yalnız 300 sterlini üretken sürece girer. Bu devir döneminin geriye kalan 9 haftasını dördüncü çalışma dönemi doldurur ve böylece, yılın 37. haftası, dördüncü devir dönemi ve beşinci çalışma dönemiyle aynı zamanda başlar.

Bu örnekte hesabı basitleştirmek için, toplam 10 haftalık devir dönemi eden, 5 haftalık çalışma dönemi ile 5 haftalık bir dolaşım dönemi olduğunu varsayalım. Yılı elli hafta ve haftalık sermaye yatırımını 100 sterlin olarak kabul edelim. Bu duruma göre, bir çalışma dönemi 500 sterlinlik bir döner sermayeye ve dolaşım zamanı da 500 sterlinlik bir ek sermayeye gereksinme gösterir. Çalışma dönemleri ile devir zamanları buna göre şöyle olur:

Eğer dolaşım zamanı sıfır ve bu nedenle, devir dönemi çalışma dönemine eşit ise, devir sayısı, yılın çalışma dönemlerinin sayısına eşit olur. Beş haftalık bir çalışma döneminde bu, yılda, 50/5 yani 10 devir dönemi eder ve devir yapan sermayenin değeri 500 defa 10, yani 5.000 eder. Beş haftalık bir dolaşım zamanını kabul ettiğimiz tablomuzda, yılda üretilen metaların toplam değeri de gene 5.000 sterlin eder; ama bunun onda-biri, 500 sterlini, daima

Çalışma Dönemi	Haftalar	Mal Olarak Sterlin	Sermayenin Dönüşü
1.	1.— 5.	500	10 hafta sonunda
2.	6.—10.	500	15 hafta sonunda
3.	11.—15.	500	20 hafta sonunda
4.	16.—20.	500	25 hafta sonunda
5.	21.—25.	500	30 hafta sonunda

meta-sermaye biçiminde bulunur ve ancak 5 hafta sonra geri döner. Yıl sonunda, onuncu çalışma döneminin ürünü (46. ile 50. çalışma haftası) devir zamanının ancak yarısını tamamlamıştır ve dolaşım zamanı, gelecek yılın ilk beş haftası içerisine düşecektir.

Şimdi üçüncü bir örnek alalım: Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım zamanı 3 hafta, iş süreci sırasında haftalık yatırım 100 sterlin.

Birinci çalışma dönemi: 1.—6. hafta. 6. haftanın sonunda 600 sterlinlik bir meta-sermaye vardır ve 9. haftanın sonunda dönecektir. İkinci çalışma dönemi: 7.—12. hafta. 7.—9. haftalar sırasında 300 sterlinlik ek bir sermaye yatırılmıştır. 9. haftanın sonunda 600 sterlinin dönüşü. Bunun 300 sterlini 10.—12. haftalarda yatırılmıştır. 12. hafta sonunda bu nedenle, 300 sterlin serbest, 600 sterlin meta-sermaye biçiminde ve 15. haftanın sonunda dönebilir durumdadır.

Üçüncü çalışma dönemi: 13.—18. hafta. 13.—15. haftalar sırasında yukardaki 300 sterlinin yatırılması, ve sonra, 300 sterlini 16.—18. hafta için yatırılan 600 sterlinin geriye dönmesi. 18. haftanın sonunda, 300 sterlin para-biçiminde serbest, 600 sterlin de, 21. haftanın sonunda dönen meta-sermaye olarak elde bulunan değer. (Bu örneğin daha ayrıntılı bir serimi aşağıda II nolu ara başlık altında görülecektir.)

Bir başka deyişle, dokuz çalışma dönemi (54 hafta) boyunca, toplam 600 defa 9, yani 5.400 sterlin değerinde meta üretilmiştir. 9. çalışma döneminin sonunda kapitalistin elinde para olarak 300 sterlin ve bir de, dolaşım süresini henüz doldurmayan 600 sterlin

değerinde meta vardır.

Bu üç örneğin karşılaştırılması, birincisi, 500 sterlinlik sermaye I ile gene 500 sterlinlik ek sermaye II'nin ardarda serbest kalmasının ancak ikinci örnekte yer aldığını, böylece sermayenin bu iki kısmının birbirinden bağımsız ve ayrı ayrı hareket ettiğini göstermektedir. Ama bunun böyle olmasının tek nedeni, çalışma dönemi ve dolaşım zamanının, devir döneminin iki eşit parçasını oluşturduğu şeklindeki çok kural-dışı bir varsayımı kabul etmemizdir. Öteki bütün durumlarda, devir dönemini oluşturan iki kısım arasındaki fark ne olursa olsun, bu iki sermayenin hareketi, örnek I ve III'te olduğu gibi, ikinci devir döneminin başlangıcında kesişirler. Ek sermaye II, sermaye I'in bir kısmı ile birlikte, ikinci devir döneminde işlev yapan sermayeyi teşkil ettikleri halde, sermaye I'in geri kalan kısmı, sermaye II'nin ilk işlevini yerine getirmek üzere serbest kalır. Meta-sermayenin dolaşım zamanı sırasında işleyen sermaye, bu örnekte, başlangıçta bu amaç için yatırılmış bulunan sermaye II ile aynı değildir, ama aynı değer ve biçimlerde, yatırılan toplam sermayenin aynı şekilde kesirli parçalarıdır.

İkincisi: Çalışma dönemi sırasında işlev yapmış bulunan sermaye, dolaşım zamanı sırasında atıl kalır. İkinci örnekte sermaye, çalışma dönemininin 5 haftasında işlev yapar, dolaşım döneminin 5 haftası sırasında atıl kalır. Bu nedenle, sermaye I'in atıl kaldığı sürenin tamamı, burada, yılın yarısına ulaşır. Bu süre içerisinde işlev yapan ek sermaye II ise, önümüzdeki örnekte, gene yılın yarısında atıl kalmıştır. Ama, dolaşım zamanı sırasında üretimin devamını sağlamak için gerekli ek sermaye, yıl boyunca dolaşım zamanlarının toplam miktarı ya da toplamı ile değil, ancak dolaşım zamanının devir dönemine olan oranı ile belirlenir. (Biz, burada, kuşkusuz, bütün devirlerin, aynı koşullar altında cereyan ettiğini varsayıyoruz.) Bu yüzden, ikinci örnekte, 2.500 değil, 500 sterlin ek sermaye gerekli oluyor. Bu da, sadece, ek sermayenin de, devire tıpkı ilk yatırılan sermaye gibi girmesinden ve bu nedenle de kendi büyüklüğüne gene tıpkı onun gibi, yaptığı devirlerin sayısı ile ulaşmasından ileri gelir.

Üçüncüsü: Burada ele alınan durumları, üretim zamanının, çalışma zamanından uzun olup olmaması etkilemez. Gerçi, devir dönemlerinin toplamı buna bağlı olarak uzar, ama, bu uzama, iş

sürecine herhangi bir ek sermaye yatırımını gerektirmez. Ek sermaye, sadece, iş sürecinde, dolaşım zamanından ileri gelen boşlukları doldurmaya yarar. Ek sermaye, sırf orada, üretimi, dolaşım zamanından ileri gelen kesintilere karşı korumak için bulunur. Üretimin kendine özgü koşullarından ileri gelen kesintiler, burada tartışılması gereksiz, başka yollardan önlenir. Bununla birlikte, işin ancak aralıklarla. sipariş üzerine yürütüldüğü ve böylece, çalışma dönemleri arasında aralıkların bulunabileceği kuruluşlar da vardır. Bu gibi durumlarda, ek sermaye gereksinmesi *pro tanto** ortadan kalkar. Öte yandan, mevsimlik işlerin birçok durumunda geriye akış zamanı için belli bir sınır vardır. Eğer sermayenin dolaşım zamanı o sırada tamamlanmamış ise, aynı iş, bir sonraki yıl, aynı sermaye ile yenilenemez. Öte yandan, dolaşım zamanı, iki üretim dönemi arasındaki aradan daha kısa da olabilir. Bu durumda, eğer başka bir işte kullanılmaz ise, sermaye boş kalır.

Dördüncüsü: Belli bir çalışma dönemi için yatırılan sermaye —örneğin, üçüncü örnekteki 600 sterlin— kısmen, ham ve yardımcı maddelere, çalışma dönemi için üretken ikmale, değişmeyen döner sermayeye, kısmen de emeğin kendisinin ödenmesine, değişen döner sermayeye yatırılmıştır. Değişmeyen döner sermayeye yatırılan kısım, aynı süre için, üretken ikmal biçiminde varolmayabilir; sözgelişi hammadde, çalışma döneminin tamamı için elde bulunmayabilir, kömür belki de ancak iki haftada bir satın alınabilir. Bununla birlikte, kredi burada hâlâ sözkonusu olmadığına göre, sermayenin bu kısmı, üretken ikmal biçiminde hazır bulunmadığı sürece, gene de elde para biçiminde bulundurulmak zorundadır, çünkü ancak böylece, gerektiğinde, gerektiği kadarı üretken ikmale çevrilebilir. Bu durum, 6 hafta için yatırılan, değişmeyen döner sermaye-değerin büyüklüğünü değiştirmez. Öte yandan —önceden görülmeyen masraflar için para-ikmal, sıkıntılı anları karşılamak için gerekli yedek fona bakılmaksızın— ücretler, daha kısa aralıklar ile, çoğu zaman haftalık ödenir. Bunun için, kapitalist, emekçileri, emeklerini daha uzun süre için avans vermek zorunda bırakmadıkça, ücretler için gerekli sermayenin elde para biçiminde bulunması gereklidir. Demek oluyor ki, sermayenin dönüşü sı-

* O kadar. —ç.

rasında bir kısmının, emeğin karşılığının ödenmesi için para-biçiminde alıkonulması gerekir, oysa geri kalan kısım, üretken ikmale çevrilebilir.

Ek sermaye, tıpkı ilk sermaye gibi bölünür. Ama, bu, (kredi ilişkileri dışında) kendi çalışma dönemi bakımından elde hazır bulunabilmesi için, sermaye I'in, kendisinin katılmadığı bütün ilk çalışma dönemi boyunca yatırılmış bulunması gerektiği olgusuyla sermaye I'den ayrılır. Bu süre içersinde, tüm devir dönemi için yatırılmış olması nedeniyle, hiç değilse kısmen, değişmeyen döner sermayeye zaten çevrilebilir. Bu biçime ne ölçüde bürüneceği ya da, bu dönüşme gerekli hale gelene kadar, ek para sermaye biçiminde ne kadar kalacağı, kısmen, belirli iş kollarının özel üretim koşullarına, kısmen yerel koşullara, kısmen de hammadde, vb. fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlıdır. Ama toplumsal sermaye bütünüyle gözönünde bulundurulursa, bu ek sermayenin az ya da çok önemli bir kısmı, daima, oldukça uzun bir süre para-sermaye durumunda bulunacaktır. Ama, sermaye II'nin ücretlere yatırılacak kısmı, daima, küçük çalışma dönemleri bitip karşılığı ödendikçe, ancak yavaş yavaş işgücüne çevrilir. Sermaye II'nin bu kısmı, öyleyse, tüm çalışma dönemi boyunca, işgücüne çevrilerek üretken sermayenin işlevine katılana kadar para-sermaye biçiminde elde hazır bulunur.

Sonuç olarak, sermaye I'in dolaşım zamanının, üretim zamanına dönüşmesi için gerekli ek sermayedeki çoğalma, yalnız yatırılan sermayenin büyüklüğünü toplam sermayenin yatırılması zorunlu olan zamanın uzunluğunu artırmakla kalmaz, yatırılan sermayenin para-ikmal, dolayısıyla para-sermaye halinde varolan ve potansiyel para-sermaye biçimine sahip bulunan kısmını da ayrıca artırmış olur.

Sermayenin, dolaşım zamanının gerekli kıldığı şekilde iki kısma, yani ilk çalışma dönemine ait sermaye ile, dolaşım zamanına ait yerine koyma sermayesine, ayrılması, yatırılmış bulunan sermayedeki bir artış nedeniyle değil de, üretimin hacmindeki bir azalma yüzünden olduğu zaman —hem üretken ikmal ve hem de para-ikmal biçimindeki yatırımı ilgilendirdiği ölçüde— gene aynı şey olur. Para-biçiminde bağlanan sermaye miktarı, burada, üretimin hacmiyle bağıntılı olarak daha da büyür.

Sermayenin, böyle, üretken ve ek sermaye diye ayrılmasıyla, genel olarak sağlanan şey, çalışma dönemlerinin sürekli bir biçim de birbirlerini izlemesi, yatırılan sermayenin eşit bir kısmının üret ken sermaye olarak sürekli işlev yapmasıdır.

İkinci örneğe bir gözatalım. Üretim sürecinde sürekli kullanılan sermaye miktarı 500 sterlin. Çalışma dönemi 5 hafta olduğuna göre, 50 haftada (bir yıl 50 hafta diye alındığında) on defa işlemiş olur. Böylece, ürünü, artı-değer dışında, 10 defa 500 sterlin, yani 5.000 sterlindir. Üretim sürecinde doğrudan doğruya ve kesintisiz olarak çalışan bir sermaye —500 sterlinlik bir sermaye-değer— açısından, dolaşım zamanı sıfıra indirilmiş gibidir. Devir dönemi çalışma dönemi ile çakışır ve dolaşım zamanı sıfıra eşit olarak kabul edilir.

Ama eğer, 500 sterlinlik sermaye, üretken faaliyeti sırasında, düzenli olarak 5 haftalık dolaşım zamanı tarafından kesintiye uğratılır, ve ancak 10 haftalık tüm devir döneminin bitiminden sonra yeniden-üretim yapabilir hale gelirse, 50 haftalık bir yılda herbiri onar haftalık olmak üzere 5 devir yapıldığını görürüz. Bu, beş tane 5 haftalık üretim zamanını, ya da, 5 defa 500 sterlin, yani 2.500 sterlin değerinde toplam bir ürün ile 25 üretken haftayı ve beş tane 5 haftalık dolaşım zamanını, ya da, gene 25 haftalık toplam dolaşım zamanını kapsar. Bu durumda biz, eğer, 500 sterlinlik sermayenin, yılda 5 defa devrettiğini söylersek, her devir döneminin yarısında, 500 sterlinlik bu sermayenin üretken sermaye olarak işlev yapmadığı, işlevini topu topu ancak yılın yarısında yerine getirdiği, ama diğer yarısında hiç işlev yapmadığı apaçık hale gelir.

Örneğimizde, 500 sterlinlik yerine koyma sermayesi, sahnede beş dolaşım döneminde görünür ve devir böylece 2.500 sterlinden 5.000 sterline ulaşmış olur. Ama şimdi, yatırılan sermaye 500 yerine 1.000 sterlindir. 5.000 sterlin 1.000'e bölünürse 5 eder. Demek ki, şimdi on yerine beş devir vardır. Ve işte herkes de bunu böyle hesabeder: 1.000 sterlinlik bir sermayenin yılda beş defa devrettiği söylendiği zaman, dolaşım zamanının anısı kapitalistlerin bomboş kafalarından uçup gider ve bu sermayenin, birbirini izleyen beş devir boyunca üretim sürecinde hizmet ettiği konusunda karmakarışık bir düşünce oluşur. Ama biz, 1.000 sterlinlik sermayenin, beş

devir yaptığını söylediğimiz zaman, bu, hem dolaşım zamanını ve hem de üretim zamanını içerir. Aslında, 1.000 sterlin, dolaşım sürecinde gerçekten devamlı faaliyet halinde olmuş olsaydı, ürün, bizim varsayımlarımıza göre, 5.000 sterlin değil 10.000 sterlin olacaktı. Ne var ki, 1.000 sterlini devamlı üretim sürecinde tutabilmek için, 2.000 sterlin yatırılması gerekir. Genel kural olarak, devir mekanizması konusunda söyleyecek bir şeyleri bulunmayan iktisatçılar bu ana noktayı, yani üretim sürecinin kesintisiz olarak devam edebilmesi için, sanayi sermayesinin ancak bir kısmının üretim sürecine fiilen katılabileceğini görmezlikten gelirler. Bu sermayenin bir kısmı üretim döneminde iken, diğer kısmın mutlaka daima dolaşım döneminde olması gerekir. Ya da bir başka deyişle, bir kısmının üretken sermaye işlevini yerine getirebilmesi, ancak, diğer kısmının asıl üretim sürecinden meta-sermaye ya da para-sermaye biçiminde çekilmiş olması koşuluna bağlıdır. Bunu dikkate almamakla, para-sermayenin özelliği ve oynadığı rol tümüyle gözden kaçırılmış olur.

Şimdi biz, devir döneminin iki kesimi, çalışma dönemi ile dolaşım döneminin birbirine eşit, ya da çalışma döneminin dolaşım döneminden büyük ya da küçük olması halinde, devirde ne gibi farklılıklar ortaya çıkacağını ve bir de bunun, sermayenin, para-sermaye biçiminde bağlanması üzerinde nasıl bir etki yapacağını araştırmak zorundayız.

Bütün durumlarda haftalık sermaye yatırımının 100 sterlin, devir döneminin 9 hafta, ve böylece her devir döneminde yatırılması gereken sermayenin 900 sterlin olduğunu varsayıyoruz.

I. ÇALIŞMA DÖNEMİ, DOLAŞIM DÖNEMİNE EŞİTTİR

Gerçekte bu durum ancak raslantıya bağlı bir istisna olduğu halde, burada, ilişkiler, kendilerini en yalın ve anlaşılır biçimde şekillendirdikleri için, bu, araştırmamızda bize çıkış noktası olarak hizmet edecektir.

İki sermaye (ilk çalışma dönemi için yatırılan sermaye I ile, sermaye I'in dolaşım dönemi sırasında işlev yapan ek sermaye II) hareketlerinde birbirleriyle kesişmeksizin, birbiri ardından gelir.

İlk dönem dışında, her iki sermaye de, bu nedenle ancak kendi devir dönemi için yatırılır. Aşağıdaki örneklerde belirtildiği gibi, devir dönemi 9 hafta ve çalışma dönemi ile dolaşım döneminin herbiri 4½ hafta olsun. Bu durumda, aşağıdaki yıllık diyagram ortaya çıkar. [Tablo I.]

TABLO I

SERMAYE I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1.— 9.	1.— 4½.	450	4½.— 9.
II.	10.—18.	10.—13½.	450	13½.—18.
III.	19.—27.	19.—22½.	450	22½.—27.
IV.	28.—36.	28.—31½.	450	31½.—½
V.	37.—45.	37.—40½.	450	40½.—45.
VI.	46.—[54.]	46.—49½.	450	49½.—[54.][31]

SERMAYE II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4½.—13½.	4½.—9.	450	10.—13½.
II.	13½.—22½.	13½.—18.	450	19.—22½.
III.	22½.—31½.	22½.—27.	450	28.—31½.
IV.	31½.—40½.	31½.—36.	450	37.—40½.
V.	40½.—49½.	40½.—45.	450	46.—49½.
VI.	49½.—[58½].	49½.—[54.]	450	[55.—58½.]

Burada bir yılı temsil eden 51 hafta içersinde, sermaye I, altı tam çalışma döneminden geçiyor ve 6 defa 450, yani 2.700 sterlin değerinde, sermaye II ise beş tam iş döneminden geçiyor ve 5

[31] İkinci devir yılına düşen haftalar, parantez içerisinde gösterilmiştir.

defa 450, yani 2.250 sterlin değerinde meta üretiyor. Ayrıca, sermaye II yılın son bir-buçuk haftası içerisinde (50. haftanın ortası ile 51. haftanın sonuna kadar) 150 sterlin değerinde bir fazlalık üretmiştir. 51 haftalık toplam ürün 5.100 sterlin değerindedir. Ancak çalışma dönemi sırasında yer alan, doğrudan artı-değer üretimi yönünden, 900 sterlinlik toplam sermayenin 5⅔ defa devretmiş olması (5⅔ defa 900 sterlin 5.100 sterline eşittir) gerekirdi. Oysa, gerçek devri dikkate aldığımızda, sermaye I, 5⅔ defa devretmiştir, çünkü, 51. haftanın sonunda, altıncı devir dönemine ulaşmak için hâlâ önünde 3 hafta vardır; 5⅔ defa 450 sterlin, 2.550 sterlin eder; ve sermaye II. 5⅙ defa devir yapmıştır, çünkü altıncı devir döneminin ancak 1½ haftasını tamamladığı için, bunun 7½ haftası gelecek yılda devam etmektedir; 5⅙ defa 450 sterlin 2.325 sterlin eder; gerçek toplam devir: 4.875 sterlindir.

Sermaye I ve sermaye II'yi, birbirlerinden tamamen bağımsız iki sermaye olarak gözden geçirelim. Bunlar hareketlerinde tamamen bağımsızdırlar; sırf çalışma ve devir dönemleri birbirleri ardından geldiği için bunların hareketleri birbirini tamamlamaktadır. Bunlara, farklı kapitalistlere ait büsbütün bağımsız sermayeler gözüyle de bakılabilir.

Sermaye I, beş tam devir ve altıncı devir döneminin üçte-ikisini tamamlamıştır. Yıl sonunda, normal gerçekleşmesine üç hafta kalan meta-sermaye biçimindedir. Bu süre içersinde üretim sürecine giremez. Meta-sermaye olarak işlev yapar ve dolaşıma girer. Son devir döneminin ancak üçte-ikisini tamamlamış durumdadır. Bu şöyle ifade edilir: Bu sermaye, zamanın ancak üçte-ikisinde geri dönmüştür, toplam değerinin ancak üçte-ikisi tam bir devir yapmıştır. Dokuz hafta içersinde 450 sterlinin, yani 6 haftada 300 sterlinin devrini tamamladığını söylüyoruz. Ama bu ifade biçiminde, devir zamanını oluşturan birbirinden tamamen farklı kısımlar arasındaki organik ilişkiler ihmal edilmiş oluyor. Yatırılan 450 sterlinlik sermayenin 5⅔ devir yaptığı, ifadesinin tam anlamı sadece, bu sermayenin, beş devri bütünüyle ve altıncı devrin ise ancak üçte-ikisini tamamladığıdır. Buna karşılık, devri tamamlanmış sermaye, 5⅔ defa yatırılan sermayeye eşittir —yani yukarıdaki örneğimizde, 5⅔ defa 450 sterlin 2.550 sterlin eder— ifadesi doğrudur, bu demektir ki, 450 sterlinlik sermaye, diğer bir 450 sterlinlik

sermaye ile tamamlanmadığı takdirde, bunun bir kısmı üretim sürecinde bulunduğu halde, diğer kısmı dolaşım sürecinde bulunur. Devir zamanı, devrini tamamlamış olan sermaye terimleriyle ifade edilebilirse, bu her zaman, sadece, mevcut değer terimleri ile (gerçekte, tamamlanmış ürün) ifade edilebilir. Yatırılan sermayenin, üretim sürecini yeniden açabilecek durumda olmadığı gerçeği ancak şu olguda ifadesini bulur: bu sermayenin ancak bir kısmı üretim yapabilecek durumdadır, kesintisiz bir üretim yapabilecek durumda olması için sermayenin, bir kısmının sürekli üretim, diğerinin sürekli dolaşım dönemlerinde bulunacak şekilde ve bu dönemler arasındaki orantıya uygun biçimde bölünmesi gerekir. Sürekli üretken sermaye işlevini yerine getirecek miktarın, dolaşım zamanının devir zamanına oranıyla belirlendiğini ifade eden bu aynı yasadır.

Yılın sonu diye kabul ettiğimiz 51. haftanın sonunda, 150 sterlinlik sermaye II, henüz son şeklini almamış bir yığın malın üretimine yatırılmış durumdadır. Diğer bir kısmı, döner değişmeyen sermaye —hammadde, vb.— biçimindedir; yani üretim sürecinde üretken sermaye işlevini yerine getirebilecek biçimdedir. Ama, üçüncü bir kısmı, en az, çalışma döneminin (3 hafta) geri kalan süresinde ücretleri karşılayacak kadar miktarı, para biçiminde bulunur; ne var ki, bu ücretler, ancak her haftanın sonunda ödenir. Şimdi, yeni bir yılın, dolayısıyla yeni bir devir çevriminin başlangıcında, sermayenin bu kısmı, üretken sermaye biçiminde olmayıp, üretim sürecine katılması olanaksız para-sermaye biçiminde olduğu halde, döner değişen sermayenin yeni devrinin başlangıcında canlı işgücü gene de üretim sürecinde faal haldedir. Bu, işgücünün, çalışma döneminin başlangıcında diyelim haftalık olarak satın alınıp haftalık olarak tüketildiği halde, karşılığının haftanın sonunda ödenmesi olgusundan ileri gelir. Para burada ödeme aracı olarak hizmet eder. Bu nedenle, bir yandan para olarak kapitalistin elinde bulunduğu halde, öte yandan, işgücü, paranın dönüştürülmekte olduğu meta, zaten üretim sürecinde faal haldedir; böylece, aynı sermaye-değer burada iki defa ortaya çıkmaktadır.

Eğer sırf çalışma dönemlerine bakarsak,

Sermaye I,	6	defa 450,	yani 2.700	sterlin üretir	
Sermaye II,	5⅓	defa 450,	yani 2.400	sterlin üretir	
Böylece hep birlikte,	5⅔	defa 900,	yani 5.100	sterlin üretir.	

Demek oluyor ki, yatırılan 900 sterlinlik toplam sermaye, yıl boyunca üretken sermaye olarak $5\frac{2}{3}$ defa işlev yapmıştır. Üretim sürecinde daima 450 sterlin, dolaşım sürecinde daima 450 sterlin bulunmasının, ya da 900 sterlinin $4\frac{1}{2}$ hafta üretim sürecinde ve bunu izleyen $4\frac{1}{2}$ hafta dolaşım sürecinde işlev yapmasının, artı-değer üretimi yönünden hiç bir önemi yoktur.

Öte yandan, eğer devir dönemlerini ele alırsak; şu geri dönüşü elde ederiz:

Sermaye I,	$5\frac{2}{3}$	defa	450,	yani	2.550	sterlin
Sermaye II,	$5\frac{1}{6}$	defa	450,	yani	2.325	sterlin
Böylece toplam sermaye,	$5\frac{5}{12}$	defa	900,	yani	4.875	sterlin.

Toplam sermayenin devir sayısı, I ve II'nin devreden toplam miktarlarının, I ve II'nin toplamına bölünmesine eşittir.

Sermaye I ve II, birbirinden bağımsız olsalardı bile, gene de, aynı üretim alanına yatırılmış bulunan toplumsal sermayenin sadece farklı bağımsız kısımlarını teşkil edebileceklerini gözönünde bulundurmak gerekir. Bu nedenle, bu üretim alanındaki toplumsal sermaye *sırf* I ve II'den oluşsaydı bile, tıpkı burada, aynı özel sermayenin I. ve II. kısımlarına uygulanması gibi, bu alandaki toplumsal sermayenin devrine de aynı hesap uygulanacaktı. Dahası var: her özel üretim alanına yatırılmış bulunan toplam toplumsal sermayenin her kısmı böylece hesaplanabilir. Ama son tahlilde, tüm toplumsal sermayenin yaptığı devir sayısı, çeşitli üretim alanlarında devrini tamamlamış bulunan sermayeler toplamının, bu alanlara yatırılan sermayelerin toplamına bölünmesine eşittir.

Ayrıca şurasını da dikkate almak gerekir ki, tıpkı, aynı özel işteki sermaye I ve II'nin burada, tam anlamıyla, farklı devir yılları olması gibi (sermaye II devir çevrimi, I'den $4\frac{1}{2}$ hafta geç başladığı için, I'in devir yılı, II'den $4\frac{1}{2}$ hafta önce sona erer), aynı üretim alanındaki çeşitli özel sermayeler de, işlevlerine tamamen farklı dönemlerde başlarlar ve bu yüzden de devir yıllarını, yılın farklı zamanlarında tamamlarlar. Yukarda I ve II için kullandığımız ortalamaların aynı hesabı, burada da, toplumsal sermayenin çeşitli bağımsız kısımlarının devir yıllarını, bir tek türdeş devir yılına indirgemek için yeterlidir.

II. ÇALIŞMA DÖNEMİ, DOLAŞIM DÖNEMİNDEN DAHA BÜYÜKTÜR

Sermaye I ve II'nin çalışma ve devir dönemleri, birbirlerinin ardından gelmek yerine, birbirleriyle kesişirler. Aynı anda bir kısım sermaye serbest kalır. Bundan önce gözden geçirilen durumda bu böyle değildi.

Ama bu gene de şu olguları değiştirmez: daha önceki gibi, 1° yatırılan toplam sermayenin çalışma dönemlerinin sayısı, sermayenin yatırılan her iki kısmının yıllık ürünlerinin değerleri toplamının, yatırılan toplam sermayeye bölümüne eşittir, ve 2° toplam sermayenin yaptığı devir sayısı, devrini tamamlamış olan bu iki miktarın toplamının, yatırılan iki sermayenin toplamına bölünmesine eşittir. Burada gene, sermayenin her iki kısmını da, devir hareketlerini tamamen birbirinden bağımsız yerine getiriyormuş gibi düşünmemiz gerekir.

Böylece, biz gene çalışma sürecine haftada 100 sterlin yatırıldığını, varsayıyoruz. Çalışma dönemi altı hafta ve bu nedenle de her seferinde 600 sterlinlik bir yatırımı (sermaye I) gerektirmiş olsun. Dolaşım zamanı 3 hafta ve bu yüzden de devir dönemi, önceki gibi 9 hafta olsun. 300 sterlinlik sermaye II, sermaye I'in üç haftalık dolaşım dönemi sırasında sürece girsin. Her iki sermayeyi birbirinden bağımsız düşünerek, yıllık devir çizelgesini şu şekilde buluruz [Tablo II]:

Üretim süreci, bütün yıl aynı boyutlarda kesintisiz devam eder. I ve II, iki sermaye tamamen birbirinden ayrı kalırlar. Ama bunları ayrı olarak gösterebilmek için bunların gerçek kesişme ve içiçe geçme noktalarını birbirinden koparıp ayırmak ve böylece devir sayılarını da değiştirmek zorundayız. Yukardaki tabloya göre devrini tamamlamış miktarlar şöyle olacaktır:

Sermaye I için, 5⅔ defa 600, yani 3.400 sterlin ve
Sermaye II için, 5 defa 300, yani 1.500 sterlin

Bu durumda, toplam sermaye için, $5^4/_9$ defa 900, yani 4.900 sterlindir.

Ama bu doğru değildir, çünkü, göreceğimiz gibi, fiilî üretim ve do-

TABLO II

SERMAYE I — 600 £

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1.— 9.	1.— 6.	600	7.— 9.
II.	10.—18.	10.—15.	600	16.—18.
III.	19.—27.	19.—24.	600	25.—27.
IV.	28.—36.	28.—33.	600	34.—36.
V.	37.—45.	37.—42.	600	43.—45.
VI.	46.—[54.]	46.—51.	600	[52.—54.]

EK SERMAYE II — 300 £

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta))	Yatırım (£)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	7.—15.	7.— 9.	300	10.—15.
II.	16.—24.	16.—18.	300	19.—24.
III.	25.—33.	25.—27.	300	28.—33.
IV.	34.—42.	34.—36.	300	37.—42.
V.	43.—51.	43.—45.	300	46.—51.

laşım dönemleri mutlak olarak yukarıdaki çizelge ile çakışmaz; bu çizelgede başlıca sorun sermaye I ve II'yi birbirinden bağımsız olarak göstermekti.

Gerçekte, sermaye II'nin sermaye I'inkinden ayrı ve farklı bir çalışma ve dolaşım dönemi yoktur. Çalışma dönemi 6, dolaşım dönemi 3 haftadır. Sermaye II, ancak 300 sterlin olduğu için, çalışma döneminin yalnız bir kısmına yetebilir. Durum aslında budur. Altıncı haftanın sonunda 600 sterlin değerinde bir ürün dolaşıma geçer ve 9. haftanın sonunda para-biçiminde geri döner. Sonra, 7. haftanın başında, sermaye II, faaliyetine başlar ve bundan sonraki, 7. ile 9. haftalardaki çalışma döneminin gereksinmelerini

kapsar. Ama, bizim varsayımımıza göre, 9. haftanın sonunda çalışma döneminin ancak yarısı geçmiştir. Daha yeni geri dönmüş bulunan 600 sterlinlik sermaye I, 10. haftanın başında bir defa daha işleme girer ve onunla birlikte de, 10. ile 12. haftalar için gerekli olan 300 sterlinlik ek sermaye, bu ikinci çalışma dönemini sona erdirir. 600 sterlinlik bir ürün-değer dolaşıma girmiştir ve 15. hafta sonunda geri dönecektir. Aynı zamanda, 300 sterlin, ilk sermaye II miktarı serbest kalmıştır ve bunu izleyen çalışma döneminin ilk yarısında, yani 13.—15. haftalarda işlev yapabilecek haldedir. Bu haftaların sonunda 600 sterlin geri döner; bunun 300 sterlini, çalışma döneminin geri kalan kısmı için yeterlidir ve 300 sterlin de sonraki çalışma dönemi için kalır.

Demek ki, işlerin gidişi şöyle oluyor:

Birinci devir dönemi: 1'inci—9'uncu hafta.

1'inci çalışma dönemi: 1'inci—6'ncı hafta. Sermaye I, 600 sterlin, işlevini yerine getiriyor.

1'inci dolaşım dönemi: 7'nci—9'uncu hafta. 9'uncu haftanın sonunda 600 sterlin geri dönüyor.

İkinci devir dönemi: 7'nci—15'inci hafta.

2'nci çalışma dönemi: 7'nci—12'nci hafta.

İlk yarı: 7'nci —9'uncu hafta. Sermaye II, 300 sterlin, işlevini yerine getiriyor.

9'uncu hafta sonunda, 600 sterlin para-biçimde geri dönüyor (sermaye I).

İkinci yarı: 10'uncu—12'nci hafta. 300 sterlinlik sermaye I işlevini yerine getiriyor. Sermaye I'in diğer 300 sterlini serbest kalıyor.

İkinci dolaşım dönemi: 13'üncü—15'inci hafta.

15'inci hafta sonunda 600 sterlin (yarısı sermaye I'den, yarısı sermaye II'den alınmıştır) para biçiminde geri dönüyor.

Üçüncü devir dönemi: 13'üncü—21'inci hafta.

3'üncü çalışma dönemi: 13'üncü—18'inci hafta.

İlk yarı: 13'üncü—15'inci hafta. Serbest kalan 300 sterlin işlevini yerine getiriyor. 15'inci hafta sonunda, 600 sterlin parabiçimde geri dönüyor.

İkinci yarı: 16'ncı—18'inci hafta, geri dönen 600 sterlinin 300 sterlini işlev yapıyor, diğer 300 sterlini gene serbest kalıyor.

3'üncü dolaşım dönemi: 19'uncu—21'inci haftanın sonunda 600 sterlin tekrar para-biçimde geri dönüyor. Bu 600 sterlinde şimdi sermaye I ve sermaye II, ayırdedilemeyecek biçimde kaynaşmıştır.

Ve böylece 600 sterlinlik bir sermayenin, 51'inci hafta sonuna kadar, sekiz tam devir dönemi oluyor (I: 1'inci—9'uncu hafta; II: 7'nci—15'inci hafta; III: 13'üncü—21'inci; IV: 19'uncu—27'nci; V: 25'inci—33'üncü; VI: 31'inci—39'uncu; VII: 37'nci—45'inci; VIII: 43'üncü—51'inci hafta). Ama, 49'uncu—51'inci haftalar, sekizinci dolaşım dönemine düştüğü için, serbest kalan 300 sterlinlik sermayenin sürece girmesi ve üretimi devam ettirmesi gerekir. Demek ki, yıl sonundaki devir durumu şöyledir: 600 sterlin, devresini sekiz defa tamamlamıştır ve 4.800 sterlin olmuştur. Ayrıca, son üç haftanın (49'uncu—51'inci) ürünü vardır ama bu, 9 haftalık devresinin ancak üçte-birini tamamladığı için, devredilen toplamda ancak miktarının üçte-biri, yani 100 sterlin olarak sayılır. Öyleyse, 51 haftalık yıllık ürün 5.100 sterlin ise, devredilen sermaye ancak 4.800 *artı* 100, yani 4.900 sterlindir. Yatırılan 900 sterlinlik toplam sermaye, bu nedenle, 5⁴/₉ defa devretmiştir ki, bu, ilk örnekten pek az fazladır.

Elimizdeki örnekte, çalışma zamanının devir döneminin ⅔'si dolaşım zamanının gene devir döneminin ⅓'i olduğu bir durumu varsaymıştık, yani çalışma zamanı, dolaşım zamanının basit bir katıydı. Şimdi sorun, bu varsayım yapılmadığı zamanda da, sermayenin, yukarıda gösterildiği şekilde gene serbest kalıp kalmayacağıdır.

Çalışma zamanını 5 hafta, dolaşım zamanını 4 hafta olarak kabul edelim ve haftalık sermaye yatırımı 100 sterlin olsun.

Birinci devir dönemi: 1'inci—9'uncu hafta.

I'inci çalışma dönemi: 1'inci—5'inci hafta. Sermaye I, yani 500 sterlin, işlevini yerine getirmekte.

1'inci dolaşım dönemi: 6'ncı—9'uncu hafta. 9'uncu hafta sonunda, 500 sterlin para-biçiminde geri dönüyor.

İkinci devir dönemi: 6'ncı—14'üncü hafta.

2'nci çalışma dönemi: 6'ncı—10'uncu hafta.

Birinci kesim: 6'ncı—9'uncu hafta, 400 sterlinlik sermaye II işlevini yerine getiriyor, 9'uncu hafta sonunda, 500 sterlinlik ser

maye I, para-biçiminde geri döner. İkinci kesim: 10'uncu hafta. Geri dönen 500 sterlinin 100 sterlini işlevini yerine getirir. Geri kalan 400 sterlini, onu izleyen çalışma dönemi için serbest kalır.

2'nci dolaşım dönemi: 11'inci—14'üncü hafta. 14'üncü hafta sonunda 500 sterlin para-biçiminde geri döner.

14. haftanın (11'inci—14'üncü) sonuna kadar, yukarda serbest kalan 400 sterlinlik sermaye işlevini yerine getirir; o sırada geri dönen 500 sterlinin 100 sterlini, üçüncü çalışma döneminin (11'inci—15'inci hafta) gereksinmelerini karşılar, böylece 400 sterlin bir defa daha dördüncü çalışma dönemi için serbest kalır. Her çalışma döneminde aynı şey tekrarlanır; çalışma dönemi başlangıcında, elde, ilk 4 hafta için yeterli 400 sterlin hazırdır. 4'üncü hafta sonunda, 500 sterlin para-biçiminde döner, bunun yalnız 100 sterlini son hafta için gereklidir, geri kalan 400 sterlin, bir sonraki çalışma dönemi için serbesttir.

Ayrıca 7 haftalık bir çalışma dönemi için 700 sterlinlik sermaye I; 2 haftalık dolaşım dönemi için 200 sterlinlik sermaye II dönemini varsayalım.

Bu durumda, ilk devir dönemi, 1'inci haftadan 9'uncu haftaya kadar sürer; ilk çalışma dönemi, 700 sterlinlik bir yatırım ile, 1'inci haftadan 7'nci haftaya, ilk dolaşım dönemi 8'inci haftadan 9'uncu haftaya kadar sürer. 9'uncu hafta sonunda 700 sterlin para-biçiminde geri döner.

8'inci ile 16'ncı haftaya kadar süren ikinci devir dönemi, 8'inci ile 14'üncü haftalar arasındaki ikinci çalışma dönemini kapsar. Bu dönemin 8'inci ve 9'uncu haftalarının gereksinmeleri, sermaye II tarafından karşılanır. 9'uncu hafta sonunda, yukardaki 700 sterlin döner. Bu çalışma döneminin (10'uncu—14'üncü hafta) sonunda bu miktarın 500 sterlini kullanılır; bunu izleyen çalışma dönemi için geriye 200 sterlin serbest kalır. İkinci dolaşım dönemi 15'inci ile 16'ncı haftaya kadar sürer. 16'ncı hafta sonunda 700 sterlin bir defa daha döner. Bundan sonra, her çalışma döneminde aynı şey tekrarlanır. İlk iki hafta boyunca olan sermaye gereksinmesini, bir önceki çalışma döneminin bitiminde serbest kalan 200 sterlin karşılar; ikinci haftanın sonunda 700 sterlin geri döner; ama çalışma döneminden geriye yalnız 5 hafta kalmıştır ve bu da ancak 500 sterlini tüketebilecektir; bu nedenle, gelecek çalışma döne-

mi için daima 200 sterlin serbest kalacaktır.

Öyleyse görüyoruz ki, çalışma döneminin dolaşım döneminden daha büyük kabul edildiği bu verilen durumda, her çalışma döneminin sonunda mutlaka bir para-sermaye serbest kalıyor ve bu para-sermayenin büyüklüğü, dolaşım dönemi için yatırılan sermaye II'nin büyüklüğü ile aynı oluyor. Ele aldığımız üç örnekte sermaye II, ilkinde 300, ikincisinde 400, üçüncüsünde 200 sterlindi. Buna göre, her çalışma döneminin sonunda serbest kalan sermaye, sırasıyla 300, 400 ve 200 sterlindi.

III. ÇALIŞMA DÖNEMİ, DOLAŞIM DÖNEMİNDEN DAHA KÜÇÜKTÜR

Gene 9 haftalık bir devir dönemi varsayımı ile başlıyoruz: bunun 3 haftası, mevcut 300 sterlinlik sermaye I ile çalışma dönemine aittir. Dolaşım dönemi 6 hafta olsun. Bu 6 hafta için 600 sterlinlik bir ek sermaye gerekir ve biz bunu, herbiri bir çalışma döneminin gereksinmelerini karşılayan, 300 sterlinlik iki sermayeye ayırabiliriz. Böylece 300 sterlinlik üç sermayemiz vardır ve bunun 300 sterlini daima üretime katılmış olduğu halde 600 sterlini dolaşımdadır. [Tablo III.]

Burada önümüzde durum I'in tam karşılığını görüyoruz; tek fark şimdi iki yerine üç sermaye birbiri ardından geliyor. Sermayelerin kesişmeleri ve içiçe girmeleri sözkonusu değil. Herbiri, yıl sonuna kadar ayrı ayrı izlenebilir. Tıpkı durum I'de olduğu gibi, çalışma döneminin sonunda sermaye serbest kalmaz. Üçüncü haftanın sonunda tamamen yatırılan sermaye I, 9'uncu haftanın sonunda tümüyle geri döner ve 10'uncu haftanın başında tekrar işlevlerini yerine getirmeye başlar. Sermaye II ve III'te de böyle olur. Düzenli ve tam bir anlaşma (*relief*) herhangi bir sermayenin serbest bırakılmasını dıştalar.

Toplam devir şöyledir:

	Sermaye	I	5⅔	defa	300	sterlin,	yani	1.700	sterlin
	Sermaye	II	5⅓	defa	300	sterlin,	yani	1.600	sterlin
	Sermaye	III	5	defa	300	sterlin,	yani	1.500	sterlin
Toplam	sermaye,		5⅓	defa	900	sterlin,	yani	4.800	sterlin.

Şimdi de, dolaşım döneminin, çalışma döneminin tam katı ol-

T A B L O III

SERMAYE I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1.— 9.	1.— 3.	4.— 9.
II.	10.—18.	10.—12.	13.—18.
III.	19.—27.	19.—21.	22.—27.
IV.	28.—36.	28.—30.	31.—36.
V.	37.—45.	37.—39.	40.—45.
VI.	46.—[54.]	46.—48.	49.—[54.]

SERMAYE II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4.—12.	4.— 6.	7.—12.
II.	13.—21.	13.—15.	16.—21.
III.	22.—30.	22.—24.	25.—30.
IV.	31.—39.	31.—33.	34.—39.
V.	40.—48.	40.—42.	43.—48.
VI.	49.—[57.]	49.—51.	[52.—57.]

SERMAYE III

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	7.—15.	7.— 9.	10.—15.
II.	16.—24.	16.—18.	19.—24.
III.	25.—33.	25.—27.	28.—33.
IV.	34.—42.	34.—36.	37.—42.
V.	43.—51.	43.—45.	46.—51.

madığı bir örnek alalım. Örneğin, çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım dönemi 5 hafta olsun. Buna tekabül eden sermaye miktarları şöyle olur: sermaye I — 400 £; sermaye II — 400 £; sermaye III — 100 £. Biz, yalnız ilk üç devri veriyoruz [Tablo IV]:

TABLO IV

SERMAYE I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1.— 9.	1.— 4.	5.— 9.
II.	9.—17.	9., 10.—12.	13.—17.
III.	17.—25.	17., 18.—20.	21.—25.

SERMAYE II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	5.—13.	5.— 8.	9.—13.
II.	13.—21.	13., 14.—16.	17.—21.
III.	21.—29.	21., 22.—24.	25.—29.

SERMAYE III

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	9.—17.	9.	10.—17.
II.	17.—25.	17.	18.—25.
III.	25.—33.	25.	26.—33.

Bu durumda, bağımsız çalışma dönemine sahip olmayan sermaye III'ün çalışma dönemi bakımından, sermayeler arasında bir içiçe geçme vardır, çünkü bu sermaye ancak bir hafta yetmekte ve sermaye I'in ilk çalışma haftası ile çakışmaktadır. Öte yandan, hem sermaye I ve hem de sermaye II'nin çalışma dönemlerinin bitiminde, sermaye III'e eşit, 100 sterlinlik bir miktar serbest kalmaktadır. Çünkü, sermaye III, sermaye I'in ikinci ve bunu izleyen bütün çalışma dönemlerinin ilk haftasını doldurursa ve 400 sterlin, sermaye I'in tamamı, bu ilk haftanın sonunda geri dönerse, sermaye I'in çalışma döneminin geri kalan kısmı için sadece 3 hafta ve bunu karşılamak için de 300 sterlinlik sermaye yatırımı kalır. Böylece serbest kalan 100 sterlin, sermaye II'nin, çalışma dönemini doğrudan doğruya izleyen ilk hafta için yeterlidir; bu haftanın sonunda, 400 sterlinlik sermaye II'nin tamamı geri döner. Ama. başlamış bulunan çalışma dönemi ancak bir diğer 300 sterlini emebileceği için, dönemin bitiminde, 100 sterlin bir defa daha serbest kalır. Ve bu böyle devam eder. Demek oluyor ki, dolaşım döneminin, çalışma döneminin basit bir katı olmadığı zamanlar, çalışma döneminin sonunda bir sermaye serbest kalır. Ve bu serbest kalan sermaye, dolaşım döneminin, çalışma döneminin ya da çalışma dönemlerinin katının üstünde olan bir fazlalığını doldurmak durumunda kalan sermaye kısmına eşittir.

Araştırılan bütün hallerde, çalışma döneminin de, dolaşım döneminin de, burada incelenen bütün işlerde yıl boyunca aynı kaldığı varsayılmıştı. Dolaşım zamanının, sermaye devri ve yatırımı üzerindeki etkisini saptamak istediğimize göre, bu varsayım gerekliydi. Gerçekte bu varsayımın hiç bir koşula bağlı olmaksızın geçerli olmaması ve sık sık da hiç geçerli bulunmaması, durumu en ufak şekilde değiştirmez.

Bütün bu kesimde, bizim, yalnızca sabit sermayenin değil döner sermayenin devirlerini tartışmamızın yalın nedeni, ele alınan sorunun sabit sermaye ile hiç bir ilgisi bulunmamasıydı. Üretim sürecinde kullanılan iş araçları vb., ancak bunların kullanılma zamanları, döner sermayenin devir dönemini aştığı sürece; bu iş araçlarının, durmadan tekrarlanan iş süreçlerinde hizmet etmeye devam ettikleri zaman süresi, döner sermayenin devir döneminden büyük olduğu, yani döner sermayenin *n* devir dönemine eşit oldu-

ğu sürece, sabit sermayeyi oluştururlar. Döner sermayenin devrinin bu *n* dönemlerinin temsil ettiği toplam zaman, ister uzun ister kısa olsun, üretken sermayenin bu zaman için sabit sermayeye yatırılan kısmı, bu süre içerisinde yeniden yatırılmamıştır. Kendi eski kullanım-biçiminde işlevlerine devam etmiştir. Aradaki tek fark şudur: Döner sermayenin her devir döneminin, tek bir *çalışma döneminin* değişen uzunluğu oranında, sabit sermaye, bu çalışma döneminin ürününe kendi özgün değerinin daha büyük ya da küçük bir kısmını verir; ve her devir dönemine ait dolaşım zamanıyla orantılı olarak, sabit sermayenin ürüne aktardığı bu değer kısmı, daha hızlı ya da daha yavaş, para-biçimde geri döner. Bu kesimde tartışmakta olduğumuz konunun —üretken sermayenin döner kısmının devri— niteliği, işte bu kısmın niteliğinden ileri gelir. Bir çalışma döneminde kullanılan döner sermaye, devrini tamamlamadan, meta-sermayeye, meta-sermayeden para-sermayeye ve para-sermayeden tekrar üretken sermayeye dönüşmeden yeni bir çalışma döneminde kullanılamaz. Demek ki, ilk çalışma dönemini bir ikinci dönemin doğrudan izleyebilmesi için, sermaye yeniden yatırılmak, üretken sermayenin döner öğelerine çevrilmek, ve miktarının da, ilk çalışma dönemi için yatırılan döner sermayenin dolaşım döneminin yolaçtığı boşluğu doldurmaya yeterli olması gerekir. Döner sermayenin çalışma döneminin uzunluğunun, iş sürecinin ölçeği ve yatırılan sermayenin bölünmesi ya da yeni sermaye kısımlarının eklenmesi üzerinde yaptığı etkinin kaynağı işte budur. Bu kesimde incelememiz gereken şey de, zaten buydu.

IV. SONUÇLAR

Yukarıdaki incelemeden şu sonuçlar çıkar:

A. Bir kısmı sürekli olarak çalışma döneminde kalırken öteki kısımları dolaşım döneminde bulunacak ve farklı bağımsız bireysel sermayeler gibi birbirlerinin ardından gelecek şekilde sermayenin farklı kısımlara bölünmesini gerektiren iki durum: (1) çalışma döneminin dolaşım dönemine eşit olduğu ve böylece devir döneminin iki eşit kesime bölündüğü; (2) dolaşım döneminin çalışma döneminden hem uzun olduğu ve hem de çalışma döneminin basit katlarını oluşturduğu, ve böylece bir dolaşım dö-

neminin *n* çalışma dönemine eşit ve *n* katsayısının da bir tamsayı olmasını gerektiren zamanlar. Bu gibi durumlarda, ardarda yatırılan sermayenin hiç bir kısmı serbest kalmaz.

B. Buna karşılık, (1) dolaşım döneminin, basit bir katı olmaksızın, çalışma döneminden daha uzun olduğu, ve (2) çalışma döneminin, dolaşım döneminden uzun olduğu bütün durumlarda, ikinci devirden başlamak üzere her çalışma döneminin bitiminde, toplam döner sermayenin bir kısmı sürekli ve devresel şekilde serbest kalır. Bu serbest kalan sermaye, çalışma dönemi dolaşım döneminden uzun olmak koşuluyla, toplam sermayenin dolaşım dönemi için yatırılmış bulunan kısmına eşittir; ve bu miktar, dolaşım dönemi çalışma döneminden uzun olmak koşuluyla, sermayenin dolaşım döneminin çalışma döneminden ya da çalışma dönemlerinin katından fazlalığını doldurmak durumunda kalan kısmına eşittir.

C. Buradan şu sonuç çıkar ki, toplam toplumsal sermayenin, döner kısmı bakımından, sermayenin serbest kalması kuraldır; oysa, sermayenin üretim sürecinde ardarda işgören kısımlarının birbirini izlemesinin kural-dışı bir durumda olması gerekir. Çünkü, çalışma ve dolaşım dönemlerinin eşitliği, ya da dolaşım dönemi ile, çalışma döneminin basit bir katının eşitliği, devir döneminin iki kısmı arasındaki bu düzenli orantının, ele alınan durumun niteliği ile hiç bir ilişkisi yoktur; bu nedenle de, bütünüyle bakıldığında, ancak kural-dışı bir durum olarak ortaya çıkar.

Toplumsal döner sermayenin yılda birkaç kez devrini tamamlayan çok önemli bir kısmı, bu nedenle, yıllık devir çevrimi sırasında dönemsel olarak serbest kalan sermaye biçiminde bulunur.

Ayrıca, diğer koşullar eşit olmak üzere, serbest kalan sermayenin büyüklüğünün, çalışma sürecinin hacmi ya da üretimin ölçeği, yani genellikle kapitalist üretimin gelişmesiyle artacağı da açıktır. Çünkü, yukarıda, *B* (2)'de sözü edilen durumda yatırılan toplam sermaye artar; *B* (1)'de ise, kapitalist üretimin gelişmesiyle dolaşım döneminin uzunluğu büyüdüğü gibi, çalışma döneminin dolaşım döneminden küçük olduğu durumlarda devir dönemi de büyür ve bu iki dönem arasında düzenli bir oran yoktur.

Örneğin birinci durumda, haftada 100 sterlin yatırmamız gerekirdi. Bu, altı haftalık bir çalışma dönemi için 600 sterlini, 3 hafta-

lık bir dolaşım dönemi için 300 sterlini, toplam 900 sterlini gerektiriyordu. Bu durumda 300 sterlin sürekli serbest kalır. Buna karşılık eğer haftada 300 sterlin yatırılırsa, çalışma dönemi için 1.800 sterlin, dolaşım dönemi için 900 sterlinimiz vardır. Buna göre, 300 sterlin yerine 900 sterlin dönemsel şekilde serbest kalır.

D. Diyelim 900 sterlinlik toplam bir sermayenin, 600 sterlini çalışma dönemi, 300 sterlini dolaşım dönemi için olmak üzere yukardaki gibi ikiye ayrılması gerekmektedir. İş sürecine gerçekten yatırılan kısım, böylece, üçte-bir azalmakta, 900 sterlinden 600 sterline inmektedir; dolayısıyla üretimin ölçeği, üçte-bir küçülmüştür. Öte yandan, 300 sterlin, sadece çalışma dönemini sürekli kılmak için, iş sürecine yılın bu haftasında 100 sterlin yatırılabilmek için işlev yapar.

Soyut anlamda, 600 sterlinin, 6 defa 8, yani 48 hafta boyunca çalışması (4.800 sterlinlik ürün), ya da 900 sterlinlik toplam sermayenin, iş sürecinde altı hafta boyunca harcandıktan sonra, 3 haftalık dolaşım dönemi sırasında atıl kalması, aynı şeydir. İkinci durumda, 48 hafta boyunca, 5⅓ defa 6, yani 32 hafta çalışmış olacak (5⅓ defa 900, yani 4.800 sterlinlik ürün) ve 16 hafta atıl kalacaktır. Ama, bu atıl kalan 16 hafta boyunca sabit sermayenin büyük ölçüde yıpranması, yılın ancak bir kısmında çalıştırılsa bile karşılığının bütün yıl için ödenmesi gereken emeğin değerlendirilmesi dışında, üretim sürecinde bu gibi düzenli kesintiler, modern büyük sanayi işletmesi ile kesinlikle uyuşmaz. Bu süreklilik, kendi başına, emeğin üretken bir gücüdür.

Şimdi eğer biz serbest bırakılan ya da daha doğrusu geçici olarak askıya alınan sermayeye daha yakından bakarsak, bunun önemli bir bölümünün daima para-sermaye biçiminde olması gerektiğini görürüz. Örneğimize bağlı kalalım: Çalışma dönemi — 6 hafta, dolaşım dönemi — 3 hafta, haftalık yatırım — 100 sterlin. İkinci çalışma döneminin ortasında, 9'uncu hafta sonunda, 600 sterlin dönüyor ve geriye kalan çalışma dönemi için bunun yalnız 300 sterlininin yatırılması gerekir. İkinci çalışma döneminin sonunda, bu nedenle 300 sterlin serbest kalır. Peki bu 300 sterlin ne durumdadır? Üçte-birinin ücretlere, üçte-ikisinin ham ve yardımcı maddelere yatırıldığını varsayacağız. Demek oluyor ki, geri dönen 600 sterlinin 200 sterlini, ücretler için para biçiminde, 400 sterlini

üretken ikmal biçiminde, değişmeyen döner üretken sermayenin öğeleri biçiminde bulunur. Ama, ikinci çalışma döneminin ikinci yarısı için, bu üretken ikmalin sadece yarısı gerekli olduğu için, diğer yarısı, üç hafta için, bir üretken ikmal fazlası biçiminde, yani bir çalışma döneminin gereksinmelerini aşan ikmal biçiminde bulunur. Ne var ki, kapitalist, o andaki çalışma dönemi için, geri dönen sermayenin bu kısmının (400 sterlin) ancak yarısına, yani 200 sterlinine gereksinmesi bulunduğunu bilir. İşte bu nedenle, bu 200 sterlinin hepsini ya da bir kısmını derhal tekrar bir üretken ikmal fazlasına çevirmesi, ya da, daha uygun pazar koşullarını bekleyerek, bunun tamamını ya da bir kısmını para-sermaye biçiminde tutması, pazar koşullarına bağlı olacaktır. Buna karşılık, ücretler için yatırılacak kısmın (200 sterlin) para-biçimde tutulması gerektiğini söylemenin gereği bile yoktur. Kapitalist, istediği zaman hammaddeyi depoladığı gibi, işgücünü de satın alıp ardiyelerde saklayamaz. İşgücünü iş sürecine sokmak ve hafta sonunda karşılığını ödemek zorundadır. Her ne olursa olsun, serbest bırakılan 300 sterlinden bu 100 sterlininin, bu yüzden, serbest kalan para-sermaye biçiminde, yani çalışma dönemi için gerekli olmayacak şekilde bulunması gerekir. Bu nedenle, para-sermaye biçiminde serbest hale getirilen sermayenin, en azından, sermayenin ücretlere yatırılan değişen kısmına eşit olması gerekir. En fazlasından da, bu kısım, tüm serbest kalan sermayeyi kapsayabilir. Gerçekte bu miktar, bu minimum ve maksimum arasında sürekli dalgalanır.

Sırf devir hareketinin bu mekanizması ile böylece serbest bırakılan para-sermaye (sabit sermayenin, birbirini izleyen geri akışıyla serbest kalan, ve her iş sürecinde değişen sermaye için gerekli olan kısım ile birlikte), kredi sistemi gelişir gelişmez önemli bir rol oynamak ve aynı zamanda da onun temellerinden birisini teşkil etmek durumundadır.

Örneğimizdeki dolaşım zamanının kısaldığını, 3 haftadan 2 haftaya indiğini varsayalım. Bu, normal bir değişiklik olmasın da, diyelim, bolluk zamanları, daha kısa ödeme vadeleri, vb. gibi nedenlerden ileri gelmiş olsun. Çalışma dönemi sırasında yatırılmış bulunan 600 sterlinlik sermaye, zamanından bir hafta daha erken geri döner. Bu nedenle, bu hafta için serbest kalmıştır. Üstelik, çalışma döneminin ortasında, önceki gibi, 300 sterlin (600 sterlinin

bir kısmı) serbest kalmıştır, ama bu, 3 hafta yerine 4 hafta için olmuştur. Buna göre, para piyasasında bir hafta için 600 sterlin vardır ve, 3 hafta yerine 4 hafta için 300 sterlin. Bu, yalnız tek bir kapitalisti değil, pek çoğunu ilgilendirdiği ve farklı işlerde çeşitli dönemlerde ortaya çıktığı için, piyasada daha fazla para-sermaye görülmeye başlar. Eğer bu durum bir süre devam ederse, olanak bulunan yerlerde üretim genişleyecektir. Borç para ile işgören kapitalistler, para-piyasasından daha az talepte bulunacaklar ve artan arz ölçüsünde piyasada bir rahatlık olacaktır; ya da nihayet, mekanizma için fazlalık haline gelen miktarlar, kesinlikle para-piyasasına sürülecektir.

Dolaşım zamanının, 3 haftadan 2 haftaya inecek şekilde daralması sonucu, devir döneminin de 9 haftadan 8 haftaya inmesiyle, yatırılan toplam sermayenin dokuzda-biri fazlalık halini alır. Altı haftalık çalışma dönemi, şimdi, 800 sterlin ile, eskiden 900 sterlinle olduğu gibi gene devamlı yürütülebilir. Meta-sermayenin 100 sterline eşit olan ve daha önce paraya çevrilmiş bulunan bir değer kısmı, bu nedenle, üretim sürecine yatırılan sermaye işlevini yerine getirmeksizin, para-sermaye durumunda kalmaya devam eder. Üretim hacmi ile, fiyatlar, vb. gibi diğer koşullar aynı kaldığı halde, yatırılan sermayenin değer toplamı 900 sterlinden 800 sterline inmiş durumdadır. İlk yatırılan değerin 100 sterline ulaşan bakiyesi, para-sermaye biçiminde açığa çıkartılmıştır. Bu durumuyla para-piyasasına girer ve burada işlev yapan sermayelerin ek bir kısmını oluşturur.

Bu, para-sermaye fazlalığının ne şekilde ortaya çıkabileceğini göstermektedir ve yalnız para-sermaye arzının, talepten daha büyük olduğu anlamında da değildir; bu, daima, örneğin, bir bunalımın bitişinden sonra yeni bir çevrimi başlatan "melankoli döneminde" ortaya çıkan ancak nispî bir fazlalıktır. Ama bu, aynı zamanda, yatırılan sermaye-değerin belli bir kısmının, dolaşım sürecini içeren tüm toplumsal yeniden-üretim sürecinin işlemesi için fazlalık haline gelmesi ve bu yüzden de, para-sermaye biçiminde süreç-dışı bırakılması anlamındadır ve, üretimin hacmi ile fiyatlar aynı kaldığı halde, sırf devir dönemindeki kısalmadan ileri gelmektedir. Dolaşımdaki para miktarının, büyük ya da küçük olmasının en ufak bir etkisi yoktur.

Şimdi de, tersine, dolaşım döneminin uzadığını, diyelim, 3 haftadan 5 haftaya çıktığını kabul edelim. Bu durumda, hemen bir sonraki devirde yatırılan sermayenin geriye akışı, 2 hafta daha geç olur. Bu çalışma döneminde üretim sürecinin son kısmı, yatırılan sermayenin devir mekanizması ile daha fazla yürütülemez. Bu durumun bir süre devamı halinde, tıpkı bundan önceki durumda genişleme olması gibi, üretim sürecinde bir daralma, hacminde bir küçülme olur. Ama, süreci aynı ölçekte devam ettirmek için yatırılan sermayenin, dolaşım döneminin tüm uzama süresi için $^2/_9$ oranında, yani 200 sterlin artırılması gerekir. Bu ek sermaye, ancak para-piyasasından sağlanabilir. Eğer bu dolaşım dönemindeki uzama bir ya da birkaç büyük iş kolunda uygulanırsa, şayet yaratacağı etki bazı karşı önlemlerle etkisiz hale getirilmez ise, para-piyasası üzerinde bir baskı yaratabilir. Bu durumda da, gene, bu baskının, yukarıda sözü edilen fazlalık gibi, ne metaların fiyatlarındaki hareketle ve ne de mevcut dolaşım aracı kitlesinin hareketiyle herhangi bir ilişkisi bulunmadığı apaçıktır.

[Bu bölümün yayıma hazırlanması epeyce güçlükler gösterdi. Cebirde sağlam bir bilgiye sahip bulunan Marx, bizzat kendisinin çözümlediği her türden ticarî hesapların sayısız örneklerini içeren bir yığın defter bulunduğu halde, sayıları kullanmakta, özellikle ticarî aritmetikte pek becerikli değildi. Ama, çeşitli hesap yöntemleri konusunda bilgi sahibi olmakla, günlük pratik ticarî aritmetikte uygulama, haliyle aynı şey değildir ve bunun sonucu Marx, devirlerin hesaplanmasında öylesine bir karışıklık içerisine düşmüştür ki, yarım bırakılan yerlerin yanısıra bir takım şeyler yanlış ve çelişik olmuştur. Yukarıya alınan tablolarda, ben, yalnızca en basit ve aritmetik bakımdan doğru verileri alıkoydum. Bunu başlıca şu nedenle böyle yaptım:

Bu zahmetli hesaplamaların kesin olmayan sonuçları, Marx'ı, benim düşünceme göre fiilen pek az önemi bulunan bir duruma gereksiz şekilde önem vermeye götürmüştür. Bununla para-sermayenin "serbest kalması" dediği şeye değiniyorum. Yukardaki varsayıma dayanan fiilî durum şöyledir:

Çalışma dönemi ile dolaşım zamanı, dolayısıyla, sermaye I ile sermaye II arasındaki oran ne olursa olsun, birinci devrin bitiminden sonra ve bir devir döneminin süresine eşit düzenli aralık-

lar ile, para biçiminde, kapitaliste, bir çalışma dönemi için gereklı sermaye, yani sermaye I'e eşit bir miktar geri dönmüş olur.

Eğer çalışma dönemi 5 hafta, dolaşım zamanı 4 hafta, sermaye I 500 sterlin ise, 9'uncu, 14'üncü, 19'uncu, 24'üncü, 29'uncu, vb. haftanın sonunda, her seferinde, 500 sterline eşit bir miktarda para geri döner.

Eğer çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım zamanı 3 hafta, sermaye I 600 sterlin ise, 9'uncu, 15'inci, 21'inci, 27'nci, 33'üncü, vb. haftanın sonunda 600 sterlin geri döner.

Nihayet, eğer çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım zamanı 5 hafta ve sermaye I 400 sterlin ise, 9'uncu, 13'üncü, 17'nci, 21'inci, 25'inci, vb. haftanın sonunda 400 sterlin geri döner.

Bu geri dönen paranın bir kısmının, ve eğer böyle bir kısım varsa ne kadarının fazlalık olduğunun ve böylece bu çalışma dönemi için serbest kalmasının bir önemi yoktur. Üretimin o günün ölçekleri ile kesintisiz olarak devam ettiği varsayılmıştı; bunun böyle olabilmesi için, paranın mevcut bulunması ve bu nedenle de, "serbest" olsun olmasın, geri dönmesi gereklidir. Üretim kesintiye uğradığında, aynı şekilde, serbest kalma da durur.

Bir başka deyişle: Gerçekte, serbest kalan bir para ve bu nedenle, para biçiminde gizil, sadece potansiyel bir sermaye oluşumu vardır. Ne var ki bu, yalnız metinde öne sürülen özel koşullar altında değil, her durumda böyle olur; ve metinde varsayılandan daha büyük ölçekle ortaya çıkar. Döner sermaye I bakımından, sanayi kapitalisti, her devir sonunda, işini kurduğu zaman neyse gene aynı durumdadır: hepsi de toplu halde elindedir, ama o, bunu, ancak yavaş yavaş tekrar üretken sermayeye çevirebilir.

Metindeki temel nokta, bir yandan, sanayi sermayesinin oldukça büyük bir kısmının daima para biçiminde bulunmak, öte yandan, daha da büyük bir kısmının, geçici olarak para biçimine bürünmek zorunda olmasının kanıtlanmasıdır. Bu kanıt, benim bu ek düşüncelerimle, eğer bir şey sayılırsa, daha da kuvvet kazanmıştır. —*F.E.*]

V. FİYATTAKİ DEĞİŞİKLİĞİN ETKİSİ

Biz biraz önce, bir yandan, fiyatlar ile üretim ölçeğinin değişmediğini, öte yandan da, dolaşım zamanında bir kısalma ya da

uzamayı varsaymıştık. Şimdi de, tersine, değişmeyen bir devir dönemi ile değişmeyen bir üretim ölçeğini, buna karşılık da, fiyat değişikliklerini, yani hammaddeler, yardımcı cevherler ve emeğin fiyatındaki düşüş ve yükselişleri, ya da yalnız sözü edilen ilk iki elemanın fiyatındaki değişmeleri varsayalım. Ham ve yardımcı madde fiyatları ile ücretlerin yarı yarıya düştüğünü kabul edelim. Bu durumda, ele aldığımız örnekte yatırılması gerekli sermaye haftada 100 sterlin yerine 50 sterlin olacak ve 9 haftalık devir süresi için 900 sterlin yerine 450 sterlin olacaktır. Yatırılan sermaye değerin 450 sterlini, ilkönce para-sermaye biçiminde süreçten çıkar, ama, üretim süreci aynı ölçekte, aynı devir dönemi ile, ve devir döneminin bundan önceki bölünüşü ile devam eder. Yıllık verim gene aynı kalır, ama değeri yarıya inmiştir. Para-sermaye arz ve talebindeki bir değişmeyle birlikte ortaya çıkan bu değişikliği meydana getiren şey, ne dolaşımdaki hızlanma, ne de dolaşımdaki para miktarındaki bir değişikliktir. Tam tersine. Üretken sermayenin öğelerinin değerinde ya da fiyatındaki yarı yarıya bir düşüş, önce, X Firmasının eski ölçekte devamı için yatırılması gerekli sermaye-değerde yarı yarıya bir azalmaya neden olur ve dolayısıyla X Firması tarafından piyasaya şimdi ancak eskisinin yarısı kadar para sürülecektir, çünkü, X Firması bu sermaye-değeri önce para biçiminde, yani para-sermaye olarak yatırır. Üretim öğelerinin fiyatları düştüğü için piyasaya sürülen para miktarında bir azalma olacaktır. İlk etkisi bu olacak.

İkinci olarak, (*a*) sırasıyla, para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerinden geçen, ve (*b*) kısmen para-sermaye, kısmen üretken sermaye ve kısmen de meta-sermaye biçimlerinde aynı zamanda ve sürekli yanyana varolan ilk yatırılan 900 sterlinlik sermaye-değerin yarısı, yani 450 sterlin, X Firmasının devresinden çıkarılacak ve böylece, ek para-sermaye olarak para-piyasasına girecek ve onu ek bir kısım olarak etkileyebilecektir. Bu serbest kalan 450 sterlin, X Firmasının işlemesi için fazla para halini aldığından ötürü değil, ilk sermaye-değerin bir kısmı olduğu ve bu niteliği ile, artık, sırf bir dolaşım aracı olarak harcanmayarak, sermaye olarak işlev yapmak üzere ayrıldığı için, para-sermaye gibi hareket eder. Bu parayı sermaye olarak işletmenin en iyi yöntemi, para-sermaye olarak para-piyasasına sürmektir.

Öte yandan, üretimin ölçeği (sabit sermaye dışında) iki katına çıkabilir. Bu durumda, eski hacminin iki katına ulaşmış bir üretken süreç, 900 sterlinlik aynı sermaye yatırımı ile yürütülebilir.

Buna karşılık, üretken sermayenin dolaşım öğelerinin fiyatları yarı yarıya artırılmış olsaydı, haftada 100 sterlin yerine 150 sterlin, 900 sterlin yerine 1.350 sterlin gerekecekti. İşi aynı ölçekte yürütmek için 450 sterlin ek sermaye gerekecek ve bu, para-piyasası üzerinde, duruma göre, büyük ya da küçük *pro tanto** bir baskı yapacaktır. Eğer bu piyasadaki mevcut bütün sermaye o sırada bağlanmış ise, mevcut sermaye için artan bir rekabet sözkonusu olabilir. Eğer bunun bir kısmı kullanılmamış ise, o, *pro tanto* iş başına çağrılacaktı.

Ama, üçüncü olarak, üretimin belli ölçeği verilmek, döner üretken sermaye öğelerinin devir hızları ile fiyatları aynı kalmak üzere, X Firmasının ürünlerinin fiyatları yükselebilir ya da düşebilir. Eğer X Firmasının sağladığı metaların fiyatı düşerse, sürekli olarak dolaşıma sürdüğü 600 sterlinlik meta-sermayesinin fiyatı, diyelim, 500 sterline iner. Dolayısıyla, yatırılan sermaye-değerin altıda-biri, dolaşım sürecinden geri dönmez. (Meta-sermayenin içerdiği artı-değer burada dikkate alınmamıştır.) O, bu süreçte kaybolmuştur. Ama, üretim öğelerinin değeri ya da fiyatı sabit kaldığı için, bu 500 sterlinin geri akışı, sürekli üretim sürecinde bulunan 600 sterlinlik sermayenin ancak $^5/_6$'sını yerine koymaya yeterlidir. Bu yüzden de, üretimin aynı ölçekte devam edebilmesi için, 100 sterlinlik ek bir sermayeye gereksinme duyulacaktır.

Tersine, eğer X Firmasının ürününün fiyatı yükselmiş olsaydı, 600 sterlinlik meta-sermayenin fiyatı, diyelim 700 sterline yükselmiş olacaktı. Bu fiyatın yedide-biri, yani 100 sterlin, üretim sürecinden doğmamıştır, bu sürece yatırılmamıştır, dolaşım sürecinden gelmiştir. Ne var ki, üretim öğelerinin yerine konulması için yalnız 600 sterlin gereklidir. Böylece 100 sterlin serbest kalmıştır.

Ama bu, buraya kadar yapılan ve ilk durumda, devir döneminin niçin kısaldığını ya da uzadığını, ikinci durumda, hammadde ile emeğin fiyatlarının, üçüncüsünde, sağlanan ürünlerin fiyatlarının niçin yükseldiğini ya da düştüğünü belirlemek üzere girişilen

* O kadar. —ç.

araştırmanın kapsamı içersine girmez.

Ama şurası, bunun kapsamı içersine girer.

Birinci Durum. — *Değişmeyen Üretim Ölçeği, Üretim Öğelerinin ve Ürünün Değişmeyen Fiyatları, ve Dolaşım Döneminde ve Böylece Devir Döneminde Bir Değişme.*

Örneğimizdeki varsayımlara göre, dolaşım dönemindeki bir kısalma sonucu olarak, dokuzda-bir daha az toplam sermaye yatırımına gerek vardır; böylece toplam sermaye 900 sterlinden 800 sterline inmiş, 100 sterlinlik para-sermaye süreç-dışı edilmiştir.

X Firması, eskisi gibi, aynı 600 sterlin değerinde, aynı altı haftalık ürün sağlamakta ve çalışma bütün yıl kesintisiz devam ettiği için, 51 haftada, 5.100 sterlin değerinde aynı miktarda ürün sağlamaktadır. Öyleyse, bu firmanın dolaşıma sürdüğü ürün miktarı ile fiyatı bakımından bir değişme olmadığı gibi, ürününü pazara sürdüğü zamanlarda da bir değişme yoktur. Ama dolaşım dönemindeki kısalma nedeniyle, üretim sürecinin gereksinmeleri, eskiden 900 sterlin yerine şimdi sadece 800 sterlin ile karşılandığı için 100 sterlin açığa çıkmıştır. Süreç-dışı edilen bu 100 sterlin, para-sermaye biçiminde bulunur. Ama, bu 100 sterlin, yatırılan sermayenin, devamlı para-sermaye biçiminde işlev yapmak zorunda bulunan kısmını hiç bir şekilde temsil etmez. 600 sterlinlik, yatırılan döner sermaye I'in 4/5'inin, yani 480 sterlinin, devamlı, üretken maddelere, ya da 120 sterlinin ücretlere yatırıldığını varsayalım. Buna göre, üretim maddelerine haftalık yatırım 80 sterlin, ücretlere ise 20 sterlindir. 300 sterlinlik sermaye II de bu durumda, 4/5'i, yani 240 sterlini üretim maddelerine, 1/5'i, yani 60 sterlini ücretlere olmak üzere ayrılmış olacaktır. Ücretlere yatırılan sermayenin daima para biçiminde olması gerekir. 600 sterlin değerinde meta-ürün, tekrar para-biçimine çevrilir çevrilmez, yani satılır satılmaz, bunun 480 sterlini, üretim maddelerine (üretken ikmale) dönüştürülebilir, ama 120 sterlin, altı haftalık ücretlerin ödenmesinde kullanılmak üzere, para-biçimini korur. Bu 120 sterlin, 600 sterlinlik geri dönen sermayenin daima para-sermaye biçiminde yenilenmesi ve yerine konması gerekli asgarî miktarı olup bu nedenle de daima, tıpkı yatırılan sermayenin para-biçiminde işlev yapan kısmı gibi elde bulundurulmak zorundadır.

Şimdi, üç hafta için dönemsel olarak serbest kalan ve 240 ster-

lini üretken ikmal ve 60 sterlini ücretlere olmak üzere ayrılabilen bu 300 sterlinin 100 sterlini, dolaşım zamanının kısaltılması ile para-sermaye biçiminde devir mekanizmasının tamamen dışına atıldığına, büsbütün dışarıda bırakıldığına göre, bu 100 sterlinlik para-sermaye için para nereden gelmektedir? Bu miktarın ancak beşte-biri, devirler sırasında dönemsel olarak serbest kalan para-sermayeden meydana gelmektedir. Ama beşte-dördü, 80 sterlini, aynı değerin ek üretken ikmali tarafından zaten yerine konmuştur. Peki, bu üretken ikmal ne şekilde paraya çevrilmiştir, ve bu çevirme için gerekli para nereden gelmiştir?

Eğer, kısaltılan dolaşım dönemi gerçekleşmiş ise, yukarıda sözü edilen 600 sterlinin, 480 sterlini yerine ancak 400 sterlini, tekrar üretken ikmale çevrilmiştir. Geriye kalan 80 sterlin para-biçimini korur ve yukardaki ücretleri karşılayan 20 sterlin ile birlikte, süreç-dışı bırakılan 100 sterlinlik sermayeyi oluşturur. Bu 100 sterlin, 600 sterlin değerindeki meta-sermayenin satışı yoluyla dolaşım alanından gelmekle ve, ücretler ile üretim öğelerine tekrar yatırılmamak suretiyle bu alandan çekilmekle birlikte, şurasını da unutmamak gerekir ki, para-biçiminde olduğu için bunlar bir defa daha dolaşıma ilk girdikleri biçimdedirler. Başlangıçta 900 sterlin, üretken ikmal ile ücretlere yatırılmıştı. Şimdi ise, aynı üretken süreci devam ettirmek için 800 sterline gerek vardır. Para biçiminde böylece serbest kalan 100 sterlin, şimdi, yeni bir iş peşinde para-sermaye, para-piyasasının yeni bir öğesidir. Gerçi, bu sterlinler, zaten önceden de, dönemsel olarak serbest kalan para-sermaye, ek üretken sermaye biçimindeydiler, ama bu bizzat gizil durum, üretim sürecinin yürütülmesi için gerekliydi, çünkü sürecin devamlılığı için zorunluydu. Şimdi ise, bunlar, hiç bir şekilde mevcut toplumsal para-arzının ek öğesini (çünkü, işin başlangıcında bunlar vardı ve iş tarafından dolaşıma sokulmuştu), ve yeni bir iddihar birikimini oluşturmadıkları halde, bu amaç için artık gerekli değillerdir ve bu yüzden yeni bir para-sermayeyi, para-piyasasının yeni bir öğesini oluştururlar.

Bu 100 sterlin, şimdi, aslında, para-sermayenin artık aynı işte kullanılmayan bir kısmı oldukları için dolaşımdan çekilmiştir. Ama bu çekme işlemi, ancak, meta-sermayenin paraya, ve bu paranın üretken sermayeye çevrilmesi, M'—P—M, bir hafta hızlandığı ve

böylece, süreçte işleyen paranın dolaşımı da çabuklaştırıldığı için mümkün olmuştur. Bunlar dolaşımdan çekilmiştir, çünkü, sermaye X'in devri için artık bu paraya gereksinme kalmamıştır.

Burada, yatırılan sermayenin onu kullanana ait olduğu varsayılmıştı. Bu sermayeyi borç almış olsa da bir şey değişmezdi. Dolaşım zamanını kısaltmakla, 900 sterlin yerine 800 sterlin borç almak durumunda bulunacaktı. 100 sterlin, borcu verene döndüğü takdirde, gene önceki gibi 100 sterlinlik yeni para-sermayeyi teşkil edecekti, ama X'in elinde değil de, Y'nin elinde. Kapitalist X, 480 sterlin değerinde üretim malzemesini kredi ile alsa ve yalnız 120 sterlini ücretler için para olarak kendi cebinden ödemiş olsaydı, şimdi, 80 sterlin değerinde daha az malzemeyi krediyle satın almak durumunda bulunacak ve bu miktar, krediyi veren kapitalist için fazla meta-sermaye teşkil edecekti, oysa kapitalist X, 20 sterlini para olarak dolaşım-dışı bırakabilecekti.

Ek üretim ikmali şimdi üçte-bir azalmıştır. 300 sterlinlik ek sermaye II'nin beşte-dördü olan 240 sterlin iken, şimdi yalnız 160 sterlindir, yani 3 hafta yerine 2 haftalık ek ikmaldir. Şimdi, artık, her 3 hafta yerine 2 haftada bir yenilenmekte, ama, 3 hafta yerine yalnız 2 hafta için yenilenmektedir. Satın almalar, örneğin pamuk piyasasında böylece daha sık ve küçük miktarlarda olmaktadır. Piyasadan aynı miktarda pamuk çekilmektedir, çünkü ürün miktarı aynı kalmaktadır. Ne var ki, bu çekmeler, zaman olarak farklı dağılmakta, daha uzun bir döneme yayılmaktadır. Diyelim bu 3 ya da 2 aylık bir sorun olsun. Eğer yıllık pamuk tüketimi 1.200 balyaya ulaşıyorsa, ilk durumda satışlar şöyle olacaktır:

1 Ocak,	300	balya,	depoda	900	balya
1 Nisan,	300	balya,	depoda	600	balya
1 Temmuz,	300	balya,	depoda	300	balya
1 Ekim,	300	balya,	depoda	0	balya

Ama ikinci durumda:

1 Ocak,	satış	200,	depoda	1.000	balya
1 Mart,	satış	200,	depoda	800	balya
1 Mayıs,	satış	200,	depoda	600	balya
1 Temmuz,	satış	200,	depoda	400	balya
1 Eylül,	satış	200,	depoda	200	balya
1 Kasım,	satış	200,	depoda	0	balya

Böylece, pamuğa yatırılan para, bir ay sonra, ekim yerine, kasım ayında ancak tamamıyla geri dönmektedir. Bu nedenle, eğer yatırılan sermayenin dokuzda-biri, yani 100 sterlini, dolaşım zamanının ve dolayısıyla devir zamanının kısaltılmasıyla, para-sermaye biçiminde süreç-dışı edilirse ve eğer bu 100 sterlin, haftalık ücretlerin ödenmesi için 20 sterlin değerinde dönemsel olarak fazlalık halini almış para-sermaye ile, bir hafta için dönemsel fazla üretken ikmal olarak varolan 80 sterlinden oluşmuş ise, bu durumda, yapımcının elindeki eksilmiş fazla üretken ikmal, bu 80 sterlin bakımından, pamuk toptancısının elindeki büyümüş bir meta-ikmale tekabül eder. Bu pamuk, toptancının ardiyesinde meta olarak ne kadar uzun süre kalırsa, yapımcının deposunda o kadar az süre üretken ikmal olarak yatar.

Buraya kadar, X Firmasında, dolaşım zamanının kısalmasının, X'in mallarını daha çabuk satmasından, bunlara ait parayı daha önce almasından, ya da, kredi sözkonusu olduğunda, daha kısa ödeme vadeleri verilmesinden ileri geldiğini varsaymıştık. Bu nedenle kısalma, metaların daha hızlı satışına, meta-sermayenin, para sermayeye daha çabuk dönüşmesine, M'—P, yani dolaşım sürecinin ilk evresinin daha erken gerçekleşmesine bağlanmıştı. Ama bu, ayrıca, ikinci evreden, P—M hareketinden de ileri gelebilir; yani, çalışma dönemindeki ya da kapitalist X'e döner sermayesinin üretken öğelerini sağlayan Y, Z, vb. sermayelerin dolaşım zamanındaki eşzamanlı bir değişmeden meydana gelir.

Örneğin, eğer pamuk, kömür, vb., eski taşıma yöntemleri ile, üretildikleri ya da depolandıkları yerden, kapitalist X'in üretim yerine, üç haftada taşınıyor ise, X'in üretken ikmalinin, yeni ikmaller gelene kadar en az üç hafta yetmesi gerekir. Pamuk ile kömür, taşındıkları sırada, üretim aracı olarak hizmet edemezler. Bunlar, o sırada, daha çok, ulaştırma sanayii ile bu sanayide kullanılan sermayenin iş konularıdır; ayrıca bunlar, kömür üreticisi ya da pamuk toptancısı için, dolaşım sürecindeki meta-sermayedir. Ulaştırmadaki gelişmelerin taşıma süresini iki haftaya indirdiğini kabul edelim. Bu durumda, üretken ikmal, üç haftalık ikmal olmaktan onbeş günlük ikmale çevrilebilir. Böylece bu amaç için ayrılan 80 sterlinlik ek sermaye ile, ücretlere ayrılan 20 sterlin serbest kalır, çünkü devredilen 600 sterlinlik sermaye bir hafta önce

geri döner.

Buna karşılık, eğer sözgelişi, hammadde sağlayan sermayenin çalışma dönemi kısaltılır (bunun örnekleri daha önceki bölümlerde verilmiştir) ve böylece, hammadde ikmalini daha az zamanda yenileme olanakları doğarsa, üretken ikmal azaltılabilir ve yenileme dönemleri arasındaki aralık kısaltılabilir.

Yok eğer, tersine, dolaşım zamanı ve böylece devir dönemi uzatılacak olursa, ek sermaye yatırımı gerekli hale gelir. Bunun, eğer ek sermayesi varsa, kapitalistin kendi cebinden çıkması gerekir. Ama o zaman bu, şu ya da bu biçimde, para-piyasasının bir kısmı olarak yatırılmış olacaktır. Bu biçimde varolabilmesi için de, eski biçiminden sıyrılması zorunludur. Örneğin, stoklar satılmak, fonlar çekilmek gerekir ve bu halde bile, para-piyasası dolaylı olarak etkilenmiş olur. Ya da kapitalist, bunu, borç almak durumunda kalır. Ek sermayenin ücretler için gerekli olan kısmına gelince, bunun normal koşullar altında daima para-sermaye biçiminde yatırılması gerekir ve bu amaçla kapitalist X, para-piyasası üzerinde, kendi payına düşen baskıyı yapar. Üretim maddelerine yapılacak yatırım için, bu, ancak, bunların karşılığını nakdî olarak ödemesi gerektiği zaman kaçınılmaz olur. Eğer bunları kredi ile alabilirse, para-piyasası üzerinde dolaysız bir etkisi olmaz, çünkü o zaman ek sermaye, ilk durumda olduğu gibi para-sermaye olarak değil, doğrudan üretken ikmal olarak yatırılır. Ama eğer krediyi açan, X'ten aldığı senedi doğrudan piyasaya sürerse, kırdırırsa, vb., bu, para-piyasası üzerinde bir başkası aracılığı ile dolaylı bir etki yapar. Bununla birlikte, eğer o bu senedi, örneğin henüz vadesi gelmeyen bir borcu karşılamak için kullanırsa, bu ek sermaye yatırımı, para-piyasasını, dolaylı ya da dolaysız etkilemez.

İkinci Durum. — *Diğer Bütün Koşullar Aynı Kalmak Üzere, Üretim Maddelerinin Fiyatındaki Değişme.*

900 sterlinlik toplam sermayenin, beşte-dördünün (720 sterlininin) üretim maddelerine ve beşte-birinin (180 sterlininin) ücretlere yatırıldığını varsaydık.

Eğer üretim maddeleri yarıya düşerse, 6 haftalık çalışma dönemini karşılamak üzere bunlar 480 sterlin yerine 240 sterlin, II numaralı ek sermaye için 240 sterlin yerine yalnız 120 sterlin gerek-

tirecektir. Sermaye I, böylece, 600 sterlinden, 240 *artı* 120, yani 360 sterline ve sermaye II, 300 sterlinden, 120 *artı* 60, yani 180 sterline indirilmiş olacaktır. Demek oluyor ki, 900 sterlinlik toplam sermaye de, 360 *artı* 180, yani 540 sterline inecektir. Bu nedenle de, 360 sterlin serbest kalacaktır.

Bu süreç-dışı bırakılan ve şimdi işsiz kalan sermaye, ya da para-piyasasında iş arayan bu para-sermaye, başlangıçta, para-sermaye olarak yatırılmış bulunan 900 sterlinlik sermayenin bir kısmından başka bir şey değildir; dönemsel olarak tekrar çevrildiği üretim maddelerinin fiyatlarındaki bir düşüş nedeniyle, işin hacmi genişletilmeyip aynı boyutlarda yürütüldüğü için şimdi fazlalık halini alan kısımdır. Eğer fiyatlardaki bu düşüş, rasgele durumlardan ileri gelmeyip (çok zengin bir hasat, aşırı ikmal, vb.) hammaddeleri sağlayan üretim kollarında üretken güçteki bir artıştan ileri gelmiş ise, bu para-sermaye, para-piyasasına, genellikle para-sermaye biçiminde bulunan sermayeye mutlak bir ek olacaktır, çünkü, artık o, yatırılmış bulunan sermayenin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmemektedir.

Üçüncü Durum. — *Ürünün Kendi Piyasa Fiyatında Bir Değişme.* Fiyatlardaki bir düşme halinde, sermayenin bir kısmı kaybedilmiştir, ve bunun yeni bir para-sermaye yatırımı ile karşılanması gereklidir. Satıcının bu kaybı, alıcının bir kazancı olabilir. Eğer ürünün pazar fiyatı, sırf raslantıya bağlı bir dalgalanma nedeniyle düşmüş ve sonradan tekrar normal düzeyine yükselmiş ise, doğrudandır. Eğer fiyatlardaki değişiklik, eski ürüne yansıyan bir değişme sonucu ise ve eğer bu ürün, bir üretim öğesi olarak tekrar başka bir üretim alanına geçerse ve *pro tanto* bir sermaye serbest kalırsa, dolaylıdır. Her iki durumda da, X'in kaybettiği ve yerinin doldurulması için, para-piyasası üzerinde baskı yaptığı sermayeyi, ona, iş arkadaşları yeni ek sermaye olarak sağlayabilirler. Bu durumda olup biten her şey bir transferdir.

Eğer tersine, ürünün fiyatı yükselirse, sermayenin henüz yatırılmamış bir kısmı dolaşımdan alınır. Bu, üretim sürecine yatırılan sermayenin organik bir parçası olmayıp, üretim genişletilmediği takdirde, süreç-dışı bırakılan para sermayeyi teşkil eder. Üretim öğelerinin fiyatlarının, meta-sermaye olarak piyasaya götürülmeden önce belli olduğunu varsaydığımıza göre, gerçek bir

değer değişikliği, geriye doğru hareket ederek, diyelim, hammad delerin fiyatında bir yükselmeye yolaçacağı için, fiyatlarda bir yükselmeye neden olabilirdi. Bu durumda, kapitalist X, meta-sermaye olarak dolaşan ürünü ile mevcut üretken ikmali üzerinden bir kazanç sağlayabilirdi. Bu kazanç ona ek bir sermaye sağlar ve bu da, şimdi, yeni ve daha yüksek fiyatlı üretim öğeleri ile işine devam etmesi için gerekli olabilirdi.

Ya da, fiyatlardaki yükseliş sadece geçici olabilir. O zaman, kapitalist X'in, ek sermaye olarak duyacağı gereksinme, X'in ürünü, öteki iş kolları için üretim öğesi teşkil etmesi ölçüsünde, öteki taraf için serbest kalan sermaye halini alır. Birinin kaybettiğini diğeri kazanmıştır.

ONALTINCI BÖLÜM

DEĞİŞEN SERMAYENİN DEVRİ

I. YILLIK ARTI-DEĞER ORANI

2.500 sterlinlik bir döner sermayenin, beşte-dördünün, 2.000 sterlininin değişmeyen sermaye (üretim malzemeleri), beşte-birinin, 500 sterlininin ise, ücretlere yatırılmış değişen sermaye olduğunu varsayalım.

Devir dönemi 5 hafta olsun: çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım dönemi 1 hafta. Bu durumda, sermaye I, 2.000 sterlin olup, 1.600 sterlinlik değişmeyen sermaye ile 400 sterlinlik değişen sermayeden oluşmuştur; sermaye II, 500 sterlindir, 400 sterlini değişmeyen, 100 sterlini değişen sermayedir. Her çalışma haftasında 500 sterlinlik bir sermaye yatırılmaktadır. Elli haftalık bir yılda, 50 *kere* 500, yani 25.000 sterlinlik bir yıllık ürün üretilmektedir. Çalışma döneminde sürekli olarak kullanılan 2.000 sterlinlik sermaye I, böylece 12½ kez devretmektedir. 12½ *kere* 2.000, 25.000 ster-

lin eder. Bu 25.000 sterlinin beşte-dördü, ya da 20.000 sterlini üretim araçlarına yatırılmış değişmeyen sermaye, ve beşte-biri, ya da 5.000 sterlini ücretlere yatırılmış değişen sermayedir. 2.500 sterlinlik toplam sermaye, böylece, $\frac{25.000}{2.500}$, ya da 10 kez devretmektedir.

Üretimde harcanan değişen döner sermaye, ancak, kendi değerinin içerisinde yeniden üretilmekte olduğu ürün satıldığı, bir kez daha işgücü ödemesine yatırılmak üzere meta-sermayeden para-sermayeye çevrildiği ölçüde, dolaşım süreci içerisinde yeniden hizmet edebilir. Ama aynı şey, üretime yatırılmış bulunan ve değeri, üründe, kendi değerinin bir kısmı olarak yeniden ortaya çıkan, değişmeyen döner sermaye (üretim malzemeleri) için de doğrudur. Bu iki kısımda —döner sermayenin değişen ve değişmeyen kısmında— ortak olan ve bunları sabit sermayeden ayırdeden şey, bunlardan ürüne aktarılan değerin, meta-sermaye tarafından dolaştırılması, yani ürünün meta olarak dolaşımı değildir Ürünün değerinin bir kısmı, ve böylece, meta olarak dolaşan ürünün, meta-sermayenin değerinin bir kısmı, daima, sabit sermayenin aşınan ve yıpranan kısmını, yani üretim süreci sırasında sabit sermayenin ürüne aktardığı değer kısmını içerir. Gerçek fark şudur: Sabit sermaye, üretim sürecinde, döner sermayenin (değişmeyen döner sermaye *artı* değişen döner sermayeye eşit) daha uzun ya da daha kısa bir devir dönemleri çevrimi boyunca kendi eski kullanım-biçiminde işlev yapmaya devam eder, oysa her tek devir, üretim alanından —meta-sermaye biçiminde— dolaşım alanına geçen tüm döner sermayenin yerine konulması koşuluna bağlıdır. Değişmeyen döner sermaye ile değişen döner sermayede, dolaşımın ilk aşaması, M'—P', ortaktır. İkinci evrede bunlar ayrılırlar. Metaın tekrar çevrildiği para, kısmen bir üretken ikmale (değişmeyen döner sermayeye) dönüştürülür. Kendisini oluşturan kısımların farklı satın alınma vadelerine bağlı olarak paranın bir kısmı hemen, diğer bir kısmı daha sonra paradan üretim malzemelerine çevrilmek durumundadır, ama sonuçta tümüyle bu şekilde tüketilir. Metaın satışı ile gerçekleşen paranın diğer bir kısmı, üretim sürecine katılmış bulunan işgücünün ödenmesinde yavaş yavaş harcanmak üzere para-ikmal biçiminde alıkonur. Bu kısım,

değişen döner sermayeyi oluşturur. Ne var ki, her iki kısmın bütünüyle yerine konması, daima, sermayenin devrinden, ürüne çevrilmesinden, üründen metaya, metadan paraya çevrilmesinden kaynaklanır. Bundan önceki bölümde, değişmeyen ve değişen döner sermayenin devrinin, sabit sermaye hiç dikkate alınmaksızın birarada ve ayrı ayrı ele alınmasının nedeni işte budur.

Şimdi ele alacağımız sorunda bir adım daha atacağız ve döner sermayenin değişen kısmını, sanki döner sermayeyi tek başına oluşturuyormuş gibi ilerleyeceğiz. Bir başka deyişle, onunla birlikte devreden değişmeyen döner sermayeyi inceleme-dışı bırakacağız.

2.500 sterlinlik bir sermaye yatırılmıştır ve yıllık ürünün değeri 25.000 sterlindir. Ama döner sermayenin değişen kısmı 500 sterlindir; bu nedenle, 25.000 sterlinin içerdiği değişen sermaye, 25.000 *bölü* 5, yani 5.000 sterlindir. Bu 5.000 sterlini 500 sterline bölecek olursak, tıpkı 2.500 sterlinlik toplam sermayede olduğu gibi, devir sayısının 10 olduğunu görürüz.

Sadece artı-değer üretiminin sözkonusu olduğu burada, bu ortalama hesabı yapmak tamamen doğrudur; bu hesaba göre, yıllık ürünün değeri, bu sermayenin sürekli olarak bir tek çalışma döneminde kullanılan kısmının değerine değil, yatırılan sermayenin değerine bölünmektedir (yani ele aldığımız durumda, 400'e değil 500'e; sermaye I'e değil, sermaye I *artı* sermaye II'ye bölünmektedir). Bir başka görüş açısından, daha sonra göreceğiz ki, bu ortalama hesabın genellikle tam doğru olmaması gibi, bu hesap da tam olarak doğru değildir. Yani bu hesap şekli, kapitalistin pratik amaçlarına uygun düşmektedir, ama devrin bütün gerçek durumlarını tam ve gereği gibi ifade etmemektedir.

Biz, şimdiye değin, meta-sermaye değerin bir kısmını, yani meta-sermayenin içerdiği ve üretim süreci sırasında üretilen ve ürüne katılan artı-değeri görmezlikten gelmiş bulunuyoruz. Şimdi dikkatimizi bu yöne çevirmemiz gerekiyor.

Haftalık olarak yatırılan 100 sterlinlik değişen sermayenin, %100'lük, yani 100 sterlinlik artı-değer ürettiğini kabul edersek, 5 haftalık bir devir dönemi için yatırılan 500 sterlinlik değişen sermaye, 500 sterlinlik artı-değer üretir, yani işgününün yarısı artı-emekten oluşur.

500 sterlinlik değişen sermaye, 500 sterlinlik bir artı-değer üretirse, 5.000 sterlin, on *kere* 500 sterlin, yani 5.000 sterlin artı-değer üretir. Ama, yatırılan değişen sermaye 500 sterlini bulmaktadır. Bir yıl boyunca üretilen toplam artı-değerin, yatırılmış değişen sermayenin toplam değerine olan oranına, biz, yıllık artı-değer oranı diyoruz. Ele aldığımız durumda, bu oran 5.000'in 500'e oranı, yani %1.000'dir. Bu oranı daha yakından inceleyecek olursak, bunun, yatırılmış değişen sermaye tarafından bir devir dönemi boyunca üretilen artı-değer oranının, değişen sermayenin devir sayısı ile çarpımına eşit olduğunu görürüz (bu devir sayısı, tüm döner sermayenin devir sayısı ile çakışmaktadır).

İncelemekte olduğumuz durumda, bir devir dönemi için yatırılmış değişen sermaye 500 sterlindir. Bu süre içerisinde üretilen artı-değer de gene 500 sterlindir. Bir devir dönemi için artı-değer oranı bu nedenle $\frac{500_a}{500_d}$ yani %100'dür. Bu %100, bir yıllık devir sayısıyla, 10'la çarpıldığında, $\frac{5.000_a}{500_d}$ yani %1.000 eder.

Bu, yıllık artı-değer oranıdır. Belirli bir devir dönemi süresince elde edilen artı-değer miktarına gelince, bu, bu sürede yatırılmış değişen sermayenin değerinin, yani elimizdeki örnekte 500 sterlinin, artı-değer oranı ile, bu örnekle 500 ile $\frac{100}{100}$'ün çarpımına, yani 500 *kere* 1'e, yani 500 sterline eşittir. Eğer yatırılmış değişen sermaye 1.500 sterlin olsaydı, aynı artı-değer oranı ile, artı-değer miktarı, 1.500 *kere* $\frac{100}{100}$, yani 1.500 sterlin olurdu.

Yılda on devir yapan, 5.000 sterlinlik artı-değer üreten ve bu nedenle de yıllık artı-değer oranı %1.000 olan, 500 sterlinlik değişen sermayeye, biz, sermaye A diyeceğiz.

Şimdi de, 5.000 sterlinlik diğer bir değişen sermaye B'nin bütün bir yıl için (yani burada 50 hafta için) yatırıldığını ve böylece yılda yalnızca bir kez devrettiğini varsayalım. Ayrıca, yılın sonunda, ürünün tamamlandığı aynı gün bedelinin ödendiğini, böylece çevrildiği para-sermayenin aynı gün geri döndüğünü kabul edelim. Bu durumda dolaşım dönemi sıfır olup, devir dönemi, çalışma dönemine, yani bir yıla eşittir. Bundan önceki durumda olduğu gibi,

iş sürecinde, her hafta 100 sterlinlik, yani 50 haftada 5.000 sterlinlik bir değişen sermaye bulunacaktır. Artı-değer oranı aynı, yani %100 olsun, yani aynı uzunluktaki işgününün yarısı, artı-emekten oluşsun. Eğer 5 haftayı gözönüne alırsak, yatırılmış değişen sermaye 500 sterlin, artı-değer oranı %100 ve bu nedenle de 5 haftada üretilen artı-değer miktarı 500 sterlindir. Sömürülen işgücü miktarı ile, sömürülme yoğunluğunun, burada, sermaye A'dakiyle aynı olduğu kabul edilmiştir.

100 sterlinlik yatırılmış değişen sermaye, her hafta, 100 sterlinlik bir artı-değer üretmekte, dolayısıyla 50 haftada, 50×100=5.000 sterlinlik yatırılmış sermaye, 5.000 sterlinlik bir artı-değer üretmektedir. Yıllık olarak üretilen artı-değer miktarı, daha önceki durumdaki gibi 5.000 sterlindir, ama yıllık artı-değer oranı tamamen farklıdır. Bu, bir yılda üretilen artı-değerin, yatırılmış değişen sermayeye bölünmesine eşittir: $\frac{5.000_a}{5.000_d}$, yani %100'dür, oysa sermaye A durumunda bu, %1.000'di.

Hem sermaye A, hem de sermaye B durumunda, haftada 100 sterlinlik değişen sermaye yatırmıştık. Kendini genişletme derecesi, ya da artı-değer oranı da aynıdır, yani %100'dür, ve değişen sermayenin büyüklüğü de aynıdır, yani 100 sterlindir. Aynı miktarda işgücü sömürülmekte, her iki durumda da sömürü hacmi ve derecesi eşit olmakta, işgünleri aynı olup, zorunlu emeğe ve artı-emeğe eşit bir biçimde bölünmektedir. Yıl boyunca kullanılan değişen sermaye miktarı her iki halde de 5.000 sterlindir; bu, aynı miktarda emeği harekete geçirmekte ve bu eşit iki sermaye tarafından harekete getirilen işgücünden aynı miktarda artı-değer, 5.000 sterlin, elde etmektedir. Ne var ki, sermaye A ve B'nin yıllık artı-değer oranlarında %900'lük bir fark vardır.

Bu görüngü, her durumda, artı-değer oranının, yalnız, değişen sermaye tarafından harekete geçirilen işgücünün sömürülme miktarı ile yoğunluğuna bağlı olmayıp, aynı zamanda, dolaşım sürecinden doğan açıklanması olanaksız etkilere de bağlı bulunduğu izlenimini yaratmaktadır. Ve gerçekten de bu böyle yorumlanmış ve —bu yalın biçiminde olmasa bile hiç değilse daha karmaşık ve gizli biçimi (yıllık kâr oranı) ile— yirmilerin başından beri rikardocu okulun tamamıyla kökünü kazımıştır.

Sermaye A ve B'yi, yalnız görünüşte değil, fiilen de tamamen aynı koşullar içine koyar koymaz bu görüngünün garipliği derhal yokolmaktadır. Bu eşit koşullar, ancak, değişen sermaye B, bütünüyle, sermaye A gibi aynı zaman döneminde işgücüne yapılan ödeme için harcandığında varolur.

Bu durumda 5.000 sterlinlik sermaye B, 5 hafta için yatırılıyor ve haftada 1.000 sterlinlik yatırım yılda 50.000 sterlin ediyor. Artı-değer de, aynı şekilde, varsayımlarımıza göre, 50.000 sterlindir. Devreden 50.000 sterlinlik sermaye, 5.000 sterlinlik yatırılmış sermayeye bölünürse, devir sayısı 10 olur. Artı-değer oranı, $\frac{5.000_a}{5.000_d}$ yani %100, devir sayısıyla yani 10 ile çarpıldığında yıllık artı-değer oranı $\frac{50.000_a}{5.000_d}$ yani $\frac{10}{1}$, ya da %1.000 olur. Şimdi, A ve B için yıllık artı-değer oranı aynıdır, yani %1.000'dir, ama artı-değer miktarları B için 50.000 sterlin, A için 5.000 sterlindir. Bu durumda, üretilen artı-değer miktarlarının birbirine oranı, yatırılan sermaye A ve B'nin birbirine olan oranı gibidir, yani 5.000 : 500 = 10 : 1'-dir. Ama sermaye B, aynı süre içerisinde, sermaye A'nın harekete geçirdiği işgücünün on katını harekete geçirir.

Ancak fiilen iş sürecinde kullanılan sermaye artı-değer üretir ve buna, artı-değer ile ilgili bütün yasalar ve bu arada, belli bir artı-değer oranında, artı-değer miktarının değişen sermayenin nispî büyüklüğü ile belirlendiğini ifade eden yasa da bu sermayeye uygulanır.*

İş sürecinin kendisi zamanla ölçülür. Eğer işgününün uzunluğu belli ise (yıllık artı-değer oranındaki farkı açığa çıkarmak için, A ve B ile ilgili bütün koşulların eşit olduğunu varsaydığımız burada olduğu gibi) iş haftası, belli sayıda işgünlerinden oluşur. Ya da, herhangi bir çalışma dönemini, örneğin 5 haftalık bu çalışma dönemini, eğer işgünü 10 saat ve iş haftası 6 gün kabul edilecek olursa, 300 saatlik tek bir işgünü olarak ele alabiliriz. Bu sayıyı, bir de, her gün aynı iş sürecinde birlikte ve aynı zamanda çalışan işçilerin sayısı ile çarpmamız gerekir. Eğer bu sayı 10 olarak alınırsa, bir haftada, 60 *kere* 10, yani 600 saat bulunacak ve

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Onbirinci Bölüm. —*Ed.*

5 haftalık bir çalışma dönemi ise 600 *kere* 5, yani 3.000 saat edecektir. Artı-değer oranı ile işgünü uzunluğu aynı olduğundan, eğer eşit miktarlarda işgücü (işçi sayısı ile çarpılmış aynı fiyata sahip bir işgücü) aynı zamanda harekete geçirilecek olursa, eşit büyüklükte değişen sermayeler kullanılmış olur.

Şimdi başlangıçtaki örneklerimize dönelim. Hem A ve hem de B durumunda, haftalık 100 sterlinlik eşit değişen sermayeler, bütün yıl boyunca her hafta yatırılmaktadır. İş sürecinde fiilen işlev yapan yatırılmış değişen sermayeler bu nedenle eşittir, ama yatırılmış değişen sermayeler hiç de eşit değildir. A durumunda, her 5 hafta için 500 sterlin yatırılmaktadır ve her hafta bunun 100 sterlini kullanılmaktadır. B durumunda, ilk 5 hafta için 5.000 sterlin yatırılması gerekir ve bunun ancak 100 sterlini her hafta, yani 5 haftada 500 sterlini, ya da yatırılmış sermayenin onda-biri kullanılmaktadır. İkinci 5 haftalık dönemde 4.500 sterlin yatırılması gerekir, ama bunun yalnız 500 sterlini kullanılır, vb.. Belirli bir zaman dönemi için yatırılmış değişen sermaye ancak, iş sürecinin dahil olduğu zaman kesimine gerçekten adım attığı, iş sürecinde gerçekten işlev yaptığı ölçüde kullanılan, dolayısıyla fiilen işlev yapan ve etkin olan değişen sermayeye çevrilir. Bir kısmının daha sonra kullanılmak üzere yatırıldığı aradaki zamanlarda bu kısım, iş süreci için pratik olarak mevcut değildir ve bu yüzden de değer ya da artı-değer oluşumunda herhangi bir etkisi yoktur. Örneğin 500 sterlinlik sermaye A'yı alalım. Bu sermaye 5 hafta için yatırılmıştır, ama her hafta peşpeşe iş sürecine yalnız 100 sterlin girer. Birinci haftada bu sermayenin beşte-biri kullanılır; stok halinde bulunmasına karşın beşte-dördü kullanılmadan ve bu nedenle de gelecek 4 haftadaki iş süreçleri için yatırılmış bulunmaktadır.

Yatırılan değişen sermaye ile kullanılan değişen sermaye arasındaki bağıntıyı farklılaştıran koşullar, artı-değer üretimini —artı-değer oranı belli olduğuna göre—, ancak, bu koşullar, belli bir zaman dönemi içerisinde, diyelim bir hafta, 5 hafta, vb. içerisinde, gerçekten kullanılabilecek değişen sermaye miktarını farklılaştırdıkları ölçüde ve ancak bu olgu nedeniyle etkiler. Yatırılmış değişen sermaye, değişen sermaye olarak, ancak, kullanılmadan yatırılmış bulunduğu, stok halinde kaldığı süre içinde değil, fiilen kulla-

nıldığı ölçüde ve sürede işlev yapar. Ne var ki, yatırılmış değişen sermaye ile kullanılan değişen sermaye arasındaki bağıntıyı farklılaştıran bütün koşullar, (ya çalışma dönemindeki, ya dolaşım dönemindeki, ya da her ikisindeki fark ile belirlenen) devir dönemlerindeki farka indirgenir. Artı-değer üretimi yasası, eğer artı-değer oranı aynı ise, işlev yapan eşit miktardaki değişen sermayelerin, eşit miktarlarda artı-değer ürettiklerini ifade eder. Bu durumda, eğer sermaye A ve B tarafından, eşit zaman dönemlerinde, eşit artı-değer oranları ile, eşit miktarlarda değişen sermaye kullanılıyorsa, bunların, belirli bir zaman dönemi için kullanılan bu değişen sermayenin, aynı süre için yatırılan değişen sermayeye oranı ne kadar farklı olursa olsun, ve bu yüzden de, üretilen artı-değer miktarlarının kullanılan değil genellikle yatırılmış bulunan değişen sermayeye oranı ne kadar farklı olursa olsun, eşit zaman dönemlerinde, eşit miktarlarda artı-değer üretmeleri gerekir. Bu orandaki farklılık, ortaya konmuş bulunan artı-değer üretimi yasaları ile çelişmek şöyle dursun, bu yasaları doğrular ve bu yasaların kaçınılmaz sonuçlarından birisidir.

Sermaye B'nin ilk 5 haftalık üretken dönemini gözden geçirelim. Beşinci haftanın sonunda 500 sterlin kullanılmış ve tüketilmiştir. Ürünün değeri 1.000 sterlindir, ve dolayısıyla $\frac{500_a}{500_d}$ = %100'dür. Tıpkı sermaye A'da olduğu gibi. Sermaye A'da, artı-değerin yatırılan sermaye ile birlikte gerçekleşmesine karşın, sermaye B'de, durumun böyle olmaması olgusu, sorunun yalnızca artı-değer üretimi, ve bu artı-değerin kendi üretimi sırasında yatırılmış bulunan değişen sermayeye oranı olduğu bu noktada bizi ilgilendirmiyor. Ama tersine, sermaye B'de, artı-değer oranını, yatırılan 5.000 sterlinlik sermayenin kullanılan ve dolayısıyla artı-değer üretimi sırasında tüketilen kısmı ile değil de, yatırılmış bu toplam sermayenin kendisi ile olan oranını hesaplarsak, bunun $\frac{500_a}{5.000_d}$ yani $\frac{1}{10}$, yani %10 olduğunu görürüz.

Demek ki, bu oran sermaye B için %10, sermaye A için %100, yani B'nin on katı oluyor. Karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek arasında eşit bir şekilde bölünmüş bulunan eşit miktarda emeği ha-

rekete geçirmiş olan eşit sermayelerin artı-değer oranlarındaki bu farkın, artı-değer üretimi yasalarına aykırı olduğu söylenecek olursa yanıtı çok basittir ve fiilî ilişkilere bir göz atmakla hemen verilebilir: Sermaye A'da, fiilî artı-değer oranı, yani 500 sterlinlik bir değişen sermaye tarafından 5 haftada üretilen artı-değerin, bu 500 sterlinlik değişen sermaye ile olan ilişkisi belirtilmiştir. Sermaye B'de ise buna karşılık, yapılan hesap biçiminin, artı-değer üretimi ile, ya da bu üretime tekabül eden artı-değer oranının belirlenmesi ile hiç bir ilişkisi yoktur. Çünkü, 500 sterlinlik bir değişen sermaye tarafından üretilen 500 sterlinlik artı-değer, kendi üretimi sırasında yatırılmış bulunan 500 sterlinlik değişen sermaye ile ilişkili olarak değil, onda-dokuzu, yani 4.500 sterlini, bu 500 sterlinlik artı-değerin üretimi ile hiç bir ilişkisi bulunmayıp, tersine, gelecekteki 45 hafta boyunca yavaş yavaş işlev yapmak üzere ayrıldığı için, şimdi ele alınmış bulunan ilk 5 haftalık üretim bakımından varlığı dahi sözkonusu olamayan 5.000 sterlinlik bir sermaye yönünden hesaplanmıştır. Demek oluyor ki, bu durumda, A ve B'nin artı-değer oranlarındaki fark, hiç bir sorun yaratmamaktadır.

Şimdi de, sermaye A ve B için yıllık artı-değer oranlarını karşılaştıralım. Bu, sermaye B için $\frac{5.000_a}{5.000_d}$ = %100'dür; sermaye A için $\frac{5.000_a}{500_d}$ = %1.000'dir. Ama, artı-değer oranlarının birbirlerine olan oranı eskisi gibi aynıdır. O zaman şöyleydi:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin Artı-Değer Oranı}}{\text{Sermaye A'nın Artı-Değer Oranı}} = \frac{\%10}{\%100}$$

Şimdi ise şöyle:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin Yıllık Artı-Değer Oranı}}{\text{Sermaye A'nın Yıllık Artı-Değer Oranı}} = \frac{\%100}{\%1.000}$$

Ama, %10 : %100 = %100 : % 1.000, böylece oran aynıdır.

Ama şimdi sorun değişmiştir. Sermaye B'nin yıllık oranı, $\frac{5.000_a}{5.000_d}$ = %100, bizim bildiğimiz üretim yasalarından, ve bu üretime tekabül eden artı-değer oranından, en ufak bir sapma —hatta sapma belirtisi bile— göstermiyor. Yıl boyunca 5.000_d yatırıl-

mış, üretken şekilde tüketilmiş ve bu 5.000_a üretmiştir. Bu nedenle artı-değer oranı yukarıdaki $\frac{5.000_a}{5.000_d}$ = %100 kesrine eşittir. Yıllık oran, fillî artı-değer oranına uymaktadır. Bu nedenle bu durumda, açıklanması gerekli bir anormallik gösteren, sermaye B değil sermaye A'dır.

Buradaki artı-değer oranı $\frac{5.000_a}{500_d}$ = %1.000'dir. Birinci durumda, 5 haftanın ürünü 500_a onda-dokuzu üretimde kullanılmayan 5.000 sterlinlik bir sermaye için hesaplandığı halde, şimdi, 500_d için, yani 5.000_a'nın üretiminde fiilen kullanılan değişen sermayenin ancak onda-biri için 5.000_a hesaplamış oluyoruz; çünkü, 5.000_a, bir tek beş haftalık dönemde tüketilen 500 sterlinlik bir sermayenin değil, 50 hafta boyunca üretken bir şekilde tüketilen 5.000 sterlinlik bir değişen sermayenin ürünüdür. İlk durumda, 5 haftada üretilen artı-değer, 50 hafta için yatırılan ve bu 5 haftada tüketilenin on katı olan bir sermaye için hesaplanmıştır. Şimdi ise, 50 haftada üretilen artı-değer, 5 hafta için yatırılan ve 50 haftada tüketilenden on defa küçük olan bir sermaye için hesaplanıyor.

500 sterlinlik sermaye A, hiç bir zaman 5 haftalık bir süreden daha fazla yatırılmamıştır. Bu zamanın sonunda geri döner ve bir yıl boyunca on devir yaparak aynı süreci on defa yenileyebilir. Bundan iki sonuç çıkar:

Birincisi: A durumunda yatırılan sermaye, sermayenin, bir haftalık üretken süreçte devamlı kullanılan kısmından ancak beş defa daha büyüktür. Buna karşılık, 50 haftada ancak bir devir yapan ve bu yüzden de 50 hafta için yatırılması gereken sermaye B, bir hafta için devamlı kullanılabilecek kendi kısımlarından elli defa büyüktür. Devir, bu nedenle, yıl içerisinde üretim süreci için yatırılan sermaye ile, belli bir üretim dönemi, diyelim bir hafta için devamlı kullanılabilir sermaye arasındaki bağıntıyı değiştirmektedir. Öyleyse burada, 5 haftanın artı-değeri, bu 5 hafta boyunca kullanılan sermaye için değil, 50 hafta için kullanılan, on defa daha büyük bir sermaye için hesaplandığı birinci durumla karşı karşıyayız.

İkincisi: sermaye A'nın 5 haftalık devir dönemi yılın ancak onda-birini kapsamakta ve böylece bir yıl, 500 sterlinlik sermaye

A'nın ardarda yeniden yatırıldığı böyle on devir dönemini içermektedir. Burada, kullanılan sermaye, 5 hafta için yatırılmış sermayenin, yıllık devir dönemi sayısı ile çarpımına eşittir. Yıl boyunca kullanılan sermaye, 500 *kere* 10, yani 5.000 sterlindir. Yıl boyunca yatırılan sermaye $\frac{5.000}{10}$, yani 500 sterlindir.

Gerçekten de, bu 500 sterlin daima yeniden kullanılmakla birlikte, her 5 haftada yatırılan miktar, hiç bir zaman bu aynı 500 sterlini geçmez. Buna karşılık, sermaye B'de, 5 hafta boyunca yalnız 500 sterlin kullanılıyor ve bu 500 sterlin bu 5 hafta için yatırılmış oluyor. Ama, bu durumda devir dönemi 50 hafta olduğuna göre, bir yılda kullanılan sermaye, her 5 hafta için yatırılan sermayeye değil, 50 hafta için yatırılan sermayeye eşittir. Yılda üretilen artı-değer miktarı, artı-değer oranı belli olduğuna göre, yıl boyunca yatırılan sermaye ile değil, yıl boyunca kullanılan sermaye ile orantılıdır. Bu nedenle, yılda bir devir yapan 5.000 sterlinlik bu sermaye için, bu miktar, yılda on kez devreden 500 sterlinlik sermayeninkinden daha büyük değildir. Ve böyle olmasının tek nedeni, yılda bir devir yapan sermayenin, yılda on kez devir yapan sermayeden on kez daha büyük olmasıdır.

Bir yıl boyunca devreden değişen sermaye —dolayısıyla, yıllık ürünün ya da yıllık harcamanın bu kısma eşit olan kısmı— o yıl boyunca fiilen kullanılan, üretken şekilde tüketilen değişen sermayedir. Buradan şu sonuç çıkar ki, eğer bir yılda devreden değişen sermaye A ile gene bir yılda devreden değişen sermaye B eşit ise ve kendini genişletme eşit koşullar altında kullanılıyorsa, ve böylece artı-değer oranı her ikisi için de aynı ise, o zaman, bir yılda üretilen artı-değer miktarının da, aynı şekilde, her ikisi için aynı olması gerekir. Böylece, bir yıl için hesaplanan artı-değer oranının da aynı olması gerekir, çünkü, bu oran $\frac{\text{yılda üretilen artı-değer miktarı}}{\text{yılda devreden değişen sermaye}}$ ile ifade edildiği kadarıyla, kullanılan sermaye miktarları aynıdır. Ya da genel bir ifadeyle: Devreden değişen sermayelerin nispî büyüklüğü ne olursa olsun, bunların yılda ürettikleri artı-değerin oranı, bu sermayelerin ortalama dönemlerdeki (diyelim, bir haftadaki ya da bir gündeki) artı-değer oranı ile belirlenir.

Artı-değer üretimi ile, artı-değer oranının belirlenmesi yasalarının tek sonucu budur.

Şimdi, (daha önce de dediğimiz gibi, yalnız değişen sermayeyi dikkate alarak) $\frac{\text{yılda devreden sermaye}}{\text{yatırılan sermaye}}$ oranı ile neyin ifade edildiğini görelim. Bu bölme, bir yılda yatırılan sermayenin yaptığı devir sayısını gösterir.

Sermaye A durumunda:

$$\frac{\text{Yılda devreden 5.000 sterlinlik sermaye}}{\text{Yatırılan 500 sterlinlik sermaye}}$$

Sermaye B durumunda:

$$\frac{\text{Yılda devreden 5.000 sterlinlik sermaye}}{\text{Yatırılan 5.000 sterlinlik sermaye}}$$

Her iki orantıda da, pay, yatırılan sermayenin, devir *sayısı* ile çarpımını ifade ediyor; sermaye A'da, 500 *kere* 10; sermaye B'de, 5.000 *kere* 1. Ya da bu, bir yıl için hesaplanan devir *zamanının* tersiyle de çarpılabilir. A için devir zamanı bir yılın $^1/_{10}$'udur; ters çevrilen devir zamanı $^{10}/_1$ yıldır; dolayısıyla 500 *kere* $^{10}/_1$, yani 5.000'dir. Sermaye B'de 5.000 *kere* $^1/_1$, yani 5.000'dir. Payda, devredilen sermayenin, ters çevrilmiş devir *sayısı* ile çarpımını ifade eder; sermaye A'da 5.000 *kere* $^1/_{10}$; sermaye B'de 5.000 *kere* $^1/_1$.

Bir yılda devreden iki değişen sermayenin harekete geçirdiği emeğin herbirinin miktarı (ödenen ve ödenmeyen emeğin toplamı) bu durumda eşittir, çünkü, devreden sermayelerin kendileri eşit olduğu gibi, bunların kendini genişletme oranları da aynı şekilde eşittir.

Bir yılda devreden değişen sermayenin, yatırılan değişen sermayeye oranı, 1) yatırılacak sermayenin, belirli bir çalışma döneminde kullanılan değişen sermayeye oranını belirtir. Eğer devir sayısı, A durumunda olduğu gibi 10 ve bir yılda da 50 hafta olduğu kabul edilirse, o zaman, devir dönemi 5 hafta olur. Bu 5 hafta için değişen sermaye yatırılması gerekir ve 5 hafta için yatırılacak bu sermaye, bir haftada kullanılan değişen sermayenin 5 katı olmalıdır. Yani bir hafta boyunca, yatırılan sermayenin (örneğimizde 500 sterlinin) ancak beşte-biri kullanılabilir. Buna karşılık, devir sayısının $^1/_1$ olduğu sermaye B'de, devir zamanı 1 yıl, yani 50 haftadır. Yatırılan sermayenin, bir haftada kullanılan sermayeye oranı bu nedenle 50 : 1'dir. Eğer durum B için de A gibi olsaydı, B'nin haf-

tada 100 sterlin yerine 1.000 sterlin yatırması gerekirdi. 2) Bundan şu sonuç çıkar ki, aynı miktarda değişen sermayeyi, ve dolayısıyla, —artı-değer oranı belli olduğuna göre— aynı miktarda emeği (ödenen ve ödenmeyen) harekete geçirmek ve böylece yıl içerisinde aynı miktarda artı-değer üretmek için B, A'nın on katı sermaye (5.000 sterlin) kullanmıştır. Gerçek artı-değer oranı, belirli bir dönem esnasında kullanılan değişen sermayenin, aynı zaman içerisinde üretilen artı-değere olan oranından; ya da bu sürede kullanılan değişen sermaye tarafından harekete geçirilen ödenmemiş emek miktarına olan oranından başka bir şey değildir. Bunun, değişen sermayenin, kullanılmadan yatırılmış olduğu süredeki kısmı ile hiç bir ilişkisi yoktur. Dolayısıyla, bunun gene, sermayenin, belirli bir zaman döneminde yatırılan kısmının, aynı zaman döneminde kullanılan kısmına olan oranıyla da —bu, farklı sermayeler için, devir dönemi tarafından değişikliğe uğratılan ve farklılaştırılan bir orandır— hiç bir ilişkisi yoktur.

Bu anlatılanlardan daha çok şu sonuç çıkar ki, yıllık artı-değer oranı ancak bir tek durumda, emeğin sömürülme derecesini ifade eden gerçek artı-değer oranı ile çakışır; yani yatırılan sermayenin yılda ancak bir kez devrettiği ve böylece yatırılan sermayenin, bir yıl boyunca devreden sermayeye eşit olduğu, ve bu nedenle, o yıl boyunca üretilen artı-değer miktarının bu üretimde o yıl içerisinde kullanılan sermayeye olan oranının, yıl içerisinde üretilen artı-değer miktarının yıl boyunca yatırılan sermayeye olan oranıyla çakıştığı ve özdeş olduğu durumda.

A) Yıllık artı-değer oranı,

$\frac{\text{yıl boyunca üretilen artı-değer miktarı}}{\text{yatırılan değişen sermaye}}$'ye eşittir. Ama, yıl boyunca üretilen artı-değer miktarı, gerçek artı-değer oranının, bunun üretiminde kullanılan değişen sermaye ile çarpımına eşittir. Yıllık artı-değer miktarının üretiminde kullanılan sermaye, yatırılan sermaye ile bu sermayenin devir sayısının —bu sayıya biz *n* diyeceğiz— çarpımına eşittir. Formül A, böylece şu hali alır:

B) Yıllık artı-değer oranı,

$\frac{\text{gerçek artı-değer oranı x yatırılan değişen sermaye x } n}{\text{yatırılan değişen sermaye}}$'ye eşittir.

Örneğin, sermaye B için $\frac{100 \text{ x } 5.000 \text{ x } 1}{5.000}$, yani %100.

Ancak, n'nin 1'e eşit olduğu, yani yatırılan değişen sermaye, yılda yalnız bir devir yaptığı ve böylece, kullanılan ya da yılda bir devir yapan sermayeye eşit olduğu zamandır ki, yıllık artı-değer oranı, gerçek artı-değer oranına eşittir.

Yıllık artı-değer oranına A′, gerçek artı-değer oranına a', yatırılan değişen sermayeye d, devir sayısına n diyelim. Buna göre,

$A' = \frac{a' d n}{d} = a' n$. Diğer bir deyişle, A′, a' n'ye eşittir ve ancak $n = 1$ olduğunda a''ye eşittir, yani A′ = a' *kere* 1, yani a''-dür.

Bundan şu sonuç da çıkar ki, yıllık artı-değer oranı, daima, a' n'ye, yani bir devir döneminde tüketilen değişen sermaye tarafından bu dönemde üretilen gerçek artı-değer oranının, bu değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısı ile çarpımına, ya da (aynı şey demek olan) bu sermayenin bir yıl için hesaplanan devir *zamanının* tersiyle çarpımına eşittir. (Eğer değişen sermaye, yılda on defa devrediyorsa, onun devir zamanı bir yılın $^1/_{10}$'udur; ters çevrilmiş devir zamanı ise $^{10}/_1$, yani 10'dur.)

Ayrıca şu sonuç da çıkar ki, n 1'e eşit olduğunda, A′ = a'. n, 1'den büyük olduğunda, yani yatırılan sermaye yılda birden fazla devir yaptığında, ya da devreden sermaye yatırılan sermayeden daha büyük olduğunda, A′, a''den büyüktür.

Nihayet, n, 1'den küçük olduğunda, yani yıl boyunca devreden sermaye, yatırılan sermayenin ancak bir kısmı olup devir dönemi bir yıldan daha uzun olduğunda A′, a''den küçüktür.

Bu son durum üzerinde biraz duralım.

Devir döneminin 55 haftaya uzatılması dışında, eski örneğimizin bütün ön varsayımlarını aynen koruyoruz. İş süreci, bir hafta için 100 sterlinlik, bir değişen sermaye, dolayısıyla, devir dönemi için 5.500 sterlin gerektirmekte ve her hafta 100_a üretmektedir; a', bu nedenle önceki gibi %100'dür. Devir sayısı, n, burada $^{50}/_{55}$, yani $^{10}/_{11}$'dir, çünkü, devir zamanı, 1 *artı* $^1/_{10}$ yıl (50 hafta), yani, $^{11}/_{10}$ yıldır.

$$A' = \frac{\%100 \times 5.500 \times {}^{10}/_{11}}{5.500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1.000}{11} = \%90^{10}/_{11}$$

Ve bu nedenle de %100'den küçüktür. Gerçekten de, eğer yıllık ar-

tı-değer oranı %100 olsaydı, yıl boyunca 5.500_d, 5.500_a üretirdi, oysa bunun için $^{11}/_{10}$ yıl gerekiyor. 5.500_d bir yıl boyunca ancak 5.000_a üretir, bu yüzden, yıllık artı-değer oranı $\frac{5.000_a}{5.500_d}$, yani $^{10}/_{11}$ ya da %$90^{10}/_{11}$'dir.

Yıllık artı-değer oranı, yani bir yıl boyunca üretilen artı-değer ile, (yıl boyunca *devreden* değişen sermayeden farklı olarak) genel olarak *yatırılan* değişen sermaye arasındaki karşılaştırma, bu nedenle salt öznel bir karşılaştırma değildir; sermayenin kendi fiilí hareketi bu karşıtlığa yolaçmaktadır. Sermaye A'nın sahibini ilgilendirdiği kadarıyla yatırmış bulunduğu 500 sterlinlik değişen sermaye, yıl sonunda kendisine, 5.000 sterlinlik bir artı-değer ile birlikte geri dönmüştür. Yatırmış olduğu sermayenin büyüklüğünü ifade eden, yıl boyunca kullandığı sermaye miktarı değil, dönemsel olarak kendisine dönen miktardır. Ele alınan durumda, sermayenin, yıl sonunda, kısmen üretken ikmal ya da kısmen para-sermaye veya meta-sermaye biçiminde bulunmasının, ve bu farklı kısımlara hangi oranlarda bölünmüş olduğunun bir önemi yoktur. Bu, sermayenin sahibini ilgilendirdiği kadarıyla, 5.000 sterlin, yatırmış olduğu sermaye, kendisine, 5.000 sterlinlik bir artı-değer ile birlikte geri dönmüştür. Sermaye C'nin sahibi için (son sözü edilen 5.500 sterlinlik sermaye için) yıl boyunca 5.000 sterlin miktarında artı-değer üretilmiştir (5.000 sterlin yatırılmıştır ve artı-değer oranı %100'dür), ama yatırdığı sermaye ona henüz geri dönmediği gibi, üretilen artı-değer de geri dönmemiştir.

A′ = *a′n*, bir devir dönemi boyunca kullanılan değişen sermaye için geçerli artı-değer oranını belirtmektedir; yani

$$\frac{\text{bir devir döneminde üretilen } a \text{ miktarı}}{\text{bir devir döneminde kullanılan } d}$$

devir dönemlerinin sayısı ile çarpılmalıdır; yani yatırılan değişen sermayenin yeniden-üretim dönemlerinin, devresini yenilediği dönemlerin sayısı ile çarpılmalıdır.

Gördük ki, (Buch I, Kap. IV'te*) (Paranın Sermayeye Dönüşümü) ve ayrıca (Buch I, Kap. XXI'de**) (Basit Yeniden-Üretim),

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, İkinci Kısım. —*Ed.*
** Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmiüçüncü Bölüm. —*Ed.*

sermaye-değer genel olarak harcanmış değil, yatırılmıştır, çünkü bu değer, devresinin çeşitli evrelerinden geçmiş olarak, çıkış noktasına döner, ve bunu da artı-değer ile zenginleşmiş olarak yapar. Bu durum, ona, yatırılmış olma niteliğini vermektedir. Çıkış anından, dönüş anına kadar geçen zaman, bu sermayenin yatırılmış bulunduğu zamandır. Sermaye-değerin çizdiği ve yatırılmasından dönüşüne kadar geçen zamanla ölçülen tüm dairesel hareket onun devrini teşkil eder ve, bu devrin süresi, bir devir dönemidir. Bu dönem sona erdiği ve devre tamamlandığında, aynı sermaye-değer, aynı devreyi yenileyebilir ve bu nedenle yeniden genişleyebilir, artı-değer yaratabilir. Eğer değişen sermaye, bir yılda, sermaye A'da olduğu gibi on kez devrederse, bu aynı sermaye yatırımı, bir yıl boyunca, bir devir dönemine tekabül eden artı-değer miktarının on katını oluşturur.

Kapitalist toplum açısından bu yatırımın niteliği üzerinde açık bir anlayışa varmak gereklidir.

Yılda on devir yapan sermaye A, bir yıl boyunca on defa yatırılır. Her devir dönemi için yeni baştan yatırılır. Ama aynı zamanda, yıl boyunca A, hiç bir zaman bu 500 sterlinlik aynı sermaye-değerden fazlasını yatırmaz ve aslında, bizim incelediğimiz üretken süreç için hiç bir zaman bu 500 sterlinden fazlasını elden çıkartmaz. Bu 500 sterlin bir devresini tamamlar tamamlamaz, A, bunu aynı devreye yeni baştan başlatır; kendi niteliği gereği sermaye, bu sermaye olma özelliğini, ancak, birbirini izleyen üretim süreçlerinde daima sermaye olarak işlev yaptığı için korur. Üstelik hiç bir zaman, bu, beş haftalık süreden fazlası için yatırılmamıştır. Devir daha uzun sürecek olursa, yetersiz kalır. Devir daha kısa sürecek olursa, bu sefer de bir kısmı fazlalık halini alır. 500 sterlinlik on tane sermaye değil, 500 sterlinlik *bir* tane sermaye, birbirini izleyen aralıklar ile on defa yatırılmıştır. Yıllık artı-değer oranı, bu nedenle, 500 sterlinlik sermayenin on yatırımı ya da 5.000 sterlinlik sermaye için değil, 500 sterlinlik bir sermayenin bir yatırımı için hesaplanmıştır. Tıpkı, bir şilinin on defa devrettiği ve 10 şilinin işlevini yerine getirdiği halde, hiç bir zaman, dolaşımdaki tek bir şilinden fazlasını temsil etmemesi gibi. Ne var ki, her el değişikliğinden sonra girdiği cepte bu para, tıpkı eskisi gibi bir şilinin sahip olduğu aynı özdeş değeri korur.

Aynı şekilde, sermaye A, ardarda her geriye dönüşünde ve gene yıl sonundaki geriye dönüşünde, sahibinin, daima, 500 sterlinlik aynı sermaye-değerle işgördüğünü belirtir. Yani her seferinde, kendisine, yalnız 500 sterlin geri döner. Yatırdığı sermaye, bu nedenle, hiç bir zaman 500 sterlinden fazla değildir. Demek oluyor ki, bu 500 sterlinlik yatırılan sermaye yıllık artı-değer oranını ifade eden kesrin paydasını oluşturmaktadır. Bunun için elimizde, yukarıda sözü edilen $A' = \frac{a' d n}{d} = a'n$ formülü vardı. Gerçek artı-değer oranı, $a', \frac{a}{d}$'ye, artı-değer miktarının bu artı-değeri üreten değişen sermayeye bölünmesine eşit olduğuna göre, a' n'de a''nün değerinin yerine $\frac{a}{d}$'yi koyabiliriz ve $A' = \frac{a n}{d}$ formülünü elde ederiz.

Ama, 500 sterlinlik sermaye, on-misli devriyle ve böylece, yatırımının on-misli yenilenmesi ile, on defa daha büyük bir sermayenin, 5.000 sterlinlik bir sermayenin işlevini yerine getirmektedir; tıpkı, yılda on defa dolaşım yapan 500 şilinin, yılda yalnız bir dolaşım yapan 5.000 şilinin işlevini yerine getirmesi gibi.

II. BİREYSEL DEĞİŞEN SERMAYENİN DEVRİ

"Bir toplumda üretim sürecinin şekli ne olursa olsun, bu sürecin devamlı olması, dönemsel olarak aynı evrelerden geçerek sürüp gitmesi gerekir. Bunun için birbiriyle ilişkili bir bütün, devamlı yenilemelerle akıp giden bir olay olarak görüldüğünde, her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda, bir yeniden-üretim sürecidir. Yatırılan sermayenin dönemsel artışı ya da sürece katılan sermayenin dönemsel meyvesi olarak artı-değer, sermayeden doğan bir gelir şeklini alır." (Buch I, Kap. XXI, s. 588, 589.)*

Sermaye A durumunda, 10 tane 5 haftalık devir dönemi vardır. Birinci devir döneminde 500 sterlinlik değişen sermaye yatırılmaktadır; yani haftada 100 sterlin işgücüne çevrilmekte, böylece, ilk devir döneminin sonunda, işgücü için 500 sterlin harcanmaktadır. Başlangıçta, yatırılan toplam sermayenin bir kısmı olan

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 603, 604. —*Ed.*

bu 500 sterlin artık sermaye olmaktan çıkmıştır. Bu para ücret olarak ödenmiştir. İşçiler de bu parayı, geçim araçları satın almak için harcamışlar, 500 sterlin değerinde geçim araçları tüketmişlerdir. Bu değerde bir meta miktarı bu nedenle yokedilmiştir (işçinin, para, vb. şeklinde tasarruf edebileceği şeyler de sermaye değildir). İşçi yönünden bu miktarda meta, kapitalist için vazgeçilmez bir araç olan işgücünün etkinliğinin korunması dışında, üretken olmayan bir biçimde tüketilmiştir.

İkinci olarak, bu 500 sterlin, gene de, kapitalist için, aynı değere (ya da fiyata) sahip işgücüne dönüştürülmüştür. İşgücü, kapitalist tarafından iş sürecinde, üretken şekilde tüketilmiştir. 5 haftanın sonunda, 1.000 sterlin değerinde bir ürün yaratılmıştır. Bunun yarısı, 500 sterlini, işgücüne yapılan ödenmede harcanan değişen sermayenin yeniden üretilmiş değeridir. Diğer yarısı, 500 sterlini, yeni üretilmiş artı-değerdir. Ama 5 haftalık işgücü, sermayenin bir kısmının değişen sermaye haline çevrildiği değişim yoluyla, üretken bir biçimde olsa bile, gene de harcanmış, tüketilmiştir. Dünkü etkin emek, bugünkü etkin emekle aynı değildir. Onun değeri, *artı* yarattığı artı-değer, şimdi, işgücünden farklı bir şeyin, yani ürünün değeri olarak vardır. Ama, ürünü paraya çevirmek suretiyle, işgücünün değerinin, yatırılan değişen sermayenin değerine eşit olan kısmı tekrar işgücü ile değişilebilir ve böylece gene değişen sermaye olarak işlev yapabilir. Aynı işçilere, yani aynı işgücü taşıyıcılarına, yalnız yeniden üretilen sermaye-değer tarafından değil, tekrar para biçimine çevrilmiş sermaye-değer tarafından da iş sağlanıyor olmasının önemi yoktur. Kapitalistin, ikinci devir döneminde farklı işçiler tutma olanağı vardır.

Aslında, bu nedenle, 5'er haftalık on devir dönemi sırasında ücretlere ardarda 500 sterlin değil, 5.000 sterlinlik bir sermaye harcanmıştır ve bu ücretler işçiler tarafından geçim araçları satın almak için tekrar harcanacaktır. Bu şekilde yatırılmış bulunan 5.000 sterlinlik sermaye tüketilmiş olacaktır. Varolmaktan çıkacaktır. Öte yandan, 500 değil, 5.000 sterlin değerinde işgücü, ardarda üretken süreçle birleştirilmiş olacak ve yalnız 5.000 sterlinlik kendi değerini yeniden üretmekle kalmayacak, bunun ötesinde 5.000 sterlinlik bir artı-değer de üretecektir. İkinci devir dönemi sırasında yatırılan 500 sterlinlik değişen sermaye, ilk devir döne-

mi sırasında yatırılmış bulunan 500 sterlinlik aynı sermaye değildir. O sermaye, tüketilmiş, ücretlere harcanmıştır. Ama bunun *yerini*, ilk devir döneminde metalar biçiminde üretilen ve tekrar paraya çevrilen yeni 500 sterlinlik yeni değişen sermaye *doldurmuştur*. Bu 500 sterlinlik yeni para-sermaye, bu nedenle, ilk devir döneminde yeni üretilmiş bulunan meta miktarının para-biçimidir. Özdeş tutarda bir paranın, 500 sterlinin, yani artı-değerden ayrı olarak, kapitalistin tam ilk yatırdığı para-sermaye kadar bir miktarın, tekrar kapitalistin elinde bulunması olgusu, onun, yeni üretilmiş bir sermaye ile iş yapmakta olduğunu gözden saklamaktadır. (Meta-sermayenin değerinin, sermayenin değişmeyen kısımlarını yerine koyan diğer öğelerine gelince, bunların değerleri yeni üretilmemiştir, yalnızca bu değerin içinde varolduğu biçim değişmiştir.)

Üçüncü devir dönemini alalım. Burada, üçüncü kez yatırılan 500 sterlinlik sermayenin, eski değil yeni üretilmiş bir sermaye olduğu besbellidir, çünkü bu, birinci değil ikinci devir döneminde üretilen meta miktarının, yani bu meta miktarının, değeri, yatırılan değişen sermayeye eşit olan kısmının, para-biçimidir. İlk devir döneminde üretilen metalar satılmıştır. Bu metaların değerinin, yatırılan sermayenin değişen kısmının değerine eşit bölümü, ikinci devir döneminin yeni işgücüne çevrilmiştir; bu da yeni bir meta miktarı üretmiş ve bunlar da satılarak, değerlerinin bir kısmı, üçüncü devir döneminde yatırılan 500 sterlinlik sermayeyi oluşturmuştur.

Ve, on devir dönemi boyunca bu böyle sürüp gider. Bunlar olurken, yeni üretilen meta miktarı (ki, bunların değeri de, değişen sermayenin yerini doldurduğu kadarıyla yeniden üretilmiştir ve, sermayenin değişmeyen döner kısmında olduğu gibi yalnızca yeniden ortaya çıkmamaktadır), üretim' sürecine durmadan yeni işgücü katmak için, her 5 haftada bir pazara sürülmektedir.

Demek oluyor ki, 500 sterlinlik yatırılmış değişen sermayenin on misli devri tarafından başarılan şey, bu 500 sterlinlik sermayenin on kez üretken bir şekilde tüketilebilmesi, ya da, 5 hafta dayanan bir değişen sermayenin 50 hafta kullanılabilmesi değildir. Aslında 50 haftada on kez 500 sterlinlik değişen sermaye kullanılmıştır ve 500 sterlinlik sermaye daima ancak 5 hafta dayanır ve

bu 5 haftanın sonunda yeni üretilen 500 sterlinlik bir sermaye tarafından yeri doldurulmalıdır. Bu, aynı şekilde, sermaye A ve sermaye B için de geçerlidir. Ama, bu noktada fark başlamaktadır.

Birinci 5 haftalık dönem sonunda, 500 sterlinlik bir değişen sermaye, hem B ve hem de A tarafından yatırılmış ve harcanmıştır. Her iki sermaye de değerlerini işgücüne çevirmiş ve bu işgücü tarafından yeni yaratılmış olan ürünün değerinin yatırılan 500 sterlinlik değişen sermayenin değerine eşit kısmı tarafından bu sermayeler yerine konulmuştur. B ve A'nın her ikisi için işgücü, yalnız harcanan 500 sterlinlik değişen sermayenin değerini aynı miktarda bir değerle yerine koymakla kalmamış, aynı zamanda, bizim varsayımımıza göre aynı büyüklükte olan bir artı-değer de eklemiştir.

Ama, B durumunda, yatırılan değişen sermayeyi yerine koyan ve ona bir artı-değer ekleyen değer-ürün, üretken ya da değişen sermaye olarak işlev yapabilecek biçimde değildir. A durumunda ise bu biçimdedir. Ve, ilk 5 hafta ile, onu izleyen her 5 haftada harcanan B'nin elindeki değişen sermaye, yıl sonuna kadar (yeni üretilen bir değer ve ona eklenen bir artı-değerle yerine konduğu halde), üretken ya da değişen sermaye olarak tekrar işlev yapabileceği biçim içerisinde değildir. Gerçi, *değeri*, yeni bir değer tarafından yerine konulmuş, dolayısıyla yenilenmiştir, ama değerinin *biçimi* (bu durumda, mutlak değer biçimi, kendi parabiçimi) yenilenmemiştir.

İkinci 5 haftalık dönem için (ve böylece, yılın birbirini izleyen her 5 haftası için) tıpkı birinci dönemde olduğu gibi, gene bir başka 500 sterlinin elde bulunması gerekir. Demek ki, kredi durumları bir yana bırakılacak olursa, yıl boyunca aslında ancak yavaş yavaş harcanıyor, işgücüne çevriliyor olmasına karşın, yılın başında, yatırılmış gizil bir para-sermaye olarak 5.000 sterlinin hazır bulunması gerekir.

Ama, A durumunda, devre, yatırılan sermayenin devri tamamlandığı için, ilk 5 haftanın sonunda, yerine koyma değeri, zaten yeni işgücünü 5 haftalık bir dönem için harekete geçirebilecek biçimdedir — kendi orijinal biçiminde, para-biçimindedir.

Hem A ve hem de B durumunda, yeni işgücü, ikinci 5 hafta-

lık dönemde tüketilmiştir ve bu işgücünün karşılığının ödenmesinde 500 sterlinlik yeni bir sermaye harcanmıştır. İşçilerin ilk 500 sterlin ile ödenen geçim araçları yokolmuşlardır; hiç değilse bunların değerleri, kapitalistin elinden gitmiştir. İkinci 500 sterlin ile yeni işgücü satın alınmış, pazardan yeni geçim araçları çekilmiştir. Kısacası, harcanmakta olan eski değil, yeni bir 500 sterlinlik sermayedir. Ama, A durumunda, bu yeni 500 sterlinlik sermaye, daha önce harcanan 500 sterlinlik değerin yeni üretilen ikamesinin para-biçimi olduğu halde, B durumunda, bu ikame, değişen sermaye olarak işlev yapabilecek biçimde değildir. Mevcuttur, ama, değişen sermaye biçiminde değil. Üretim sürecinin bir sonraki 5 haftada devam edebilmesi için, 500 sterlinlik ek bir sermayenin bulunması ve mutlaka para-biçimde yatırılması gereklidir. Demek oluyor ki, 50 hafta boyunca hem A ve hem de B, eşit miktarda değişen sermaye harcamakta, eşit miktarda işgücü için ödeme yapmakta ve tüketmektedir. Ancak, B, bu işgücünün sahip olduğu 5.000 sterlinlik toplam değere eşit bir yatırılmış sermaye ile ödemede bulunmak zorunda olduğu halde, A, bu işgücüne, her 5 hafta için yatırılan 500 sterlinlik sermaye için her 5 haftada üretilen ikame-değerin devamlı yenilenen para-biçimi ile ardarda ödemede bulunmaktadır. Her iki durumda da, burada, 5 hafta için gerekli olandan fazla para-sermaye yatırılmamaktadır; yani, ilk 5 hafta için yatırılmış olandan, 500 sterlinden fazla para-sermaye yatırılmamaktadır. Bu 500 sterlin bütün yıl için yetmektedir. Bu nedenle, emeğin sömürülme derecesi ile, gerçek artı-değer oranı aynı olduğunda, A ile B'nin yıllık (artı-değer) oranlarının, yıl boyunca aynı miktarda işgücünü harekete geçirmek için yatırılması zorunlu bulunan değişen para-sermayelerin büyüklükleri ile ters orantılı olmaları gerektiği açıktır.

$$A : \frac{5.000_a}{500_d} = \%1.000; \qquad B : \frac{5.000_a}{5.000_d} = \%100.$$

$$\text{Ama,} \quad 500_d : 5.000_d = 1 \quad 10 = \%100 \quad \%1.000.$$

Buradaki fark, devir dönemlerindeki farktan, yani belli bir süre için kullanılan değişen sermayenin ikame-değerinin yeniden sermaye olarak, dolayısıyla yeni bir sermaye olarak işlev yapabileceği dönemlerdeki farktan ileri gelmektedir. Hem B ve hem de

A durumunda, aynı dönemler boyunca kullanılan değişen sermaye için, aynı değer ikamesi vardır. Aynı dönemlerde gene aynı miktarlarda artı-değer eklenmesi vardır. Ama, B durumunda, her 5 haftada 500 sterlinlik bir değer yerine koma ile 500 sterlinlik bir artı-değer olduğu halde, bu ikame-değer para biçiminde varolmadığı için, yeni bir sermaye oluşturmaz. A durumunda ise, eski sermaye-değer, bir yenisi ile yerine konulmakla kalmamış, para-biçim içerisinde yeni bir canlılık kazanmış, yani işlevini yerine getirebilecek yeni bir sermaye olarak yeri doldurulmuştur.

İkame-değerin er ya da geç, paraya ve böylece, değişen sermayenin yatırılmakta olduğu biçime çevrilmesinin, artı-değerin kendisinin üretimi bakımından bir önem taşımadığı açıktır. Bu üretim, kullanılan değişen sermayenin büyüklüğü ile, emeğin sömürülme derecesine bağlıdır. Ama bu durum, belirli miktarda işgücünü yıl boyunca harekete geçirmek için yatırılması gerekli para-sermayenin miktarını değiştirir ve bu nedenle de, yıllık artı-değer oranını belirler.

III. TOPLUMSAL AÇIDAN DEĞİŞEN SERMAYENİN DEVRİ

Bu konuya bir an için toplum açısından bakalım. Bir işçinin haftalık ücreti 1 sterlin, işgünü 10 saat olsun. A ve B durumlarının her ikisinde de, bir yıl boyunca 100 işçi çalıştırılmakta (100 işçi için haftada 100 sterlin, ya da 5 hafta için 500 sterlin ya da 50 hafta için 5.000 sterlin) ve her işçi, 6 günlük bir haftada 60 saat çalışmaktadır. Böylece 100 işçi haftada 6.000 saat, 50 haftada 300.000 saat çalışmaktadır. Bu işgücü A ile B'nin elinde bulunmaktadır ve bu yüzden, toplum tarafından başka bir şey için harcanamaz. Bu kadarıyla, toplumsal yönden, sorun, hem A ve hem de B için aynıdır. Ayrıca: Hem A ve hem de B durumlarında, her iki tarafın çalıştırdığı 100 işçi, yılda 5.000 sterlinlik (ya da 200 işçinin hepsi için 10.000 sterlinlik) bir ücret almakta ve toplumdan bu miktarda geçim aracı çekmektedirler. Buraya kadar, sorun, A ve B durumları için toplumsal olarak aynıdır. Her iki durumda da işçilere ücretleri haftalık olarak ödendiği için, bunlar geçim araçlarını toplumdan haftalık olarak çekmekte ve her hafta, dolaşıma, bunların eşdeğerlerini para olarak sürmektedirler. Ne var ki, farklılık bu-

rada başlamaktadır.

Birincisi. A işçisinin dolaşıma sürdüğü para, B işçisinde olduğu gibi, yalnızca kendi işgücünün değerinin para-biçimi (gerçekte, zaten tamamlanmış bulunan bir iş için ödeme aracı) değildir; bu, işyerinin açılmasından sonraki ikinci devir döneminden başlamak üzere, birinci devir dönemi sırasında yaratılan ve ikinci devir dönemi süresince emeğinin karşılığının ödendiği *işçinin kendi değerinin* (işgücü ile artı-değerin toplamına eşit olan değerinin) para-biçimidir. B işçisinde bu böyle değildir. Bu işçiyi ilgilendirdiği kadarıyla, para, burada, gerçekten de, kendisi tarafından zaten yapılmış olan bir iş için bir ödeme aracıdır, ama bu işin karşılığı, kendi üretmiş olduğu ve paraya çevrilmiş bulunan değerle (yani, emeğin kendisinin üretmiş olduğu değerin para-biçimi ile) ödenmemektedir. B işçisine bir önceki yılda kendisi tarafından üretilen ve paraya çevrilen değerle ödeme yapıldığı ikinci yılın başına kadar, bu, mümkün değildir.

Sermayenin devir dönemi ne kadar kısa olursa —bu nedenle, yıl boyunca yeniden-üretildiği aralıklar ne kadar kısa olursa— kapitalistin başlangıçta para-biçiminde yatırdığı sermayenin değişen kısmının, işçi tarafından, bu değişen sermayenin yerine konulması için yaratılan değerin (ayrıca, artı-değeri de içeren) para-biçimine dönüşmesi o kadar hızlı olur; kapitalistin kendi fonundan para yatırması gereken süre o kadar kısa olur ve genel olarak, yatırdığı sermaye, veri olan üretim ölçeğine oranla o kadar küçük olur; ve bir veri olan artı-değer oranı ile yıl boyunca elde ettiği artı-değer miktarı, nispî olarak o kadar büyük olur, çünkü, işçinin yarattığı değerin para-biçimi ile o kadar çok sık aralıklarla işçi satın alabilir ve bu işçinin emeğini o kadar çok sık aralıklarla tekrar harekete geçirebilir.

Eğer üretimin hacmi belli ise, yatırılan değişen para-sermayenin (ve genel olarak döner sermayenin) mutlak büyüklüğü, yıllık artı-değer oranı arttığı halde, devir dönemindeki azalma ile orantılı olarak azalır. Eğer yatırılan sermayenin büyüklüğü belli ise üretim hacmi büyür; dolayısıyla, eğer artı-değer oranı belli ise, bir devir döneminde yaratılan artı-değerin mutlak miktarı da, yıllık artı-değer oranında, yeniden-üretim dönemlerindeki kısalmanın getirdiği yükselme ile birlikte aynı şekilde büyür. Yukardaki in-

celemelerden genel olarak şu sonuç çıkar ki, aynı miktar üretken döner sermayeyi ve sömürülme derecesi aynı olan aynı miktarda emeği harekete geçirmek için, devir dönemlerindeki farklı uzunluklar, yatırılacak para-sermayenin, çok farklı miktarlarda olmasını zorunlu kılar.

İkincisi —ve bu birinci farklılıkla bağıntılıdır—, A ve B işçileri, satın aldıkları geçim araçlarının karşılığını, dolaşım aracına çevrilmiş olarak ellerine geçen değişen sermaye ile öderler. Sözgelimi, pazardan yalnız buğday çekmekle kalmazlar, aynı zamanda, onu, para olarak bir eşdeğerle yerine koyarlar. Ama B işçisinin, pazardan çektiği geçim araçlarının karşılığı için ödemede bulunduğu para, A işçisinde olduğu gibi, yıl boyunca ürettiği ve pazara sürdüğü bir değerin para-biçimi olmadığına göre, geçim araçlarının satıcısına, bu satıcının, A durumunda olduğu gibi, satıştan elde edeceği hasılatla, satın alabileceği metalar değil —bu metalar üretim araçları ya da geçim araçları olabilirler—, para sağlar. Demek oluyor ki, pazardan işgücü çekiliyor, bu işgücü için geçim araçları, B işinde kullanılan iş araçları biçiminde sabit sermaye, üretim maddeleri de çekiliyor ve bunların yerine konmak üzere para olarak bir eşdeğer pazara sürülmüş oluyor; ne var ki, pazardan çekilen üretken sermayenin maddî öğelerini yerine koymak üzere pazara yıl boyunca herhangi bir ürün sürülmüyor. Eğer toplumu kapitalist değil komünist bir toplum olarak düşünürsek, her şeyden önce, ortada ne para-sermaye diye bir şey olacak, ne de bundan ileri gelen alışverişleri örten sahtelik olacak. O zaman sorun, toplumun gereksinmelerini önceden hesabetmekten, toplam yıllık üretimden, emek, üretim araçları ve geçim araçları çektikleri halde, herhangi bir üretim ya da geçim aracı sağlamadıkları gibi, uzun bir süre, bir yıl ya da daha uzun bir süre, herhangi yararlı bir etki de yaratmayan örneğin demiryolları yapımı gibi, iş kollarına zarar vermeksizin, toplumun ne kadar emek, üretim aracı ve geçim aracı yatırabileceğini önceden hesabetmekten ibaret olacaktır. Toplumsal nedenin ne var ki, toplumsal anlayışın kendisini her zaman ancak *post festum** ortaya koyduğu kapitalist toplumda büyük çalkantılar yer alabilir ve sürekli olarak almalıdır da. Bir yandan, para-piyasası üzerinde baskı yaratılırken, öte yan-

* Bayramdan sonra, *ya da,* iş işten geçtikten sonra. —ç.

dan da rahat bir para-piyasası bu gibi girişimleri kitle halinde teşvik eder ve böylece para-piyasası üzerinde daha sonradan baskıya yolaçan durumları yaratmış olur. Para-piyasası üzerinde baskı yaratılmıştır, çünkü büyük para-sermaye yatırımları burada daima uzun zaman dönemleri için gereklidir. Ve bu, sanayicilerin ve tüccarların, kendi işlerini yürütebilmek için zorunlu olan para-sermayeyi, spekülatif demiryolu projelerine, vb. yatırmaları, ve bunu da para-piyasasından borç alarak gerçekleştirmeleri olgusuna karşın böyledir.

Öte yandan toplumun mevcut üretken sermayesi üzerinde baskı yaratılır. Üretken sermayenin öğeleri devamlı şekilde pazardan çekildiği ve ancak bunların yerine para olarak bir eşdeğer pazara sürüldüğü için, kendisi herhangi bir arz öğesi olmadığı halde, etkin bir talep ortaya çıkar. Bunun sonucu, üretken malzemelerin fiyatlarında olduğu gibi geçim araçlarının fiyatlarında da bir artış olur. Buna, bir de, borsa oyunlarının olağan bir hal alması ve büyük ölçekli sermaye transferlerini eklemek gerekir. Bir yığın spekülatör, müteahhit, mühendis, avukat, vb. zengin olur. Bunlar pazarlardaki tüketim eşyaları üzerinde güçlü bir talep yaratır, aynı zamanda da ücretler yükselir. Yiyecek maddeleri bakımından, tarım da kamçılanır. Ne var ki, bu yiyecek maddeleri bir yılda hemen artırılamayacağı için, bunların ithalâtı büyür, tıpkı genel olarak (kahve, şeker, şarap, vb. gibi) yabancı ülkelerden getirtilen yiyecek maddeleri ile lüks eşyalarda olduğu gibi. İthalât işinin bu dalındaki aşırı ithalâtın ve spekülasyonun nedeni budur. Bu arada, üretimin hızla genişletilebileceği sanayi dallarında (asıl sanayi, madencilik, vb.) yükselen fiyatlar, çok geçmeden çöküntüye uğrayacak anî genişlemelere yolaçar. Emek-pazarında da aynı etki yaratılır; çok sayıda gizil nispî fazla nüfus ve halen çalışmakta olan işçiler de bu yeni işkollarına çekilirler. Genellikle demiryolları gibi büyük boyutlu girişimler, emek-pazarından, sadece güçlü delikanlılara gereksinme duyulan, tarım, vb. gibi işkollarından gelebilecek belirli miktarda bir işgücünü çekerler. Bu durum, bu yeni girişimler, yerleşmiş işkolları halini aldıktan ve örneğin, demiryolu yapımının ölçeğinin geçici olarak ortalamanın üzerine yükselmesi halinde olduğu gibi, bunlar için gerekli, göçebe bir işçi sınıfı oluştuktan sonra bile devam edebilir. Ücretleri düşük düzey-

de tutan yedek işçi ordusundan bir kısmı emilir. Emek-pazarının o zamana kadar iyi bir işe sahip kesimlerinde bile, genel bir ücret yükselmesi görülür. Bu durum, kaçınılmaz çöküş yedek emek ordusunu tekrar serbest bırakana ve ücretler bir kez daha asgarî düzeye ve bunun da altına düşene kadar devam eder.[11]

Devir döneminin, büyük ya da küçük, uzunluğu, asıl çalışma dönemine, yani ürünün pazarlanmaya hazır hale getirilmesi için gerekli döneme bağlı olması nedeniyle, bu, çeşitli sermaye yatırımlarına özgü, mevcut maddî üretim koşullarına dayanır. Tarımda, bunlar, üretimin doğal koşullarının niteliğini daha çok kazanırlar, sanayide ve madencilik sanayiinin büyük bir kısmında, üretim sürecinin kendisinin gösterdiği toplumsal gelişmeyle farklılık gösterirler.

Çalışma döneminin uzunluğu, arzın büyüklüğüne (ürünün genellikle metalar olarak pazara sürüldüğü nicel hacme) bağlı olduğuna göre, düzenli bir niteliğe sahiptir. Ama bu düzenliliğin maddî temeli, üretimin ölçeğindedir ve bu nedenle, ancak tek başına incelendiği zaman raslansal olur.

Son olarak, devir döneminin uzunluğu, dolaşım döneminin uzunluğuna bağlı olduğuna göre, kısmen, durmadan değişen pazar koşullarına, satış kolaylığının az ya da çok oluşuna ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan ürünün bir kısmının daha yakın ya da daha uzak pazarlarda satılması zorunluluğuna dayanır. Genel olarak, talep hacminden ayrı olarak, fiyat hareketleri burada büyük önem taşır, çünkü, bir yandan üretim devam ettiği halde, fiyatlar düşerken satışlar bile bile sınırlanır; tersine, fiyatlar yükselirken ya da satışlar peşinen yapılırken, üretimle satışlar birbirine ayak uydurur. Ama, üretim yerinin, pazardan olan uzaklığını gerçek

[11] El yazmasında, buraya, ilerde genişletilmek üzere şu not konulmuştur: "Kapitalist üretim biçimindeki çelişki: meta alıcıları olarak işçiler, pazar için önemlidir. Ama, kendi metalarının —işgücünün— satıcıları olarak, kapitalist toplum bunları asgarî fiyatta tutma eğilimindedir.

"Başka bir çelişki daha: kapitalist üretimin bütün gücünü harcadığı dönemler her zaman aşırı üretim dönemleri olmaktadır, çünkü, üretim potansiyelleri, hiç bir zaman, daha fazla değerin yalnız üretilmekle kalmayıp aynı zamanda gerçekleşebileceği ölçüde kullanılamaz; ama, metaların satışı, meta-sermayenin ve dolayısıyla artı-değerin gerçekleşmesi, yalnız, genellikle toplumun tüketim gereksinmeleri ile değil, aynı zamanda, büyük çoğunluğu daima yoksul olan ve daima da yoksul kalması gereken bir toplumun tüketim gereksinmeleri ile de sınırlıdır. Ne var ki, bu konu, bunu izleyen kısımla ilgilidir."

maddî temel olarak düşünmemiz gerekir.

Örneğin, İngiliz pamukluları ya da pamuk iplikleri Hindistan'a satılır. İhracatçının, İngiliz pamuklu imalâtçısına kendisinin ödeme yaptığını düşünelim (ihracatçı bunu, ancak, para-piyasası güçlüyse, isteyerek yapar. Ama, eğer fabrikatörün kendisi, para-sermayesini bazı kredi anlaşmaları ile yerine koyuyorsa, işler o kadar iyi değildir). İhracatçı, pamuklu mallarını, yatırdığı sermaye kendisine iade edildiği Hindistan pazarlarında daha sonra satar. Bu iadeye kadar durum, üretim sürecinin belli bir ölçekte sürdürülmesi için, çalışma döneminin uzunluğunun yeni para-sermaye yatırımını gerektirdiği hallerde olduğu gibi aynı yolu izler. Fabrikatörün işçilerine ödeme yaptığı ve döner sermayesinin diğer öğelerini yenilediği para-sermaye, ürettiği ipliğin para-biçimi değildir. İpliğinin değeri İngiltere'ye para ya da ürün biçiminde dönene kadar durum bu olamaz. Önceki gibi ek para-sermayedir. Aradaki tek fark, bunun, fabrikatör yerine tüccar tarafından yatırılmış olmasıdır ve o da bunu pekâlâ kredi işlemleri yoluyla elde etmiş olabilir. Aynı şekilde, bu para pazara sürülmeden önce, ya da bununla birlikte, bu parayla satın alınabilecek ve üretken ya da bireysel tüketim alanına girebilecek hiç bir ek ürün İngiliz pazarına konulmamıştır. Eğer bu durum, oldukça uzun bir zaman, oldukça büyük bir ölçekte sürecek olursa, daha önce sözü edilen çalışma döneminin uzatılmasındaki aynı etkiyi yaratır.

Şimdi bu iplik Hindistan'da tekrar kredi ile satılabilir. Bu kredi ile Hindistan'da ürünler satın alınır ve İngiltere'ye mukabil sevkiyat ya da bu miktar için çekilen poliçe olarak gönderilir. Eğer bu durum uzayacak olursa, Hindistan para-piyasası baskı altına girer ve İngiltere üzerindeki yansıması burada bir bunalım yaratabilir. Bu bunalım da, Hindistan'a yapılan külçe altın ihracı ile bağıntılı bile olsa, Hindistan bankalarından kredi almış bulunan İngiliz firmaları ile bunların Hindistan'daki şubelerinin iflâsı sonucu bu ülkede yeni bir bunalım yaratır. Böylece, ticaret dengesinin *lehte* olduğu pazarda olduğu gibi, *aleyhte* olduğu pazarda da aynı zamanda bir bunalım meydana gelir. Bu olay daha da karmaşık olabilir. Örneğin, diyelim ki, İngiltere, Hindistan'a külçe gümüş göndermiş olsun, ama, Hindistan'ın İngiliz alacaklıları bu ülkedeki alacaklarını hızla tahsil ediyor olsunlar, bu durumda Hindis-

tan hemen bu külçe gümüşleri İngiltere'ye geri göndermek zorun da kalacaktır.

Hindistan'a yapılan ihracat ile Hindistan'dan yapılan ithalât, ithalâtın hacmi (pamuk kıtlığı, vb. gibi özel durumlar hariç), ihracatın hacmi ile belirlendiği ve teşvik edildiği halde, birbirlerini aşağı yukarı dengelemeleri mümkündür. İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret dengesi eşit gibi görünebilir ya da her iki yöne doğru da hafif dalgalanmalar gösterebilir. Ama İngiltere'de bunalım patlak verir vermez, Hindistan'da satılmayan ketenli mallar yığılır (yani, meta-sermayeden para-sermayeye çevrilmeyen mallar birikir — ve bu ölçüde bir aşırı üretim görülür) ve öte yandan da İngiltere'de satılmayan Hint malları depoları doldurduğu gibi, bir de, satılan ve tüketilen malların büyük bir kısmının da bedeli henüz ödenmemiştir. Demek oluyor ki, para-piyasasında bir bunalım gibi görünen şey, aslında, bizzat üretim ve yeniden-üretim sürecindeki anormal koşulların bir ifadesidir.

Üçüncüsü. Kullanılan döner sermayenin (değişmeyen ve değişen) kendisini ilgilendirdiği kadarıyla, devir döneminin uzunluğu, çalışma döneminden ileri geldiği için, şu farklılığı yaratır: Bir yıl boyunca birkaç devir yapılması halinde, değişen ya da değişmeyen döner sermayenin bir öğesi, örneğin, kömür üretiminde, hazır elbisecilikte, vb. olduğu gibi, kendi ürünü aracılığı ile sağlanabilir. Diğer hallerde bu, hiç değilse aynı yıl içersinde olamaz.

ONYEDİNCİ BÖLÜM

ARTI-DEĞERİN DOLAŞIMI

DEVİR dönemindeki bir farkın, yılda üretilen artı-değer kitlesi aynı olsa bile, yıllık artı-değer oranında bir farka neden olduğunu görmüş bulunuyoruz.

Ama, ayrıca, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, artı-değerin sermayeleştirilmesinde, *birikimde,* ve bir yıl esnasında üretilen artı-değer miktarında zorunlu farklılıklar vardır.

Başlangıçta görüyoruz ki, A sermayesi (bundan önceki bölümdeki örnekte) dönemsel bir gelir akışına sahiptir, öyle ki, işi başlatan devir dönemi dışında, yıl içerisindeki kendi tüketimini, kendi artı-değer üretiminden karşılar ve bunu, kendi fonlarından yatırımlarla kapatmak zorunda değildir. Oysa B durumunda, kapatmak zorundadır. B de, aynı zaman aralıkları ile, A kadar artı-değer üretmekle birlikte, bu artı-değer gerçekleştirilmediği için, ne üret-

ken ne de bireysel şekilde tüketilememektedir. Bireysel tüketimi ilgilendirdiği kadarıyla bu artı-değer beklenmektedir. Bu amaç için fonların yatırılması gereklidir.

Üretken sermayenin sınıflandırılması güç bir kısmı, yani sabit sermayenin onarım ve bakımı için gerekli ek sermaye, şimdi aynı şekilde yeni bir ışık altında görülmektedir.

A durumunda, sermayenin bu kısmı, üretimin başlangıcında —bütünüyle ya da çoğu kısmı— yatırılmamıştır. Hazır bulunmasına ya da hatta varolmasına bile gerek yoktur. Bu, artı-değerin doğrudan doğruya sermayeye çevrilmesiyle, yani doğrudan doğruya sermaye olarak kullanılmasıyla, işin kendisinden gelir. Artı-değerin, yıl içerisinde yalnız dönemsel olarak yaratılmakla kalmayıp aynı zamanda gerçekleşen bir kısmı, onarım, vb. için ortaya çıkan masrafları karşılayabilir. İşi kendi orijinal hacmi ile yürütmek için gerekli sermayenin bir kısmı, böylece, işin kendisi tarafından, artı-değerin bir kısmı sermayeleştirilerek, iş esnasında üretilir. Bu, B sermayesi için olanaksızdır. Sermayenin bu sözkonusu edilen kısmının, bu durumda, başlangıçta yatırılan sermayenin bir kısmını teşkil etmesi gerekmektedir. Her iki durumda da bu kısım, kapitalistlerin defterlerinde, yatırılan sermaye olarak boy gösterir; ve aslında, bizim varsayımımıza göre bu, işi belli bir hacim üzerinde yürütmek için gerekli üretken sermayenin bir kısmını teşkil ettiği için doğrudur da. Ama bütün fark, bunun hangi fonlardan yatırıldığıdır. B durumunda, ilk yatırılacak ya da hazır bulundurulan sermayenin gerçekten bir kısmıdır. Oysa A durumunda, sermaye olarak kullanılan artı-değerin bir kısmıdır. Bu son durum, yalnız biriken sermayenin değil, ilk yatırılan sermayenin bir kısmının da, pekâlâ, sermayeleştirilen artı-değer olabileceğini göstermektedir.

Kredi sistemindeki gelişme işin içine karışır karışmaz, ilk yatırılan sermaye ile sermayeleştirilen artı-değer arasındaki bağıntı daha da karmaşık duruma gelmektedir. Örneğin, bu amaç için, işin hemen başlangıcında kendisine ait yeter sermayeye sahip olmayan A, banker C'den, işe başlamak ya da yıl boyunca işini sürdürmek için bir miktar üretken sermaye borç alır. Banker C, ona, ancak, kapitalist D, E, F, vb.nin kendisine yatırdıkları artı-değerden oluşan bir miktar parayı borç olarak verir. A'yı ilgilendirdiği kadarıyla ortada henüz birikmiş sermaye sorunu diye bir şey yoktur.

Ama, D, E, F, vb., bakımından A, gerçekte, kendilerinin ele geçirdikleri artı-değeri sermayeleştiren bir unsurdan başka bir şey değildir.

Birikimin, artı-değerin sermayeye çevrilmesinin aslında bu genişleme, ister eskisine yeni fabrikaların eklenmesi şeklinde genişleme, isterse, mevcut çalışma hacminin genişletilmesiyle yoğunlaşma biçiminde ifade edilsin, gitgide artan boyutlarda bir yenidenüretim süreci olduğunu görmüş bulunuyoruz (Buch I, Kap. XXII).*

Üretim hacminin genişletilmesi küçük kısımlar halinde olabilir; artı-değerin bir kısmı, ya kullanılmakta olan emeğin üretkenlik gücünü artırmak ya da aynı zamanda emeğin daha yoğun bir biçimde sömürülmesini sağlayan gelişmeler için kullanılır. Ya da, işgününün yasal olarak sınırlandırılmadığı yerlerde, ek bir döner sermaye (üretim maddeleri ve ücretler olarak) harcaması, günlük kullanılma süresi böylece uzatılırken, devir dönemi, buna uygun olarak kısaltılan sabit sermayede bir genişleme olmaksızın, üretimin hacmini artırmaya yeter. Ya da, sermayeleştirilen artı-değer, uygun pazar koşulları altında, ilk yatırılan sermayenin yeterli olamayacağı işlemlere, hammaddelerdeki spekülasyona yol açar.

Bununla birlikte, daha büyük devir dönemleri sayısının, kendisiyle birlikte, yıl boyunca, artı-değerin daha sık gerçekleştirilmesini getirdiği durumlarda, ne işgününde bir uzama ve ne de ayrıntılarda bir gelişme gereksinilmeyen dönemlerin olacağı da açıktır; öte yandan, kısmen tüm girişimde, sözgelişi binalarda bir genişleme ile, kısmen de, tarımda ekilen bölgelerin artırılmasıyla, işin bütününde nispî bir genişleme, ancak belirli dar sınırlar içerisinde olabilir ve ayrıca, ancak birkaç yıllık artı-değer birikiminin sağlayabileceği hacimde bir ek sermayeyi de gerektirir.

Gerçek bir birikim ya da artı-değerin üretken sermayeye çevrilmesiyle (ve buna tekabül eden, genişlemiş ölçekte bir yenidenüretim ile) birlikte, demek ki, bir para birikimi oluyor ve artı-değerin bir kısmı, daha sonraları, ancak belli bir hacme ulaştığı zaman ek bir faal sermaye işlevini görerek gizil para-sermaye biçiminde bir para birikimi vardır.

Bireysel kapitalist açısından işte durum böyle görünür. Ama,

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm, s. 617-649. —*Ed.*

kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, kredi sistemi de gelişir. Kapitalistin henüz kendi işinde kullanamadığı para-sermayeyi, kendi kullanımı için ona faiz ödeyen diğer kapitalistler kullanır. Bu sermaye, ona, belirli bir anlamda, üretken sermayeden farklı bir tür sermaye, para-sermaye olarak hizmet eder. Ama, sermaye olarak bir başkasının elinde hizmet eder. Artı-değerin daha sık gerçekleşmesiyle ve üretildiği ölçekteki artışla birlikte, sermaye olarak para-piyasasına sürülen ve —hiç değilse büyük bir kısmı— genişleyen üretim tarafından çekilen yeni para-sermaye ya da para oranında bir artış vardır.

Ek gizil para-sermayenin temsil edilebileceği en yalın biçimi iddihardır. Bu iddihar, değerli madenler üreten ülkeler ile yapılan değişimle dolaysız ya da dolaylı olarak sağlanan ek altın ya da gümüş olabilir. Ve ancak bu şekilde, bir ülkede iddihar edilen para, mutlak olarak büyür. Buna karşılık, bu iddiharın, ülke içersinde dolaşımdan çekilmiş ve bireysel kapitalistlerin elinde iddihar şeklini almış paradan başka bir şey olmadığı durumlar olabilir — ve çoğu durumda da böyledir. Ayrıca, bu gizil para-sermaye, sadece itibarî değerlerden —bu noktada kredi-parasını hâlâ dikkate almıyoruz— ya da sadece, kapitalistin, yasal belgeler ile üçüncü kişilere karşı (tasarruf) haklarından ibaret olabilir. Bütün bu durumlarda, bu ek para-sermayenin varlık biçimi ne olursa olsun, *in spe** sermaye olduğu sürece, kapitalistin, gelecekteki yıllık ek toplumsal üretimle ilgili ek ve kayıtlı yasal tasarruf haklarından başka bir şey değildir.

"Gerçek birikmiş servetin kitlesi, büyüklük olarak uygarlık düzeyi ne olursa olsun aynı toplumun üretim güçleriyle ve hatta bu toplumun birkaç yıllık da olsa fiilî tüketimiyle kıyaslandığında, o denli önemsizdir ki, yasa koyucular ile ekonomi politikçilerin asıl dikkatleri, şimdiye değin olduğu gibi, gözeçarpan servet birikimleri yerine, "üretken güçlere" ve bunların gelecekteki serbest gelişmelerine yöneltilmelidir. Birikmiş servet denilen şeyin çok büyük bir kısmı sadece nominal olup, gerçek şeylerden, gemilerden. evlerden, pamuktan, toprak üzerindeki iyileştirmelerden degil, toplumun gelecekteki yıllık üretken güçleri üzerinde, güvensizliğin çareleri ya da kurumları tarafından yaratılan ve devam ettirilen

* Gelecekte olan, gelen. —ç.

taleplerinden ibarettir. Toplumun gelecekteki üretici güçleri tarafından yaratılacak olan servetin sahipleri için salt bir el koyma aracı olarak bu tür malların kullanımı (fiziksel şeylerin ya da fiilî zenginliğin birikimi), dağılımın biricik doğal yasası olarak, kuvvet uygulamaksızın, bunları giderek bundan yoksun bırakacak, ya da ortaklaşa emek kullanılırsa birkaç yıl içersinde onları yoksun bırakacaktır." (William Thompson, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth,* London 1850, s. 453. Bu kitap ilk kez 1824'te yayınlanmıştır.)

"Toplumun fiilî birikimlerinin gerek boyutları ve gerekse etkileri bakımından ne kadar da küçük bir oranın insanın üretken güçlerine ve hatta bir tek kuşağın sadece birkaç yıllık olağan tüketimine gittiği üzerinde az kimse düşünmekte, çoğu hatta aklından bile geçirmemektedir. Bunun nedeni açık, ama etkisi çok zararlıdır. Yıllık olarak tüketilen servet, tüketimi ile birlikte yokolarak, sadece bir an için görülür ve sadece yararlanıldığı, kullanıldığı zamanın dışında bir etki yaratmaz. Ama ev eşyalarına, makinelere, yapılara, zenginliğin ancak yavaş yavaş tüketilebilen bölümüne gelince, onlar, karşımızda, çocukluğumuzdan yaşlılığımıza kadar insan çabasının dayanıklı anıtları olarak durur. Toprağın ve üzerinde çalışılan malzemenin, kullanılan gereçlerin, çalışırken içinde barınılan evlerin, ulusal servetin, bu sabit, kalıcı ya da yavaş yavaş tüketilen bölümünün sahipliği yoluyla, bu malları ellerinde bulunduranlar, bu emeğin tekrarlanan ürünlerine çok az bir bölümünü taşımış olsalar bile, toplumun bütün gerçekten de etkin üretken emekçilerinin yıllık üretken güçlerinden kendi çıkarlarına yararlanmak için, bunlara kumanda ederler. Büyük-Britanya ve İrlanda'nın nüfusu 20 milyondur; erkek, kadın ve çocuklar dahil, kişi başına ortalama tüketim, yılda 20 sterlin dolaylarında bulunur; bu da, toplam, yılda tüketilen emek ürünü olarak, yaklaşık 400 milyon sterlin liralık bir servet eder. Bu ülkelerin birikmiş sermaye toplam tutarı, 1.200 milyonu ya da topluluğun yıllık emeğinin üç katını geçmediği hesabedilmektedir; ya da eşit olarak paylaşılırsa, kişi başına 60 sterlin sermaye demektir. Bizi burada asıl ilgilendiren, bu hesaplanan tutarın mutlak doğru miktarından çok, oranıdır. Bu toplam sermayenin faizi, bütün nüfusu, güncel yaşam biçimi ile, yılın iki ayı kadar bir süre beslemek için yeter, ve birikmiş sermayenin

tümü (eğer alıcı bulunsaydı) bu nüfusu çalışmaksızın tam üç yıl yaşatabilirdi! Ama sonra, ne evleri, ne giyecekleri, ne yiyecekleri olduğundan, insanların açlıktan ölmek ya da onları üç yıl boyunca yaşatmış bulunan kimselerin köleleri olmaktan başka bir yapacakları kalmazdı. Üç yılın sağlıklı bir kuşağın yaşamı için, diyelim kırk yıl için oranı ne ise, fiilî zenginliğin büyüklüğü ve önemi, hatta en zengin topluluğun birikmiş sermayesinin de, sadece bir tek kuşağın üretken gücüne oranı odur; kaldı ki, bu kuşağın akıllıca bir eşit güvenlik düzenlemeleri ile, özellikle elbirliği halinde çalışarak üretebileceği şeylerden değil, ama gerçekten, mutlak bir biçimde, eksik ve cesaret kırıcı güvensizlik düzenlemeleri ile ürettiği şeylerden sözediyoruz! Bugünkü zora dayanan dağılımı içerisinde kötülükler, cinayetler ve güvensizlik acılarının bütün iğrenç mekanizmasını elde tutmak ve bunu sürdürmek (ya da daha doğrusu yıllık emek ürünleri üzerinde sermaye aracıyla kazanılmış bu denetimi yürütmek) için görünüşte güçlü bu mevcut sermaye yığını sonsuza dek var olmanın yolunu aramıştır. Karşılanması zorunlu gereksinmeler karşılanmadıkça hiç bir şey biriktirilemediğine göre, ve insan eğiliminin büyük akışı zevk yönüne doğru olduğuna göre; toplumun fiilî servetinin, herhangi belli bir anda ancak çok önemsiz bir miktarı birikebilir. Başı sonu olmayan bir üretim-tüketim çevrimidir bu. Bu çok büyük yıllık üretim ve tüketim kitlesinin miktarı içinde, bir avuç fiilî birikim kolay kolay elden kaçırılamazdı; ve gene de, esas olarak dikkati üzerine çeken üretken güç yığınından çok, işte bu bir avuç birikimdir. Ama bu bir avuç birikim, pek az kimse tarafından kapılmıştır ve kendi hemcinslerinin büyük çoğunluğunun emeğinin sürekli olarak yıllık ürünlerini kendi yararlarına dönüştürmenin aracı haline getirilmiştir; böylece bu pek az kimsenin düşüncesine göre böyle bir aracın önemi son derece büyüktür. Bu ülkelerin emeklerinin yıllık ürünlerinin, kamu yükümlülükleri adı altında, hemen hemen üçte-birlik bir bölümü, üreticilerin ellerinden alınmıştır ve bunun eşdeğerini, yani üreticiler için hiç de doyurucu olmayan bir eşdeğeri vermeyen kimseler tarafından üretken olmayan bir biçimde tüketilmektedir. ... Biriken servetlere, hele bunlar bir avuç insanın elinde toplandığında, sıradan göz bunun karşısında şaşkınlığa uğrar. Her yıl üretilen ve tüketilen servetler, güçlü bir ırmağın sonsuz ve sayısız dalgaları gibi birbiri

peşinden gelir ve unutulmuş tüketim okyanusunda yitip giderler. Ve bu sonsuz tüketim, bundan ötürü, gene de bütün zevkleri, ve hatta tüm insan soyunun varoluşunu egemenliği altında bulundurmaktan geri kalmaz. Düşünceyi, her şeyden önce, işte bu yıllık ürünün nicelik ve dağılımına uygulamak gerekirdi. Fiilî birikim, tümüyle ikincil bir önem taşır, ve o, bu önemi, hemen tamamen yıllık ürünün dağılımı üzerinde yaptığı etkiye borçludur. ... Fiilî birikim ve dağılım burada [Thompson'ın yapıtlarında], hep üretken güce oranla ve ona bağımlı olarak gözönünde tutulmuşlardır. Hemen tüm öbür sistemlerde, üretken güç birikime ve varolan dağılım biçiminin sürdürülmesine oranla ve bunlara bağımlı olarak gözönünde tutulmuştur. Bu fiilî dağılımın korunmasıyla kıyaslandığında, tüm insan soyunun durmadan yenilenen sefaleti ya da mutluluğu üzerinde durulmaya bile değmez kabul edilmiştir. Zorun, aldatmacanın, raslantının sonuçlarını sonsuzlaştırmak, işte güvenlik denilen şey bu; insan soyunun tüm üretken güçleri, işte bu aldatıcı güvenliğin korunması için acımasızca kurban edilmişlerdir." (*Ibid.*, s. 440-43.)

Yeniden-üretim için, sabit ölçekteki yeniden-üretime bile zarar veren karışıklıklar dışında, ancak iki normal durum sözkonusudur.

Ya, basit ölçekte bir yeniden-üretim vardır.

Ya da, artı-değerin sermayeleştirilmesi, birikim vardır.

I. BASİT YENİDEN-ÜRETİM

Basit yeniden-üretim halinde, bir yılda üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer, ya da yıl boyunca birkaç devir sözkonusu ise dönemsel olarak üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer, bireysel olarak, yani sahibi kapitalist tarafından üretken olmayan bir şekilde tüketilir.

Ürünün değerinin, kısmen artı-değerden, kısmen de, değerin, üründe yeniden-üretilen değişen sermaye ile, üründe tüketilen değişmeyen sermayenin toplamı tarafından oluşturulan kısmından ibaret olması, meta-sermaye olarak sürekli dolaşıma giren ve, üretken ya da bireysel şekilde tüketilmek, yani üretim ya da tü-

ketim aracı olarak hizmet etmek üzere gene sürekli dolaşımdan çekilen toplam ürünün, ne miktarında ve ne de değerinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Değişmeyen sermaye bir yana bırakılırsa, emekçiler ile kapitalistler arasındaki yıllık ürün bölüşümü bundan etkilenmiş olur.

Basit yeniden-üretim varsayılsa bile, bu nedenle, artı-değerin bir kısmının, ürün değil, daima para biçiminde bulunması gerekir, çünkü, aksi halde, tüketim amaçları için paradan ürünlere çevrilemezdi. Artı-değerin, kendi ilk meta-biçimden, bu paraya çevrilmesinin burada biraz daha incelenmesi zorunludur. Konuyu basitleştirmek için, sorunu en yalın biçimiyle ele alacağız, yani sırf madenî paranın, gerçek bir eşdeğer olan paranın dolaşımını öngöreceğiz.

Metaların basit dolaşım yasaları gereğince (Buch I, Kap. III'te geliştirilmişti),* bir ülkedeki madenî para kitlesi, yalnız metaları dolaştırmaya değil, aynı zamanda, kısmen dolaşımın hızındaki dalgalanmalardan, kısmen metaların fiyatlarındaki bir değişmeden ve kısmen de, paranın ödeme ve dolaşım aracı olarak işlevlerindeki çeşitli ve değişen oranlardan ileri gelen dolaşım dalgalanmalarını da karşılamaya yeterli olmak zorundadır. Mevcut para miktarının, iddihar edilen ve dolaşımda bulunan paraya bölünmesindeki oran sürekli değişmekle birlikte, toplam para miktarı, daima, iddihar edilen para ile dolaşan paranın toplamına eşittir. Bu para miktarı (bu değerli maden miktarı), toplumun giderek biriktirdiği iddiharıdır. Bu biriken paranın bir kısmı, aşınma ve yıpranma ile tükendiği için, tıpkı diğer ürünler gibi her yıl yerine konması gerekir. Bu, gerçekte, belli bir ülkenin yıllık ürününün bir kısmının, altın ve gümüş üreten ülkelerin ürünü ile, dolaysız ya da dolaylı değişimi ile olur. Bununla birlikte, bu işlemin uluslararası niteliği, onun izlediği basit yolu gözlerden saklar. Sorunu en yalın ve en açık ifadesine indirgemek için, altın ve gümüş üretiminin aynı ülkede yapıldığını, bu nedenle de, altın ve gümüş üretiminin her ülkede toplam toplumsal ürünün bir kısmını teşkil ettiğini varsaymak gerekir.

Lüks eşyalar için üretilen altın ve gümüşten başka, bu ülkelerin yıllık asgarî üretimlerinin, paranın dolaşımından ileri gelen

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm. —*Ed.*

yıllık madenî para aşınmalarına eşit olması gereklidir. Üstelik, yıllık üretilen ve dolaşımda bulunan metaların miktarlarının değer toplamında artış olursa, dolaşımdaki metaların değerlerinin toplamı ve bunların dolaşımı için gerekli para miktarındaki artış (ve buna tekabül eden iddihar oluşumu), daha büyük bir hızdaki para dolaşımıyla ve bir ödeme aracı olarak paranın geniş kapsamlı bir biçimde işlev yapması ile, yani fiilî para işe karıştırılmaksızın, alım ve satımların karşılıklı daha büyük ölçüde dengelenmesiyle telâfi edilmediği sürece, yıllık altın ve gümüş üretimi de aynı şekilde artırılmalıdır.

Toplumsal işgücü ile toplumsal üretim araçlarının bir kısmının bu yüzden her yıl altın ve gümüş üretiminde harcanması zorunludur.

Altın ve gümüş üretimi ile uğraşan ve bizim basit yeniden-üretim varsayımımıza göre, üretimlerini ancak yıllık ortalama aşınma ve yıpranma ve bunun gerektirdiği yıllık ortalama altın ve gümüş tüketimi sınırları içersinde yürüten kapitalistler —varsayımımıza göre, sermayeleştirmeksizin, yıllık olarak tükettikleri— artı-değerlerini, para-biçiminde, diğer üretim kollarında olduğu gibi, ürünün çevrilmiş biçimi olmayan doğal biçimi içersinde, doğrudan doğruya dolaşıma sokarlar.

Ayrıca, —değişen sermayenin yatırıldığı para-biçimi olan— ücretler yönünden, bunlar da, gene, ürünün satışı ile, paraya çevrilmesi ile değil, doğal biçimi daha başlangıçta para biçiminde olan ürünün kendisi ile yerine konur.

Son olarak, aynı şey, değerli madenler ürününün, yıl boyunca tüketilen, hem değişmeyen döner ve hem de değişmeyen sabit sermayeden oluşan ve devresel olarak tüketilen değişmeyen sermayenin değerine eşit kısmı için de geçerlidir.

Değerli madenlerin üretimine yatırılan sermayenin devresini ya da devrini önce P—M R P′ biçimi içerisinde ele alalım. P—M hareketinde, M, yalnız işgücü ile üretim araçlarını değil, aynı zamanda, değerinin ancak bir kısmı R'de tüketilen sabit sermayeyi de içerdiği için, P′'nün, ürünün, ücretlere yatırılan değişen sermaye, *artı*, üretim araçlarına yatırılan döner sabit sermaye, *artı*, değerin aşınan sabit sermayeye eşdeğer kısmı, *artı*, artı-değere eşit bir miktar para olduğu açıktır. Eğer bu miktar daha

küçük olsaydı, altının genel değeri aynı kalmak üzere, maden verimsiz olabilirdi, ya da bu genellikle böyle olsaydı altının değeri metaların değişmeden kalan değerlerine kıyasla sonradan yükselebilirdi; yani, metaların fiyatları düşebilir ve böylece de, P—M hareketine yatırılmış olan para miktarı daha küçük olabilirdi.

Eğer biz, önce, P olarak yatırılan sermayenin yalnız döner kısmını, P—M ... R P′ dolaşımının çıkış noktasını ele alırsak, belli bir para miktarının yatırılmış olduğunu, işgücüne yapılan ödeme ile üretim maddelerinin satın alınması için dolaşıma sürüldüğünü görürüz. Ama bu miktar, *bu* sermayenin devresi tarafından yeniden sürülmek üzere dolaşımdan çekilmez. Ürün, maddî biçimi içerisinde bile paradır; işte bu nedenle de, değişim yoluyla, bir dolaşım süreci ile paraya çevrilmesine gerek yoktur. Üretim sürecinden dolaşım alanına, tekrar para-sermayeye çevrilmesini gerektiren meta-sermaye biçiminde değil, tekrar üretken sermayeye çevrilecek, yani yeni işgücü ve üretim maddeleri satın alınacak para-sermaye olarak geçer. İşgücü ve üretim araçlarında tüketilen döner sermayenin para-biçimi, ürünün satışı ile değil, ürünün kendisinin maddî biçimi tarafından yerine konulmuştur; yani, değeri tekrar dolaşımdan para-biçiminde çekilerek değil, yeni üretilen ek para ile yeri doldurulmuştur.

Diyelim, bu döner sermaye 500 sterlin, devir dönemi 5 hafta, çalışma dönemi 4 hafta, dolaşım dönemi yalnız 1 hafta olsun. Daha başlangıçta para 5 hafta için, kısmen üretken ikmal olarak yatırılmak ve kısmen de, ücret olarak yavaş yavaş ödenmek üzere hazır olmalıdır. Altıncı haftanın başlangıcında, 400 sterlin geri dönmüş, 100 sterlin serbest kalmış olacaktır. Bu böyle tekrarlanıp gidecektir. Burada, daha önceki durumlarda olduğu gibi, 100 sterlin, daima, devrin belli bir zamanı boyunca, serbest kalmış biçimde bulunacaktır. Ama bu da gene, diğer 400 sterlin gibi, ek, yeni üretilmiş paradan ibarettir. Bu durumda, yılda 10 devir yapılır, yıllık ürün, altın olarak 5.000 sterlindir. (Ele alınan bu durumda dolaşım dönemi, metaların paraya çevrilmesi için gerekli zamandan değil, paranın, üretim öğelerine çevrilmesi için gerekli zamandan olur.)

Aynı koşullar altında devreden diğer her 500 sterlinlik sermaye durumunda, durmadan yenilenen para-biçim, her 4 haftada üre-

tilen ve dolaşıma sürülen meta-sermayenin çevrilmiş biçimidir ve bu meta-sermayenin satışı ile —yani sürece ilk girdiği zaman temsil ettiği para miktarının devresel olarak çekilmesiyle— bu para-biçime tekrar tekrar girer. Burada, tersine, her yeni devir döneminde, para olarak yeni bir ek 500 sterlin, dolaşımdan devamlı olarak, üretim maddesi ve işgücü çekmek üzere, üretim sürecinden dolaşım sürecine sürülür. Dolaşıma sürülen bu para, bu sermayenin çizdiği devre tarafından tekrar buradan çekilmeyip, daha çok, devamlı yeniden-üretilen altın miktarı ile artırılır.

Şimdi de bu döner sermayenin değişen kısmına bakalım ve bunun da önceki gibi 100 sterlin olduğunu kabul edelim. Demek oluyor ki, bu 100 sterlin, 10 devir ile, işgücünün devamlı ödenmesi için, metaların olağan üretiminde yeterli olacaktır. Burada, altın üretiminde, aynı miktar yeterlidir. Ama geriye dönen ve kendisiyle işgücünün her 5 haftada bir karşılığının ödendiği 100 sterlin, kendi ürününün çevrilmiş biçimi değil, durmadan yenilenen bu ürünün bir kısmıdır. Altın üreticisi, işçilerine, kendi ürettikleri altının bir kısmıyla doğrudan ödeme yapar. Yılda bu şekilde işgücüne harcanan ve işçiler tarafından dolaşıma sokulan 1.000 sterlin, bu nedenle, bu dolaşım yoluyla kendi çıkış noktalarına dönmezler.

Üstelik, sabit sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla, bu, işin ilk kuruluşunda nispeten büyük bir para-sermaye yatırımı gerektirir ve bu sermaye böylece dolaşıma sürülmüş olur. Bütün sabit sermayeler gibi bu da yıllar boyunca ancak parça parça geri döner. Ne var ki, bu, ürünün satışı ile ve bu satış sonucu paraya çevrilmesi ile değil, doğrudan doğruya ürünün, altının bir kısmı olarak geri döner. Bir başka deyişle, para-biçimini yavaş yavaş, paranın dolaşımdan çekilmesiyle değil, ürünün buna tekabül eden kısmının birikimi ile alır. Böylece yerine konan para-sermaye, başlangıçta sabit sermaye için dolaşıma sokulan miktarı karşılamak için dolaşımdan yavaş yavaş çekilen bir para miktarı değildir. Bu ek bir para miktarıdır.

Son olarak, artı-değer bakımından da, bu, gene, üretken olmayan biçimde, yani varsayımımıza göre geçim araçları ile lüks eşyaya harcanmak üzere, her yeni devir döneminde dolaşıma sürülen yeni altın ürünün belli bir kısmına eşittir.

Ama, varsayımımız gereğince —pazardan devamlı olarak para

değil işgücü ile üretim maddeleri çektiği halde ona devamlı yeni para miktarları ekleyen— yıllık tüm altın üretimi ancak yıl boyunca aşınan parayı yerine koyar, şimdi, değişen oranlarda olmakla birlikte daima iki şekilde, iddihar edilmiş para ve dolaşımdaki para biçimlerinde bulunan toplumsal para miktarını sadece eksiksiz tutar.

Metaların dolaşımı yasası gereğince, para miktarının, dolaşım için gerekli para miktarı ile, dolaşımın daralması ya da genişlemesi ile artan ya da eksilen ve özellikle zorunlu yedek ödeme aracı fonlarının oluşumuna hizmet eden, iddihar edilmiş para biçiminde tutulan bir para miktarının toplamına eşit olması gerekir. Hesap bakiyelerinin bulunmaması halinde, para olarak ödenmesi gereken şey — metaların değeridir. Bu değerin bir kısmının artı-değerden ibaret olması olgusu, yani meta satıcısına hiç bir karşılığa malolmaması, durumda hiç bir değişiklik yapmaz. Üreticilerin hepsinin, kendi üretim araçlarının bağımsız sahipleri olduğunu ve dolaşımın bu yüzden üreticilerin kendi aralarında doğrudan doğruya yer aldığını kabul edelim. Sermayelerinin değişmeyen kısmından ayrı olarak, yıllık değer ürünleri, bu durumda, kapitalist koşullara benzer biçimde iki kısma bölünebilir: Yalnız geçim araçlarını yerine koyan *a* kısmı ile, kısmen lüks eşyalar, kısmen de üretimin genişlemesi için tüketilen *b* kısmı. Demek oluyor ki, *a* kısmı değişen sermayeyi, *b* kısmı artı-değeri temsil ediyor. Ama böyle bir bölünme, kendi toplam ürünlerinin dolaşımı için gerekli olan para miktarının büyüklüğü üzerinde herhangi bir etki yapmaz. Diğer koşullar eşit kalmak üzere, dolaşımdaki meta kitlesinin değeri aynı olacağı gibi, bu değer için gerekli olan para miktarı da aynı olacaktır. Eğer bunların devir dönemleri de eşit şekilde bölünmüş ise aynı yedek paraya da sahip olmaları gerekir, yani sermayelerinin aynı kısmı daima para biçiminde tutulmak zorundadır, çünkü, üretimlerinin, bizim varsayımımıza göre, daha önceki gibi meta üretimi olması gerekir. Şu halde, metaların değerlerinin bir kısmının artı-değerden ibaret olması olgusu, işin yürütülmesi için gerekli para miktarında kesinlikle hiç bir şeyi değiştirmez.

P—M—P′ formülüne sıkı sıkıya sarılan Tooke'nin bir muhalifi, ona, kapitalistin nasıl olup da dolaşımdan, daima, dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çekmeyi becerdiğini soruyor. Bak dinle!

Burada sözkonusu olan sorun, artı-değerin *oluşumu* değildir. Bu. tek sır, kapitalist açıdan gayet olağandır. Kullanılan değerler toplamı, eğer bir artı-değerle kendisini zenginleştirmiyorsa, bu, zaten sermaye değildir. Ama varsayım olarak, bu, sermaye ise, artı-değer pek doğaldır.

Böyle olunca, sorun, artı-değerin nereden geldiği değil, bu artı-değerin dönüştüğü paranın nereden geldiğidir.

Ama, burjuva iktisadında, artı-değerin varlığı, kendiliğinden anlaşılır bir şeydir. İşte bu nedenle, yalnız bu varsayımla yetinilmemiş, dolaşıma sürülen meta kitlesinin bir kısmının artı-ürün olduğu, böylece, kapitalistin, sermayesinin bir kısmı olarak dolaşıma sürmediği bir değeri temsil ettiği, dolayısıyla da, ürünüyle birlikte kapitalistin, dolaşıma; sermayesinin üzerinde bir artı da soktuğu ve işte dolaşımdan bu artı-değeri çektiği gibi bir varsayımla da ilişki kurulmuştur.

Kapitalistin dolaşıma sürdüğü meta-sermaye, dolaşımdan işgücü, *artı*, üretim araçları biçiminde çektiği üretken sermayeden daha büyük bir değere sahiptir (bunun nereden geldiği açıklanmadığı, karanlıkta kaldığı halde, sözü edilen ekonomi politik, bunu bir olgu olarak görmektedir). Sadece kapitalist A'nın değil, B, C, D'nin vb. de niçin daima metalarının değişimi yoluyla dolaşımdan, başlangıçta ve sonradan yatırdıkları sermayelerin değerinden daha fazla bir değeri çekebildikleri bu varsayıma dayanılarak açığa çıkmış oluyor. A, B, C, D, ve diğerleri, dolaşıma, devamlı olarak, oradan üretken sermaye biçiminde çektiklerinden daha büyük meta-değeri, meta-sermaye biçiminde sürüyorlar — bu işlem, çeşitli bağımsız işlev yapan sermaye kadar çok yanlıdır. Şu halde bunlar, herkesin kendisinin yatırmış bulundukları üretken sermayelerinin değerleri toplamına eşit bir değerler toplamını kendi aralarında devamlı paylaşmak (yani herbiri, kendi adına dolaşımdan bir üretken sermaye çekmek) durumundadırlar; tıpkı, hepsinin, dörtbir yandan, kendi üretim öğelerinin değerlerinin üzerindeki meta-değer fazlalıklarını temsil eden metalar biçiminde dolaşıma sürdükleri değerler toplamını kendi aralarında devamlı paylaşmak durumunda olmaları gibi.

Ne var ki, meta-sermayenin, üretken sermayeye yeniden çevrilmeden önce ve içerdiği artı-değer harcanmadan önce, paraya

çevrilmesi gerekir. Peki, bu amaç için kullanılan para nereden gelir? Bu soru ilk bakışta güç görünüyor ve şimdiye kadar ne Tooke ve ne de bir başkası bunu yanıtlamıştır.

Para-sermaye biçiminde yatırılmış olan bu 500 sterlinlik döner sermaye, devir dönemi ne olursa olsun, şimdi toplumun, yani kapitalist sınıfın toplam döner sermayesini temsil etsin. Artı-değer de 100 sterlin olsun. Peki ama, dolaşıma devamlı olarak sadece 500 sterlin soktuğu halde, nasıl oluyor da, tüm kapitalist sınıfı, dolaşımdan devamlı 600 sterlin çekebiliyor?

500 sterlinlik para-sermaye, üretken sermayeye çevrildikten sonra, bu sermaye, üretim sürecinde kendisini, 600 sterlin değerinde metalara dönüştürmüştür, ve dolaşımda, şimdi, yalnız ilk yatırılan para-sermayeye eşit 500 sterlin değerinde meta değil, aynı zamanda yeni üretilmiş 100 sterlinlik artı-değer de vardır.

Bu 100 sterlinlik ek artı-değer, dolaşıma metalar biçiminde sürülmüştür. Bundan hiç kuşku yok. Ama böyle bir işlem, hiç bir şekilde, bu ek meta-değerin dolaşımı için gerekli ek parayı sağlamış olmaz.

Bu güçlüğü sözde akla-uygun kaçamaklarla savuşturmaya kalkışmak bir işe yaramaz.

Örneğin: Değişmeyen döner sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla, herkesin bunu aynı anda yatırmadığı açıktır. Kapitalist A, metalarını satar ve böylece yatırdığı sermaye para-biçimini alırken, bir yandan da, B alıcısının, üretim araçlarının —yani A'nın ürettiği şeyin— biçimini alan para-sermayesi vardır. A'nın üretilmiş bulunan meta-sermayesine, para-biçimini kazandıran aynı hareketi ile, B sermayesini tekrar üretken biçimine sokar ve onu para-biçiminden, üretim araçları ve işgücü biçimine dönüştürür; bu iki yanlı süreçte, her basit satınalma M—P hareketinde olduğu gibi, aynı para miktarı işlev yapar. Buna karşılık, A, parasını tekrar üretim araçlarına çevirdiği, C'den bunları satın aldığı ve bu adam bununla B'ye ödeme yaptığı zaman, vb., ve böylece bu ticarî işlemler açıklanmış olur. Ama:

Metaların dolaşımındaki dolaşan para miktarı ile ilgili olarak konan yasalardan hiç biri (Buch I, Kap. III)* üretim sürecinin kapitalist niteliği tarafından herhangi bir şekilde değiştirilmez.

*Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm. —*Ed.*

Şu halde, toplumun para-biçiminde yatırılması gereken döner sermayesi 500 sterlin miktarında olduğu söylendiğinde, bunun, bir yandan, aynı anda yatırılan bir miktar olduğu, öte yandan da, sırayla çeşitli üretken sermayelerin para fonu olarak hizmet ettiği için, 500 sterlinden daha fazla bir üretken sermayeyi harekete geçirdiği hesaba katılmış demektir. Bu açıklama biçimi, bu durumda, varlığını açıklaması gereken parayı, zaten mevcut diye kabul etmektedir.

Ayrıca şu da denebilirdi: kapitalist A, kapitalist B'nin, bireysel ve üretken olmayan biçimde tükettiği nesneleri üretir. B'nin parası, bu nedenle, A'nın meta-sermayesini paraya çevirmekte ve böylece aynı miktar para, B'nin artı-değerini, A'nın değişmeyen döner sermayesini gerçekleştirmeye hizmet etmektedir. Ne var ki, bu durumda, henüz çözüm bekleyen sorun, daha da dolaysız bir biçimde çözümlenmiş kabul edilmektedir, yani: gelirini meydana getiren parayı B nereden almaktadır? Ürününe ait artı-değerin bu kısmını kendisi nasıl gerçekleştirmiştir?

Değişen döner sermayeden, A'nın düzenli olarak işçilerine ödediği kısmın, dolaşımdan düzenli olarak kendisine döndüğü ve ancak bunun değişen bir kısmının, ücretlerin ödenmesi için daima yakında bulunduğu da ayrıca söylenebilir. Ama, harcama ile geriye dönüş arasında belli bir zaman süresi geçmektedir ve bu arada ücretlere ödenen para, diğer kullanımlar arasında, artı-değerin gerçekleşmesi için hizmet edebilir.

Ne var ki biz, birinci olarak, bu süre ne kadar uzun olursa, kapitalist A'nın devamlı *in petto** bulundurmak zorunda olduğu para ikmalinin de o kadar fazla olması gerektiğini biliyoruz. İkinci olarak, işçi, bu parayı harcar, bununla metalar satın alır ve böylece, bunların içerdiği artı-değeri *pro tanto* paraya çevirir. Dolayısıyla değişen sermaye biçiminde yatırılmış bulunan aynı para, artı-değeri paraya çevirme amacına da *pro tanto* hizmet eder. Bu noktada soruna daha fazla girmeden şu kadarıyla yetinelim: tüm kapitalist sınıf ile bu sınıfın hizmetlilerinin tüketimi işçi sınıfınınki ile birlikte gider; böylece, işçilerin dolaşıma sürdükleri para ile aynı zamanda, kapitalistlerin de, gelir olarak artı-değerlerini har-

* Hazır, emre hazır. —ç.

camak için para sürmeleri gerekir. Şu halde bunun için de dolaşımdan para çekilmesi gerekir. Bu açıklama, gerekli para miktarını ortadan kaldırmaya değil sadece azaltmaya hizmet edebilir.

Son olarak şöyle denebilir: ilk sabit sermaye ilk kez yatırıldığında, dolaşıma, devamlı büyük miktarda para sürülür ve bu para dolaşımdan ancak yavaş yavaş, yıllar sonra, parça parça, bu parayı dolaşıma sokan tarafından çekilmiş olur. Bu miktar, artı-değeri paraya çevirmeye yetmez mi?

Bu soruya şöyle yanıt vermek gerekir: 500 sterlinlik bu toplamın (bu miktar, gerekli yedek fonlar için iddiharı da içerir), onu dolaşıma sokan tarafından değilse bile, bir başkası tarafından sabit sermaye olarak, kullanılması olanağını sağlar. Üstelik, sabit sermaye olarak hizmet eden ürünlerin satın alınmaları için harcanan miktar bakımından, bunların içerdikleri artı-değerin de ödendiği zaten varsayılmıştı; sorun bu paranın nereden geldiğidir.

Bunun genel bir yanıtı zaten verilmiş bulunuyor: *x kere* 1.000 sterlin değerinde bir metalar kitlesi dolaşımda bulunacaksa, bu metalar kitlesinin değeri, herhangi bir artı-değer içersin ya da içermesin, bu metalar kitlesi kapitalist biçimde üretilmiş olsun ya da olmasın, bu dolaşım için gerekli para miktarında hiç bir değişiklik yapmaz. *Bu nedenle, sorunun kendisi zaten mevcut değildir.* Paranın dolaşım hızı, vb. gibi diğer bütün koşullar belli olmak üzere. *x kere* 1.000 sterlin değerindeki metaların dolaşımı için, bu değerin şu ya da bu miktarının, bu metaların doğrudan doğruya üreticisi olanın payına düşmesinden tamamen bağımsız olarak, belirli bir para miktarına gereksinme vardır. Burada eğer herhangi bir sorun varsa, bu, şu genel sorunla çakışmaktadır: Bir ülkenin ürettiği metaların dolaşımı için gerekli para nereden gelir?

Bununla birlikte, kapitalist üretim açısından, özel bir sorun *görünüşü,* gerçekten vardır. Ele alınan durumda, hareket noktası olarak ortaya çıkan, parayı dolaşıma süren kapitalisttir. İşçinin, geçim araçlarını ödemek için harcadığı para, daha önce, değişen sermayenin para-biçimi olarak vardı ve bu nedenle, işgücü satın alınma ya da ödenme aracı olarak kapitalist tarafından başlangıçta dolaşıma sürülmüştü. Kapitalist, ayrıca, dolaşıma, değişmeyen sabit ve değişmeyen döner sermayesinin başlangıçtaki para-biçimini oluşturan parayı da sürer; bu parayı, iş araçları ile üretim mad-

deleri için satınalma ya da ödeme aracı olarak harcar. Ama bunun ötesinde kapitalist, artık, dolaşımdaki para miktarının çıkış noktası olarak gözükmez. Şimdi, yalnız iki hareket noktası vardır: kapitalist ve işçi. Üçüncü kategoriye giren kimseler ya hizmetleri karşılığında bu iki sınıftan para alırlar, ya da herhangi bir hizmet karşılığı olmadan bunu aldıkları ölçüde, bunlar, rant, faiz, vb. biçimindeki artı-değerin ortak sahipleridir. Artı-değerin, tümüyle, sanayi kapitalistinin cebinde kalmayıp, başkalarıyla bunun paylaşılması zorunluluğunun, ele alınan sorunla herhangi bir ilişkisi yoktur. Sorun, artı-değerini nasıl paraya çevirdiğidir, gelirin sonradan nasıl paylaşıldığı değil. Amacımız için, kapitalist, hâlâ artı-değerin tek sahibi olarak ele alınabilir. İşçiye gelince, kapitalist, işçinin dolaşıma sürdüğü paranın birincil çıkış noktası olduğu halde, onun ikincil olmaktan başka bir şey olmadığı zaten söylenmiş bulunuyor. İşçi, geçim araçlarının ödenmesinde harcama yaparken, başlangıçta değişen sermaye olarak yatırılmış bulunan para, şimdi ikinci dolaşımından geçmektedir.

Demek oluyor ki, kapitalist sınıf, para dolaşımının tek çıkış noktası oluyor. Üretim araçlarının ödenmesi için 400 sterline, işgücü için de eğer 100 sterline gereksinme duyuyorlarsa, dolaşıma 500 sterlin sokarlar. Ama, %100'lük bir artı-değer oranıyla ürüne katılan artı-değer, değer olarak 100 sterline eşittir. Dolaşıma devamlı olarak ancak 500 sterlin sürdükleri halde bunlar nasıl oluyor da dolaşımdan devamlı 600 sterlin çekebiliyorlar? Hiçten ancak hiç gelir. Kapitalist sınıf, bir tüm olarak, daha önce sürülmemiş olan her şeyi dolaşımdan çekemez.

Biz, burada, 4.000 sterlin değerinde üretim aracı ile 1.000 sterlin değerinde işgücünü dolaştırmak için, on devir yapan 400 sterlin değerinde bir miktarın yetebileceği olgusu ile, diğer 100 sterlinin de aynı şekilde, 1.000 sterlin değerinde artı-değerin dolaşımı için yeterli olabileceği olgusunu bir yana bırakıyoruz. Para miktarının, bu paranın dolaştığı metaların değerine olan oranı burada önemli değildir. Sorun gene aynı kalır. Aynı para miktarı birkaç kez dolaşmadıkça, 5.000 sterlinlik bir sermayenin dolaşıma sokulması zorunlu olduğu gibi, artı-değerin paraya çevrilmesi için de 1.000 sterlin gereklidir. İster 1.000, isterse 100 sterlin olsun, sorun bu paranın nereden geldiğidir. Her ne olursa olsun, bu, dolaşıma sokulan

para-sermayeye göre bir fazlalıktır.

Dolaşıma, metalara katılan artı-değerin gerçekleşmesine hizmet etmek üzere para sürenin kapitalist sınıfın kendisi olması gerçi ilk bakışta aykırı gibi gözükebilir. Ama, *nota bene*,* bu parayı, dolaşıma, o, yatırılmış para, yani sermaye olarak sürmemektedir. Bunu o, kendi bireysel tüketimi için satınalma aracı olarak harcamaktadır. Para, bu nedenle, dolaşımının hareket noktası olmakla birlikte kapitalist sınıf tarafından yatırılmamaktadır.

İşe yeni başlayan bireysel bir kapitalisti, örneğin bir çiftçiyi ele alalım. İlk yıl boyunca, 4.000 sterlini üretim aracına, 1.000 sterlini işgücüne olmak üzere, diyelim 5.000 sterlinlik para-sermaye yatırmış olsun. Artı-değer oranı %100, elde ettiği artı-değer miktarı 1.000 sterlin olsun. Bütün parası, para-sermaye olarak yatırdığı bu 5.000 sterlinden ibarettir. Ama kendisi de yaşamak zorundadır ve yıl sonuna kadar eline herhangi bir para geçmemektedir. Tüketimi 1.000 sterlin tutmuş olsun. Bu paranın elinde bulunması gereklidir. Bu 1.000 sterlini birinci yıl boyunca kendisine avans olarak vermek zorunda olduğunu söyleyebilir. Burada ancak öznel bir anlam taşıyan bu avans, kapitalistin, ilk yıl boyunca olan bireysel tüketimini, işçilerin bedava üretimlerinden karşılamak yerine kendi cebinden ödemek zorunda kaldığından başka bir şeyi belirtmez. Bu parayı sermaye olarak yatırmamaktadır. Bunu harcamakta, tükettiği geçim araçları biçiminde bir eşdeğer için bununla ödeme yapmaktadır. Bu değer, onun tarafından para olarak harcanmış, dolaşıma sürülmüş ve oradan meta-değerler biçiminde çekilmiştir. Ve bu meta-değerleri o tüketmiştir. Böylece, bunların değerleri ile arasında herhangi bir ilişki kalmamıştır. Bu değerin karşılığı olarak ödediği para, şimdi, dolaşımdaki paranın bir öğesi olarak bulunmaktadır. Ama o, bu paranın değerini, ürünler biçiminde dolaşımdan çekmiştir ve bu değer, şimdi, içinde varolduğu ürünlerle birlikte yokedilmiştir. Hepsi, yokolup gitmiştir. Ama, yılın sonunda, o, 6.000 sterlin değerinde metayı dolaşıma sürmekte ve bunları satmaktadır. Bu yolla şunları karşılamaktadır: 1) 5.000 sterlinlik yatırılan para-sermayesini; 2) 1.000 sterlinlik gerçekleşen artı-değeri. Sermaye olarak 5.000 sterlin yatırmış, bunu dolaşıma sürmüş ve dolaşımdan 6.000 sterlin çekmiştir — bunun 5.000 sterlini

* Önemli not. —ç.

sermayesini ve 1.000 sterlini artı-değeri kapsamaktadır. Bu son 1.000 sterlin, kendisinin dolaşıma soktuğu, yatırmadığı, ama bir kapitalist olarak değil bir tüketici olarak harcadığı para ile, paraya çevrilmiştir. Şimdi bu para ona ürettiği artı-değerin para-biçimi olarak dönmektedir. Ve bundan böyle bu işlem her yıl tekrarlanır. Ama, ikinci yıl ile başlayarak, harcadığı bu 1.000 sterlin, daima, onun ürettiği artı-değerin çevrilmiş biçimi, para-biçimidir. Bu parayı o, yıllık olarak harcar ve bu para gene ona yıllık olarak döner.

Eğer sermayesi bir yılda daha sık devretmiş olsaydı, bu, durumu değiştirmeyecek, ancak zamanının uzunluğunu ve dolayısıyla da, yatırmış olduğu para-sermayesinin üzerinde, bireysel tüketimi için dolaşıma sürmesi gerekli para miktarını etkileyecekti.

Bu parayı, dolaşıma, kapitalist, sermaye olarak sürmemiştir. Ama, artı-değer dönmeye başlayana kadar elindeki olanaklarla yaşamlarını sürdürebilmek sadece kapitalistlere özgü bir özelliktir.

Ele alınan durumda biz, kapitalistin, sermayesinin ilk dönüşüne kadar, bireysel tüketimini karşılamak için dolaşıma sürdüğü para miktarının, ürettiği ve bu yüzden de paraya çevirmek zorunda kaldığı artı-değere tamamen eşit olduğunu varsaymıştık. Bireysel kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla kuşkusuz bu gelişigüzel bir varsayımdır. Ama, basit yeniden-üretim varsayıldığı takdirde, bütün kapitalist sınıfa uygulandığı zaman bunun doğru olması gerekir. Bu sadece şu varsayımla aynı şeyi ifade eder: tüm artı-değer, ve yalnız o —dolayısıyla, asıl sermaye yatırımının hiç bir kısmı— üretken olmayan şekilde tüketilir.

Toplam değerli maden üretiminin (500 sterline eşit olduğu kabul edilmişti), ancak, paranın yıpranma ve aşınmasını yerine koymaya yetecek kadar olduğu daha önce varsayılmıştır.

Altın üreten kapitalistler, bütün ürünlerine altın olarak sahip bulunurlar — değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısma olduğu gibi, değişen sermayeyi yerine koyan kısma ve aynı zamanda da artı-değeri içeren kısma. Toplumsal artı-değerin bir kısmı, bu nedenle, sadece dolaşım sürecinde altına çevrilen bir üründen değil, altından oluşmuştur. Daha başlangıçta bu artı-değer altından oluşmuştur ve dolaşımdan ürün çekmek için buraya sürülmüştür. Aynı şey, burada, ücretler, değişen sermaye, yatırılan değişmeyen ser-

mayenin yerine konulması için de geçerlidir. Şu halde, kapitalist sınıfın bir kısmı, dolaşıma, yatırmış bulundukları para-sermayeden daha büyük değerde (artı-değer miktarı kadar fazla değerde) meta sürdüğü halde, diğer bir kısmı, dolaşıma, altın üretimi için devamlı olarak dolaşımdan çektikleri metaların değerinden daha büyük değerde (artı-değer miktarı kadar fazla değerde) para sürerler. Kapitalistlerin bir kısmı, devamlı olarak, dolaşımdan, buraya sürdüklerinden daha fazla parayı çekerken, altın üreten diğer kısmı devamlı olarak dolaşıma, üretim araçları olarak çektiklerinden daha fazla para sürerler.

Altın olarak 500 sterlinlik bu ürünün bir kısmı, altın üreticisinin artı-değeri olmakla birlikte, gene de, tamamı, sadece metaların dolaşımı için gerekli parayı yerine koymak üzere ayrılmıştır. Bu altının ne kadarının, metalara katılmış bulunan artı-değeri paraya çevirdiği ve ne kadarının, metaları oluşturan öteki değer öğelerini paraya çevirdiği, bu amaç için önemli değildir.

Altın üretiminin bir ülkeden bir başka ülkeye taşınması, konuda herhangi bir değişiklik meydana getirmez. A ülkesinin toplumsal işgücü ile toplumsal üretim araçlarının bir kısmı, 500 sterlin değerinde bir ürüne, diyelim keten bezine çevrilmiştir ve altın satın almak üzere B ülkesine ihraç edilmiştir. A ülkesinde bu şekilde kullanılan üretken sermaye, A ülkesinin pazarına, bu sermayenin doğrudan doğruya altın üretimi için kullanılması halinden daha fazla meta —paradan farklı olan bir meta— sürmüş olmaz. A'nın bu ürünü, altın olarak 500 sterlini temsil eder ve bu ülkenin dolaşımına ancak para olarak girer. Toplumsal artı-değerin, bu ürünün içerdiği kısmı, A ülkesi için doğrudan doğruya para biçiminde bulunur ve hiç bir zaman başka bir biçimde bulunmaz. Altın üreten kapitalistler için ancak ürünün bir kısmı artı-değeri ve diğer kısmı sermayenin yerine konmasını temsil etmekle birlikte, bu altının ne kadarının, döner değişmeyen sermaye dışında, değişen sermayenin yerini doldurduğu ve ne kadarının artı-değeri temsil ettiği sorusu gene de tamamıyla, ücretlerin ve artı-değerin, ayrı ayrı, dolaşımdaki metaların değerine oranına bağlıdır. Artı-değeri oluşturan kısım, kapitalist sınıfın çeşitli üyeleri arasında dağılır. Bu kısım devamlı olarak kapitalistlerce bireysel tüketim için harcandığı ve yeni ürünlerin satışı ile tekrar ele geçirildiği halde —artı-değerin paraya

çevrilmesi için gerekli parayı aralarında dolaştıran işte bu satınalma ve satışın ta kendisidir— gene de, para biçimindeki toplumsal artı-değerin bir kısmı, değişen oranlarda olsa da, kapitalistlerin cebinde bulunur; tıpkı, ücretlerin bir kısmının, hiç değilse haftanın bir bölümünde, işçilerin cebinde para biçiminde kalması gibi. Ve bu kısım, başlangıçta, altın üreticisi kapitalistlerin artı-değerini oluşturan para-ürün kısmı ile sınırlı olmayıp, daha önce de söylediğimiz gibi, içinde, yukarda sözü edilen 500 sterlinlik ürünün kapitalistler ile işçiler arasında genel olarak dağıldığı, ve içinde dolaşımda bulunacak meta-ikmalin, artı-değer ve değerin diğer öğelerinden oluştuğu oranla sınırlıdır.

Bununla birlikte, artı-değerin, diğer metalarda varolmayan, ama onların yanısıra para biçiminde bulunan kısmı, yıllık olarak üretilen altının bir kısmını, sadece, yıllık altın üretiminin bir parçası, artı-değerin gerçekleşmesi için dolaşımda bulunduğu ölçüde içerir. Paranın, kapitalist sınıfın elinde artı-değerin para-biçimi olarak değişen oranlarda devamlı şekilde bulunan diğer kısmı ise, yıllık üretilen altının değil, o ülkede daha önce birikmiş olan para kitlesinin bir öğesidir.

Varsayımımıza göre, 500 sterlinlik yıllık altın üretimi, ancak paranın yıllık aşınmasını karşılamaktadır. Eğer biz, yalnız bu 500 sterlini dikkate alır ve yıllık üretilen metalar kitlesinin daha önce birikmiş bulunan para aracılığı ile dolaşımda bulunan kısmını görmezlikten gelecek olursak, meta-biçiminde üretilen artı-değer, dolaşım sürecinde, paraya çevrilmesi için gerekli parayı, öte yanda, salt yıllık altın biçiminde artı-değer üretilmiş olmaları nedeniyle bulmuş olacaktır. Aynı şey, 500 sterlinlik altın ürünün, yatırılan para-sermayenin yerini alan diğer kısımları için de geçerlidir.

Şimdi burada iki şey dikkate alınmalıdır.

Önce, kapitalistlerin para olarak harcadıkları artı-değerin olduğu kadar, bunların para olarak yatırdıkları değişen ve diğer üretken sermayelerin de, aslında, işçilerin, yani altın üretimi ile uğraşan işçilerin ürünü olduğu sonucu çıkmaktadır. Bunlar, yalnız altın ürünün, kendilerine ücret olarak "avans verilen" kısmını değil, altın ürünün, kapitalist altın üreticilerine ait artı-değerin doğrudan doğruya temsil edildiği kısmını da yeniden-üretirler: Son

olarak, altın ürünün, sadece üretimi için yatırılmış bulunan değişmeyen sermaye-değeri yerine koyan kısmına gelince, bu, ancak, işçilerin yıllık çalışması yoluyla para biçiminde (ya da genellikle ürün biçiminde) tekrar ortaya çıkar. İş başladığı zaman, bu, kapitalist tarafından, yeni üretilmiş olmayan ve ama toplumsal paranın döner kitlesinin bir kısmını teşkil eden para biçiminde harcanmıştır. Ama, yeni bir ürün, ek altın tarafından yerine konulduğu ölçüde, bu, işçinin yıllık ürünüdür. Kapitalist yönünden avans, burada, gene varlığını, işçinin, ne kendi üretim araçlarına ve ne de üretim sırasında, diğer işçilerin ürettikleri tüketim araçları üzerinde bir egemenliğe sahip bulunmaması olgusuna borçlu bulunan salt bir biçim olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonra, 500 sterlinlik bu yıllık yerine konulan miktardan bağımsız olarak, varolan para kitlesi, ki kısmen iddihar ve kısmen de dolaşımdaki para biçiminde bulunan para kitlesi bakımından da durum tıpkı bu 500 sterlin yönünden yıllık olarak ne ise bunlar için de aynı olması gerekir, ya da daha doğrusu başlangıçta öyle olması gerekir. Bu noktaya, bu ara-kesimin sonunda döneceğiz.* Ama ondan önce birkaç düşünceyi eklemek istiyoruz.

Devri incelediğimiz sırada, diğer koşullar eşit kalmak üzere, devir dönemlerinin uzunluğundaki değişmelerin, üretimin aynı ölçekte yürütülmesi için, para-sermaye miktarlarında da değişmeleri gerektirdiğini görmüş bulunuyoruz. Paranın dolaşımındaki esneklik bu nedenle kendisini, birbiri ardından gelen bu genişleme ve daralmaya uydurabilecek şekilde olması zorunludur.

Eğer biz ayrıca, —işgününün uzunluğu, yoğunluğu ve üretkenliği de dahil— diğer koşulların eşit kaldığını ama, ücretler ile artı-değer arasında *ürünün değerinin farklı bir bölüşüme uğradığını,* böylece de, ya ücretlerin yükseldiğini ve artı-değerin düştüğünü, ya da tersi olduğunu varsayarsak, dolaşımdaki para kitlesi bu nedenle etkilenmiş olmaz. Bu değişiklik, para dolaşımında herhangi bir genişleme ya da daralma olmaksızın meydana gelebilir. Ücretlerde genel bir yükselme olduğu ve böylece, varsayımlarımız gere-

* Bu kitabın 385-386. sayfalarına bakınız. —*Ed.*

ği, artı-değer oranında genel bir düşmenin görüleceği, ama bunun yanısıra, gene varsayımımıza göre, dolaşımdaki meta kitlesinin değerinde bir değişikliğin meydana gelmeyeceği özel bir durumu ele alalım. Bu durumda, değişen sermaye olarak yatırılması gerekli para-sermayede ve böylece, bu işlevi yerine getiren para miktarında haliyle bir artış olacaktır. Ama artı-değer ve dolayısıyla da bu artı-değerin gerçekleşmesi için gerekli para miktarı, değişen sermaye işlevi için gerekli para miktarındaki artış kadar bir azalma gösterir. Meta-değerin gerçekleşmesi için gerekli para miktarı, böylece, bu meta-değerin kendisinden fazla etkilenmiş olmaz. Metanın maliyet fiyatı bireysel kapitalist için yükselir, ama toplumsal üretim fiyatı aynı kalır. Değerin değişmeyen kısmı dışında, değişen şey, metaların üretim fiyatının, ücretler ile kâra ayrılmasındaki orandır.

Ama, daha büyük bir değişen para-sermaye yatırımının (paranın değeri kuşkusuz sabit kabul edilmektedir), işçilerin elinde daha fazla miktarda para bulunması anlamına geleceği öne sürülmektedir. Bu, işçiler yönünden metalar üzerinde daha büyük bir talebe yolaçar. Bu da gene, meta fiyatlarında bir yükselişe neden olur. —Ya da şöyle deniliyor: Ücretler yükselirse, kapitalistler de, metalarının fiyatlarını yükseltir.— Her iki halde de, ücretlerdeki genel bir yükselme, meta fiyatlarında bir yükselmeye neden olur. Şu halde, fiyatlardaki yükselme nasıl açıklanırsa açıklansın, metaların dolaşımı için daha büyük miktarda paraya gerek vardır.

Birinci ifadeye yanıt: ücretlerdeki bir yükselme sonucu, işçilerin özellikle zorunlu yaşam araçlarına olan talebi artacaktır. Lüks eşya için talepleri daha az derecede artacak, ya da, daha önce tüketim alanlarına girmeyen şeyler için bir talep gelişecektir. Zorunlu geçim araçlarına karşı olan talepteki ani ve geniş ölçüdeki artış, haliyle bunların fiyatını derhal yükseltecektir. Sonuç: toplumsal sermayenin daha büyük bir kısmı, zorunlu yaşam araçlarının üretimi için ve daha küçük bir kısmı lüks eşyaların üretimi için kullanılacaktır, çünkü, artı-değerdeki azalma nedeniyle fiyatlardaki bu düşme ve bunun sonucu olarak bu eşyalar için kapitalistlerin taleplerinde de bir azalmayla sonuçlanacaktır. Öte yandan, işçilerin kendilerinin lüks eşya satın almaları halinde, ücretlerindeki artış, zorunlu yaşam araçlarının fiyatında bir artışı körüklemeyecek, sa-

dece lüks eşya alıcılarında bir değişmeye yolaçacaktır. İşçiler tarafından eskisine göre daha fazla, kapitalistler tarafından ise nispeten daha az lüks eşya tüketilecektir. *Voilà tout.** Bazı dalgalanmalardan sonra, dolaşımdaki metalar kitlesinin değeri gene eskisinin aynıdır. Geçici kararsızlıklara gelince, bunların etkisi, ancak, o zamana kadar borsada ya da dış ülkelerde spekülatif işler peşinde koşan, kullanılmayan para-sermayenin iç dolaşıma sokulması şeklinde olacaktır.

İkinci ifadeye yanıt: Eğer metalarının fiyatlarını diledikleri gibi yükseltmek kapitalist üreticilerin ellerinde olsaydı, bunu ücretlerde bir artış olmadan yapabilirlerdi ve öyle yapacaklardı. Meta fiyatları düşseydi ücretler hiç bir zaman yükselmeyecekti. Kapitalist sınıf, kural-dışı, belirli, özel biçimde, ve sözde yerel koşullar altında şimdi yapmakta olduğu şeyi, her zaman ve bütün koşullar altında yapabilseydi, işçi sendikalarına hiç bir zaman karşı koymazdı; yani metaların fiyatlarını çok daha fazla yükselterek daha büyük kârları cebe indirmek için, ücretlerdeki her artışa boyun eğerdi.

Lüks eşyalara olan talep (bu gibi eşyaları satınalma olanakları azalan kapitalistlerin taleplerindeki eksilme sonucu) azaldığı için, kapitalistlerin bunların fiyatlarını yükseltebilecekleri savı, arz ve talep yasasının çok eşsiz bir uygulaması olurdu. Bu, lüks eşya alıcılarının salt bir yer değiştirmesi olmadığına, kapitalistlerle işçilerin bir yer değiştirmesi olduğuna göre, —ve böyle bir yer değiştirme olduğu takdirde, işçilerin talepleri, zorunlu maddeler fiyatlarında bir yükselmeyi teşvik etmez, çünkü işçiler ücretlerinin artan kısmını lüks eşyaya harcadıklarına göre, aynı şeyi zorunlu maddelere harcayamazlar— lüks eşya fiyatları azalan talep sonucu düşer. Sermaye, bu nedenle, lüks eşya arzı toplumsal üretim sürecindeki değişmiş bulunan rolüne uygun düşecek boyutlara inene kadar, bu eşyaların üretiminden çekilecektir. Böylece azalan üretimleri ile —değerleri değişmediği halde— fiyatları normal düzeye yükselecektir. Bu daralma ya da dengeleme işlemi devam ettiği ve zorunlu maddelerin fiyatları yükseldiği sürece, talep karşılanana dek diğer üretim dallarından çekildiği kadar bu üretim alanına sermaye ikmali yapılır. Sonra denge yeniden kurulur ve bütün bu sürecin

* İşte hepsi bu. —ç.

sonunda, toplumsal sermaye ve dolayısıyla da para-sermaye, zorunlu yaşam araçları ile lüks eşya üretimi arasında farklı bir oranda bölünür.

Bu itiraz, baştan sona, kapitalistler ile onların iktisat dalkavuklarının uydurdukları bir umacıdır.

Bu umacıyı haklı göstermede kullanılan olgular üç çeşittir:

1) Diğer şeyler eşit olmak üzere, dolaşımdaki para miktarının, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamındaki yükselme ile —fiyatların toplamındaki bu büyüme ister aynı miktardaki metalara, isterse daha büyük miktardaki metalara uygulansın, bu yükselme ile— birlikte arttığı, para dolaşımının genel bir yasasıdır. Buna göre, sonuç, neden ile karıştırılmaktadır. Ücretlerdeki yükselme (bu yükselme, nadiren, ancak istisnaî hallerde ve orantılı olmakla birlikte) zorunlu yaşam araçlarının fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte olur. Ücret yükselmeleri, metaların fiyatlarındaki artışın nedeni değil, sonucudur.

2) Ücretlerdeki, kısmî ya da yerel bir yükselme halinde —yani, yalnız bazı üretim dallarındaki yükselme— bu, bu dalların ürünlerinin fiyatlarında yerel bir yükselmeye yolaçabilir. Ne var ki, bu bile birçok koşula bağlıdır. Örneğin, ücretler anormal derecede düşürülmemiştir ve bu nedenle de kâr oranı anormal derecede yüksek değildir; fiyatlardaki yükselme ile, bu malların pazarı daraltılmamıştır (böylece, fiyatlarının yükselmesinde daha önceki ikmallerinin daralması zorunlu değildir), vb..

3) Ücretlerdeki genel bir yükselme halinde, değişen sermayenin ağır bastığı sanayi dallarında üretilen metaların fiyatları yükselir, oysa, değişmeyen ya da sabit sermayenin ağır bastığı dallarda üretilen metaların fiyatları düşer.

Metaların basit dolaşımı konusundaki incelememizde (Buch I, Kap. III, 2)*, metaların herhangi bir belirli miktarının para-biçiminin dolaşım alanında ancak geçici olmakla birlikte, belli bir metaın başkalaşımı sırasında bir kimsenin elinde geçici olarak bulunan paranın da gene zorunlu olarak bir başkasının eline geçtiği ve böylece

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm. —*Ed.*

ilk anda metalar yalnız çok yanlı olarak değiştirilmekle, ya da birbirinin yerini almakla kalmayıp, bu birbirinin yerini alma olayının çok yanlı bir para akışı ile yürütüldüğü ve onunla birlikte cereyan ettiği görülmüştü. "Bir meta ötekinin yerini alırken, para-meta daima bir üçüncü şahsın eline yapışır. Dolaşım, parayı su gibi terletir." (Buch I, s. 92.)* Kapitalist meta üretimi esasına göre, bir kısım sermayenin devamlı para-sermaye biçiminde varolması ve artı-değerin bir kısmının da gene sahibinin elinde para biçiminde bulunması ile, aynı özdeş olgu ifade edilmiştir.

Bundan başka, *paranın devresi* —yani, paranın kalkış noktasına *geri dönüşü*— sermaye devrinin bir evresi olarak, tekrar tekrar el değiştirerek çıkış noktasından devamlı uzaklaşmasını ifade eden *paranın dolaşımından*[33] tamamen farklı ve hatta ona karşıt bir olgudur. (Buch I, s. 94.)** Gene de hızlandırılmış bir devir, *eo ipso* hızlandırılmış bir dolaşım demektir.

Önce, değişen sermaye ile ilgili olarak: Eğer belli bir miktar para-sermaye, diyelim 500 sterlin, bir yılda değişen sermaye biçiminde on devir yapmış olsa, dolaşımdaki para miktarının bu kısmının, değerinin on katı, yani 5.000 sterlin kadar devredeceği açıktır. Bu para-sermaye, kapitalist ile işçi arasında bir yılda on defa dolaşmıştır. İşçi, bu döner para miktarının aynı kısmı ile yılda on defa ücret almış ve ödeme yapmıştır. Eğer aynı değişen sermaye yılda yalnız bir devir yapmış olsaydı, üretimin ölçeği aynı kalmak

[33] Bu iki olguyu hâlâ birbirine karıştırmakla birlikte, sermaye dolaşımının temel biçimi ve yeniden-üretimi sağlayan dolaşım biçimi olarak paranın çıkış noktasına bu geri akışı üzerinde ilk duranlar fizyokratlar olmuştur. "*Tableau Economique*'e bir göz atarsanız, üretken sınıfın, diğer sınıfların kendisinden ürün satın alacakları parayı sağladığını ve aynı satın almayı yapmak üzere bir sonraki yıl geri geldikleri zaman bu sınıfların bu parayı ona geri verdiklerini göreceksiniz. ... Burada sadece, harcamayı izleyen bir yeniden-üretimin ve yeniden-üretimi izleyen bir harcamanın oluşturduğu bir daireyi, harcama ile yeniden-üretimin ölçüsü olan paranın dolaşımı tarafından çizilen bir daireyi görürsünüz." (Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans*, Daire édition, Physiocrats, I, s. 208-209.) "Paranın dolaşımı denilmesi gereken sermayenin bu devamlı yatırılışı ve geri dönüşüdür, toplumdaki bütün emeğe hayat veren, politik bünyenin faaliyetini ve hayatiyetini sağlayan, ve haklı olarak hayvan vücudundaki kan dolaşımına benzetilen bu yararlı ve verimli dolaşımdır." (Turgot, *Réflexions, etc., œuvres,* Daire édition, I, s. 45.)

* Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, s. 135. —*Ed.*

** Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, s. 136-137. —*Ed.*

üzere, yalnız 5.000 sterlinlik tek bir sermaye devri olurdu.

Ayrıca: Döner sermayenin değişmeyen kısmı, 1.000 sterline eşit olsun. Sermaye eğer on defa devretmiş ise, kapitalist metaını ve dolayısıyla da metaının değerinin değişmeyen döner kısmını, bir yılda on defa satar. Döner para miktarının (1.000 sterline eşit) aynı kısmı, yılda on defa sahibinin elinden, kapitalistin eline geçmektedir. Bu para on defa el değiştirmektedir. Sonra, kapitalist, bir yılda on defa üretim aracı satın almaktadır. Bu da, gene, paranın, bir elden diğerine on dolaşım yapmasıdır. 1.000 sterlin tutarında bir para ile sanayi kapitalisti, 10.000 sterlin değerinde meta satmakta ve tekrar 10.000 sterlin değerinde meta satın almaktadır. Para olarak 1.000 sterlinin 20 dolaşımı yoluyla, 20.000 sterlinlik bir meta-ikmal dolaşmaktadır.

Son olarak, devirdeki bir hızlanma ile birlikte, paranın artı-değeri gerçekleştiren kısmı da daha hızlı dolaşımda bulunur.

Ama, tersine, para dolaşımındaki bir hızlanma, mutlaka, sermayenin ve dolayısıyla da paranın daha hızlı devretmesini gerektirmez; yani mutlaka, yeniden-üretim sürecinde bir kısalma ve daha hızlı yenilenme anlamına gelmez.

Aynı para miktarıyla daha çok sayıda ticarî işlem yapılması halinde daha hızlı bir para dolaşımı olur. Para dolaşımı için teknik kolaylıklardaki değişiklikler sonucu, sermayenin aynı yeniden-üretim dönemlerinde de aynı şey olabilir. Ayrıca, paranın fiilî meta değişimini temsil etmeksizin dolaştığı ticarî işlem sayısında da bir artış olabilir (borsalardaki marjinal işlemler vb.). Öte yandan, bazı para dolaşımları büsbütün ortadan kaldırılabilir; örneğin, tarımcının, toprağın da sahibi olması halinde, çiftçi ile toprak sahibi arasında herhangi bir para dolaşımı yoktur; sanayi kapitalistinin, sermayenin sahibi olması halinde, kendisi ile, kredi sahipleri arasında gene bir para dolaşımı yoktur.

Bir ülkede, ilkel para iddiharının oluşumuna ve buna bir azınlığın elkoymasına gelince, bunun şu anda ayrıntıları ile tartışılması gereksizdir.

Kapitalist üretim biçimi —ücretli emeğe, işçiye ödemelerin para olarak yapılmasına ve genellikle aynî ödemelerin para öde-

melerine dönüşmesine dayanan bu üretim biçimi— ancak, dolaşım ve bu dolaşımın geliştirdiği bir iddiharın (yedek fonun, vb.) oluşumu için yeterli bir para kitlesinin varolduğu bir ülkede, daha geniş boyutlara ve daha büyük bir yetkinliğe ulaşabilir. Bu, tarihsel bir önkoşul olmakla birlikte, önce yeterli bir iddiharın oluştuğu, ardından da kapitalist üretimin başladığı anlamına alınmamalıdır. Bu üretim biçimi, kendisi için gerekli olan koşulların gelişmesiyle birlikte gelişmektedir ve bu koşullardan bir tanesi de, yeterli bir değerli maden ikmalidir. Böylece, 16. yüzyıldan beri artan değerli maden ikmali, kapitalist üretimin gelişim tarihinde temel bir öğedir. Ama, kapitalist üretim temeline dayanan gerekli daha fazla para maddesi ikmali bakımından, bir yandan ürünlere katılmış bulunan artı-değerin, bunların paraya çevrilmesi için gerekli para olmaksızın dolaşıma sokulduklarını, öte yandan da, ürünler daha evvel paraya dönüştürülmeksizin, altın biçiminde artı-değer bulunduğunu görüyoruz.

Paraya çevrilecek ek metalar, gerekli para miktarını hazır bulmaktadırlar, çünkü öte yandan, metalara çevrilecek olan ek altın (ve gümüş) dolaşıma, değişim yolu ile değil, doğrudan üretim yoluyla sokulmaktadır.

II. GENİŞLEMİŞ ÖLÇEKTE BİRİKİM VE YENİDEN-ÜRETİM

Birikimin, genişlemiş yeniden-üretim biçiminde meydana geldiği için, para-dolaşım yönünden yeni bir problem getirmeyeceği açıktır.

Her şeyden önce, artan üretken sermayenin işlevini yerine getirmesi için gerekli ek para-sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla bu sermaye, kapitalist tarafından dolaşıma, gelirin para-biçimi olarak değil, para-sermaye olarak sürülen gerçekleşmiş artı-değer kısmı ile sağlanır. Para zaten kapitalistlerin elindedir. Yalnız kullanılışı farklıdır.

Ne var ki, şimdi, ek üretken sermaye sonucu, bu sermayenin ürünü olan ek bir meta kitlesi dolaşıma sürülmüştür. Bu meta kitlesinin değeri, üretimlerinde tüketilen üretken sermayenin değerine eşit olduğuna göre, bu ek meta kitlesi ile birlikte, gerçekleşmesi

için gerekli ek paranın bir kısmı dolaşıma sürülmüştür. Bu ek para miktarı, salt ek para-sermaye olarak yatırılmıştır, ve bu yüzden, kapitaliste, sermayesinin devri ile geri döner. Burada da yukardaki soru ortaya çıkar. Şimdi, metalar biçiminde içerilen bu ek artı-değeri gerçekleştiren ek para nereden gelmektedir?

Genel yanıt gene aynıdır. Dolaşımdaki metaların toplam fiyatları, belli miktardaki metaların fiyatları yükseldiği için değil, şimdi dolaşımda bulunan metaların kitlesi, fiyatlardaki bir düşme ile dengeye getirilmeksizin, daha önce dolaşımda bulunan meta kitlesinden daha büyük olduğu için artmıştır. Bu daha büyük miktardaki ve değerdeki meta kitlesinin dolaşımı için gerekli ek paranın, ya dolaşımdaki paranın daha büyük bir ekonomi ile kullanılması ile —ödemeler dengesiyle, vb. aynı sikkenin dolaşımını hızlandıran önlemlerle—, ya da paranın, iddihar biçiminden dolaşım aracına dönüştürülmesi ile sağlanması gerekir. Bu ikinci çare, yalnız, atıl haldeki para-sermayenin, satınalma ya da ödeme aracı olarak işlev yapmaya başladığını, ya da yedek fon olarak işlev yapmakta olan para-sermayenin, sahibi için bu işlevi yerine getirirken, toplum için de fiilen dolaşımda bulunduğunu (devamlı şekilde borç verilen banka mevduatında olduğu gibi) ve böylece çifte bir işlevi yerine getirdiğini göstermez. Aynı zamanda da, durgunluk yaratan yedek sikke fonlarının ekonomik kullanıldığını da gösterir.

"Paranın, sikkeler halinde durmadan akması için, sikkelerin, para biçiminde durmadan donması gerekir. Sikkelerin, sürekli bir şekilde dolaşıp durması, dolaşım alanı içerisinde, her yanda meydana gelen sikkelerin yedek fonları içinde az ya da çok büyük miktarlar halinde durgunlaşmasıyla koşullandırılırken, aynı zamanda, bileşimleri, dağılmaları, tasfiyeleri ve yeniden teşekkülleri durmadan değişen, varoluşları sürekli yokoluş, yokoluşları ise sürekli varoluş olan bu yedek fonlar da bu durgunlaşmayı koşullandırırlar. Adam Smith, her meta sahibinin, her zaman, sattığı özel metaın yanında yedek olarak, kendisiyle satın aldığı belli bir miktar genel metaya sahip olması gerektiğini söylemekle, bu sikkelerin paraya ve paranın da sikkelere dönüşümünü gösterdi. Gördük ki, M—P—M dolaşımında, ikinci P—M ucu, bir defada gerçekleşmeyen, ama P'nin bir kısmı sikkeler halinde dolaşırken, diğer kısmı da para

olarak uykuya dalacak şekilde, zaman içinde birbirini izleyen bir alımlar serisi halinde dağılır. Para, gerçekten burada *gizlenmiş sikkeler*den başka birşey değildir; ve dolaşımdaki paraya ait kitleyi meydana getiren çeşitli kısımlar, durmadan, bazan bir biçimde, bazan öteki biçimde münavebe ile ortaya çıkarlar. Dolaşım aracının bu para haline birinci dönüşümü, demek ki, para dolaşımının salt teknik olan bir dönemini temsil eder." (Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie,* 1859, s. 105, 106.)*

(Paradan farklı olarak "sikke", burada, parayı diğer işlevlerine karşıt, sırf bir dolaşım aracı işlevi içerisinde göstermek için kullanılmıştır.)

Bütün bu önlemlerin yeterli olmaması halinde, ek altın üretilmesi gerekir, ya da aynı şey demek olan, ek ürünün bir kısmı —değerli madenlerin işletildiği ülkelerin ürünü olan— altınla doğrudan doğruya ya da dolaylı değişilir.

Dolaşım aracı olarak kullanılmak üzere, yıllık altın ve gümüş üretiminde harcanan toplam işgücü ve toplumsal üretim aracı miktarı, kapitalist üretim biçimine ve genellikle meta üretimine ait *faux frais*'nin yüklü bir maddesini oluşturur. Bu, olabildiğince çok ek üretim ve tüketim aracının, yani gerçek servetin, toplumsal kullanımından aynı ölçüde uzak kalmaktır. Bu pahalı dolaşım mekanizmasının maliyetlerinin azalması ölçüsünde, üretimin belirli ölçeği ya da belirli genişleme derecesi aynı kalmak koşuluyla, toplumsal emeğin üretken gücü *eo ipso* artar. Şu halde, kredi sistemi ile birlikte gelişen kolaylıkların bu sonucu vermeleri ölçüsünde, bunlar, ya toplumsal üretimin ve iş sürecinin büyük bir kısmını gerçek parayı herhangi bir şekilde işe karıştırmaksızın yürütmek, ya da fiilen işlev yapmakta olan para miktarının işlevsel kapasitesini yükseltmek suretiyle, kapitalist serveti doğrudan doğruya artırmış olurlar.

Bu, aynı zamanda, kapitalist üretimin bugünkü hacmiyle kredi sistemi olmaksızın da, (yalnız bu açıdan bakılsa bile) yani sadece madenî sikkelerin dolaşımıyla mümkün olup olmayacağı saçma sorusunu da ortadan kaldırır. Durumun bu olmadığı ortadadır. Öyle olsaydı bile, değerli madenlerin üretim hacmi konusunda en-

* Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 173 —*Ed.*

gellerle karşılaşılırdı. Buna karşılık, para-sermaye sağlaması ya da bu sermayeyi harekete geçirmesi açısından, kredi sisteminin üretken gücü konusunda da büyük hayallere kapılmamak gerekir. Bu sorunun burada daha fazla incelenmesi yersizdir.

Şimdi de, gerçek bir birikimin yer almadığı, yani üretim ölçeğinin doğrudan doğruya bir genişleme göstermediği, gerçekleşen artı-değerin bir kısmının sonradan üretken sermayeye dönüştürülmek üzere, para-yedek fon olarak uzun ya da kısa bir süre için biriktirildiği hali araştırmamız gerekiyor.

Böylece biriken para, ek para olduğuna göre, açıklamaya gerek yok. Bu, ancak, altın üreten ülkelerden getirilen artı-altının bir kısmı olabilir. Burada şuna işaret etmek gerekir ki, karşılığında bu altının ithal edildiği yerli ürün, artık sözkonusu ülkede değildir. Bu ürün, altınla değişilmek üzere yabancı ülkelere ihraç edilmiştir.

Biz eğer aynı para miktarının hâlâ eskisi gibi ülkede bulunduğunu varsayarsak, biriken ve birikmekte olan para, dolaşımdan geliyor demektir. Yalnız bu paranın işlevi değişmiştir. Dolaşım yapmakta olan para halinden, yavaş yavaş oluşan gizil para-sermayeye çevrilmiştir.

Bu durumda birikmiş olan para, satılan metaların para-biçimi, ve ayrıca, değerlerinin, bu metaların sahipleri için artı-değer oluşturan kısımlarıdır. (Kredi sistemi burada yok sayılmıştır.) Bu parayı biriktiren kapitalist, satın almada bulunmaksızın bu metaları *pro tanto* satmıştır.

Bu sürece, eğer biz, bireysel bir olgu diye bakarsak, ortada açıklanacak bir şey yoktur. Bir kısım kapitalist, ürünlerinin satışı ile gerçekleşen paranın bir kısmını, karşılığında pazardan başka ürün çekmeksizin saklar. Öte yandan bir kısmı, işini yürütmek için gerekli devamlı tekrarlanan para-sermaye dışında, parasının tamamını ürünlere çevirir.

Artı-değer aracı olarak pazara sürülen ürünlerin bir kısmı, üretim araçlarını, ya da değişen sermayenin gerçek öğelerini, zorunlu geçim araçlarını kapsar. Bu nedenle de, doğrudan doğruya, üretimin genişlemesine hizmet edebilir. Çünkü, kapitalistlerin bir kıs-

mının para-sermaye biriktirdikleri halde, diğerlerinin artı-değeri tümüyle tükettikleri hiç bir zaman öne sürülmemiştir; sadece, bir kısmının birikimi, para şeklinde yaptığı, gizil para-sermaye oluşturduğu halde, diğerlerinin gerçek bir birikim yaptığı, yani üretim ölçeğini büyüttükleri, üretken sermayelerini gerçekten genişlettikleri öne sürülmüştür. Sırasıyla, kapitalistlerin bir kısmı para biriktirirlerken, diğerleri üretim ölçeğini genişletseler ya da bunun tersi olsa bile, mevcut para miktarı, dolaşım gereksinmeleri için yeterli kalır. Üstelik, para birikimi, bir yanda, nakit para olmaksızın, sırf bakiye alacakların birikimi ile de oluşabilir.

Ne var ki, eğer bireysel düzeyde değil de, kapitalist sınıf tarafından genel bir para-sermaye birikimini varsayarsak, bazı güçlükler ortaya çıkar. Bu sınıf dışında, bizim varsayımımıza göre —yani kapitalist üretimin genel ve mutlak egemenliği altında— işçi sınıfından başka hiç bir sınıf yoktur. İşçi sınıfının satın aldığı şeyler, ücretlerinin toplamına, tüm kapitalist sınıfın yatırmış olduğu değişen sermayenin toplamına eşittir. Bu para, kapitalist sınıfa, ürünlerinin işçi sınıfına satışı ile gerisin geriye akar. Böylece, kapitalist sınıfın değişen sermayesi gene eski para-biçimini almış olur. Bu değişen sermayenin toplamı *x kere* 100 sterlin, yani yıl boyunca yatırılmış olan değil, kullanılan değişen sermayenin toplamı olsun. Şimdi incelemekte olduğumuz sorun, devrin hızına bağlı olarak, yıl boyunca bu değişen sermaye-değerin yatırılması için ne kadar çok ya da az paranın gerekli olması ile etkilenmiş olmaz. Kapitalist sınıf, bu *x kere* 100 sterlinlik sermaye ile, belli miktarda işgücü satın alır ya da, şu kadar sayıda işçiye ücretlerini öder — birinci işlem. İşçiler bu aynı miktarda para ile kapitalistlerden belli bir miktarda meta satın alır ve böylece, *x kere* 100 sterlinlik toplam, kapitalistlerin eline geri dönmüş olur — ikinci işlem. Ve bu böyle devam eder gider. Bu *x kere* 100 sterlinlik miktar, demek ki, işçi sınıfına, hiç bir zaman, kapitalist sınıfın artı-değerini temsil eden kısmı şöyle dursun, değişmeyen sermayeyi temsil eden üründen de bir parça satın almasına olanak vermez. Bu *x kere* 100 sterlin ile işçiler, toplumsal ürünün değerinin, yatırılan değişen sermaye değeri temsil eden değer kısmına eşit olan bir kısmından fazlasını hiç bir zaman satın alamazlar.

İçinde bu evrensel para birikiminin, ek olarak üretilen değerli

madenlerin şu ya da bu oranda çeşitli bireysel kapitalistler arasında dağılışından başka bir şeyi ifade etmeyen durumdan ayrı olarak, nasıl oluyor da bütün kapitalist sınıfın para biriktirdiği varsayılıyor?

Bunların hepsi, ürünlerinin bir kısmını, karşılığında bir şey satın almaksızın satmak zorundadırlar. Hepsinin de, tüketimleri için, dolaşım aracı olarak dolaşıma sürdükleri belli bir para fonuna sahip olmalarında ve bu paranın bir kısmının dolaşımdan kendilerine dönmesinde herhangi esrarlı bir yan yoktur. Ne var ki, bu durumda bu para-fon, artı-değerin paraya dönüşmesinin sonucu olarak, salt dolaşım için bir fon olarak bulunur ve hiç bir zaman, gizil para-sermaye olarak varolmaz.

Eğer biz konuya gerçekte olduğu şekliyle bakarsak, gelecekte kullanılmak üzere biriken gizil para-sermayenin şunlardan oluştuğunu görürüz:

1) Bankalardaki mevduattan. Ve bu, aslında, bankaların hizmetinde bulunan nispeten önemsiz bir miktardır. Para-sermaye burada ancak itibarî olarak birikir. Fiilen biriken şey, sırf, çekilen para ile yatırılan para arasında belli bir denge doğduğu için paraya çevrilebilen (eğer çevrilirse) bakiye alacaklardır. Bir banka para olarak elinde sadece çok küçük bir miktar tutar.

2) Devlet tahvillerinden. Bunlar hiç bir şekilde sermaye olmayıp, sadece, ulusun yıllık ürünü üzerinde bakiye alacaklardır.

3) Hisse senetleri. Bunlardan, sahte olmayanlar, anonim gerçek sermayeler üzerinde tasarruf hakkı ve yıllık olarak bunlardan artı-değer üzerinden gelen poliçelerdir.

Bu durumların hiç birinde para birikimi yoktur. Bir tarafta para birikimi olarak görünen şey, öte yanda, devamlı fiilî para harcaması olarak görünüyor. Paranın, bu paraya sahip olan kimse, ya da başkaları, onun borçluları olan kimseler tarafından harcanmasının bir önemi yoktur.

Kapitalist üretim esasına göre, para iddiharının oluşumu hiç bir zaman kendi başına bir amaç olmayıp ya dolaşımdaki bir durgunlaşmanın —genellikle olduğundan daha fazla miktarda paranın iddihar biçimini alması— ya da, devrin gerektirdiği birikimlerin bir sonucudur; ya da nihayet, iddihar, sadece üretken sermaye işlevi görmek üzere geçici olarak gizil bir biçimde bulunan para-

sermayenin yaratılmasıdır.

Demek oluyor ki, para olarak gerçekleştirilen artı-değerin bir kısmı bir yandan dolaşımdan çekilir, iddihar şeklinde biriktirilirken, artı-değerin diğer bir kısmı, aynı zamanda, sürekli olarak üretken sermayeye çevrilmektedir. Ek değerli madenlerin, kapitalist sınıfın üyeleri arasında bölüşülmesi dışında, para biçiminde birikim hiç bir zaman bütün noktalarda aynı zamanda yer almaz.

Yıllık ürünün, artı-değeri metalar biçiminde temsil eden kısmı için geçerli olan şey, diğer kısmı için de geçerlidir. Bunun dolaşımı için belli bir para miktarı gereklidir. Bu para miktarı, tıpkı, her yıl üretilen ve artı-değeri temsil eden meta kitlesi gibi kapitalist sınıfa aittir. Dolaşıma, ilk olarak, bizzat kapitalist sınıf tarafından sokulmuştur. Bu sınıfın üyeleri arasında, bizzat dolaşım aracılığıyla devamlı yeniden bölüşülür. Tıpkı genellikle sikke dolaşımında olduğu gibi, bu miktarın bir kısmı, durmadan değişen noktalarda durgunlaştığı halde, öteki kısmı devamlı dolaşır. Bu birikimin bir kısmının, para-sermaye oluşturma amacı için biriktirilmiş olup olmaması durumu değiştirmez.

Bir kapitalistin, bir başkasına ait artı-değerin ya da hatta sermayenin bir kısmına elkoyduğu ve böylece tek yanlı bir para-sermaye ve üretken sermaye birikimi ve merkezileşmesini meydana getirdiği dolaşım serüvenlerine burada yer verilmemiştir. Örneğin, A tarafından para-sermaye olarak biriktirilen aşırma artı-değerin bir kısmı, B'ye ait olan ve kendisine geri dönmeyen artı-değerin bir kısmı olabilir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

TOPLAM TOPLUMSAL SERMAYENİN YENİDEN-ÜRETİMİ VE DOLAŞIMI

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM[34]

GİRİŞ

I. İNCELEME KONUSU

Dolaysız sermaye üretiminin dolaysız süreci onun emek ve kendini genişletme sürecidir, sonucu meta-ürün, itici gücü artı-değer üretimi olan bir süreçtir.

Sermayenin yeniden-üretim süreci, bu dolaysız üretim sürecini içerdiği gibi, asıl üretim sürecinin iki evresini, yani devresel bir süreç —belirli dönemlerle kendisini devamlı tekrarlayan bir süreç— olarak, sermayenin devrini oluşturan bütün devreyi de içerir. İster, P P′ biçimindeki, isterse R ... R biçimindeki devreyi inceleyelim, R'nin kendi dolaysız üretim süreci daima bu devrede ancak bir halkayı oluşturur. Bir biçimde, bu, dolaşım sürecinin yürütücüsü, bir diğerinde ise dolaşım süreci onun yürütücüsü gibi görünür. Devamlı yenilenmesi, sermayenin, üretken sermaye ola-

[34] Elyazması II'den. —*F.E.*

rak durmadan yeniden ortaya çıkması, her iki durumda da, dolaşım sürecindeki dönüşümleri ile belirlenir. Öte yandan, devamlı yenilenen üretim süreci, sermayenin dolaşım alanında geçirdiği sürekli dönüşümlerin, ardarda para-sermaye ve meta-sermaye biçimlerinde ortaya çıkmasının koşuludur.

Bununla birlikte, her bireysel kapitalistin, sadece, kapitalist sınıfın bireysel bir öğesi olması gibi her bireysel sermaye de, sadece, toplam toplumsal sermayenin bireysel bir bölümü, bireysel hayatla yüklü bir bölümüdür. Toplumsal sermayenin hareketi, bireyselleşmiş küçük parçalarının hareketlerinin toplamından, bireysel sermayelerin devirlerinden ibarettir. Tıpkı tek bir metaın başkalaşımının, metalar âlemindeki başkalaşımlar dizisinde —metaların dolaşımında— bir halka olması gibi, bireysel sermayenin başkalaşımı, devri de, toplumsal sermayenin çizdiği devrede bir halkadır.

Bu toplam süreç, kendisini meydana getiren biçim değişiklikleri (maddî açıdan düşünüldüğünde, değişimler) ile birlikte hem üretken tüketimi (üretimin dolaysız sürecini) ve hem de kendileri aracılığı ile meydana geldiği biçim değişiklikleri ya da değişimler ile birlikte bireysel tüketimi kapsar. Bir yandan, değişen sermayenin işgücüne çevrilmesini ve bu nedenle de, işgücünün kapitalist üretim süreci içerisine katılmasını içerir. Burada işçi, kendine ait bir metaın, işgücünün satıcısı ve kapitalist de bunun alıcısı olarak hareket eder. Ama, öte yandan, metaların satışı, aynı zamanda, bunların işçi sınıfı tarafından satın alınmalarını, yani bunların bireysel tüketimini de kucaklar. Burada, işçi sınıfı alıcı ve kapitalistler de işçilere meta satan kimseler olarak ortaya çıkarlar.

Meta-sermaye dolaşımı, artı-değer dolaşımını ve dolayısıyla da, kapitalistlerin bireysel tüketimleri için yaptıkları satınalma ve satışları, artı-değerin tüketimini kapsar.

Bireysel sermayelerin toplumsal sermaye olarak toplu haldeki devreleri, bu bütünlükleri içersinde düşünülürse, yalnız sermaye dolaşımını değil, aynı zamanda metaların genel dolaşımını da içerir. Bu genel meta dolaşımı, aslında, ancak şu iki öğeden oluşabilir: 1) Gerçek anlamda sermaye devresi ve 2) bireysel tüketime giren metaların ve dolayısıyla da, emekçinin ücretlerini, kapitalistin de artı-değerini (ya da bir kısmını) harcadığı metaların devresinden.

Her ne olursa olsun, sermaye devresi, meta-sermayenin bir kısmı olduğu için artı-değerin dolaşımını içerdiği gibi, değişen sermayenin işgücüne çevrilmesini, ücretlerin ödenmesini de kapsar. Ama, bu artı-değer ile ücretlerin metalar için harcanması, hiç değilse ücretlerin harcanması bu dolaşım için esas olmakla birlikte, sermayenin dolaşımında bir halka oluşturmaz.

Birinci Ciltte, kapitalist üretim süreci, hem bireysel bir hareket ve hem de bir yeniden-üretim süreci olarak incelenmişti: yani artı-değerin üretimi ve sermayenin kendisinin üretimi olarak. Sermayenin dolaşım alanında geçirdiği biçim ve öz değişiklikleri, üzerlerinde durulmaksızın kabul edilmişti. Bir yandan, kapitalistin, ürünü değeri üzerinden sattığı, öte yandan da, süreci yeniden başlatmak ya da devam ettirmek için üretimin nesnel araçlarını dolaşım alanında bulduğu öngörülmüştü. Dolaşım alanında bizim üzerinde durduğumuz tek hareket, kapitalist üretimin temel koşulu olarak, işgücü satın alınması ve satışı idi.

Bu İkinci Cildin Birinci Kısmında, sermayenin dairesel hareketi içersinde büründüğü çeşitli biçimler ile, bu hareketin kendisinin çeşitli biçimleri gözden geçirilmişti. Şimdi, Birinci Ciltte irdelenen çalışma zamanına dolaşım zamanının eklenmesi gerekiyor.

İkinci Kısımda devre, devresel, yani bir devir olarak incelenmişti. Bir yandan, sermayeyi oluşturan çeşitli öğelerin (sabit ve döner sermayelerin) devre biçimlerini farklı zaman dönemlerinde ve farklı biçimlerde nasıl tamamladıkları gösterilmiş; öte yandan da, farklı çalışma dönemi ve dolaşım dönemi uzunluklarını belirleyen durumlar incelenmişti. Devrenin dönemi ile, devre dönemini oluşturan kısımlar arasındaki farklı oranların, üretim sürecinin boyutları ve yıllık artı-değer oranı üzerindeki etkileri gösterilmişti. Sermayenin kendi devresi içerisinde ardarda ve sürekli olarak büründüğü ve sıyrıldığı biçimler Birinci Kısımda incelendiği halde İkinci Kısımda, belli büyüklükteki bir sermayenin bu akış ve biçim değişiklikleri içersinde, değişen oranlarda olmakla birlikte, farklı biçimlere, üretken sermaye, para-sermaye ve meta-sermaye biçimlerine nasıl ayrıldığı ve böylece, yalnız birbirlerinin ardından gelmekle kalmayıp, toplam sermaye-değerin farklı parçalarının sürekli olarak nasıl yanyana bulundukları ve bu farklı durumlarda nasıl işlev yaptıkları da gösterilmişti. Özellikle para-sermaye, Birinci Ciltte

gösterilmeyen belirli özelliklerle ortaya çıkmıştı. Belli büyüklükte bir üretken sermayeyi sürekli işlev yapar halde tutabilmek için, belli bir sermayenin —devir koşullarına bağlı olarak— para-sermaye biçiminde devamlı yatırılmaları ve yenilenmeleri gereken farklı büyük kısımları ile ilgili bazı yasalar bulunmuştu.

Ama hem birinci ve hem de ikinci kısımlarda daima sözkonusu olan bireysel bir sermaye, toplumsal sermayenin bireyselleştirilmiş bir kısmının hareketiydi.

Ne var ki, bireysel sermayelerin devreleri içiçe girer, birbirlerini öngörür ve zorunlu kılar, ve sırf ördükleri bu ağ içersinde toplam toplumsal sermayenin hareketini meydana getirirler. Tıpkı basit meta dolaşımında, bir metaın toplam başkalaşımları, metalar âleminin başkalaşımlar dizisinde bir halka olarak ortaya çıkması gibi, şimdi de, bireysel bir sermayenin başkalaşımı, toplumsal sermayenin başkalaşımlar dizisinde bir halka olarak ortaya çıkmaktadır. Ama, basit meta dolaşımı, hiç bir zaman zorunlu olarak sermaye dolaşımını içermediği halde —çünkü, basit meta dolaşımı, kapitalist olmayan üretim biçiminde de olabilir—, toplam toplumsal sermaye devresi, görüldüğü gibi, bireysel sermayenin devresi dışında kalan meta dolaşımını da, yani sermayeyi temsil etmeyen metaların dolaşımını da içerir.

Şimdi, toplam toplumsal sermayenin öğeleri olarak, bireysel sermayelerin dolaşım sürecini (bütünüyle alındığında bu, yenidenüretim sürecinin bir biçimidir), yani bu toplam toplumsal sermayenin dolaşım sürecini incelememiz gerekiyor.

II. PARA-SERMAYENİN ROLÜ

[Aşağıdaki konu, bu kısmın daha sonraki bir kesimine, yani toplam toplumsal sermayeyi oluşturan kısımlardan birisi olarak ele alınan para-sermayeye ait olduğu halde, burada hemen tahlil edeceğiz.]

Bireysel sermayenin devrinin incelenmesinde para-sermayenin iki yönü açığa çıkmıştı.

Birincisi, her bireysel sermayenin sahnede göründüğü ve sermaye olarak kendi sürecini açtığı biçimi oluşturur. Demek ki, o, tüm sürece ilk itişi veren *primus motor** olarak görünmektedir.

İkincisi, yatırılan sermaye-değerin, para biçiminde sürekli yatırılmak ve yenilenmek zorunda bulunulan kısmının, harekete geçirdiği üretken sermayeye, yani devamlı üretim hacmine oranı, devir döneminin özel uzunluğuna ve bu dönemi oluşturan iki kısım —çalışma dönemi ile dolaşım dönemi— arasındaki özel orana bağlı olarak değişir. Ama, bu oran ne olursa olsun, sermaye-değerin süreçte üretken sermaye olarak devamlı işlev yapabilecek kısmı her zaman, yatırılan sermayenin, üretken sermayenin yanısıra daima para biçiminde bulunmak zorunda olan kısmı ile sınırlıdır. Burada, sırf normal bir devir, soyut bir ortalama sözkonusudur. Dolaşımda olabilecek kesintileri karşılamak için gerekli ek para-sermaye bunun dışındadır.

Birinci noktaya gelince: meta üretimi meta dolaşımını, meta dolaşımı metaların para olarak ifadesini öngörür; bir metaın meta ve para diye ikiye bölünmesi, ürünün meta olarak ifadesinin bir yasasıdır. Aynı şekilde, kapitalist meta üretimi —ister toplumsal, ister bireysel açıdan düşünülsün—, hem başlangıç halindeki her işin *primus motor*'u ve hem de sürekli motoru olarak para biçiminde sermayeyi, yani para-sermayeyi öngörür. Özellikle döner sermaye, para-sermayenin, bir motor olarak kısa aralıklarla sürekli tekrarlar halinde hareket ettiği anlamını taşır. Yatırılan sermaye-değerin tamamı, yani metaları, işgücünü, iş araçlarını, üretim maddelerini içeren sermayenin bütün öğeleri, tekrar tekrar para ile satın alınmak zorundadır. Burada bireysel sermaye için geçerli olan, ancak birçok bireysel sermayeler şeklinde işlev yapan toplumsal sermaye için de geçerlidir. Ama, Birinci Ciltte gösterdiğimiz gibi, bundan, hiç bir zaman, sermayenin işleme alanı, üretimin ölçeği —kapitalist biçimde olsa bile— *mutlak* sınırları bakımından, işlemekte olan para-sermayenin miktarına bağlı olduğu sonucu çıkmaz.

Belli sınırlar içinde genişlemeleri, yatırılan para-sermayenin büyüklüğünden bağımsız olan üretim öğeleri de sermayeye katılmış durumdadır. İşgücüne yapılan ödeme aynı kaldığı halde, şu ya da bu genişlikte veya yoğunlukta sömürülebilir. Bu daha fazla sömürme ile birlikte para-sermaye artmış bile olsa (yani, ücretler yükseltilmiş olsa), bu artış aynı oranda ve hele *pro tanto* hiç değildir.

* İlk motor. —ç.

Sermaye-değerin öğelerinden olmayan —toprak, denizler, maden cevherleri, ormanlar, vb. gibi— üretken biçimde sömürülen doğanın sağladığı maddeler, aynı miktar işgücünün daha büyük çabası ile, para-sermaye yatırımında bir artış olmadan da, daha yoğun ya da geniş sömürülür. Üretken sermayenin gerçek öğeleri, böylece, ek para-sermaye gerektirmeksizin çoğaltılmış olur. Ek yardımcı maddeler için böyle bir ekin gerekli hale gelmesi sözkonusu olduğunda, sermaye-değerin yatırıldığı para-sermaye, üretken sermayenin büyüyen etkinliği ile orantılı artmadığı gibi bu artış *pro tanto* hiç değildir.

Aynı iş araçları, yani aynı sabit sermaye, günlük kullanım süreleri uzatılarak ve daha yoğun kullanılarak, sabit sermaye için ek para yatırımı yapılmaksızın, daha etkin biçimde kullanılabilir. Bu durumda, sabit sermayenin devri daha hızlanmakla birlikte, yeniden-üretimine ait öğelerin daha çabuk ikmali gerekir.

Doğal cevherlerden ayrı olarak, üretken süreci şu ya da bu ölçüde etkili kılabilecek öğeler olarak iş görmek üzere, hiç bir maliyeti olmayan doğal güçlerin bu üretken sürece katılması olanağı vardır. Bunların etkinlik derecesi, kapitalist için herhangi bir maliyeti olmayan yöntemlere ve bilimsel gelişmelere bağlıdır.

Aynı şey, üretim sürecindeki işgücünün toplumsal bileşimi ve bireysel işçilerin birikmiş becerileri için de doğrudur. Carey, toprağa o günkü üretkenliğini verebilmek için çok eski zamanlardan beri katılan sermaye ya da emek için herhangi bir karşılık ödenmemesi nedeniyle, toprak sahibine ödenen paranın hiç bir zaman yeterli olmadığını hesaplamaktadır. (Burada kuşkusuz, toprağın talan edilen verimliliğinden hiç sözedilmemektedir.) Buna göre her bireysel işçiye, bir vahşinin modern bir makinist haline getirilmesinin tüm insanlığa neye malolduğunun hesaplanarak ödeme yapılması gerekirdi. Tersine, eğer toprağa katılan ve toprak sahibi ile kapitalist tarafından paraya çevrilen karşılığı ödenmemiş emekler üstüste konulsa, toprağa yatırılmış bulunan bütün sermayenin aşırı faiz ile birlikte tekrar ve tekrar ödendiği ve böylece toplumun toprak mülkiyetinin bedelini uzun zaman önce tekrar tekrar ödediğini düşünmek daha doğru olur.

Gerçi, emeğin üretkenlik gücündeki artış, ek bir sermaye-değer yatırımını gerektirmediği sürece aynı emekle daha fazla de-

ğişmeyen sermayenin yeniden-üretilmesini ve böylece değerini korumasını sağlaması dışında ilk anda ancak ürünün değerini değil miktarını artırır. Ama aynı zamanda, sermaye için yeni malzeme ve dolayısıyla artan sermaye birikiminin temelini oluşturur.

Toplumsal emeğin örgütlenmesi ve böylece emeğin toplumsal üretkenlik gücünün artırılmasının, geniş-ölçekli üretimi ve böylece, bireysel kapitalistler tarafından büyük miktarlarda para-sermaye yatırımını gerektirmesi yönünden, bunun, kısmen, işlemekte olan sermaye-değerlerin büyüklüğünde ve dolayısıyla da bunların yatırılmış oldukları para-sermayenin büyüklüğünde mutlak bir artışı gerektirmeksizin, sermayelerin birkaç elde toplanması ile gerçekleştirildiğini Birinci Ciltte* göstermiştik. Bireysel sermayelerin büyüklüğü, bunların toplumsal toplamlarında bir büyüme olmaksızın, birkaç kişinin elinde toplanmasıyla artabilir. Bu, sadece bireysel sermayelerin değişen bir dağılımıdır.

Son olarak, bundan önceki kısımda, devir dönemindeki bir kısalma ile, ya aynı üretken sermayenin daha az para-sermaye ile ya da daha fazla üretken sermayenin aynı para-sermaye ile harekete geçirilebileceğini göstermiştik.

Ama bütün bunların bizzat para-sermaye sorunu ile herhangi bir ilişkisi olmadığı besbellidir. Sadece yatırılmış bulunan sermayenin —kendi serbest biçimi, kendi değer-biçimi içerisinde belli bir para miktarından oluşan belli bir değerler toplamının— üretken sermayeye çevrildikten sonra, sınırları bu sermayenin sınırları ile belirlenmeyip, tersine, belli sınırları içerisinde farklı genişlik ya da yoğunluk dereceleri ile işleyebilen üretken güçleri içerdiğini gösterir. Eğer üretim öğelerinin —üretim araçları ile işgücünün— fiyatları belli ise, metalar şeklinde varolan bu üretim öğelerinin belli bir miktarının satın alınması için gerekli para-sermayenin büyüklüğü belirlenmiştir. Ya da, yatırılacak sermayenin değerinin büyüklüğü belirlenmiştir. Ama, bu sermayenin değer ve ürün yaratıcısı olarak hareket edeceği boyutlar esnek ve değişkendir.

İkinci noktaya gelince: aşınmış sikkeleri yerine koymak üzere para üretimi ya da satın alınması için her yıl harcanması zorunlu toplumsal emek ve üretim aracı, toplumsal üretim hacminde *pro tanto* bir azalmadır. Ama, kısmen dolaşım aracı, kısmen iddihar

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 662-666, 604-607. —*Ed.*

işlevini yapan para-değere gelince, bu, işgücünün, üretilmiş üretim araçlarının ve doğal zenginlik kaynaklarının yanısıra orada vardır, ele geçirilmiş ve hazır durumdadır. Ona bu şeylere çizilmiş bir sınır gözü ile bakılamaz. Üretim öğelerine dönüştürülmek, diğer uluslar ile değişilmek suretiyle üretimin ölçeği genişletilebilir. Ne var ki, bu, paranın, her zaman olduğu gibi dünya-parası rolünü oynamasını öngörür.

Üretken sermayeyi harekete geçirmek için, devir döneminin uzunluğuna bağlı olarak şu ya da bu miktarda para-sermayeye gereksinme vardır. Devir döneminin, çalışma zamanı ve dolaşım zamanı diye bölünmesinin, para biçiminde, gizil ya da atıl sermayede bir artışı gerektirdiğini de görmüş bulunuyoruz.

Devir dönemi, çalışma döneminin uzunluğu ile belirlendiğine göre, diğer koşullar eşit olmak üzere, bu dönem, üretim sürecinin belirli toplumsal niteliği ile değil, bu sürecin maddî niteliği ile belirleniyor demektir. Bununla birlikte, kapitalist üretim esasına göre, nispeten uzun süreli daha geniş boyutlu işlemler, oldukça uzun süreli büyük para-sermaye yatırımlarını gerektirir. Bu gibi alanlarda üretim bu yüzden bireysel kapitalistin emrinde bulunan para-sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Bu engel, kredi sistemi ve bu sistem ile ilgili şirketler, sözgelimi, anonim şirketler ile yıkılmıştır. Para piyasasındaki bozukluklar bu nedenle bu gibi kuruluşları işlemez hale getirmekle birlikte, bu aynı kuruluşlar da para piyasasında bozukluklar yaratmaktadır.

Toplumsallaştırılmış üretim temeline göre, —arada, yararlı bir etki biçiminde herhangi bir ürün ikmalinde bulunmaksızın uzun bir süre için işgücü ve üretim aracı çeken— işlemlerin üretim hacminin, yalnız işgücü ve üretim araçlarını devamlı ya da yılda birkaç kez çekmekle kalmayan ama aynı zamanda, geçim ve üretim araçları ikmalinde de bulunan üretim dallarına zarar vermeksizin yürütülebilecek şekilde önceden saptanması gerekir. Hem toplumsallaştırılmış ve hem de kapitalist üretimde, daha kısa çalışma dönemli iş dallarındaki işçiler, karşılığında herhangi bir ürün vermeksizin daha önce olduğu gibi, ancak kısa süreler için ürün çekerler; oysa daha uzun çalışma dönemli iş dallarında, bunlar, herhangi bir şey vermeden daha uzun bir süre için ürün çekerler. Bu durum, demek ki, belli bir iş sürecinin, toplumsal biçiminden değil, maddî niteliğin-

den ileri gelmektedir. Toplumsallaştırılmış üretim durumunda, para-sermaye ortadan kalkmıştır. İşgücü ile üretim araçlarını farklı üretim dallarına toplum dağıtmaktadır. Üreticiler olsa olsa, tüketim mallarının toplumsal ikmalinden, işzamanlarına tekabül eden bir miktarı çekme hakkını kendilerine tanıyan bir vesika alabilirler. Bu vesikalar para değildir. Bunlar dolaşıma girmezler.

Para-sermayeye olan gereksinme, çalışma döneminin uzunluğundan ileri geldiğine göre, şu iki şeyle koşullandığını görüyoruz: *Birincisi,* para, genellikle, her bireysel sermayenin (krediden ayrı) kendisini üretken sermayeye çevirmek için görünmek zorunda olduğu biçimdir; bu, kapitalist üretimin ve genellikle meta üretiminin niteliğinden gelmektedir. *İkincisi,* gerekli para yatırımının büyüklüğü, işgücü ile üretim araçlarının, oldukça uzun bir süre paraya çevrilebilir ürünleri bu dönem boyunca topluma geri vermeksizin, toplumdan devamlı çekilmeleri durumundan ileri gelir. Birinci koşul, yatırılacak sermayenin para biçiminde yatırılması zorunluluğu, bu para ister madenî para, kredi parası ya da itibarî para, vb. olsun, paranın biçimi ile ortadan kalkmış olmaz. İkinci koşul, para-aracının biçimi ya da dolaşıma herhangi bir eşdeğer geri vermeksizin çekilen üretim emeğinin, geçim araçlarının ve üretim araçlarının biçimi ile hiç bir şekilde etkilenmez.

ONDOKUZUNCU BÖLÜM[35]

KONUNUN DAHA ÖNCEKİ SERİMLERİ

I. FİZYOKRATLAR

Quesnay'in *Tableau Economique*'i belirli bir değeri temsil eden yıllık ulusal ürün sonucunun, dolaşım aracılığı ile, diğer şeyler eşit olmak üzere, basit yeniden-üretimi, yani aynı ölçekle yeniden-üretimi gerçekleştirecek şekilde nasıl dağıtıldığını birkaç kalın çizgiyle göstermektedir. Üretim döneminin başlangıç noktası gerçekte, önceki yılın hasadıdır. Sayısız bireysel dolaşım hareketleri, kendilerine özgü toplumsal kitle hareketi —toplumun işlevsel olarak belirlenmiş büyük iktisadî sınıfları arasındaki dolaşım hareketi— içerisinde bir çırpıda biraraya getirilmiştir. Biz, burada, şununla ilgileniyoruz: Toplam ürünün bir kısmı —bu ürünün diğer kısımları gibi, bir kullanım-nesnesi olarak, geçen yılın emeğinin yeni bir sonucudur— aynı zamanda, sadece, aynı maddî biçim içerisinde

[35] Elyazması VIII'in başlangıcı. —*F.E.*

tekrar ortaya çıkan eski sermaye-değerin bir taşıyıcısıdır. Bu kısım dolaşıma girmeyip, sermaye olarak hizmete yeniden devam etmek üzere üreticisinin, çiftçiler sınıfının elinde kalır. Yıllık ürünün bu kısmına, değişmeyen sermayeye, Quesnay, hiç ilgisiz öğeleri sokmakta ama, görüş ufkunun sınırlılığı yüzünden, asıl şey üzerinde önemle durarak, tarımı, insan emeğinin artı-değer üreten biricik yatırım alanı ve dolayısıyla, kapitalist görüş açısından biricik üretken alan olarak görmektedir. Yeniden-üretimin iktisadî süreci, kendine özgü toplumsal niteliği ne olursa olsun, doğal bir yeniden-üretim süreci ile, bu alanla (tarımla) daima içiçe geçer. Bu sonuncunun açık koşulları birincinin koşullarına ışık tutmakta, ve dolaşımın aldatıcı görüntüsüyle ortaya çıkan bir düşünce karışıklığını önlemektedir.

Bir sistemin etiketi, başka eşyaların etiketinden, diğer şeyler yanında, sisteminkinin yalnız alıcıyı değil çoğu zaman satıcıyı da kandırması olgusuyla ayrılır. Hem Quesnay'in kendisi ve hem de onun doğrudan izleyicileri, kendi feodal dükkân tabelalarına inandılar. Bizim bilgiçler de bugün ve bu saatte bile aynı şeyi yapıyorlar. Ne var ki, gerçekte fizyokratların sistemi, kapitalist sistemin ilk sistematik anlayışıdır. Sanayi sermayesinin temsilcileri —mülk sahipleri sınıfı— bütün iktisadî hareketi yönetmektedir. Tarım kapitalistçe yürütülmekte, yani kapitalist çiftçinin geniş-ölçekte bir girişimi olmaktadır; toprağın doğrudan doğruya işleyicisi ücretli işçidir. Üretim, yalnız kullanım-nesneleri değil, bunların değerlerini de yaratmaktadır; üretimin itici gücü, doğum yeri dolaşım alanı değil, üretim alanı olan artı-değerin elde edilmesidir. Dolaşımın meydana getirdiği toplumsal yeniden-üretim sürecinin araçları olarak boy gösteren üç sınıf arasında, "üretken" emeğin doğrudan sömürücüsü, artı-değer üreticisi,* kapitalist çiftçi, artı-değere sadece elkoyanlardan ayırdedilmektedir.

Fizyokratik sistemin kapitalist niteliği, en parlak olduğu sıralarda bile bazı itirazlara yolaçmıştır: bir yandan Linguet ile Mably, öte yandan, küçük mülk sahipleri savunucuları tarafından kar-

* Marx, Quesnay'in *Tableau Economique*'ini, *Theories of Surplus-Value* adlı yapıtında daha ayrıntılı inceliyor (bkz: İngilizce baskı: Karl Marx, *Theories of Surplus-Value* [Volume IV of *Capital*], Kısım I, Moscow 1963, s. 299-333 ve 367-69). —*Ed.*

şı çıkılmıştır.

Adam Smith'in yeniden-üretim sürecinin tahlilinde gösterdiği gerileme,[36] örneğin *"avances primitives"* ve *"avances annuelles"*i genelleyerek ve bunları "sabit" ve "döner" sermaye[37] diye adlandırarak, yalnız Quesnay'in doğru tahlillerini ayrıntılarıyla incelemekle kalmayıp, tamamen fizyokratların yanılgılarının ortasında yolunu da şaşırdığı için son derece dikkate değerdir. Örneğin, çiftçinin, öteki tür kapitalistlerden daha fazla değer ürettiğini göstermek için şöyle diyor: "Aynı büyüklükteki hiç bir sermaye, çiftçininkinden daha büyük miktarda üretken emeği harekete geçiremez. Yalnız çalışan hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken işçidirler." (Çalışan hizmetkârlar için ne güzel övgü!) "Tarımda da doğa insanla birlikte *çalışır;* ve *doğanın emeği hiç bir gidere malolmaz,* ama ürünü, *en pahalı işçinin ürünü kadar değer taşır* Tarımda en önemli işlemler bile, ürünü artırmakla birlikte, doğanın verimliliğini, insan için en kârlı bitkilerin üretimine yöneltmek kadar artıramaz. Fundalık ve çalılıklarla kaplı bir tarla, çoğu kez, en iyi işlenmiş bağ ya da mısır tarlası kadar çok miktarda sebze üretebilir. Toprağı ekmek ve sürmek, doğanın etken verimliliğini canlandırmaktan çok bunu düzenler; ve yapılan bütün bu emeklerden sonra, işin büyük bir kısmı daima gene doğa tarafından yapılmak üzere kalmıştır. Tarımda çalıştırılan işçiler ve iş hayvanları [*sic!**] bu nedenle, manüfaktürlerde çalışan işçiler gibi, kendi tüketimlerine, onları kullanan sermayeye ve o sermayenin sahibinin kârlarına eşit bir değeri yeniden üretmekle kalmazlar, çok daha büyük bir değer üretirler. Çiftçinin sermayesinin ve bütün

[36] Karl Marx, *Kapital,* Band I, 2. Ausgabe, s. 612, Note 32 [Sol Yayınları, Ankara 1975, Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm, Üçüncü Kısım, s. 629, dipnot 37].

[37] Bazı fizyokratlar, özellikle Turgot ona burada bile yolu açmışlardır. Turgot, *avances* için sermaye deyimini Quesnay'den ve diğer fizyokratlardan daha sık kullanmış ve manüfaktürcülerin *avances*'ını ya da *capitaux*'sunu, çiftçilerinki ile daha fazla özdeşleştirmiştir. Örneğin: "Bunlar gibi (*girişimciler-manüfaktürcüler*), onlar da (*les fermiers,* yani kapitalist çiftçi'er de), geri dönen sermayelerinden fazlasını elde etmelidirler, vb.." (Turgot, *Œuvres,* Daire édition, Paris 1844, Vol. I, s. 40.)

* Aynen böyle! —ç.

kârlarının üzerinde olarak, toprak beyinin rantını da düzenli olarak yeniden üretirler. Bu rant, toprak beyinin kullanımını çiftçiye kiraladığı doğa güçlerinin bir ürünü gibi düşünülebilir. Bu ürün, varlığı kabul edilen bu güçlerin genişliğine, ya da başka bir deyişle, toprağın varsayılan doğal ya da iyileştirilmiş verimliliğine bağlı olarak daha büyük ya da daha küçüktür. İnsanın işi diye kabul edilebilecek her şey düşüldükten ya da karşılandıktan sonra, geriye kalan, doğanın işidir. Bu pek az zaman tüm ürünün dörtte-birinden az, çoğu zaman üçte-birinden fazladır. Manüfaktürlerde kullanılan aynı miktar üretken emek, hiç bir zaman bu kadar büyük bir yeniden-üretimde bulunamaz. Bunlarda doğa hiç bir şey yapmaz, her şeyi insan yapar; ve yeniden-üretim, daima, işi yapan unsurların gücü ile orantılı olmak zorundadır. Tarımda kullanılan sermaye, demek ki, yalnız, manüfaktürlerde kullanılan aynı miktar sermayeden daha fazla miktarda üretken emeği harekete geçirmekle kalmaz, aynı zamanda, kullandığı üretken emek miktarı ile orantılı olarak, ülkenin toprak ve emeğinin yıllık ürününe, o ülkenin halkının gerçek servetine ve gelirine daha büyük bir değer katar." (Kitap II, Böl. 5, s. 242.)

Adam Smith, Kitap II, Bölüm 1'de şöyle diyor: "Tohumun bütün değeri de tam anlamıyla bir sabit sermayedir." Burada da gene, sermaye, sermaye-değere eşittir; "sabit" bir biçimde bulunmaktadır. "O [tohum], toprak ile ambar arasında gidip gelmekle birlikte, hiç bir zaman sahip değiştirmez ve bu nedenle de tam anlamıyla dolaşmaz. Çiftçi onu satmakla değil, çoğaltmakla kâr yapar." (s. 186.) Burada konunun anlamsızlığı şu olguda yatmaktadır ki, Smith, kendisinden önce Quesnay'de olduğu gibi, sabit sermayenin değerinin yenilenmiş biçimde yeniden ortaya çıkışını görmemekte ve bu yüzden, yeniden-üretim sürecinin önemli bir öğesini gözden kaçırmakta, sadece, döner ve sabit sermaye arasında kendi yaptığı ayrım konusunda, hem de yanlış olmak üzere, bir örnek daha vermektedir. Smith'in "*avances primitives*" ve "*avances annuelles*"i "sabit sermaye" ve "döner sermaye" olarak çevirmesindeki ilerleme, "sermaye" sözcüğünü kullanmasındadır, ki bu kavram genelleştirilmekte ve fizyokratların, bunu sadece "tarımsal" alana uygulamaları konusundaki özel görüşlerinden bağımsız hale gelmektedir; gerileme ise, "sabit" ve "döner" sözcüklerinin temel

ayrım olarak görülmesi ve bu şekilde tutulması olgusundadır.

II. ADAM SMİTH

1. *Smith'in Genel Görüş Açısı*

Adam Smith, Kitap I, Bölüm 6, sayfa 42'de diyor ki: "Her toplumda, her metaın fiyatı, kendisini, sonuçta, şu üç kısımdan birine ya da diğerine veya hepsine ayrıştırır (ücret, kâr, rant); ve her gelişmiş toplumda, bunların her üçü de, metaların daha büyük bir kısmının fiyatına, az ya da çok, tamamlayıcı kısım olarak girer."[38] Ya da, 63. sayfada devam ettiği gibi: "Ücret, kâr ve rant, hem bütün gelirlerin ve hem de *bütün değişilebilir değerlerin üç esas kaynağıdır.*" Adam Smith'in "metaların fiyatlarının" ya da "bütün değişilebilir değerlerin tamamlayıcı kısımları"na ilişkin bu öğretisini, aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Ayrıca şöyle diyor: "Ayrı ayrı ele alınan her özel metaya ilişkin olarak durum bu olduğuna göre, birarada alındıklarında, her ülkedeki toprağın ve emeğin *tüm yıllık ürününü* oluşturan bütün metalara ilişkin olarak da durum bu olmalıdır. Bu yıllık ürünün *tüm fiyatı ya da değişilebilir değeri*, kendisini aynı üç kısma *ayrıştırmalıdır* ve, o ülkede oturan değişik kişiler arasında, ya emeklerinin *ücreti*, sermayelerinin *kârları* olarak, ya da topraklarının *rantı* olarak *pay edilmelidir.*" (Kitap II, Bölüm 2, s. 190.)

Adam Smith, tek tek bütün metaların fiyatını olduğu gibi, "her ülkedeki toprağın ve emeğin tüm yıllık ürününün tüm fiyatı ya da değişilebilir değeri"ni, böylece, ücrete, kâra ve ranta, ücretli işçilerin, kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin gelirinin üç kaynağına ayrıştırdıktan sonra, dördüncü bir öğeyi, yani sermaye öğesini, dolambaçlı bir yoldan içeriye sokuşturmak zorunda kalıyor.

[38] Okurun, "metaların daha büyük bir kısmının fiyatlarını" tümceciğini yanlış anlamaması için, aşağıdaki tümceler Adam Smith'in bu deyimi nasıl açıkladığını göstermektedir. Örneğin, balığın fiyatına hiç bir rant girmeyip, yalnız ücret ve kâr girmektedir; İskoç çakıl taşlarının fiyatına ise yalnızca ücret girmektedir. Şöyle diyor: "İskoçya'nın bazı kısımlarında bazı yoksul kimseler, deniz kıyısından, halk arasında İskoç çakılı adı verilen küçük alacalı taşları toplamayı ticaret haline getirmişlerdir. Taş yontucuların bunlara ödediği fiyat, tümüyle toplayıcıların emeğinin ücretidir; ne rant ne de kâr bu fiyatın herhangi bir kısmını oluşturur."

Bu da, brüt ile net gelir arasında bir ayrım yaparak başarılıyor: "Büyük bir ülkede oturanların tamamının *brüt* geliri, topraklarının ve emeklerinin *tüm yıllık ürününü* kapsar; *net* gelirleri ise, *bakım giderleri düşüldükten sonra* kendilerine kalan kısımdır; birincisi, bunların *sabit;* ve ikincisi, bunların *döner sermayesidir;* ya da, sermayelerine el atmaksızın, hemen tüketilmek ya da geçimleri, rahatları ve eğlenceleri için harcanmak üzere yedekte bulundurabilecekleri şeydir. Bunların gerçek servetleri de brüt gelirleri ile değil, net gelirleri ile orantılıdır." (*Ibid.*, s. 190.)

Bu konuda şu yorumda bulunuyoruz:

1) Adam Smith, burada, genişletilmiş ölçekte yeniden-üretimi ya da birikimi değil, açıkça, yalnız basit yeniden-üretimi ele alıyor. Sadece işler durumdaki sermayenin "bakım" masraflarından sözediyor. Toplumun ya da bireysel kapitalistin "net" geliri, yıllık ürünün "tüketim fonuna" geçebilen kısmına eşittir, ama bu fonun büyüklüğü, işler durumdaki "sermayeye el atmamalıdır". Hem bireysel ve hem de toplumsal ürünün değerinin bir kısmı, demek ki, ne ücrete, ne kâra, ne de ranta ayrışmıyor, ama sermayeye ayrışıyor.

2) Adam Smith, sözcükler üzerinde oynayarak, "brüt ve net gelir" arasındaki ayrım ile kendi teorisinden kaçmaktadır. Hem bireysel kapitalist ve hem de tüm kapitalist sınıf, ya da ulus denen şey, üretimde tüketilen sermaye yerine, değeri —bu ürünün birbirlerine orantılı kısımlarıyla temsil edilebilir—, bir yandan harcanan sermaye-değeri yerine koyan ve böylece bir kazanç, ya da harfi harfine söylemek gerekirse, bir gelir (*revenue* — geri dönmek *revenir* fiilinin geçmiş hali) oluşturan, ama *nota bene*, sermaye üzerinden bir gelir ya da sermaye üzerinden bir kazanç oluşturan; öte yandan da, "ülkede oturan değişik kişiler arasında, ya emeklerinin ücreti, sermayelerinin kârı olarak, ya da topraklarının rantı olarak pay edilen" —ve genellikle kazanç adı verilen— değer kısımlarını yerine koyan bir meta ürünü almaktadırlar. Şu halde, bu tüm ürünün değeri, herhangi bir kimsenin —bireysel kapitalistin ya da bütün ülkenin— kazancını oluşturuyor, ama bu, bir yandan sermaye üzerinden bir kazanç, öte yandan da bu kazançtan farklı bir "gelir" oluyor. Dolayısıyla, meta değerinin, bu değeri oluşturan kısımlara çözümlenmesi sırasında dışarı atılan şey, yan kapıdan içeriye sokulmuş oluyor: "gelir" sözcüğündeki belirsizlik.

Ama, ancak ürünün bu türden değer parçalarıdır ki, onda daha önceden mevcut olan şey olarak "içeriye alınabilir". Eğer *sermaye* içeriye gelir olarak girecekse, önce genişletilmiş olması gerekir.

Adam Smith ayrıca diyor ki: "En düşük olağan kâr oranı, daima, her sermaye kullanılmasında arasıra görülen kayıpları karşılamaya yetebilecek miktardan daha fazla olmalıdır. İşte net ya da çıplak kâr, yalnız bu fazlalıktır." (Kapitalist, kârdan, gerekli sermaye harcamasından ne anlıyor?) "Brüt kâr adı verilen şey, çoğu kez, yalnız bu fazlalığı değil, bu gibi olağanüstü kayıpları karşılamak üzere alıkonulan miktarı da kapsar." (Kitap I, Böl. 9, s. 72.) Bunun tek anlamı, artı-değerin, brüt kârın bir kısmı diye kabul edilen bir parçasının, üretimin güvence fonunu oluşturması gerektiğidir. Bu güvence fonu, artı-emeğin bir kısmı tarafından yaratılmaktadır ve bu bakımdan doğrudan doğruya sermaye, yani yeniden-üretim amacı taşıyan bir fon üretmektedir. Sabit sermayenin vb. "devam ettirilmesi" için gerekli harcamalar bakımından (yukardaki alıntılara bakınız) tüketilmiş olan sabit sermayenin yerine bir yenisinin konması, yeni bir sermaye yatırımı değil, sadece eski sermaye-değerin yeni bir biçimde yenilenmesidir. Adam Smith'in, gene bakım giderleri arasında saydığı sabit sermayenin onarımını ilgilendirdiği kadarıyla, bu gider, yatırılan sermayenin fiyatına girmektedir. Kapitalistin, bunun hepsini bir defada yatırmayıp, sermayenin işlev yaptığı sırada, gereğine göre, azar azar yatırması ve zaten cebine girmiş bulunan kârlardan yatırabilmesi, bu kârın kaynağını değiştirmez. Kendisini oluşturan değer öğeleri, ancak, işçilerin güvence fonu için olduğu kadar, onarım fonu için de artı-emek sağladıklarını tanıtlar.

Adam Smith, bunun ardından, bize, tüm sabit sermayenin ve aynı zamanda döner sermayenin, sabit sermayenin bakımı, onarımı ve yenilenmesi için gerekli bütün kısmının, ve aslında, maddî biçimi içerisinde tüketim fonuna ayrılmayan sermayenin tamamının, net gelirin, yani özgül anlamında gelirin dışında tutulması gerektiğini söyler.

"Sabit sermayenin tüm bakım giderlerinin, toplumun net gelirinin dışında tutulması gerektiği açıktır. Ne onların yararlı makineleri ile iş araçlarının bakımı için gerekli malzemeler ne de bu malzemelerin istenilen biçimi alması için gerekli emeğin ürünü, bu

gelirin hiç bir zaman herhangi bir kısmını oluşturamaz. Bu şekilde çalıştırılan işçi, ücretlerinin değerinin tamamını, doğrudan tüketim için ayrılmış stoklara katabildiğine göre, bu emeğin *fiyatı* gerçekten de bunun bir kısmını oluşturabilir. Ama diğer tür emeklerde, hem *fiyat* [yani, bu emek için ödenen ücret] ve hem de *ürün* [bu emeğin katılmış olduğu ürün] bu stoka gider; fiyat, işçinin stokuna, ürün ise, geçimleri, konforları ve eğlenceleri, bu işçilerin emeği ile çoğaltılan diğer kimselerin stoklarına gider" (Kitap II, Bölüm 2, s. 190, 191).

Adam Smith, burada, *üretim araçlarının* üretiminde çalışan işçiler ile, doğrudan *tüketim nesneleri* üretiminde çalışan işçiler arasındaki çok önemli bir ayrıma geliyor. İlk sözü edilenler tarafından üretilen metaların değeri, ücretlerin toplamına, yani sermayenin, işgücünün satın alınmasına yatırılan kısmının değerine eşit bir parçayı içerir. Değerin bu kısmı, maddeten, bu işçiler tarafından üretilmiş bulunan üretim araçlarının belirli bir niceliği biçiminde varolur. Ücret şeklinde aldıkları para, bunların gelirleridir, ama emekleri, ne kendileri ve ne de başkaları tarafından tüketilebilecek herhangi bir mal üretmemiştir. Şu halde bu ürünler, yıllık ürünün, "net gelirin" ancak kendisinde gerçekleşebileceği bir toplumsal tüketim fonu oluşturmak üzere ayrılan kısmının bir öğesi değildir. Adam Smith, burada, ücretler için geçerli olan aynı şeyin, üretim araçlarının değerinin artı-değer olarak kâr ve rant kategorileri altında, sanayi kapitalistinin (en başta gelen) gelirini oluşturan parçası için de geçerli olduğunu eklemeyi unutuyor. Bu değer parçaları, aynı şekilde, üretim araçlarında, tüketilmesi olanaksız nesnelerde de vardır. Bunlar, kendileri paraya çevrilene kadar, bu ikinci tür işçiler tarafından üretilen kendi fiyatlarına tekabül eden miktarda tüketim nesnelerini meydana getiremezler; işte ancak o zaman, bu nesneleri, sahiplerinin bireysel tüketim fonuna aktarabilirler. Ne var ki, Adam Smith'in, yıllık olarak meydana getirilen üretim araçlarının değerinin, bu üretim alanında işlev yapan üretim araçlarının —üretim aracı yapan üretim araçlarının— değerine eşit olan kısmının, yani burada kullanılan sabit sermayenin değerine eşit bir değer parçasının, yalnız, varolduğu maddî biçimi nedeniyle değil, sermaye olarak işlev yapması nedeniyle de, geliri oluşturan bir değer öğesi olamayacağını gör-

müş olması gerekirdi.

İkinci tür işçilere —doğrudan tüketim nesneleri üretenlere— gelince, Adam Smith'in tanımları tam bir kesinlik taşımıyor. Çünkü, emeğin, bu türlerinde, hem emeğin fiyatının ve hem de ürünün, doğrudan tüketim için ayrılmış stoklara, "*fiyat*"ın (yani, ücret olarak alınan paranın) "*işçinin* stokuna, *ürünün* ise, geçimleri, konforları ve eğlenceleri, bu işçilerin emeği ile çoğaltılan *diğer kimselerin* stoklarına" "gittiğini" söylemektedir. Ne var ki, işçi, emeğinin "fiyatı" ile, ücretlerinin ödendiği bu para ile yaşamını sürdüremez; bu parayı, tüketim nesneleri satın alarak gerçekleştirir. Bu nesneler, kısmen, kendi ürettiği metalar sınıfından olabilir. Öte yandan, kendi ürünü, sadece, emek sömürücülerinin tüketimine giden nesnelerden olabilir.

Böylece Adam Smith, sabit sermayeyi, bir ülkenin "net gelirinin" tamamen dışında bıraktıktan sonra devam ediyor:

"Ama, sabit sermayenin devamlılığını sağlayan bütün giderler, böylece, zorunlu olarak, toplumun net gelirinin dışında bırakıldığı halde, döner sermayenin devamlılığını sağlayan giderler için durum aynı değildir. Bu ikinci sermayeyi oluşturan dört kısımdan, para, yaşam araçları, malzemeler ve tamamlanmış işten, son üç tanesi, daha önce de görüldüğü gibi, düzenli olarak bu sermayeden çekilerek ya toplumun sabit sermayesine, ya da, doğrudan tüketim için ayrılan stokuna konulur. Bu tüketilebilir malların, ilkinin [sabit sermayenin] devamı için kullanılmayan kısmının hepsi, de ikinciye [doğrudan tüketim fonuna] gider ve, toplumun net gelirinin bir kısmını oluşturur. Döner sermayenin bu üç kısmının devamlılığı, demek ki, sabit sermayenin devamlılığı için gerekli olanın dışında, toplumun net gelirinden yıllık ürünün hiç bir kısmını çekmez." (Kitap II, Bölüm 2, s. 192.)

Döner sermayenin, üretim araçlarının üretiminde hizmet görmeyen kısmının, tüketim nesnelerine, bir başka deyişle, yıllık ürünün, toplumun tüketim fonunu oluşturmak üzere ayrılan kısmına gittiğini söylemek, boş bir yinelemeden başka bir şey değildir. Bununla birlikte, bunun hemen ardından gelen pasaj önemlidir:

"Bir toplumun döner sermayesi, bu yönden, bireyinkinden farklıdır. Bireyin döner sermayesi, tümüyle kârlarından oluşması gereken net gelirinin herhangi bir kısmını meydana getirmenin ta-

mamen dışında bırakılmıştır. Ama, her bireyin döner sermayesi, ait olduğu toplumun döner sermayesinin bir kısmını oluşturduğu halde, bunun, aynı şekilde, onların net gelirlerinin bir kısmını oluşturmanın tümüyle dışında kalmasının nedeni bu değildir. Bir tüccarın deposundaki malların tümü, hiç bir şekilde doğrudan tüketim amacı ile kendi stokuna konulmadığı halde, bunlar, diğer fonlardan elde edilen bir gelirle, ne tüccarın ve ne de öteki kimselerin sermayesinde herhangi bir azalmaya yolaçmaksızın, düzenli bir biçimde, bu malların değerlerini kârlarıyla birlikte yerine koyabilen diğer kişilerin stoklarına konabilirler." (*Ibid.*)

Ve böylece buradan öğreniyoruz ki:

1) Tıpkı sabit sermayenin ve bu sermayenin yeniden-üretimi (işlevini unutuyor) ve devamı için gerekli döner sermayenin, her bireysel kapitalistin, ancak kârından ibaret olabilecek, *net* gelirinin tümüyle dışında tutulması gibi, tüketim nesnelerinin üretiminde kullanılan döner sermaye de bunun dışında tutulmaktadır. Şu halde, kendi meta-ürününün sermayesini yerine koyan kısmının, kendisi için herhangi bir gelir oluşturan değerin parçacıklarına kendisini ayrıştıramaz.

2) Her bireysel kapitalistin döner sermayesi, her bireysel sabit sermaye gibi, toplumun döner sermayesinin bir kısmını oluşturur.

3) Toplumun döner sermayesi, sadece bireysel döner sermayelerin bir toplamını oluşturduğu halde, her bireysel kapitalistin döner sermayesinden farklı bir niteliğe sahiptir. Bu ikinci döner sermaye hiç bir zaman *kapitalistin kendi gelirinin* bir kısmını oluşturmaz; bununla birlikte, ilk sözü edilen döner sermayenin bir kısmı (yani tüketilebilir mallardan ibaret olanı) aynı zamanda *toplumun gelirinin* bir kısmını oluşturabilir, ya da kendisinin yukarıda ifade ettiği gibi, toplumun net gelirini, mutlaka yıllık ürünün bir kısmı kadar azaltması gerekmez. Gerçekten de, Adam Smith'in burada döner sermaye dediği şey, tüketim nesneleri üreten kapitalistler tarafından her yıl dolaşıma sürülen ve yıllık olarak üretilen meta-sermayeden ibarettir. Kapitalistlerin bu yıllık meta ürününün tümü, tüketilebilir mallardan oluşur ve bu nedenle, içersinde toplumun net gelirlerinin (ücretler dahil) gerçekleştiği ya da harcandığı fonu oluşturur. Verdiği örnek için, tüccarın mağazasındaki mallar yerine, Adam Smith'in, sanayi kapitalistlerinin ardiyelerinde

depolanan mal yığınını seçmesi gerekirdi.

Eğer Adam Smith, önce kendisinin sabit sermaye dediği, şimdi de döner sermaye diye adlandırdığı şeyin yeniden-üretimini incelerken, kendilerini ona zorla kabul ettiren düşünce kırıntılarını biraraya getirmiş olsaydı, şu sonuçlara ulaşırdı:

I. Toplumun yıllık ürünü iki kesimden oluşur; bunlardan birisi üretim araçlarını, diğeri tüketim nesnelerini kapsar. Bunların herbirinin ayrı ayrı ele alınması gerekir.

II. Yıllık ürünün, *üretim araçlarını* oluşturan kesiminin toplam değeri şöyle bölünür: Bu değerin bir kısmı, yalnız, bu üretim araçlarının yapımında tüketilen üretim araçlarının değerini temsil eder; bu, yenilenmiş bir biçim içersinde tekrar ortaya çıkan sermaye-değerden başka bir şey değildir; öteki kısım, işgücüne yatırılan sermayenin değerine ya da, kapitalistlerin bu üretim alanında ödedikleri ücretlerin toplamına eşittir. Son olarak, değerin bir üçüncü kısmı, bu kategoriye giren sanayi kapitalistlerinin, toprak rantı da dahil, kârlarının kaynağıdır.

Bu kısımlardan birincisi, Adam Smith'e göre bu ilk kesimde kullanılan bütün bireysel sermayelerin sabit sermayesinin yeniden üretilmiş kısmı, bireysel kapitalistin de, toplumun da "net gelirinin bir kısmını oluşturmanın tümüyle dışındadır". Bu, daima sermaye olarak işlev yapar, hiç bir zaman gelir işlevi yapmaz. Bu bakımdan, her bireysel kapitalistin "sabit sermayesi", hiç bir biçimde toplumun sabit sermayesinden farklı değildir. Ama, toplumun üretim araçlarından oluşan yıllık ürününün değerinin öteki kısımları —üretim araçlarının bu toplam miktarının kesrî parçaları olarak varolan değer kısımları—, gerçekte, aynı zamanda, *bu üretim faaliyetine katılan bütün unsurlar için gelir* oluşturur; işçiler için ücret, kapitalistler için kâr ve toprak rantı. Toplumun yıllık ürünü, ancak, bu topluma ait olan bireysel kapitalistlerin ürünlerinin toplamlarından oluştuğu halde, bunlar, *toplum için* gelir değil, *sermaye* oluştururlar. Nitelikleri gereği bunlar, genellikle, üretim aracı olarak işlev yapmaya uygundurlar, hatta gerektiğinde, tüketim nesneleri olarak işlev yapabilecek olanlar bile, yeni üretimin ham ve yardımcı maddeleri şeklinde hizmet görme amacı taşırlar. Ne var ki, bunlar bu hizmeti —yani sermaye hizmetini— kendi üreticilerinin ellerinde değil, onları kullananların ellerinde

görürler, yani:

III. İkinci kesimdeki kapitalistler, doğrudan *tüketim nesneleri* üreticileri. Bunlar, bu kapitalistler için, tüketim nesnelerinin üretiminde tüketilen sermayeyi (bu sermaye, işgücüne çevrilmediği, yani bu ikinci kesimdeki işçilerin toplam ücretleri olmadığı ölçüde) yerine koyarlar, oysa şimdi bunları üreten kapitalistlerin elinde tüketim nesneleri biçiminde bulunan bu tüketilmiş sermaye —toplumsal açıdan alındığında— *birinci kesimdeki kapitalistler ile işçilerin, gelirlerini içerisinde gerçekleştirdikleri tüketim fonunu oluşturur.*

Eğer Adam Smith, tahlillerini bu noktaya kadar sürdürmüş olsaydı, bütün problemin çözümü için pek az şey eksik kalırdı. Toplumun toplam yıllık ürününü oluşturan meta-sermayelerin *bir* türünün (üretim araçlarının) belli değer-kısımlarının, gerçekten, bunların üretimi ile uğraşan bireysel işçiler ile kapitalistlerin gelirini teşkil ettiği, ama toplumun gelirini oluşturan bir kısmını teşkil etmediği; oysa, *diğer* türün (tüketim nesnelerinin) değer-kısmı kendi bireysel sahipleri için sermaye-değeri temsil ettiği halde, bu yatırım alanında iş yapan kapitalistler için sadece toplumsal gelirin bir kısmı olduğunu zaten farketmiş bulunmakla hedefe iyice yaklaşmış oluyordu.

Yukarda anlatılanlardan gene de şu kadarı açıktır:

Birincisi: Toplumsal sermaye sadece bireysel sermayelerin toplamına ve bu nedenle de, toplumun yıllık meta-ürünü (ya da meta-sermayesi) bu bireysel sermayelerin meta-ürünlerinin toplamına eşit olduğu halde; ve bu yüzden de, her bireysel meta-sermaye için geçerli olacak şekilde metaların değerinin, bu değeri oluşturan kısımlara çözüşmesinin bütün toplumun meta-sermayesi içinde geçerli olması gerektiği —ve aslında da, sonunda geçerli olduğu— halde, bu kısımların, toplam toplumsal yeniden-üretim sürecinde büründükleri görünüş biçimi *farklıdır.*

İkincisi: Basit yeniden-üretim biçiminde bile, yalnız ücretlerin (değişen sermayenin) ve artı-değerin üretimi yer almaz, işgünü yalnız iki kısımdan oluştuğu, birisinde emekçinin değişen sermayeyi yerine koyduğu, yani gerçekte, işgücünün satın alınması için gerekli eşdeğeri, diğerinde ise artı-değeri (kârı, rantı, vb.) ürettiği kısımlardan oluştuğu halde, yeni değişmeyen sermaye-değerin do-

laysız üretimi de yer alır.

Üretim araçlarının yeniden-üretiminde harcanan —ve değeri ücretler ile artı-değerden oluşan— günlük emek, sermayenin tüketim nesnelerinin üretilmesinde harcanan değişmeyen kısmını yerine koyan yeni üretim araçlarında kendisini gerçekleştirir.

Büyük bir kısmı bundan önceki metinde çözülen ana güçlükler ile, birikimi değil, basit yeniden-üretimi incelerken karşılaşılmıştı. Bu nedenle, Adam Smith (Kitap II) ve ondan önce Quesnay (*Tableau Economique*), ne zaman toplumun yıllık ürününün hareketi ve dolaşım yoluyla yeniden-üretimi sözkonusu olsa, basit yeniden-üretimi çıkış noktaları yapmışlardır.

2. *Adam Smith, Değişim-Değerini d+ a'ya Ayrıştırıyor*

Adam Smith'in, fiyatın ya da herhangi bir metaın değişilebilir değerinin (*exchangeable value*) —ve bu nedenle, toplumun yıllık ürününü oluşturan toplu haldeki bütün metaların bu değerinin (o, haklı olarak, her yerde kapitalist üretimi varsayıyor)— üç tane birbirini tamamlayan kısımdan (*component parts*) meydana geldiği, ya da ücretlere, kâra ve ranta ayrıştığı (*resolves itself into*) konusundaki dogması şu ifadeye indirgenebilir: meta-değer, *d+a'*-ya eşittir; yani yatırılan değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamına eşittir. Ve biz, bu kâr ve rantı, Adam Smith'in müsaadeleriyle, bütün ufak tefek noktaları, yani özellikle, *d+a* dediğimiz öğelerden oluşan meta-değer dogmasındaki herhangi bir görünür ya da gerçek sapmayı başlangıçta bir yana ittiğimiz şu alıntıda da gösterildiği gibi, *a* denilen ortak bir birime indirgeyebiliriz.

Manüfaktürde: "İşçilerin malzemelere kattığı değer ... kendisini iki kısma ayırır; bunlardan birisi onların ücretlerini, diğeri ise, işverenin malzemelere ve ücretlere yatırmış olduğu sermaye üzerinden elde ettiği kârı karşılar." (Kitap I, Bölüm 6, s. 41.) "İmalâtçının [imalât işçisinin] ücretlerinin patronu tarafından yatırılmış olmasına karşın, gerçekte onun patrona herhangi bir maliyeti yoktur, bu ücretlerin değeri, genellikle, üzerinde emeğini harcadığı konunun, daha gelişmiş değeri içersinde, bir kâr ile birlikte, karşılanmıştır." (Kitap II, Bölüm 3, s. 221.) Sermayenin "üretken emeğin devamı için" yatırılan kısmı "... kendisine (işverene) bir

sermaye işlevi gördükten sonra bunlar için (işçiler için) bir gelir oluşturur." (Kitap II, Bölüm 3, s. 223.)

Adam Smith yukarıya aktarılan bölümde açıkça şöyle diyor: "Her ülkenin toprak ve emeğinin tüm yıllık ürünü ... doğal olarak kendisini iki kısma ayırır. Bunlardan birisi ve çoğu zaman en büyük olanı, her şeyden önce, bir sermayenin yerine konması, ya da bir sermayeden çekilmiş olan geçim araçlarının, malzemelerin ve tamamlanmış işin yenilenmesi için ayrılmıştır; diğeri ise, ya bu sermayenin sahibine, *sermayesinin kârı* ya da bir başka kimseye *toprağının* rantı olarak bir gelir oluşturur." (s. 222.) Adam Smith'in biraz önce bize söylediğine göre, sermayenin ancak bir kısmı, yani üretken emeğin satın alınmasına yatırılan kısmı, aynı zamanda, herhangi bir kimse için gelir oluşturur. Bu kısım —değişen sermaye—, önce onu kullananın elinde ve onun için, "bir sermaye işlevi yapar" ve sonra da, üretken işçinin kendisi için "bir gelir oluşturur". Kapitalist, sermaye-değerinin bir kısmını, işgücüne, ve salt böylece değişen sermayeye dönüştürmektedir; ve işte sadece bu dönüşüm yüzünden, yalnız sermayenin bu kısmı değil, bütün sermayesi, sanayi sermayesi olarak işlev yapar. İşçi —işgücü satıcısı— bunun değerini, ücretler biçiminde almaktadır. Onun elinde işgücü, yalnızca satılabilir bir meta, onu satarak yaşadığı ve bu nedenle de gelirinin tek kaynağı olan bir metadır; işgücü, ancak onu satın alanın, kapitalistin elinde, değişen sermaye olarak işlev yapar ve kapitalist bu işgücünün alım fiyatını ancak görünüşte önceden ödemiştir, çünkü bunun değeri, işçi tarafından kapitaliste daha önceden verilmiştir.

Adam Smith, manüfaktürdeki bir ürünün değerinin $d+a$'ya eşit (a, kapitalistin kârını ifade ediyor) olduğunu böylece gösterdikten sonra, tarımda işçilerin, "kendi tüketimlerine, ya da kendilerini istihdam eden [değişen] sermayeye eşit bir değeri, sermaye sahibinin kârları ile birlikte eşit olan bir değerin yeniden-üretilmesine..." ek olarak — ayrıca "çiftçinin sermayesinin ve bu sermayenin *kârlarının* ötesinde düzenli olarak, toprak beyinin *rantının* yeniden-üretimini sağladıklarını" söylüyor. (Kitap II, Bölüm 5, s. 243.) Rantın toprak beyinin eline geçmesi olgusunun, incelenmekte olan sorun için hiç bir önemi yoktur. Rantın, onun eline geçmeden önce, çiftçinin, yani sanayi kapitalistinin elinde olması gerekir.

Herhangi bir kimse için gelir haline gelmeden önce, ürünün değerini oluşturan parçalardan birisini teşkil etmesi gerekir. Hem rant ve hem de kâr, demek ki, Adam Smith'e göre, artı-değerin kısımlarından başka bir şey değildir ve bunları, üretken işçi, kendi ücretleri, yani değişen sermayenin değeri ile birlikte durmadan üretmektedir. Şu halde, rant ve kâr, artı-değer *a*'nın kısımlarıdır ve böylece Adam Smith'e göre bütün metaların fiyatı kendilerini *d*+*a*'ya ayrıştırmaktadır.

Bütün metaların (böylece, yıllık meta-ürünün de) fiyatının, kendisini ücret, *artı*, kâr, *artı*, toprak rantına ayrıştırması dogması, Smith'in yapıtındaki aradabir kendisini gösteren anlaşılması zor kısımlarda, her metaın değerinin, şu halde, toplumun yıllık meta-ürününün değerinin, *d*+*a*'ya ya da, işgücüne yatırılan ve işçiler tarafından sürekli yeniden-üretilen sermaye-değer ile, işçilerin çalışmalarıyla kattıkları artı-değerin toplamına eşit olduğu biçimini almaktadır.

Adam Smith'in ulaştığı bu nihaî sonuç bize aynı zamanda —daha ileri sayfalara bakınız— bir metaın değerinin kendisini ayrıştırdığı kısımlar konusundaki tek yanlı tahlilinin kaynağını da göstermektedir. Bunların, aynı zamanda, üretime katılan farklı sınıflar için, farklı gelir kaynakları olmasının, bu kısımların herbirinin büyüklüğü ve değerlerinin toplamının belirlenmesi ile hiç bir ilişkisi yoktur.

Adam Smith, "Ücret, kâr ve rant, hem bütün gelirin ve hem de bütün değişilebilir değerin, üç asıl kaynağıdır. Diğer bütün gelirler, eninde sonunda bunlardan birisinden elde edilir." (Kitap I, Bölüm 6, s. 48) dediği zaman, her türden *quid pro quo* karmakarışık biraraya getirilmiş olmaktadır.

1) Yeniden-üretim sürecine, emekle ya da emeksiz doğrudan doğruya katılmayan toplumun bütün üyeleri, yıllık meta-ürün paylarını —başka bir deyişle, kendi tüketim nesnelerini—, aslında ancak ürüne ilk kez sahip olan sınıfların —üretken işçiler, sanayi kapitalistleri ve toprak beyleri— ellerinden alabilmektedirler. Bu bakımdan bunların gelirleri maddî olarak (üretken işçilerin) ücretlerinden, kârdan ve ranttan gelmekte ve bu yüzden, asıl gelirlerin türevi olarak görünmektedir. Oysa, bu anlamda elde edilen bu gibi gelirleri alanlar, kendi toplumsal işlevleri —kral, papaz,

profesör, fahişe, asker, vb.— gereği bu gelirleri aldıkları için, bu işlere, gelirlerinin asıl kaynağı gözüyle bakabilmektedirler.

2) — ve burada Adam Smith'in kırdığı gülünç pot doruğuna ulaşmaktadır. Metaların değerlerini oluşturan kısımlar ile, bunlara katılan değer-ürünün miktarını doğru bir şekilde belirleyerek işe başladıktan ve ardından bu kısımların nasıl bunca çeşitli gelir kaynaklarını oluşturduklarını gösterdikten sonra,[39] ve böylece, gelirleri değerden türettikten sonra, bunun tam tersi bir yönde ilerlemekte —ve bu, onda, her şeye egemen bir kavram olarak kalmaktadır— ve gelirleri "değeri oluşturan kısımlar" olmaktan çıkarıp, "bütün değişilebilir değerlerin asıl kaynakları" haline getirmekte ve böylece, kapıları ardına kadar vülger iktisada açmaktadır. (Bizim Roscher'e bakınız.*)

3. *Sermayenin Değişmeyen Kısmı*

Şimdi de, Adam Smith'in, sermaye-değerin değişmeyen kısmını, meta-değerden kaş-göz arasında nasıl yoketmek istediğini görelim.

"Tahılın fiyatında, örneğin, bir kısım, toprak beyinin rantını öder." Tıpkı, değeri oluşturan öteki kısımların kökeninin bu kısımların kâr ve ücretler şeklinde gelir kaynakları oluşturması ile bir ilişkisi olmaması gibi, bu kısmının kökeninin de, bu kısmın toprak beyine ödenmesi ve onun için rant şeklinde bir gelir oluşturması ile bir ilişkisi yoktur.

"Diğer [kısım], onun üretiminde çalıştırılan işçilerin" ["ve iş hayvanlarının", diye ekliyor] "ücretlerini ya da bakımlarını, ve üçüncüsü de çiftçinin kârını karşılar. Bu üç kısım, ya hemen ya da sonuçta, tahılın tüm fiyatını oluşturur gibi görünüyor."[40] Ger-

[39] Bu içeriği ile hem daha öncekiler ve hem de daha sonra gelenler ile çelişir göründüğü halde bu tümceyi elyazmasından sözcüğü sözcüğüne alıyorum. Bu görünürdeki çelişki, aşağıda n° 4'te çözülmüştür: Adam Smith'te Sermaye ve Gelir. —*F.E.*

* Marx, W. Roscher'in *System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie.* Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg 1858, adlı yapıtına değiniyor. —*Ed.*

[40] Adam Smith'in, burada, bu örneğin seçiminde özellikle talihsiz olduğu gerçeğini görmezlikten geliyoruz. Tahılın değerinin kendisini, ücret, kâr ve rant olarak ayrıştırmasının tek nedeni, iş hayvanının tükettiği besinin, bu iş hayvanının ücreti, iş hayvanının, ücretli işçi ve böylece, ücretli işçinin kendisinin de,

çekten de öyle görünüyor. Bu tüm fiyatın, yani bunun büyüklüğünün belirlenmesi, üç tür insan arasındaki dağılımından tamamen bağımsızdır. "Belki de dördüncü bir kısmın, çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da iş hayvanları ile diğer tarım araçlarının aşınıp yıpranmalarını karşılamak için gerekli olduğu düşünülebilir. Ama şurasını da düşünmek gerekir ki, bir iş atı gibi herhangi bir tarım aracının fiyatı da gene aynı üç kısımdan oluşmuştur: üzerinde yetiştirildiği toprağın rantı, bakımı ve yetiştirilmesi için harcanan emek, ve bir de, hem bu toprağın rantını ve hem de bu emeğin ücretini ödeyen çiftçinin kârları. Tahılın fiyatı, demek ki, atın fiyatını da bakımını da ödeyebildiği halde fiyatın tamamı, gene de, ya hemen ya da eninde sonunda kendisini aynı üç parçaya, ranta, emeğe [ücretlere demek istiyor] ve kâra ayrıştırıyor." (Kitap I, Bölüm 6, s. 42.)

İşte Adam Smith'in, şaşkınlık verici öğretisini desteklemek için söyleyebildiği şeylerin tamamı sözcüğü sözcüğüne bunlar. Kanıtı sadece aynı savı tekrarlamaktan ibaret. Örneğin, tahılın fiyatının yalnız $d+a$'yı değil, aynı zamanda tahılın üretiminde tüketilen üretim araçlarının fiyatını da, şu halde, çiftçinin işgücüne yatırmadığı sermaye-değeri de içerdiğini kabul ediyor. Ne var ki, gene de, bütün bu üretim araçlarının fiyatlarının, tıpkı tahılın fiyatı gibi kendilerini $d+a$'ya ayrıştırdıklarını söylüyor. Bununla birlikte, şunu eklemeyi unutuyor: ve bir de bunların yaratılmasında tüketilen üretim araçlarının fiyatlarına ayrışır. Bizi, bir üretim dalından ötekine ve ondan da bir üçüncüsüne havale ediyor. Eğer, fiyatın, kendisini derhal s (tüketilen üretim araçlarının fiyatı)$+d+a$'ya ayrıştırdığı metaların, sonuçta, bu "tüketilen üretim araçlarını" tamamen yerine koyan ve kendileri salt değişen sermaye yatırımı, yani salt işgücüne yapılan bir sermaye yatırımı ile üretilmiş bulunan metalar tarafından karşılandığını gösterebilmiş olsaydı, metaların tüm fiyatının, kendilerini, "derhal" ya da "sonuçta" $d+a$'ya ayrıştırdıkları yolundaki savı boş bir safsata olmazdı. Bu son meta-ürünlerin fiyatı o zaman derhal $d+a$ olabilirdi. Bunun sonucu olarak, s'nin sermayenin değişmeyen kısmını temsil ettiği ilkinin fiyatı da, $s+d+a$, sonuçta, $d+a$'ya ayrışabilirdi. Verdiği, İskoç çakılları toplayıcısı örneği ile, böyle bir kanıt sağlamış olduğuna Adam

iş hayvanı olarak tanımlanmasıdır. (Elyazması II'den eklenmiştir. —*F.E.*)

Smith kendisi de inanmıyordu; ona göre bu toplayıcılar, 1) herhangi bir artı-değer üretmiyorlar, sadece kendi ücretlerini üretiyorlardı, ve 2) herhangi bir üretim aracı kullanmıyorlardı (bununla birlikte bunlar, sepet, çuval ve çakılları taşımak için başka kaplar gibi üretim araçları kullanıyorlardı).

Adam Smith'in kendi teorisini, daha sonraları, taşıdığı çelişkilerin farkına varmamakla birlikte gene de yıktığını yukarıda görmüş bulunuyoruz. Ama bu çelişkilerin kaynağı gerçekte onun bilimsel öncüllerinde bulunabilir. Emeğe çevrilen sermaye, kendi değerinden daha büyük bir değer üretiyor. Ama nasıl? Adam Smith şöyle diyor: üretim süreci sırasında işçiler tarafından, üzerinde çalıştıkları şeylere, yalnız kendi satın alınma fiyatlarının eşdeğerini değil, bir artı-değeri de (kâr ve rant) oluşturan ve ama onlara değil, onları çalıştıranlara giden bir değer katılır. Onların başardıkları ve başarabileceklerinin tümü işte budur. Ve, bir günlük sanayi emeği için doğru olan şey, tüm kapitalist sınıf tarafından bir yıl boyunca harekete geçirilen emek için de doğrudur. Şu halde, toplum tarafından üretilen yıllık toplam değer kitlesi, kendisini, yalnızca $d+a$'ya, yani emekçiler tarafından, kendi işgüçlerinin satın alınması için harcanan sermaye-değeri yerine koyan bir eşdeğer ile, işverenlerine teslim etmek zorunda oldukları, bu eşdeğerin ötesinde ek bir değere ayrıştırabilir. Ne var ki, meta-değerin bu iki öğesi, aynı zamanda, üretimle uğraşan çeşitli sınıflar için gelir kaynağı oluyor: birincisi, ücretin, işçilerin gelirinin kaynağıdır; ikincisi ise, bir kısmı kâr biçiminde sanayi kapitalisti tarafından alıkonulan ve öteki kısmı, toprak beyinin geliri olarak, rant olarak elden çıkartılan artı-değerin kaynağıdır. Yıllık değer-ürün, $d+a$'dan başka bir öğe içermediğine göre, öyleyse, değerin öteki kısmı nereden geliyor? Biz, burada, basit yeniden-üretimden hareket ediyoruz. Yıllık toplam emek miktarı, kendisini, işgücüne yatırılan sermaye-değerin yeniden-üretimi ve bir de artı-değerin yaratılması için gerekli emeğe ayrıştırdığına göre, işgücüne yatırılmamış olan sermaye-değerin üretimi için gerekli emek acaba nereden geliyor?

Durum şöyle:

1) Adam Smith, bir metaın değerini, ücretli emekçinin işin konusuna kattığı emek miktarı ile belirliyor. Kendisi emek ürünle-

rini işleyen manüfaktürü ele aldığı için, o, buna, harfi harfine "malzemeler" diyor. Ama bu, sorunu değiştirmiş olmuyor. İşçinin bir şeye kattığı (ve bu "kattığı" sözcüğü, Adam Smith'in kendisinindir) değer, değerin katıldığı bu nesnenin, bu katılmadan *önce* bir değere sahip bulunup bulunmamasından tamamen bağımsızdır. İşçi, demek ki, meta biçiminde bir değer üretiyor. Bu, Adam Smith'e göre, kısmen, ücretleri için bir eşdeğerdir, ve bu kısım, öyleyse, işçinin ücretlerinin değer büyüklüğü ile belirlenir; ücretlerine eşit bir değer üretmek ya da yeniden üretmek için, bu büyüklüğe bağlı olarak bir emek katmak zorundadır. Öte yandan, işçi, böylece çizilen bu sınırın ötesinde de bir emek katıyor ve bu, onu çalıştıran kapitalist için artı-değer yaratıyor. Bu artı-değerin tümüyle kapitalistin elinde kalması ya da bir kısmının, onun tarafından üçüncü bir kişiye verilmesi, ücretli-emekçi tarafından katılan artı-değerin nitel (yani artı-değer olup olmaması) ya da nicel (büyüklük) belirlenmesini hiç bir şekilde değiştirmez. Ürünün herhangi diğer bir kısmının değeri gibi bu da bir değerdir, ama şu bakımdan farklıdır ki, işçi bunun karşılığında herhangi bir eşdeğer almadığı gibi, ilerde de almayacaktır, tam tersine, bu değere herhangi bir eşdeğer ödenmeksizin bu değere kapitalist tarafından elkonulur. Bir metaın toplam değeri, üretimi sırasında işçi tarafından harcanan emek miktarı ile belirlenir; bu toplam değerin bir kısmı, ücretlerin değerine eşit olması, yani bunlar için bir eşdeğer olması olgusuyla belirlenir. İkinci kısım, artı-değer, bu nedenle zorunlu olarak gene aynı şekilde, artı-değer, *eşittir*, ürünün toplam değeri, *eksi*, değerinin ücretlere eşdeğer olan kısmı, biçiminde belirlenir; şu halde, artı-değer, metaın yapımı sırasında, işçinin ücretlerine eşdeğer olan değer kısmından fazla olarak üretilen değere eşittir.

2) Herhangi bir bireysel sanayi kuruluşunda, herhangi bir bireysel işçi tarafından üretilen bir meta için doğru olan şey, bütün iş dallarındaki yıllık ürünün tümü için de doğrudur. Herhangi bir bireysel üretken işçinin günlük işi için doğru olan şey, tüm üretken işçiler sınıfı tarafından harekete geçirilen yıllık iş için de doğrudur. Bu, yıllık ürün içerisinde, bir yılda harcanan emek miktarınca belirlenen toplam bir değer "saptar" (bu, Adam Smith'in deyimidir) ve bu toplam değer kendisini, yıllık emeğin, işçi sınıfının, yıllık

ücretlerine bir eşdeğer, aslında bizzat bu ücretleri yarattığı kısım tarafından belirlenen bir bölüme; ve işçinin, kapitalist sınıf için artı-değer yarattığı ek yıllık emek tarafından belirlenen bir başka bölüme ayrıştırır. Yıllık ürünün içerdiği yıllık değer-ürün bu nedenle yalnız iki öğeden oluşur: yani işçi sınıfı tarafından alınan yıllık ücretlerin bir eşdeğeri ile, kapitalist sınıf için her yıl sağlanan bir artı-değerden. Şimdi, yıllık ücretler, işçi sınıfının geliri, yıllık artı-değer miktarı ise kapitalist sınıfın geliri oluyor: şu halde, her ikisi de, yıllık tüketim fonundaki nispî payları temsil ediyor (bu görüş, basit yeniden-üretimin açıklanmasında doğrudur) ve bu fonda gerçekleşmiş oluyorlar. Bu durumda, değişmeyen sermaye-değer için üretim araçları biçiminde işlev yapan sermayenin yeniden-üretimi için hiç bir yer kalmamış oluyor. Ve Adam Smith, yapıtının önsözünde, metaların gelir şeklinde hizmet eden bütün değer kısımlarının, toplumsal tüketim fonu için ayrılan emeğin yıllık ürünü ile çakıştığını açıkça belirtiyor: "Halkın büyük bir bölümünün gelirlerini neyin oluşturduğunu, ya da değişik çağlarda ve uluslarda yıllık tüketimlerini karşılayan bu fonların niteliğinin ne olduğunu açıklamak bu ilk Dört Kitabın amacıdır." (s. 12.) Ve girişin hemen ilk tümcesinde şunu okuyoruz: "Her ulusun yıllık emeği, bu emeğin yıllık olarak tükettiği zorunlu ve yaşamı kolaylaştırıcı tüm şeyleri ilk elden sağlayan ve daima bu emeğin doğrudan ürününü ya da bu ürünle öteki uluslardan alınan şeyleri içeren fondur." (s. 11.)

Adam Smith'in ilk yanılgısı, yıllık *ürünün değerini, yeni üretilen yıllık değere* eşitlemesinde oluyor. Bunların ikincisi, *ancak,* bir önceki yılın emeğinin ürünüdür; ilki, yıllık ürünün yapımında tüketilen bütün değer öğelerinden başka, *bir önceki ve hatta kısmen daha da önceki yıllarda üretilenleri* de içerir: değeri sadece *yeniden ortaya çıkan* üretim araçları — ki, değerleri sözkonusu olduğu kadarıyla, bunlar, bir önceki yılda harcanan emek tarafından ne üretilmişler ve ne de yeniden-üretilmişlerdir. Bu karışıklık arasında Adam Smith, yıllık ürünün değerinin değişmeyen kısmını kaşla göz arasında yokediyor. Bu karışıklık, temel anlayışındaki bir başka yanılgıya dayanıyor: O, bizzat emeğin iki yönlü niteliğini birbirinden ayırdetmiyor: işgücü harcayarak değer yaratan emek ile, kullanım nesneleri (kullanım-değerleri) yaratan somut emeği, yararlı işi birbirinden ayırdetmiyor. Her yıl imal edilen toplam meta

miktarı, bir başka deyişle, *toplam yıllık ürün*, bir önceki yıl boyunca faal olan *yararlı* emeğin ürünüdür; işte, toplumsal olarak kullanılan emeğin, çeşitlendirilmiş yararlı türden bir emek sistemi içerisinde harcanmış olması olgusuyladır ki, bütün bu metalar vardırlar; yalnızca bu olgu yüzündendir ki, metaların üretiminde tüketilen ve yeni bir maddî biçim içerisinde yeniden ortaya çıkan üretim araçlarının değeri, kendi toplam değerleri içerisinde korunmaktadır. Toplam *yıllık ürün*, öyleyse, yıl boyunca harcanan *yararlı* emeğin sonucudur; ama, yıl boyunca yıllık ürünün *değerinin* ancak bir kısmı yaratılmıştır; bu kısım, yıllık değer-üründür ve yıl boyunca harekete geçirilen emek miktarı bu üründe temsil edilmektedir.

Demek oluyor ki, Adam Smith hemen yukarıya alınan pasajda, "Her ulusun yıllık emeği, bu emeğin yıllık olarak tükettiği zorunlu ve yaşamı kolaylaştırıcı tüm şeyleri ilk elden sağlayan ... vb. fondur" dediği zaman, bütün bu geçim araçlarına gerçekten de, tüketilebilir biçimlerini veren, tamamıyla yararlı emek konusundaki tek yanlı görüş noktasını alıyor. Ama, bunun, daha önceki yılların sağladığı iş araçlarının ve iş konularının yardımı olmaksızın olanaksız olduğunu; bu yüzden, "yıllık emeğin", değer üretmekle birlikte, imal ettiği ürünlerin değerinin tümünü yaratmadığını; yeni üretilen değerin, ürünün değerinden küçük olduğunu unutuyor.

Adam Smith'i, bu tahlillerinde, kendisinden önce gelenlerden daha ileri gitmediği için (fizyokratlara göre doğru yönde atılmış bir adım bulunduğu görülmekle birlikte), her ne kadar kınayamazsak da, daha sonraları bir karmakarışıklık içerisinde yolunu kaybetmektedir, ve bu da, metaların değeri konusunda tüm olarak kendisine egemen olan "içrek" ("*esoteric*") anlayışının genellikle anlayışlardan sürekli olarak gördüğü muhalefet yüzünden olmaktadır; içrek anlayışın kendisine egemen olmasına karşın, bilimsel içgüdüsü, dışrak (*exoteric*) bakış açısının zaman zaman ortaya çıkmasına izin vermektedir.

4. *Adam Smith'te Sermaye ve Gelir*

Her metaın (ve dolayısıyla yıllık ürünün de) değerinin, yalnız ücretlerin eşdeğerinden başka bir şey olmayan kısmı, kapitalist

tarafından işgücüne yatırılan sermayeye, yani yatırılan toplam sermayenin değişen kısmına eşittir. Kapitalist, sermaye-değerin bu kısmını, ücretli-emekçilerin sağladıkları, metaların yeni üretilen değerinin bir kısmı ile tekrar elde etmiş olur. İster bu değişen sermaye, kapitalistin işçiye, henüz satış için hazır olmayan, ya da hazır olduğu halde henüz kapitalist tarafından satılmamış bulunan bir üründeki payına karşılık para olarak ödenmesi anlamında yatırılmış olsun, isterse işçi tarafından daha önceden üretmiş olduğu metaların satışı ile zaten elde edilmiş bulunan parayla ödemede bulunsun, ya da isterse bu parayı, kredi yoluyla önceden çekmiş olsun — bütün bu durumlarda kapitalist, işçilerin eline para biçiminde geçen değişen sermaye harcamaktadır ve öte yandan da, bu sermaye-değerin eşdeğerine, kendi metalarının değerinin, içerisinde, işçinin, toplam değerdeki kendi payını yeni olarak üretmiş bulunduğu, bir başka deyişle, içinde işçinin kendi ücretinin değerini üretmiş bulunduğu kısmı içerisinde sahip olmaktadır. İşçiye, değerin bu kısmını, kendi ürününün maddî biçimi içerisinde vermek yerine kapitalist bunu ona para olarak ödemektedir. Kapitalist için, yatırdığı sermaye-değerin değişen kısmı, şimdi, metalar biçiminde vardır, oysa işçi, satmış bulunduğu işgücünün eşdeğerini, para biçiminde almıştır.

Şimdi, kapitalist tarafından yatırılmış bulunan sermayenin, işgücünün satın alınması ile, değişen sermayeye çevrilmiş olan kısmı, üretim sürecinin kendisinde, faal işgücü olarak işlev yapmaktadır ve bu gücün harcanması ile, metalar biçiminde, yeni bir değer olarak üretilmekte, yani yeniden-üretilmektedir —demek ki, bir yeniden-üretim ya da yatırılan sermaye-değerin yeni üretimi yapılmakla—; işçi, satılan işgücünün değerini ya da fiyatını, geçim araçlarına, işgücünün yeniden-üretimi için gerekli araçlara harcamaktadır. Değişen sermayeye eşit bir miktar para, onun kazancını, dolayısıyla gelirini oluşturmakta ve bu gelir, ancak, işgücünü kapitaliste satabildiği sürece devam etmektedir.

Ücretli işçinin metaı —işgücü— ancak, kapitalistin sermayesiyle birleştiği, sermaye olarak hareket ettiği ölçüde, bir meta hizmeti görür; öte yandan, kapitalist tarafından, işgücü satın alınmasında, para-sermaye olarak harcanan sermaye, işgücü satıcısının, ücretli işçinin elinde gelir işlevi görür.

Burada, Adam Smith'in birbirlerinden ayırdetmediği çeşitli dolaşım ve üretim süreçleri içiçe geçmiştir.

Birincisi: *Dolaşım* sürecine ilişkin hareketler. İşçi kendi metaını —işgücünü—, kapitaliste satar; kapitalistin bu işgücünü satın aldığı para, kendi açısından, artı-değer üretimi için yatırılmış para, şu halde para-sermayedir; bu para harcanmamış, yatırılmıştır. (Kapitalist bu parayı nereden elde etmiş olursa olsun, "yatırımın" —fizyokratların *avance*'ının— gerçek anlamı budur. Üretken süreç amacıyla kapitalistin ödemede bulunduğu her değer, bu, ister önce ya da *post festum* yer almış olsun, onun açısından yatırılmış bulunmaktadır; bu, üretim sürecinin kendisine yatırılmıştır.) Diğer bütün meta satışlarında olduğu gibi burada da aynı şey olur: Satıcı bir kullanım-değeri (bu durumda kendi işgücünü) verir, ve değerini para olarak alır (fiyatını gerçekleştirir); alıcı, para verir ve karşılığında bir meta —bu durumda işgücü— alır.

İkincisi: *Üretim* sürecinde, satın alınmış olan işgücü, şimdi, işlev yapmakta olan sermayenin bir kısmını oluşturur ve işçinin kendisi burada, bu sermayenin, üretim araçlarının maddî biçimi içersinde varolan öğelerinden farklı olarak, sadece sermayenin özel maddî bir biçimi olarak hizmet eder. Süreç boyunca, işgücünü harcayarak, işçi, bu üretim araçlarına bir değer ekler ve bunları, kendi işgücünün değerine eşit (artı-değer hariç) ürünlere çevirir; işçi, böylece kapitalist için, sermayesinin ücretlere yatırılmış olan ya da yatırılmış olması gereken kısmını, metalar biçiminde yeniden-üretir, kapitaliste bu ücretlerin bir eşdeğerini üretir; şu halde, işçi, kapitalist için, bir defa daha işgücü satın alması için "yatırabileceği" sermayeyi yeniden-üretir.

Üçüncüsü: Bir metaın satışında, satış fiyatının bir kısmı, kapitalist tarafından yatırılan değişen sermayeyi yerine kor, böylece de, bir yandan kapitalist yeni işgücü satın alabilecek hale geldiği gibi, öte yandan da işçi bu işgücünü yeniden satabilecek duruma gelir.

Bütün meta alım ve satımlarında —incelenmekte olan şey yalnızca bu işlemler olduğu sürece— satıcının metaları karşılığında elde ettiği hasılatın ne olduğu ve satın alınan bu kullanım nesnelerinin satın alanın elinde ne hale geldiğinin hiç bir önemi yoktur. Şu halde, sırf dolaşım sürecini ilgilendirdiği kadarıyla, kapitalist

tarafından satın alınan işgücünün, onun için yeniden sermaye-değer üretmesinin, öte yandan da, işçinin, işgücünün alım fiyatı olarak elde ettiği paranın, onun gelirini oluşturmasının hiç bir önemi yoktur. İşçiye ait ticaret nesnesinin, işgücünün, değerinin büyüklüğü, ne işçi için gelir oluşturması ile, ve ne de, bu ticaret nesnesinin, satın alan tarafından kullanılmasının, bu alıcı için yeniden sermaye-değer üretmesi ile etkilenmez.

İşgücünün değeri —yani, bu metaın yeterli satış fiyatı— yeniden-üretimi için gerekli emek miktarı ile belirlendiğine göre ve bu emek miktarının kendisi, burada, işçinin zorunlu geçim araçlarının üretimi, yani varlığının sürdürülmesi için gerekli-emek miktarınca belirlendiği için, ücretler, işçinin, onunla geçinmek zorunda olduğu gelir halini alıyor.

Adam Smith, şöyle derken, tamamıyla yanılmaktadır (s. 223): "*Sermayenin,* üretken emeğin devamı için yatırılan *kısmı* ... kendisine (kapitaliste) bir sermaye işlevi gördükten sonra ... bunlar için (işçiler için) bir gelir oluşturur." Satın aldığı işgücü için kapitalistin ödemede bulunduğu *para,* "kendisine bir sermaye işlevi görür", çünkü kapitalist, böylece, işgücünü, sermayesinin maddî parçaları ile birleştirir ve böylelikle de sermayesinin, tümüyle üretken sermaye işlevi görmesini sağlar. Şu ayrımı yapmak zorundayız: İşgücü, işçinin elinde, sermaye değil bir *metadır,* ve işçi, onun satışını sürekli olarak tekrarlayabildiği sürece, bu, kendisi için bir gelir oluşturur; satışından *sonra,* kapitalistin elinde, üretim süreci sırasında sermaye olarak işlev yapar. Burada iki kez hizmette bulunan şey işgücüdür: işçinin elinde, değeri üzerinden satılan bir meta olarak; kendisini satın alan kapitalistin elinde, değer ve kullanım-değeri üreten bir güç olarak. Ne var ki, işçi, işgücünün kullanımını kapitaliste vermeden önce ve bu işgücü, emeğin ürününün değerinde gerçekleşmeden önce kapitalistten para almaz. Kapitalist, bu değere, onun için ödeme yapmazdan önce, sahip olur. Demek oluyor ki, iki kez hizmet gören şey, para değildir: önce, değişen sermayenin para-biçimi ve sonra ücret olarak. Tersine, iki kez işlev yapan işgücüdür: birincide, işgücünün satışında bir *meta* olarak (ödenecek ücret miktarının kararlaştırılmasında para, sadece ideal bir değer ölçüsü olarak hareket eder ve, kapitalistin elinde bulunmasına bile gerek yoktur); ikincide,

sermaye olarak işlev yaptığı üretim sürecinde, yani kapitalistin elinde, kullanım-değeri ve değer yaratan bir öğe olarak. İşgücü, işçiye ödenecek olan eşdeğeri, daha karşılığı işçiye para biçiminde kapitalist tarafından ödenmeden önce metalar biçiminde sağlamış bulunur. Böylece, kapitalistin ödemede bulunduğu fonu işçinin kendisi yaratır. Ama hepsi bu değil.

İşçinin, almış olduğu para, gene kendisi tarafından kendi işgücünü korumak üzere, ya da —kapitalist sınıf ile işçi sınıfı bütünüyle alındığında— ancak onun aracılığı ile kapitalistin bir kapitalist olarak kalabileceği bir aracı kapitalist için korumak üzere harcar.

Demek oluyor ki, işgücünün sürekli alım-satımı, bir yandan, işgücünü, sermayenin bir öğesi olarak devam ettirir ve bu işgücü sayesinde sermaye, metaın, değere sahip kullanım nesneleri yaratıcısı olarak göründüğü gibi, üstelik gene bu işgücü sayesinde, sermayenin işgücü satın alan kısmı, işgücünün kendi ürünü tarafından sürekli yerine konur ve dolayısıyla işçi, ücretlerinin ödendiği sermaye fonunu devamlı kendisi yaratmış olur. Öte yandan, işgücünün devamlı satışı, işçinin yaşamını sürdürmesinin durmadan kendisini yenileyen kaynağı haline gelir ve böylece kendi işgücü, yaşamını sürdürdüğü geliri sağlayan bir yetenek olarak ortaya çıkar. Bu durumda, gelir, bir metaın (işgücünün) durmadan tekrarlanan satışı ile meydana gelen değerlerin elde edilmesinden ve bu değerlerin ancak satılacak bu metaın sürekli yeniden-üretimine hizmet etmesinden başka bir anlama gelmez. Ve bu bakımdan, ürünün değerinin, işçinin kendisi tarafından yaratılan ve karşılığında kapitalistin işçiye ücretler biçiminde bir eşdeğer ödediği kısmının, işçi için gelir kaynağı halini aldığını söylediğinde Smith haklıdır. Ama bu, metaın değerinin bu kısmının niteliğini ya da büyüklüğünü, üretim araçlarının değerinin, sermaye-değerler şeklinde işlev yapmaları ile, ya da, bir doğru çizginin nitelik ve büyüklüğünün, bir üçgenin tabanı ya da bir elipsin çapı olarak işgörmesi ile değişmesinden daha fazla değiştirmez. İşgücünün değeri, tıpkı bu üretim araçlarının değerleri gibi, diğer şeylerden tamamen bağımsız olarak belirli kalır. Bir metaın değerinin bu kısmı, bu değer-kısmını oluşturan bağımsız bir etmen şeklinde, gelirden *oluşmadığı* gibi, *kendisini* gelir haline de *ayrıştırmaz*. İşçi tarafından devamlı yeniden-üretilen bu yeni değer, onun için bir gelir kaynağı oluş-

turmakla birlikte, bu gelir, tersine, kendisinin ürettiği yeni değerin bir parçası değildir. İşçinin yaratmış olduğu yeni değerden kendisine ödenen payın büyüklüğü, gelirinin değer-büyüklüğünü belirler, yoksa bunun tersi olmaz. Yeni yaratılan değerin bu kısmının, onun için bir gelir oluşturması olgusu, sadece bu kısmın ne olduğunu belirtir, uygulanma niteliğini gösterir ve kendi oluşumu ile diğer herhangi bir değerin oluşumu kadar ilişkisi vardır. Eğer benim aldığım para haftada on şilin ise, bu, ne on şilinin değerinin *niteliğinde*, ne de değerinin *büyüklüğünde* bir şeyi değiştirmez. Diğer bütün metalarınki gibi, işgücünün değeri de, yeniden-üretimi için gerekli emek miktarı ile belirlenir; bu emeğin miktarı ise, emekçinin zorunlu geçim araçlarının değeriyle belirlenir ve şu halde, yaşamının koşullarının yeniden-üretimi için gerekli-emeğe eşittir — bu, bu metaya (işgücüne) özgü olmakla birlikte, iş hayvanının değerinin, bakımı için zorunlu yaşam araçlarının değeriyle, yani bu yaşam araçlarının üretimi için zorunlu insan emeğinin miktarıyla belirlenmesi olgusundan daha özgü değildir.

Ne var ki, Adam Smith'teki bütün zararlı karışıklıklara yolaçan da işte bu "gelir" kategorisidir. Ona göre, çeşitli türde gelirler, her yıl üretilen, yeni yaratılan meta-değeri "oluşturan kısımları" meydana getirirler; oysa bunun tersine, bu meta-değerin *kapitalist için* kendisini ayrıştırdığı iki kısım —emeğin satın alınmasında, para biçiminde yatırılan değişen sermayesinin eşdeğeri ile, değerin öteki kısmı, gene ona ait olmakla birlikte kendisine hiç bir şeye malolmayan artı-değer—, gelirin kaynaklarını oluştururlar. Değişen sermayenin eşdeğeri, tekrar işgücüne yatırılır ve bu bakımdan işçi için ücretler biçiminde bir gelir oluşturur; öteki kısım, artı-değer, kapitalist için herhangi bir sermaye yatırımını yerine koymaya hizmet etmediğine göre, kapitalist tarafından tüketim nesnelerine (hem zorunlu hem lüks) harcanabileceği gibi, herhangi türden bir sermaye-değer oluşturmak yerine, gelir olarak tüketilebilir. Meta-sermayenin kendisi, bu gelirin bir önkoşuludur ve bunu oluşturan kısımlar, kapitalistin görüş açısından, sadece, yatırmış bulunduğu değişen sermaye-değer *için* bir eşdeğer ya da *fazlalık* oluşturması bakımından farklıdırlar. Bunların her ikisi de, metaların-üretimi sırasında harcanan ve emekte akıcı hale gelen işgücünden başka bir şey değildir. Bunlar, kazanç ya da gelir değil, harcamadan —emek har-

camasından— ibarettirler.

Meta-değerin, gelirin kaynağı olacağı yerde, gelirin, meta-değerin kaynağı haline geldiği *quid pro quo* uyarınca, metaların değeri şimdi, çeşitli türde gelirlerden "oluşmuş" bir görünüme sahiptirler; bu gelirler birbirlerinden bağımsız olarak belirlenmişlerdir ve metaların toplam değeri, bu gelirlerin değerlerinin birbirlerine eklenmesiyle belirlenir. Ne var ki, şimdi sorun, meta-değeri oluşturacakları varsayılan bu gelirlerin herbirinin değerinin nasıl belirleneceğidir. Ücretler sözkonusu olduğunda bu yapılabilir, çünkü, ücretler, kendi metalarının, işgücünün değerini temsil ederler ve bu değer (diğer bütün metaların değerleri gibi), bu metaın yeniden-üretimi için gerekli emek tarafından belirlenebilir. Ama artı-değer ya da Adam Smith'in deyişiyle bunun iki biçimi, kâr ve rant, — ya bunlar nasıl belirleneceklerdir? Burada Adam Smith'in boş sözlerden başka söyleyebileceği hiç bir şey yok. Bir seferinde, ücretler ile artı-değeri (ya da ücretler ile kârı) metaların değerini ya da fiyatını oluşturan kısımlar olarak; bir başka yerde ve neredeyse aynı anda, metaların fiyatının "kendilerini ayrıştırdıkları" kısımlar olarak sunmaktadır; ama bu, tersine, meta-değerin ilk verilen şey olduğu ve verilen bu değerin farklı kısımlarının, farklı gelirler biçiminde, üretken sürece katılan farklı kimselerin payına düştüğü anlamına gelir. Bu hiç bir zaman, değerin, bu üç "birbirini tamamlayan kısımdan oluştuğu" düşüncesi ile özdeş değildir. Eğer ben üç farklı doğru çizginin uzunluklarını birbirlerinden bağımsız olarak saptar ve sonra "birbirlerini tamamlayan kısımlar" olarak bu üç çizgiden, bunların toplamlarına eşit bir dördüncü çizgi meydana getirirsem, bu, hiç bir şekilde, önümde verilmiş olan doğru bir çizgiyi, herhangi bir amaçla üç farklı parçaya böldüğüm ya da "ayrıştırdığım" zaman yapmış olduğum işlemle aynı şey değildir. Birinci durumda, doğrunun uzunluğu, toplamı olduğu üç doğrunun uzunluklarına bağlı olarak tamamıyla değişmektedir; ikinci durumda ise, doğrunun üç kısmının uzunlukları belli uzunluktaki bir doğrunun parçaları olmaları olgusuyla daha baştan sınırlandırılmıştır.

Gerçekte, eğer biz, Smith'in açıklamalarının doğru olan kısmına, yani yıllık emek tarafından yeni yaratılmış bulunan ve yıllık toplumsal meta-üründe içerilen değerin (tıpkı her bireysel metada ya da her günlük, haftalık, vb. üründe olduğu gibi), yatırılan değişen

sermayenin değeri (yani yeni işgücü satın almak için ayrılan değer kısmı) ile, kapitalistin kendi bireysel tüketim nesnelerinde gerçekleştirebileceği artı-değerin toplamına eşittir yolundaki açıklamasına bağlı kalacak olursak — basit yeniden-üretim varsayıldığında ve diğer koşullar aynı kaldığında; ve ayrıca Adam Smith'in, değer yaratan ve bir işgücü ve emek harcaması olan emek ile kullanım-değeri yaratan, yani yararlı ve uygun bir biçimde harcanan emeği biraraya koyduğunu hatırda tutacak olursak — o zaman, bütün anlayış şuna varmaktadır: Her metaın değeri, emeğin ürünüdür; şu halde bu, yıllık emeğin ürününün değeri ya da toplumun yıllık meta-ürününün değeri için de geçerlidir. Ama bütün emek, kendisini, 1) işçinin, içerisinde sadece kendi işgücünün satın alınmasında yatırılmış bulunan sermaye için bir eşdeğeri yeniden-ürettiği zorunlu işzamanına ve 2) işçinin, onunla, kapitalistin karşılığında herhangi bir eşdeğer vermediği bir değeri kapitaliste sağladığı, artı-emeğe, yani artı-değere ayrıştırdığına göre, bundan, bütün meta-değerlerin kendilerini ancak bu iki kısma ayrıştırabilecekleri ve böylece de, sonunda, işçi sınıfı için ücretler biçiminde, kapitalist sınıf için artı-değer biçiminde bir gelir oluşturacakları sonucu çıkar. Değişmeyen sermaye-değere, yani yıllık ürünün yaratılmasında tüketilen üretim araçlarının değerine gelince, bu değerin, yeni ürünün değerine nasıl girdiği (kapitalistin, mallarının satışı sırasında bunu alıcıya yüklediği yolundaki tümce bir yana bırakılırsa) açıklanamaz, ama, sonuçta, üretim araçlarının kendileri de emek ürünleri olduklarına göre, değerin bu kısmı da, yalnız, değişen sermaye ile artı-değerin, gerekli-emek ile artı-emeğin ürününün bir eşdeğerinden ibaret olabilir. Bu üretim araçlarının değerlerinin, bunları kullananların elinde sermaye-değerler şeklinde işlev yapması olgusu, eğer sorunun temeline inersek, başkalarının elinde —bir süre önce olsa bile— "köken olarak" kendilerini değerin aynı iki kısmına, şu halde gelirin iki farklı kaynağına ayırmış olmalarına engel olmaz.

Burada bir nokta doğrudur: toplumsal sermayenin, yani bireysel sermayelerin toplamının hareketinde durum, kendisini, her bireysel sermaye ayrı olarak düşünüldüğünde, yani her bireysel kapitalist açısından ele alındığında göründüğünden farklı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bireysel kapitalist için metaların değeri, kendisini, 1) değişmeyen bir öğeye (Adam Smith'in deyişiyle bir dördün-

cüsüne) ve, 2) ücretler ile artı-değerin toplamına, ya da ücret, kâr ve ranta ayrıştırmaktadır. Ama, toplum açısından, Adam Smith'in dördüncü öğesi, değişmeyen sermaye-değer, yokolmaktadır.

5. *Özet*

Üç gelirin, ücret, kâr ve rantın, metaların değerini "oluşturan üç kısmı" meydana getirdikleri yolundaki anlamsız formül, Adam Smith' te, metaların değerinin "kendilerini" bu üç öğeye "ayrıştırdıkları" yolundaki daha akla yatkın düşünceden doğmaktadır. Metaların değerinin, yalnızca tüketilen işgücünün eşdeğeri ile bu işgücünün yarattığı artı-değere bölünebildiği kabul edilse bile bu düşünce gene aynı şekilde yanlıştır. Ama yanılgı burada da daha derin, gerçek bir temele dayanmaktadır. Kapitalist üretim, üretken işçinin kendi işgücünü, kendisine ait bir meta olarak, kapitaliste satması ve bu gücün kapitalistin elinde, üretken sermayesinin sadece bir öğesi olarak işlev yapması olgusuna dayanır. Dolaşım —işgücünün alım ve satımı— ile ilgili bu işlem, üretim sürecini başlatmakla kalmıyor, bu sürece özgü niteliği de zımnen belirlemiş oluyor. Bir kullanım-değerinin ve hatta bir metaın üretimi (çünkü bu, bağımsız üretken işçiler tarafından da yapılabilir) burada bir kapitalist için yalnızca mutlak ve nispî artı-değer üretme aracıdır. Bu nedenle, üretim sürecinin tahlilinde, mutlak ve nispî artı-değer üretiminin, 1) günlük iş sürecinin süresini ve, 2) kapitalist üretim sürecinin bütün toplumsal ve teknik biçimlenişini belirlediğini görmüş bulunuyoruz. Bu süreç içerisinde, değerin (değişmeyen sermaye-değerin) salt korunması, yatırılan değerin (işgücünün eşdeğerinin) fiilen yeniden-üretilmesi ile, artı-değerin, yani kapitalistin karşılığında ne daha önce bir eşdeğer yatırdığı ve ne de *post festum* bir eşdeğer yatıracağı değerin üretimi arasındaki ayrım gerçekleşmektedir.

Artı-değerin —kapitalist tarafından yatırılan değerin eşdeğerinden fazla değerin— ele geçirilmesi, işgücünün alım ve satımı ile başlamakla birlikte, üretim sürecinin kendisinin içerisinde yapılan bir harekettir ve onun temel bir öğesini oluşturur.

Bir dolaşım hareketini —işgücünün alım ve satımını— oluşturan bu başlangıç hareketinin kendisi, toplumsal *ürünlerin* dağılımından önce gelen ve bu dağılımı öngören üretim *öğelerinin* dağılımına, yani işçinin bir metaı olan işgücünün, işçi olmayanların mülkiyetindeki

üretim araçlarından ayrılmasına dayanır.

Bununla birlikte, artı-değerin bu ele geçirilişi, ya da değer üretiminin, yatırılan değerin bir yeniden-üretimi ile herhangi bir eşdeğeri yerine koymayan yeni bir değerin (artı-değerin) üretimi biçiminde bu ayrılması, değerin bizzat özünü ya da değer üretiminin niteliğini herhangi bir şekilde değiştirmez. Değerin özü, harcanan işgücünden —bu emeğin özgül ve yararlı niteliğinden bağımsız olan emeğin— başka bir şey değildir ve olmaz da, ve değerin üretimi de bu harcama sürecinden başka bir şey değildir. Örneğin bir serf, kendi işgücünü altı gün harcamakta, altı gün çalışmaktadır; bu, serfin, üç gün kendisi için kendi tarlası üzerinde, üç gün de efendisi için onun tarlası üzerinde çalışmış olması, bu harcamanın niteliğini değiştirmez. Hem kendisi için harcadığı gönüllü emek ve hem de efendisi için yaptığı zoraki çalışma, aynı şekilde emektir; bu emek, yarattığı değerler ya da yararlı nesneler yönünden düşünüldüğü sürece, serfin altı günlük emeğinde hiç bir fark yoktur. Fark, sadece, altı günlük işzamanının her iki yarısı sırasında; işgücünün harcandığı farklı koşullarla ilgilidir. Aynı şey, ücretli-emekçinin, gerekli-emeği ve artı-emeği için de geçerlidir.

Üretim süreci, metada sona erer. Metaın yapımında işgücü harcanmış olması, şimdi, bu metaın maddî bir özelliği, değere sahip olma özelliği olarak görünür. Bu değerin büyüklüğü, harcanan emek miktarı ile ölçülmektedir; bir metaın değeri kendisini bundan başka bir şeye ayrıştırmadığı gibi, bir başka şeyden de oluşmamıştır. Eğer ben, belli uzunlukta doğru bir çizgi çizmişsem, her şeyden önce benden bağımsız bazı kurallar (yasalar) gereği yapılmakta olan çizim sanatı aracılığı ile, doğru bir çizgi "üretmiş" olurum (gerçi daha önce de bildiğim gibi ancak sembolik olarak). Eğer bu çizgiyi üç kısma bölecek olursam (bu belli bir problemi karşılamak için yapılmış olabilir) bu parçaların herbiri gene doğru bir çizgi olarak kalır ve üç parçadan oluşan bu çizginin tamamı, bu bölünme ile kendisini, doğru bir çizgiden başka bir şeye, örneğin bir tür eğriye ayrıştırmış olamaz. Belli uzunluktaki bir çizgiyi, parçalarının toplamı, bölünmemiş çizginin kendisinden daha büyük olabilecek bir şekilde de bölemem; şu halde, bölünmemiş bir çizginin uzunluğu, parçalarının gelişigüzel tespit edilmiş uzunlukları ile belirlenemez. Bunun tersine, bu parçaların nispî uzunlukları, daha başlangıçta, parçaları ol-

duğu çizginin boyu ile sınırlandırılmıştır.

Bu yönden, bir kapitalist tarafından üretilmiş olan bir meta, bağımsız bir işçi ya da çalışan insanlar topluluğu veya köleler tarafından üretilen metadan hiç bir bakımdan farklı değildir. Ama, ele alınan durumda, emeğin tüm ürünü ve bu ürünün tüm değeri kapitaliste ait bulunmaktadır. Diğer bütün üreticiler gibi, o da, metaını, ondan daha fazla yararlanmazdan önce satış yoluyla paraya çevirmek zorundadır; bu metaı evrensel eşdeğer biçimine çevirmek zorundadır.

Meta-ürünü, paraya çevrilmeden önceki haliyle inceleyelim. Bu, bütünüyle kapitaliste aittir. Öte yandan, yararlı bir emek ürünü, bir kullanım-değeri olarak, tümüyle geçmiş bir emek sürecinin ürünüdür. Ama değeri öyle değildir. Bu değerin bir kısmı, metaın üretiminde harcanan ve yeni bir biçim içerisinde tekrar ortaya çıkan üretim araçlarının değerinden başka bir şey değildir. Bu değer, bu metaın üretim süreci esnasında üretilmemiştir, çünkü üretim araçları, bu değere, üretim sürecinden önce ve ondan bağımsız olarak sahiptir; bu sürece, bu değerin taşıyıcıları olarak girmişlerdir; yenilenmiş ve değiştirilmiş olan, yalnızca, onun görünüş biçimidir. Metaın değerinin bu kısmı kapitalist için, yatırılmış bulunan ve bu metaın üretiminde tüketilen, değişmeyen sermaye-değer kısmının bir eşdeğeridir. Daha önce üretim araçları biçiminde bulunuyordu; şimdi ise, yeni üretilen metaın değerinin bir parçası olarak bulunmaktadır. Bu meta paraya çevrilir çevrilmez, şimdi para biçiminde bulunan değer, tekrar üretim araçlarına, üretim süreci ve bu süreç içerisindeki işlevi tarafından belirlenen özgün biçimine çevrilmek zorundadır. Bu değerin sermaye olarak işlev yapması, metaın değerinin niteliğinde hiç bir değişiklik yapmış olmaz.

Bir metaın değerinin ikinci bir kısmı, ücretli-emekçinin kapitaliste sattığı işgücünün değeridir. Bu değer de tıpkı üretim araçlarının değeri gibi, işgücünün katılacağı üretim sürecinden bağımsız olarak belirlenir ve bu işgücü, üretim sürecine girmeden önce, bir dolaşım hareketine, işgücünün alım-satımına bağlanır (*is fixed*). Ücretli-emekçi, kendi işlevi aracılığı —işgücünün harcanması— ile, işgücünün kullanımı için kapitalistin kendisine ödemek zorunda olduğu değere eşit bir meta-değer üretir. Bu değeri kapitaliste meta biçiminde verir ve karşılığını ondan para şeklinde alır. Meta-değerin bu kıs-

mının kapitalist için ücretlere yatırmak zorunda olduğu değişen sermayenin eşdeğerinden başka bir şey olmaması, bunun üretim süreci sırasında yeni yaratılan ve artı-değeri oluşturandan, yani geçmişte harcanan işgücünden başka bir şeyden oluşmayan bir meta-değer olması olgusunu hiç bir şekilde değiştirmez. Ne de bu gerçek, kapitalist tarafından işçiye ücretler biçiminde ödenen işgücü değerinin, işçi için bir gelir biçimine bürünmesi ve böylece yalnız işgücünün değil ücretli-emekçiler sınıfının da, şu halde tüm kapitalist üretimin temelinin de sürekli olarak yeniden-üretildiği olgusundan etkilenmez.

Bununla birlikte, değerin bu iki kısmının toplamı, meta-değerin hepsini kapsamaz. Geriye, bunların her ikisini de aşan bir fazlalık kalmıştır — artı-değer. Bu, ücretlere yatırılmış olan değişen sermayenin yerini dolduran değer kısmı gibi, üretim süreci sırasında işçi tarafından yeni yaratılmış bulunan bir değerdir — donmuş emektir. Ama, bu, tüm ürünün sahibine, kapitaliste herhangi bir şeye malolmamaktadır. Bu durum, aslında, kapitaliste, bu değerin bir kısmını, bir başkasına, —toprak beyine verilen toprak rantı gibi, ki, bu durumda, bu kısım, bu üçüncü şahısların gelirini oluşturur— vermek zorunda kalmadıkça, artı-değerin tamamını gelir olarak tüketme olanağını sağlar. Zaten kapitalistimizi meta yapımı ile uğraşmaya zorlayan itici güç de işte bu durumun ta kendisidir. Ama, ne başlangıçta, artı-değer kopartma konusundaki hayırsever niyeti ve ne de bu değerin sonradan kendisi ya da başkaları tarafından gelir şeklinde harcanması, bu artı-değerin kendisini etkilemez. Bütün bunlar, ne artı-değerin karşılığı ödenmeyen donmuş emek olduğu olgusunu ve ne de, bu artı-değerin büsbütün başka koşullarca belirlenen büyüklüğünü bozar.

Ne var ki, eğer Adam Smith, metaların değerini araştırırken bile, yapmış olduğu gibi, bu değerin çeşitli kısımlarının toplam yeniden-üretim sürecindeki rolü ile uğraşmak istiyorduysa, bazı belirli kısımların gelir olarak işlev yapmasına karşılık, diğerlerinin tıpkı sermaye gibi sürekli şekilde işlev yaptıklarını açıkça görmüş olması, ve dolayısıyla, kendi mantığı uyarınca, bunların, o meta-değeri oluşturan ya da bu değerin kendisini ayrıştırdığı kısımlar şeklinde belirtilmiş olması gerekirdi.

Adam Smith, meta üretimini genellikle kapitalist meta üretimi ile özdeşleştiriyor; üretim araçları onun için daha başlangıçta

"sermaye", emek daha başlangıçta ücretli-emek ve bu nedenle de "yararlı ve üretken işçilerin sayısı her yerde, bunları çalıştırmak için kullanılan sermaye stokunun miktarına orantılıdır". (Giriş, s. 12.) Kısacası, iş sürecinin —hem nesnel ve hem de kişisel— çeşitli etmenleri, daha başlangıçta, kapitalist üretim dönemine özgü maskeler ile ortaya çıkıyorlar. Demek oluyor ki, metaların değerinin tahlili, bu değerin, bir yandan, ne ölçüde sadece yatırılan sermayenin eşdeğeri ve öte yandan, ne ölçüde, "serbest" değer, herhangi bir sermaye yatırımını yerine koymayan bir değer, ya da artı-değer olduğunu incelemekle doğrudan doğruya çakışıyor. Bu görüş açısıyla kıyaslandığında, meta-değerin kısımları böylece kendilerini, hiç farkettirmeden, bu değerin bağımsız "kısımlarına" ve sonuçta "bütün değerlerin kaynağına" dönüştürmüş oluyorlar. Bir başka sonuç da, meta-değerin, çeşitli türde gelirlerden oluştuğu, ya da "kendisini" bu gelirlere "ayrıştırdığı"; bu nedenle, gelirlerin, meta-değerlerden değil, meta-değerin "gelirlerden" ibaret bulunduğudur. Ne var ki, meta-değerin meta-değer, ya da paranın para olarak niteliği, sermaye-değer olarak işlev yapmalarıyla ne kadar az değişiyorsa, meta-değerin niteliği de, daha sonra özel bir kimse için gelir işlevi yapması nedeniyle o kadar az değişir. Adam Smith'in ele almak durumunda olduğu meta, daha başlangıçta (bu metaın üretiminde tüketilen sermaye-değere ek olarak bir artı-değer içeren) meta-sermayedir; bu yüzden de o, kapitalistçe üretilen bir meta, kapitalist üretim sürecinin bir sonucudur. Öyleyse önce bu sürecin ve aynı zamanda, kendini genişletme süreci ile, bu sürecin içerdiği değer oluşumu sürecinin tahlili zorunluydu. Bu süreç de metaların dolaşımı ile başladığına göre, bunun betimlenmesi de, metaın bir ön ve bağımsız tahlilini gerektirir. Ne var ki, Adam Smith'in zaman zaman "içrek olarak" doğru şeylere dokunduğu yerlerde bile, değerin oluşumunun, metaların tahlilinde, yani meta-sermayenin tahlilinde her zaman ancak arızî olduğunu düşünmektedir.

III. DAHA SONRAKİ İKTİSATÇILAR[41]

Ricardo, Adam Smith'in teorisini neredeyse sözcüğü sözcüğü-

[41]Buradan başlayarak bölümün sonuna kadar Elyazması II'den bir ek. —*F.E.*

ne tekrarlıyor: "Bir ülkenin bütün üretiminin tüketildiğini kabul etmek gerekir; ama düşünülebilecek en büyük farkı yaratan şey, bunların, bunları üretenler tarafından mı, yoksa, başka değer üretmeyenler tarafından mı tüketildikleridir. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimizde, kastettiğimiz şey, gelirin sermayeye eklendiğini söylediğimiz kısmının, üretken olmayan işçiler yerine üretken olanlar tarafından tüketildiğidir." (*Principles*, s. 163.)

Aslında Ricardo, Adam Smith'in, metaların fiyatının, ücretler ile artı-değere (ya da değişen sermaye ile artı-değere) ayrıştığı yolundaki teorisini tümüyle kabul ediyor. Onunla anlaşamadığı noktalar şunlardır: 1) artı-değeri oluşturan kısımlar: Ricardo, toprak rantını onun temel öğelerinden birisi diye kabul etmiyor; 2) Ricardo, metaın fiyatını, onu oluşturan bu kısımlara *bölüyor*. Değerin büyüklüğü öyleyse *prius** oluyor. Değeri oluşturan kısımların toplamı belli bir büyüklük olarak kabul ediliyor, çıkış noktası oluyor; oysa Adam Smith metaın değerinin büyüklüğünü, değeri oluşturan kısımların toplamından çıkarsamakla, çoğu kez bunun tersine kendi sağduyusuna karşı hareket ediyor.

Ramsay, Ricardo'ya karşı şu düşünceyi öne sürüyor: O, sabit sermayeyi yerine koymak için gerekli olan kısmı unutarak, daima, tüm ürünü, ücretler ile kârlara bölünmüş olarak ele alır görünüyor." (*An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburg 1836, s. 174.) Sabit sermaye ile Ramsay, benim değişmeyen sermaye ile demek istediğim şeyi kastediyor: "Sabit sermaye, geleceğin metaının yaratılmasında yardımcı olmakla birlikte, işçilerin bakımını sağlayacak bir biçim içinde bulunmaz" (*Ibid.*, s. 59.)

Adam Smith, onun, yaptığı metaların değerinin ve dolayısıyla da toplumsal yıllık ürünün değerinin, ücretler ile artı-değere ve bu nedenle de salt gelire ayrışmasının yarattığı zorunlu sonuca —bu durumda, tüm yıllık ürünün tüketilebileceği sonucuna— karşı durmuştur. Zaten saçma sonuçlar çıkartanlar, hiç bir zaman, orijinal düşünürler değildirler. Bu işi, Say'lara, MacCulloch'lara bırakırlar.

Say, gerçekten de, sorunu kolayca hallediyor. Birisi için ser-

*Daha önce, önceden. —ç.

maye yatırımı olan şey, bir başkası için, bir gelir ve net üründür ya da öyle idi. Brüt ve net ürün arasındaki fark tamamen özneldir ve, "böylece, bütün ürünlerin toplam değeri, toplumda gelir olarak dağıtılmıştır". (Say, *Traité d'Economie Politique*, 1817, II, s. 64.) "Her ürünün toplam değeri, bunun üretimine katkıda bulunmuş olan toprak sahiplerinin, kapitalistlerin ve sanayi işleriyle uğraşanların kârlarından oluşur." [Ücret, burada, *profits des industrieux** olarak görülüyor!] "Bu, toplumun gelirini, iktisatçılar tarikatının [fizyokratların] inandıkları gibi, toprağın net ürünlerine değil, *üretilen brüt değere* eşit kılmaktadır." (s. 63.)

Diğerleri arasında Proudhon, Say'ın bu keşfine sahip çıkıyor.

Adam Smith'in öğretisini ilke olarak aynı şekilde kabullenen Storch, Say'ın onu pratikteki uygulamasını geçerli bulmuyor. "Bir ulusun gelirinin onun brüt ürününe eşit olduğu, yani bundan hiç bir sermaye [hiç bir değişmeyen sermaye demesi gerekirdi] elde edilemeyeceği kabul edilecek olursa, bu ulusun, gelecekteki gelirine hiç bir zarar vermeksizin, yıllık ürününün değerinin tamamını, üretken olmayan biçimde tüketebileceğinin de kabul edilmesi gerekir. ... Bir ulusun sermayesini [değişmeyen sermayesini] temsil eden ürünler tüketilebilir değildirler." (Storch, *Considérations sur la nature du revenu national*, Paris 1824, s. 147, 150.)

Ne var ki, Storch, bize, sermayenin bu değişmeyen kısmının varlığının, kendisinin kabul ettiği metaların değerlerinin, sadece ücreti ile artı-değeri içerip, herhangi bir değişmeyen sermayenin hiç bir kısmını içermediğini söyleyen Smith'çi fiyat tahlili ile nasıl bağdaştığını anlatmayı unutuyor. Bu fiyat tahlilinin, saçma sonuçlara ulaştığını ancak Say sayesinde farkediyor ve bu konudaki son sözleri şu oluyor: "zorunlu fiyatı, onun en yalın öğelerine ayrıştırmak olanaksızdır." (*Cours d'Economie Politique*, Petersburg 1815, II, s. 141.)

Sermayenin gelirle olan ilişkisiyle özellikle ilgilenen ve gerçekte, bu ilişkinin, kendine özgü formülasyonunu, *Nouveaux Principes*'inin *differentia specifica*'sı yapan Sismondi, *bir tek* bilimsel sözcük söylememiş, sorunun aydınlatılmasına zerrece katkıda bulunmamıştır.

Barton, Ramsay ve Cherbuliez, Adam Smith'in formülasyonla-

* Sanayicilerin kârları. —ç.

rını aşmaya çalışıyorlar. Değişmeyen sermaye-değer ile değişen sermaye-değer arasındaki, sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrımı açıklayamadıkları için sorunu daha başlangıçta tek yanlı olarak ortaya koymaları nedeniyle tökezliyorlar.

John Stuart Mill de, aynı şekilde, Adam Smith'in izleyicilerine devrettiği öğretiyi her zamanki tantanasıyla tekrarlıyor. Bunun bir sonucu olarak, Smith'çi düşünce karışıklığı bu ana kadar sürüp gidiyor ve ortaya attığı dogma da Ekonomi Politiğin bağnaz iman koşullarından biri oluyor.

YİRMİNCİ BÖLÜM

BASİT YENİDEN-ÜRETİM

I. SORUNUN KONUMU

[42]Eğer biz, toplumsal sermayenin yıllık işlevini —yani hareketleri bireysel olduğu halde, aynı zamanda da, toplam sermayenin hareketinde tamamlayıcı bir halka olan bireysel sermayelerin ancak birer parçasını oluşturdukları toplam sermayenin yıllık işlevini— ve bunun sonuçlarını incelersek; ve eğer biz toplum tarafından yıl boyunca sağlanan meta-ürünü incelersek, o zaman, toplumsal sermayenin yeniden-üretim sürecinin nasıl yer aldığı, bu yeniden-üretim sürecini, bireysel sermayenin yeniden-üretim sürecinden ayırdeden özellikler ile, her ikisinde de ortak bulunan özelliklerin neler oldukları gözle görülür hale gelmiş olur. Yıllık ürün, toplumsal ürünün sermayeyi yerine koyan kısımlarını, yani toplumsal yeniden-üretim ile, tüketim fonuna giden kısımları, emekçiler

[42] Elyazmaları II'den. —*F.E.*

ile kapitalistler tarafından tüketilen kısımları, şu halde, hem üretken ve hem de bireysel tüketimi içerir. Bu ürün, aynı zamanda, kapitalist sınıf ile işçi sınıfının yeniden-üretimini (yani devamını) ve böylece de, tüm üretim sürecinin kapitalist niteliğini kapsar.

Çözümlemek zorunda olduğumuz dolaşım formülü

$$M' - \begin{cases} P—M \dots R \dots M' \\ p—m \end{cases}$$

ile, tüketimin bunda zorunlu bir rol oynadığı açıktır; çıkış noktası için, M' = M + *m*, meta-sermaye, değişmeyen ve değişen sermaye değerin her ikisini ve artı-değeri kapsamaktadır. Hareketi, bu yüzden, hem bireysel ve hem de üretken tüketimi içerir. P—M ... R ... M'—P' ve R ... M'—P'—M ... R dolaşımlarında, *sermayenin* hareketi çıkış ve bitiş noktasıdır. Ve kuşkusuz bu, tüketimi içermektedir, çünkü bu meta, bu ürün satılmak zorundadır. Bunun yapılmış olduğu varsayıldığında, metaların daha sonra ne oldukları, bireysel sermayenin hareketi için önemli değildir. Öte yandan, M' M' hareketinde, bu toplam ürünün değerinin, M''-nün her kısmının ne olduğunun bilinmesi gereği karşısında, toplumsal yeniden-üretim koşulları apaçık görülür haldedir. Bu durumda, toplam yeniden-üretim süreci, dolaşımın meydana getirdiği tüketim sürecini olduğu kadar, sermayenin kendisinin yeniden-üretim sürecini de içerir.

Bizim şu andaki amacımız için, bu yeniden-üretim sürecinin, hem bu değerin yerine konulması açısından ve hem de, M''nü oluşturan bireysel parçaların özü bakımından incelenmesi gerekıyor. Bundan böyle, artık, bireysel kapitalistin, önce, sermayesini oluşturan kısımları, metalarının satışı ile paraya çevirebileceği ve ardından da bunları, üretim öğelerinin, meta-piyasasında yenilenen satışları ile tekrar üretken sermayeye çevireceği *varsayımı* ile yetinmemiz olanaksızdır. Bu üretim öğeleri, nitelikleri gereği, madde olduklarına göre, bunlar da, kendileri ile değişilen ve bunların yerini alan son şeklini almış ürün kadar toplumsal sermayenin bir öğesini temsil ederler. Tersine, toplumsal meta-ürünün, ücretlerinin harcanması ile işçi, artı-değerinin harcanması ile kapitalist tarafından tüketilen kısmının hareketi yalnız, toplam ürünün hareketinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmekle kalmaz, bireysel ser-

mayelerin hareketleri ile de içiçe geçer, ve işte bunun için bu süreç yalnız varsayılarak açıklanamaz.

Karşımıza doğrudan çıkan soru şudur: Üretimde tüketilen *sermaye,* nasıl oluyor da değer olarak yıllık üründen yerine konuluyor ve bu yerine konma hareketi, nasıl oluyor da, artı-değerin kapitalistler, ücretlerin emekçiler tarafından tüketilmesi ile içiçe geçiyor? Öyleyse bu, ilkin, basit ölçekli bir yeniden-üretim sorunudur. Ayrıca, ürünlerin, değerleri üzerinden değişildikleri ve bir de, üretken sermayeyi oluşturan kısımların değerlerinde köklü bir değişme olmadığı varsayılmıştı. Fiyatların değerlerden farklı olması olgusu, ne var ki, bu, toplumsal sermayenin hareketleri üzerinde herhangi bir şekilde etkili olamaz. Bireysel kapitalistler, artık, kendi yatırımları ve herbirinin teker teker ürettikleri artı-değer miktarları ile orantılı değer ilişkileri içerisinde bulunmadıkları halde, bir tüm olarak ele alındığında, aynı miktar ürünlerin değişimi aynıdır. Değerdeki köklü değişmelere gelince, bunlar, genel ve düzgün şekilde dağılmış olmak koşuluyla, toplam yıllık ürünü oluşturan değer öğeleri arasındaki ilişkilerde herhangi bir şeyi değiştirmiş olmazlar. Bununla birlikte, bunların kısmî ve düzgün olmayan biçimde dağılmaları ölçüsünde, *önce,* ancak, değişmeyen değer-bağıntılarından *sapmalar* olarak görüldükleri sürece bazı karışıklıkları temsil ettikleri şeklinde anlaşılabilirler; ama *ikinci* olarak, yıllık ürünün değerinin bir kısmının değişmeyen, diğer bir kısmının ise değişen sermayeyi yerine koyduğunu ifade eden yasanın tanıtlanması halinde, artık, değişmeyen ya da değişen sermayenin değerindeki köklü bir değişme, bu yasada herhangi bir değişiklik yapmayacaktır. Bu, ancak, şu ya da bu ölçüde işlev yapan değer kısımlarının nispî büyüklüklerinde bir değişiklik yapacaktır, çünkü, ilk değerlerin yerini başka değerler alacaktır. Değer üretimi ile, sermayenin ürününün değerine ayrı ayrı baktığımız sürece, üretilen metaların maddî biçimi, ister makine olsun, örneğin ister hububat ya da ayna olsun, çözümleme açısından hiç bir önem taşımazlar. Bu, her zaman, konuyu örneklemek sorunundan başka bir şey değildi ve üretimin herhangi bir kolu, bu amaca aynı ölçüde hizmet edebilirdi. Bizim ele aldığımız, her noktada, kendini, bireysel herhangi bir sermaye süreci şeklinde ortaya koyan, doğrudan üretim süreciydi. Sermayenin yeniden-üretimini il-

gilendirdiği kadarıyla, metalarda, ürünün, sermaye-değeri temsil eden kısmının, dolaşım alanında, kendisini tekrar üretim öğelerine ve böylece de üretken sermaye biçimine çevirme olanağını bulduğunu varsaymak yeterli idi; tıpkı, emekçinin de, kapitalistin de, piyasada, ücretlerini ve artı-değeri harcayabilecekleri metaları bulduklarını varsaymanın yeterli olması gibi. Bu sırf biçimsel sunuş tarzı, toplam toplumsal sermaye ile bunun ürünlerinin değerinin incelenmesinde artık yeterli değildir. Ürünün değerinin bir kısmının tekrar sermayeye çevrilmesi ve bir başka kısmın, kapitalist ve işçi sınıfının bireysel tüketimine geçmesi, toplam sermayenin sonucunun içinde ifadesini bulduğu ürünün kendi değeri içersinde bir hareket oluşturur; ve bu hareket, sadece değerin yerine konulması değil, aynı zamanda, maddî olarak da yerine konulması hareketi olduğu için, bunların kullanım-değerleri, maddî biçimleri ile olduğu kadar, toplam toplumsal ürünü oluşturan değer-öğelerinin nispî oranları ile de sınırlıdır.

[43]Basit yeniden-üretim, aynı ölçekte yeniden-üretim, bir yandan, birikim ya da genişlemiş ölçekte yeniden-üretimin bulunmaması, kapitalist koşullar altında garip bir varsayım olduğu, ve öte yandan, üretim koşulları, farklı yıllarda tamamen aynı kalmadığı (böyle olduğu varsayılmıştı) için, bir soyutlama gibi görünebilir. Bu varsayım şudur ki, belli büyüklükte bir toplumsal sermayenin, geçen yıl olduğu gibi bu yıl da, aynı miktar meta-değer ürettiği ve metaların biçimlerinin yeniden-üretim sürecinde değişme olanağı bulunduğu halde, aynı miktar gereksinmelere karşılık verir. Bununla birlikte, birikim olduğuna göre, basit yeniden-üretim daima bunun bir parçasıdır; bu yüzden kendi başına incelenebilir ve birikimin gerçek bir etmenidir. Kullanım-değerlerinin miktarı aynı kalabildiği halde yıllık ürünün değeri azalabilir; ya da, kullanım-değerlerinin miktarı azaldığı halde değer aynı kalabilir; ya da, değer ile yeniden-üretilen kullanım-değerlerinin miktarı aynı anda azalabilir. Bütün bunlar, öncekinden daha uygun ya da daha güç koşullar altında yer alan yeniden-üretime yolaçabilir ve yetersiz —kusurlu— yeniden-üretim sonucunu verebilir. Bütün bunlar, yeniden-üretimin çeşitli öğelerinin ancak nicel yönüne işaret etmektedir, bunların sürecin bütünü içersinde, yeniden üretici sermaye ya

[43] Elyazmaları VIII'den. —*F.E.*

da yeniden-üretilmiş gelir olarak oynadığı role değil.

II. TOPLUMSAL YENİDEN-ÜRETİMİN İKİ KESİMİ[44]

Toplumun toplam ürünü ve dolayısıyla toplam üretimi, iki büyük kesime ayrılabilir:

I. *Üretim Araçları,* üretken tüketime geçmek zorunda olan, ya da hiç değilse geçebilecek biçimlere sahip bulunan metalar.

II. *Tüketim Nesneleri,** kapitalist sınıf ve işçi sınıfının bireysel tüketimine geçtikleri biçime sahip bulunan metalar.

Bu iki kesimin herbirisi ile ilişkili bütün çeşitli üretim kolları, birisinde üretim araçları ve diğerinde tüketim nesneleri olmak üzere tek bir büyük üretim kolu teşkil ederler. Bu iki üretim kolunun herbirinde kullanılan toplam sermaye, toplumsal sermayenin ayrı büyük bir kesimini meydana getirir.

Her iki kesimde de sermaye iki kısımdan oluşur:

1) *Değişen Sermaye.* Bu sermaye, *değeri* bakımından, bu üretim kolunda kullanılan toplumsal işgücünün değerine eşittir; diğer bir deyişle, bu işgücü için ödenen ücretlerin toplamına eşittir. Bu sermaye, özü bakımından ise, eylem halindeki işgücünden, yani, bu sermaye-değerin harekete geçirdiği canlı emekten ibarettir.

2) *Değişmeyen Sermaye.* Bu, üretken amaçlar için bu kolda kullanılan bütün üretim araçlarının değeridir. Bu da gene, makineler, iş araçları, binalar, iş hayvanları, vb. gibi *sabit* sermaye ile, ham ve yardımcı malzemeler, yarı-mamul ürünler, vb., gibi üretim malzemeleri olarak *döner* değişmeyen sermayeye ayrılır.

Bu sermayenin yardımı ile bu iki kesimin herbirinde yaratılan toplam yıllık ürünün değeri, üretim süreci sırasında tüketilen ve ancak taşıdığı değere uygunluk içerisinde ürüne aktarılan değişmeyen sermayeyi, *s*'yi temsil eden bir kısım ile, yıl boyunca harcanan tüm emek tarafından eklenen diğer bir kısımdan oluşur. Bu ikinci kısım da gene, yatırılan değişen sermaye *d*'nin yerine konması ile, bunun üzerinde bir artı-değeri, *a*'yı teşkil eden fazlalığa ayrılır. Ve tıpkı, her bireysel metaın değerinde olduğu gibi,

[44] Esas olarak Elyazması II'den, şema olarak Elyazması VIII'den. —*F.E.*

* Almanca metinde *mittel* ("araç"), Fransızca metinde *moyen* ("araç"), İngilizce metinde *article* ("nesne"). —*ç.*

her kesimin tüm yıllık ürünü $s+d+a$'dan oluşur.

Değerin üretimde *tüketilen* değişmeyen sermayeyi temsil eden *s* kısmı, üretimde *kullanılan* değişmeyen sermayenin değeriyle tıpatıp aynı değildir. Doğru, üretim malzemeleri tamamıyla tüketilmiş ve değerleri bütünüyle ürüne aktarılmıştır. Ama, kullanılan *sabit* sermayenin ancak bir kısmı tümüyle tüketilmiş ve değeri böylece ürüne aktarılmıştır. Sabit sermayenin, makineler, binalar, vb., gibi diğer bir kısmı ise, yıllık aşınma ve yıpranma ölçüsünde bir değer kaybetmekle beraber, gene eskisi gibi varolmaya ve işlevlerini yapmaya devam ederler. Sabit sermayenin bu devamlı kısmı, ürünün değerini düşündüğümüz zaman, bizim için mevcut değildir. Bu, sermaye-değerin, bu yeni üretilen meta-değerden bağımsız ve onun yanısıra varolan kısmıdır. Bu, bireysel sermayenin ürününün değerinin tahlili sırasında daha önce gösterilmiş idi. (Buch I, Kap. VI, s. 192.)* Ne var ki, şimdilik, orada kullanılan tahlil yöntemini bir yana bırakmamız gerekiyor. Bireysel sermayenin ürününün değerinin incelenmesinde, sabit sermayenin aşınma ve yıpranma ile yitirdiği değerin, bu sabit sermayenin bir kısmının, değer aktarılması sırasında aynî olarak yerine konulsun ya da konulmasın, aşınma sırasında yaratılan ürüne aktarıldığını görmüştük. Bu noktada, toplam toplumsal ürünün ve bu ürünün değerinin incelenmesinde, hiç değilse şimdilik, aşınma ve yıpranma ile sabit sermayeden yıllık ürüne aktarılan bu değer kısmını, sabit sermaye o yıl esnasında aynî olarak yerine konulmamış ise, hesap dışı bırakmak zorundayız. Bu bölümün ilerideki kesimlerinden birinde, bu noktayı özellikle irdeleyeceğiz.

Biz, basit yeniden-üretim konusundaki incelememizi aşağıdaki şemaya dayandıracağız; burada *s* değişmeyen sermayeyi, *d* değişen sermayeyi, *a* artı-değeri temsil etmekte ve artı-değer oranı $\frac{a}{d}$ yüzde 100 olarak kabul edilmektedir. Sayılar, milyon olarak mark, frank ya da sterlini belirtebilirler.

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci Bölüm, s. 227-229. —*Ed.*

I. Üretim araçları üretimi:

Sermaye	$4.000_s + 1.000_d = 5.000$
Meta-ürün	$4.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 6.000$

değerinde üretim aracı olarak bulunmaktadır.

II. Tüketim nesneleri üretimi:

Sermaye	$2.000_s + 500_d = 2.500$
Meta-ürün	$2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000$

değerinde tüketim nesnesi olarak bulunmaktadır.

Özetleyerek tekrar edersek: Toplam yıllık meta-ürün:

I. $4.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 6.000$ üretim aracı.
II. $2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000$ tüketim nesnesi.

Varsayımımıza göre, sabit sermayenin kendi doğal biçiminde kalmakta devam eden kısmı dışında, 9.000 toplam değer.

Eğer biz şimdi, tüm artı-değerin üretken olmayan biçimde tüketildiği basit yeniden-üretim esasına göre gerekli dönüşümleri incelersek ve bunu meydana getiren para dolaşımını şimdilik bir yana bırakacak olursak, daha başlangıçta üç dayanak noktası elde etmiş oluruz.

1) İşçilerin ücretlerini temsil eden 500_d ile, kapitalistlerin artı-değerini temsil eden 500_a'nın, kesim II'de, tüketim nesneleri için harcanması gerekir. Ama bunların değeri, kesim II'deki kapitalistlerin elinde bulunan ve yatırılan 500_d'yi yerine koyan ve 500_a'yı temsil eden, 1.000 değerinde tüketim nesneleri şeklinde mevcuttur. Dolayısıyla, kesim II'deki ücretler ile artı-değer, bu kesim içerisinde, bu aynı kesimin ürünleri karşılığında değişilmiştir. $(500_d + 500_a)$ II = 1.000 miktarında tüketim nesnesi, böylece toplam üründen düşülmüş olmaktadır.

2) Kesim I'deki 1.000_d *artı* 1.000_a da, gene, tüketim araçları için harcanmak zorundadır; diğer bir deyişle, kesim II'nin ürünleri için harcanmaları gerekir. Böylece bunların bu ürünün değişmeyen sermaye kısmına, 2.000_s'ye eşit geriye kalan kısmıyla değişilmeleri gerekir. Kesim II, buna karşılık, I'in ürünleri olan eşit miktarda üretim aracı almaktadır ve buna, I'in $1.000_d + 1.000_a$ değeri katılmış durumdadır. Böylece, 2.000 II_s ve $(1.000_d + 1.000_a)$ I, dolaşımdan çıkmaktadır.

3) Geride hâlâ 4.000 I_s kalmış durumdadır. Bu miktar, ancak kesim I'de tüketilmiş olan değişmeyen sermayeyi yerine koymak üzere kullanılabilecek üretim araçlarından oluşmaktadır ve bu nedenle de, kesim I'deki bireysel kapitalistler arasındaki karşılıklı değişim ile elden çıkartılmış durumdadır; tıpkı, $(500_d + 500_a)$ II'nin işçiler ile kapitalistler ya da II'deki bireysel kapitalistler arasındaki bir değişim ile elden çıkartılması gibi.

Bu, aşağıdaki konuların anlaşılmasını kolaylaştırmak bakımından şimdilik yeterli olsun.

III. İKİ KESİM ARASINDA DEĞİŞİM $I_{(d+a)}$ KARŞISINDA II_s[45]

İki sınıf arasındaki, büyük değişim ile işe başlıyoruz. $(1.000_d + 1.000_a)$ I — üreticilerinin elinde, doğal biçimi içersinde üretim araçlarından ibaret bulunan bu değerler, 2.000 II_s, maddî biçimleri içerisinde tüketim nesnelerinden oluşan değerler karşılığında değişilmiştir. Kısım II'deki kapitalist sınıf, böylece, 2.000 değerindeki değişmeyen sermayesini, tüketim nesneleri biçiminden, tüketim nesnelerinin üretim araçları biçimine, iş sürecinin bir etmeni olarak ve değişmeyen sermaye-değer olarak değerin kendini genişletme amacı için, bir defa daha işlev yapabileceği bir biçime tekrar çevirmiştir. Öte yandan, işgücünün $I(1.000_d)$ eşdeğeri ile, kapitalistlerin $I(1.000_a)$ artı-değeri, böylece tüketim nesnelerinde gerçekleşmiştir; her ikisi de, maddî üretim araçları biçimlerinden, gelir olarak tüketilebilecekleri maddî bir biçime çevrilmişlerdir.

Şimdi, bu karşılıklı değişim, bu değişimi sağlaması ölçüsünde anlaşılmasını da güçleştiren ve ama sermayenin değişen kısmı, para-sermayenin kendisini para biçiminden işgücüne çevirebilmesi için, sürekli para biçimini almak zorunda bulunması nedeniyle kesin bir önem taşıyan, para dolaşımı aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Değişen sermayenin, tüm toplum alanına yayılmış bulunan ve yanyana yürütülen bütün üretim kollarında, bunların kategori I ya da II'ye dahil olmalarına bakılmaksızın, para biçiminde yatırılması gerekir. Kapitalist, işgücünü, daha üretim sürecine girmeden önce satın alır, ama karşılığını, ancak belirlenen zamanlar-

[45] Elyazması VIII'e yeniden dönülmektedir. —*F.E.*

da, bu işgücü, kullanım-değerlerinin üretilmesinde harcandıktan sonra öder. Kapitalist, ürünün değerinin geri kalan kısmıyla birlikte, bir de, bu değerin, işgücünün ödenmesinde harcanan paranın eşdeğeri olan, yani ürünün değerinin, değişen sermayeyi temsil eden kısmına da sahip olur. Değerin bu kısmında işçi, zaten kapitaliste, ücretlerinin bir eşdeğerini sağlamış durumdadır. Ama, metaların paraya tekrar çevrilmesi, yani satılmaları, kapitaliste, değişen sermayesini para-sermaye biçiminde tekrar sağlar ve o, bunu, bir defa daha işgücü satın alınması için yatırabilir.

Demek oluyor ki, kesim I'de, toplam-kapitalist, emekçilere, *d*-kısmı olarak, yani işçiler tarafından yaratılan üretim araçları olarak mevcut bulunan ürün I'in değeri için, 1.000_d'ye eşit, 1.000 sterlin (sırf bu değerin *para biçiminde* olduğunu belirtmek için sterlin diyorum) ödemiştir. Bu 1.000 sterlin ile işçiler, II. kesim kapitalistlerden aynı değerde tüketim nesneleri satın alırlar ve böylece, değişmeyen sermaye II'nin yarısını paraya çevirirler; II. kesim kapitalistler de bu 1.000 sterlin ile, I. kapitalistlerden 1.000 değerinde üretim aracı satın alırlar; böylece, bu I. kapitalistleri ilgilendirdiği kadarıyla, kendi ürünlerinin bir kısmı olduğu için, üretim araçlarının maddî biçimi içerisinde mevcut olan, 1.000_d'ye eşit değişen sermaye-değer tekrar paraya çevrilmiştir ve I. kapitalistlerin elinde, işgücüne, yani üretken sermayenin en temel öğesine çevrilmiş bulunan para-sermaye olarak yeniden işlev yapabilir. Bu şekilde, kendi değişen sermayeleri, meta-sermayelerinin bir kısmının gerçekleşmesi sonucu, para biçiminde kendilerine geri akar.

Meta-sermaye I'in *a*-kısmının değişmeyen sermaye II'nin ikinci yarısı ile değişmek için gerekli paraya gelince, bu, çeşitli şekillerde yatırılabilir. Gerçekte bu dolaşım, her iki kategorideki bireysel kapitalistler tarafından ayrı ayrı yapılan sayısız alım-satımları kapsar ve her zaman para bu kapitalistlerden gelir, çünkü biz, emekçiler tarafından dolaşıma sokulan paranın ne olduğunu açıklamış bulunuyoruz. II. kategorideki bir kapitalist, üretken sermayesinden ayrı olarak sahip bulunduğu para-sermaye ile, I. kategorideki kapitalistlerden üretim aracı satın alabileceği gibi, tersine, I. kategoriden bir kapitalist de, sermaye harcamaları için değil, kişisel harcamalar için ayrılan para fonları ile, II. kategorideki kapitalistlerden tüketim nesneleri satın alabilir. Sermaye ya-

tırımı ya da gelir harcaması için kullanılmak üzere, belli bir para ikmalinin her türlü koşullar altında, yukarda I. ve II. kesimlerde gösterdiğimiz gibi, üretken sermayeden ayrı olarak kapitalistlerin elinde bulunduğu kabul edilir. Paranın yarısının —bu oranın, amacımız için bir önemi yoktur— II. kategorideki kapitalistler tarafından, değişmeyen sermayelerin yerine konması için üretim araçlarının satın alınmasına yatırıldığı halde, diğer yarısının I. kategorideki kapitalistlerce tüketim nesneleri için harcandığını varsayalım. Bu durumda, kesim II, kesim I'den üretim araçları satın almak için 500 sterlin yatırır ve böylece, sabit sermayesinin üç çeyreğini aynî olarak yerine koyar (kesim I'deki işçilerden gelen yukardaki 1.000 sterlin dahil); elde ettiği bu 500 sterlin ile kesim I, II'den tüketim nesneleri satın alır ve meta-sermayesinin *a*-kısmının yarısı, *m—p—m* dolaşımını tamamlayarak ürününü tüketim fonunda gerçekleştirir. Bu ikinci süreç aracılığı ile, 500 sterlin, II'nin eline, üretken sermayesinin yanında varolan para-sermaye olarak döner. Öte yandan, I, ürün şeklinde hâlâ depoda bekleyen meta-sermayesinin *a*-kısmının yarısının satılacağı düşüncesiyle, II'nin tüketim nesnelerinin satın alınması için 500 sterlin tutarında para harcar. Aynı 500 sterlin ile, II, I'den üretim araçları satın alarak, tüm değişmeyen sermayesini (1.000+500+500=2.000) aynî olarak yerine koyar, oysa I, tüm artı-değerini tüketim nesnelerinde gerçekleştirir. Bütünüyle bakıldığında, 4.000 sterlin tutarındaki metaların bütün değişimi, 2.000 sterlinlik bir para-dolaşım ile gerçekleştirilebilmektedir ve bu 2.000 sterlin, ancak, yıllık ürünün tamamı, toptan, birkaç büyük parti halinde değişildiği için sağlanmıştır. Burada önemli olan nokta, II, yalnız, tüketim nesneleri biçiminde yeniden-üretilen değişmeyen sermayesini tekrar üretim araçları biçimine çevirmekle kalmamış, ayrıca, üretim araçlarının satın alınması için dolaşıma soktuğu 500 sterlini de tekrar elde etmiştir; aynı şekilde, I, üretim araçları biçiminde, para-biçiminde, bir defa daha doğrudan doğruya işgücüne çevrilebilir para-sermaye olarak yeniden ürettiği değişen sermayesine tekrar sahip olmakla kalmaz, ayrıca, sermayesinin *a*-kısmının satışı umuduyla tüketim nesnelerinin satın alınmasında harcadığı 500 sterline de sahip olur. Bu 500 sterlin, ona, yapılan harcama nedeniyle değil, artı-değerinin yarısını içeren meta-ürünün bir kıs-

mının daha sonraki satışı nedeniyle gerisin geriye akmıştır.

Her iki durumda da, ürün biçiminden, sermaye olarak işlev yapabileceği biricik biçim olan, üretim araçlarının maddî biçimine tekrar çevrilmiş olan, yalnız II'nin değişmeyen sermayesi değildir; ve gene aynı şekilde, para-biçimine ve I'in üretim araçlarının artı-değer kısmının tüketilebileceği bir biçime, gelir olarak kullanılabileceği bir biçime çevrilmiş olan yalnız I'in sermayesinin değişen kısmı değildir. Bir de, ayrıca, II tarafından, değişmeyen sermayesinin —tüketim nesneleri biçiminde varolan— buna uygun düşen dengeleyici değer kısmının satışından önce, üretim araçlarının satın alınması için yatırılan 500 sterlinlik para-sermaye de, II'ye geri döner; ve ayrıca, *anticipando*,* tüketim nesnelerinin satın alınması için onun tarafından *anticipando* harcanmış olan 500 sterlin de, I'e geri dönmüştür. Eğer, II tarafından, meta-ürünün değişmeyen kısmı pahasına, ve I tarafından da meta-ürünün artı-değer kısmı pahasına yatırılan para kendilerine geri akmış ise, bunun tek nedeni, bir kapitalist sınıfın, II'de metalar biçiminde bulunan değişmeyen sermayeden 500 sterlin bir fazlalığı, ve diğer bir sınıfın da, I'de metalar biçiminde bulunan artı-değerden gene aynı miktarda bir fazlalığı dolaşıma sürmeleridir. Son tahlilde, bu iki kesim, kendi metaları biçimindeki eşdeğerlerin değişimi ile, karşılıklı olarak tamamen ödeşmiş durumdadırlar. Bunlar tarafından kendi metalarının değerlerinden fazla olarak, bu metaların değişimini gerçekleştirme aracı olarak dolaşıma sürülen para, herbirinin dolaşıma sürdüğü miktar ile orantılı şekilde bu dolaşımdan kendilerine geri dönmektedir. Bunların her ikisi de, bu yoldan, tek kuruş bile zenginleşmemiştir. II, tüketim nesneleri olarak 2.000 değişmeyen sermaye, *artı*, para olarak 500'e sahip idi; şimdi, daha önceki gibi, üretim araçları olarak 2.000, *artı*, para olarak 500'e sahiptir; aynı şekilde, I, gene önceki gibi, 1.000 artı-değer (şimdi, tüketim fonuna çevrilen metalardan ve üretim araçlarından oluşan) ile, para olarak 500'e sahiptir. Genel sonuç şudur: Sanayi kapitalistlerinin, kendi meta dolaşımlarını gerçekleştirmek için, ister meta-değerin değişmeyen kısmı pahasına olsun, ister metalarda bulunan artı-değerin gelir olarak harcanmaları ölçüsünde bu artı-değer pahasına olsun, dolaşıma sürdükleri para, gene bu kapitalist-

* Önceden. —ç.

lerin ellerine, para-dolaşımı için yatırdıkları miktarda dönmüş olur.

Kesim I'deki değişen sermayenin tekrar para biçimine çevrilmesine gelince, bu sermaye, I'deki kapitalistler, bunu ücretlere yatırdıktan sonra, önce bunlar için, işçilerin bunlara teslim ettikleri metalar biçiminde bulunurlar. Kapitalistler bu sermayeyi, bu işçilere, işgüçlerinin fiyatı olarak para biçiminde ödemişlerdir. Bu bakımdan, kapitalistler, meta-ürünlerinin değerinin, para biçiminde harcadıkları değişen sermayeye eşit kısmının karşılığını ödemişlerdir. Bu nedenle, bunlar, meta-ürünün bu kısmının da sahibidirler. Ama, işçi sınıfının bu kapitalistler tarafından çalıştırılan kısmı, bununla yaratılan üretim araçlarını satın almazlar; bu işçiler, II tarafından üretilen tüketim nesnelerini satın alırlar. Şu halde, I'deki kapitalistlerin işgücünün ödenmesi için yatırdıkları değişen sermaye, bunlara, doğrudan doğruya dönmez. Bu değişen sermaye, çalışan kimseler için zorunlu olan ve satın alabilecekleri metaların kapitalist üreticilerinin eline, işçilerin yaptıkları satın almalar aracılığı ile geçer; bir başka deyişle, bu sermaye, kesim II'deki kapitalistlerin eline geçer. Ancak bu harcamadan sonradır ki, üretim araçlarının satın alınmasındaki para, bu dolambaçlı yoldan, kesim I'deki kapitalistlerin eline dönmüş olur.

Bundan şu sonuç çıkıyor ki, basit yeniden-üretim esasına göre, meta-sermaye I'in, $d+a$ değerler toplamı (ve bu nedenle, I'in toplam meta-ürününün buna tekabül eden orantılı kısmı), gene aynı şekilde kesim II'nin toplam meta-ürününün orantılı kısmı olarak alınan, II_s değişmeyen sermayeye eşit olmak zorundadır; ya da $I_{(d+a)} = II_s$'dir.

IV. KESİM II İÇERİSİNDE DEĞİŞİM. ZORUNLU GEÇİM MADDELERİ VE LÜKS EŞYALAR

Kesim II'deki meta-ürünlerin değeri konusunda bir de, *d artı a*'yı oluşturan öğelerin incelenmesi gerekiyor. Bu çözümlemenin, bizim burada ilgilenmekte olduğumuz çok önemli sorun ile, yani her bireysel kapitalist meta-ürünün $s+d+a$'ya bölünmesinin, —farklı görünüş biçimleri tarafından meydana getirilmiş olsa bile— toplam yıllık ürün için de ne ölçüde geçerli olduğu sorunu ile hiç bir

ilişkisi yoktur. Bu soru, kendi yanıtlarını, bir yandan, II, karşılığından, II $_{(d+a)}$ değişiminde; öte yandan, I'in yıllık ürününde I,'nin yeniden-üretimi konusunda daha ileride yapılacak olan incelemede bulur. II$_{(d+a)}$, tüketim nesnelerinin maddî biçimi içerisinde varolduğuna göre; işçilere kendi işgüçlerinin ödenmesi için yatırılan değişen sermaye, genel bir deyişle, bunlar tarafından, tüketim nesnelerine harcanmak zorunda bulunduğuna göre; ve, metaların değerinin *a*-kısmı, basit yeniden-üretim varsayımına dayanılarak, tüketim nesneleri karşılığında gelir olarak harcandığına göre, II. kategori işçilerin, II. kategori kapitalistlerden aldıkları ücretler ile, kendi ürünlerinin, ücret olarak aldıkları para-değer miktarına tekabül eden kısmını, gerisin geriye satın aldıkları *prima facia** apaçıktır. Böylece, kapitalist sınıf II, işgücüne ödedikleri para-sermaye yatırımını tekrar para biçimine çevirmektedir. İşçilere, bu parayı, eğer, değer sembolleri ile ödemiş olsaydı durum gene tamamen böyle olurdu. İşçiler, kendilerinin ürettiği ve ama kapitalistlere ait bulunan metaların bir kısmını satın almakla, bu değer sembollerini gerçekleştirir gerçekleştirmez, tekrar kapitalistlerin eline dönmüş olacaklardır. Ancak, bu semboller, sadece değeri temsil etmekle kalmayıp, altın ya da gümüş olarak maddileşmiş bu değeri taşırlar da. Para biçiminde yatırılan değişen sermayenin, işçi sınıfının alıcı ve kapitalist sınıfın satıcı olarak ortaya çıktıkları bir süreç yoluyla meydana gelen bu tür geriye akışı, ilerde daha ayrıntılarıyla tahlil edeceğiz. Burada, gene de değişen sermayenin kendi çıkış noktasına yaptığı bu dönüş ile ilgili olarak irdelenmesi gerekli değişik bir nokta sözkonusudur.

Yıllık meta üretiminin II. kategorisi, çok çeşitli üretim kollarını içermekle birlikte, ürünlerine göre iki büyük alt-bölüme ayrılabilir:

[a]** İşçi sınıfının tüketimine giren tüketim nesneleri yaşam

* İlk bakışta. —ç.

** Özgün metinde, I ve II. kesimlerin alt-bölümleri, "a" ve "b", "a)" ve "b)" ya da "(a)" ve "(b)" biçiminde verilmiştir. Biz, kesim I ve II'nin alt-bölümleri (alt-sınıfları) olarak gösterilen "a" ve "b"yi, artı-değerin simgesi olarak kullandığımız "*a*" dan ayırmak ve dolayısıyla karışıklığı önlemek amacıyla köşeli parantez içerisinde, yani "[a]' ve "[b]" biçiminde sunuyoruz. —*Sol Yayınları.*

gereksinmeleri olmaları ölçüsünde bunlar —nitelik ve değer yönünden çoğu kez işçilerinkinden farklı olsalar bile—, aynı zamanda, kapitalist sınıfın tüketiminin bir kısmını da oluşturur. Buradaki amacımız yönünden, tütün gibi bir ürünün psikolojik yönden gerçekten tüketicinin gereksinmesi olup olmadığına bakılmaksızın, tüm bu alt-bölümü, tüketici *gereksinmeleri* olarak adlandırabiliriz. Bunun alışkanlık olarak bir gereksinme olması yeterlidir.

[b] Sadece kapitalist sınıfın tüketimine giren ve bu yüzden ancak, hiç bir zaman emekçinin payına düşmeyen, harcanmak üzere ayrılan artı-değer ile değişilebilen *lüks* tüketim nesneleri.

Birinci kategoriyi ilgilendirdiği kadarıyla, buna ait metaların üretimi için yatırılan değişen sermayenin doğrudan doğruya, bu yaşam gereksinmelerini üreten kapitalist sınıf II'ye (yani, II[a]'daki kapitalistlere) para biçiminde geri akması gerektiği açıktır. Kapitalistler, bunları, kendi işçilerine, ücret olarak ödenen değişen sermaye miktarında satarlar. Çeşitli ilgili sanayi kollarında iş gören kapitalistler arasında, bu geri dönen değişen sermayenin *pro rata** dağıldığı bu alışveriş işlemleri ne kadar fazla olursa olsun, bu geriye akış, kapitalist sınıf II'nin bu tüm [a] alt-bölümünü ilgilendirdiği kadarıyla *dolaysızdır*. Bunlar, dolaşım araçları işçiler tarafından harcanan parayla doğrudan sağlanan dolaşım süreçleridir. Ama, bu, II[b] alt-bölümü için farklıdır. Bu alt-bölümde, II[b]$_{(d+a)}$, üretilen tüm değer kısmı, lüks nesnelerin maddî biçimi içerisinde, yani işçi sınıfının üretim araçları biçiminde varolan I_d meta-değeri satın alabileceğinden daha fazlasını satın alamayacağı nesneler biçiminde bulunurlar; oysa hem bu lüks nesneler ve hem de üretim araçları, bu emekçilerin ürünleridir. Şu halde, bu alt-bölüme yatırılan değişen sermayeyi, kapitalist üreticilere, para-biçimi içersinde iade eden bu geriye akış, dolaysız olamaz, I_d durumunda olduğu gibi, bir aracıya gereksinme vardır.

Örneğin, tüm sınıf II'de olduğu gibi, $d=500$ ve $a=500$ olarak kabul edelim; ama, değişen sermaye ile buna tekabül eden artı-değer şu şekilde dağılmış olsun:

Alt-bölüm [a], yaşam gereksinmeleri: $d=400$; $a=400$; $400_d+400_a=800$, ya da II[a](400_d+400_a) değerinde tüketici gereksinmeleri şeklinde bir miktar meta.

* Herkese düşen pay oranında, orantılı olarak. —ç.

Alt-bölüm [b], lüks nesneler: $100_d+100_a=200$, ya da II[b] (100_d+100_a) değerinde.

II[b]'deki işçiler, işgüçlerinin karşılığı için para olarak 100, diyelim 100 sterlin almışlardır. Bu para ile, II[a]'daki kapitalistlerden, aynı miktar için tüketim nesneleri satın alırlar. Bu sınıf kapitalistler, aynı para ile 100 sterlin değerinde II[b] metaları satın alırlar ve bu şekilde, II[b] kapitalistlerin değişen sermayeleri, para biçiminde kendilerine geri akar.

II[a]'da, bir defa daha, kapitalistlerin elinde, kendi işçileri ile yaptıkları değişim sonucu elde edilen, para şeklinde 400_d mevcuttur. Ayrıca, ürünün artı-değeri temsil eden bir dördüncü kısmı, II[b]'nin işçilerine aktarılmış ve karşılığında, lüks nesneler biçiminde II[b] (100_d) elde edilmiştir.

Şimdi, II[a] ve II[b] kapitalistlerinin, gelir harcamalarını, yaşam gereksinmeleri ile lüks nesneler arasında aynı oranda böldüklerini —beşte-üçünü yaşam gereksinmelerine ve beşte-ikisini lüks nesnelere harcadıklarını— varsayalım; II[a] alt-sınıf kapitalistleri, 400_a tutarındaki artı-değerden, gelirlerinin beşte-üçünü, yani 240'ını, kendi ürünleri olan, yaşam gereksinmelerine ve beşte-ikisini, yani 160'ını lüks nesnelere harcayacaklardır. II[b] alt-sınıf kapitalistleri, 100_a artı-değerlerini aynı şekilde böleceklerdir: beşte-üçünü, yani 60'ını gereksinmelere, beşte-ikisini, yani 40'ını lüks nesnelere; bu son kalem, kendi alt-sınıfları içerisinde üretilmekte ve değişilmektedir.

Lüks nesneler olarak $(II[a])_a$ tarafından alınan 160, II [a] kapitalistlerinin eline şu tarzda geçer: Görmüş olduğumuz gibi, (II[a]) 400_a'nın 100'ü, yaşam gereksinmeleri biçiminde, $(II[b])_d$'nin lüks nesneler biçiminde bulunan eşit miktarı ile, ve yaşam gereksinmelerini içeren diğer bir 60'ı, lüks nesneleri içeren (II[b]) 60_a ile değişilmiştir. Demek ki, toplam hesap şöyle olmaktadır:

$$II[a]:\ 400_d+400_a;\quad II[b]:\ 100_d+100_a.$$

1) 400_d [a], bir kısmı kendi ürünlerinden (yaşam gereksinmeleri) oluşan, II[a] işçileri tarafından tüketilmiştir. İşçiler bunları, kendi alt-bölümlerindeki kapitalist üreticilerden satın alırlar. Bu kapitalistler, böylece, bu aynı işçilere ücret olarak ödedikleri 400 değişen sermayelerinin değerini, 400 sterlin şeklinde para olarak geri almış olurlar. Şimdi artık bununla bir defa daha işgücü satın

alabilirler.

2) 400_a [a]'nın, artı-değer [a]'nın dörtte-biri 100_d [b]'ye eşit kısmı, aşağıdaki şekilde, lüks nesnelerde gerçekleşir. [b]'deki işçiler, kendi alt-bölümleri [b]'nin kapitalistlerinden, ücret olarak 100 sterlin almışlardır. Bu miktar parayla, artı-değer [a]'nın dörttebirini, yani yaşam gereksinmelerinden oluşan metaları satın alırlar. Bu para ile [a]'daki kapitalistler, 100_d [b]'ye ya da, lüks nesneler üretiminin tamamının yarısına eşit aynı miktarda lüks nesneler satın alırlar. Bu şekilde, [b]'deki kapitalistler, değişen sermayelerini, para biçiminde geri almış olurlar ve tekrar işgücü satın alarak yeniden-üretime devam edebilirler, çünkü tüm kategori II'deki değişmeyen sermayenin tamamı, zaten, $I_{(d+a)}$'nın II_s karşılığında değişilmesi ile yerine konulmuş bulunmaktadır. Lüks nesnelerin üretiminde çalışan işçilerin işgücünün böylece yeniden satılabilir halde oluşunun tek nedeni, kendi ücretlerine eşdeğer olarak yaratılan kendi ürünlerinin bir kısmının, II[a] kapitalistleri tarafından kendi tüketim fonlarına çekilmiş ve paraya çevrilmiş olmasıdır. (Aynı şey, I'deki işgücünün satışı için de geçerlidir, çünkü karşılığında $I_{(d+a)}$'nın değişildiği II_s, hem lüks nesneleri ve hem de yaşam gereksinmelerini içerir ve, $I_{(d+a)}$ aracılığı ile yenilenen kısım, hem lüks nesneler ve hem de gereksinmelerin üretim aracını teşkil eder.)

3) Şimdi de sadece iki alt-bölüm kapitalist arasında bir değişim olan, [a] ve [b] arasındaki değişime gelmiş bulunuyoruz. Buraya kadar, değişen sermaye (400_d) ile [a]'daki, artı-değer (100_a) kısmını ve [b]'deki değişen sermaye (100_d)'yi elden çıkarmış bulunuyoruz. Ayrıca biz, her iki sınıfta, ortalama kapitalist gelir harcaması oranının, lüks nesneler için beşte-iki, gereksinmeler için beşte-üç olduğunu varsaymıştık. Lüks nesneler için harcanmış bulunan 100'den ayrı olarak, tüm alt-bölüm, orantılı olarak, [a], hâlâ lüks nesneler için 60, ve [b], 40 ayırmak zorundadır.

Demek oluyor ki, $(II\,[a])_a$, gereksinmeler için 240 ve lüks nesneler için 160, ya da $240+160=400_a$ (II [a]) olarak bölünmüştür.

$(II[b])_a$, gereksinmeler için 60 ve lüks nesneler için 40 şeklinde ayrılmıştır; $60+40=100_a$, (II[b]). Bu son 40, bu sınıf tarafından kendi ürününden (kendi artı-değerinin beşte-ikisi) tüketilmiştir; 60 gereksinmeler olarak, bu sınıf tarafından, kendi artı-değeri 60'-

ın, 60_a [a] karşılığında değişilmesi yoluyla elde edilmiştir.

Demek ki, tüm kapitalist sınıf II için şu durumu görüyoruz ($d+a$, alt-bölüm [a]'da gereksinmelerden, [b]'de lüks nesnelerden oluşarak):

II[a] (400_d+400_a)+II[b] $(100_d+100_a)=1.000$; bu hareketle şöyle gerçekleşmiştir: 500_d ([a]+[b]) ve [400_d [a] ve 100_a [a]'da gerçekleşen] + 500_a ([a]+[b]) [300_a [a]+100_d [b]+100_a [b]'de gerçekleşen] = 1.000.

[a] ve [b] için, herbiri kendi başına alındığında, şu gerçekleşmeyi elde ediyoruz:

$$[a] \quad \frac{d}{400_d\,[a]} + \frac{a}{240_a[a]+100_d\,[b]+60_a[b]} = 800$$

$$[b] \quad \frac{d}{100_a\,[a]} + \frac{a}{60_a[a]+40_a[b]} \ldots\ldots = \frac{200}{1.000}$$

Eğer, sadeleştirmek amacıyla, değişen ve değişmeyen sermaye arasında aynı oranın bulunduğunu (ki, bu hiç de zorunlu değildir) varsayarsak, 400_d [a] için, 1.600 değişmeyen sermaye, ve 100_d [b] için 400 değişmeyen sermaye elde ederiz. Demek ki, II'de şu iki, [a] ve [b] alt-bölümlerini görürüz:

$$\begin{array}{rl} \text{II [a]} & 1.600_s + 400_d + 400_a = 2.400 \\ \text{II [b]} & 400_s + 100_d + 100_a = 600 \\ \text{toplarsak :} & 2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000. \end{array}$$

Buna göre, 2.000 II_s'nin tüketim nesneleri şeklinde 2.000 $I_{(d+a)}$ ile değişilen 1.600'ü, yaşam gereksinmelerinin üretim araçları, 400'ü ise lüks nesnelerin üretim araçları için değişilmiştir.

Demek oluyor ki, 2.000 $I_{(d+a)}$ [a] için, 1.600 yaşam gereksinmelerinin üretim araçlarına eşit (800_d+800_a) I ile, [b] için, 400 lüks nesnelerin üretim araçlarına eşit (200_d+200_a) I'e parçalanır.

İş araçları ile, ham ve yardımcı maddelerin vb. oldukça önemli bir bölümü, her iki kesim için de aynıdır. Ama I $_{(d+a)}$ toplam ürünün değerinin çeşitli parçalarının değişimini ilgilendirdiği kadarıyla, böyle bir bölünme hiç bir şekilde sözkonusu değildir. Yukarıda I'deki 800_d ve 200_d'nin her ikisi de ücretler, 1.000 II_s tüketim nesnelerine harcandıkları için gerçekleşmişlerdir; şu halde, bu amaç için yatırılan para-sermaye de, gene, I'deki kapitalist üreticiler

arasında düzgün bir biçimde dağılmış, yatırdıkları değişen sermaye, para olarak *pro rata* yerine konmuştur. Öte yandan, 1.000 I_a'nın gerçekleşmesini ilgilendirdiği kadarıyla, kapitalistler, gene burada da (*a*'larının büyüklüğü ile orantılı olarak) II_s'nin 1.000'e eşit tüm ikinci yarısından tüketim nesneleri şeklinde 600 II[a] ve 400 II[b]'yi düzgün bir biçimde çekeceklerdir; dolayısıyla bunu, II[a]'nın değişmeyen sermayesini yerine koyanlar çekeceklerdir.

600_s'nin (II[a]) 480'ini (beşte-üç) ve 400_s'nin (II[b]) 320'sini (beşte-iki), toplam 800'ü, II[b]'nin değişmeyen sermayesini yerine koyanlar çekeceklerdir.

600_s'nin (II[a]) 120'si (beşte-üç) ve 400_s'nin (II[b]) 80'i (beşte-iki), toplam 200'ü: Genel toplam 1.000.

Burada keyfî olan, hem I ve hem de II'deki değişen sermayenin değişmeyene oranıdır; I, II ve bunların alt-bölümleri için bu oranın özdeşliği de gene öyledir. Bu özdeşliğe gelince, burada, o, sadece basitleştirme amacıyla varsayılmıştı ve, farklı oranları varsaymış olsak bile bu ne sorunun koşullarını ve ne de çözümünü herhangi bir şekilde değiştirmiş olmazdı. Bununla birlikte, basit yeniden-üretim varsayımına göre, bütün bunların zorunlu sonucu şudur:

1) Bir yıllık emek tarafından, üretim araçlarının maddî biçiminde yaratılan yeni değer (*d*+*a*'ya bölünebilir), yıllık emeğin diğer kısmı tarafından yaratılan ve üretim nesneleri biçiminde yeniden-üretilen ürünün değerinin içerdiği değişmeyen sermayenin, *s*'nin değerine eşittir. Eğer bu, II_s'den daha küçük olsaydı, II'nin kendi değişmeyen sermayesini bütünüyle yerine koyması olanaksız olurdu; daha büyük olsaydı, bir fazlalık kullanılmadan kalırdı. Her iki halde de, basit yeniden-üretim varsayımı çiğnenmiş olurdu.

2) Tüketim nesneleri şeklinde yeniden üretilen yıllık ürün sözkonusu olduğunda, para biçiminde yatırılan değişen sermaye *d*, bu maddelerin alıcıları tarafından, bu kimseler lüks nesneler üreten işçiler olduğuna göre, ancak, yaşam gereksinmelerinin kendi kapitalist üreticileri için *prima facia* kendi artı-değerlerini içeren kısmında gerçekleştirilebilir; şu halde, lüks nesnelerin üretimine yatırılan *d*, değer olarak, yaşam gereksinmeleri şeklinde üretilen *a*'nın buna tekabül eden kısmına eşittir ve bu *a*'nın tamamından, yani $(II[a])_a$'dan küçük olmalıdır; lüks nesneler üreticisi kapita-

listler tarafından yatırılan değişen sermaye, kendilerine, para biçiminde, ancak bu *d*'nin, *a*'nın bu kısmında gerçekleşmesi yoluyla döner. Bu olay, $I_{(d+a)}$'nın, II_1'de gerçekleşmesine tamamen benzemekle birlikte, ikinci durumda $(II[b])_d$, aynı değerde $(II[a])_a$'nın bir *kısmında* kendisini gerçekleştirir. Bu oranlar, toplam yıllık ürünün her dağılımında nitelikçe belirleyici kalır, çünkü, dolaşımın meydana getirdiği yıllık yeniden-üretim sürecine fiilen girer. $I_{(d+a)}$ ancak II_1'de gerçekleşebilir, tıpkı II_1'nin üretken sermayenin bir kısmı olarak, ancak bu gerçekleşme aracılığı ile işlevini yenileyebilmesi gibi; aynı şekilde, $(II[b])_d$ ancak. $(II[a])_a$'nın bir kısmında gerçekleşebilir ve $(II[b])_d$ böylece tekrar para sermaye biçimine çevrilebilir. Söylemeye gerek yoktur ki, bu, ancak, bunun, yeniden-üretim sürecinin gerçek bir sonucu olması ölçüsünde, yani II[b]'deki kapitalistlerin, örneğin, *d* için para-sermayeyi kredi ile başkalarından sağlamamaları ölçüsünde geçerlidir. Bununla birlikte, nicel olarak, yıllık ürünün çeşitli kısımlarının değişimleri yukarda işaret edilen orantılarda ancak, üretim hacmi ve bundaki değer ilişkileri durağan kaldığı ve bu kesin ilişkiler, dış ticaretle değişikliğe uğratılmadığı sürece yer alabilir.

Şimdi biz, eğer, Adam Smith'vari, $I_{(d+a)}$'nın kendini, II_1'ye ve II_1'nin de kendini $I_{(d+a)}$'ya çözüştürdüğünü, ya da, daha sık ve daha anlamsız şekilde dediği gibi, $I_{(d+a)}$'nın, II_1'nin fiyatının (ya da onun ifadesiyle *value in exchange* [değişim-değeri]nin) kısımlarını oluşturduğunu ve II_1'nin de, $I_{(d+a)}$'nın değerinin kısımlarının tamamını teşkil ettiğini söylecek olursak, aynı şekilde, $(II[b])_d$'nin kendisini $(II[a])_a$'ya, ya da $(II[a])_a$'nın kendisini, $(II[b])_d$'ye böldüğünü, veya $(II[b])_d$'nin, II[a]'nın artı-değerinin bir parçasını oluşturduğunu, ve tersine, artı-değerin böylece kendisini ücretlere, ya da değişen sermayeye ayırdığını ve değişen sermayenin, artı-değerin "bir kısmını" oluşturduğunu rahatça söyleyebiliriz ve söylememiz de gerekir. Bu anlamsızlık Adam Smith'te gerçekten görülür, çünkü ona göre, ücretler yaşam gereksinmelerinin değeri tarafından ve bu meta-değerler de, ücretlerin (değişen sermayenin) değeri, ve bunların içerdiği artı-değer tarafından belirlenir. Adam Smith, bir işgününün değer ürününün, kapitalizm esasına göre bölündüğü —yani, *d artı a*'ya bölündüğü— parçalarla o derece

meşguldür ki, basit meta üretiminde, çeşitli maddî biçimlerde bulunan eşdeğerlerin, karşılığı ödenmiş ya da ödenmemiş emekten oluşmalarının hiç bir önemi olmadığını tamamen unutuyor; çünkü her iki halde de, bunların üretimleri, aynı miktarda emeğe malolmaktadır; ve ayrıca, A metaının üretim aracı, B'nin bir tüketim nesnesi olup olmamasının, bir metaın, satıştan sonra sermayenin bir kısmı olarak hizmet ettiği halde diğerinin tüketim fonuna geçmesinin ve, *secundum** Adam, gelir olarak tüketilmesinin de bir önemi yoktur. Bireysel alıcının kendine ait bir metaı kullanması, meta değişimi kapsamına, dolaşım alanına girmez ve bu, metaın değerini etkilemez. Toplam toplumsal yıllık ürünün dolaşımının tahlilinde, bu metaın belirli kullanım maksadı ile, bu ürünü oluşturan çeşitli kısımlarının tüketimi ile ilgili etmenlerin dikkate alınması gerektiği olgusu, bunu hiç bir şekilde değiştirmez.

Yukarda sözü edilen $(\text{II}[b])_d$'nin, $(\text{II}[a])_a$'nın aynı değerdeki bir kısmı karşılığında değişimi ile, $(\text{II}[a])_a$ ve $(\text{II}[b])_a$ arasındaki daha sonraki değişimlerde hiç bir zaman, ne II[a] ve II[b] bireysel kapitalistlerin ve ne de bunların oluşturdukları toplulukların, kendilerine ait artı-değeri, gerekli tüketim nesneleri ile lüks nesneler arasında aynı oranda böldükleri varsayılmamıştır. Birisi bu tüketime, bir başkası diğerine daha fazla harcamada bulunabilir. Basit yeniden-üretim esasına göre, sadece tüm artı-değere eşit bir değerler toplamının, tüketim fonunda gerçekleştirildiği varsayılmıştı. Sınırlar böyle verilmişti. Her kesim içersinde birisi [a]'da ötekisi [b]'de daha fazla harcamada bulunabilir. Ne var ki, bunlar, birbirlerini karşılıklı telâfi edebilirler ve kapitalist [a] ve [b] grupları bütünüyle alındığında her ikisine de aynı oranda katılmış olabilirler. Değer bağıntıları —iki tür üreticinin, [a] ve [b]'nin, II. ürünün toplam değerindeki orantılı payları— ve dolayısıyla da, bu ürünleri sağlayan üretim kolları arasındaki kesin nicel ilişki, gene de, her iki somut durumda zorunlu olarak belirlidir; ancak örnek olarak seçilen oran varsayımsal bir orandır. Başka bir örnek seçilmiş olsaydı, bu nitel yönlerini değiştirmezdi, yalnızca nicel belirlemeler değişirdi. Ama, herhangi bir durum nedeniyle [a] ve [b]'nin nispî büyüklüklerinde fiilî bir değişiklik ortaya

* Göre. —ç.

çıkarsa, basit yeniden-üretim koşulları da buna bağlı olarak değişir.

$(II[b])_d$, $(II[a])_a$'nın bir eşdeğer kısmında gerçekleştiği için, yıllık ürünün lüks kısmındaki büyümeyle ve bu nedenle, lüks nesnelerin üretimine çekilen işgücü miktarındaki artışla orantılı olarak, $(II[b])_d$'ye yatırılan değişen sermayenin, bu değişen sermayenin para biçimi olarak yeniden işlev yapan para-sermayeye tekrar çevrilmesi ve böylece, işçi sınıfının II[b]'de çalıştırılan kısmının varlığı ve yeniden-üretimi —bunlara tüketici gereksinmelerinin sağlanması— kapitalist sınıfın israfına ve bunların artı-değerlerinin önemli bir kısmının lüks nesneler karşılığında değişilmesine bağlıdır.

Her bunalım, lüks nesnelerin tüketimini derhal azaltır. $(II[b])_d$'nin para-sermayeye tekrar çevrilmesini, buna ancak kısmen izin vererek ve böylece lüks nesnelerin üretiminde çalıştırılan işçilerin bir kısmını işsiz bırakarak, öte yandan da tüketici gereksinmelerinin satışını tıkayarak ve azaltarak, tavsatır, geciktirir. Aynı zamanda işten çıkarılan üretken olmayan işçilerinden, hizmetleri karşılığında kapitalistlerin lüks gider fonundan bir kısmını alan (ve kendileri de *pro tanto* lüks olan) ve yaşam gereksinmelerinin tüketimine önemli ölçüde katılan işçilerin sözünü etmenin bile gereği yok. Refah dönemlerinde ve özellikle sahte refah zamanlarında bunun tersi olur; metalar ile ifade edilen paranın nispî değeri (değerlerde gerçek köklü bir değişme olmadığı halde) başka nedenlerle de azalır, böylece meta fiyatları kendi değerlerinden bağımsız olarak yükselir. Artan yalnız, yaşam gereksinmelerinin tüketimi değildir. İşçi sınıfı da, şimdi, (kendi tüm yedek ordusu ile fiilen takviye edilmiş durumda) geçici olarak olağan zamanlarda olanakları dışında kalan lüks nesneler ile, başka zamanlar büyük kısmı, ancak kapitalist sınıfın tüketici "gereksinmelerine" giren nesneleri de kullanacak hale gelir. Bu da, kendi payına fiyatlarda bir yükselmeye yolaçar.

Bunalımlara, fiilî tüketim ya da fiilî tüketici azlığının neden olduğunu söylemek, boş bir yinelemeden başka bir şey değildir. Kapitalist sistem, fiilî tüketim biçiminden başka bir tüketim biçimi,

*sub forma pauperis** ya da dolandırıcılık dışında bir tüketim biçimi tanımaz. Metaların satılamaması, ancak, bunlar için fiilî satın alıcı, yani tüketici bulunmaması anlamına gelir (çünkü, son tahlilde, metalar üretken ya da bireysel tüketim için satın alınırlar). Bir kimse, eğer, işçi sınıfının kendi ürününden çok küçük bir kısım aldığını, bundan daha büyük bir pay aldığı zaman ve dolayısıyla ücretleri yükselir yükselmez bu kötülüğe bir çare bulunacağını söyleyerek bu boş yinelemeye derin bir gerekçe görüntüsü vermeye kalkışırsa, bunalımların, daima ücretlerin genellikle yükseldiği ve işçi sınıfının, yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmından daha büyük bir pay aldığı bir dönemde hazırlandığına işaret etmek yeterli olacaktır. Bu sağlam ve "basit"(!) sağduyu savunucuları açısından, böyle bir dönem, daha çok bu bunalımı giderir. Öyle anlaşılıyor ki, kapitalist üretim, iyi ya da kötü niyetin tamamen dışında kalan koşulları, işçi sınıfına ancak geçici olarak nispî bir refah sağlayan ve bu yüzden de daima ancak yaklaşan bir bunalımın müjdecisi olan koşulları içermektedir.[46]

Biraz önce, tüketici gereksinmeleri ile lüks nesneler üretimi arasındaki oranın, $II_{(d+a)}$'nın II[a] ile II[b] ve dolayısıyla II_v'nin, $(II[a])_v$ ile $(II[b])_v$ arasında bölünmesini gerektirdiğini görmüş bulunuyoruz. Şu halde, bu bölünme, üretimin niteliği ile nicel bağıntılarını ta köklerine kadar etkilediği gibi, bu üretimin genel yapısını belirleyen temel bir etmendir.

Artı-değer koparmak, bireysel kapitalistlerin itici gücü olarak görünmekle birlikte, basit yeniden-üretim, aslında, amaç olarak tüketime yönelmiştir; ama, nispî büyüklüğü ne olursa olsun, artı-değer, burada, yalnız kapitalistin bireysel tüketimine hizmet etmek üzere varsayılmıştır.

Basit yeniden-üretim, genişlemiş bir hacimde bütün yıllık yeniden-üretimin bir kısmı ve hem de en önemli kısmı olduğu için, bu itici güç, kendini zenginleştirme güdüsüne hem eşlik eder ve hem de ona karşıt düşen bir nitelik gösterir. Gerçekte, sorun daha da karmaşıktır, çünkü yağmadaki —kapitalistlerin artı-değerindeki— ortaklık (*partners*), kapitalistten bağımsız tüketiciler olarak ortaya çıkar.

[46] Rodbertusçu bunalım teorisinin izleyicileri olabilecekler için *ad notam*.** —*F.E.*

* Dilencilik kılığı altında. —*ç.*

** Bilgisine. —*ç.*

V. PARA DOLAŞIMI YOLUYLA DEĞİŞİMİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

Buraya kadar yaptığımız dolaşım tahlillerinde, dolaşım, çeşitli üretici sınıflar arasında, aşağıdaki şemada gösterildiği gibi cereyan ediyordu:

1) Sınıf I ve sınıf II arasında:

$$\begin{array}{llll} \text{I.} & 4.000_s + \underline{1.000_d + 1.000_a} & & \\ \text{II.} & \quad\quad 2.000_s & & + 500_d + 500_a \end{array}$$

Bu, I $(1.000_d + 1.000_a)$ karşılığında değişilen, 2.000'e eşit, II_s'nin dolaşımını elden çıkartır.

4.000 I_s'yi şimdilik bir yana bırakırsak, sınıf II'de hâlâ $(d+a)$'nın dolaşımı vardır. Şimdi, $II_{(d+a)}$ II[a] ve II[b] alt-sınıfları arasında şu şekilde bölünmüştür:

2) II. $500_d + 500_a$ = [a] $(400_d + 400_a)$ + [b] $(100_d + 100_a)$.

400_d[a] kendi alt-sınıfı içerisinde dolaşır; ücretlerini bununla alan emekçiler, kendilerini çalıştıran II[a] kapitalistlerden, kendilerinin ürettikleri zorunlu tüketim maddelerini satın alırlar.

Her iki alt-sınıftaki kapitalistler, artı-değerlerinin beşte-üçünü II[a]'daki ürünlere (gereksinmelere) ve beşte-ikisini II[b]'deki ürünlere (lüks nesnelere) harcadıklarına göre, [a]'nın artı-değerinin beşte-üçü, yani 240'ı II[a] alt-sınıfının kendi içerisinde tüketilir: aynı şekilde, [b]'nin artı-değerinin beşte-ikisi (lüks nesneler biçiminde üretilen ve bulunan) II[b] alt-sınıfı içerisinde tüketilir.

II[a] ile II[b] arasında değişilmek üzere geriye kalan: bir yandan II[a]: 160_a;

II[b] tarafından: $100_d + 60_a$. Bunlar birbirlerini götürürler. Ücret olarak para biçiminde aldıkları 100 ile II[b]'deki işçiler, II[a]'dan bu miktarda yaşam gereksinmeleri satın alırlar. II[b] kapitalistleri, gene aynı şekilde, II[a]'dan, artı-değerlerinin beşte-üçü miktarında, yani 60 değerinde gereksinmeler satın alırlar. II[a] kapitalistleri, böylece, yukarda varsayıldığı gibi, artı-değerlerinin beşte-ikisini, yani 160_a'yı, II[b] tarafından üretilen lüks nesnelere yatırmak için gerekli parayı elde etmiş olurlar (ödedikleri

ücretleri yerine koyan bir ürün olarak II[b] kapitalistleri tarafından elde tutulan 100_d ve 60_a). Demek ki, bunun şeması şöyledir:

3) II[a]. $[400_d] + [240_a] + \overline{\quad 160 \quad}$

[b]. $\overline{100_d + 60_a} + [40_a]$

köşeli parantez içersindeki kalemler, ancak kendi alt-sınıfı içersinde dolaşan ve tüketilenlerdir.

Ancak yaşam gereksinmeleri üreten II[a] kesimindeki kapitalistlerin durumunda sözkonusu olan, değişen sermayeye yatırılan para-sermayenin dolaysız geriye akışı, sadece, meta üreticileri tarafından dolaşıma sokulan paranın, kendilerine, normal meta dolaşımı yoluyla döndüğü şeklinde olan ve daha önce sözü edilen genel yasanın, özel koşullar tarafından değişikliğe uğratılan bir ifadesidir. Bundan, ayrıca şu ikincil sonuç çıkıyor ki, meta üreticisinin ardında bir para-kapitalistinin bulunması ve sanayi kapitalistine para-sermaye (sözcüğün tam anlamıyla, yani para biçimindeki sermaye-değer) vermesi halinde bu paranın gerçek geriye akış noktası, bu para-kapitalistinin cebidir. Demek oluyor ki, dolaşımdaki para kitlesi, para şu ya da bu ölçüde bütün ellerde dolaştığı halde, bankalar, vb., şeklinde örgütlenen ve merkezileştirilen bu para-sermaye kesimine ait bulunuyor. Bu kesimin kendi sermayesini yatırma şekli, bu bir defa daha, sanayi sermayesinin para-sermaye biçimine geriye çevrilmesi ile meydana getirildiği halde, onun para biçiminde sürekli nihaî geri dönüşünü zorunlu kılar.

Metaların dolaşımı daima iki şeyi gerektirir: Dolaşıma sürülen metalar ile, gene aynı şekilde dolaşıma sokulan parayı. "Dolaşım süreci ... ürünlerin dolaysız trampası gibi, kullanım-değerlerinin yer ve el değiştirmeleri ile sona ermiş olmaz. Para, belli bir metaın başkalaşım devresinin dışına düşmekle kaybolmaz. Dolaşım alanında öteki metaların boş bıraktığı yeni yerleri sürekli olarak doldurur." (Buch I, Kap. III, s. 93.*)

Örneğin, II_s ile $I_{(d+a)}$ arasındaki dolaşımda, biz, buraya, II'nin para olarak 500 sterlin yatırdığını varsaymıştık. Büyük toplumsal üreticiler toplulukları arasındaki dolaşımlardan oluşan sayısız dolaşım süreçlerinde, çeşitli toplulukların temsilcileri, çeşitli zamanlarda ilk defa alıcı olarak ortaya çıkarlar ve dolaşıma para sü-

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 134-135. —*Ed.*

rerler. Pek özel koşullar dışında, bunu, başka bir şey gerektirmese bile, çeşitli meta-sermayelerin üretim dönemlerindeki ve dolayısıyla da devirlerindeki farklılıklar zorunlu kılar. Aynı şekilde, bu 500 sterlin ile II, I'den aynı değerde üretim aracı satın alır ve I de, II'den, 500 sterlin değerinde tüketim nesnesi satın alır. Şu halde, bu para II'ye geri akmaktadır, ama bu kesim bu geriye akış ile hiç bir şekilde zenginleşmemektedir. Dolaşıma ilk olarak para biçiminde 500 sterlin sürmüş ve oradan aynı değerde meta çekmiştir; sonra, 500 sterlin değerinde meta satmakta ve dolaşımdan aynı miktarda para çekmektedir; böylece, bu 500 sterlin kendisine geri gelmektedir. Gerçekte, II, dolaşıma 1.000 sterline eşit olan para olarak 500 sterlin, meta olarak 500 sterlin sürmüştür. Dolaşımdan meta olarak 500 sterlin, para olarak 500 sterlin çekmektedir. Dolaşım, I metalarında 500 sterlinin ve II metalarında 500 sterlinin kullanılması için para olarak yalnız 500 sterlin gerektirmektedir; şu halde, diğer üreticilerden meta alımı için para yatıran kimse, bunu ancak kendi metaını sattığı zaman tekrar elde etmiş oluyor. Dolayısıyla, eğer I, başlangıçta II'den 500 sterlinlik meta satın almış ve daha sonra II'ye 500 sterlin değerinde meta satmış olsaydı, bu 500 sterlinin II yerine I'e dönmesi gerekirdi.

Sınıf I'de, ücretlere yatırılan para, yani para biçiminde yatırılan değişen sermaye, bu biçim içinde, doğrudan doğruya değil, dolambaçlı bir yoldan dolaylı olarak dönmektedir. Ama II'de 500 sterlin değerindeki ücretler doğrudan doğruya işçilerden kapitalistlere dönmektedir ve bu dönüş, bu alım ve satımın tekrar tekrar aynı kimseler arasında sırayla meta alıcısı ve satıcısı şeklinde hareket ettikleri hallerde daima dolaysızdır. Kapitalist II, işgücüne para olarak ödemede bulunmaktadır; ve böylece o, bu işgücünü, kendi sermayesine katarak, ücretliler olarak işçileri ile ilişkisinde bir sanayi kapitalisti rolüne bürünmekte, ama bunu, ancak, kendisi için sadece para-sermayenin, üretken sermayeye çevrilmesi olan bu dolaşım hareketi aracılığı ile yapmaktadır. Bunun üzerine, ilk anda bir satıcı, kendi işgücünün satıcısı durumunda bulunan emekçi, ikinci durumda, şimdi meta satıcısı olarak hareket eden kapitalist karşısında bir alıcı, para sahibi bir kimse olarak ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde kapitalist, ücretlere yatırdığı parayı tekrar elde etmektedir. Bu metaların satışı bir hile ve dolandırıcılık an-

lamına gelmeyip, meta ve para olarak eşdeğerlerin değişilmesi olduğuna göre, bu, kapitalistin kendisini zengin edebileceği bir süreç değildir. İşçiye, önce para, sonra meta olarak iki defa ödeme yapmamaktadır. Parası, kendisine, işçi bunu ona ait metalar ile değişir değişmez geri dönmektedir.

Bununla birlikte, değişen sermayeye çevrilen para-sermaye, yani ücretlere yatırılan para, paranın kendi dolaşımında seçkin bir rol oynamaktadir, çünkü, işçiler günü gününe yaşamak zorunda oldukları için, sanayi kapitalistlerine herhangi bir süre için kredi açacak halleri yoktur. Bu yüzden, değişen sermayenin aynı anda para biçiminde, toplumun sayısız farklı noktalarında, farklı sanayi kollarındaki sermayelerin çeşitli devir dönemleri ne olursa olsun, bir hafta, vb. gibi belli kısa aralıklarla —kendilerini oldukça hızlı tekrarlayan zaman dönemleri için (ve bu dönemler ne kadar kısa olursa, bir seferde bu kanalla dolaşıma sokulan toplam para miktarı o kadar az olmaktadır)— yatırılması gereklidir. Kapitalist üretim yapan her ülkede böylece yatırılan para-sermaye, toplam dolaşımda nispeten kesin bir pay teşkil eder; aynı para, kendi çıkış noktasına geri akmadan önce, ne kadar çok çeşitli kanallardan geçer ve sayısız başka işler için dolaşım aracı olarak işlev yaparsa, bu pay, o derece büyük olur.

Şimdi de, $I_{(d+a)}$ ile II_s arasındaki dolaşımı farklı bir açıdan gözden geçirelim.

I'deki kapitalistler, ücretlerin ödenmesi için 1.000 sterlin yatırmaktadır. Bu para ile işçiler, II'deki kapitalistlerden 1.000 sterlin değerinde tüketim maddeleri alıyorlar. Bunlar da, gene, bu aynı para ile I'deki kapitalistlerden üretim araçları satın alıyorlar. Böylece I'deki kapitalistler, değişen sermayelerini para biçiminde geri aldıkları halde, II'deki kapitalistler, değişmeyen sermayelerinin yarısını, meta sermayeden üretken sermayeye tekrar çevirmişlerdir. II'deki kapitalistler, I'den üretim araçları almak için para olarak bir 500 sterlin daha yatırmaktadırlar. I'deki kapitalistler bu parayı II'den tüketim nesneleri almak için harcamaktadırlar. Bu 500 sterlin, böylece II'deki kapitalistlere dönmektedir. Bunlar, bu miktarı, metalara çevrilmiş olan değişmeyen sermayelerinin son

dörtte-birini, kendi üretken maddî biçimine tekrar çevirmek için yatırmaktadırlar. Bu para tekrar I'e akmakta ve o da II'den bir defa daha aynı miktarda tüketim nesneleri çekmektedir. Böylece 500 sterlin II'ye dönmektedir. II'deki kapitalistler, şimdi, önceki gibi, para olarak 500 sterline, değişmeyen sermaye olarak 2.000 sterline sahiptir ve bu 2.000 sterlin meta-sermaye biçiminden üretken sermaye biçimine daha yeni çevrilmiştir. 1.500 sterlin aracılığı ile, 5.000 sterlin değerinde bir meta miktarı dolaşıma sokulmuş bulunmaktadır. Şöyle ki: 1) I, çalıştırdığı işçilere, aynı değerdeki işgüçleri karşılığında 1.000 sterlin ödemektedir; 2) bu aynı 1.000 sterlin ile işçiler II'den geçim araçları almaktadırlar; 3) aynı para ile II, I'den üretim araçları almakta ve böylece onun 1.000 sterlin tutarındaki değişen sermayesini para biçiminde yerine koymaktadır; 4) II, I'den 500 sterlin değerinde üretim aracı satın almaktadır; 5) aynı 500 sterlin ile I, II'den tüketim nesneleri almaktadır; 6) aynı 500 sterlin ile II, I'den üretim araçları almaktadır; 7) aynı 500 sterlin ile I, II'den geçim araçları almaktadır. Böylece, meta olarak dolaşıma sürdüğü ve karşılığında dolaşımdan meta olarak herhangi bir eşdeğer çekmediği 2.000 sterlinden ayrı olarak, 500 sterlin II'ye dönmüş olmaktadır.[47]

Değişim, demek ki, şu yolu izlemektedir:

1) I, işgücü için, yani 1.000 sterline eşit metalar için para olarak 1.000 sterlin ödemektedir.

2) İşçiler, para olarak, 1.000 sterlin tutarındaki ücretleri ile, II'den tüketim nesneleri, yani 1.000 sterline eşit metalar satın almaktadır.

3) İşçilerden aldığı 1.000 sterlin ile II, I'den aynı değerde üretim aracı, yani 1.000 sterline eşit metalar satın almaktadır.

Bu şekilde 1.000 sterlin, değişen sermayesinin para-biçimi olarak I'e dönmüş olmaktadır.

4) II, I'den 500 sterlin değerinde üretim aracı, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır.

5) Aynı 500 sterlin ile I, II'den tüketim nesneleri, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır.

[47] Bu sunum, s. 394'te [bu cildin 451-452. sayfaları] verilmiş olanlardan biraz farklıdır. Orada I, aynı şekilde, dolaşıma bağımsız bir 500 sterlinlik miktar sokmaktadır. Burada II, dolaşım için gerekli ek parayı tek başına sağlamaktadır. Ama bu nihaî sonucu değiştirmez. —*F.E.*

6) Aynı 500 sterlin ile II, I'den üretim araçları, yani 500 sterline eşit metalar satın almaktadır.

Değişilen meta-değerlerin toplam miktarı: 5.000 sterlin.

II tarafından alım için yatırılan 500 sterlin kendisine dönmüş bulunmaktadır.

Sonuç şöyledir:

1) I, başlangıçta dolaşıma yatırdığı 1.000 sterlin miktarında değişen sermayeye para biçiminde sahip bulunmaktadır. Ayrıca, kendi bireysel tüketimi için, kendi ürünlerinden 1.000 sterlin harcamıştır; yani 1.000 sterlin tutarındaki üretim araçlarının satışından aldığı parayı harcamış bulunmaktadır.

Öte yandan, para biçiminde bulunan değişen sermayenin kendisini dönüştürmek zorunda bulunduğu maddî biçimin, yani işgücünün, sahibinin yaşamak için satması gereken biricik ticaret nesnesi olması nedeniyle, tüketim yoluyla korunmuş, yeniden-üretilmiş ve tekrar kullanıma hazır hale getirilmiştir. Ücretli emekçiler ile kapitalistlerin ilişkisi de aynı şekilde yeniden-üretilmiştir.

2) II'nin değişmeyen sermayesi aynî olarak yerine konmuş ve bu aynı II tarafından dolaşıma sokulan 500 sterlin kendisine dönmüştür.

I'deki işçilere gelince bu M—P—M şeklinde basit bir dolaşımdır: $\overset{1}{M}$ (işgücü)—$\overset{2}{P}$ (1.000 sterlin, değişen sermaye I'in para-biçimi)—$\overset{3}{M}$ (1.000 sterlin tutarında yaşam gereksinmeleri) bu 1.000 sterlin, metalar biçiminde, geçim araçları biçiminde varolan değişmeyen sermaye II'nin aynı değer miktarını paraya çevirir.

II'deki kapitalistler için bu süreç, M—P'dir, bunların meta-ürünlerinin bir kısmının para-biçime dönüştürülmesidir, ve bu biçimden de üretken sermayeyi oluşturan öğelere, yani bunların gereksindikleri üretim araçlarının bir kısmına tekrar çevrilmesidir.

Üretim araçlarının diğer kısımlarının satın alınması için, II'deki kapitalistler tarafından yapılan para yatırımında (500 sterlin), II_3'nin henüz metalar (tüketim nesneleri) biçiminde bulunan kısmının para-biçimini alacağı beklenmektedir; II'nin P ile I'in sattığı M'yi satın aldığı P—M hareketinde para (II), üretken sermayenin bir kısmına çevrilmiştir, oysa M (I), M—P hareketinden geçerek

paraya dönüştüğü halde, bu para, I için sermaye-değerin herhangi bir kısmını değil, paraya çevrilmiş olan ve sadece tüketim nesnelerine harcanan artı-değeri temsil eder.

P—M ... R ... M′—P′ devresinde, ilk P—M hareketi, bir kapitalistin, son M′—P′ hareketi (ya da bir kısmı) bir başka kapitalistin hareketidir; P'yi üretken sermayeye çeviren M'nin, (bu M'-yi para ile değişen) M'nin satıcısı için, değişmeyen sermayenin, değişen sermayenin, ya da artı-değerin bir kısmını temsil edip etmemesi meta dolaşımının kendisi bakımından hiç bir önem taşımaz.

Sınıf I, meta-ürününün *d* + *a* kısmını ilgilendirdiği kadarıyla, dolaşımdan, bu dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çeker. İlkönce, 1.000 sterlin değişen sermaye, ona geri döner; sonra 500 sterlin değerinde üretim aracı satar (yukarda, değişim n° 4'e bakınız); artı-değerin yarısı, böylece, paraya dönmüştür; ardından (değişim n° 6) bir defa daha 500 sterlin değerinde üretim aracı satar ve böylece artı-değerin ikinci kısmı, yani tamamı, para şeklinde dolaşımdan çekilmiş olur. Şu halde ardarda: 1) 1.000 sterline eşit değişen sermaye, tekrar paraya çevrilmiştir; 2) artı-değerin 500 sterline eşit yarısı paraya çevrilmiştir; 3) artı-değerin 500 sterline eşit öteki yarısı, hep birlikte $1.000_d + 1.000_a$, 2.000 sterline eşit paraya çevrilmiştir. I, dolaşıma yalnız 1.000 sterlin sürdüğü halde (I_c'nin yeniden-üretimini sağlayan ve daha sonra tahlil edeceğimiz değişimler dışında), bu dolaşımdan iki katını çekmiştir. Kuşkusuz, *a*, paraya çevrilir çevrilmez tüketim nesnelerine harcanarak başka ellere (II) geçer. I'deki kapitalistler dolaşımdan ancak *metalar* biçiminde bu dolaşıma sürdükleri değer kadar *para* çekerler; bu değerin artı-değer olması, yani kapitalistlere hiç bir şeye malolmamaları olgusu, bu metaların değerini hiç bir şekilde değiştirmez; meta dolaşımındaki değerlerin değişimini ilgilendirdiği kadarıyla, bu olgunun herhangi bir önemi yoktur. Artı-değerin para biçimindeki varlığı, tıpkı yatırılan sermayenin kendi başkalaşımları sırasında büründüğü diğer bütün biçimler gibi, hiç kuşkusuz, geçicidir. Bu, I'deki metaların paraya çevrilmesi ile, daha sonra I'deki paranın II'deki metalara çevrilmesi arasında geçen zamandan daha uzun ömürlü değildir.

Eğer devirlerin daha kısa olduğu varsayılacak olsaydı —ya da,

basit meta dolaşımı açısından, para dolaşımının daha hızlı olduğu varsayılsaydı— değişilen meta-değerleri dolaştırmak için daha az para bile yeterli olabilirdi; bu miktar, daima —eğer birbirini izleyen değişim sayısı belli ise— dolaşımdaki metaların fiyatlarının, ya da değerlerinin toplamı ile belirlenir. Bu değerler toplamının bir yandan ne oranda artı-değer, öte yandan ne oranda sermaye-değerden oluştuğunun bir önemi yoktur.

Eğer I'deki ücretler, örneğimizde, yılda dört defa ödenecek olsaydı, bu, dört defa 250, yani 1.000 ederdi. Şu halde, I_d—½II_s dolaşımı, ve değişen sermaye I_d ile I'deki işgücü arasındaki dolaşım için, para olarak 250 sterlin yeterli olurdu. Aynı şekilde, eğer I_a ile II_s arasındaki dolaşımda dört devir bulunsaydı, yalnızca 250 sterlin gerekecek, ya da 5.000 sterlin tutarındaki metaların dolaşımı için, toplam olarak 500 sterlin miktarında bir para ya da para-sermaye gerekli olacaktı. Bu durumda, her defasında yarımşar olmak üzere ardarda iki defa yerine, her seferinde dörtte-bir olmak üzere, artı-değer, dört defa paraya çevrilebilecekti.

Eğer 4 nolu değişimde, II yerine I alıcı olarak hareket etseydi ve aynı değerde tüketim nesneleri için 500 sterlin harcasaydı, II, bu aynı 500 sterlin ile, 5 nolu değişimde üretim araçları satın alırdı; 6) I, bu aynı 500 sterlin ile tüketim nesneleri satın alır; 7) II, bu aynı 500 sterlin ile üretim araçları satın alır ve, böylece, 500 sterlin, daha önce II'de olduğu gibi, sonunda I'e döner. Artı-değer, burada, kapitalist üreticilerin kendileri tarafından harcanan para aracılığı ile, bireysel tüketimleri için paraya çevrilmiştir. Bu para, beklenmekte olan geliri, henüz satılmamış metaların içerdiği artı-değerden beklenen hasılatı temsil eder. 500 sterlinin bu geriye akışı ile artı-değer paraya çevrilmemiştir; çünkü, I_d metaları biçimindeki 1.000 sterlin dışında, I, 4 nolu değişimin sonunda, dolaşıma, para olarak, 500 sterlin sürmüştür ve bu, bizim bildiğimiz kadarıyla, metaların satışından elde edilen hasılat değil, ek paradır. Eğer bu para I'e geri dönerse, I, sadece kendi ek parasını geri almış olur, artı-değerini paraya çevirmiş olmaz. I'in artı-değerinin paraya çevrilmesi, ancak, bu artı-değerin bulunduğu I_a metalarının satışı ile olur ve her seferinde, ancak, metaların satışı ile elde edilen paranın, tüketim nesnelerinin satın alınmasında yeniden harcanmasına kadar devam eder.

Ek para ile (500 sterlin) I, II'den tüketim nesneleri satın alır; bu para, I tarafından harcanmıştır, ve bunun eşdeğerini II'nin metaları olarak elinde bulundurmaktadır; bu para ilk kez 500 sterlin tutarında metaın, II tarafından I'den satın alınması ile geri dönmüş olur; bir başka deyişle, para, I'in sattığı metaların eşdeğeri olarak geri döner ama bu metalar I'e hiç bir şeye malolmazlar, bunlar I için artı-değer oluştururlar, ve *böylece, bu kesimin kendisi tarafından dolaşıma sokulan para, kendi artı-değerini paraya çevirir.* İkinci defa satın almakla (n° 6) I de, aynı şekilde, kendi eşdeğerini II'nin metaları olarak elde etmiştir. Şimdi, diyelim ki, II, I'den üretim araçları satın almıyor (n° 7). Bu durumda, I, tüketim nesneleri için fiilen 1.000 sterlin ödemiş olur ve artı-değerinin tamamını gelir olarak tüketir; yani, bunun 500'ünü kendi I metaları olarak (üretim araçları olarak) ve 500'ünü de para olarak harcamıştır; öte yandan, elinde stok olarak, hâlâ, kendi metaları (üretim araçları) biçiminde 500 sterlin vardır, ve buna karşılık 500 sterlini para olarak elden çıkartmış olur.

Tersine, II, kendi değişmeyen sermayesinin dörtte-üçünü, meta-sermaye biçiminden üretken sermaye biçimine çevirmiş olur; ama dörtte-biri (500 sterlin) para-sermaye biçiminde, fiilen atıl para biçiminde, ya da işlevinden alıkonmuş para biçiminde elde tutulur. Bu durum belli bir süre devam edecek olursa, II, yeniden-üretim hacmini dörtte-bir azaltmak zorunda kalır.

Bununla birlikte, I'in üretim araçları olarak elinde bulunan 500, metalar biçiminde mevcut olan artı-değer değildir; bunlar, para olarak yatırılan 500 sterlinin yerini tutar ve I, bu paraya, meta-biçimindeki 1.000 sterlinlik artı-değerden ayrı olarak sahip bulunmaktadır. Para biçiminde, bunlar, daima çevrilebilir haldedirler; metalar olarak, bunlar, o an için satılamaz haldedirler. Şu kadarı açıktır ki: basit yeniden-üretim —üretken sermayenin her öğesinin hem I'de ve hem de II'de yerine konması gereken bu yeniden-üretim— ancak, I'in ilk kez salıverdiği 500 sarı kız kendisine döndüğü takdirde mümkündür.

Eğer bir kapitalist (burada, hâlâ, bütün ötekilerini temsil eden sanayi kapitalistlerini ele almak durumundayız) tüketim nesneleri için para harcarsa, bu para ile bir ilişiği kalmaz, bu para her ölümlünün izlediği yolu izler. Bu para kendisine, onu ancak meta-

larla, yani kendi meta-sermayesi ile değişerek dolaşımdan çekip çıkardığı takdirde geri döner. Tüm yıllık meta-ürünün (meta-sermayesinin) değeri, böylelikle de bu sermayenin öğelerinin herbiri, yani her bireysel metaın değeri, kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, değişmeyen sermaye-değere, değişen sermaye-değere ve artı-değere bölünebilir. Her bireysel metaın (meta-ürünü oluşturan öğeler olarak) paraya çevrilmesi, bu yüzden, aynı zamanda, tüm meta-üründe bulunan artı-değerin belli bir kısmının paraya çevrilmesidir. Bu durumda, öyleyse, artı-değerini paraya çeviren, ya da gerçekleştiren parayı —onu tüketim nesnelerine harcadığında— dolaşıma sürenin kapitalistin kendisi olduğu sözcüğü sözcüğüne doğrudur. Kuşkusuz bu, bir özdeş sikkeler sorunu değil, kendi kişisel gereksinmelerini karşılamak için daha önce dolaşıma soktuğu nakit paraya (ya da bu paranın bir kısmına) eşit belli miktarda bir nakit para sorunudur.

Uygulamada bu, iki şekilde olur: Eğer girişim, içinde bulunulan yılda henüz açılmış ise, kapitalistin bu işten elde edeceği hasılattan bir kısmını kendi kişisel tüketimi için kullanabilmesi için epeyce bir sürenin, en azından birkaç ayın geçmesi gerekir. Ama bu yüzden o, bir an bile tüketimine ara vermez. Kendisine hâlâ bir artı-değer koparabileceği umuduyla bir para yatırımı (ya kendi cebinden ya da kredi aracılığı ile bir başkasının cebinden olmasının bir önemi yoktur) yapar; ama böyle yapmakla, daha sonra gerçekleşecek olan artı-değerin gerçekleşmesi için bir dolaşım aracını da yatırmış olur. Eğer tersine, girişim, uzunca bir süredir düzenle işliyorsa, ödemeler ve hasılat, bütün yıl boyunca farklı vadelere dağılmış durumdadır. Ama, tek bir şey, yani kapitalistin beklediği tüketim, kesintisiz devam eder; ve bu tüketimin hacmi, alışılagelen ya da tahmin edilen gelirin belli bir oranı üzerinden hesap edilir. Satılan metaın bir kısmı ile birlikte, yılda üretilecek artı-değerin bir kısmı da gerçekleşir. Ne var ki, eğer bütün yıl boyunca, üretilen metalardan, ancak, içerdikleri değişmeyen ve değişen sermayeyi yerine koymaya yetecek kadarı satılırsa ya da eğer fiyatlar, tüm yıllık meta-ürünün satışı ile, sadece bu ürünün içerdiği yatırılan sermaye-değeri ancak gerçekleştirebilecek ölçüde düşmüş olsaydı, o zaman, gelecekteki artı-değere bel bağlayarak yapılan para harcamasının tahminî niteliği açıkça or-

taya çıkmış olurdu. Eğer bizim kapitalistimiz, başarısızlığa uğrarsa, alacaklıları ile mahkeme, kendisinin tahminî özel harcamalarının, iş hacmi ve alışılagelen ya da normal olarak buna tekabül edilen artı-değer hasılatı ile orantılı olup olmadığını araştırır.

Tüm kapitalist sınıfı ilgilendirmesi bakımından, dolaşıma, kendi artı-değerinin gerçekleştirilmesi için (ve aynı şekilde, değişmeyen ve değişen sermayesinin dolaşımı için de) gerekli parayı gene kendisinin sürmesi gerektiği konusundaki önerme, aykırı (*paradoxical*) görünmek şöyle dursun, bütün mekanizmanın zorunlu bir koşulu olarak ortaya çıkar. Çünkü burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnız kendi işgücüne sahip olan işçi sınıfı ile toplumsal üretim araçları ve para üzerinde tekeli olan kapitalist sınıf. Eğer metaların içerdiği artı-değerin gerçekleşmesi için gerekli parayı ilk anda kendi kaynaklarından yatıracak olan işçi sınıfı olsaydı, asıl bu durum bir aykırılık (*paradox*) olurdu. Ama, bu yatırımı, bireysel kapitalist, ancak, alıcı olarak hareket etmekle, tüketim nesnelerinin satın alınması için para *harcamakla* ya da, işgücü veya üretim aracı olsun, üretken sermayesinin öğelerinin satın alınmasına para *yatırmakla* yapmaktadır. Kapitalist, karşılığında bir eşdeğer almaksızın asla parasından ayrılmaz. Dolaşıma, parayı, ancak, tıpkı bu dolaşıma metaları sürdüğü gibi sokar. Her iki halde de, o, bunların dolaşımının başlangıç noktası gibi hareket eder.

Asıl süreci iki durum gözlerden gizler:

1) Sanayi sermayesinin, *tüccar sermayesinin* (bu sermayenin ilk şekli daima paradır, çünkü tüccar, tüccar olarak, herhangi bir "ürün" ya da "meta" yaratmaz) *ve para-sermayenin* dolaşım süreci içersinde, özel türde kapitalistler tarafından kullanılan bir nesne olarak görünmesi.

2) Artı-değerin —daima önce sanayi kapitalistinin elinde bulunması zorunlu olan artı-değerin— ortaya çıkış araçları olarak çeşitli kategorilere bölünmesi ve bu kategoriler ile, sanayi kapitalisti dışında, toprak beyinin (toprak rantı için), tefecinin (faiz için), vb., ayrıca, hükümet ile devlet memurlarının, irat sahiplerinin, vb., ortaya çıkmaları. Bu takım, sanayi kapitalistleri karşısında alıcılar ve bu bakımdan, onun metalarını paraya çevirenler şeklinde ortaya çıkarlar; bunlar da, dolaşıma, *pro parte** "para" sürerler ve kapitalist bunu onlardan alır. Ne var ki,

bunların bu parayı aslında hangi kaynaktan aldıkları ve durmadan almaya devam ettikleri daima unutulur.

VI. KESİM I'İN DEĞİŞMEYEN SERMAYESİ[48]

Şimdi geriye, kesim I'deki 4.000$_s$ tutarında değişmeyen sermayenin tahlili kalıyor. Bu değer, bu miktar metaın üretilmesinde tüketilen üretim araçlarının —kesim I'deki meta-üründe yeniden ortaya çıkan— değerine eşittir. I'in üretim sürecinde üretilmeyip bu sürece bir önceki yıl boyunca, sabit bir değer, kendi üretim araçlarının bilinen değeri olarak giren bu tekrar ortaya çıkan değer, şimdi, I'in meta kitlesinin II. kategori tarafından emilmeyen bütün kısmında vardır. Ve böylece I'deki kapitalistlerin eline kalan bu meta kitlesinin değeri, bunların tüm yıllık meta-ürünlerinin değerinin üçte-ikisine eşittir. Belirli bir üretim aracı üreten bireysel kapitalist sözkonusu olduğunda şunu söyleyebiliriz: O, kendi meta-ürününü satmaktadır; bunu paraya çevirmektedir. Bunu paraya çevirmekle o, aynı zamanda, ürününün değerinin değişmeyen kısmını da tekrar paraya çevirmiştir. Değerin paraya çevrilen bu kısmı ile, bir defa daha diğer meta satıcılarından üretim araçları satın alır ya da, ürününün değerinin değişmeyen kısmını, üretken değişmeyen sermaye işlevine yeniden devam edebileceği maddî bir biçime dönüştürür. Ama şimdi bu varsayım olanaksız hale gelmektedir. I'in kapitalist sınıfı, üretim aracı üreten kapitalistlerin toplamını içermektedir. Üstelik, bunların eline bırakılan 4.000 değerindeki meta-ürün, toplumsal ürünün, bir başkası ile değişilmesi olanaksız bir kısmıdır, çünkü, yıllık üründen böyle diğer bir kısım geriye kalmamaktadır. Bu 4.000'in dışında geriye kalan hepsi, elden çıkartılmış durumdadır. Bir kısım, toplumsal tüketim fonu tarafından emilmiştir, bir diğer kısım, kesim I ile değişebileceği her şeyi zaten değişim yolu ile elden çıkartmış bulunan kesim II'nin değişmeyen sermayesini yerine koymak zorundadır.

Meta-ürün I'in tamamının, maddî biçimi içersinde, üretim araçlarından, yani değişmeyen sermayenin maddî öğelerinden ibaret olduğunu hatırlayacak olursak, bu güçlük kolayca çözülmüş olur.

* Kendi hesabına. —*ç.*
[48] Buradan itibaren Elyazması II. —*F.E.*

Daha önce II'de tanık olduğumuz aynı olaya, burada da, ancak farklı bir görünüş içerisinde gene raslıyoruz. II'nin durumunda bütün meta-ürün, tüketim nesnelerinden oluşuyordu. Şu halde, bunun, ücretler ve bu üründe bulunan artı-değerin toplamı ile ölçülen bir kısmı kendi üreticileri tarafından tüketilebilir. Burada, I durumunda ise, bütün ürün, üretim araçlarından, binalardan, makinelerden, gemilerden, ham ve yardımcı maddelerden vb. oluşmaktadır. Bunların bir kısmı, yani bu alanda kullanılan değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı, bu nedenle, kendi maddî biçimi içerisinde, üretken sermayenin bir öğesi olarak hemen yeniden işlev yapabilir. Dolaşıma girdiği zaman da, I. sınıf içerisinde dolaşımda bulunur. II'de, ürünün bir kısmı, kendi üreticileri tarafından aynî olarak bireysel bir biçimde tüketildiği halde, I'de, ürünün bir kısmı, kendi kapitalist üreticileri tarafından aynî olarak üretken bir biçimde tüketilir.

I'in meta-ürününün 4.000,'ye eşit kısmında, bu kategoride tüketilen değişmeyen sermaye-değer tekrar ortaya çıkar ve bunu, derhal üretken değişmeyen sermaye işlevini yeniden başlayabileceği maddî bir biçim içerisinde yapar. II'de, 3.000 değerindeki meta-ürünün, değeri, ücretler, *artı*, artı-değere eşit (1.000'e eşit) olan kısmı, doğrudan doğruya II'nin kapitalistleri ile işçilerinin bireysel tüketimine geçer, oysa öte yandan, bu meta-ürünün (2.000'e eşit) değişmeyen sermaye değeri, II'deki kapitalistlerin üretken tüketimine tekrar giremez, ama bunun I ile değişilerek yerine konması gereklidir.

I'de, tersine, 6.000 değerindeki meta-ürünün, değeri, ücretler ile artı-değerin toplamına eşit (2.000'e eşit) kısmı, üreticilerinin bireysel tüketimine geçmez ve bunu, maddî biçimi nedeniyle yapamaz. Önce II ile değişilmesi gereklidir. Bu ürünün değerinin 4.000'e eşit değişmeyen kısmı, aksine, —kapitalist sınıf I, bir bütün olarak alındığında— bu sınıfın değişmeyen sermayesinin işlevini hemen devam ettirebilecek maddî bir biçim içerisindedir. Bir başka deyişle, kesim I'in tüm ürünü, maddî biçimleri nedeniyle, kapitalist üretim biçimi altında, ancak değişmeyen sermayenin öğeleri olarak hizmet edebilecek kullanım-değerlerinden oluşmaktadır. Şu halde, 6.000 değerindeki bu ürünün üçte-biri (2.000) kesim II'nin değişmeyen sermayesini ve öteki üçte-ikisi kesim I'in değişmeyen ser-

mayesini yerine koyar.

Değişmeyen sermaye I, şu kadarı demir işlerinde, şu kadarı kömür madenlerinde, vb., olmak üzere, üretim araçlarının çeşitli üretim kollarına yatırılmış bulunan çok sayıda farklı sermaye gruplarından oluşur. Bu sermaye gruplarından herbiri ya da bu toplumsal grup sermayelerden herbiri de, gene, şu ya da bu sayıdaki bağımsız işlev yapan bireysel sermayelerden oluşur. Önce, toplumun, örneğin 7.500 değerindeki (bu, milyonlar vb. anlamına da gelebilir) sermayesi, çeşitli sermaye gruplarının bileşimidir; 7.500 değerindeki toplumsal sermaye, herbiri özel bir üretim koluna yatırılmış bulunan, ayrı kısımlara bölünmüştür; toplumsal sermaye-değerin, belirli üretim kollarına yatırılan her kısmı, maddî biçimi yönünden, kısmen bu belirli üretim alanında gerekli üretim araçlarından, kısmen de bu girişim için gerekli görülen ve buna göre eğitilmiş bulunan, ve her bireysel üretim alanında yapılacak özgül iş türüne uygun düşen işbölümü ile çeşitli şekiller almış işgücünden oluşur. Toplumsal sermayenin herhangi bir belirli üretim koluna yatırılmış bulunan her kısmı da, gene, bu alana yatırılmış bulunan ve bağımsız olarak işlev yapan bireysel sermayelerin toplamından oluşmuştur. Bu, her iki kesime de, hem I'e ve hem de II'ye aynen uygulanır.

I'de kendi meta-ürünü biçiminde tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değere gelince, bu, kısmen, ürün olarak çıktığı belirli üretim alanına (ya da hatta bireysel girişime) üretim aracı olarak tekrar girer; örneğin, tahıl, tahıl üretimine, kömür, kömür üretimine, demir, makineler biçiminde, demir üretimine, vb., tekrar girer.

Bununla birlikte, I'deki değişmeyen sermaye-değeri oluşturan kısmî ürünler, kendi özel ya da bireysel üretim alanına doğrudan doğruya dönmediklerine göre, bunlar, sadece yerlerini değiştirirler. Bunlar, maddî biçimleriyle, kesim I'in öteki üretim alanlarına geçerler, oysa kesim I'in geri kalan alanlarının ürünü, bunları aynî olarak yerine kor. Bu, ürünlerin salt bir yer değiştirmesidir. Bunların tümü, I'deki değişmeyen sermayeyi yerine koyan etmenler olarak tekrar girerler, ancak I'in aynı grubu yerine başka bir grubuna girerler. Burada, I'in bireysel kapitalistleri arasında bir değişim sözkonusu olduğuna göre, bu, değişmeyen sermayenin bir

maddî biçiminin, bu sermayenin başka bir maddî biçimi ile, bir tür üretim aracının, başka türdeki üretim aracıyla değişimidir. I'deki değişmeyen sermayenin farklı bireysel kısımlarının kendi aralarındaki bir değişimdir. Kendi alanlarında doğrudan doğruya üretim aracı şeklinde hizmet etmeyen ürünler, kendi üretim yerlerinden bir başkasına aktarılırlar ve böylece karşılıklı olarak birbirlerinin yerlerini alırlar. Bir başka deyişle (II'deki artı-değer durumunda gördüğümüze benzer şekilde), I'deki her kapitalist, bu miktar metadan, 4.000 değerindeki değişmeyen sermayesindeki payı ile orantılı olarak, kendisi için gerekli üretim araçlarını çeker. Üretim, eğer, kapitalist olacağına, toplumsallaştırılmış olsaydı, kesim I'in bu ürünleri, düzenli olarak, bu kesimin değişik kollarına yeniden-üretim amaçları için üretim araçları olarak tekrar dağıtılır, bir kısım, ürün biçiminde çıktığı üretim alanında doğrudan doğruya kaldığı halde, bir başkası, öteki üretim yerlerine geçer ve böylece, bu kesimdeki çeşitli üretim yerleri arasında sürekli bir gidişgeliş hareketine yolaçardı.

VII. HER İKİ KESİMDEKİ DEĞİŞEN SERMAYE VE ARTI-DEĞER

Demek oluyor ki, yıllık tüketim maddeleri üretiminin toplam değeri, yıl boyunca yeniden üretilen değişen sermaye-değer II, yeni üretilen artı-değer II'nin (yani, yıl boyunca II tarafından üretilen değere eşit olan) ve yıl boyunca yeniden üretilen değişen sermaye-değer I ve yeni üretilen artı-değer I'in (yani, yıl boyunca I tarafından yaratılan değer) toplamına eşittir.

Basit yeniden-üretim varsayımına göre, yıllık tüketim nesneleri üretiminin toplam değeri, demek ki, yıllık değer ürüne, yani yıl boyunca toplumsal emek tarafından üretilen toplam değere eşittir; bunun zaten böyle olması gerekir, çünkü, basit yeniden-üretimde bütün bu değer tüketilmektedir.

Toplam toplumsal işgünü iki kısma ayrılmıştır: 1) Yıl boyunca, 1.500_d değer yaratan gerekli-emek; 2) 1.500_a ek değer ya da artı-değer yaratan artı-emek. Bu değerlerin toplamı olan 3.000, yıllık tüketim nesneleri üretiminin değerine eşittir — 3.000. Yıl boyunca üretilen tüketim nesnelerinin toplam değeri, bu nedenle, toplam

toplumsal işgünü tarafından o yıl boyunca üretilen değere eşittir, toplumsal değişen sermayenin değeri ile toplumsal artı-değerin toplamına eşittir, o yılın toplam yeni ürününe eşittir.

Ama, biz, bu iki değer büyüklüğünün II'deki metaların toplam değerine eşit oldukları halde, bu tüketim nesnelerinin, toplumsal üretimin bu kesiminde üretilmediklerini biliyoruz. Bunlar, birbirlerine eşittir, çünkü II'de tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değer, I tarafından yeni üretilen değere (değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamına) eşittir; bu nedenle, $I_{(d+a)}$, II'nin ürününün, (kesim II'deki) üreticileri için değişmeyen sermaye-değeri temsil eden kısmını satın alabilirler. Öyleyse bu, II'deki kapitalistlerin ürünlerinin değerinin bu kapitalistler için $s+d+a$'ya ayrıldığı halde, toplum açısından niçin $d+a$'ya bölünebileceğini göstermektedir. Bunun tek nedeni, II_s'nin burada, $I_{(d+a)}$'ya eşit olması ve toplumsal ürünü oluşturan bu iki kısmın, değişim yoluyla maddî biçimlerini aralarında değiştirmeleri ve böylece de, bu dönüşümden sonra II_s'nin bir defa daha üretim araçları ve $I_{(d+a)}$'nın tüketim nesneleri şeklinde varolmasıdır.

Adam Smith'i, yıllık ürünün değerinin kendini, $d+a$'ya ayırdığını düşünmeye sevkeden işte bu durumdur. Bu, 1) ancak, yıllık ürünün tüketim nesnelerini içeren kısmı için doğrudur ve, 2) bu toplam değerin II'de üretildiği ve bu ürünün değerinin, II'ye yatırılan değişen sermayenin değeri ile, II'de üretilen artı-değerin toplamına eşit olduğu anlamında ise doğru değildir. Ancak, $II_{(s+d+a)}$'nın $II_{(d+a)}+I_{(d+a)}$'ya eşit olduğu anlamında, ya da, II_s, $I_{(d+a)}$'ya eşit olduğu için doğrudur.

Ayrıca şu sonuçlar da çıkar:

Toplumsal işgünü (yani işçi sınıfının tamamının bütün yıl boyunca harcadığı emek), her bireysel işgünü gibi, ancak iki kısma bölünür, gerekli-emek ile artı-emeğe; ve bu işgünü tarafından üretilen değer, dolayısıyla aynı şekilde, kendisini, ancak iki kısma, yani değişen sermayenin değerine, ya da işçinin kendini yenidenüretme araçlarını satın aldığı değer kısmı ile, kapitalistin kendi bireysel tüketimi için harcayabileceği artı-değere ayırır. Ne var ki, toplum açısından, toplumsal işgününün bir kısmı, sırf, *yeni değişmeyen sermayenin üretimine*, yani iş sürecinde sırf üretim aracı olarak ve bu nedenle de iş sürecinin yanısıra, değerin kendisini genişletme

sürecinde değişmeyen sermaye şeklinde işlev yapmaya ayrılan ürünlerin üretimine harcanır. Varsayımımıza göre, toplam toplumsal işgünü, kendisini, 3.000 değerinde bir para-değer şeklinde göstermekte ve bunun ancak üçte-biri ya da 1.000'i, tüketim nesneleri, yani kendisinde değişen sermayenin tüm değeri ile toplumun tüm artı-değerinin nihaî olarak gerçekleştiği metaları imal eden kesim II'de üretilmiştir. Demek oluyor ki, bu varsayım gereğince, toplumsal işgününün üçte-ikisi, yeni değişmeyen sermayenin üretiminde kullanılmaktadır. Kesim I'deki, bireysel kapitalistler ile işçiler açısından, toplumsal işgününün bu üçte-ikisi, tıpkı kesim II'deki toplumsal işgününün son üçte-biri gibi, sadece, değişen sermaye ile artı-değerin toplamının üretimine hizmet ediyor; toplum ve aynı şekilde ürünün kullanım-değeri açısından da, toplumsal işgününün bu üçte-ikisi, ancak, üretken tüketim sürecinde bulunan ya da bu süreçte tüketilmiş olan, değişmeyen sermayenin karşılığını üretir. Bireysel açıdan da bakıldığında, işgününün bu üçte-ikisi, ancak değişen sermayenin değeri ile, üretici için artı-değerin toplamına eşit bir toplam değer üretmekle birlikte, ücretlerin ya da artı-değerin harcanabileceği herhangi bir kullanım-değeri üretmemektedir; çünkü bunların ürünleri, üretim araçlarıdır.

Önce şunu dikkate almak gerekir ki, ister I'de, ister II'de olsun, toplumsal işgününün hiç bir kısmı, bu iki büyük üretim alanında kullanılan ya da işlev yapmakta olan, değişmeyen sermayenin değerinin üretimine hizmet etmez. Bu, ancak, 4.000 I_s + 2.000 II_s'ye eşit değişmeyen sermaye-değere ek olarak, 2.000 $I_{(d+a)}$ + 1.000 $II_{(d+a)}$'ya eşit ek değer üretir. Üretim araçları biçiminde üretilmiş olan yeni değer, henüz değişmeyen sermaye değildir. Bunun, bu işlevi, ancak ilerde yapması düşünülmüştür.

II'nin tüm ürünü —tüketim nesneleri— kullanım-değeri olarak maddî biçimi içerisinde somut şekilde ele alınırsa, II tarafından harcanan toplumsal işgününün üçte-birinin bir ürünüdür. Bu, emeğin kendi somut biçimi içerisindeki —bu kesimde yapılan dokumacılık, fırıncılık, vb., gibi işlerde harcanan emeğin— ürünüdür; iş sürecinin öznel bir öğesi olarak işlev yapması ölçüsünde bu emeğin bir ürünüdür. II'deki bu ürünün değerinin değişmeyen kısmına gelince, bu, ancak yeni bir kullanım-değeri, yeni bir maddî biçim içersinde, tüketim nesneleri biçiminde tekrar ortaya çıkmaktadır;

oysa daha önce, üretim araçları biçiminde mevcuttu. Bunun değeri, iş süreci aracılığı ile, eski maddî biçiminden yeni maddî biçimine aktarılmıştır. Ama, ürün-değerin 2.000'e eşit bu üçte-ikisinin *değeri*, II'nin bu yılki kendini genişletme sürecinde üretilmemiştir.

Nasıl ki, iş süreci açısından II'nin ürünü, yeni işlev yapan canlı emeğin, ve bu süreçte kullanıldığı varsayılan ve bu emeğin, kendi nesnel koşulları içerisinde olduğu şekilde kendini maddileştirdiği üretim araçlarının bir sonucu ise, kendini genişletme süreci açısından da, II'nin 3.000'e eşit bulunan ürününün değeri, toplumsal işgününün yeni eklenen üçte-biri tarafından üretilen yeni bir değer ($500_d+500_a=1.000$) ile, burada incelenmekte olan II'nin şimdiki üretim sürecinden önceki geçmiş bir toplumsal işgününün üçte-ikisini içeren değişmeyen bir değerden oluşmaktadır. II'nin ürününün değerinin bu kısmı, bu ürünün kendisinin bir kısmında ifadesini bulmaktadır. Bu kısım, 2.000 değerinde bir tüketim nesnesi kitlesinde ya da toplumsal işgününün üçte-ikisinde bulunmaktadır. Bu, bu değer kısmının tekrar ortaya çıktığı yeni kullanım-biçimidir. Tüketim nesnelerinin 2.000 II_s'ye eşit kısmının, I'in, $I(1.000_d+1.000_a)$'sına eşit üretim araçları ile değişilmesi, demek ki, gerçekte —bu yılın emeğinin herhangi bir kısmını teşkil etmeyen ve bu yıldan önce geçen— toplam işgününün üçte-ikisinin, bu yıl yeni eklenen işgününün üçte-ikisi ile değişimini temsil ediyor. Bu yılın toplumsal işgününün üçte-ikisi, içersinde, bu yıldan önce harcanan ve gerçekleşmiş olan işgününün üçte-ikisinin nesneleştiği bir yılda tüketilen tüketim maddelerinin değerinin bir kısmı karşılığında değişilmeksizin, değişmeyen sermayenin üretiminde kullanılamaz ve, aynı zamanda, kendi üreticileri için, değişen sermaye-değer ile artı-değerin toplamını oluşturamaz. Bu, bu yılın işgününün üçte-ikisinin, bu yıldan önce harcanan işgününün üçte-ikisi karşılığında değişimi, bu yılın işzamanının, geçen yılın işzamanı ile bir değişimidir. Bu durum, toplumsal işgününün tamamına ait değer-ürünün, bu işgününün üçte-ikisi, içersinde, değişen sermaye ya da artı-değerin gerçekleştirilebileceği nesnelerin üretiminden çok, yıl boyunca tüketilen sermayenin yerine konması için üretim araçlarının üretiminde harcandığı halde kendisini nasıl olup da, değişen sermaye-değer ile artı-değerin toplamına ayırabildiği konusundaki muammayı açıklamaktadır. Bunun en basit açıklaması, I'deki kapitalistler ile işçi-

lerin, kendi ürettikleri (ve tüm yıllık ürünün değerinin dokuzda ikisini oluşturan), değişen sermaye-değer ile artı-değerin toplamını gerçekleştirdikleri, II'nin ürününün değerinin üçte-ikisinin, sırf değerleri yönünden, içinde bulunulan yıldan önceki yılın toplumsal işgününün üçte-ikisinin ürünü olmasıdır.

I ve II'nin toplumsal ürününün toplamı —üretim araçları ile tüketim nesneleri— gerçekte, bunların kullanım-değeri açısından bakıldığında, somut, maddî biçimleri içerisinde, bu yıla ait emeğin ürünüdür; ancak, bu emeğin kendisine, bir işgücü harcaması, değer yaratan bir emek değil de, yararlı ve somut bir emek gözüyle bakıldığı ölçüde bu böyledir. Ve hatta, üretim araçlarının kendilerini yeni ürünlere, bu yılın ürünlerine, bunların üzerinde işlem yaparak, sırf kendilerine eklenen canlı emek aracılığı ile çevirmiş bulunmaları anlamında bile, bu ilk önerme doğrudur. Tersine, bu yılın emeği, kendisinden bağımsız üretim araçları olmaksızın, iş araçları ile üretim maddeleri olmaksızın, kendisini ürünlere çeviremezdi.

VIII. HER İKİ KESİMDEKİ DEĞİŞMEYEN SERMAYE

Ürünün 9.000 toplam değeri ile, bunun bölündüğü kategorilerin tahlili, bireysel bir sermaye tarafından üretilen değerin tahlilinden daha büyük bir güçlük göstermez. Tersine, bunlar özdeştirler.

Burada yıllık toplumsal ürünün tamamı, herbirisi bir yıl olmak üzere üç toplumsal işgününü kapsar. Bu işgünlerinin herbirinin ifade ettiği değer 3.000 ve böylece toplam ürünün ifade ettiği değer, 3 × 3.000'e, yani 9.000'e eşittir.

Ayrıca, şimdi tahlil etmekte olduğumuz ürünün bir yıllık üretim sürecinden *önce*, bu işzamanının aşağıdaki kısımları geçmiştir: Kesim I'de (4.000 değerinde bir ürün ile) bir işgününün üçte-dördü, kesim II'de (2.000 değerinde bir ürün ile) bir işgününün üçte-ikisi olmak üzere 6.000 değerinde bir ürün ile, toplam iki toplumsal işgünü. İşte bu nedenle, 4.000 I_c + 2.000 II_c = 6.000$_c$, üretim araçlarının değeri ya da toplumsal ürünün toplam değerinde tekrar ortaya çıkan, değişmeyen sermaye-değer olarak boy gösterir.

Üstelik, kesim I'de yeni eklenen bir yıllık toplumsal işgününün

üçte-biri, gerekli-emek, ya da, 1.000 I_d değişen sermayenin değerini yerine koyan ve I tarafından kullanılan emeğin fiyatını ödeyen emektir. Aynı şekilde, II'deki bir toplumsal işgününün altıda-biri, 500 değerinde gerekli-emektir. Şu halde, toplumsal işgününün yarısının değerini ifade eden, 1.000 I_d+500 II_d=1.500$_d$, bu yıl eklenen ve gerekli-emekten oluşan toplam işgününün ilk yarısının değer ifadesidir.

Nihayet, kesim I'de, 1.000 değerinde bir ürün ile toplam işgününün üçte-biri, artı-emektir; kesim II'de, 500 değerinde bir ürün ile işgününün altıda-biri artı-emektir. Bunların ikisi birlikte ek toplam işgününün öteki yarısını oluşturur. Demek ki, üretilen toplam artı-değer 1.000 I_a+500 II_a, yani 1.500$_a$'ya eşittir.

Şu halde:

Toplumsal ürünün değerinin değişmeyen sermaye kısmı (*s*):

Üretim sürecinden önce harcanan iki işgünü; değer ifadesi=6.000.

Yıl boyunca harcanan gerekli-emek (*d*):

Yıllık üretimde harcanan bir işgününün yarısı; değer ifadesi = 1.500.

Yıl boyunca harcanan artı-emek (*a*):

Yıllık üretimde harcanan bir işgününün yarısı; değer ifadesi = 1.500.

Yıllık emek tarafından üretilen değer (*d*+*a*) = 3.000.

Ürünün toplam değeri (*s*+*d*+*a*) = 9.000.

Demek ki, güçlük, bizzat toplumsal ürünün değerinin tahlilinde değil. Asıl zorluk, toplumsal ürünün *değerini* oluşturan kısımlar ile bu değerin *maddî* öğelerinin karşılaştırılmasında ortaya çıkıyor.

Değişmeyen değerin salt yeniden ortaya çıkan kısmı, bu ürünün, *üretim* araçlarından oluşan kısmına eşitir ve bu kısım içersine katılmış durumdadır.

d+*a*'ya eşit yıllık yeni değer-ürün, bu ürünün, *tüketim* nesnelerinden oluşan kısmının değerine eşittir ve bu kısım içerisine katılmış durumdadır.

Ama, burada önemi olmayan istisnalar dışında, üretim araçları ile tüketim nesneleri, tamamen farklı türden metalar, büsbütün farklı maddî ya da kullanım-biçiminde ürünlerdir ve bu yüzden de, birbirinden tamamen farklı somut emek sınıflarının ürün-

leridir. Geçim araçlarının üretiminde makine kullanan emek, makine imal eden emekten geniş ölçüde farklıdır. Değer ifadesi 3.000 olan toplam yıllık işgününün tamamı, 3.000'e eşit tüketim nesnelerinin üretiminde harcanmış gibidir; $1.500_d + 1.500_a$'ya eşit olan bu 3.000, kendini, yalnız değişen sermaye-değer ile artı-değere böldüğü için, değerin değişmeyen kısmı burada tekrar görünmemektedir. Öte yandan, 6.000 değerindeki değişmeyen sermaye-değer, tüketim nesnelerinden tamamen farklı bir ürünler sınıfında, yani üretim araçlarında tekrar ortaya çıkmaktadır, oysa gerçekte, toplumsal işgününün hiç bir kısmı bu yeni ürünlerin üretiminde harcanmamış gibidir. Daha çok, tüm işgünü, yalnız, üretim araçları değil tüketim nesneleri şeklinde sonuç veren emek sınıflarını içeriyor gibidir. Bu gizem, zaten açıklığa kavuşturulmuş bulunuyor. O yılın emeğinin değer-ürünü, kesim II'nin ürünlerinin değerine, yeni üretilen tüketim nesnelerinin toplam değerine eşittir. Ama, bu ürünlerin değeri, yıllık emeğin tüketim nesneleri üretimi alanında (kesim II'de) harcanmış olan kısmından üçte-iki miktarında daha büyüktür. Yıllık emeğin ancak üçte-biri, bunların üretiminde harcanmıştır. Bu yıllık emeğin üçte-ikisi, üretim araçlarının üretiminde, yani kesim I'de harcanmıştır. Bu süre içerisinde, I'de değişen sermaye-değer ile I'de üretilen artı-değerin toplamına eşit olmak üzere yaratılan değer-ürün, II'de tüketim nesneleri şeklinde tekrar görünen II'nin değişmeyen-sermaye-değerine eşittir. Demek ki, bunlar, karşılıklı olarak değişilebilir ve aynî olarak yerine konulabilir. II'nin tüketim nesnelerinin toplam değeri, bu nedenle, I ve II'nin yeni değer-ürünlerinin toplamına, ya da $II_{(s+d+a)} = I_{(d+a)} + II_{(d+a)}$'ya, şu halde, o yıla ait emeğin *d artı a* biçiminde ürettiği yeni değerlerin toplamına eşittir.

Öte yandan, üretim araçlarının (I) toplam değeri, üretim araçları biçiminde (I) ve tüketim nesneleri biçiminde (II) tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değerin toplamına eşittir; bir başka deyişle, toplumun toplam ürününde tekrar ortaya çıkan değişmeyen sermaye-değerin toplamına eşittir. Bu toplam değer, değer olarak ifade edildiğinde, I'in üretim sürecinden önceki bir işgününün üçte-dördü ile, II'nin üretim sürecinden önceki bir işgününün üçte-ikisine, toplam, iki toplam işgününe eşittir.

Yıllık toplumsal ürün ile ilgili güçlük, bu yüzden, değerin de-

ğişmeyen kısmının, bu değişmeyen kısmının değerine eklenen ve tüketim nesneleriyle temsil edilen $d+a$ yeni değerinden tamamen farklı bir ürünler sınıfı —üretim araçları— tarafından temsil edilmesi olgusundan ileri gelir. Böylece, değer açısından, tüketilen ürün kitlesinin üçte-ikisinin, toplum tarafından üretimleri için herhangi bir emek harcanmaksızın, yeni bir biçim içersinde ve yeni bir ürün olarak tekrar bulunduğu şeklinde bir görüntü yaratılmaktadır. Oysa bireysel sermayede durum böyle değildir. Her bireysel kapitalist, kendine özgü üretim araçlarını bir ürüne dönüştüren, belirli somut türden bir emek kullanmaktadır. Örneğin bu kapitalist bir makine yapımcısı olsun; yıl boyunca harcanan değişmeyen sermaye 6.000_s, değişen sermaye 1.500_d, artı-değer 1.500_a, ürün 9.000, diyelim herbiri 500 değerinde 18 makine olsun. Burada ürünün hepsi, aynı biçimde, makineler biçiminde bulunmaktadır. (Eğer çeşitli türde makineler üretirse, her tür ayrı hesaplanır.) Meta-ürünün tamamı, yıl boyunca makine yapımında harcanan emeğin sonucudur; bu, aynı tür somut emekle, aynı üretim araçlarının bir bileşimidir. Ürünün değerinin çeşitli kısımları, bu nedenle, kendilerini aynı maddî biçimde ortaya koyarlar: 12 makine 6.000_s'yi içerir, 3 makine 1.500_d'yi, 3 makine 1.500_a'yı. Ele alınan durumda, 12 makinenin değerinin 6.000_s'ye eşit olması, bu 12 makinede, yapımları sırasında harcanan emeğin değil, sadece bu makinelerin yapımlarından önce harcanan emeğin ona katılmış olmasından ötürü olmadığı açıktır. 18 makineye ait üretim araçlarının değeri kendiliğinden bu 12 makineye dönüşmüş olmayıp, bu 12 makinenin değeri ($4.000_s+1.000_d+1.000_a$'dan oluşan değeri), 18 makinede bulunan değişmeyen sermayenin toplam değerine eşittir. Makine yapımcısı, bu nedenle, 18 yeni makinenin yeniden-üretimi için gereksinme duyduğu bu harcanmış değişmeyen sermayesini yerine koymak için 18 makineden 12'sini satmak zorundadır. Harcanan emek sırf makinelerin yapımında kullanıldığı halde, bunun aksi düşünülseydi, durumun açıklanması olanaksızlaşırdı ve sonuç şöyle olurdu: Bir yanda, $1.500_d+1.500_a$'ya eşit 6 makine, öte yanda, 6.000_s tutan bir değerde, demir, bakır, vidalar, kayışlar, vb., yani maddî biçimleri içerisinde makinelerin üretim araçları; bildiğimiz gibi, bireysel makine yapımcısı kapitalist, bunları kendisi üretmez, dolaşım süreci aracılığı ile yerine koymak zorundadır. Ve gene de ilk ba-

kışta, toplumun yıllık ürününün yeniden-üretimi bu saçma sapan biçimde oluyormuş gibi görünür.

Bireysel bir sermayenin, yani toplumsal sermayenin kendine ait hayatı olan ve bağımsız işlev yapabilen her parçasına ait ürünü, şu ya da bu türde maddî bir biçime sahiptir. Burada tek koşul, bu ürünün, kendisine, metalar dünyasının dolaşıma muktedir bir üyesi damgasını vuran bir kullanım-biçimine, bir kullanım-değerine gerçekten sahip olmasıdır. Ürün olarak çıktığı aynı üretim sürecine, üretim aracı olarak tekrar girebilip girememesi önemsizdir ve raslantıya bağlıdır; bir başka deyişle, bu ürünün değerinin, sermayenin değişmeyen kısmını temsil eden parçasının, değişmeyen sermaye olarak fiilen tekrar işlev yapabilecek maddî bir biçime sahip olup olmaması önemsizdir ve raslantıya bağlıdır. Eğer bu maddî biçime sahip değilse, ürünün değerinin bu kısmı, satış ve satınalma yoluyla, kendi maddî üretim öğelerinin biçimine tekrar çevrilir ve böylece değişmeyen sermaye, işlev yapabilecek maddî biçim içerisinde yeniden üretilir.

Toplam toplumsal sermayenin ürünü için ise durum böyle değildir. Yeniden-üretimin bütün maddî öğeleri, kendi maddî biçimleri içerisinde, bu ürünün kısımlarını oluşturmak zorundadır. Sermayenin tüketilen değişmeyen kısmı, ancak, sermayenin üründe tekrar ortaya çıkan tüm değişmeyen kısmının, gerçekten değişmeyen sermaye işlevini görebilecek yeni üretim araçlarının maddî biçimi içersinde tekrar ortaya çıkması ölçüsünde toplam üretim tarafından yerine konulabilir. Şu halde, basit yeniden-üretim varsayıldığında, ürünün, üretim araçlarından oluşan kısmının değeri, toplumsal sermayenin değerinin değişmeyen kısmına eşit olmalıdır.

Ayrıca: Bireysel olarak düşünüldüğünde kapitalist, ürünün değerinde, yeni eklenen emek aracılığı ile yalnızca değişen sermayesi ile artı-değerin toplamını üretir, oysa, değerin değişmeyen kısmı ürüne, bu yeni eklenen emeğin somut niteliği nedeniyle aktarılır.

Toplumsal açıdan düşünüldüğünde, toplumsal işgününün, üretim araçlarını üreten, dolayısıyla bunlara yeni bir değer kattığı gibi, yapımları sırasında tüketilen üretim araçlarının değerini de bunlara aktaran kısmı, kesim I ve II'nin her ikisinde eski üretim araçları şeklinde tüketilenin yerine konulması için ayrılan yeni *değiş-*

meyen sermayeden başka bir şey yaratmaz. Ancak, o, üretken tüketim için ayrılan ürünü yaratır. Bu ürünün tüm değeri, demek ki, değişmeyen sermaye olarak yeniden işlev yapabilecek, değişmeyen sermayeyi kendi maddî biçimi içerisinde ancak geri satın alabilecek ve bu nedenle, toplumsal açıdan düşünüldüğünde, kendisini ne değişen sermayeye ve ne de artı-değere ayrıştırabilecek tek değerdir.

Öte yandan, toplumsal işgününün, tüketim nesneleri üreten kısmı, toplumsal yerine koyma sermayesinin herhangi bir kısmını üretmez. Sadece o, maddî şekilleri içersinde, I ve II'deki, değişen sermayenin değeri ile artı-değeri gerçekleştirmeye ayrılan ürünleri yaratır.

Toplum açısından ele alındığında ve bu nedenle, hem toplumsal sermayenin ve hem de bireysel tüketimin yeniden üretilmesini kapsayan toplumun toplam ürünü düşünüldüğünde, Proudhon'un burjuva iktisatçılarından kopya ettiği tavrı benimseyerek, bu konuya, kapitalist üretim biçimine sahip bir topluma, *en bloc*, bir bütün olarak bakıldığında, bu kendisine özgü tarihî ve ekonomik niteliğini sanki yitiriyormuş gibi bakmamalıyız. Hayır, tam tersine. Bu durumda, biz, toplu haldeki kapitalistleri ele almak zorundayız. Biraraya gelmiş sermaye, bütün bireysel kapitalistlerin ortaklaşa sermaye stokları gibi görünür. Bu anonim şirketin, öteki pek çok anonim şirketlerle ortaklaşa, yani herkesin buraya ne koyduğunu bildiği halde, ondan ne alacağını *bilmemesidir*.

IX. ADAM SMİTH, STORCH VE RAMSAY'A TOPLU BAKIŞ

Toplumsal ürünün toplam değeri $6.000_s + 1.500_d + 1.500_a$ olmak üzere, 9.000'dir; yani 6.000'i üretim araçlarının değerini yeniden üretmekte, 3.000'i de tüketim nesnelerini. Toplumsal gelirin değeri ($d + a$), demek ki, toplam ürünün değerinin ancak üçte-birine ulaşmakta ve tüketicilerin tamamı, işçiler de kapitalistler de, toplam toplumsal üründen, metaları, ürünleri ancak bu üçte-bire ulaşan miktar kadar çekebilirler ve kendi tüketim fonlarına katabilirler. Öte yandan, 6.000, ya da ürünün değerinin üçte-ikisi; aynî yerine konulması gereken değişmeyen sermayenin değeridir. Öyleyse, bu

miktarda üretim aracının tekrar üretim fonuna katılması gerekir. Storch, bunu, tanıtlayamadığı halde, esas olarak kabul etmektedir: "Şurası açıktır ki, yıllık ürünün değeri, kısmen sermayeye ve kısmen de kârlara bölünmekte, ve yıllık ürünün değerinin bu kısımlarının herbiri, hem sermayesinin devamı ve hem de tüketim fonunun yerinin doldurulması için ulusun gereksinme duyduğu ürünlerin satın alınmasında düzenli olarak kullanılmaktadır. Bir ulusun *sermayesini* oluşturan ürünler *tüketilemez*." (Storch, *Considèrations sur la nature du revenu national*, Paris 1824, s. 134-135, 150.)

Ne var ki, Adam Smith, bugüne kadar inanılan bu şaşkınlık verici dogmayı, yalnız daha önce sözü edilen biçimiyle, yani toplumsal ürünün tüm değerinin kendisini gelire, ücretler *artı* artı-değere, ya da, onun deyişiyle ücretler *artı* kâr (faiz) *artı* toprak rantına ayırdığını yaymakla kalmadı, daha da popüler biçimiyle, *tüketicilerin* eninde sonunda (*ultimately*) üreticilere *ürünün tüm değerini* ödemek zorunda olduklarını da yaygınlaştırdı. Bu, bugüne kadar, sözde ekonomi politik biliminin, iyice yerleşmiş beylik sözlerinden, ya da, daha çok, ölümsüz gerçeklerinden birisidir. Bu, şu aklayakın biçimde bir örnekle anlatılmıştır: Herhangi bir eşya, diyelim bir keten gömlek alalım. Önce, keten ipliği eğiricisi, keten yetiştiricisine, ketenin tüm değerini ödemek zorundadır; yani, keten tohumunun, gübrenin, kullandığı hayvanların yemlerinin, vb., değerini ve bir de, bu keten yetiştiricisine ait binalar, tarım araçları, vb., gibi sabit sermayeden ürüne aktarılan değer kısmını; ketenin üretiminde ödenen ücretleri; ketende nesneleşen artı-değeri (kârı, toprak rantını); nihayet, ketenin üretildiği yerden eğirileceği yere kadar olan taşıma giderlerini ödemelidir. Ardından, dokumacı, keten ipliği eğiricisine, yalnız bu ketenin fiyatını değil, makinelerin, binaların, vb., kısacası sabit sermayenin ketene aktarılan kısmının değerini de ödemelidir; ayrıca, eğirme sürecinde tüketilen bütün yardımcı maddeler, iplikçilerin ücretleri, artı-değer, vb., ve bütün bunlar, ağartıcıya, keten bezinin taşıma giderlerine ve nihayet, kendisine sadece hammadde sağlayan daha önceki bütün üreticilerin tüm fiyatını ödemek zorunda olan gömlekçiye kadar sürer gider. Gömlekçinin elinde, kısmen gömleklerin yapımında, iş araçları, yardımcı maddeler, vb., şeklinde tüketilen değişmeyen sermayenin değeri ve kısmen de, gömlekçilerin ücretlerinin

değeri ile gömlek imalâtçısının artı-değerinin toplamını buna ekleyen emek harcaması aracılığı ile, bir değer eklemesi daha olur. Şimdi, diyelim, gömlekler şeklindeki bu ürünün tamamı 100 sterlin olsun ve bu miktar, toplum tarafından gömleklere harcanan toplam yıllık ürünün değerinin bir kesiri olsun. Gömlek tüketicileri bu 100 sterlini öderler, yani gömleklerde içerilmiş bulunan bütün üretim araçlarının değerini, ücretlerin değerini ve keten yetiştiricisinin, iplikçinin, dokumacının, ağartıcının, gömlek imalâtçısının ve bütün taşıyıcıların artı-değerini öderler. Bu tamamıyla doğrudur. Bunu, aslında bir çocuk bile görebilir. Ne var ki, ardından şöyle diyor: durum, öteki bütün metaların değerleri bakımından da böyledir. Şöyle demesi gerekirdi: durum, *bütün tüketim nesnelerinin* değeri yönünden, toplumsal ürünün tüketim fonuna geçen kısmının değeri yönünden, yani toplumsal ürünün değerinin, gelir olarak harcanabilecek kısmı bakımından işte böyledir. Gerçekten de bütün bu metaların değerlerinin toplamı, bunlarda tüketilen bütün üretim araçlarının değeri (sermayenin değişmeyen kısmı) ile, son eklenen emek tarafından yaratılan değerin (ücretler ile artı-değerin toplamının) toplamına eşittir. Şu halde, bir bütün olarak tüketiciler, bu tüm değerler toplamı için ödeme yapabilirler, çünkü her bireysel metaın değeri $s + d + a$'dan oluştuğu halde, tüketim fonuna geçen bütün metaların değerlerinin toplamı, en üst düzeyinde alındığında, ancak, toplumsal ürünün, kendisini $d + a$'ya ayrıştıran kısmına, bir başka deyişle, yıl boyunca harcanan emeğin, mevcut üretim araçlarına eklediği değere — yani değişmeyen sermayenin değerine eşit olabilir. Değişmeyen sermayenin değerine gelince, bunun, toplumsal ürünler kitlesinden, iki yönlü biçimde yerine konduğunu görmüş bulunuyoruz. Önce, tüketim nesneleri üreten II'deki kapitalistler ile bunlar için üretim aracı üreten I'deki kapitalistler arasında bir değişimle. Birisi için sermaye olan, bir başkası için gelirdir sözünün kaynağı işte budur. Ne var ki, gerçek durum böyle değildir. 2.000 değerinde tüketim nesneleri şeklinde bulunan 2.000_s, II'nin kapitalist sınıfı için, değişmeyen bir sermaye-değer teşkil eder. Bunlar, işte bu yüzden, bu değeri, ürün maddî biçimi içersinde tüketime ayrıldığı halde, tüketemezler. Öte yandan, 2.000 $I_{(d+a)}$ I'e ait kapitalist sınıf ile işçi sınıfının ürettiği ücretler ve artı-değerdir. Bunlar, üretim araçlarının maddî biçimi

içersinde, değerlerinin tüketilmesi olanaksız şeyler halinde bulunurlar. Öyleyse önümüzde, 4.000 tutarında bir değerler toplamı var; bunun yarısı, sözkonusu değişimden önce ve sonra yalnızca, değişmeyen sermayenin yerini alır, öteki yarısı ise ancak geliri oluşturur.

Sonra, kesim I'in değişmeyen sermayesi, kısmen I'deki kapitalistler arasında değişim, kısmen de her bireysel girişimdeki aynî yerine koymalar ile, aynî olarak yerine konur.

Tüm yıllık ürünün değerinin, en sonunda tüketici tarafından ödenmesi gerektiği şeklindeki tümce, ancak, eğer tüketicinin birbirinden çok farklı iki türü kapsadığı kabul edilseydi, doğru olurdu: bireysel tüketiciler ile üretken tüketiciler. Bununla birlikte, ürünün bir kısmının, *üretken biçimde* tüketilmesi gerektiği, ürünün *sermaye olarak işlev yapması*, ve *gelir olarak tüketilmemesi* gerektiği anlamından başka bir anlam taşımaz.

Biz, eğer, 9.000'e eşit toplam ürünün değerini, $6.000_s + 1.500_d + 1.500_a$ şeklinde böler ve $3.000_{(d+a)}$'ya yalnız gelir niteliği açısından bakarsak, o zaman, tersine, değişen sermaye ortadan kalkıyormuş ve sermaye, toplumsal bir ifadeyle, yalnız değişmeyen sermayeden oluşuyormuş gibi gözükür. Bu yüzden, aslında 1.500_d olarak görünen sermaye, kendisini, toplumsal gelirin bir kısmına, ücretlere, işçi sınıfının gelirine ayrıştırmış olur ve böylece de sermaye niteliği yokolup gider. Gerçekten bu sonuç Ramsay tarafından çıkartılmıştır. Ona göre, sermaye, toplumsal açıdan alındığında, yalnız sabit sermayeden oluşmuştur; ama sabit sermaye ile, o, değişmeyen sermayeyi, bu üretim araçları, ister iş aracı, ister hammadde, yarı-mamul ürün, yardımcı maddeler, vb., gibi iş malzemeleri olsun, üretim araçlarından oluşan bir değerler toplamını kastediyor. Değişen sermayeye, o, döner sermaye diyor: "Döner sermaye, sadece, emeklerinin ürünü tamamlanmadan önce işçilere verilmiş olan, geçim araçlarını ve öteki zorunlu nesneleri içerir. ... Sadece sabit sermaye, döner [sermaye —ç.] değil, gerçek anlamda bir ulusal gelir kaynağıdır. Döner sermaye üretimde dolaysız bir öğe olmadığı gibi, onun için esas bir öğe de değildir, ama sadece, halk yığınlarının acınacak yoksulluğuyla zorunlu hale gelmiş bir servet aracıdır. Ulusal görüş açısından yalnız sabit sermaye, üretim maliyetinin bir öğesini teşkil eder." (Ramsay, *l.c.*, s. 23-26,

passim.) Ramsay, sabit sermayeyi, ki bununla değişmeyen sermayeyi kastetmektedir, şu sözcükler ile daha açık olarak tanımlamaktadır: "Emeğin" (yani herhangi bir meta üzerinde harcanan emeğin) "ürününün herhangi bir kısmının, sabit sermaye olarak varolduğu zaman süresi; yani bu kısmın, gelecekteki metaların yaratılmasına yardım etmekle birlikte, işçilerin bakımlarını sağlamadığı biçim içersinde bulunduğu zaman süresi."(*Ibid.*, s. 59.)

Adam Smith'in değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrımla, sabit ve döner sermaye arasındaki ayrımı birbirine karıştırmakla yolaçtığı felâketi burada bir defa daha görüyoruz. Ramsay'ın değişmeyen sermayesi iş araçlarını, döner sermayesi tüketim nesnelerini içeriyor. Bunların her ikisi de, belli değerde metalardır. Bunlardan birisi, ötekinden daha çok artı-değer yaratamaz.

X. SERMAYE VE GELİR: DEĞİŞEN SERMAYE VE ÜCRETLER[49]

Tüm yıllık yeniden-üretimi, bir yılın tüm ürünü, o yılın yararlı emeğinin ürünüdür. Ama, bu toplam ürünün değeri, bu değerin, yıllık emeğin, o yıl boyunca harcanan işgücünün katılmış olduğu kısmının değerinden büyüktür. Bu yılın *değer-ürünü*, bu dönem boyunca metalar biçiminde yeni yaratılan değer, *ürünün değerinden*, bütün yıl boyunca imal edilen metalar kitlesinin toplu değerinden küçüktür. Yıllık ürünün toplam değerinden, bu ürüne o yıl harcanan emek tarafından eklenen değerin çıkartılması ile elde edilen fark, gerçekte yeniden üretilen bir değer olmayıp, sadece, yeni bir varlık biçimi içerisinde tekrar meydana çıkan bir değerdir. Bu, daha önce varolan bir değerden yıllık ürüne aktarılan bir değer olup, o geçmişteki yılın toplumsal iş sürecine katılan değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin süreğenliğine bağlı olarak, daha önceki ya da daha sonraki bir tarihe ait olabilir; dünyaya bir ya da birkaç yıl önce gelen üretim araçlarının değerinden doğabilen bir değerdir. Her ne olursa olsun bu, daha önceki yıllardan, bu yılın ürününe aktarılan bir değerdir.

Şemamızı alalım. Buraya kadar incelenen öğelerin I ile II ara-

[49] Bu bölüm, Elyazması VIII'den. —*F.E.*

sında ve II içerisinde değişiminden sonra durum:

I. $4.000_s + 1.000_d + 1.000_a$ (son 2.000, II_s'nin tüketim nesnelerinde gerçekleştirilmiştir) = 6.000.

II. 2.000_s ($I_{(d+a)}$ ile değişim yoluyla yeniden üretilmiştir) $+ 500_d + 500_a = 3.000$.

Değerler toplamı = 9.000.

Yıl boyunca yeni üretilen değer yalnız *d* ve *a*'da içerilmektedir. Bu yılın değer-ürününün toplamı, bu nedenle, *d+a*'nın toplamına ya da, 2.000 $I_{(d+a)}$ +1.000 $II_{(d+a)}$ =3.000'e eşittir. Bu yılın ürününün geri kalan bütün değer kısımları, sadece, yıllık üretimde tüketilen daha önceki üretim araçlarının değerlerinden aktarılmış olan değerlerdir. Şimdiki yıllık emek, bu 3.000 dışında herhangi bir değer üretmemiştir. Bu, onun tüm yıllık değer-ürününü temsil eder.

Şimdi, daha önce gördüğümüz gibi, $2.000_{(d+a)}$ sınıf II için, kendisine ait 2.000 II_s'yi, üretim araçlarının maddî biçimi içerisinde yerine koyar. Demek ki, kategori I'de harcanan yıllık emeğin üçte-ikisi, II'nin değişmeyen sermayesini, hem tüm değeri ve hem de maddî biçimi ile yeni üretmiş oluyor. Toplum açısından, yıl boyunca harcanmış olan emeğin üçte-ikisi, kesim II'ye uygun düşen maddî biçim içerisinde gerçekleşen yeni değişmeyen sermaye-değeri yaratmış oluyor. Şu halde, toplumun yıllık emeğinin büyük bir kısmı, tüketim nesnelerinin üretiminde harcanan değişmeyen sermayenin değerini yerine koymak için, yeni değişmeyen sermayenin (üretim araçları biçiminde bulunan sermaye-değerin) üretiminde harcanıyor. Bu durumda, kapitalist toplumu, vahşî bir topluluktan ayıran şey, Senior'un[50] düşündüğü gibi, vahşî insanın emeğini, zaman zaman, kendisine, gelire, yani tüketim nesnelerine ayrıştırabilir (değişilebilir) herhangi bir ürün sağlamayacak şekilde harcama ayrıcalığı ve özelliği değildir. Hayır, bu ayrım şuradadır:

a) Kapitalist toplum, mevcut yıllık emeğinin çoğunu, ücretler ya da artı-değer biçiminde, gelire ayrışmayacak, ama ancak sermaye olarak işlev yapabilecek üretim araçlarının (dolayısıyla,

[50] "Vahşî insan, ok yaptığı zaman, bir iş yapmış olur, ama tutumlu hareket etmiş olmaz." (Senior, *Principes fondamentaux de l'Economie Politique*, trad. Arrivabene, Paris 1836, s. 342-43.) "Toplum ne kadar ilerlerse, o kadar çok perhiz yapmayı gerektirir." (*Ibid.*, s. 312.) (*Cf. Das Kapital*. Buch I, Kap. XXII, s. 19.) [*Kapital*, Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm, Üçüncü Kesim, s. 635.]

değişmeyen sermayenin) üretiminde kullanır.

b) Vahşî insan, yay, ok, taş çekiç, balta, sepet, vb. yaptığı zaman, böyle kullandığı zamanını, tüketim nesnelerinin üretiminde harcamadığını çok iyi bilir, ama böylece gereksinme duyduğu üretim araçlarını biriktirmiş olur, başka bir şey değil. Üstelik, bir vahşî, zaman kaybına hiç kulak asmamakla, korkunç bir ekonomik günah işlemiş oluyor, ve Tylor'un[51] bize anlattığına bakılırsa, bir tek yay yapmak bazan bütün bir ay sürüyor.

Bazı ekonomi politikçilerin, teorik güçlüklerden, yani gerçek iç bağıntıların —birisi için sermaye olanın bir başkası için gelir olması, ya da bunun tersi gibi— kavranılmasında karşılaşılan güçlüklerden kendilerini kurtarmak için başvurdukları halihazır düşünce şekli, ancak kısmen doğru olup, buna evrensellik niteliği verilir verilmez büsbütün yanıltıcı olmaktadır (ve bu nedenle, yıllık yeniden-üretim sürecinde yer alan değişim sürecinin tamamının yanlış anlaşılmasına ve dolayısıyla, kısmen doğru olan gerçek temelin de yanlış kavranmasına yolaçmaktadır).

Şimdi biz, bu anlayışın kısmî doğruluğuna dayanan gerçek bağıntıları özetleyeceğiz ve böyle yapmakla bu bağıntılar konusundaki yanlış düşünceler su yüzüne çıkmış olacaktır.

1) Değişen sermaye, kapitalistin elinde sermaye olarak ve ücretli işçinin elinde gelir olarak işlev yapar.

Değişen sermaye, önce kapitalistin elinde, *para-sermaye* şeklinde bulunur; ve onunla, işgücü satın alması ile, *para-sermaye* işlevini yerine getirir. Kapitalistin elinde para biçiminde kaldığı sürece, para biçiminde varolan belli bir değerden başka bir şey değildir; şu halde, değişen değil, değişmeyen bir büyüklüktür. İşgücüne çevrilebilir olması nedeniyle ancak potansiyel bir değişen sermayedir. Ancak para-biçiminden soyunduktan sonra, kapitalist süreçte, üretken sermayenin bir kısmı olarak işlev yapan işgücüne çevrildikten sonradır ki, gerçekten değişen sermaye halini alır.

İlk kez, kapitalist için, değişen sermayenin para-biçimi olarak işlev yapan *para*, şimdi emekçinin elinde, ücretlerinin para-biçimi olarak işlev yapar, işçi bunu geçim araçları karşılığında değiştirir;

[51] E. B. Tylor, *Researches into the Early History of Mankind, etc.*, London 1865, s. 198-99.

yani, kendisine ait işgücünün sürekli tekrarlanan satışından elde edilen *gelirin* para-biçimi olarak işlev yapar.

Burada, alıcının, bu durumda kapitalistin *parasının*, satıcının, bu durumda işgücü satıcısının, işçinin eline geçtiği şeklindeki basit olgudan başka bir şey görmüyoruz. Bu, değişen *sermayenin*, kapitalist için sermaye ve işçi için gelir şeklinde çifte bir olanak, içerisinde işlev yaptığı bir durum değildir. Önce kapitalistin elinde kendisine ait değişen sermayenin para biçimi, yani potansiyel değişen sermaye olarak bulunan ve sonra, kapitalist bunu işgücüne çevirir çevirmez işçinin elinde, sattığı işgücünün eşdeğeri olarak hizmet eden hep aynı *paradır*. Ama, aynı paranın satıcının elinde, alıcının elindekinden başka bir yararlı amaca hizmet etmesi olgusu, bütün metaların alım ve satımına özgü bir görünüştür.

P—İ (bu, P—M'ye eşittir) dolaşım hareketi, kapitalist alıcı yönünden İ—P hareketi olan (bu, M—P'ye eşittir) paranın işgücüne çevrilmesi, satıcı işçi yönünden işgücü metaının paraya çevrilmesi sırasında olup bitenlere dikkat etmeden, gözlerimizi sadece bunlar üzerine dikip kaldığımızda, en açık bir biçimde görüleceği gibi, mazur gösterici iktisatçılar, sorunu yanlış bir tarzda sunmaktadırlar. Şöyle diyorlar: Aynı para burada iki sermayeyi gerçekleştiriyor; alıcı —kapitalist— para-sermayesini, üretken sermayesi ile birleştirdiği canlı işgücüne çevirmektedir; buna karşılık satıcı, işçi, kendisine ait metayı, işgücünü, gelir olarak harcadığı paraya çevirmekte ve bu ona kendi işgücünü tekrar satma ve böylece onu devam ettirme olanağını sağlamaktadır. Demek ki, işçiye ait işgücü onun için, kendisine sürekli gelir sağlayan, meta-biçimindeki sermayesini temsil etmektedir. İşgücü, gerçekten onun (durmadan kendisini yenileyen, yeniden-üretici) malıdır, ama onun sermayesi değildir. Bu onun, satabileceği ve yaşamak için sürekli satmak zorunda olduğu tek metadır ve ancak alıcının, kapitalistin elinde sermaye (değişen) olarak iş görebilecek bir metadır. Bir insanın, kendi işgücünü, yani kendisini bir başka adama sürekli satmak zorunda bulunması olgusu, bu iktisatçılara göre, onun bir kapitalist olduğunu tanıtlar, çünkü bu adamın elinde satış için devamlı şekilde "metalar" (kendisi) bulunmaktadır. Bu anlamda, bir köle de, bir başkası tarafından meta olarak bir defada ve temelli satıldığı halde bir kapitalisttir; çünkü, bu metaın, işgören bir kölenin sahip bulun-

duğu nitelik nedeniyledir ki, onu satın alan kendisini yalnız her gün yeniden çalıştırmakla kalmaz, ona, sürekli çalışmasını sağlayan geçim araçlarını da verir. (Bu noktada, Sismondi ve Say'ı, Malthus'a yazılan mektuplarda karşılaştırınız.*)

2) Ve böylece, 1.000 I_d+1.000 I_a'nın 2.000 II_s karşılığında değişiminde, bir taraf için (2.000 II_s) değişmeyen sermaye olan, öteki tarafı için, değişen sermaye ile artı-değer, yani genellikle gelir oluyor; ve bir taraf için değişen sermaye ile artı-değer, yani genellikle gelir olan şey (2.000 $I_{(d+a)}$), diğerleri için değişmeyen sermaye halini alıyor.

Önce, emekçi açısından başlayarak, I_d'nin II_s karşılığında değişimine bir göz atalım.

I'deki kolektif işçi, I'in kolektif kapitalistine kendi işgücünü 1.000 karşılığında satmıştır; bu değeri, ücretler biçiminde ödenen para olarak alır. Bu para ile II'den, aynı değer tutarında tüketim nesneleri satın alır. İşçi, örneğin yukarda 400.** sayfada gördüğümüz gibi, 500 II_d'nin değişiminde yaptığı şekilde kendi kapitalistinden satın almada bulunsa bile, II'deki kapitalist, onun karşısına, yalnız ve yalnız bir meta satıcısı olarak çıkar. Bu metaın, işgücünün içinden geçtiği dolaşım biçimi, sırf gereksinmelerin karşılanması, tüketim amacı için yapılan, basit meta dolaşımının biçimidir: M (işgücü)—P—M (tüketim nesneleri, II'nin metaları). Bu dolaşım hareketinin sonucudur ki, işçi, I'deki kapitalist için işgücü olarak kendisini devam ettirir ve bu kendi kendisini devam ettirmesinin sürekli olması için de, I (M)—P—M sürecini devamlı yenilemek zorundadır. Ücretleri, tüketim nesnelerinde gerçekleştirilir, gelir olarak harcanır, ve işçi sınıfı bir bütün olarak alınırsa, tekrar tekrar gelir şeklinde harcanır.

Şimdi de, I_d'nin II_s karşılığında bu aynı değişimine, bir de kapitalist açısından bakalım. II'nin tüm meta-ürünü, tüketim nesnelerinden, yani yıllık tüketime girmek üzere ayrılan şeylerden, şu halde, birisine ait, bu durumda I'deki kolektif işçiye ait, gelirin gerçekleşmesinde hizmet etmek üzere ayrılan ürünlerden oluşmak-

* Marx, J. B. Say'ın *Letters à M. Malthus sur differents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*, Paris 1820, adlı yapıtını söylemek istiyor. —*Ed.*

** Bu yapıtın 456. sayfası. —*Ed.*

tadır. Ama, II'deki kolektif kapitalist için, kendisine ait meta-ürününün 2.000'e eşit bir kısmı, şimdi, üretken sermayesinin değişmeyen sermaye-değerinin metalara çevrilmiş biçimidir. Bu üretken sermayenin, bu meta-biçiminden tekrar bir üretken sermayenin değişmeyen kısmı olarak hareket edebileceği maddî biçimine yeniden çevrilmesi gerekir. Buraya kadar II'deki kapitalistin yaptığı şey, metalar biçiminde (tüketim nesneleri biçiminde) yeniden üretilmiş bulunan kendi değişmeyen sermaye-değerinin (1.000'e eşit) yarısını I'deki işçilere satmak suretiyle tekrar para biçimine çevirmekten ibarettir. Şu halde, değişmeyen sermaye-değer II_s'nin birinci yarısına çevrilmiş bulunan değişen sermaye I_d değil, I için işgücü değişiminde para-sermaye olarak işlev yapan ve böylece işgücü satıcısının eline geçen paradır, ve bu, işgücü satıcısı için sermayeyi değil para biçiminde geliri temsil eder, yani tüketim nesnelerinin satın alınmasında bir araç olarak harcanır. Bu arada, I'deki işçilerden II'deki kapitalistlerin eline geçen 1.000 tutarındaki para, II'nin üretken sermayesinin değişmeyen öğesi olarak işlev yapamaz. O, şimdilik, sadece, değişmeyen sermayenin sabit ya da döner kısmına dönüşecek olan meta-sermayesinin para-biçimidir. Böylece, II, metalarının alıcısı olan I'deki işçilerden almış olduğu para ile, I'den, 1.000 tutarında üretim aracı satın alır. Değişmeyen sermaye-değer II, bu şekilde, kendi toplam tutarının yarısı ölçüsünde, maddî biçimi içerisinde yenilenmiş, bir defa daha üretken sermaye II'nin bir öğesi olarak işlev yapabilecek hale gelmiştir. Bu örnekte, dolaşım, M—P—M yolunu izlemiştir: 1.000 değerinde tüketim nesneleri —1.000 tutarında para— 1.000 değerinde üretim aracı.

Ama, M—P—M, burada, sermayenin hareketini temsil eder. M, işçilere satıldığında, P'ye çevrilmiş ve bu P, üretim araçlarına çevrilmiştir. Bu, metaların, bu metaın yapıldığı maddî öğelere yeniden çevrilmesidir. Öte yandan, kapitalist II'nin, I karşısında yalnız bir meta alıcısı olarak hareket etmesi gibi, kapitalist I de, II karşısında yalnız bir meta satıcısı gibi hareket eder. Başlangıçta I, değişen sermaye olarak işlev yapmak üzere ayrılan para şeklinde bulunan 1.000 ile, 1.000 değerinde işgücü satın almıştır. Demek ki, para biçiminde harcanan 1.000_d karşılığında bir eşdeğer almıştır. Bu para, şimdi, II'den yaptığı satın almalarla bunu harcayan işçiye aittir. Böylece, II'nin kasasının yolunu tutan bu parayı, I, ar-

tık, aynı değerde meta satmak suretiyle tekrar buradan alıp çıkartmaksızın ele geçiremez.

Önce I'in elinde, değişen sermaye olarak işlev yapacak olan 1.000 tutarında belli bir miktar para vardı. Para, bu işlevleri, ancak, aynı değerde işgücüne çevrilmekle yapar. Ama işçi, ona, üretim sürecinin bir sonucu olarak, 6.000 değerinde bir meta kitlesi (üretim araçları) sağlamıştır ve bunun altıda-biri, yani 1.000'i para olarak yatırılan sermayenin değişen kısmının eşdeğeridir. Bu değişen sermaye-değer, şimdi, bu meta-biçimi içerisinde, değişen sermaye olarak daha önce para biçimi içerisinde olduğundan fazla işlev yapamaz. Bu işlevi, ancak, canlı işgücüne çevirdikten sonra, ve ancak bu işgücü üretim sürecinde işlev yaptığı sürece yerine getirir. Değişen sermaye-değer para şeklindeyken, ancak potansiyel değişen sermayeydi. Ne var ki, doğrudan doğruya işgücüne çevrilebilir bir biçim içerisindeydi. Aynı değişen sermaye-değer, meta biçimindeyken henüz potansiyel para-değerdir ve ancak bu metaların satışı, ve bu nedenle, II'nin 1.000 karşılığında I'den metalar satın alması sonucudur ki, ilk para-biçimine dönmüş olur. Dolaşım hareketi burada şöyledir: 1.000_d (para)—1.000 değerinde işgücü—metalar şeklinde 1.000 (değişen sermayenin eşdeğeri)—1.000_d (para); şu halde, P—M ... M—P (P—İ ... M—P dolaşımına eşit). M ... M arasında, araya giren üretim sürecinin kendisi, bu dolaşım alanına dahil değildir. Yıllık yeniden-üretime ait çeşitli öğelerin karşılıklı değişiminde, bu değişim, üretken sermayenin bütün öğelerinin, hem değişmeyen ve hem de değişen öğelerinin (işgücünün) yeniden-üretimini içerdiği halde, bu süreç ortaya çıkmaz. Bu değişime katılan herkes, ya alıcı, ya satıcı, ya da her ikisi olarak görünür. İşçiler yalnız meta alıcıları, kapitalistler, bir alıcı, bir satıcı olarak, ve belli sınırlar içersinde, ya yalnız meta alıcıları ya da yalnız meta satıcıları olarak ortaya çıkarlar.

Sonuç: I, bir defa daha, sermayesinin değişen değer-öğesine, doğrudan doğruya işgücüne çevrilebilir para-biçiminde sahip olmaktadır; yani bu değişen sermaye-değere, üretken sermayesinin değişen bir öğesi olarak gerçekten yatırabileceği biricik biçim içersinde sahip olmaktadır. Buna karşılık, işçi, tekrar meta alıcısı olarak hareket etme olanağına kavuşmadan önce, yeniden, bir meta satıcısı, yani kendisine ait işgücünün satıcısı olarak hareket etmek

zorundadır.

Kategori II'deki değişen sermayeyi (500 II_d) ilgilendirdiği kadarıyla, aynı sınıfa ait kapitalistler ile işçiler arasındaki dolaşım süreci dolaysız olarak yer alır, çünkü biz, buna, kolektif kapitalist II ile kolektif işçi II arasında yer alıyormuş gözüyle bakıyoruz.

Kolektif kapitalist II, aynı değerde işgücü satın almak için 500_d yatırıyor. Bu durumda, kolektif kapitalist bir alıcı, kolektif işçi bir satıcıdır. Bunun üzerine, işçi, işgücünün satışı işlemiyle, kendi ürettiği metaların bir kısmının alıcısı olarak ortaya çıkar. Burada, kapitalist, bu nedenle bir satıcıdır. İşçi, kapitaliste, kendi işgücünün satın alınmasında ödenen parayı, II'de üretilen meta-sermayenin bir kısmı, yani metalar şeklinde 500_d aracılığı ile yerine koymuş oluyor. Kapitalist, işgücüne çevrilmeden önce para biçiminde sahip olduğu aynı *d*'ye, şimdi metalar biçiminde sahip bulunmaktadır, oysa buna karşılık, işçi, kendi işgücünün değerini para olarak gerçekleştirmiştir ve şimdi, o da, bu parayı, kendisi tarafından üretilen tüketim nesnelerinin satın aldığı kısmında, kendi geliri olarak kendi tüketiminde ödemek üzere, harcayarak gerçekleştirir. Bu, işçinin, para biçimindeki gelirinin, kendi ürettiği metaların bir kısmı karşılığında, yani kapitaliste ait 500_d karşılığında değişilmesidir. Bu yoldan, bu para, kapitalist II'ye, değişen sermayesinin para-biçimi olarak dönmektedir. Gelirin değerinin para biçiminde bir eşdeğeri, burada, değişen sermaye-değeri, metalar biçiminde yerine koymaktadır.

Kapitalist, işçiye işgücünün satın alınmasında ödediği parayı, eşdeğer miktarda metaları ona sattığı zaman ondan geri almakla, servetini artırmış olmaz. Eğer işçiye önce işgücünü satın aldığı için 500 ödemiş olsa, sonra da ek olarak, işçilerin onun için üretmiş oldukları, 500 değerinde bir metalar kitlesini bunlara bedava vermiş olsa, işçiye iki defa 500 değerinde ödeme yapmış olurdu. Tersine, eğer işçi kapitalist için 500 değerinde işgücünün fiyatı karşılığında 500 değerinde metalar şeklinde bir eşdeğer üretmiş olsa, kapitalist, bu alışverişten öncekinden daha iyi durumda olmazdı. Ama işçi, 3.000 değerinde bir ürünü yeniden üretmiştir. İşçi, ürünün değerinin değişmeyen kısmını, yani üründe tüketilen 2.000 değerindeki üretim aracının değerini yeni bir ürüne çevirerek aynen korumuştur. Bu değere, bir de, 1.000 $_{(d+a)}$ değerinde belli bir değer ek-

lemiştir. (Kapitalistin, para olarak 500'ün geri akışı ile artı-değer kazanarak zenginleştiği konusundaki düşünce, bu bölümün xııı. kesiminde ayrıntıları ile gösterildiği gibi, Destutt de Tracy tarafından geliştirilmiştir.)

İşçi II tarafından, 500 değerinde tüketim nesnesi satın alınmasıyla kapitalist II —önce metalar biçiminde sahip bulunduğu— 500 II'nin değerini, başlangıçta yatırdığı biçimde, para olarak tekrar elde etmiş olur. Bu alışverişin doğrudan sonucu, başka herhangi bir meta satışında olduğu gibi, belli bir değerin, metalar biçiminden para biçimine çevrilmesidir. Paranın böylece kendi çıkış noktasına doğru yaptığı geriye akışta da, öyle özel bir yan yoktur. Kapitalist II de, eğer, para biçiminde 500 ile, kapitalist I'den metalar satın almış olsaydı, ve sonra da kapitalist I'e 500 tutarında metalar satsaydı, bu 500, aynı şekilde, kendisine para biçiminde dönerdi. Para biçimindeki bu 500'lük miktar, ancak, bir metalar kitlesinin (1.000) dolaşımına hizmet etmiş olur ve daha önce açıklanan yasa gereğince, bu para, bu miktar metaı değişim amacı ile dolaşıma sokan kimseye dönmüş olurdu.

Ne var ki, kapitalist II'ye para olarak geri akan 500, bir ve aynı zamanda, para-biçiminde yenilenmiş potansiyel değişen sermayedir. Bu, niçin böyledir? Para ve bu nedenle para-sermaye, sırf işgücüne çevrilebilir olduğu için böyledir ve o ölçüde potansiyel değişen sermayedir. 500 sterlinin para olarak kapitalist II'ye dönmesine, işgücü II'nin piyasaya dönmesi eşlik eder. Bunların her ikisinin karşıt kutuplara dönmesi —yani aynı zamanda para biçimindeki 500'ün yalnız para olarak değil, para-biçiminde değişen sermaye olarak da tekrar ortaya çıkışı— bir ve aynı sürece bağlıdır. 500'e eşit paranın kapitalist II'ye dönmesinin nedeni, II'deki işçilere, 500 miktarında tüketim nesnesi satmış olmasıdır, yani bu işçinin ücretlerini, kendisinin ve ailesinin ve böylece de kendi işgücünün devamı için harcamasıdır. Yaşamını sürdürebilmesi ve tekrar meta alıcısı olarak hareket edebilmesi için, işgücünü tekrar satmak zorundadır. Para olarak 500'ün kapitalist II'ye dönüşü, bu yüzden, aynı zamanda, para olarak 500 ile satın alınabilir bir meta niteliği içersinde, işgücünün bir geri dönüşü ya da aynı yerde kalması ve böylece, para biçimindeki 500'ün, potansiyel değişen sermaye olarak bir geriye dönüşüdür.

Lüks nesneler üreten, II[b] kategorisine gelince, *d* —(II[b])$_d$ halinde durum— aynı I$_d$'de olduğu gibidir. II[b]'deki kapitalistler için, değişen sermayelerini para biçiminde yenileyen para, bunlara II[a]'daki kapitalistler aracılığı ile dolambaçlı bir yoldan geri akmaktadır. Bununla birlikte, işçilerin kendi geçim araçlarını doğrudan doğruya işgüçlerini sattıkları kapitalist üreticilerden satın almaları, ya da ancak aracılık yoluyla, bu parayı, dolambaçlı bir yoldan bu birincilere geri döndüren bir başka kategorideki kapitalistlerden satın almaları arasında bir fark vardır. İşçi sınıfı kıtı kıtına yaşayan insanlar oldukları için, ellerinde para bulunduğu sürece satın alabilirler. Ama durum, örneğin, 1.000 II$_s$'nin 1.000 I$_d$ ile değişiminde olduğu gibi, kapitalistler için farklıdır. Kapitalistler kıtı kıtına yaşayan insanlar değildir. Onun için itici güç, sermayesinin en büyük ölçüde kendi kendini genişletmesidir. Eğer akla gelebilecek herhangi bir durum, kapitalist II'ye, değişmeyen sermayesini derhal yenilemek yerine, parasını ya da bu paranın hiç değilse bir kısmını bir süre için elinde tutmasının daha büyük bir yarar sağlayacağı izlenimini veriyorsa, 1.000 II$_s$'nin (para olarak) I'e dönüşü, ve böylece 1.000$_d$'nin tekrar para biçimine gelmesi de gecikir; ve kapitalist I, ancak yedek akçesinden bir kısmını elden çıkartarak işini aynı hacimde sürdürebilir; ve, genel bir deyişle, değişen sermaye-değerin para biçiminde geriye akışındaki çabukluk ya da yavaşlık dikkate alınmaksızın, işin kesintisiz sürüp gidebilmesi için, para biçiminde yedek bir sermayeye gereklilik vardır.

O yılın yıllık yeniden-üretiminin çeşitli öğelerinin değişimi araştırılması gerektiğinde, bir önceki yılın, zaten sonuna erişilmiş bulunan yılın emeğinin sonuçlarının da araştırılması gerekir. Bu yıllık üründe sonuçlanmış bulunan üretim süreci geride kalmıştır; ürününe katılmış geçmişin bir şeyidir bu, ve, üretim sürecinden önce gelen ya da ona paralel olan dolaşım sürecinde, potansiyel değişen sermayenin gerçek değişen sermayeye çevrilmesinde, yani işgücünün alım ve satımında, bu daha da çok böyledir. Emek-piyasası, şimdi önümüzdeki durumda olduğu gibi, artık meta-piyasasının bir kısmı değildir. İşçi, burada, yalnız, işgücünü satmış olmakla kalmıyor, artı-değerin dışında, bir de, işgücünün fiyatının bir eşdeğerini, metalar biçiminde ikmal etmiş de oluyor. Üstelik o, ücretini cebine koymuştur, bir meta (tüketim nesneleri) alıcısı

olarak yalnızca değişim sırasında boy gösterir. Öte yandan, yıllık ürünün yeniden-üretimin bütün öğelerini içermesi, üretken sermayenin bütün öğelerini, her şeyden çok da en önemli öğesi olan değişen sermayesini yerine koymasıdır. Ve gördüğümüz gibi, aslında, değişen sermaye bakımından değişimin sonucu şudur: Ücretlerini harcamak, satın alınan metaları tüketmek suretiyle, meta alıcısı olarak işçi, kendi işgücünü satmak zorunda bulunduğu bu biricik metaını devam ettirir ve yeniden üretir. Tıpkı, kapitalist tarafından, işçinin işgücünün satın alınmasına yatırılan paranın kendisine geri dönmesi gibi, işgücü de, para karşılığında değişilebilir bir meta niteliği içersinde emek-piyasasına geri döner. Özel olarak ele alınan 1.000 I_d örneğinde sonuç şudur ki, I'deki kapitalistler, para olarak, 1.000_d'yi ellerinde bulundururlar ve I'deki işçiler bunlara işgücü olarak 1.000 arzederler ve böylece I'deki tüm yeniden-üretim süreci yenilenebilir. Bu, değişim sürecinin bir sonucudur.

Öte yandan, I'deki işçilerin ücretlerinin harcanması, II'de 1.000_s tutarında tüketim nesnesini serbest bırakmış, bunları meta-biçimden para-biçime dönüştürmüştür. Kesim II, bunları, I'den 1.000_d'ye eşit metalar satın almak suretiyle, kendi değişmeyen sermayesinin maddî biçimine tekrar çevirmiş ve böylece I'e, değişen sermayesinin değerini para-biçimde tekrar geri vermiştir.

I'e ait değişen sermaye, yıllık ürünün değişiminde ya hiç kendisini göstermeyen ya da şöyle böyle görünebilen üç başkalaşımdan geçer.

1) İlk biçim, aynı değerde işgücüne çevrilmiş olan para olarak 1.000 I_d'dir. Bu çevrilme, kendisini, I ile II arasındaki meta değişiminde ortaya koymaz, ama, sonucu, işçi sınıfı I, para olarak 1.000 ile, meta satıcısı II'nin karşısına çıkması olgusunda görülür; tıpkı işçi sınıfı II'nin para olarak 500 ile, meta biçiminde 500 II_d'nin sahibi meta satıcının karşısına çıkması gibi.

2) İkinci biçim, değişen sermayenin gerçekten değiştiği, değişen sermaye şeklinde işlev yaptığı, değer yaratıcı kuvvetin, kendisiyle değişilen belli bir değerin yerinde göründüğü biricik biçimdir, ve tamamıyla arkamızda kalmış bulunan üretim sürecine aittir.

3) Değişen sermayenin, üretim sürecinin sonucunda, değişen sermaye olarak kendisini ortaya koyduğu üçüncü biçim, yıllık de-

ğer-üründür ve I. halde $I.000_d$ *artı* 1.000_a'ya yani, 2.000 $I_{(d+a)}$'ya eşittir. Para olarak kendi ilk 1.000 değeri yerine şimdi bu miktarın iki katı bir değer, yani metalar biçiminde 2.000 vardır. Metalar biçiminde 1.000 tutarında değişen sermaye-değer, bu nedenle, üretken sermayenin bir öğesi olarak değişen sermayenin ürettiği değerin ancak yarısıdır. Metalar biçiminde 1.000 I_d, I tarafından başlangıçta yatırılan ve toplam sermayenin değişen kısmı olması düşünülen 1.000_d'nin para olarak tam bir eşdeğeridir. Ama, metalar biçiminde bunlar, ancak potansiyel paradırlar (satılana kadar fiilen para halini alamazlar) ve doğrudan doğruya değişen para-sermaye olmaları daha da az sözkonusudur. Bunlar, en sonunda, 1.000 I_d metaının II_c'ye satılmasıyla ve işgücünün, satın alınabilir bir meta, para olarak 1.000'in değişilebileceği bir madde olarak erken yeniden ortaya çıkışı ile, değişen para-sermaye halini alırlar.

Bütün bu dönüşümler sırasında kapitalist I, bu değişen sermayeyi sürekli elinde tutar: 1) önce para-sermaye olarak; 2) sonra, üretken sermayesinin bir öğesi olarak; 3) daha sonra, meta-sermayesinin değerinin bir kısmı olarak, dolayısıyla meta-değer biçiminde; 4) nihayet bir defa daha, değişilebileceği işgücü ile tekrar karşı karşıya gelmiş olan para olarak. İş süreci boyunca kapitalist, değişen sermayeye, belli büyüklükte bir değer olarak değil, aktif değer yaratıcı işgücü olarak sahiptir. Ne var ki, kapitalist, işçiye, onun işgücü belli bir süre için işlemedikçe asla ödemede bulunmadığından kapitalistin elinde, ona ödeme yapmadan önce, zaten bu işgücünün kendisinin yerine geçmek üzere yarattığı değer *artı* artı-değer bulunmaktadır.

Değişen sermaye daima şu ya da bu biçimde kapitalistin elinde kaldığı için, bunun herhangi bir kimse için kendisini şu ya da bu yoldan gelire çevirdiği iddia edilemez. Tersine, metalar şeklinde 1.000 I_d, değişmeyen sermayesinin yarısını aynen yerine koyduğu II'ye satışı ile kendisini paraya çevirir.

Kendisini gelire ayrıştıran şey, değişen sermaye I ya da para olarak 1.000_d değildir. Bu para, işgücüne çevrilir çevrilmez, değişen sermaye I'in para biçimi olarak işlev yapmaktan çıkar; tıpkı herhangi bir meta alıcısına ait paranın, bunu, başka herhangi bir satıcının metaı karşılığında değişmesi üzerine artık kendisine ait

bir şeyi temsil etmekten çıkması gibi. Ücret olarak alınan paranın, işçi sınıfının elinde uğradığı değişiklik, değişen sermayenin çevrilmesi değil, paraya çevrilmiş işgüçlerinin değerinin çevrilmesidir; tıpkı, işçinin yarattığı değerin (2.000 $I_{(d+a)}$) çevrilmesinin sadece kapitaliste ait bulunan ve işçiyi ilgilendirmeyen bir metaın çevrilmiş olması gibi. Bununla birlikte, kapitalist, ve ondan da fazla teorik yorumcusu ekonomi politikçi, işçiye ödenen paranın, hâlâ onun, yani kapitalistin parası olduğu düşüncesinden kendilerini ancak büyük bir güçlükle kurtarabilmektedirler. Bu kapitalist, eğer bir altın üreticisi ise, değerin değişen kısmı —yani, emeğin satın alınma fiyatını yerine koyan metalar biçimindeki eşdeğer— kendisini doğrudan doğruya para biçiminde ortaya koyar ve dolambaçlı bir geriye akış yolu izlemeksizin değişen para-sermaye olarak yeniden işlev yapabilir. Ama, II'deki işçiyi ilgilendirdiği kadarıyla —lüks nesneler üreten işçi dışında— 500_d, işçinin tüketimi için ayrılan metalar şeklinde bulunur ve kolektif işçi olarak kabul edilen işçi, bunları, kendi işgücünü sattığı aynı kolektif kapitalistten doğrudan doğruya tekrar satın alır. Sermaye-değer II'nin değişen kısmı, maddî biçimini ilgilendirdiği kadarıyla, çoğunluğu işçi sınıfının tüketimine ayrılan tüketim nesnelerinden oluşur. Ama, işçi tarafından bu biçim içersinde harcanan değişen sermaye değildir, bu tüketim nesneleri içersinde onun gerçekleşmesiyle, kapitalistin para-biçimi içersindeki değişen sermaye 500 II_d'yi yerine koyan salt ücretlerdir, işçinin parasıdır. Değişen sermaye II_d, tıpkı değişmeyen sermaye 2.000 II_s gibi tüketim nesneleri olarak yeniden üretilmiştir. Bunlardan birisi kendisini ne derece gelire çevirirse, diğeri de ancak o kadar çevirir. Her iki halde de kendilerini gelire çeviren ücretlerdir.

Bununla birlikte, yıllık ürünün değişiminde şurası da önemli bir olgudur ki, ücretlerin gelir olarak harcanması ile, para-sermaye biçimine, bir durumda 1.000 II_s, ve gene aynı şekilde, bu dolambaçlı yoldan 1.000 I_d ile yukarıda sözü edilen 500 II_d, yani hem değişmeyen ve hem de değişen sermaye tekrar sokulmuştur. (Değişen sermayede bu, kısmen dolaysız ve kısmen de dolaylı geriye akış yoluyla olmuştur.)

XI. SABİT SERMAYENİN YERİNE KONMASI

Yıllık yeniden-üretimin değişiminin tahlilinde aşağıdaki nokta büyük bir güçlük gösterir. Konunun ortaya konulabileceği en basit biçimi alırsak, şunu elde ederiz:

$$\text{I)}\ 4.000_s + 1.000_d + 1.000_a +$$
$$\text{II)}\ 2.000_s + 500_d + 500_a = 9.000.$$

Bu sonunda kendini şuna ayrıştırır:

$$4.000\ I_s + 2.000\ II_s + 1.000\ I_d + 500\ II_d + 1.000\ I_a +$$
$$+ 500\ II_a = 6.000_s + 1.500_d + 1.500_a = 9.000.$$

Değişmeyen sermayenin değerinin, sözcüğün kesin anlamıyla iş araçlarını (üretim araçlarının ayrı bir kesimi olarak) içeren bir kısmı, iş araçlarından emeğin ürününe (metaya) aktarılmıştır; bu iş araçları, üretken sermayenin öğeleri olarak işlev yapmaya devam ederler ve bunu eski maddî biçimleri içersinde yaparlar. Bu, onların, belli bir dönem için sürekli işlev yapmaları sırasında uğradıkları eskiyip yıpranma, tedricî aşınma payı olup, bunlar tarafından üretilen metalara, iş araçlarından emek ürününe aktarılan bir değer öğesi olarak tekrar ortaya çıkarlar. Bu nedenle, yıllık yeniden-üretim bakımından, yalnızca sabit sermayenin bir yıldan fazla ömürlü olan kısımları başlangıçta dikkate alınacaktır. Eğer bunlar bir yıl içersinde tamamen eskimişlerse bunların yıllık yeniden-üretimi ile bütünüyle yerine konulmaları ve yenilenmeleri gerekir ve incelenmekte olan konu ile herhangi bir ilişkileri yoktur. Makine ve sabit sermayenin diğer daha dayanıklı öteki biçimlerinde bina ve makine bir tüm olarak çok daha uzun süre dayandığı halde, bazı kısımlarının bir yıl içersinde baştan başa değiştirilmeleri gerekli olduğu durumlar olabilir — çoğu kez *olmaktadır*. Bu kısımlar, sabit sermayenin bir yıl içersinde yerine konulması gerekli öğeleri ile bir kategoriye aittir.

Metaların bu değer öğesinin, onarım maliyetiyle karıştırılmaması gerekir. Meta satıldığında bu değer öğesi, bütün ötekiler gibi paraya çevrilir. Ama, paraya çevrildikten sonra, diğer değer öğelerinden farkı görünür hale gelir. Metaların yeniden-üretimlerinin

başlayabilmesi (ya da genellikle, meta üretim sürecinin sürekli olabilmesi) için, bunların üretimlerinde tüketilen ham ve yardımcı maddelerin aynî olarak yerine konulmaları gereklidir. Bunlar üzerinde harcanan işgücünün de, gene, taze işgücü ile yenilenmesi gerekir. Bu nedenle, metalarda gerçekleşen paranın, sürekli olarak, üretken sermayenin bu öğelerine, para-biçiminden meta-biçimine tekrar çevrilmesi zorunludur. Ham ve yardımcı maddeler örneğin belli aralıklarla büyük miktarlar halinde satın alınsa —böylece üretken bir ikmal teşkil etse— ve belirli dönemler boyunca yeniden satın alınmalarına gerek kalmasa, gene de durum değişmiş olmaz; ve bu yüzden —bu ham ve yardımcı maddeler bulunduğu sürece—, metaların satışından gelen para, bu amaca ayrıldığı için birikebilir ve değişmeyen sermayenin bu kısmı, geçici olarak, fiilî işlevine bir süre için ara vermiş para-sermaye olarak görünebilir. Bu, bir gelir-sermaye değildir; para-biçiminde askıya alınmış üretken sermayedir. Üretim araçlarının yenilenmeleri, bu yenilenmenin —dolaşım yönünden— biçimi değişiklik göstermekle birlikte, her zaman sürüp gitmek zorundadır. Yeni satın almalar, bunların yenilendiği ya da yerine konduğu dolaşım işlemi, daha uzun ya da kısa aralıklarla olabilir ve bir defada büyük bir miktar yatırılarak buna tekabül eden üretken bir ikmal ile telâfi edilebilir. Ya da, satın almalar arasındaki aralıklar kısa olabilir; küçük miktarlarda para harcamaları, küçük miktarlarda üretken ikmaller hızla birbirini izleyebilir. Bu, durumun kendisini değiştirmiş olmaz. İşgücü için de aynı şey geçerlidir. Üretimin, yıl boyunca aynı ölçekte sürdürülmesi halinde — tüketilen işgücünün yerine, sürekli olarak yenisinin konması gerekir. İşin mevsimlik olabildiği ya da, işlerin farklı kısımlarının, tarımda olduğu gibi, farklı dönemlerde uygulandığı hallerde, işgücü satın alınması da buna uygun olarak bazan küçük bazan büyük miktarlarda yapılır. Ama, metaların satışı ile gerçekleşmiş olan gelirler, meta-değerin sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasına eşit kısmını paraya çevirmeleri ölçüsünde, üretken sermayenin, değer kaybını karşıladıkları kısmına tekrar çevrilmiş olmazlar. Üretken sermayenin yanıbaşına yerleşirler ve para biçiminde kalmaya devam ederler.

Paranın bu durgunluğu, değişmeyen sermayenin sabit öğesinin, üretim sürecinde kendi eski maddî biçimi içerisinde işlev yap-

maya devam ettiği az ya da çok sayıda yılları içeren yeniden-üretim dönemi geçene kadar tekrarlanır. Binalar, makineler, vb. gibi sabit öğeler iyice eskiyip de üretim sürecinde artık işlev yapamaz hale gelir gelmez, değerleri, çökelmiş bulunan paraların toplamı tarafından tamamıyla yerine konmuş halde bu öğenin yanısıra mevcuttur; bu değerler, sabit sermayeden, üretimlerine katıldığı metalara yavaş yavaş aktarılmış ve bu metaların satışı sonucu para biçimini almıştır. Şimdi bu para, sabit sermayeyi (ya da çeşitli öğeleri farklı süreğenliklere sahip olduğu için bunun öğelerini) aynî olarak yerine koymaya ve böylece, üretken sermayenin bu kısmının gerçekten yenilenmesine hizmet ederler. Bu para, demek ki, değişmeyen sermaye-değerin bir kısmının, yani onun sabit kısmının para-biçimidir. Bu iddiharın oluşumu, kendi başına, kapitalist yeniden-üretim sürecinin bir öğesidir; sabit sermaye, yaşamını sona erdirene ve dolayısıyla bütün değerini ürettiği metalara aktararak şimdi aynî olarak yerine konma zorunluluğu ortaya çıkana kadar, sabit sermayenin ya da bu sermayenin birkaç öğesinin değerinin —para biçiminde— yeniden-üretilmesi ve bir yana biriktirilmesidir. Ne var ki, bu para, sabit sermayenin yaşamı sona eren öğelerini yerine koymak üzere yeni öğelere tekrar çevrilir çevrilmez, bu iddihar şeklini kaybeder ve dolaşımın meydana getirdiği sermayenin yeniden-üretim sürecindeki faaliyetine yeniden başlar.

Tıpkı, basit meta dolaşımının hiç bir şekilde, ürünler arasındaki yalın değişimle özdeş olmaması gibi, yıllık meta-ürünün çevrilmesi de hiç bir zaman kendisini çeşitli öğelerinin salt bir aracısız karşılıklı değişimine çözüştüremez: Para, bunda, özellikle sabit sermayenin değerinin yeniden-üretimi biçiminde ifadesini bulan özgül bir rol oynar. (Üretimin kolektif olması ve meta üretimi biçimini taşımaması halinde, konunun kendisini ne kadar farklı bir şekilde ortaya koyacağı daha ilerideki bir tahlile bırakılmıştır.)

Temel şemamıza dönecek olursak, sınıf* II için şunu elde ederiz: $2.000_s + 500_d + 500_a$. Bir yıl boyunca üretilen bütün tüketim nesneleri, bu durumda, değer olarak 3.000'e eşittir; toplam metalar kitlesindeki farklı meta öğelerinin herbiri, değeri bakımından,

* Burada "sınıf I" ve "sınıf II" ile gene "kesim I" ve "kesim II" kastedilmektedir. İngilizce metinde "*class*" (s. 467), Almanca metinde "*klasse*" (s. 459), Fransızca metinde "*section*" (V, s. 111). —*ç*.

$\frac{2}{3}_s + \frac{1}{6}_d + \frac{1}{6}_a$ ya da yüzde olarak, $66\frac{2}{3}_s + 16\frac{2}{3}_d + 16\frac{2}{3}_a$ bileşimindedir. Sınıf II'nin çeşitli türdeki metaları, farklı oranlarda değişmeyen sermaye içerebilir. Aynı şekilde, değişmeyen sermayenin sabit kısmı da farklı olabilir. Sabit sermayenin kısımlarının süreğenliği ve dolayısıyla yıllık aşınıp yıpranma ya da, bunların üretimlerine katıldıkları metalara *pro rata* aktardıkları değerin oranı da farklı olabilir. Ama, bunun burada önemi yoktur. Toplumsal yeniden-üretim sürecine gelince, bu, sadece sınıf II ve I arasında bir değişim sorunudur. Bu iki sınıf burada birbirlerinin karşısına yalnız kendi toplumsal, kitle ilişkileri içerisinde çıkarlar. Bu nedenle, meta-ürün II'nin değerinin *s* kısmının orantılı büyüklüğü (şimdi irdelenmekte olan sorunun sonuçlarından ancak bir tanesi) eğer sınıf II'ye giren bütün üretim kolları kapsanmış ise ortalama oranı verir.

Toplam değeri, $2.000_s + 500_d + 500_a$ ifadesi altında sınıflanan her tür meta (ve bunlar çoğunlukla aynı türdendir), bu nedenle değer olarak $\%66\frac{2}{3}_s + \%16\frac{2}{3}_d + \%16\frac{2}{3}_a$ ifadesine eşittir. Bu, ister *s, d* ya da *a* altında sınıflansın, metaların her 100'ü için uygulanır.

2.000_s'nin katılmış bulunduğu metalar, değer olarak ayrıca şu şekilde de bölünebilir:

1) $1.333\frac{1}{3}_s + 333\frac{1}{3}_d + 333\frac{1}{3}_a = 2.000_s$;

benzer şekilde 500_d de şöyle bölünebilir:

2) $333\frac{1}{3}_s + 83\frac{1}{3}_d + 83\frac{1}{3}_a = 500_d$;

ve nihayet 500_a da şu şekilde bölünebilir:

3) $333\frac{1}{3}_s + 83\frac{1}{3}_d + 83\frac{1}{3}_a = 500_a$.

Şimdi, eğer biz, 1), 2) ve 3)'teki *s*'leri toplarsak, $1.333\frac{1}{3}_s + 333\frac{1}{3}_s + 333\frac{1}{3}_s = 2.000$ elde ederiz. Ayrıca $333\frac{1}{3}_d + 83\frac{1}{3}_d + 83\frac{1}{3}_d = 500$. Ve *a* için de aynı şey. Toplam, yukardaki gibi aynı toplam 3.000 değerini verir.

3.000'lik bir değeri temsil eden, metalar kitlesi II'nin içerdiği tüm değişmeyen sermaye-değer, demek ki, 2.000_s'de bulunmakta ve, ne 500_d ve ne de 500_a bundan bir zerre bile taşımamaktadır. Aynı şey, sırasıyla *d* ve *a* için de doğrudur.

Bir başka deyişle, meta kitlesi II'nin, değişmeyen sermaye-değeri temsil eden ve bu nedenle de, ya kendi maddî biçimine ya da para-biçimine tekrar çevrilebilir kısmının tamamı, 2.000_s'de bulu-

nur. II'deki metaların değişmeyen değerinin değişimi ile ilgili her şey, bu yüzden, 2.000 II_s'nin hareketi ile sınırlıdır. Ve bu değişim, ancak, I ($1.000_d + 1.000_a$) ile yapılabilir.

Aynı şekilde, sınıf I bakımından da, bu sınıfın değişmeyen sermaye-değerinin değişimi ile ilgili her şey, 4.000 I_s'nin dikkate alınması ile sınırlı olacaktır.

1. *Para Biçiminde Değerin Aşınan ve Yıpranan Kısmının Yerine Konması*

İşe başlamak için eğer,

$$\begin{array}{lllll} \text{I.} & 4.000_s + & \overbrace{1.000_d + 1.000_a} & & \\ \text{II.} & & 2.000_s + & 500_d + & 500_a \end{array}$$

[formülü —ç.] alırsak, 2.000 II_s metalar kitlesinin, aynı değerde I ($1.000_d + 1.000_a$) metaları ile değişimi, 2.000 II_s'nin tamamının, I tarafından üretilen II'nin değişmeyen sermayesinin doğal öğelerine aynî olarak tekrar çevrilmesini öngörür. Ama, bu sonuncunun bulunduğu meta-değer 2.000, sabit sermayenin değer kaybını telâfi eden bir öğeyi de içerir; değer kaybını karşılayan bu öğenin derhal ve aynî olarak yerine konulması gerekmemekte, paraya çevrilerek, sabit sermayenin maddî biçimi içersinde yenilenmesi zamanı gelene kadar bir toplam içersinde yavaş yavaş birikmektedir. Her yıl, şu ya da bu bireysel işte veya şu ya da bu sanayi kolunda sabit sermaye kaybı görülür. Bir ve aynı bireysel sermayede bile, çeşitli kısımlarının farklı süreğenliğe sahip olmaları nedeniyle, sabit sermayenin şu ya da bu kısmının yerine konması zorunluluğu vardır. Yıllık yeniden-üretimi, basit boyutları içersinde, yani her türlü birikimi dikkate almaksızın incelediğimiz zaman işe *ab ovo** başlamayız. İncelenmekte olan yıl, birçok yıllardan bir tanesidir; kapitalist üretimin doğumundan sonraki ilk yıl değildir. Sınıf II'ye ait çok yanlı üretim kollarına yatırılmış bulunan çeşitli sermayeler, bu yüzden, yaşça farklıdırlar. Tıpkı bu üretim kolunda görev yapan kimselerden bir kısmının her yıl ölmesi gibi, sabit sermayenin bir kısmının da her yıl ömrü tükenir ve bunların, birikmiş para fonundan aynî olarak yenilenmeleri gerekir. İşte bu nedenle, 2.000 II_s'nin 2.000 $I_{(d+a)}$ karşılığında değişimi, 2.000 II_s'nin kendi meta-bi-

* Başlangıçtan itibaren. —ç.

çiminden (tüketim nesnelerinden), yalnız ham ve yardımcı maddeleri değil, aynı zamanda, sabit sermayenin, makineler, aletler, binalar vb. gibi doğal öğelerini de içeren asıl öğelere çevrilmesini kapsar. 2.000 II_s'nin değerinde *para olarak* yerine konulması gereken aşınma ve yıpranma, bu yüzden hiç bir zaman işlemekte olan sabit sermayenin tutarına tekabül etmez, çünkü bunun bir kısmının her yıl aynî olarak yerine konulması zorunluluğu vardır. Ama bu durum, bu yerine koyma işi için gerekli paranın, sınıf II kapitalistleri tarafından önceki yıllarda biriktirildiğini varsayar. Ne var ki, işte bu koşul, önceki yıllar için olduğu kadar, içinde bulunulan yıl için de aynı ölçüde geçerlidir.

I ($1.000_d+1.000_a$) ile 2.000 II_s arasındaki değişimde, önce şurasını dikkate almak gerekir ki, $I_{(d+a)}$ değerler toplamı, herhangi bir değişmeyen değer öğesini, dolayısıyla da, aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak bir değer öğesini, yani değişmeyen sermayenin sabit kısmından, maddî biçimi içerisinde $d+a$'nın varolduğu metalara aktarılmış bulunan bir değeri içermez. Buna karşılık, bu öğe, II_s'de vardır ve, varlığını sabit sermayeye borçlu bulunan parabiçiminden maddî biçimine hemen çevrilmemesi gereken ve önce para biçimini korumak zorunda olan, değer öğesinin işte bu kısmıdır. İşte bu nedenle I ($1.000_d+1.000_a$) ile 2.000 II_s arasındaki değişim derhal şu güçlüğü gösterir: $2.000_{(d+a)}$'nın maddî biçimi içersinde varolduğu I'e ait üretim araçları, II'ye ait tüketim nesneleri şeklinde bir eşdeğer karşılığında 2.000'in tam değeri ile değişilmek zorunda olduğu halde, öte yandan 2.000 II_s tüketim nesneleri, I ($1.000_d+1.000_a$) üretim araçları karşılığında kendi tam değerleri üzerinden değiştirilemez, çünkü, bunların değerlerinin —aşınma ve yıpranmaya ya da sabit sermayenin yerine konulması gerekli değer kaybına eşit— kısmı, ilkin, incelemekte bulunduğumuz mevcut yıllık yeniden-üretim dönemi boyunca dolaşım aracı olarak artık işlev yapmayacak olan para biçiminde birikmek zorundadır. Ama, metadeğer 2.000 II_s içerisine katılmış bu aşınma ve yıpranma ögesini ödeyecek para, ancak I. kesimden gelebilir, çünkü II, bu parayı kendisi ödeyemez, ama kendi mallarının satışı yoluyla bu ödemeyi sağlar ve çünkü, varsayımlı olarak, $I_{(d+a)}$, meta 2.000 II_s'nin tamamını satın alır. Şu halde, sınıf I, bu satınalma aracılığı ile, bu aşınma ve yıpranmayı II için paraya çevirir. Ama daha önce açık-

lanan yasaya göre, dolaşıma sürülen para, daha sonra, eşit miktarda metaları dolaşıma süren kapitalist üreticiye döner. Açıktır ki, II_s satın almakla I, II'ye, 2.000 değerinde metalar ile birlikte bir de fazladan bir parayı karşılıksız olarak (değişim yoluyla aynı miktarı almaksızın) veremez. Aksi halde I, meta kitlesi II_s'yi değerinin üzerinde satın almış olur. Eğer II, kendisine ait 2.000_s'yi I (1.000_d + 1.000_a) karşılığında fiilen değişiyorsa, I'den başka bir talepte bulunamaz ve bu değişim ile dolaşan para, kendisini dolaşıma sokana bağlı olarak, yani ilk kez alıcı olarak hareket eden kimseye bağlı olarak ya I'e ya da II'ye döner. Aynı zamanda II, kendi meta-sermayesinin tüm değerini, üretim araçlarının maddî biçimine tekrar çevirmiş olacaktı, oysa varsayımımıza göre, satıştan sonra bunun bir kısmını, şimdiki yıllık yeniden-üretim dönemi boyunca para biçiminden, değişmeyen sermayesinin sabit kısmının maddî biçimine tekrar çeviremezdi. Eğer II, I'e 2.000 değerinde satış yapsa ve ondan, 2.000'den az, diyelim 1.800 değerinde satın almada bulunsa ancak o zaman kendi lehine bir para fazlalığı olurdu. Bu durumda I'in kendisine dönmeyecek olan para şeklinde 200 değerindeki borç fazlasını telâfi etmesi gerekirdi, çünkü 200'e eşit bir meta kitlesini dolaşıma sürerek, yatırmış olduğu parayı dolaşımdan çekmemiş olurdu. Böyle bir durumda, II için, sabit sermayesinin aşınma ve yıpranması hesabına konulmuş bir para fonu bulunurdu. O zaman da, diğer yanda, I'in tarafından 200 miktarında bir üretim aracı, üretim fazlası olurdu ve, üretimin çeşitli kısımları arasında tam bir oranın varsayıldığı şemamızın esası, yani aynı ölçekte yeniden-üretim bozulmuş olurdu. Bir başkasını ve daha da beterini yaratmak için güçlüklerin ancak bir tanesinden kurtulmuş olurduk.

Bu sorun özel güçlükler gösterdiği ve ekonomi politikçiler tarafından şimdiye değin hiç ele alınmadığı için, olası (hiç değilse olası görünen) bütün çözümleri ya da daha çok, bu sorunun formüle edilişini *seriatim** inceleyeceğiz.

İlkin, daha biraz önce II'nin I'e, 2.000 değerinde metalar sattığını, ama ondan ancak 1.800 değerinde satın almada bulunduğunu varsaymıştık. Meta-değer 2.000 II_s, aşınıp yıpranmayı yerine koymak için, para olarak biriktirilmesi gerekli 200 içermektedir. De-

* Sırasıyla. —Ç.

mek oluyor ki, 2.000 II_s'nin değeri, üretim araçları ile değişilecek 1.800 ile, aşınma ve yıpranmanın yerini alacak ve (2.000_s'nin I'e satışından sonra) para biçiminde saklanacak 200'e ayrılabilir. Değer olarak ifade edildiğinde 2.000 II_s, $1.800_s + 200_s$ (d)'ye eşittir; burada d, *déchet*'i* belirtmektedir.

Bu durumda bizim aşağıdaki ifadeyi incelememiz gerekiyor:

$$\text{Değişim} \quad \text{I.} \quad \underbrace{1.000_d \; + \; 1.000_a}$$

$$\text{II.} \quad 1.800_s \; + \; 200_s(\text{d}).$$

İşçilere, işgüçlerinin karşılığı ücret olarak verilen 1.000 sterlin ile I, tüketim nesnesi 1.000 II_s satın almaktadır. II, bu aynı 1.000 sterlin ile üretim aracı 1.000 I_d satın almaktadır. Böylece I'deki kapitalistler, değişen sermayelerini para şeklinde geri almakta ve gelecek yıl, aynı miktar işgücü satın almada kullanabilmektedirler, yani üretken sermayelerinin değişen kısmını aynî olarak yerine koyabilmektedirler.

Ayrıca, yatırılan 400 sterlin ile II, üretim araçları I_a satın almakta ve I_a, bu aynı 400 sterlin ile tüketim nesneleri II_s satın almaktadır. II'deki kapitalistler tarafından dolaşıma sokulan 400 sterlin, böylece kendilerine dönmekte, ama yalnız, satılan metaların eşdeğeri olarak. Şimdi I, yatırılan 400 sterlin ile tüketim nesneleri satın almakta; II, I'den 400 sterlin değerinde üretim aracı satın almakta ve bu 400 sterlin bunun üzerine I'e geri akmaktadır. Öyleyse buraya kadar hesap şöyledir:

I, dolaşıma, metalar şeklinde $1.000_d + 800_a$ sokmaktadır; dolaşıma ayrıca ücretler için para olarak 1.000 sterlin ve II ile değişim için 400 sterlin sürmektedir. Değişim yapıldıktan sonra I, para olarak 1.000_d, 800 II_s (tüketim nesneleri) karşılığında değişilen 800_a ve para şeklinde 400 sterline sahiptir.

II, dolaşıma, metalar şeklinde (tüketim nesneleri) 1.800_s ve para olarak 400 sterlin sürüyor. Değişimin tamamlanması üzerine, I'in metaları (üretim araçları) olarak 1.800 ve para olarak 400 sterline sahiptir.

Geride, hâlâ, I'in tarafında 200_a (üretim araçları olarak) ve II'nin tarafında 200_s (d) (tüketim nesneleri olarak) vardır.

* Yıpranma ve aşınma. Almanca metinde (s. 452), Engels, bu sözcüğün yanına "*Verschleiss*" ("Aşınma") yazmıştır. —*ç*.

Varsayımımıza göre I, 200 sterlin ile, 200 değerinde s(d) tüketim nesneleri satın alıyor. Ama II, bu 200 sterlini elde tutmaktadır, çünkü, 200_s (d) aşınma ve yıpranmayı, temsil etmekte olup hemen üretim araçlarına tekrar çevrilmeyecektir. Bu nedenle 200 I_a satılamaz. Yerine konulması gerekli artı-değer I'in beşte-biri gerçekleştirilemez, yani üretim araçlarının maddî biçiminden tüketim nesnelerinin maddî biçimine çevrilemez.

Bu, yalnız bizim, basit ölçekli yeniden-üretim varsayımımızla çelişmiyor; bu, kendi başına, 200_s (d)'nin paraya dönüşümünü açıklayabilecek bir varsayım da değildir. Bu, daha çok, bunun açıklanamayacağı anlamına gelir. Çünkü, 200_s (d)'nin ne şekilde paraya çevrilebileceği gösterilemeyeceğine göre, sadece, kendi 200_a'sından geriye kalanını paraya çeviremediği için, I'in, zorlandığı varsayılmıştır. Bunu, değişim mekanizmasının normal bir işleyişi diye kabul etmek, 200_s (d)'yi düzenli olarak paraya çevirmek için her yıl 200 sterlinin gökten düştüğünü düşünmekle aynı şeydir.

Ama böyle bir varsayımın saçmalığı, eğer I_a, bu durumda olduğu gibi kendi ilkel varlık biçimi içerisinde —yani, üretim araçlarının değerinin bir kısmı, dolayısıyla, kapitalist üreticilerinin, satış yoluyla paraya çevirmek zorunda oldukları metaların değerinin bir kısmı olarak— görünmek yerine, bu kapitalistlerin ortaklarının elinde, örneğin, toprak sahiplerinin elinde toprak rantı, tefecilerin elinde faiz olarak göründüğü zaman hemen göze çarpmıyor. Ama, eğer sanayi kapitalistinin, bu artı-değerin öteki ortaklarına, toprak rantı ya da faiz şeklinde vermek zorunda bulunduğu metaların artı-değerinin bu kısmı, uzun bir süre bu metaların satışı yoluyla gerçekleştirilemez ise, rant ve faiz ödemesi de sona erer ve toprak sahipleri ile faizciler, rant ile faizi harcamak suretiyle, yıllık yeniden-üretimin belli bir kısmını diledikleri gibi paraya çevirmek için *dei ex machina** olarak hizmet edemez hale gelirler. Aynı şey, hükümet memurları, doktorlar, avukatlar, vb., ve "kamunun" üyeleri olarak, ekonomi politikçilerin açıklamadan bıraktıklarını açıklamak suretiyle bunlara "hizmet eden" diğerleri gibi, üretken olmayan emekçiler denilen kimselerin harcamaları için de doğrudur.

I ile II arasında, —kapitalist üreticilerin bu iki ana kesimi arasında— dolaysız değişim yerine bu işe aracı olarak tacir de girse

* Makine ile gelen tanrı. —ç.

ve "parası" ile bütün bu güçlüklerin üstesinden gelmeye yardım etse; durumda gene de bir iyileşme olmaz. Örneğin, ele alınan durumda 200 I_a'nın kesenkes II'deki sanayi kapitalistlerine verilmesi gerekir. Bu, bir dizi tacirin elinden geçebilir, ama bunlardan sonuncusu, bizim varsayımımıza göre kendisini II'nin karşısında, tıpkı başlangıçta I'deki kapitalist üreticilerin aynı kötü durumunda bulur; yani bunların 200 I_a'yı II'ye satmaları olanaksızdır. Ve satın alınan bu saplanıp kalmış miktar, I ile aynı süreci yenileyemez.

Buradan da görüyoruz ki, gerçek amacımızdan ayrı olarak, toplumsal yeniden-üretim süreci, karmaşık somut biçimi içerisinde bir çözümleme konusu yapılır yapılmaz, "bilimsel" bir çözümleme görüntüsü veren yapmacıklardan kurtulmak için, yeniden-üretim sürecini —ufaktefek belirsiz hallerden arınmış— kendi asıl biçimi içerisinde gözden geçirmek zorunluluğu kaçınılmazdır.

Yeniden-üretim sürecinin (ister basit, isterse genişlemiş ölçekte olsun) normal olarak yürümesi halinde, kapitalist üretici tarafından dolaşıma sokulan paranın (ister kendi parası, isterse borç aldığı para olsun), çıkış noktasına dönmesi gerektiği konusundaki yasa, 200 II_s (d)'nin, I tarafından sürülen para aracılığı ile paraya çevrildiği varsayımını bütünüyle dıştalar.

2. *Sabit Sermayenin Aynî olarak Yerine Konması*

Yukarıda ele alınan varsayımı bir yana itince, geriye, sadece, aşınma ve yıpranma payının para alarak yerine konması dışında, aynı zamanda tümüyle ölü hale gelmiş sabit sermayenin aynî olarak yerine konmasını da içerdiği şeklindeki olasılıklar kalmaktadır.

Buraya kadar varsaymıştık ki,

a) I tarafından ücretler şeklinde ödenen 1.000 sterlin, işçiler tarafından, aynı miktarda II_s için harcanır; yani işçiler bu para ile tüketim nesneleri satın alırlar.

Bu 1.000 sterlinin I tarafından para olarak yatırılmış olması, sadece bir olguyu ifade etmektir. Ücretlerin, ilgili kapitalist üreticiler tarafından para olarak yatırılması gerekir. Sonra bu para, işçiler tarafından tüketim nesneleri için harcanır ve tüketim nesneleri satıcılarına, kendi değişmeyen sermayelerini meta-sermayeden üretken sermayeye çevirmede, dolaşım aracı olarak hizmet

eder. Gerçekte, bu para birçok yollardan (bizzat işçinin gereksinmesi olan, bakkallar, ev sahipleri, vergi tahsildarları ve doktorlar vb. gibi üretken olmayan emekçilerden) geçer ve dolayısıyla, I'deki işçilerin elinden kısmen doğrudan doğruya, sınıf II'deki kapitalistin eline akar. Paranın akışı, azçok gecikebilir ve kapitalistin bu yüzden yeni yedek paraya gereksinmesi olabilir. Bütün bunlar, bu temel biçim içerisindeki incelemeye girmez.

b) Bir seferde I'in, II'den satınalma için para olarak diğer bir 400 sterlin yatırdığı ve bu paranın kendisine döndüğü, oysa bir başka sefer II'nin I'den satınalma için 400 sterlin yatırdığı ve aynı şekilde bu parayı geri aldığı varsayılmıştı. Bu varsayımı yapmak gerekir, çünkü, kapitalist sınıf I ya da II'nin, kendi metalarının değişimi için gerekli parayı tek taraflı olarak yatırmaları gerektiği yolundaki ters bir varsayımı kabul etmek keyfî olurdu. Çünkü, 1. arabaşlık altında gösterdiğimiz gibi, 200 II_s (d)'yi paraya çevirmek için I'in dolaşıma ek para sürmesi varsayımının saçma diye reddedilmesi üzerine, geriye, sadece, II'nin metalarının değerinin, sabit sermayesinin aşınma ve yıpranmasını telâfi edecek kısmını paraya çevirecek bir miktar parayı dolaşıma gene kendisinin sürmesi gibi, görünüşte daha da saçma bir varsayım kalır. Örneğin, Bay X'e ait iplik makinesinin, üretim sürecinde kaybettiği değer kısmı, ipliğin değerinin bir kısmı olarak tekrar ortaya çıkar. İplik makinesinin uğradığı değer kaybının, yani aşınıp yıpranmasının, öte yanda, iplikçinin elinde para olarak toplanması gerekir. X'in, Y'den 200 sterlinlik pamuk satın aldığı ve böylece dolaşıma para olarak 200 sterlin sürdüğü kabul edilirse, Y de bu durumda ondan 200 sterlinlik iplik satın alacak ve bu 200 sterlin şimdi X'e, makinesinin aşınma ve yıpranmasını karşılayacak fon olarak hizmet edecektir. Durum basitçe şuna indirgenebilir: X, yaptığı üretimden, kendisine ait üründen ve bu ürünün satışından başka, iplik makinesinin değer kaybını kendisi adına karşılamak üzere 200 sterlini *in petto* alıkor; yani makinesinin değer kaybı yoluyla kaybettiği 200 sterline ek olarak, en sonunda yeni bir iplik makinesi satın alabilmek için, kendi cebinden her yıl para olarak bir başka 200 sterlin daha ayırmak zorundadır.

Ne var ki, bu saçmalık ancak görünüştedir. Sınıf II, sabit sermayeleri çok farklı yeniden-üretim aşamalarında bulunan kapita-

listlerden oluşmuştur. Bunlardan bazılarında sabit sermaye, aynî olarak tümüyle yerine konulması gerekli aşamaya ulaşmış durumdadır. Diğerlerinde ise, bu aşamadan şu ya da bu kadar uzaktır. Bu grubun bütün üyeleri için ortak nokta, sabit sermayelerinin fiilen yeniden-üretilmiş olmaması, yani aynı türün yeni bir çeşidi tarafından *in natura** yenilenmemiştir, ama değeri, para olarak ardarda birikmiştir. Birinci grup, işe başladığında, para sermayesinin bir kısmını değişmeyen (sabit ve döner) sermayeye, bir kısmını da işgücüne, değişen sermayeye çevirmek üzere pazara geldiği zaman, tamamen aynı (ya da neredeyse aynı durumda olmasının burada önemi yoktur) durumdadır. Bunlar, bir kez daha, bu para-sermayeyi, yani hem değişmeyen sabit ve döner sermayeyi ve hem de değişen sermayenin değerini dolaşıma yatırmak durumundadırlar.

Şu halde, eğer biz, kapitalist sınıf II tarafından I ile değişim için dolaşıma sokulan 400 sterlinin yarısının, yalnız kendi metalarının aracılığı ile, döner sermayeye ilişkin üretim araçlarını değil, aynı zamanda, paraları aracılığı ile de, sabit sermayelerini aynî olarak yenilemek zorunda bulunan sınıf II'deki kapitalistlerden geldiğini, oysa bu sınıftaki kapitalistlerin öteki yarısının, paraları ile ancak değişmeyen sermayelerinin döner kısmını aynî olarak yerine koyduklarını, ama sabit sermayelerini aynî olarak yenilemediklerini varsayarsak, bu geriye dönen 400 sterlinin (I'in bunun karşılığında tüketim nesneleri satın alması üzerine, geriye dönen bu 400 sterlinin), II'nin bu iki grubu arasında çeşitli şekilde dağıldığını söylemekte herhangi bir çelişki yoktur. Bu para sınıf II'ye döner, ama aynı ellere geri gelmez, bir kesimden diğerine geçerek bu sınıf içerisinde çeşitli biçimde dağılır.

II'nin bir grubu, uzun sürede, üretim araçlarının bir kısmının kendi metaları tarafından karşılanması yanında, para olarak 200 sterlini, sabit sermayenin yeni öğelerine aynî olarak çevirmiştir. İşin başlangıcında, böylece harcanan para, bu gruba, bu sabit sermaye tarafından üretilecek olan metaların değerinin aşınma ve yıpranma kısmı olarak, birkaç yıl sonra ancak yavaş yavaş dolaşımdan geri döner.

Ne var ki, II'nin öteki grubu, 200 sterlin karşılığında I'den her-

* Doğal olarak. —ç.

hangi bir meta almamıştır. Ama I, bunu, II'nin birinci grubunun, sabit sermayesinin öğeleri için harcadığı para ile öder. II'nin birinci grubu, kendi sabit sermaye-değerine bir kez daha yenilenmiş maddî biçimi içerisinde sahip olduğu halde, ikinci grup, sabit sermayesinin daha sonraki aynî olarak yerine konması için para olarak biriktirilmesi ile meşguldür.

Daha önceki değişimlerden sonra, şimdi bizim üzerinde ilerleyeceğimiz esas, metaların henüz her iki tarafça değişilmemiş bulunan kısmıdır: I tarafından 400_a ve II tarafından 400_s.[52] II'nin, 800 tutarında olan bu metaların değişimi için para olarak 400 yatırdığını varsayıyoruz. 400'ün yarısı (200'ü), her ne olursa olsun, aşınma ve yıpranma değeri olarak para şeklinde 200 biriktiren ve bu parayı sabit sermayesinin maddî biçimine çevirecek olan, II_s grubu tarafından yatırılmak zorundadır.

Tıpkı, değişmeyen sermaye-değer, değişen sermaye-değer ve artı-değerin —meta-sermaye II ve meta-sermaye I'in değerinin bölünebileceği bu kısımlar— sırasıyla, II ve I'e ait metaların özel orantılı payları tarafından gösterilebileceği gibi, değişmeyen sermayenin kendi değeri içerisinde, sabit sermayenin maddî biçimine henüz çevrilmeyen, ama şimdilik para biçiminde biriktirilmiş bulunan değer kısmı da aynı şekilde gösterilebilir. Belli bir miktar meta II (ele alınan örnekte geriye kalan metaların yarısı, ya da 200), burada, sadece, değişim yoluyla para biçiminde birikmek zorunda bulunan bu aşınma ve yıpranma değerinin bir aracıdır. (Sabit sermayeyi aynî olarak yenileyen II'deki kapitalistlerin birinci grubu, bu şekilde —burada yalnızca geri kalanıyla hâlâ boy gösterdiği metalar kitlesinin aşınan ve yıpranan kısmı ile— kendi aşınma ve yıpranma değerlerinin bir kısmını bu yolla zaten gerçekleştirmiş olabilirler, ama para olarak hâlâ 200'ü gerçekleştirmeleri gerekir.)

Bu son işlemde II tarafından dolaşıma sokulan 400 sterlinin (200'e eşit) ikinci yarısına gelince, bu, I'den, değişmeyen sermayenin döner kısımlarını satın alır. Bu 200 sterlinin bir kısmı, II'nin her iki kesimi ya da yalnız, sabit sermaye değerini aynî olarak yenilemeyen kesimi tarafından dolaşıma sokulmuş olabilir.

[52] Bu rakamlar, gene daha önce varsayılmış olanlarla çakışmamaktadır. Ama salt bir orantılar sorunu olduğuna göre, bunun bir önemi yoktur. —*F.E.*

Bu 400 sterlin ile, demek ki, I'den şunlar alınmıştır: 1) sadece sabit sermayenin öğelerini içeren, 200 sterlin tutarında metalar; 2) II'ye ait değişmeyen sermayenin döner kısmının yalnız doğal öğelerini yerine koyan 200 sterlin tutarında metalar. Böylece I, tüm yıllık ürününü, II'ye satılabilecek kadarıyla satmıştır ama, bunun beşte-birinin değeri, 400 sterlini şimdi I'in elinde para olarak bulunmaktadır. Ne var ki, bu para, tüketim nesneleri için gelir olarak harcanması gereken paraya çevrilen artı-değerdir. Demek oluyor ki, I, bu 400 sterlini ile II'ye ait 400'e eşit tüm meta-değeri satın almaktadır; yani bu para, II'ye, kendisine ait metaları harekete geçirmek suretiyle geri akmaktadır.

Şimdi biz üç ayrı durumu varsayacağız ve, sabit sermayelerini aynî olarak yerine koyan kapitalist II grubuna "grup 1", ve sabit sermayedeki değer yıpranmasını para olarak biriktirene "grup 2" diyeceğiz. Bu üç durum şöyledir: a) metalar şeklinde artık olarak II'de hâlâ bulunan 400'ün bir kısmı, 1 ve 2 grupları için, değişmeyen sermayenin döner kısımlarının bazı bölümlerini yerine koymak zorundadır (diyelim herbiri için yarısını); b) grup 1 bütün metalarını sattığı halde, grup 2 henüz 400'ü satmak durumundadır; c) grup 2, yıpranma değerini taşıyan 200 dışında hepsini satmıştır.

Demek ki, şu dağılımı elde ediyoruz:

a) 400, meta-değerin, 100'ünü grup 1, 300'ünü grup 2 olmak üzere, II, hâlâ elinde tutmaktadır; bu 300'den 200'ü, aşınma payını temsil etmektedir. Bu durumda, grup 1'in para halindeki 400 sterlininin ilk olarak yatırdığı 300'ü şimdi II'den metalar almak üzere 1 tarafından geri çevrilmiştir, I'den yani aynî olarak sabit sermayenin öğelerini sağlamak için para halinde 200 ve I ile meta değişimini gerçekleştirmek için para halinde 100'ü geri çevirmiştir. Öte yandan grup 2, 400'ün ancak ¼'ünü, yani 100'ü, aynı şekilde I ile meta değişimini sağlamak üzere yatırmıştır.

Grup 1 öyleyse, para olarak 400'ün 300'ünü, grup 2, 100'ünü yatırmıştır.

Bu 400'ün dönüşü, ne var ki, şöyle olmaktadır:

Grup 1'e 100, yani yatırdığı paranın ancak üçte-biri. Ama öteki ⅔ yerine, yenilenmiş 200 değerinde bir sabit sermayeye sahip olmaktadır. Grup 1, 200 değerinde sabit sermaye öğeleri için I'e para vermiş, ama daha sonraki metaları vermemiştir. Para olarak

200'ü ilgilendirdiği kadarıyla, grup 1, kesim I'in karşısına, yalnız alıcı olarak çıkmakta, daha sonra satıcı olarak çıkmamaktadır. İşte bu yüzden, bu para, grup 1'e dönemez; aksi takdirde, sabit sermayesinin öğelerini I'den, bir hediye olarak almış olması gerekirdi.

Yatırdığı paranın son üçte-biri bakımından grup 1, önce, değişmeyen sermayesinin döner kısımlarının alıcısı olarak hareket etmiştir. Aynı para ile I, ondan, metalarının 100 değerindeki geri kalan kısmını satın almaktadır. Bu para, o zaman, kendisine (II. kesimin 1. grubuna) geri akmaktadır, çünkü, satın alıcı olarak hareketinden hemen sonra satıcı olarak hareket etmektedir. Eğer bu para geri dönmeseydi, II (grup 1) 100'e ulaşan metalar için 1'e önce para olarak 100, sonra da metalar şeklinde tekrar cabadan 100 vermiş olurdu, yani II, metalarını I'e hediye olarak vermiş olurdu. Öte yandan, para olarak 100 yatıran grup 2, para olarak 300 geri almaktadır: önce, bir alıcı olarak dolaşıma para halinde 100 sokup bunları satıcı olarak geri aldığından ötürü 100; ancak bu miktar kadar metaın bir satıcısı olarak işlev yapıp bir alıcı olarak işlev yapmadığından ötürü 200. Demek ki, paranın I'e geri akması olanaksızdır. Sabit sermayenin yıpranma payı böylece II (grup 1) tarafından, sabit sermayenin öğelerinin satın alınmasında dolaşıma sürülen para ile dengelenmektedir. Ama bu, grup 2'nin eline, grup 1'in parası olarak değil, sınıf I'e ait para olarak gelmektedir.

b) Bu varsayıma göre, II_2'nin geri kalan kısmı, grup 1 para olarak 200 ve grup 2 meta olarak 400 sahibi olacak biçimde dağılmıştır.

Grup 1, bütün metaını satmıştır, ama para olarak 200, aynî olarak yenilemek zorunda olduğu değişmeyen sermayesinin sabit kısmının dönüşmüş bir şeklidir. Şu halde o, burada, yalnız alıcı olarak hareket etmekte ve kendi parası yerine, sabit sermayesinin doğal öğeleri biçiminde aynı değerde meta I almaktadır. Grup 2 (eğer I, I ile II arasındaki meta değişimi için herhangi bir para sürmemiş ise) dolaşıma en fazla sadece 200 sterlin sürmek zorundadır, çünkü kendi meta-değerinin yarısı için, I'den alıcı değil, sadece I'e karşı satıcıdır.

Grup 2'ye dolaşımdan 400 sterlin dönmektedir: alıcı olarak sürdüğü ve metalar şeklinde 200'ün satıcısı olarak bunları geri aldığı

için 200; I'den herhangi bir eşdeğer almaksızın, I'e 200 değerinde metalar sattığı için de 200.

c) Grup 1, para olarak 200'e, meta olarak 200_g'ye sahiptir. Grup 2, meta olarak 200_g(d)'ye sahiptir.

Bu varsayıma göre, grup 2, para olarak herhangi bir yatırımda bulunmak durumunda değildir, çünkü I'in karşısında artık alıcı değil, sadece satıcı olarak hareket etmekte, dolayısıyla, kendisinden birisi satın almada bulunana kadar beklemek zorundadır.

Grup 1, para olarak 400 sterlin yatırmaktadır: I ile karşılıklı meta değişimi için 200, I'den sırf alıcı olarak 200. Para biçimindeki son 200 sterlin ile, sabit sermaye öğelerini satın alır.

Para biçimindeki 200 sterlin ile I, grup 1'den 200 miktarında metalar satın almakta ve grup 1, böylece, bu meta değişimi için yatırdığı 200 sterlini para olarak tekrar ele geçirmektedir. Ve I, aynı şekilde, grup 1'den aldığı öteki 200 sterlin ile, grup 2'den 200 değerinde metalar satın almakta, bu suretle, grup 2'nin sabit sermayesinin yıpranma ve aşınması, para biçiminde birikmektedir.

Eğer c) halinde, sınıf II (grup 1) yerine, sınıf I'in mevcut metaların değişimini sağlamak için para olarak 200 sürmüş olduğu varsayılsaydı, durumda hiç bir değişiklik olmazdı. Bu durumda I'in, sınıf II grup 2'den, bu grubun, geriye, satmak için ancak bu metaya sahip bulunduğu varsayımına dayanarak, metalar biçiminde önce 200 satın alsaydı, bu 200 sterlin, I'e dönmezdi, çünkü II grup 2, tekrar alıcı olarak hareket etmemektedir. Ama sınıf II grup 1, bu durumda, satın almada harcamak üzere para olarak 200 sterline ve değişim amacı için metalar biçiminde 200'e, yani I ile alışveriş için toplam 400 tutan bir değere sahiptir. Para olarak 200 sterlin, bunun ardından II grup 1'den, I'e döner. Eğer I, tekrar, sınıf II grup 1'den metalar biçiminde 200 satın almada bu parayı harcarsa, sınıf II grup 1, metalar biçimindeki 400'ün ikinci yarısını I'in elinden alır almaz, bunlar I'e geri dönerler. Grup 1 (II), sırf sabit sermaye öğelerinin alıcısı olarak para biçiminde 200 sterlin harcamıştır; bu nedenle bu para ona dönmeyip, 200_g'yi, sınıf II grup 2'nin geriye kalan metaını paraya dönüştürme hizmeti görür; oysa, I tarafından metaların değişimi için sürülen para, 200 sterlin, sınıf II grup 2 yoluyla değil, sınıf II grup 1 yoluyla I'e döner. 400'lük metaları yerine, kendisine, şimdi, 400 tutarında bir

meta eşdeğer dönmüştür; onun, metalar biçiminde 800'ün değişimi için para olarak sürdüğü 200 sterlin de aynı şekilde ona dönmüştür. Bu nedenle her şey yolundadır.

Değişimde,

$$\text{I.}\ \underbrace{1.000_d + 1.000_a}$$
$$\text{II.}\ 2.000_s$$

[biçiminde —ç.] karşılaşılan güçlük, bakiyelerin değişimindeki güçlüğe indirgenmişti:

I. 400_a.

II. (1) Para olarak 200+meta olarak 200_s+(2) meta olarak 200_s. Ya da, sorunu daha açık hale getirmek için:

I. $200_a + 200_a$.

II. (1) Para olarak 200+meta olarak 200_s+(2) meta olarak 200_s.

Sınıf II grup 1'de, metalar biçiminde 200_s, (metalar biçiminde) 200 I_a karşılığında değişildiğine ve I ile II arasında metalar biçiminde 400'ün bu değişiminde dolaşan bütün para, onu yatırmış olana, I ya da II'ye döndüğüne göre, I ile II arasındaki değişimin bir öğesi olan bu para, aslında, bizi, burada rahatsız eden sorunun bir öğesi değildir. Ya da, farklı bir biçimde göstermek gerekirse: 200 I_a (metalar) ile 200 II_s (sınıf II grup 1'in metaları) arasındaki değişimde, paranın, satınalma ve dolayısıyla, sözcüğün dar anlamıyla "dolaşım aracı" olarak değil, ama bir ödeme aracı olarak işlev yaptığını varsayarsak, 200 I_a metaları ile 200 II_s (grup 1)'in, değer büyüklükleri olarak eşit olmaları nedeniyle, 200'lük üretim aracının, 200'lük tüketim nesneleri ile değişildiği ve paranın burada yalnızca ideal olarak işlev yaptığı ve taraflardan hiç birisinin, herhangi bir hesap bakiyesini ödemek için dolaşıma gerçekten bir para sürmediği açıktır. Şu halde, biz, her iki yandan da, I ve II'den, 200 I_a metaları ile bunların eşdeğerini, yani 200 II_s (grup 1) metalarını ancak düştüğümüz zamandır ki, sorun kendisini saf biçimi içerisinde ortaya kor.

Birbirini dengeleyen eşit değerde bu iki miktar metaın (I ve II) hesap-dışı edilmesinden sonra, geriye, değişim için, sorunun kendi-

sini saf bir biçimde ortaya koyduğu bir bakiye kalır, şöyle ki,

I. Metalar biçiminde 200_a.

II. (1) para biçiminde 200_s, *artı* (2) metalar biçiminde 200_s.

Burada, açıktır ki, sınıf II grup 1, para biçimindeki 200 ile sabit sermayesinin parçalarını, 200 I_a'yı satın alır. Böylece, sınıf II grup 1'in sabit sermayesi aynî olarak yenilenmiş oluyor ve I'in 200'lük artı-değeri, meta-biçimden (üretim araçları ya da daha doğrusu sabit sermayenin öğelerinden) para-biçime çevriliyor. Bu para ile I, II grup 2'den tüketim nesneleri satın alıyor ve II için sonuç, grup 1'in değişmeyen sermayesinin sabit kısmının aynî olarak yenilenmiş olması ve grup 2 için de (sabit sermayenin aşınmasını telâfi eden) diğer bir kısmın para-biçim içersinde birikmiş olması oluyor. Ve bu, her yıl, bu son kısım da aynî olarak yenilenmesi gerekene kadar sürüp gidiyor.

Burada görülen durum açıkça şudur: değişmeyen sermaye II'-nin, değeri tamamıyla tekrar paraya çevrilmiş olan ve bu nedenle her yıl aynî olarak yenilenmesi gereken (grup 1) bu sabit kısmı, eski maddî biçimi içersinde işlev yapmaya devam eden ve aşınma ve yıpranması, üretimine katıldığı metalara aktarılan değer kaybının önce para olarak telâfi edilmesi gereken değişmeyen sermaye II'nin öteki sabit kısmının yıllık değer kaybına eşit olmalıdır. Böyle bir denge, aynı ölçekte yeniden-üretimin bir yasası gibi görünmektedir. Bu, üretim araçları üreten sınıf I'de, emeğin orantılı olarak bölünmesinin değişmeden kalması gerektiğini söylemekle aynı şeydir, çünkü bu sınıf, kesim II'nin bir yandan değişmeyen sermayesinin döner kısmını, öte yandan da sabit kısmını üretmektedir.

Bunu daha yakından incelemeden önce, II_s (1)'in bakiyesinin, II_s (2)'nin bakiyesine eşit olmaması, daha büyük ya da daha küçük olması durumlarında, sorunun alacağı şekli görmemiz gerekir. Şimdi bu iki durumu sırasıyla inceleyelim.

Birinci Durum

I. 200_a.

II. (1) 220_s (para olarak) *artı* (2) 200_s (metalar olarak).

Bu durumda, II_s (1), para olarak 200 sterlin ile, 200 I_a metala-

rı satın almakta ve I, bu aynı para ile, 200 II_s (2) metaları, yani sabit sermayenin para şeklinde birikecek kısmını satın almaktadır. Bu kısım böylece paraya çevrilmiş olmaktadır. Ama, para olarak 20 II_s (1), aynî olarak sabit sermayeye tekrar çevrilemez.

Öyle görünüyor ki, bu talihsizlik I_a'nın bakiyesinin 200 yerine 220 olarak saptanmasıyla giderilebilir, böylece, daha önceki değişim ile 2.000 I'in 1.800'ü yerine, sadece 1.780 elden çıkartılmış olur. Buna göre durum şudur:

I. 220_a.

II. (1) 220_s (para olarak) *artı* (2) 200_s (metalar olarak).

II_s grup 1, para olarak 220 sterlin ile 220 I_a satın almakta ve ardından I, 200 sterlin ile, meta olarak 200 II_s (2) satın almaktadır.

Ne var ki, şimdi, I'in elinde para olarak 20 sterlin, yani tüketim nesneleri için harcayamadığı ve ancak para biçiminde tutabileceği, artı-değerin bir kısmı kalmaktadır. Güçlük, böylece, yalnızca II_s grup 1'den, I_a'ya aktarılmış olmaktadır.

Şimdi de, II_s grup 1'in, II_s grup 2'den küçük olduğunu varsayalım; o zaman durum şudur:

İkinci Durum

I. 200_a (metalar olarak).

II. (1) 180_s (para olarak) *artı* (2) 200_s (metalar olarak).

Para olarak 180 sterlin ile II (grup 1), 180 I_a metaları satın alır. Bu para ile I, II'den (grup 2) aynı değerde metalar, yani 180 II_s (2) satın alır. Geriye bir yanda satılması olanaksız 20 I_a, öte yanda da 20 II_s (2) —40 değerinde paraya çevrilmesi olanaksız metalar— kalır.

I'in bakiyesini, 180'e eşitlemenin bize bir yararı olmaz. Gerçi o zaman I'de bir fazlalık kalmayabilir, ama, gene eskisi gibi II_s (grup 2)'de, satılması ve paraya çevrilmesi olanaksız 20'lik bir fazlalık kalır.

II(1)'in, II(2)'den büyük olduğu birinci durumda, II_s (1) tarafından para biçiminde ve sabit sermayeye çevrilemeyen bir fazlalık kalır; ya da, I_a'nın bakiyesi, II_s (1)'e eşit varsayılırsa, I_a'nın tarafında, para biçiminde ve tüketim nesnelerine çevrilemeyen aynı fazlalık kalır.

II_s (1)'in, II_s (2)'den küçük olduğu ikinci durumda, 200 I_a ve

II_s (2) tarafında bir para açığı kalır ve her iki tarafta da buna eşit bir metalar fazlalığı bulunur, ya da, I_a'nın bakiyesi II_s (1)'e eşit kabul edilirse, bir para açığı ile II_s (2) tarafından bir metalar fazlalığı kalır.

Biz, eğer, I_a'nın bakiyelerinin daima II_s (1)'e eşit olduğunu varsayarsak —üretim siparişlerle belirlendiğine ve II ve I'e ait değişmeyen sermayelerin, bir yıl sabit kısımlarında ve onu izleyen yıl döner kısımlarında daha fazla bir üretim yapılmasıyla yenidenüretimde herhangi bir değişiklik olmadığına göre— birinci halde I_a, tüketim nesnelerine, ancak, eğer I, bununla, II'nin artı-değerinin bir kısmını satın alırsa ve II, bunu tüketmek yerine para olarak biriktirirse, tekrar çevrilebilir; ikinci durumda ise, duruma ancak I'in parayı harcaması halinde çare bulunabilir ki, biz, bu varsayımı yukarıda reddetmiştik.

Eğer II_s (1), II_s (2)'den büyükse, I_a'daki para-fazlalığını gerçekleştirmek için yabancı metaların ithal edilmesi gerekir. Yok tersine, II_s (1), II_s (2)'den küçükse, II_s'nin üretim araçlarının aşınma payını gerçekleştirmek için, II'deki metaların (tüketim nesnelerinin) ithali gerekecektir. Sonuç olarak, her iki durumda da, dış ticaret gereklidir.

Değişmeyen ölçekte yeniden-üretimin incelenmesi için, bütün sanayi kollarındaki üretkenliğin, dolayısıyla da bunlara ait metaların orantılı değer ilişkilerinin sabit kaldığı varsayımına kesin gözüyle bakılsa bile, II_s (1)'in, II_s (2)'den büyük ya da küçük olduğunun sözü edildiği son iki durum, bu durumlarla karşı karşıya gelinilmesinin kaçınılmaz olduğu genişlemiş ölçekli üretim için, gene de, daima ilginç olacaktır.

3. *Sonuçlar*

Sabit sermayenin yerine konulması ile ilgili olarak şu noktalar dikkate alınmalıdır:

Eğer —diğer bütün şeyler ve yalnız üretimin hacmi değil, bütün bunlardan önce emeğin üretkenliği aynı kalmak kaydıyla— II_s'nin sabit öğesinin bir yıl öncesine göre daha büyük bir kısmının ömrünü tamamlaması ve dolayısıyla, daha büyük bir kısmının aynı olarak yenilenmesinin gerekmesi halinde, sabit sermayenin henüz ömrünü tamamlamak üzere bulunan ve bu arada son günü ge-

lene kadar para olarak yerine konacak kısmının aynı oranda azalması gerekir; çünkü, II'de işlev yapan sermayenin sabit kısmının toplamının (ve değerlerinin toplamının) aynı kaldığı varsayılmıştı. Ne var ki, bu, kendisi ile birlikte şu koşulları da getirmektedir: *Birincisi*: Eğer, meta-sermaye I'in daha büyük bir kısmı, II_2'ye ait sabit sermayenin öğelerinden oluşuyor ise, buna tekabül eden daha küçük kısmı, II_2'nin döner kısımlarından oluşur, çünkü, I'in, II_2 için toplam üretimi değişmeden kalır. Bu kısımlardan birisi artıyorsa diğeri azalır, ve bunun tersi. Öte yandan, sınıf II'nin toplam üretimi de aynı hacmi korur. Ama, eğer hammaddeleri, yarı-mamul ürünleri, yardımcı maddeleri (yani II'ye ait değişmeyen sermayenin döner öğeleri) azalıyorsa bu nasıl mümkün olur? *İkincisi*: Sabit sermaye II_2'nin, para-biçimini almış daha büyük bir kısmı, tekrar para biçiminden kendi maddî biçimine çevrilmek üzere I'e akar. Böylece, I ile II arasında sırf kendi metalarının değişimi için dolaşan paradan başka, I'e doğru daha büyük bir akış vardır; karşılıklı meta değişimini gerçekleştirmekte aracılık etmeyen, ama satınalma aracı olma işlevinde sadece tek taraflı hareket eden daha fazla para bulunur. Ama o zaman, aşınma ve yıpranma eşdeğerinin taşıyıcıları olan II_2 metalar kitlesi —ve böylece, I'e ait metalar ile değil, ancak bu sınıfa ait para karşılığında değişilmesi zorunlu II metalar kitlesi— de orantılı olarak daralacaktır. Sırf satınalma aracı olarak II'den I'e daha fazla para akabilecek ve I'in sadece bir alıcı olarak işlev yapması durumuna bağlı olarak, metalar kitlesi II'de bir azalma görülecektir. I_a'nın daha büyük bir kısmı, —I_d zaten, II'nin metalarına çevrildiği için— bu nedenle, II'nin metalarına çevrilebilir durumda olmayacak, ama para biçiminde kalacaktır.

Sabit sermaye II'nin belli bir yılda ömrünü tamamlayan kısımlarının yeniden-üretimlerinin daha az, ve buna karşılık aşınan kısmın daha fazla olduğu, bu karşıt durumun daha fazla tartışılmasına gerek yoktur.

Değişmeyen ölçekte yeniden-üretim olduğu durumda, bir bunalım —bir aşırı-üretim bunalımı— olur.

Kısacası, basit yeniden-üretim ve diğer değişmeyen koşullar altında —özellikle emeğin üretken gücü, toplam hacmi ve yoğunluğu değişmemek üzere— eğer, ömrü dolan (yenilenmesi gerekli) sa-

bit sermaye ile, eski maddî biçimi içersinde işlevini henüz sürdüren (ürünlere sadece aşınma payını karşılayan bir değer ekleyen) sabit sermaye arasında değişmeyen bir oran varsayılmamış ise, bir durumda, yeniden üretilmesi gerekli döner kısımların kitlesi aynı kaldığı halde, üretilmesi gerekli sabit kısımların kitlesi artacaktır. Bu nedenle, I'in toplam üretimi artmak zorunda kalacak ya da hatta, para ilişkileri dışında, yeniden-üretimde bir açık olacaktır.

Öteki durumda, eğer, aynî olarak yeniden üretilecek sabit sermaye II'nin hacminin orantılı olarak azalması gerekiyorsa ve dolayısıyla sabit sermaye II'nin şimdi yalnız para olarak yerine konulması gerekli kısmı aynı oranda artmak durumunda ise, I tarafından yeniden üretilen değişmeyen sermaye II'nin döner kısımları değişmeden kaldığı halde, sabit sermayenin yeniden üretilecek kısımları azalır. Şu halde, I'in toplam üretiminde bir azalma ya da fazlalık (ki bu daha önceki durumda bir açıktı), ve paraya çevrilemeyecek bir fazlalık olacaktır.

Gerçi, birinci durumda, aynı emek, artan üretkenlik, genişleme ve yoğunlaşma yoluyla, daha fazla ürün üretebilir ve açık böylece kapatılabilir. Ama, I'e ait üretimin bir kolundan ötekisine sermaye ve emek nakledilmeksizin böyle bir değişiklik yapılamayacağı gibi, bu gibi aktarmalar geçici aksaklıklara yolaçabilir. Üstelik, (emeğin yaygınlaşmasının ve yoğunlaşmasının artması ölçüsünde) I, II'nin daha az değerine karşılık daha çok değer değiştirmiş olacaktır. Böylece, I'in ürününde bir değer kaybı olacaktır.

İkinci durumda bunun tersi olacak, I, üretiminde, kendi işçileri ile kapitalistleri için bunalım yaratabilecek bir kısıntı yapmak zorunda kalacak, ya da gene bunalımı davet edecek bir fazlalık üretecektir. Böyle bir fazlalık kendi başına bir felâket değil avantajdır, ama kapitalist üretimde bu bir felâket *olmaktadır*.

Her iki durumda da dış ticaret yardımcı olabilir: birinci durumda I'in para biçiminde tuttuğu metaları tüketim nesnelerine çevirmek için; ikinci halde, meta fazlalığını elden çıkartmak için. Ne var ki, dış ticaret sırf bazı öğeleri (değer bakımından da) yerine koymadığı için, bu, çelişkileri sadece daha geniş bir alana aktarır ve bunların boyutlarını artırır.

Kapitalist yeniden-üretim biçimi bir defa ortadan kaldırılınca,

sorun, sadece, birbirini izleyen çeşitli yıllarda değişiklik gösteren sabit sermayenin (örneğimizde, tüketim nesnelerinin üretiminde işlev yapan sermayenin) ömrü dolan —ömrü dolan ve bu nedenle aynî olarak yeniden üretilmesi gereken— kısmının hacmi sorunu olur. Herhangi bir yılda bu çok büyük olunca (insanların durumunda ortalama ölüm oranının aşılması gibi), bunu izleyen yıl, bu, kuşkusuz, o oranda küçük olacaktır. Tüketim nesnelerinin yıllık üretimi için gerekli hammadde, yarı-mamul ürün ve yardımcı madde miktarı —diğer şeyler eşit kalmak kaydıyla— bunun sonucu azalmaz. Şu halde, toplam üretim araçları üretimi, bir durumda artacak, diğerinde azalacaktır. Bu, ancak, sürekli bir göreli aşırı-üretim ile karşılanabilir. Bir yandan, doğrudan doğruya gerekli olandan fazla üretilmiş belli bir miktar sabit sermaye bulunması gereklidir; öte yandan ve özellikle, doğrudan yıllık gereksinmelerden fazla bir hammadde, vb. ikmali bulunmalıdır (bu, özellikle geçim araçları için geçerlidir). Bu tür bir aşırı-üretim, toplumun kendisine ait maddî yeniden-üretim araçları üzerinde denetim sahibi olması demektir. Ama, kapitalist toplumda bu, bir anarşi öğesidir.

Değişmeyen ölçekte yeniden-üretim esasına dayanan bu sabit sermaye örneği çarpıcıdır. Sabit ve döner sermayenin üretimleri arasındaki oransızlık, bunalımları açıklamada iktisatçıların gözde dayanaklarından birisidir. Böyle bir oransızlığın, sabit sermayenin sadece *olduğu gibi korunduğu* zaman bile ortaya çıkabileceği ve çıkmak zorunda olduğu, zaten işlev görmekte olan toplumsal sermayenin basit yeniden-üretim esasına göre ideal normal üretim varsayılsa bile, bunun böyle olabileceği ve olmak zorunda bulunduğu, bunlar için yeni bir şeydir.

XII. PARA MALZEMESİNİN YENİDEN-ÜRETİMİ

Buraya kadar, etmenlerden birisi tamamen konu-dışı bırakılmıştır: altın ve gümüşün yıllık yeniden-üretimi. Salt lüks eşya, kaplama, vb. malzemesi olarak, bunların burada özel olarak sözünün edilmesinin, herhangi başka bir ürünün sözünün edilmesi ne kadar az gerekliyse, bu da o kadar az gereklidir. Ne var ki, bunlar, pa-

ra malzemesi ve dolayısıyla potansiyel para olarak önemli bir rol oynarlar. Basitlik amacıyla burada, para malzemesi olarak yalnız altını alıyoruz.

Eski verilere göre, yıllık tüm altın üretimi, 800.000-900.000 libreye ulaşmakta ve yuvarlak hesap 1.100 ya da 1.250 milyon mark tutmaktadır. Ama, Soetbeer'e[53] göre bu üretim, 1871 ile 1875 ortalaması esas alınarak ancak 170.675 kilo tutmaktadır ve yuvarlak hesap 476 milyon mark değerindedir. Bu miktarın, yuvarlak hesap 167'sini Avustralya, 166'sını Birleşik Devletler ve 93 milyon markını Rusya sağlamaktadır. Geriye kalanı, herbiri 10 milyon marktan az olmak üzere, çeşitli ülkeler arasında dağılmaktadır. Aynı dönem boyunca, yıllık gümüş üretimi, 2 milyon kilodan daha az bir miktara ulaşmakta ve değeri 354½ milyon mark etmektedir. Bu miktarın yuvarlak hesap 108'ini Meksika, 102'sini Birleşik Devletler, 67'sini Güney Amerika, 26 milyonunu Almanya, vb. sağlamaktadır.

Esas olarak kapitalist üretime sahip ülkeler arasında yalnızca Birleşik Devletler altın ve gümüş üretmektedir. Avrupa'nın kapitalist ülkeleri, altınlarının hemen tümünü ve gümüşlerinin de bundan da büyük bir kısmını Avustralya'dan, Birleşik Devletler'den, Meksika'dan, Güney Amerika'dan ve Rusya'dan sağlamaktadır.

Ama biz, altın madenlerinin, yıllık yeniden-üretimini burada incelemekte olduğumuz kapitalist üretim biçimine sahip bir ülkede bulunduğunu kabul ediyoruz, ve bunu da şu nedenle yapıyoruz:

Dış ticaret olmaksızın kapitalist üretim varolamaz. Ama, normal yıllık yeniden-üretimin belirli bir ölçekte olduğu varsayılınca, aynı zamanda, dış ticaretin değer bağıntılarını etkilemeksizin, dolayısıyla, "üretim araçları" ile "tüketim nesneleri"nin karşılıklı değişimlerinde iki kategori arasındaki değer bağıntılarını, ya da, bu kategorilerin herbirinin ürünlerinin değerinin bölünebileceği değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı-değer arasındaki bağıntıları etkilemeksizin, yalnızca yerli ürünlerin yerine, başka kullanım nesneleri ya da maddî biçimlerin konulmasını sağladığı da varsayılmış olur. Ürünlerin yıllık yeniden üretilen değerlerinin tahlilinde, dış ticaretin işe karıştırılması, bu nedenle, soruna ya da bu sorunun çözülmesine yeni bir katkıda bulunmaz, olsa olsa sorunu

[53] Ad. Soetbeer, *Edelmetall-Produktion*, Gotha 1879.

karıştırır. Bu nedenle, bunun bütünüyle konu-dışı tutulması gerekir. Ve dolayısıyla da, altın da burada, değişim yoluyla dışardan ithal edilen bir meta öğesi olarak değil, yıllık yeniden-üretimin dolaysız bir öğesi olarak ele alınacaktır.

Altın üretimi, genellikle madenlerin üretimi gibi, sınıf I'e, üretim araçlarının üretimini kapsayan kategoriye dahildir. Yıllık altın üretiminin 30'a eşit olduğu varsayılsın (kolaylık olsun diye böyle alınmıştır, yoksa bu sayı, şemamızdaki öteki sayılara göre çok yüksektir). Bu değer, $20_s+5_d+5_a$ şeklinde bölünebilir olsun; 20_s, I_s'nin öteki öğeleri ile değişilecek ve bu daha sonra incelenecektir;* ama 5_d+5_a (I), II_s'nin öğeleri, yani tüketim nesneleri ile değişilecektir.

5_d'ye gelince, her altın üreten kuruluş, işgücü satın almakla işe başlar. Bu, bu belirli girişim tarafından üretilen altın ile değil, ülkenin para-ikmalinin bir kısmı ile yapılır. İşçiler bu 5_d ile II'den tüketim nesneleri ve II de bu para ile I'den üretim araçları satın alır. II, meta malzemesi, vb. (değişmeyen sermayesinin kısmı) olarak I'den, 2 miktarında altın satın alıyor olsun, bu durumda 2_d zaten dolaşıma dahil olmuş para şeklinde altın üreticileri I'e geri akar. Eğer II, I'den daha başka malzeme satın almazsa, I, II'den, kendi altınını, dolaşıma para olarak sürerek satın alır, çünkü altın her metaı satın alabilir. Aradaki tek fark şudur ki, I, burada satıcı olarak değil sadece alıcı olarak hareket eder. Altın madencileri I, daima metalarını elden çıkartabilirler; bu meta daima, doğrudan değişilebilecek bir biçim içerisindedir.

Bir iplik üreticisinin, [aldıkları ücretlere —ç.] karşılık olarak kendisi için —artı-değerden ayrı olarak— 5'e eşit bir iplik ürünü yaratan işçilerine 5_d ödediğini kabul edelim. Bu 5 ile işçiler II_s'den alımda bulunurlar ve o da I'den para olarak 5 karşılığında iplik alır, ve böylece 5_d iplikçiye para olarak geri akar. Varsayılan bu durumda I g (altın üreticileri için g diyoruz) işçilerine, daha önce dolaşıma dahil olan 5_d'yi para olarak verir. İşçiler, bunu tüketim nesneleri için harcar, ama 5'ten ancak 2'si II'den I g'ye döner. Gene de I g yeniden-üretim sürecine, tıpkı iplik üreticisi gibi yeniden başlayabilir. Çünkü, işçileri ona altın olarak 5 sağlamışlardır; bunun 2'sini satmış ve 3'ü hâlâ elindedir; yapacağı tek şey bunları

* Bkz: Engels'in s. 530'daki 55 nolu dipnotu. —*Ed.*

sikke haline getirmek[54] ya da, II'yi daha fazla işe karıştırmaksızın. tüm değişen sermayesini tekrar doğrudan doğruya elinde para biçiminde bulundurmak için kâğıt paraya çevirmektir.

Yıllık yeniden-üretimin bu ilk süreci bile, fiilen ya da özünde dolaşıma dahil bulunan para miktarında bir değişiklik yapmıştır. Biz, II_s'nin, malzeme olarak 2_d (I g) satın aldığını ve I g'nin tekrar —değişen sermayesinin para-biçimi olarak— II içerisinde 3 yatırdığını varsaymıştık. Şu halde, yeni altın üretiminin sağladığı para kitlesinden 3'ü, II içerisinde kalmış ve I'e dönmemiştir. Varsayımımıza göre, II, gereksinmelerini altın malzemesi olarak karşılamıştır. 3, onun elinde, bir altın iddiharı olarak durmaktadır. Bunlar onun değişmeyen sermayesinin herhangi bir öğesini oluşturamayacaklarına ve II, daha önce, işgücü alımı için yeter para-sermayeye sahip olduğuna göre; ayrıca, bu ek 3 g, aşınma payı öğesi dışında, bir kısmı ile değişildiği II_s içersinde yerine getireceği bir işlev yoktur (bunlar olsa olsa, II_s (1)'in raslansal olarak II_s (2)'den küçük olması halinde *pro tanto,* aşınma payı öğesini karşılama hizmeti görebilirler); ancak öte yandan, yani aşınma payı öğesi dışında, tüm meta-ürün II_s'nin, üretim araçları $I^{(d+a)}$ karşılığında değişilmesi gerekir — bu para, tümüyle II_s'den II_a'ya aktarılmalı, ister yaşam gereksinmeleri, ister lüks nesneler halinde bulunsun, ya da tersi olsun, buna tekabül eden meta-değer, II_a'-dan II_s'ye aktarılmalıdır. Sonuç: Artı-değerin bir kısmı, para-iddihar olarak depolanmıştır.

Yeniden-üretimin ikinci yılında, aynı oranda yıllık altın üretiminin malzeme olarak kullanılması koşuluyla, 2, tekrar I g'ye geri akacak ve 3 aynî olarak yerine konacak, yani II içerisinde tekrar iddihar olarak serbest kalacaktır, vb..

Genel olarak değişen sermaye ile ilgili olarak: Kapitalist I g, öteki bütün kapitalistler gibi, işgücü alımı için bu sermayeyi sürekli para şeklinde yatırmak zorundadır. Ama bu, *d* sözkonusu olduğu ölçüde, bunu II'den satın almak zorunda olan kapitalist değil, onun işçileridir. İşte bu nedenle kapitalistin hiç bir zaman, II'-nin girişimi olmaksızın II'ye altın süren bir alıcı olarak hareket

[54] "Önemli miktarda bir altın külçesi ... sahipleri tarafından San Francisco'daki darphaneye doğrudan doğruya götürülmüştür." (*Reportus of H.M. Secretaries of Embassy and Legation,* 1879, Part III, s. 337.)

ettiği görülemez. Ama, II'nin ondan malzeme alması ve değişmeyen sermaye II_s'yi altın malzemesine çevirmek zorunda olması ölçüsünde, $(I\ g)_d$'nin bir kısmı, I'deki öteki kapitalistlere olduğu gibi II'den kendisine geri akacaktır. Ve, durum böyle olmadığı sürece, altın olarak *d*'yi, doğrudan doğruya kendi ürününden yerine koyar. Ne var ki, para olarak yatırılan *d*'nin, II'den kendisine geri akmaması ölçüsünde, zaten mevcut bulunan dolaşım araçlarının bir kısmı (I'den alınan ve I'e geri verilmeyen kısmı), II'de iddihara çevrilir ve bu nedenle, artı-değerin bir kısmı tüketim nesnelerine harcanmaz. Sürekli olarak yeni altın madenleri açıldığı ya da eskileri tekrar açıldığı için, I g tarafından *d*'ye yatırılacak paranın belli bir kısmı, daima, yeni altın üretiminden önce varolan paranın bir kısmıdır; bu para, I g tarafından kendi işçileri aracılığı ile II'ye sürülmüştür ve II'den I g'ye dönmedikçe orada iddihar oluşumunun bir öğesini teşkil eder.

Ama, $(I\ g)_a$'ya gelince, I g, burada, daima alıcı olarak hareket edebilir. Kendisine ait *a*'yı, altın şeklinde dolaşıma sürer ve karşılık olarak oradan tüketim nesneleri II_s çeker. Altın, II'de, kısmen malzeme olarak kullanılır ve böylece, üretken sermayenin değişmeyen kısmı *s*'nin gerçek bir öğesi olarak işlev yapar. Durum böyle olmadığında, para şeklinde kalmaya devam eden II_a'nın bir kısmı olarak, bir kez daha iddihar oluşumunun bir öğesi halini alır. Öyleyse görüyoruz ki, daha sonraki bir tahlile bıraktığımız[55] I_s dışında, asıl birikimi, yani genişletilmiş yeniden-üretimi dıştalayan, basit yeniden-üretim bile zorunlu olarak, para yığılmasını ya da iddiharı içermektedir. Ve bu, her yıl tekrarlandığı için, bu durum, kapitalist üretimin tahlilinde hareket noktamız olan varsayımı, yani yeniden-üretimin başlangıcında, metaların değişimine tekabül eden bir para ikmalinin, kapitalist sınıf I ve II'nin ellerinde bulunduğunu açıklamış olur. Böyle bir birikim, dolaşımdaki paranın aşınması ile yiten altın miktarı düşüldükten sonra bile yer alır.

Söylemeye gerek yok ki, kapitalist üretim ne kadar ilerlemişse, bütün ellerde o kadar fazla para birikir ve bu nedenle, bu iddihara böylece eklenen mutlak miktar oldukça önemli olmakla birlikte, yeni altın üretimi ile eklenen yıllık miktar o kadar daha

[55] Kesim I'in değişmeyen sermayesi içerisinde yeni olarak üretilen altının değişiminin incelenmesi, elyazmalarında yer almamaktadır. —*F.E.*

az olur. Tooke'ye karşı öne sürülen itiraza,* genel anlamda bir kez daha dönüyoruz; uzun vadede, kapitalist sınıfın kendisine, dolaşıma sürülen bütün paranın kaynağı olarak bakmak gerektiğine göre, nasıl oluyor da, her kapitalist, yıllık üründen para olarak bir artı-değer çekiyor, yani sürdüğünden daha fazla parayı dolaşımdan çekebiliyor?

Daha önce (Onyedinci Bölümde) geliştirilmiş bulunan düşünceleri özetleyerek yanıtlıyoruz:

1) Burada esas olan varsayım, yani yıllık yeniden-üretim kitlesinin çeşitli öğelerinin değişimi için genellikle yeter para bulunduğu, meta-değerin bir kısmının artı-değerinden oluşması olgusu ile hiç bir şekilde değişmez. Üretimin tamamının işçilerin kendilerine ait bulunduğu ve bunların artı-emeğinin bu yüzden, kapitalistler için değil sadece kendileri için artı-emek olduğu varsayılsaydı, dolaşımdaki meta-değer miktarı aynı olurdu ve, diğer şeyler eşit olmak kaydıyla, bu, bunların dolaşımı için aynı miktar parayı gerektirirdi. Bu nedenle sorun, her iki halde de, sadece şudur: Bu toplam meta-değerlerin dolaşımını sağlayan para nereden gelmektedir? Sorun hiç bir zaman şu değildir: artı-değeri paraya çeviren para nereden gelmektedir?

Bir defa daha dönecek olursak, her bireysel metaın $s+d+a$'-dan oluştuğu, ve tüm metalar kitlesinin dolaşımının bu yüzden, bir yandan sermaye $s+d$'nin dolaşımı için belli bir miktar parayı, ve öte yandan, kapitalistlerin gelirinin, artı-değer a'nın dolaşımı için başka bir miktar parayı gerektirdiği doğrudur. Bireysel kapitalist için olduğu kadar, tüm kapitalist sınıf için de, sermaye olarak yatırdıkları para, gelir olarak harcadıkları paradan farklıdır. Bu sonuncu para, nereden gelmektedir? Sadece, kapitalist sınıfın elindeki para kitlesinden, şu halde, büyük çapta, toplumda bulunan ve bir kısmı, kapitalistlerin gelirini dolaştıran toplam para kitlesinden gelir. Yukarda gördüğümüz gibi, yeni bir iş kuran her kapitalist, artı-değerini paraya çevirmeye hizmet eden para olarak kendi yaşamı için tüketim nesnelerine harcadığı parayı, işleri oldukça rayına oturduktan sonra geri almış olur. Ama genel olarak söylemek gerekirse, bütün güçlük iki yerden kaynaklanır:

Birincisi, eğer biz yalnız sermayenin dolaşımını ve devrini tah-

* Bkz: s. 371-372. —*Ed.*

lil eder, böylece, kapitaliste, bir kapitalist tüketici, zevkine düşkün bir insan gözüyle değil, yalnızca bir sermaye kişileşmesi olarak bakarsak, gerçekten de; kendisinin, artı-değeri, kendi meta-sermayesinin bir kısmı olarak durmadan dolaşıma sürmekte olduğunu görürüz, ama, parayı onun elinde bir gelir biçimi olarak hiç bir zaman görmeyiz. Onu, hiç bir zaman, dolaşıma, artı-değerinin tüketimi için para sürerken görmeyiz.

İkincisi, kapitalist sınıf, dolaşıma, gelir şeklinde bir miktar para sürecek olursa, sanki, toplam toplumsal ürünün her kısmı için bir eşdeğer ödüyormuş ve bu kısım böylece artı-değeri temsil etmekten çıkıyormuş gibi görünür. Ne var ki, artı-değerin temsil edildiği artı-ürün, kapitalist sınıfa hiç bir şeye malolmamıştır. Sınıf olarak kapitalistler, buna bedavadan sahip olurlar ve bundan bedava yararlanırlar; paranın dolaşımı, bu gerçeği değiştiremez. Bu dolaşımın meydana getirdiği değişiklik ancak şu olguda yatar ki, her kapitalist, artı-ürününü aynî olarak tüketeceği yerde —ki bu genellikle olanaksız bir şeydir— elde etmiş bulunduğu artı-değer miktarında her türden metaı toplumun yıllık genel artı-ürün stokundan çeker ve kendisine maleder. Ama, dolaşım mekanizmasının gösterdiği gibi, kapitalist sınıf, dolaşıma, bir yandan, gelirini harcamak amacıyla para sürerken aynı zamanda da bu parayı dolaşımdan çeker ve aynı süreci, tekrar tekrar sürdürebilir; öyle ki, bir sınıf olarak ele alındığında kapitalistler, daha önce olduğu gibi, artı-değerin paraya çevrilmesi için gerekli miktarda paraya sahip olarak kalırlar. Şu halde, kapitalist, eğer artı-değerini meta piyasasından, kendi tüketim fonu için metalar biçiminde çekmekle kalmayıp, aynı zamanda, bu metalar için ödediği parayı da geri alıyor ise, bu metaları, dolaşımdan herhangi bir eşdeğer ödemeksizin çektiği apaçıktır. Bunlar için para ödediği halde, bunlar, gene de ona hiç bir şeye malolmamaktadır. Eğer ben, sterlin liralık metalar satın alır ve meta satıcısı, bana hiç bir şeye malolmayan artı-ürün için bu lirayı geri verirse, bu metaları bedavadan aldığım besbellidir. Bu işlemin sürekli tekrarı, benim devamlı metalar çektiğim ve bu metaları almak için geçici olarak ayrılsam bile bu liraya devamlı sahip olduğum gerçeğini değiştirmez. Kapitalist, kendisine hiç bir şeye malolmayan artı-değerin para eşdeğeri olarak bu parayı sürekli geri alır.

Adam Smith'te, toplumsal ürünün tüm değerinin kendisini gelire, $d+a$'ya ayrıştırdığını ve böylece, değişmeyen sermaye-değerin sıfıra indirildiğini görmüş bulunuyoruz. Bundan zorunlu olarak şu sonuç çıkar ki, yıllık gelirin dolaşımı için gerekli para, aynı zamanda, tüm yıllık ürünün dolaşımı için de yeterli olmak zorundadır ve bu yüzden, örneğimizde, 3.000'lik tüketim nesnelerinin dolaşımı için gerekli para, 9.000'lik tüm yıllık ürünün dolaşımı için de yeterlidir. Bu, gerçekten de Adam Smith'in düşüncesidir ve Th. Tooke tarafından da tekrarlanmıştır. Gelirin gerçekleşmesi için gerekli para miktarının, tüm toplumsal ürünün dolaşımı için gerekli para miktarına olan oranı konusundaki bu yanlış kavram, toplam yıllık ürünün çeşitli maddî öğeleri ile değerinin yeniden üretilmesi ve yıllık olarak yerine konması konusunda gösterilen anlaşılmaz ve düşüncesiz anlayış biçiminin kaçınılmaz bir sonucudur. İşte bu, bu nedenle daha önce çürütülmüştü.

Smith ile Tooke'nin kendilerini dinleyelim.

Smith, Kitap II, böl. 2'de diyor ki: "Her ülkenin dolaşımının farklı iki kola ayrıldığı düşünülebilir: tüccarların birbirleri arasındaki dolaşım ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki dolaşım. İster kâğıt olsun, ister madenî, bir ve aynı para, bazan birinde, bazan da öteki dolaşımda kullanılabilir; ama bunların her ikisi de, aynı zamanda sürüp gittiği için, bunların herbiri, bu işi devam ettirmek için şu ya da bu türden belli bir miktar paraya ihtiyaç gösterir. Farklı tüccarlar arasında dolaşan malların değeri, hiç bir zaman, tüccarlar ile tüketiciler arasında dolaşan malların değerinden fazla olamaz; tüccarların aldığı her şey, eninde sonunda tüketicilere satılmaya mahkûmdur. Tüccarlar arasındaki dolaşım toptan yapıldığı için, her belirli işlem, genellikle oldukça büyük miktarı gerektirir. Tüccarlar ile tüketiciler arasındaki dolaşım ise, tersine, genellikle perakende yapıldığı için bir şilin ya da hatta yarım peninin çoğu kez yeterli olması gibi çok küçük miktarları gerektirir. Ama, küçük miktarlar, büyüklerden çok daha hızlı dolaşır. Bütün tüketicilerin yıllık satın almaları bu nedenle hiç değilse [bu "hiç değilse" pek güzel!] değer olarak bütün tüccarlarınkine eşit olduğu halde, bunlar, genellikle, çok daha küçük miktarda para ile yapılabilir;" vb..

Th. Tooke, Adam Smith'in bu pasajına değiniyor (*An Inquiry*

into the Currency Principle, London 1844, s. 34-36, *passim*): "Hiç kuşkusuz burada yapılan ayrım esas olarak doğrudur ... tüketicilerin başlıca olanaklarını (*the principal means*) teşkil eden, ücretlerin ödenmesini de içerisine alan tüccarlar ile tüketiciler arasındaki değişim. Tüccarlar ile tüccarlar arasında yapılan bütün işlemler, ki bununla, üreticinin ya da ithalâtçının yaptığı, ara yapım süreçlerinin bütün aşamaları aracılığı ile yürütülen ya da perakendeci tüccara veya ihracatçı tüccara yapılan bütün satışlar anlaşılmalıdır, sermaye hareketlerine ya da transferlerine ayrıştırılabilir. Bu sermaye transferleri, ticarî işlemlerin büyük çoğunluğunda transfer anında para, yani kâğıt para ya da sikke kullanılmasını —hayalî değil maddî olarak demek istiyorum— zorunlu olarak varsaymadığı gibi, aslında fiilen de gerektirmez. Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki toplam işlem miktarı, son çare olarak, tüccarlar ile tüketiciler arasında yapılan [işlem —ç.] miktarı ile belirlenmek ve sınırlandırılmak zorundadır."

Bu son tümce kendi başına alındığında Tooke'nin, tüccarlar arasındaki değişimler ile tüccarlar ve tüketiciler arasındaki değişimler, bir başka deyişle, toplam yıllık gelirin değeri ile, bu ürünün üretildiği sermayenin değeri arasında bir oran bulunduğunu belirtmekle kaldığı sanılabilir. Ama durum böyle değildir. Adam Smith'in görüşünü bütünüyle onaylamaktadır. Bu nedenle, onun dolaşım teorisinin özel bir eleştirisi gereksizdir.

2) Her sanayi sermayesi, işin başlangıcında, sermayesinin tüm sabit kısmı için dolaşıma tek bir defada para sürer ve bunu, yıllık ürünlerinin satışıyla ancak yıllar geçtikçe yavaş yavaş geri alır. Demek ki, başlangıçta dolaşıma, ondan çektiğinden daha fazla para sürer. Bu, tüm sermayesinin aynî olarak her yenilenmesinde tekrarlanır. Bu, sabit sermayesini aynî olarak yenileyecek olan birkaç girişim için her yıl tekrarlanır.

Her onarımda, sabit sermayenin her kısmî yenilenmesinde, bu, parça parça tekrarlanır. Demek oluyor ki, bir yandan dolaşımdan ona sürülenden fazla para çekiliyor, öte yandan da bunun tersi oluyor.

Üretim dönemi —iş döneminden ayrı olarak—, uzun bir süreyi kapsayan bütün sanayi kollarında, kapitalist üreticiler tarafından bütün bu dönem boyunca, kısmen kullanılan işgücünün ödenmesi,

kısmen de tüketilecek üretim araçlarının satın alınması için dolaşıma sürekli para sürülür. Üretim araçları böylece meta-pazarından doğrudan doğruya ve tüketim nesneleri ise, ücretlerini harcayan işçiler tarafından kısmen dolaylı olarak ve kısmen de, pazara aynı anda eşdeğer metalar sürmedikleri halde, hiç bir şekilde tüketimlerini ertelemeyen kapitalistler tarafından doğrudan doğruya çekilir. Bu dönem boyunca, bunların dolaşıma sürdükleri para, taşıdığı artı-değer de dahil, meta-değeri paraya çevirmeye hizmet eder. Bu etmen, kapitalist üretimin ileri aşamasında, anonim şirketler vb. tarafından girişilen, örneğin, demiryolları, kanallar, doklar, büyük belediye yapıları, demir gemi yapımı, büyük ölçekte toprak akaçlaması gibi uzun süreli girişimlerde çok önemli hale gelir.

3) Öteki kapitalistler, sabit sermaye yatırımı dışında, işgücü ve döner sermaye öğeleri satın almak için dolaşıma sürdüklerinden daha fazlasını çektikleri halde, altın ve gümüş üreten kapitalistler, dolaşımdan yalnızca meta çekiyor olmalarına karşın, hammadde olarak hizmet eden değerli madenlerin dışında dolaşıma yalnızca para sürerler. Aşınan kısmı dışında değişmeyen sermaye, değişen sermayenin büyük bir kısmı ve artı-değerin tümü, kendi ellerinde birikebilecek iddihar bir yana bırakılırsa, hepsi de, dolaşıma para olarak sürülür.

4) Bir yandan, toprak parçaları, evler, vb. gibi o yıl içerisinde üretilmeyen her türden şeyler meta olarak dolaşımda bulunurlar; ayrıca, hayvan sürüleri, kereste, şarap gibi üretim dönemleri bir yılı aşan mallar da. Bu ve diğer olgu nedeniyle, o andaki dolaşım için gerekli para miktarından ayrı olarak, daima, belli bir miktarın, bir dürtüyle harekete geçebilecek, işlev yapmayan gizil durumda bulunduğunu saptamak önemlidir. Üstelik, bu gibi ürünlerin değeri, evlerin birkaç yıllık kiralar içerisindeki değeri gibi çoğu kez parça parça ve yavaş yavaş dolaşırlar.

Öte yandan, paranın dolaşımıyla, yeniden-üretim sürecinin bütün hareketleri etkilenmez. Tüm üretim süreci, öğeleri bir kez sağlandı mı, dolaşımın dışında kalır. Üreticinin kendisinin, ister bireysel, ister üretken bir biçimde olsun doğrudan tükettiği bütün ürünler de gene dolaşım dışı kalır. Tarım işçilerinin aynî olarak beslenmeleri de bu başlık altına girer.

Bu nedenle, yıllık ürünü dolaştıran para miktarı, toplumda, yavaş yavaş birikmiş şekilde bulunur. Belki de, sikkelerin aşınmasından ileri gelen kaybın telâfisinde kullanılan altın dışında, belirli bir yıl boyunca üretilen değere bu dahil değildir.

Sorunun bu biçimde serimi, yalnız değerli madenlerin para olarak dolaştığını ve bu dolaşımda, nakit alım ve satımların en yalın biçimini öngörür — para da bir ödeme aracı olarak işlev yapabildiği ve basit madenî sikke dolaşımı esasına göre bile tarih boyunca fiilen böyle yaptığı halde ve bir kredi sistemi ile bu sistemin mekanizmasının bazı yanları bu temele dayandığı halde.

Tooke ile ona bağlı okulun olduğu kadar, bunlara karşı olanların da, kâğıt paranın dolaşımı ile ilgili tartışmalarında, daima, yalnız madenî sikke dolaşımı varsayımına dönmek zorunda kalmaları gerçeğinin de gösterdiği gibi, bu varsayım, yöntem düşünceleri önemli olmakla birlikte sırf bunlara dayanılarak yapılmamıştır. Bunu *post festum* yapmak zorunda kalmışlar, ve kaçınılmaz olarak çok üstünkörü yapmışlardır, çünkü onların tahlillerindeki çıkış noktası böylece sırf arızî bir nokta rolünü oynamıştır.

Ama, para dolaşımının, en *ilkel* biçimi içersinde sunulan en basit incelenmesi —bu ilkel biçim, burada, yıllık yeniden-üretim sürecinin doğasında bulunan bir öğedir— şunları ortaya koyar:

a) İlerlemiş kapitalist üretim, ve dolayısıyla ücret sisteminin egemen oluşu varsayıldığında, para-sermaye, açıkça başta gelen bir rol oynar, çünkü bu, değişen sermayenin yatırıldığı biçimdir. Ücret sisteminin gelişmesiyle birlikte bütün ürünler metalara dönüşmüşlerdir ve bu yüzden —birkaç önemli istisna dışında— hareketlerinin bir aşaması olarak dönüşüm yoluyla bütünüyle paraya çevrilmek zorundadırlar. Dolaşımdaki para miktarının, metaların böylece paraya çevrilmesi için yeterli olması gerekir ve bu kitlenin büyük bir kısmı, sanayi kapitalistleri tarafından, işgücünün ödenmesinde değişen sermayenin para-biçimi olarak yatırılan ve işçilerin elinde, genel bir deyişle sadece dolaşım aracı (satınalma aracı) şeklinde işgören ücretler biçiminde sağlanır. Bütün bağımlılık sistemleri (serflik dahil) altında egemen olan doğal ekonomide ve bağımlılık ya da kölelik koşulları olsun veya olmasın, azçok ilkel olan topluluklarda daha da çok olmak üzere, durum bunun tam tersidir.

Kölelik sisteminde, işgücünün satın alınmasına yatırılan para-sermaye, kölenin yaşamının faal dönemi boyunca, ancak yavaş yavaş yerine konan sabit sermayenin para-biçimi rolünü oynar. Bu nedenle Atinalılar arasında, köle sahibinin, kölesini sınaî işlerde çalıştırmak suretiyle doğrudan doğruya ya da onu, öteki sanayi işverenlerine (örneğin madencilikte olduğu gibi) kiralamak yoluyla dolaylı olarak elde ettiği kazanç, yatırılan para-sermaye üzerinden (aşınma payı ile birlikte) faizden ibaret olarak görünürdü; tıpkı kapitalist üretimde sanayi kapitalistinin, artı-değerinin ve sabit sermayesinin aşınma payının bir kısmını, faiz ve sabit sermayesinin yerine konması hesabına dahil etmesi gibi. Sabit sermayesini (evler, makineler, vb.) kiraya veren kapitalistlerde de kural budur. İster gerekli hizmetleri yerine getirsinler, ister gösteriş için lüks olarak bulundurulsunlar, salt ev işi yapan köleler burada dikkate alınmamıştır. Bunlar, modern hizmetliler sınıfına tekabül ederler. Ama bu köle sistemi de —Yunan ve Roma'nın ileri devletlerinde olduğu gibi, tarımda, manüfaktürde, denizcilikte, vb., üretken emeğin egemen bir şekli olduğu sürece— doğal ekonominin bir öğesini muhafaza eder. Köle piyasası, işgücü metaı ikmalini, savaş, korsanlık, vb., ile sürdürür ve bu yağmayı teşvik eden şey, dolaşım süreci değil, başkalarına ait işgücünü, doğrudan doğruya zor kullanarak fiilen ele geçirmektir. Birleşik Devletler'de bile, Kuzeydeki ücretli-emek eyaletleri ile, Güneydeki köle eyaletleri arasındaki tampon bölgenin, Güney için köle üreten bir kesim haline getirilerek, piyasaya sürülen kölenin, bizzat, yıllık üretimin bir öğesi haline gelmesinden sonra, bu uzun süre için yeterli olmamış ve Afrika köle ticareti, piyasayı doyurmak için elden geldiğince devam etmiştir.

b) Kapitalist üretim temeli üzerinde, yıllık ürünlerin değişiminde paranın akışı ve geriye akışının aynı zamanda yer alması; sabit sermayelerin değerlerinin tamamının bir seferde yatırılması ve bu değerin yıllar boyunca dolaşımdan ardarda çekilmesi, bir başka deyişle, bunların, yıllık iddiharların —buna paralel olan ve yıllık yeni altın üretimi temeline dayanan iddiharlardan özünde farklı olan iddiharların— oluşumu ile bunların yavaş yavaş tekrar para biçimine getirilmesi; metaların üretim döneminin uzunluğuna bağlı olarak, paranın farklı sürelerde yatırılma zorunluluğu ve

dolayısıyla, metaların satışı ile dolaşımdan tekrar çekilmeden önce durmadan yeniden iddihar halini alması; sadece, üretim yerlerinin, piyasalardan farklı uzaklıklarda bulunmasından ileri gelse bile, paranın yatırılması gerekli sürelerin farklı uzunlukta olmaları; ayrıca, çeşitli iş kollarında ve aynı iş kolunun bireysel girişimlerinde, üretken ikmallerin durumuna ve nispî büyüklüğüne bağlı olarak, büyüklükteki ve geriye akış dönemindeki farklılık ve dolayısıyla, değişmeyen sermaye öğelerinin satın alındıkları dönemlerin uzunluklarının farklı oluşu — bütün bunların yeniden-üretim yılı boyunca olması: işte, kendiliğinden hareketin bütün bu farklı yanlarının, kredi sisteminin mekanik uygulamalarının yöntemli olarak kullanılmasına ve mevcut ödünç verilebilir sermayelerin aranıp bulunmasına olanak sağlamak için belirtilmesi ve deneyimlerden çıkartılarak belirtilmesi ve ortaya konması gerekirdi.

Buna, bir de, üretimleri tersi durumda normal koşullar altında aynı hacimde sürüp giden iş kolları ile, tarım gibi yılın farklı dönemlerinde çeşitli miktarlarda işgücü kullanan iş kolları arasındaki farkı eklemek gerekir.

XIII. DESTUTT DE TRACY'NİN YENİDEN-ÜRETİM TEORİSİ[56]

Toplumsal yeniden-üretim sürecini tahlil eden ekonomi politikçilerin karmakarışık ve aynı zamanda övüngen düşüncesizliklerini, Ricardo'nun bile ciddiye aldığı ve çok seçkin bir yazar dediği (*Principles*, s. 333.) büyük mantıkçı Destutt de Tracy (*Cf*. Buch I, s. 146, Not 30)* örneği ile ortaya koyalım.

Bu "seçkin yazar", tüm toplumsal yeniden-üretim ve dolaşım süreci konusunda aşağıdaki açıklamaları veriyor:

"Bu sanayi girişimcilerinin böyle büyük kârları nasıl yapabildikleri ve bunu kimlerden sağlayabildikleri sorulabilir. Vereceğimiz yanıt, ürettikleri her şeyi, bunları üretmek için malolduklarından daha fazlasına satarak sağladıkları ve ürettiklerini şunlara sattıkları şeklinde olacaktır:

"1) bunlar, kârlarının bir kısmı ile ödedikleri kendi gereksin-

[56] Elyazması II'den. —*F.E.*
* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 167, not 31. —*Ed.*

melerini karşılamak için ayrılan tüketimlerinin bütün kısmı için birbirlerine satış yaparlar;

"2) bunlar, hem kendilerinin ve hem de atıl kapitalistlerin ödemede bulundukları ücretli emekçilere satış yaparlar; böylece bu ücretli-emekçilerden, bazan ufak tasarrufları dışında bütün ücretlerini çekip alırlar;

"3) bunlar, kendilerine, gelirlerinin, doğrudan doğruya çalıştırdıkları ücretli-emekçilere henüz ödemedikleri kısmı ile ödemede bulunan atıl kapitalistlere satış yaparlar; böylece, yıllık olarak bunlara ödedikleri rantın tamamı, bu ya da başka şekilde kendilerine geri akmış olur." (Destutt de Tracy, *Traité de la volonte et de ses effets,* Paris 1826, s. 239.)

Bir başka deyişle, kapitalistler artı-değerlerinin, kendi bireysel tüketimleri ya da gelir olarak tüketimleri için ayırdıkları kısmının değişiminde birbirlerini karşılıklı olarak aldatmak suretiyle kendilerini zenginleştirirler. Örneğin, eğer artı-değerlerinin ya da kârlarının bu kısmı 400 sterline eşitse, bu 400 sterlinlik miktar, her 400 sterlinlik hissedarın bu hissesini bir başkasına diyelim yüzde 25 fazlasına satmak suretiyle, 500 sterline çıkarttığı varsayılmaktadır. Ne var ki, hepsi de aynı şeyi yaptıkları için, sonuç, birbirlerine gerçek değerleri üzerinden sattıklarında elde ettikleri sonuç ile aynı olacaktır. Bunların, 400 sterlin değerindeki metaların dolaşımı için para olarak 500 sterline gereksinmeleri vardır ve toplam servetlerinin büyük bir kısmını yararsız dolaşım aracı şeklinde tutmaya zorladığı için, bu, kendilerini zenginleştirmekten çok fakirleştirme yöntemi gibi görünmektedir. Her şey şuna indirgenmiş oluyor ki, metalarının fiyatındaki çok yanlı nominal yükselmeye karşın, kapitalist sınıfın elinde, kendi bireysel tüketimleri için aralarında paylaşacakları ancak 400 sterlin değerinde meta vardır, ama bunlar, birbirlerine, 500 sterlin değerinde metaları dolaştırmak için gerekli bir miktar para aracılığı ile 400 sterlin değerindeki metaları dolaştırma iyiliğini gösteriyorlar.

Ve bu, "kârlarının bir kısmı" ve dolayısıyla, genel olarak, içersinde kârların bulunduğu bir meta-ikmali olgusundan tamamen ayrı olarak burada varsayılmaktadır. Ama Destutt, bu kârların nereden geldiğini bize anlatmaya kalkışıyor. Kârı dolaştırmak için gerekli para miktarı, çok ikincil bir sorundur. İçersinde kârın tem-

sil edildiği metalar kitlesinin kaynağının, kapitalistlerin, bu metaları, yalnızca birbirlerine satmakla kalmayıp, —bu kadarı bile güzel ve yeterli olsa bile— çok yüksek fiyatla satmalarından da ileri geldiği anlaşılıyor. Böylece, şimdi biz, kapitalistlerin servet kaynaklarından bir tanesini öğrenmiş oluyoruz. Bu buluş, "Entspektor Bräsig"in,* büyük yoksulluğun, büyük "*pauvreté*"den** ileri geldiği konusundaki gizemi ile aynı değerdedir.

2) Aynı kapitalistler, ayrıca, "hem kendilerinin ve hem de atıl kapitalistlerin ödemede bulundukları ücretli-emekçilere satış yaparlar; böylece bu ücretli-emekçilerden, bazan ufak tasarrufları dışında bütün ücretlerini geri alırlar."

Mösyö Destutt'a göre, öyleyse, kapitalistlerin, emekçilere ücretlerini ödedikleri biçim olan para-sermayenin geriye akışı, bu kapitalistlerin zenginleşmelerinin ikinci kaynağı oluyor.

Demek ki, kapitalistler, işçilerine, ücret olarak sözgelişi 100 sterlin öder ve bu aynı işçiler gene bu aynı kapitalistlerden, aynı 100 sterlin değerinde metalar satın alır ve böylece, kapitalistlerin işgücü alıcıları sıfatıyla yatırdıkları 100 sterlin, işçilere 100 sterlin değerinde meta sattıkları zaman geri döner, böylelikle kapitalistler *daha zenginleşmiş olurlar*. Olağan sağduyuya sahip herkese, bu durum, bu kapitalistlerin, bu işlemden önce sahip bulundukları 100 sterline tekrar kavuştukları gibi görünecektir. İşlemin başında bunlar para olarak 100 sterline sahiptiler. Bu 100 sterlin ile işgücü satın alırlar. Satın alınan emek, para şeklindeki bu 100 sterlin karşılığında, değeri bildiğimiz kadarıyla 100 sterlin tutan metalar üretir. 100 sterlin değerindeki bu metaları kendi işçilerine satarak kapitalistler para şeklinde 100 sterlini tekrar elde ederler. Öyleyse kapitalistlerin elinde bir kez daha para olarak 100 sterlin ve işçilerinde de 100 sterlin değerinde kendi ürettikleri metalar vardır. Bunun, kapitalistleri nasıl olup da daha zengin ettiğini anlamak zordur. Eğer para olarak 100 sterlin kendilerine geri akmamış olsaydı, önce işçilere, emeklerinin karşılığı para şeklinde 100 sterlin vermek zorunda kalacaklar ve sonra, bu emeğin ürününü, 100 sterlin değerindeki tüketim nesnelerini onlara bedavadan vermek zorunda kalacaklardı. Paranın bu geriye akışı, bu yüzden, olsa olsa,

* Alman mizahçısı Fritz Reuter'in (1810-74) yapıtlarından bir karakter. —ç.
** Yoksulluk. —ç.

kapitalistlerin bu işlem ile niçin daha yoksullaşmadıklarını açıklar, niçin zenginleştiklerini asla değil.

Kapitalistlerin, nasıl olup da bu 100 sterline sahip oldukları ve işçilerin kendi hesaplarına metalar yapmak yerine niçin işgüçlerini bu 100 sterlin karşılığında değişmek zorunda kaldıkları, kuşkusuz başka bir sorundur. Ne var ki, bu, Destutt çapında bir düşünür için apaçık bir şeydir.

Destutt'un kendisi de, bu çözüm ile tam tatmin olmuş değildir. Ne de olsa, o, bize, bir kimsenin, bir miktar parayı, yüz sterlini harcamak ve sonra da 100 miktarında bir parayı tekrar geri almakla, dolayısıyla, sadece para şeklindeki bu 100 sterlinin niçin kaybolmadığını gösteren 100 sterlinlik bir geriye akış ile zengin olduğunu söylemiyor. O, bize, kapitalistlerin, "ürettikleri her şeyi, bunları üretmek için maloldukларından daha fazlasına satarak" zenginleştiklerini söylüyor.

Dolayısıyla, kapitalistler, aynı zamanda, işçileriyle olan alışverişlerinde, onlara da pahalıya satarak zenginleşiyor olmaları gerekir. Çok güzel! "Bunlar ücret öderler ve bütün bunlar, bunlara [ürünlere] kendilerine [kapitalistlere] ücretler şeklinde maloldüğundan daha fazlasını ödeyen bütün bu kimselerin harcamaları yoluyla onlara geri döner." (*Ibid*., s. 240.) Bir başka deyişle, kapitalistler, işçilere ücretler şeklinde 100 sterlin ödüyor ve ardından bu işçilere kendi ürünlerini 120 sterline satıyorlar, böylece yalnız kendi 100 sterlinlerini geri almakla kalmıyor, bir de 20 sterlin kazanıyorlar? Bu olanaksızdır. İşçiler, ancak, ücretler biçiminde aldıkları para ile ödeme yapabilirler. Kapitalistlerden eğer ücretler şeklinde 100 sterlin alıyorlar ise, bunlar, 120 sterlin değerinde değil, ancak 100 sterlin değerinde satın almada bulunabilirler. Demek ki bu sökmüyor. Ama, gene de bir yol daha var. İşçiler kapitalistlerden 100 sterlin karşılığında metalar satın alıyorlar, ama aslında yalnız 80 sterlin değerinde metalar almış oluyorlar. Demek ki, mutlak kesenkes, 20 sterlinlik aldatılmış oluyorlar. Ve kapitalist de, kesenkes, 20 sterlin kazançlı çıkıyor, çünkü işgücü için o, aslında, onun değerinden yüzde 20 eksik ödüyor ya da nominal ücretleri, dolambaçlı yoldan yüzde 20 kesiyor.

Kapitalist sınıf, başlangıçta eğer işçilere ücret olarak yalnız 80 sterlin ödese ve daha sonra, para olarak bu 80 sterlin karşılı-

ğında, fiilen 80 sterlin değerinde metalar vermiş olsa, gene aynı sonuca ulaşmış olurdu. Kapitalistler sınıfı bir bütün olarak alındığında, bu, normal yol olarak görünür, çünkü, Mösyö Destutt'un kendisine göre, işçi sınıfının "yeterli ücret" alması gerekir (s. 219), çünkü bunların ücretleri hiç değilse "kıt kanaat geçimlerini sağlamak üzere" (s. 180) varlıklarını ve çalışma kapasitelerini sürdürmeye yeterli olmalıdır. Eğer işçiler, böyle yeterli ücretler almazlarsa, gene aynı Destutt'a göre, bu "sanayiin ölümü" (s. 208.) demektir. Ve bu nedenle, kapitalistlerin zenginleşebilecekleri bir yol olarak gözükmemektedir. Ama, kapitalistlerin, işçi sınıfına ödedikleri ücretlerin yüksekliği ne olursa olsun, bunun belli bir değeri, örneğin 80 sterlinlik bir değeri vardır. Eğer, kapitalist sınıf, işçilere 80 sterlin ödeyecek olursa, o zaman, bu 80 sterlin karşılığında, onlara, 80 sterlin değerinde metalar vermek zorunda kalacak ve 80 sterlinin geri akışı, bu sınıfı zengin etmeyecektir. Eğer bunlara, para olarak, 100 sterlin öder ve bu 100 sterlin karşılığında, onlara, 80 sterlin değerinde metalar satarsa, normal ücretlerinden yüzde 25 fazlasını para şeklinde ödemiş, karşılığında yüzde 25 eksik meta vermiş olur.

Bir başka deyişle, kapitalist sınıfın genel olarak kârlarını elde ettiği fonun, işgücüne sahip olduğu değerden daha azını, yani ücretli-emekçiler olarak normal yeniden-üretimleri için gerekli geçim araçlarının değerinden daha azını ödemek suretiyle normal ücretlerinden yapılan indirimlerden oluştuğu varsayılıyor. Demek ki, normal ücretler ödenmiş olsa —ki, Destutt'a göre durum böyle oluyor— ne sanayi ve ne de atıl kapitalistler için kâr fonu diye bir şey olamaz.

Bu duruma göre, Destutt, kapitalist sınıfın nasıl zenginleştiği konusundaki bütün gizemini, şuna indirgemeliydi: ücretlerden yapılan bir indirim ile. Bu durumda, 1) ve 3) altında değindiği öteki artı-değer fonları varolmazlardı.

Demek oluyor ki, işçilerin parasal ücretlerini, bir sınıf olarak geçimleri için zorunlu tüketim nesnelerinin değerine indirgenmesinin gerektiği bütün ülkelerde, kapitalistler için, ne tüketim fonu, ne birikim fonu ve dolayısıyla, kapitalist sınıf için ne varolma fonu ve ne de kapitalist sınıf olurdu. Ve, Destutt'a göre, eski bir uygarlığa sahip bütün zengin ve gelişmiş ülkelerde durumun böyle

olması gerekirdi, çünkü bunlarda, "bizim eski toplumlarımızda, ücretli-emekçilerin bakım fonu neredeyse değişmeyen bir büyüklüktür." (*Ibid.*, s. 202.)

Ücretlerden bir indirim yapmakla, önce işçiye para olarak 100 sterlin ödeyip, sonra da kendisine bu 100 sterlin karşılığında 80 sterlin değerinde metalar sağlamakla, ve böylece, 80 sterlin değerindeki metaları, yüzde 25 fazlası, 100 sterlin aracılığı ile fiilen dolaştırmakla kapitalist zenginleşmiş olmaz. Kapitalist, artı-değerden —ürünün, artı-değeri temsil eden kısmından— başka, bu ürünün, işçinin ücretler biçiminde alması gereken yüzde 25'lik kısmına da elkoymak suretiyle zengin olur. Kapitalist sınıf, Destutt'un düşündüğü aptalca yöntemle hiç bir şey kazanamaz. İşçiye ücret olarak 100 sterlin öder ve sonra da bu 100 sterlin karşılığında, ona 80 sterlin değerinde kendi ürününü geri verir. Ama, bir sonraki işlemde, aynı iş için tekrar 100 sterlin yatırması gerekir. Böylece, para olarak 80 sterlin yatırıp, bunun karşılığında metalar şeklinde 80 sterlin sağlayacak yerde, para olarak 100 sterlin yatırıp, karşılığında metalar şeklinde 80 sterlin vermek gibi hiç bir yarar sağlamayan bir işle uğraşıp durur. Yani değişen sermayesinin dolaşımı için gerekli olandan yüzde 25 fazla bir para-sermayeyi sürekli olarak boşu boşuna yatırıp durur; ki bu, pek acayip bir zenginleşme yöntemidir.

3) Nihayet, kapitalist sınıf, "doğrudan doğruya çalıştırdıkları ücretli-emekçilere henüz ödemedikleri kısmı ile ödemede bulunan atıl kapitalistlere satış yaparlar; böylece, yıllık olarak bunlara (atıl olanlara) ödedikleri rantın tamamı, bu ya da başka şekilde kendilerine geri akmış olur".

Yukarda gördüğümüz gibi, sanayi kapitalistleri, "kârlarının bir kısmı ile ödedikleri kendi gereksinmelerini karşılamak için ayrılan tüketimlerinin tamamını öderler". Bu durumda, kârlarının 200 sterline eşit olduğunu kabul edelim. Ve bunun, diyelim 100 sterlinini, bireysel tüketimlerinde kullanmış olsunlar. Ama öteki yarısı, 100 sterlini kendilerine ait değildir; bu, atıl kapitalistlere, yani toprak rantı alanlara ve faizle para veren kapitalistlere aittir. Böylece, bu 100 sterlini, bunlara ödemek zorundadırlar. Bu kimselerin, bu paranın 80 sterlinine kendi bireysel tüketimleri için, 20 sterlinine de hizmetkârlar vb. tutmak için gereksinmeleri olsun. Bu 80

sterlin ile, bunlar, sanayi kapitalistlerinden tüketim nesneleri satın alırlar. Demek ki, bu kapitalistler, 80 sterlin değerinde metaları elden çıkartırken, para olarak 80 sterlini, yani atıl kapitalistlere, rant, faiz, vb. adı altında ödemiş oldukları 100 sterlinin beşte-dördünü geri alırlar. Ayrıca, hizmetkârlar sınıfı, atıl kapitalistlerin doğrudan ücretli-emekçileri, efendilerinden 20 sterlin almışlardır. Bu hizmetkârlar da, aynı şekilde, sanayi kapitalistlerinden 20 sterlin tutarında tüketim nesnesi satın alacaklardır. Bu şekilde, 20 sterlin değerinde metaları elden çıkaran bu kapitalistlere, atıl kapitalistlere, rant, faiz, vb., için ödedikleri 100 sterlinin son beşte-biri, 20 sterlin para olarak geri dönmüş olacaktır.

Bu işlemin sonunda, sanayi kapitalistleri, atıl kapitalistlere, rant, faiz, vb. olarak ödedikleri 100 sterlini para olarak geri almışlardır. Ne var ki, artı-ürünlerinin, 100 sterline eşit yarısı, bu arada onların elinden, atıl kapitalistlerin tüketim fonuna geçmiştir.

Şimdi tartışılmakta olan sorun için, 100 sterlinin, atıl kapitalistler ile bunların doğrudan ücretli-emekçileri arasında bölüşülmesini şu ya da bu şekilde ele almak tamamen gereksizdir. Sorun basittir: bunların rantı, faizi, kısacası, bunların 200 sterline eşit artı-değerdeki payları, bunlara, 100 sterlin tutarında para olarak sanayi kapitalistleri tarafından ödenmiştir. Bu 100 sterlin ile, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak sanayi kapitalistlerinden tüketim nesneleri satın almaktadırlar. Böylece, para olarak 100 sterlini bunlara geri vermekte ve onlardan 100 sterlin değerinde tüketim nesneleri almaktadırlar.

Bu, sanayi kapitalistlerinin atıl kapitalistlere ödediği 100 sterlinin geri akışını tamamlamaktadır. Paranın bu geriye akışı, Destutt'un hayal ettiği gibi, sanayi kapitalistlerini zenginleştirmenin bir yolu mudur? Bu işlemden önce, bunların elinde, 100'ü para ve 100'ü tüketim nesneleri olmak üzere, 200 sterline ulaşan bir değerler toplamı vardı. İşlemden sonra ise, bu ilk değerler toplamının ancak yarısı var. Para olarak gene 100 sterline sahipler, ama şimdi atıl kapitalistlerin eline geçmiş bulunan, tüketim nesneleri şeklindeki 100 sterlini kaybetmişlerdir. Bu duruma göre 100 sterlin zenginleşmek yerine 100 sterlin yoksullaşmışlardır. Eğer, önce para olarak 100 sterlin ödeyip, sonra para olarak bu 100 sterlini, 100 sterlin değerinde tüketim nesneleri karşılığında geri almak gibi

dolambaçlı bir yol izleyeceklerine, rantı, faizi, vb., doğrudan doğruya kendi ürünlerinin maddî biçimi içersinde ödeselerdi, dolaşımdan kendilerine para biçiminde geri akan 100 sterlin olmazdı, çünkü, bu miktar parayı dolaşıma sürmüş olmayacaklardı. Ödeme aynî olarak yapılmış olsaydı, sorun, şu yolu izlemiş olurdu: bunlar, 200 sterlin değerindeki artı-ürünün yarısını kendilerine alıkoyarlar ve öteki yarısını, karşılığında herhangi bir eşdeğer olmaksızın atıl kapitalistlere verirlerdi. Destutt bile bunu bir zenginleşme yolu olarak ilân etmeye kalkışamazdı.

Kuşkusuz, sanayi kapitalistleri tarafından atıl kapitalistlerden ödünç alınan ve karşılığında, kendilerine ait artı-değerin bir kısmını, toprak rantı, faiz, vb. şeklinde ödemek zorunda bulundukları toprak ve sermaye, kendileri için kârlıdır, çünkü bu, genel olarak meta üretiminin ve, ürünün, artı-ürünü teşkil eden ya da içersinde artı-değerin temsil edildiği kısmının üretiminin koşullarından bir tanesini oluşturur. Bu kâr, ödünç alınan toprağın ve sermayenin kullanımından gelir, bunlara ödenen fiyattan değil. Bu fiyat, daha çok, bu kârdan bir indirim teşkil eder. Aksi takdirde, kişi, sanayi kapitalistleri, eğer, artı-değerlerinin öteki yarısını, başkasına vermek yerine kendilerine alıkoyabilselerdi, bunların zenginleşmek değil, yoksullaştıklarını ileri sürmek zorunda kalırdı. Bu, paranın geriye akışı şeklindeki dolaşım olayını, sırf bu dolaşım olayının meydana getirdiği ürünlerin dağılımı ile karıştırmaktan ileri gelen bir karışıklıktır.

Ve aynı Destutt, şunu söyleyecek kadar kurnazdır: "Bu atıl kesimin gelirleri nereden gelmektedir? Bu gelirler, bunlara ait sermayeleri çalıştıran, yani bunların fonları ile, maliyetlerinden daha fazla üreten emeğe ödemede bulunanların, tek sözcükle, sanayi kapitalistlerinin kârlarından kendilerine ödenen ranttan ileri gelmiyor mu? Bütün servetin kaynağını bulmak için daima bunlara geri dönmek zorunludur. Gerçekte, bu birincilerin çalıştırdığı ücretli-emekçileri besleyen onlardır." (s. 246.)

Böylece şimdi bu rant, vb., ödemesi, sanayi kapitalistlerinin kârından bir indirimdir. Oysa daha önce, bunların kendilerini zenginleştirdikleri bir araç idi.

Bizim Destutt'umuza hiç değilse bir teselli kalıyor. Bu iyi yürekli kapitalistler, birbirlerine ve işçilerine nasıl davranıyorlarsa,

atıl kapitalistlere de öyle davranıyorlar. Bütün metaları, bunlara, diyelim yüzde 20 daha pahalı satıyorlar. Şimdi, iki olasılık var. Ya, atıl kapitalistlerin, sanayi kapitalistlerinden her yıl aldıkları 100 sterlin dışında başka para kaynakları vardır, ya da yoktur. Birinci durumda, sanayi kapitalistleri, 100 sterlin değerindeki metaları bunlara, diyelim 120 sterlin fiyatla satıyorlar. Dolayısıyla, metalarını satmakla yalnız atıl olanlara ödedikleri 100 sterlini geri almakla kalmıyorlar, bir de, kendileri için gerçekten yeni bir değer teşkil eden 20 sterlin almış oluyorlar. Şimdi durum nasıldır? Meta olarak 100 sterlini bedavadan vermişlerdir, çünkü metaları için kendilerine kısmen ödenen para biçimindeki 100 sterlin zaten kendi paraları idi. Demek ki, kendi metaları, kendi paraları ile ödenmiş oluyor. Şu halde, 100 sterlin kaybetmiş bulunuyorlar. Ama bunlar, ayrıca, metalarının fiyatı içersinde, bu metaların değerinin üzerinde bir de 20 sterlinlik bir fazlalık almışlardır. Böylece 20 sterlinlik kazanmışlardır. Bunu, 100 sterlinlik kayıptan düşersek, gene de 80 sterlinlik bir kayıp vardır. Hiç bir zaman artmıyor, daima eksiliyor. Atıl kapitalistlere karşı uygulanan dalavere, sanayi kapitalistlerinin kaybını azaltmıştır, ama hiç bir zaman bunların servetlerindeki küçülmeyi bir zenginleşme aracına dönüştürmemiştir. Ne var ki, bu yöntem, sonsuza kadar böyle sürüp gidemez, çünkü atıl kapitalistler, yıllar yılı para olarak sadece 100 sterlin aldıkları halde, para olarak 120 sterlin ödemeye devam edip gidemezler.

Geriye öteki yaklaşım kalıyor: Sanayi kapitalistleri, atıl kapitalistlere para olarak ödedikleri 100 sterlin karşılığında 80 sterlin değerinde meta satıyorlar. Bu durumda da gene önceki gibi, 80 sterlini, rant, faiz, vb., biçiminde bedavadan vermiş oluyorlar. Bu dalavereli yoldan sanayi kapitalistleri atıl olanlara verdikleri haracı azaltmış oluyor, ama gene de bu haraç varlığını sürdürdüğü gibi bu atıl olanlar —fiyatların, satıcıların iyi niyetlerine dayandığını öne süren aynı teori gereğince— gelecekte, toprakları ve sermayeleri üzerindeki rant, faiz, vb., için daha önce olduğu gibi 100 sterlin yerine gelecekte 120 sterlin talep edecek durumunda bulunuyorlar.

Bu parlak tahlil, bir yandan Adam Smith'ten, "emeğin, her türlü zenginliğin kaynağı olduğu"nu (s. 242), sanayi kapitalistleri-

nin, "sermayelerini, bir kâr ile birlikte yeniden üreten emeği ödemek için kullandıkları"nı (s. 246) kopya eden, ve öte yandan da, "bütün öteki insanları besleyen" bu sanayi kapitalistlerinin, "genel serveti artıran ve bütün zevk araçlarımızı yaratan biricik kimseler olduğu" (s. 242), işçiler tarafından beslenenlerin kapitalistler olmayıp, işçilere ödenen paranın, kendi ellerinde kalmaksızın, sürekli olarak, işçiler tarafından üretilen metaların ödenmesinde kapitalistlere döndüğü yolundaki parlak bir nedene dayanarak, kapitalistler tarafından beslenenlerin olduğu sonucuna varan bu derin düşünüre tamamen lâyıktır. "Bunların yaptıkları tek şey, bir elle aldıklarını, öteki elleriyle geri vermektir. Bunların tüketimlerine, bu nedenle, bunları kiralayanlar tarafından yaratıldığı şeklinde bakmak gerekir." (s. 235.)

Toplumsal yeniden-üretimin ve tüketimin, paranın dolaşımı tarafından meydana getirildiği şeklindeki bu çok etraflı tahlilden sonra, Destutt, devam ediyor: "Servetin bu *perpetuum mobile*'ini* —kötü anlaşılmış olmakla birlikte [*mal connu*** desem yeridir!] haklı olarak dolaşım denilen bu hareketi— yetkinleştiren şey işte budur. Bu gerçekten de bir dairedir ve daima çıkış noktasına dönmektedir. Bu, üretimin tamamlandığı noktadır." (s. 239 ve 240.)

Destutt, *that very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie,**** ve aslında, vülger iktisatçılar arasında bir ölçüde bilgili olan bu kimse, sonunda, toplumsal sürecin yolunu gözler önüne serdiği olağanüstü açıklığa, konuya getirdiği ışık seline okurunu hayran kalmaya çağırıyor ve bütün bu aydınlığın nereden geldiği konusunda okurlarına bilgi vermek alçakgönüllülüğünü bile gösteriyor. Bunu aslından okumak gerekir:

"*On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps* quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. *D'où viennent cet accord et cette* lucidité? *De ce que nous*

* Herhangi bir enerjiyi gerektirmeksizin hareket eden ütopik bir makine —ç.

** Kötü anlaşılmış. —ç.

*** Bu seçkin yazar, Institut de France ve Philadelphie Felsefe Derneği Üyesi. —ç.

avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin."* (s. 242 ve 243.)

*Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude!***

* "Servetimizin tamamlanmasının bu tarzda incelenmesinin, onun üretimi ve dağılımı ile ilgili olarak söylediklerimizle ne kadar uyumlu olduğunun ve aynı zamanda *toplumun tüm gidiş yoluna ne denli ışık saçtığının* farkedileceğini ümit ederim. Bu uyum ve *berraklık* nereden geliyor? Hakikat ile karşı karşıya gelmiş olmamızdan. Bu, insana, doğru ve yerinde bakıldığı zaman, içersinde her şeyin tam ve gerçek oranları ile yansıdığı ve ama çok yakın ya da çok uzak durulduğu zaman her şeyin karmakarışık ve kopuk göründüğü aynaların etkisini hatırlatıyor."

** İşte size, bütün güzelliği içerisinde burjuva budalalığı!

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM[57]

BİRİKİM VE GENİŞLETİLMİŞ YENİDEN-ÜRETİM

BİRİNCİ Ciltte, bireysel kapitalist için birikimin nasıl olduğu gösterilmişti. Meta-sermayenin paraya çevrilmesi ile, içersinde artı-değerin temsil edildiği artı-ürün de paraya çevrilmektedir. Kapitalist, böylece başkalaşmış artı-değeri, üretken sermayesinin ek doğal öğelerine tekrar çevirir. Bunu izleyen üretim çevriminde, artmış olan sermaye, artan bir ürün sağlar. Ama bireysel sermaye durumunda olan şeyin, bütünüyle yıllık yeniden-üretimde de kendisini göstermesi gerekir; tıpkı, basit yeniden-üretimi tahlil ederken meydana geldiğini gördüğümüz gibi, yani —bireysel sermaye durumunda— sabit sermayenin kullanılan kısımlarının, iddihar edilen para biçimindeki ardarda meydana gelen birikiminin, aynı zamanda toplumun yıllık yeniden-üretiminin içinde de ifadesini bulması gibi.

[57] Buradan başlayarak sonuna kadar, Elyazması VIII. —*F.E.*

Eğer belli bir bireysel sermaye $500_s + 400_d$'ye ve yıllık artı-değeri 100'e eşitse, o zaman, meta-ürün, $400_s + 100_d + 100_a$ olur. Bu 600, paraya çevrilir. Bu paradan gene 400_s değişmeyen sermayenin doğal biçimine çevrilir, 100_d işgücüne, ve —artı-değerin tamamının biriktirilmesi koşuluyla— 100_a da üretken sermayenin doğal öğelerine dönüşmek suretiyle, ek değişmeyen sermayeye çevrilir. Bu durumda varsayılmıştır ki: 1) bu miktar, belli teknik koşullar altında ya işlev yapmakta olan değişmeyen sermayenin genişlemesine, ya da yeni bir sanayi girişiminin kurulmasına yeterlidir. Ama, artı-değerin paraya çevrilmesi, ve bu paranın bu süreçten önce, yani gerçek birikimden, üretimin genişlemesinden önce, çok daha uzun bir süre iddihar edilmesi gerekebilir; 2) genişletilmiş üretim, zaten fiilen yürürlüktedir. Çünkü, paranın (para biçiminde iddihar edilen artı-değerin), üretken sermayenin öğelerine çevrilebilmesi için, bu öğelerin pazardan metalar biçiminde satın alınabilmesi gerekir. Bunların, tamamlanmış ürünler olarak satın alınmayıp, sipariş üzerine yapılmış olmaları hiç bir şeyi değiştirmez. Bunların bedelleri, bunlar varolana kadar ve her durumda, bunları ilgilendirdiği kadarıyla, genişletilmiş yeniden-üretim, o güne kadarki normal üretimde bir genişleme fiilen yer alana kadar ödenmez. Bunların üretimlerinin gerçekten yer alması için bir sipariş dürtüsü, yani metaların fiilen varolmazdan önce satın alınmaları ve satış beklentisi yeterli olduğuna göre, bunlar, potansiyel olarak, yani öğeleri itibarıyla varolmak zorundaydılar. Bir yandaki para, şu halde öbür yanda genişletilmiş yeniden-üretimi davet eder, çünkü bu üretimin olasılığı, para *olmaksızın* mevcuttur. Çünkü, paranın kendisi, gerçek yeniden-üretimin bir öğesi değildir.

Örneğin, ardarda ürettiği metaların belli bir miktarını bir ya da birkaç yılda satan ve böylece, bu metaların artı-değerin —artı-ürünün— taşıyıcıları olan kısmını ya da başka bir deyişle, meta biçiminde ürettiği artı-değerin kendisini de paraya çeviren kapitalist A, bunu, yavaş yavaş biriktirir ve böylece kendisi için yeni potansiyel —kapasitesi ve görevi gereği, üretken sermayenin öğelerine çevrileceği için potansiyel— para-sermaye oluşturur. Ne var ki, aslında o, yalnızca, fiilî yeniden-üretimin bir öğesi olmayan basit iddihar yapmaktadır. Başlangıçta faaliyeti, yalnızca, dolaşımdaki parayı ardarda bu dolaşımdan çekmekten ibarettir. Kendisi

tarafından böyle, kilit altında tutulan dolaşan paranın dolaşıma girmezden önce, bir başka iddiharın bir kısmı olması pekâlâ mümkündür. Yeni bir potansiyel para-sermaye olan A'nın bu iddiharı, tüketim nesnelerine harcandığında nasıl toplumsal servete bir ek olmayacak idiyse, şimdi de değildir. Dolaşımdan çekilen ve bu yüzden de daha önce dolaşımda mevcut bulunan para, daha önceleri, bir iddihar parçası olarak saklanmış olabilir; ücretlerin para-biçimi olmuş olabilir; üretim araçlarını ya da başka metaları paraya çevirmiş olabilir veya değişmeyen sermayenin döner kısımları ya da bir kapitalistin geliri olmuş olabilir. Bu, paradan daha fazla yeni bir değer değildir, ve metaların basit dolaşımı açısından düşünülürse yalnızca kendi fiilî değerinin değil, aynı zamanda, bunun on katı bir değer taşıyıcısıdır, çünkü günde on defa devir yapmıştır ve on değişik meta-değeri gerçekleştirmiştir. Metalar onsuz da vardır ve ister bir, ister on devir yapsın, gene kendisi olarak kalır (ya da aşınma yüzünden daha da azalır). Yalnızca altın üretiminde —mademki altın ürün, bir artı-ürün, bir artı-değer taşıyıcıdır— yeni bir servet (potansiyel para) yaratılır ve bu yeni potansiyel para-sermayelerin para malzemesini, ancak, tüm para-ürün dolaşıma girdiği ölçüde artırır.

Para biçiminde iddihar edilmiş bu artı-değer, ek yeni toplumsal servet olmasa bile, iddihar edilmiş bulunduğu işlev nedeniyle, yeni potansiyel para-sermayeyi temsil eder. (Yeni para-sermayenin, artı-değerin yavaş yavaş paraya çevrilmesinden başka bir yolla da ortaya çıkabileceğini daha ilerde göreceğiz.)

Daha sonra satın almada bulunmaksızın, metaların satışı yoluyla para, dolaşımdan çekilmiş ve iddihar olarak bir yana konulmuştur. Bu işlem, genel bir süreç diye kabul edilecek olursa —ve genel olarak kabul edilmelidir, çünkü her bireysel sermaye birikim süreci içersinde bulunabilir—, alıcıların nereden gelecekleri açıklanamaz hale gelir, çünkü bu süreç içersinde, herkes iddihar yapmak için satmak isteyecek ama kimse satın almak istemeyecektir.

Yıllık yeniden-üretimin çeşitli kısımları arasındaki dolaşım sürecinin düz bir çizgi boyunca yer aldığını kabul edersek —ki, bu yanlış olur, çünkü, birkaç istisna dışında o, daima, karşılıklı olarak karşıt hareketlerden oluşur—, işe, satmaksızın, satın almada bulunan altın (ya da gümüş) üreticisinden başlamamız ve diğer

herkesin ona satış yaptığını varsaymamız gerekir. Bu durumda, tüm yıllık toplumsal artı-ürünün (tüm artı-değer taşıyıcısının) onun eline geçmesi ve öteki bütün kapitalistlerin, doğal olarak para-biçiminde bulunan ve artı-değerinin altın içerisindeki doğal nesneleşmiş şekli olan bu artı-ürünü aralarında *pro rata* bölüşmeleri gerekirdi. Çünkü, altın üreticisinin ürününün, faal sermayesini karşılayacak kısmı zaten bağlanmış ve elden çıkartılmış bulunmaktadır. Altın üreticisinin, altın şeklinde yaratılmış olan artı-ürünü, bu duruma göre, öteki bütün kapitalistlerin, kendi yıllık artı-ürünlerini paraya çevirmek için malzeme sağlayacakları biricik fon olacaktır. Bunun değerinin büyüklüğü, öyleyse, önce bir iddihar kılığına bürünmesi gereken, toplumun yıllık artı-değerinin tümüne eşit olması gerekir. Bu varsayımlar saçma olduğu gibi, aynı zamanda, genel bir iddihar oluşumu olanağını açıklamaktan öte bir işe yaramayacaklar, ve yeniden-üretimi de, altın üreticisi dışında, bir adım ileri götürmüş olmayacaklardır.

Bu sözde güçlüğü çözmeden önce, kesim I'deki (üretim araçlarının üretimi) birikim ile kesim II'deki (tüketim nesnelerinin üretimi) birikimi birbirinden ayırdetmemiz gerekir. İşe kesim I ile başlayacağız.

I. KESİM I'DE BİRİKİM

1. *İddiharın Oluşumu*

Açıktır ki, hem sınıf [yani kesim, —ç.] I'i oluşturan sayısız sanayi dallarındaki sermaye yatırımları ve hem de bu sanayi dallarının herbirindeki farklı bireysel sermaye yatırımları, hacimlerinden, teknik koşullarından, piyasa koşullarından, vb., tamamen ayrı olarak, yaşlarına, yani işlev yapmış oldukları zaman süresine göre, para-sermaye, ister faal sermayenin genişlemesine hizmet etsin, ister yeni sanayi girişimlerinin kurulması için kullanılsın —bunlar, üretimin genişlemesinin iki biçimidir— artı-değerin ardarda potansiyel para-sermayeye dönüşüm sürecinin farklı aşamasındadırlar. Kapitalistlerin bir kısmı, uygun bir büyüklüğe ulaşmış bulunan potansiyel para-sermayelerini, durmadan üretken sermayeye çevirmekte, yani artı-değerin paraya çevrilmesi ile iddihar edilen parayla, üretim araçları, ek değişmeyen sermaye öğeleri satın almak-

tadırlar. Kapitalistlerin bir başka kısmı ise, bu arada bâlâ, potansiyel para-sermaye iddiharıyla uğraşmaktadır. Bu iki kategoriye giren kapitalistler karşı karşıya geliyorlar: bazıları alıcı, ötekiler satıcı olarak, ve bu ikisinden herbiri yalnız bu rollerden birisi içersinde.

Örneğin, A, B'ye (B, birden fazla alıcıyı temsil ediyor olabilir) 600 $(=400_s+100_d+100_a)$ satmış olsun. A, metalar şeklindeki 600'ü para olarak 600'e satmıştır, bu paranın dolaşımdan çekmiş olduğu ve para biçiminde iddihar ettiği 100'ü artı-değerdir. Ama para biçimindeki bu 100, 100'lük bir değeri taşıyan artı-ürünün para-biçiminden başka bir şey değildir. İddihar oluşumu, hiç bir zaman üretim olmadığı gibi, üretimde bir artış da değildir. Kapitalistin buradaki hareketi, sadece, kendisine ait artı-ürünün satışı ile elde ettiği para biçiminde 100'ü dolaşımdan çekmek ve ona sıkı sıkıya sarılarak kilit altında tutmaktır. Bu işlemi yerine getiren yalnız A değildir; dolaşım alanının çeşitli noktalarında hepsi de eşit bir gayretle bu tür bir iddihar oluşumunun peşinde olan başka kapitalistler de, A', A'', A''' vardır. Paranın dolaşımdan çekildiği ve sayısız bireysel iddiharlar ya da potansiyel para-sermayeler olarak biriktiği bu sayısız noktalar, dolaşım için bir yığın engeller olarak görünür, çünkü, bunlar parayı hareketsiz hale getirmekte ve bir süre için onu dolaşım yeteneğinden yoksun bırakmaktadır. Ama, şunu da unutmamak gerekir ki, iddihar, metaların basit dolaşımının kapitalist meta üretimine dayanmazdan çok önce de yer almaktadır Toplumdaki mevcut para miktarı, koşullara bağlı olarak çoğalıp azalmakla birlikte, fiilen dolaşımda bulunan miktardan daima daha fazladır. Biz burada gene aynı iddiharları ve aynı iddihar oluşumlarını görüyoruz ama, artık bunlar kapitalist üretim sürecinin içkin bir öğesidirler.

Kredi sistemi içersindeki bütün bu potansiyel sermayelerin, bankaların vb. ellerinde yoğunlaşarak, artık gerçekten de pasif ve geleceğin türküsü olmaktan çıkıp, durmadan büyüyen faal sermayenin işe yarar, "borç verilebilir sermaye", para-sermaye, haline gelmesinden duyulan zevki anlaşılabilir bir şeydir.

Bununla birlikte, A, bir iddihar oluşumunu, ancak, sadece satıcı olarak hareket ettiği, daha sonra alıcı şeklinde hareket etmediği ölçüde ve kendisine ait artı-ürünü ilgilendirdiği kadarıyla başarmaktadır. Kapitalistin, ardıardına artı-ürünler üretmesi —kendi-

sine ait artı-değeri paraya çevirecek taşıyıcıları üretmesi— bir iddihar oluşturmasının önkoşuludur. Bizim yalnızca kategori I'deki dolaşımı incelediğimiz şimdiki durumda, artı-ürünün maddî biçimi, bir parçasını oluşturduğu toplam ürününkü gibi değişmeyen sermaye I'in bir öğesinin maddî biçimidir, yani üretim araçları üreten üretim araçları kategorisine dahildir. Bunun, B, B′, B′′, vb. alıcıları elinde hangi duruma girdiğini ve hangi işlevi yerine getirdiğini birazdan göreceğiz.

Bu noktada her şeyden önce şu husus kaydedilmelidir ki, dolaşımdan, kendi artı-değeri miktarında para çekmekle ve onu iddihar etmekle birlikte, A, öte yandan dolaşıma, karşılığında başka metalar çekmeksizin metalar sürer. B, B′, B′′ vb. kapitalistleri böylelikle, dolaşıma para sürme ve dolaşımdan yalnızca metalar çekme olanağını elde ederler. Ele alınan durumda bu metalar, maddî biçimlerine ve gidecekleri yere bağlı olarak, B, B′, B′′ vb'nin değişmeyen sermayesine sabit ya da döner öğe olarak girerler. Artı-ürün alıcısını, B, B′, B′′ vb.'yi ele aldığımızda, çok geçmeden bu konu üzerinde tekrar duracağız.

Bu arada belirtelim ki: Basit yeniden-üretimde olduğu gibi burada da bir defa daha görüyoruz ki, yıllık ürünün çeşitli kısımlarının değişimi, yani bunların dolaşımları (aynı zamanda sermayenin yeniden-üretimini ve aslında onun, değişmeyen, değişen, sabit, döner, para-sermaye ve meta-sermaye gibi çeşitli belirleyicileri olarak tekrar yerine konulmasını da kapsaması gerekir), ekonomi politiğin, özellikle de fizyokratlardan ve Adam Smith'ten beri serbest ticaret okulunun varsaydığı gibi, hiç bir zaman, metaların birbirleriyle fiilen katıksız bir değişimi olsun diye daha sonraki bir satışla tamamlanan salt bir meta alımını, ya da daha sonraki bir alımla tamamlanan bir satışı öngörmez. Biliyoruz ki, kendisi için bir defa harcama yapılan sabit sermaye, işlev yaptığı bütün süre boyunca yerine konmayıp, değeri yavaş yavaş para biçiminde birikirken, o, eski biçimi içerisinde hareketine devam eder. Şimdi gördük ki, sabit sermaye II_s'nin ($I_{(d+a)}$ değerinde öğelere çevrilen tüm sermaye-değer II_s'nin) dönemsel yenilenmesi bir yandan, kendisine salt I_a'nın satışının tekabül ettiği, para biçiminden kendi maddî bi-

çimine tekrar çevrilmiş olan II_s'nin sabit kısmının *salt alımını* öngörür; ve öte yandan da, kendisine salt I_a'nın alımının tekabül ettiği, salt II_s'nin, değerinin, para olarak biriken sabit (değer kaybeden) kısmının *satışını*, öngörür. Bu durumda, değişimin normal olarak yer alabilmesi için, II_s'nin salt alımının, değer büyüklüğü olarak, II_s'nin salt satımına eşit olduğunun, ve aynı şekilde grup 1'deki I_a'nın II_s'ye, salt satımının, grup 2'deki II_s'den yaptığı salt alıma eşit olduğu (s. 516-517) varsayılmalıdır. Aksi takdirde, basit yeniden-üretim aksar. Buradaki salt alımın, oradaki salt bir satışla dengelenmesi gerekir. Aynı şekilde, bu durumda gene, I_a'nın A, A', ve A''nün iddiharlarını oluşturan kısmının salt satımının, I_a'nın, B, B' ve B''nün iddiharlarını, ek üretken sermaye öğelerine çeviren kısmının salt alımı ile dengelendiği varsayılmalıdır.

Dengenin, alıcının daha sonra aynı miktarda değerin satıcısı olarak hareket etmesi ile ve bunun tersinin olması ile yeniden sağlanması ölçüsünde, para, alım için yatıran tarafa ve tekrar alımda bulunmazdan önce satış yapan tarafa geri döner. Ama fiilî denge, metaların değişimini, yıllık ürünün çeşitli kısımlarının değişimini ilgilendirdiği kadarıyla, birbirleriyle değişilen metaların değerlerinin eşit olmasını gerektirir.

Ama, mademki, bir yanda bir dizi salt alım, ve öte yanda da bir dizi salt satım olmak üzere yalnız tek taraflı değişimler yapılıyor —ve gördük ki, kapitalist temel üzerinde, yıllık ürünün normal değişimi böyle tek taraflı başkalaşımları zorunlu kılmaktadır—, o zaman denge, ancak, tek taraflı alımların değer tutarının, tek taraflı satışların değer tutarına eşit olduğu varsayımı ile sağlanabilir. Meta üretiminin, kapitalist üretimin genel biçimi olması gerçeği, burada paranın yalnız dolaşım aracı rolünü değil, para-sermaye rolünü de oynadığı, ve bu üretim biçimine özgü bazı normal değişim koşullarını ve dolayısıyla, ister basit ister genişletilmiş olsun yeniden-üretimin normal seyrinin koşullarını sağladığı anlamına gelir; bu koşullar, bu dengenin kendisinin, bu üretimin kendiliğinden niteliği yüzünden bir raslantı olduğu için, bu kadar çok anormal hareket koşulları, bu kadar çok bunalım olasılıkları haline gelir.

Ayrıca gördük ki, I_d'nin, buna tekabül eden bir değer tutarındaki II_s ile olan değişiminin sonunda, tam II_s için, buna eşdeğer olan

meta-değer I tarafından, II'ye ait metalar yerine konmuştur ve bu nedenle, kesim II'deki kapitalistlerin tümünün kendi metalarının satışı, I'den aynı değer tutarındaki metaların alımı ile tamamlanmıştır. Bu, kapitalist I ile II arasında değişim değil, karşılıklı metalarının değişiminde yerine koyma işlemidir. II_s, metalarını, I'deki işçi sınıfına satar. Bu sınıf, onun karşısına tek taraflı, meta alıcısı olarak çıkar ve II_s de işçi sınıfının karşısına gene tek taraflı, meta satıcısı olarak çıkar. Böylece elde edilen para ile II_s, I'deki kapitalistlerinin tümünün karşısına tek taraflı, bir meta alıcısı olarak ve I'deki kapitalistlerin tümü de onun karşısına tek taraflı, ve I_d tutarında bir meta satıcısı olarak çıkar. İşte ancak bu meta satışı yoluyla, I, en sonunda değişen sermayesini para-sermaye biçiminde yeniden üretir. Mademki sermaye I, sermaye II'nin karşısına, tek taraflı olarak I_d tutarında meta satıcısı şeklinde çıkıyor, I'deki işçi sınıfının karşısına da, bunların işgücünü satın alan meta alıcısı olarak çıkar. Ve mademki, I'deki işçi sınıfı, II'deki kapitalistin karşısına tek taraflı, bir meta alıcısı olarak (yani geçim araçları alıcısı olarak) çıkıyor, I'deki kapitalistin karşısına da tek taraflı, bir meta satıcısı, yani kendi işgücünün satıcısı olarak çıkar.

I'deki işçi sınıfı tarafından yapılan sürekli işgücü arzı, meta-sermaye I'in bir kısmının, değişen sermayenin para-biçimine tekrar çevrilmesi, meta-sermaye II'nin bir kısmının, değişmeyen sermaye II_s'nin doğal öğeleri tarafından yerine konması — bütün bu zorunlu öncüller birbirlerini gerektirirler, ama bunlar, birbirinden bağımsız oldukları halde içiçe geçen üç dolaşım süreci de dahil olmak üzere, çok karmaşık bir süreç meydana getirir. Bu süreç öylesine karmaşıktır ki, anormal bir işleyiş için sayısız vesile yaratır.

2. *Ek Değişmeyen Sermaye*

Artı-değer taşıyıcısı artı-ürün, bunu ele geçirenlere, I'deki kapitalistlere hiç bir şeye malolmaz. Bunlar, asla, bunu elde etmek için herhangi bir para ya da meta yatırmak zorunda değillerdir. Fizyokratlar için bile, bir yatırım, üretken sermayenin öğelerinde bulunan genel bir değer biçimiydi. Şu halde, I'deki kapitalistlerin yatırdığı şey, kendi değişmeyen ve değişen sermayelerinden başka bir şey değildir. İşçi, emeği ile yalnız bunların değişmeyen serma-

yelerini korumakla kalmaz; yalnız, bunların değişen sermayelerinin değerini, buna tekabül eden metalar biçimindeki yeni yaratılan bir kısım değer ile yerine koymakla kalmaz; kendi artı-emeği ile bunlara bir de, artı-ürün biçiminde varolan bir artı-değer sağlar. Bu artı-ürünün ardarda satışı ile bunlar bir iddihar, ek potansiyel para-sermaye oluştururlar. İncelemekte olduğumuz durumda, bu artı-ürün, daha baştan, üretim araçlarının üretim araçlarından oluşur. Ancak, B, B′, B′′, vb. (I)'in eline ulaşmasıyladır ki, bu artı-ürün, ek değişmeyen sermaye olarak işlev yapar. Ama, o satılmadan önce bile, iddihar biriktiricilerinin, A, A′, A′′, vb. (I)'in elindeyken bile, işte bu *virtualiter*'dir.* Eğer yalnızca, I'in yeniden-üretiminin değer tutarını gözönünde bulunduracak olursak, hâlâ basit yeniden-üretimin sınırları içersinde bulunuyoruz demektir, çünkü, bu *virtualiter* ek değişmeyen sermayeyi (artı-ürünü) yaratmak için hiç bir ek sermaye harekete geçirilmediği gibi, basit yeniden-üretimde olduğundan daha büyük miktarda bir artı-emek de harcanmış değildir. Buradaki fark, yalnızca, harcanan artı-emeğin biçiminde, kendine özgü yararlı niteliğinin somut doğasındadır. Bu emek II_s yerine I_s için üretim araçlarına, tüketim nesnelerinin üretim araçları yerine, üretim araçlarının üretim araçlarına harcanmıştır. Basit yeniden-üretim durumunda, tüm artı-değer I'in, gelir, yani II'nin metalarına harcandığı varsayılmıştı. Demek ki, artı-değer, yalnız, değişmeyen sermaye II'yi, maddî biçimi içerisinde yerine koyacak üretim araçlarından oluşuyordu. Basit yeniden-üretimden genişletilmiş yeniden-üretime geçişin olabilmesi için, kesim I'deki üretimin, II için daha az, I için ise bir o kadar daha fazla değişmeyen sermaye öğesi üretecek durumda olması gerekir. Her zaman kolay olmayan bu geçiş, I'e ait bazı ürünlerin, her iki kısımda da üretim aracı biçiminde hizmet edebilmesi ile kolaylaştırılmış olur.

Bundan şu sonuç çıkar ki, konu yalnız değerlerin hacmi açısından düşünülürse, genişletilmiş yeniden-üretimin maddî temeli, basit yeniden-üretim içerisinde yaratılmıştır. Bu sadece işçi sınıfı I'in doğrudan doğruya, üretim araçlarının üretiminde, özünde ek sermaye I olan sermayenin yaratılmasında harcadığı artı-emektir. A, A′ ve A′′ (I) tarafından —herhangi bir kapitalist para harca-

* Gücül olarak, °bilkuvve. —ç.

ması olmaksızın, kendi artı-ürünlerinin ardarda satılmasıyla oluşan— özünde ek para-sermayenin oluşturulması, bu nedenle sadece, ek olarak üretilen üretim araçları I'in para-biçimidir.

Dolayısıyla, ele aldığımız durumda, özünde ek sermayenin üretimi (bunun büsbütün başka bir biçimde de oluşabileceğini daha sonra göreceğiz), bizzat üretim sürecinin bir olgusundan, üretken sermayenin öğelerinin, özel bir biçim içersinde üretilmesinden başka bir şeyi ifade etmez.

Özünde ek para-sermayenin büyük bir ölçekte ve dolaşım alanının birçok noktasında üretilmesi, meydana gelmesi sanayi kapitalisti tarafından ek bir harcamayı gerektirmeyen özünde ek üretken sermayenin çok çeşitli üretimlerinin bir sonucundan ve ifadesinden başka bir şey değildir.

A, A', A'', vb. (I) tarafından, kendi artı-ürünlerinin birbirini izleyen satışları ile —dolayısıyla, bunu tamamlayan bir satınalma olmaksızın, ardarda tek taraflı meta satışları ile— meydana gelen bu özünde ek üretken sermayenin, özünde para-sermayeye (iddihara) ardarda dönüşmesi, dolaşımdan tekrar tekrar para çekilmesi ve buna tekabül eden bir iddihar oluşumu ile tamamlanır. Alıcının, bir altın üreticisi olması durumu dışında, bu iddihar hiç bir zaman değerli madenler şeklinde ek servet anlamına gelmeyip, sadece, daha önce dolaşımda bulunan paranın işlevinde bir değişiklik demektir. Az önce, bir dolaşım aracı olarak işlev yapmaktaydı, şimdi ise bir iddihar, oluşum süreci içerisinde, özünde yeni para-sermaye olarak işlev yapmaktadır. Demek oluyor ki, bir ülkedeki ek para-sermaye oluşumu ile, mevcut değerli madenlerin miktarı, birbiriyle herhangi nedensel bir bağıntı içerisinde değildirler.

Öyleyse bir de şu sonuç çıkmaktadır: Bir ülkede zaten işlev yapmakta olan üretken sermaye (bunun içinde yer alan işgücü, artı-ürünün üreticisi de dahil olmak üzere) ne denli büyük olursa, emeğin üretken gücü ve böylelikle de, üretim araçlarının üretiminin hızlı genişlemesi için teknik olanaklar ne denli fazla gelişmişse —ve dolayısıyla, hem değeri ve hem de bu değerin temsil edildiği kullanım-değeri miktarı bakımından, artı-ürün miktarı ne denli büyükse—,

1) A, A', A'', vb.'nin elinde bulunan artı-ürün biçimindeki özünde ek üretken sermaye ile,

2) Paraya çevrilmiş bulunan bu artı-ürünün miktarı ve dola-

yısıyla, A, A′, A′′'nün elindeki özünde ek para-sermayenin miktarı da o denli büyük olur. Örneğin Fullarton'un, olağan anlamda aşırı-üretimin sözünü etmeyip, yalnızca, sermayenin, yani para-sermayenin aşırı-üretiminden sözetmesi, en iyi burjuva iktisatçılarının bile, kendi sistemlerinin mekanizmasını ne kadar az anladıklarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

A, A′, A′′ (I) tarafından doğrudan üretilen ve elkonulan artı-ürün, B, B′, B′′, vb. (I)'in eline ulaşana kadar, bu kimlik içersinde fiilen işlev yapmamakla birlikte, sermaye birikiminin, yani genişletilmiş yeniden-üretimin gerçek temeli olduğu halde, paranın krizalit aşamasında —bir iddihar ve tedricî oluşum süreci içerisindeki özünde para-sermaye olarak—, tersine, hiç bir şekilde üretken değildir, ve bu biçim içersinde, üretim süreci ile paralel gider ama bunun dışında kalır. Bu, kapitalist üretimin darasıdır (*dead weight*). Özünde para-sermaye olarak birikmekte olan bu artı-değerden, kâr ya da gelir sağlama amacıyla yararlanma isteğine, kredi sistemi ve "kâğıtlar" (*Papierchen*) ile kavuşur. Para-sermaye, böylece, başka bir biçim içersinde, kapitalist üretim sisteminin gidişi ve heybetli gelişmesi üzerinde muazzam bir etki kazanır.

Özünde para-sermayeye çevrilen artı-ürün kendisini meydana getiren ve zaten işlev yapmakta bulunan sermayenin toplam tutarı ne kadar büyük olursa, o kadar büyük bir hacme ulaşır. Her yıl yeniden üretilen özünde para-sermayenin hacmindeki mutlak artış ile, bölünmesi de kolaylaşır ve, ya aynı kapitalistin, ya da başkalarının (miras kalan bir mülkün bölüşülmesinde olduğu gibi aile üyelerinin) elinde, herhangi bir işe yatırılmaları hızlanır. Para-sermayenin bölünmesi ile, yeni bir para-sermaye olarak, yeni ve bağımsız bir işe yatırılmak üzere, ana sermayeden tamamen ayrılma anlatılmak istenmiştir.

Artı-ürün satıcıları, A, A′, A′′, vb. (I), bunu, basit yeniden-üretim için gerekli olan değişmeyen ve değişen sermaye yatırımı dışında herhangi bir dolaşım hareketini öngörmeyen bir üretim sürecinin dolaysız bir ürünü olarak elde ettikleri halde; ve bunlar, böylece, genişletilmiş bir yeniden-üretimin gerçek temelini oluşturdukları ve aslında, özünde ek sermayeyi ürettikleri halde, B, B′, B′′, vb. (I)'in tutumları farklıdır. 1) B, B′, BB′′, vb. (I)'in eline ulaşana kadar, A, A′, A′′, vb.'nin artı-ürünü, ek değişmeyen ser-

maye olarak fiilen işlev yapmayacaktır (üretken sermayenin öteki öğesini, ek işgücünü, başka bir deyişle, ek değişen sermayeyi şimdilik inceleme-dışı bırakıyoruz). 2) Bu artı-ürünün, bunların eline ulaşabilmesi için, bir dolaşım hareketine gerek vardır — onların bunu satın alması gereklidir.

1. nokta ile ilgili olarak şurasını dikkate almak gerekir ki, artı-ürünün büyük bir kısmı (özünde ek değişmeyen sermaye), A, A′, A′′ (I) tarafından belli bir yıl içerisinde üretilmiş olmakla birlikte, B, B′, B′′ (I)'in elinde, bir sonraki yıla hatta daha sonrasına kadar, sanayi sermayesi olarak işlev yapmayabilir. 2. nokta ile ilgili olarak şu soru ortaya çıkar: Dolaşım süreci için gerekli para nereden gelmektedir?

B, B′, B′′, vb. (I) tarafından yaratılan ürünler, aynî olarak kendi süreçlerine tekrar girdiklerine göre, söylemeye gerek yok ki, kendi artı-ürünlerinin *pro tanto* bir kısmı, doğrudan doğruya (dolaşıma herhangi bir müdahale olmaksızın) kendi üretken sermayesine aktarılır ve değişmeyen sermayenin ek bir öğesi halini alır. Ve *pro tanto* bunlar, A, A′, vb. (I)'in artı-ürününün paraya çevrilmesini etkilemezler. Bunun dışında, para nereden gelmektedir? Bildiğimiz gibi, B′, B′′, vb. (I) kendi iddiharını, A, A′, vb. gibi aynı şekilde, kendilerine ait artı-ürünlerini satarak oluşturmuşlardır. Şimdi bunlar, kendi iddihar edilmiş, yalnızca özünde para-sermaye olan sermayelerinin, ek para-sermaye olarak etkin bir biçimde işlev yapacağı noktaya ulaşmışlardır. Ama bu, sadece bir daire içerisinde dolaşmak demektir. Soru hâlâ yerinde duruyor: B (I)'in daha önce dolaşımdan çektiği ve biriktirdiği para nereden geliyor?

Basit yeniden-üretimin tahlilinden bildiğimiz gibi, kapitalist I ve II'nin, kendi artı-ürünlerini değişebilmek için elde belli bir miktar para bulundurmaları gereklidir. Bu durumda, tüketim nesnelerine harcanmak üzere sadece gelir şeklinde hizmet eden para, kendi metalarının değişimi için yatırmış bulundukları ölçüde bu kapitalistlere dönmüştür. Burada aynı para tekrar ortaya çıkıyor, ama farklı bir işlevi yerine getirerek A'lar ve B'ler (I), artı-ürünü ek özünde para-sermayeye çevirmek için birbirlerine sırayla para sağlamakta ve yeni oluşmuş para-sermayeyi sırayla satınalma aracı olarak tekrar dolaşıma sokmaktadırlar.

Bu durumda yapılan tek varsayım, sözkonusu ülkedeki para miktarının (dolaşım hızı, vb. sabit olmak üzere) hem faal dolaşıma ve hem yedek iddihara yetecek kadar olduğudur. Gördüğümüz gibi bu, metaların basit dolaşımı durumunda yapılması gerekmiş olan varsayımın aynısıdır. Ancak şimdiki durumda iddiharların işlevi farklıdır. Üstelik, mevcut para miktarının daha büyük olması gerekir, çünkü, birincisi, kapitalist üretim altında bütün ürünler (yeni üretilen değerli madenler ve üreticinin kendisinin tükettiği birkaç ürün dışında) metalar şeklinde yaratılır ve bu nedenle paranın krizalit aşamasından geçmek zorundadırlar; ikincisi, kapitalist bir temel üzerinde, meta-sermaye miktarı ile bunun değer büyüklüğü, yalnız mutlak olarak daha büyük olmakla kalmayıp, ayrıca nispeten daha yüksek bir hızla da büyür; üçüncüsü, durmadan genişleyen bir değişen sermayenin daima para-sermayeye çevrilmesi gerekir; dördüncüsü, yeni para-sermayelerin oluşumu, üretimin genişlemesi ile aynı hızda gittiğinden, buna tekabül eden iddihar oluşumu için malzeme hazır bulunmak zorundadır.

Bu, kredi sisteminin bile çoğu zaman madenî para dolaşımı ile birlikte yürüdüğü kapitalist üretimin ilk aşaması için genellikle geçerli olduğu gibi, madenî dolaşımın bunun temeli olarak kalması ölçüsünde, kredi sisteminin en çok gelişkin evresi için de geçerlidir. Bir yandan, ek değerli maden üretiminin, sırasıyla bol ya da kıt oluşu, burada, meta fiyatları üzerinde, yalnızca uzun değil ama aynı zamanda çok kısa dönemler için de bozucu bir etki yapabilir. Öte yandan, tüm kredi mekanizması, fiilî madenî dolaşımı, birtakım işlemler, yöntemler ve teknik araçlarla nispî olarak gitgide düşen bir asgariye indirmek için sürekli çaba gösterir. Mekanizmanın tamamındaki yapaylık ve normal gidişinde bir bozulma olasılığı aynı ölçüde artar.

Özünde yeni para-sermayeleri, faal sermaye olarak işlev yapmaya başlayan farklı B'ler, B''ler, B'''ler, vb. (I) kendi ürünlerini (artı-ürünlerinin kısımlarını) birbirlerinden almak ya da birbirlerine satmak zorunda kalabilirler. Bunların kendi artı-ürünlerinin dolaşımı için sürdükleri *pro tanto* para, normal koşullar altında, farklı B'lere, kendi metalarının dolaşımı için yatırmış oldukları aynı oranlarda geri akar. Ancak paranın bir ödeme aracı olarak dolaşım yapması halindedir ki, karşılıklı alımlar ve satımların birbir-

lerini karşılamamaları ölçüsünde hesap bakiyelerinin kapatılması gerekir. Ama, her yerde olduğu gibi, burada da her şeyden önce, madenî dolaşımın en yalın ve en ilkel biçimi içerisinde varsayılması önemlidir, çünkü o zaman, akış ve geriye akış, hesap bakiyelerinin kapatılması, kısacası, kredi sistemi altında bilinçle düzenlenen süreçler olarak görünen bütün öğeler kendilerini, varlıkları bu kredi sisteminden bağımsızmış gibi ortaya koyarlar ve durum, daha sonraki yansımış biçim yerine ilkel biçim içersinde görünür.

3. *Ek Değişen Sermaye*

Buraya kadar biz, yalnız, ek değişmeyen sermaye ile ilgilendik. Şimdi de dikkatimizi, ek değişen sermayenin gözden geçirilmesine yöneltmemiz gerekiyor.

Birinci Ciltte, işgücünün, kapitalist üretim sisteminde daima varolduğunu ve kullanılan işçi sayısı ya da kullanılan işgücü miktarı artırılmaksızın, gerektiğinde daha fazla emeğin akıcı hale getirilebileceğini, uzun uzadıya açıklamış bulunuyoruz. Bu nedenle, bu konuya daha fazla girmek gereksinmesini duymaksızın, yeni yaratılan para-sermayenin, değişen sermayeye çevrilebilir kısmının, her zaman, dönüşebileceği işgücünü hazır bulacağını varsayıyoruz. Belli bir sermayenin, herhangi bir birikim olmaksızın kendi üretim hacmini belli sınırlar içersinde genişletebileceği gene Birinci Ciltte açıklanmıştı. Ama biz, burada, özgül anlamında sermaye birikimi ile ilgileniyoruz ve bu bakımdan, üretimin genişlemesi, artı-değerin ek sermayeye çevrilmesi ve dolayısıyla da, üretimin temelini oluşturan sermayede bir genişleme anlamına gelmektedir.

Altın üreticisi, kendi altın halindeki artı-değerinin bir kısmını, özünde para-sermaye olarak biriktirebilir. Bu, yeterli miktara ulaşır ulaşmaz, önce artı-ürününü satmak zorunda kalmaksızın doğrudan doğruya yeni değişen sermayeye çevrilebilir. Aynı şekilde, bu, değişmeyen sermayenin öğelerine de çevrilebilir. Ama bu son durumda, altın üreticisi, değişmeyen sermayesinin maddî öğelerini hazır bulmak zorundadır. Buraya kadarki seçimimizde varsaydığımız gibi, her üreticinin, stok yapmak için çalışması ve ürünlerini pazara bundan sonra getirmesi ya da siparişleri karşılaması önemli değildir. Üretimin fiilen genişlemesi, yani artı-ürün, her iki

durumda da varsayılmıştır; bir durumda fiilen mevcut olarak, diğerinde ise özünde mevcut teslim edilebilir durumda.

II. KESİM II'DE BİRİKİM

Biz, buraya kadar, A, A', A'' (I)'in artı-ürünlerini aynı kesim I'e dahil olan B, B', B'', vb.'ye, sattığını varsaydık. Ama, A (I)'in kendi artı-ürününü, kesim II'deki bir B'ye satmak suretiyle paraya çevirdiği varsayılabilir. Bu, ancak, A (I)'in, daha sonra tüketim nesneleri satın almaksızın, B (II)'ye üretim araçları satması yoluyla, yani A tarafından yalnız tek taraflı bir satış ile yapılabilir. Oysa, şimdi, II_s, meta-sermaye biçiminden, üretken değişmeyen sermayenin maddî biçimine, yalnız I_a değil, hiç değilse I_a'nın bir kısmı, tüketim nesneleri biçiminde bulunan II_s'nin bir kısmı karşılığında değişilmedikçe çevrilemez; ama şimdi A, kendi I_a'sını paraya, bu değişimi yaparak değil, daha çok, I_a'sını tüketim nesneleri II_s ile değişmek yerine, onu satarak, II'den elde ettiği parayı dolaşımdan çekmek suretiyle çevirir — bu durumda bizim A (I)'de gördüğümüz şey, gerçekten de, ek bir özünde para-sermaye oluşumudur, ama öte yandan, B (II)'nin değişmeyen sermayesinin eşit değer büyüklüğündeki bir kısmı, meta-sermaye biçiminde bağlanmış olup, kendisini, üretken değişmeyen sermayenin maddî biçimine dönüştüremez durumdadır. Bir başka deyişle, B (II)'nin metalarının bir kısmı, gerçekten de *prima facia* bunların satışı olmaksızın değişmeyen sermayesini tümüyle üretken biçime tekrar çeviremeyeceği bir kısmı, satılamaz hale gelmiştir. Bu kısmı ilgilendirdiği kadarıyla, demek ki, bir aşırı-üretim vardır ve gene aynı kısmı ilgilendirdiği kadarıyla, bu aşırı-üretim aynı ölçekte olsa bile, yeniden-üretimi tıkamaktadır.

Bu durumda, A (I)'in ek özünde para-sermayesi, gerçekten de, artı-ürünün (artı-değerin) paralaştırılmış bir biçimidir, ama, artı-ürün (artı-değer) bu haliyle dikkate alındığında, burada, henüz genişletilmiş yeniden-üretimin değil, basit yeniden-üretimin bir görüngüsüdür. Bunun her durumda *a*'nın bir kısmı için geçerli olduğu $I_{(d+a)}$'da, sonuçta II_s'nin yeniden-üretiminin aynı ölçekte yer alabilmesi için, II_s karşılığında değişilmesi gerekir. B (II)'ye kendi artı-ürününü satmakla A (I), ona, değişmeyen sermayenin değeri-

nin buna tekabül eden kısmını kendi maddî biçimi içerisinde sağlamıştır. Ama aynı zamanda da, dolaşımdan para çekmek —kendi satışını daha sonraki bir satınalma ile tamamlayamamak— suretiyle, B (II)'ye ait metaların eşdeğer bir kısmını satılamaz hale getirmiştir. Şu halde, hem I ve hem de II'deki kapitalistleri kapsayan tüm toplumsal yeniden-üretimi inceleyecek olursak, A (I)'in artı-ürününün, özünde para-sermayeye çevrilmesi, B (II)'nin eşit miktarda bir değeri temsil eden meta-sermayesinin üretken (değişmeyen) sermayeye tekrar çevrilmesinin olanaksızlığını ifade eder; dolayısıyla, genişletilmiş bir özünde üretimi değil, basit yeniden-üretimin engellenmesini ve böylece de basit yeniden-üretimdeki bir yetersizliği ifade eder. A (I)'in artı-ürününün oluşumu ve satışı, basit yeniden-üretimin olağan görüngüleri olduklarına göre, burada basit yeniden-üretim temeli üzerinde bile birbirleriyle bağıntılı şu görüngüleri buluyoruz: Sınıf I'de ek özünde para-sermayenin oluşması (şu halde, II açısından düşük tüketim); sınıf II'de, üretken sermayeye çevrilemeyen meta-ikmallerin yığılması (şu halde, II'de nispî aşırı-üretim); I'de para-sermaye fazlalığı ve II'de yeniden-üretim yetersizliği.

Bu nokta üzerinde daha fazla durmaksızın sadece, basit yeniden-üretimin tahlilinde, I ve II'nin tüm artı-değerinin, gelir olarak harcandığını varsaydığımıza işaret edelim. Ne var ki, aslında, artı-değerin bir kısmı gelir olarak harcanmakta, diğeri sermayeye çevrilmektedir. Fiilî birikim ancak bu varsayıma dayanarak yer alabilir. Genel deyimlerle ifade edilen, birikimin, tüketim pahasına yer alması gerektiği yolundaki sözler, kapitalist üretimin doğasına ters düşen bir yanılsamadır. Çünkü bu, kapitalist üretimin amaç ve itici gücünün, artı-değerin elde edilmesi ve bunun sermayeleştirilmesi, yani biriktirilmesi değil, tüketim olduğuna kesin gözüyle bakmaktadır.

Şimdi, kesim II'deki birikime daha yakından bir gözatalım.

II_s ile ilgili ilk güçlük, yani bunun, meta-sermaye II'nin bir parçasından, tekrar, değişmeyen sermaye II'nin maddî biçimine çevrilmesi, basit yeniden-üretimi ilgilendirir. Daha önceki şemayı alalım:

$(1.000_d + 1.000_a)$ I,

2.000 II_s karşılığında değişilmektedir.

Şimdi eğer, örneğin, I'in artı-ürününün yarısı, dolayısıyla 1.000_a : 2, yani 500 I_a, değişmeyen sermaye olarak tekrar kesim I'e katılırsa, I'de alıkonan artı-ürünün bu kısmı, II_s'nin herhangi bir kısmını yerine koyamaz. Tüketim nesnelerine çevrilmiş olmak yerine (ve burada, I ile II arasındaki dolaşımın bu kesiminde değişim aslında karşılıklıdır, yani I'deki işçiler tarafından 1.000 II_s yerine 1.000 I_d'nin konmasının tersine metaların konumlarında ikili bir değişiklik vardır), I'in kendisinde, ek üretim aracı olarak hizmet ettirilmiştir. O, bu işlevi, I ve II'de aynı zamanda yerine getiremez. Kapitalist, kendisine ait artı-ürünün değerini, hem tüketim nesneleri karşılığında harcayıp, hem de bu artı-ürünü üretken bir şekilde tüketemez, yani üretken sermayesine katamaz. Bu yüzden, 2.000 $I_{(d+a)}$ yerine yalnızca 1.500, yani $(1.000_d + 500_a)$ I, 2.000 II_s karşılığında değişilebilirdir; 500 II_s, meta-biçimden, tekrar üretken (değişmeyen) sermaye II haline çevrilemez. Şu halde, II'de, I'deki üretim genişlemesi hacmine eşit bir aşırı-üretim olacaktır. II'deki bu aşırı-üretim, I üzerinde öylesine bir tepki yaratabilir ki, I'deki işçilerin, II'nin tüketim nesnelerine harcadıkları 1.000'in geri akışı ancak kısmen yer alabilir, öyleki bu 1.000, I'deki kapitalistlerin eline değişen para-sermaye biçiminde dönmez. Bu kapitalistler, böylece kendilerini, değişmeyen ölçekte bir yeniden-üretim bile yapamayacak durumda bulabilirler ve bu, sırf onu genişletme çabasının bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Ve, bu konuyla ilgili olarak şurasını dikkate almak gerekir ki, I'de yalnızca basit yeniden-üretim fiilen yer almış ve bunun öğeleri, şemamızda gösterildiği gibi, gelecekte, diyelim önümüzdeki yıl genişleme gözönüne alınarak yalnızca farklı bir biçimde gruplandırılmışlardır.

Bu güçlük şu şekilde atlatılmaya çalışılabilir: Aşırı-üretim olmak şöyle dursun, kapitalistler tarafından stokta tutulan ve hemen üretken sermayeye çevrilemeyen 500 II_s, tersine, yenidenüretimin bizim şimdiye kadar ihmal ettiğimiz zorunlu bir öğesidir. Gördük ki, bir para-ikmalin birçok noktalarda toplanması ve bu nedenle paranın, kısmen I'de yeni para-sermaye oluşturma olanağını sağlamak amacıyla ve kısmen de, yavaş yavaş değer yitiren sabit sermayenin değerini geçici olarak para biçiminde tut-

mak için dolaşımdan çekilmesi gerekir. Ama şemamızı çizerken, bütün paraları ve metaları daha baştan bütünüyle kapitalist I ve II'nin eline teslim ettiğimize göre ve burada ne tüccar, ne sarraf, ne banker ve ne de sırf tüketen ve doğrudan doğruya üretmeyen sınıflar bulunduğuna göre, yeniden-üretim mekanizmasını işler durumda tutmak için, burada, kendi üreticilerinin elinde devamlı bir meta birikiminin olması kaçınılmazdır. II'deki kapitalistler tarafından stok halinde bulundurulan 500 II_s, bu nedenle, yeniden-üretimde öngörülen ve burada bir yıldan öteki yıla geçiş anlamını taşıyan tüketim sürecinin devamlılığını sağlayan, tüketim nesnelerinin meta-ikmalini temsil eder. Henüz, aynı zamanda onun üreticileri de olan satıcılarının elinde bulunan tüketim fonu, bir sonraki yıl sıfırdan başlamak için bu yıl sıfır noktasına düşemez, tıpkı böyle bir şeyin bugünden yarına geçişte olamaması gibi. Bu gibi meta-ikmaller, değişen hacimlerde olmakla birlikte, sürekli yeni baştan takviye edilmek zorunda olduğu için, II'deki kapitalist üreticilerimizin elinde, daima, meta-sermayelerinin bir kısmı geçici olarak metalar şeklinde bağlandığı halde, üretim süreçlerini sürdürebilmeleri için yedek bir para-sermaye bulunmalıdır. Bizim varsayımımıza göre, bunlar, tüm ticaret işini üretim işiyle birleştirmişlerdir. Şu halde, bunların emrinde, bir de, yeniden-üretim sürecindeki bireysel işlevlerin ayrıldığı ve çeşitli türden kapitalistler arasında bölündüğünde tüccarların eline geçecek olan ek bir para-sermaye bulunması gerekiyor.

Buna şu itiraz öne sürülebilir: 1) Bu gibi ikmallerin oluşturulması ve bunu yapma zorunluluğu, hem I'deki ve hem de II'deki bütün kapitalistler için geçerlidir. Sırf meta satıcıları olarak düşünülürse, bunlar, yalnız farklı türde metaları satmaları bakımından ayrılırlar. II'ye ait bir meta-ikmali, daha önce I'e ait bir meta-ikmalini öngörür. Eğer biz, bir yandaki bu ikmali dikkate almazsak, öte yandakini de dikkate almamamız gerekir. Yok eğer, her iki yandakini de hesaba katıyorsak, sorunda herhangi bir değişiklik olmaz.

2) Bir yıl, nasıl ki, II yönünden, gelecek yıl için bir metalar-ikmali ile kapanmış ise, aynı yanda, bir önceki yıldan devralınan bir metalar-ikmaliyle açılmıştır. En soyut biçimine indirgenmiş yıllık yeniden-üretimin tahlilinde, bu nedenle, bunun her iki du-

rumda da üzerini çizmemiz gereklidir. Eğer, belli bir yıla, gelecek yıla teslim edilecek meta-ikmal de dahil olmak üzere, bütün üretimi bırakır ve aynı zamanda, ona bir önceki yıldan aktarılan meta-ikmali bundan düşersek, tahlilimizin konusu olarak ortalama bir yılın fiilî toplam ürününü elde ederiz.

3) Basit yeniden-üretimin tahlilinde, çözmek durumunda olduğumuz güçlükle karşılaşmamış olmamız basit gerçeği sırf, I'e ait öğelerin (yeniden-üretim ile ilgili olarak) farklı gruplanmasından, o olmaksızın genişletilmiş yeniden-üretimin hiç bir zaman yer alamayacağı değişik bir gruplamadan ileri gelen özgül bir olgu ile karşı karşıya bulunduğumuzu tanıtlıyor.

III. BİRİKİMİN ŞEMATİK SUNUMU

Şimdi, yeniden-üretimi, aşağıdaki şemaya göre inceleyeceğiz.

Şema a)

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.000_s+1.000_d+1.000_a=6.000 \\ \text{II.} & 1.500_s+\ \ 376_d+\ \ 376_a=2.252 \end{array}\right\} \text{Toplam, } 8.252.$$

Her şeyden önce, yıllık toplumsal ürünün toplam miktarını, yani 8.252'nin, birinci şemadaki 9.000'den daha küçük olduğunu görüyoruz. Bunu, çok daha büyük, diyelim on defa daha büyük bir miktar da pekâlâ varsayabiliriz. Genişletilmiş yeniden-üretimin (burada sadece, daha büyük bir sermaye yatırımı ile yürütülen bir üretim olarak görülmektedir), ürünün mutlak hacmi ile hiç bir ilişkisi bulunmadığını, belli bir miktar meta için bunun sadece, belli bir ürünün çeşitli öğelerinin farklı bir düzenlenmesi ya da işlevlerinin farklı tanımlanması anlamına geldiğini, bu yüzden de, ürünün değeri sözkonusu olduğu kadarıyla bunun basit yeniden-üretimden başka bir şey olmadığını apaçık ortaya koymak için, birinci şemamızdakinden daha küçük bir miktarı aldık. Burada değişen şey, basit yeniden-üretimin belli öğelerinin nicel değil nitel belirlenmesi olup, bu değişiklik, daha sonraki genişletilmiş yeniden-üretimin maddî öncülüdür.[58]

[58] Bu, Birinci Ciltte başka bir açıdan tartışmasını yaptığımız (Kap. XXII, 5, not 64) [*Kapital*, Birinci Cilt, Yirmidördüncü Bölüm, Beşinci Kesim, s. 648, dipnot 70] James Mill ile S. Bailey arasında, sermaye birikimi konusundaki

Değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki oranı değiştirerek bu şemayı değiştirebiliriz. Örneğin şöyle:

Şema b)

I. $4.000_s + 875_d + 875_a = 5.750$
II. $1.750_s + 376_d + 376_a = 2.502$
} Toplam, 8.252.

Bu şema, artı-değer biriktirilmeyip gelir olarak bütünüyle tüketildiğine göre, basit ölçekli bir yeniden-üretim için düzenlenmiş gibi görünmektedir. Her iki durumda da, hem a)'da ve hem de b)'de, aynı değer büyüklüğünde bir yıllık ürün buluyoruz, ancak b)'de bunun öğeleri, işlevsel olarak öyle gruplandırılmışlardır ki, yeniden-üretim aynı ölçekte başlar, oysa a)'da, işlevsel gruplandırma, genişletilmiş yeniden-üretimin maddî temelini oluşturur. b)'de $(875_d + 875_a)$ I, yani 1.750 $I_{(d+a)}$ herhangi bir fazlalık olmaksızın, 1.750 II_s karşılığında değişildiği halde, a)'da, 2.000 $I_{(d+a)}$'ya eşit olan $(1.000_d + 1.000_a)$ I'in 1.500 II_s karşılığında değişilmesi, sınıf I'de birikim için 500 I_a'lık bir fazlalık bırakır.

Şimdi a) şemasını daha yakından tahlil edelim. I ve II'nin her ikisinin de, artı-değerinin yarısını biriktirdiklerini, yani bunu gelir olarak harcamak yerine ek sermayelerinin bir öğesine çevirdiklerini varsayalım. 1.000 I_a'nın yarısı, yani 500, şu ya da bu biçimde biriktirileceği, ek para-sermaye şeklinde yatırılacağı, yani ek üretken sermayeye çevrileceği için, ancak $(1.000_d + 500_a)$ I gelir olarak harcanır. Şu halde, burada, yalnız 1.500, II_s'nin normal büyüklüğü olarak ortaya çıkmaktadır. Daha önce basit yeniden-üretim başlığı altında incelenmiş olduğu için, 1.500 $I_{(d+a)}$ ile 1.500 II_s arasındaki değişimi daha fazla incelemeye gerek yoktur. 4.000 I_s'nin üzerinde durulmasına da gerek yoktur, çünkü bunun, yeni başlayan yeniden-üretim (ki bu kez genişletilmiş ölçekte meydana gelecektir) için tekrar düzenlenmesi gene, basit bir yeniden-üretim süreci olarak irdelenmişti.

Mademki incelememiz için geriye kalan tek şey 500 I_a ile $(376_d + 376_a)$ II'dir, bu, bir yandan hem I ve II'nin iç bağıntıları ve öte yandan bunlar arasındaki hareket sorunudur. Çünkü biz,

kavgaya, yani büyüklüğünü değiştirmeksizin, sanayi sermayesinin işlemesini genişletme olasılığı ile ilgili kavgaya kökünden bir son vermiştir. Buna ilerde tekrar değineceğiz.

II'de de aynı şekilde, artı-değerin yarısının biriktirileceğini, burada 188'in sermayeye çevrileceğini ve bunun dörtte-birinin,* yani 47'sinin, yuvarlak hesap alırsak 48'inin değişen sermaye olacağını ve değişmeyen sermayeye çevrilmek üzere geriye 140 kalacağını varsaymıştık.

Burada, gene, varlığı, bir tür metaların, başka türden metalar karşılığında, ya da metaların para, ve aynı paranın başka türden metalar ile değişileceği görüşüne sahip kimselere pek acayip gelecek yeni bir sorun ile karşılaşıyoruz. 140 II_a, üretken sermayeye ancak, bunların yerine aynı değerdeki I_a metaları konularak çevrilebilir. I_a'nın, II_a karşılığında değişilmesi gereken kısmının, ya hem I ve II'nin ya da sadece II'nin üretimine girebilecek üretim araçlarını içermesi gerektiği pek doğaldır. Bizim henüz incelemediğimiz 500 I_a'lık tüm artı-ürün, I içerisinde birikim amaçlarına hizmet edeceği ve dolayısıyla II'deki metalar karşılığında değişilemeyeceği için, bu yerine koyma, ancak, II tarafından yapılacak tek yanlı bir alımla gerçekleştirilebilir; bir başka deyişle, bunun, I tarafından aynı zamanda hem biriktirilmesi ve hem de tüketilmesi olanaksızdır. Bu yüzden II, bu parayı daha sonra I'e yaptığı meta satışı ile tekrar geri almaksızın nakit karşılığı 140 I_a satın almalıdır. Ve bu, genişletilmiş yeniden-üretim olduğu sürece, kendisini her yeni yıllık üretimde sürekli tekrarlayan bir süreçtir. Bunun para kaynağı II'de nerededir?

II, daha çok, fiili birikime eşlik eden ve kapitalist üretim altında bunu zorunlu kılan ve başlangıçta kendisini aslında basit iddihar olarak ortaya koyan yeni para-sermayenin oluşumu için çok verimsiz bir alanmış gibi gözükmektedir.

Başlangıçta 376 II_d vardı. İşgücüne yatırılmış bulunan para-sermaye 376, II'deki metaların satın alınması yoluyla, para biçiminde değişen sermaye olarak durmadan kapitalist II'ye döner. Başlangıç noktasından, kapitalistin cebinden ayrılış ve gene aynı yere dönüş şeklindeki sürekli tekrarlanan bu hareket, bu daire üzerinde dönüp duran paraya herhangi bir şey eklemez. Öyleyse bu, para birikiminin bir kaynağı değildir. Ne de bu para, iddihar edilmiş, özünde yeni, para-sermaye oluşturmak üzere dolaşımdan çe-

* Bu, besbelli ki bir kalem sürçmesidir; beşte-bir olması gerekirdi; ne var ki bu, nihai sonuçları etkilememektedir. —*Ed.*

kilebilir.

Ama bir dakika! Burada az da olsa bir kâr yapma şansı yok mudur?

Unutmamalıyız ki, sınıf II sınıf I üzerinde bir üstünlüğe sahiptir, ve bu da kendi işçilerinin, kendi ürettikleri metaları ondan geri satın almak zorunda olmalarıdır. Sınıf II, bir işgücü alıcısı ve aynı zamanda da, çalıştırdığı işgücünün sahiplerine meta satıcısıdır. Bu nedenle sınıf II:

1) Ücretleri düpedüz normal ortalama düzeylerinin altına düşürür — ve bu, onların sınıf I kapitalistleriyle olan ortak yanıdır. Bu yoldan, değişen sermayenin para-biçimi olarak işlev yapan paranın bir kısmı serbest kalır ve eğer bu süreç durmadan tekrarlanacak olursa, normal bir iddihar ve dolayısıyla sınıf II'de ek özünde para-sermaye kaynağı halini alabilir. Sermayenin normal oluşumunu ele aldığımız için, burada, hiç kuşkusuz sıradan bir kâr dolandırıcılığına atıfta bulunmuyoruz. Ama unutmamak gerekir ki, fiilen ödenen normal ücretler (ki, *ceteris paribus**, değişen sermayenin büyüklüğünü belirler), kapitalistler tarafından iyi yüreklilikleri nedeniyle ödenmeyip, belli ilişkiler altında ödenmek zorundadır. Bu, yukardaki açıklama yöntemini konu-dışı bırakır. Eğer 376_d'nin sınıf II tarafından yatırılacak değişen sermaye olduğunu varsayacak olursak, sırf yeni ortaya çıkan bir sorunu aydınlatmak için, 376_d yerine 350_d ödeyebileceği varsayımına sığınmaya hakkımız yoktur.

2) Öte yandan, bütünüyle ele alındığında sınıf II, I karşısında, yukarda sözü edilen üstünlüğe sahiptir, yani bir işgücü alıcısı olduğu gibi, aynı zamanda kendi işçilerine kendi metalarının satıcısıdır da. Her sanayi ülkesi (örneğin İngiltere ve ABD) bu üstünlükten yararlanma yollarının en elle tutulur tanıtlarını vermişlerdir: normal ücretleri nominal olarak ödemek, ama metalar biçiminde herhangi bir eşdeğer vermeksizin bunun bir kısmını geri almak, yani çalmak; aynı şeyi, ya takas sistemi ya da dolaşım aracında (yasa için belki de çok kaçamaklı olan bir yoldan) hileye başvurarak becermek. (Bu düşünce üzerinde bazı uygun örnekler ile etraflıca durmak için bu fırsattan yararlan.) Bu 1)'deki işlemin aynıdır, ancak gizlenmiş ve dolambaçlı şekilde yürütülmüştür. Bu

* Öteki koşullar aynı kalmak üzere. —ç.

nedenle ötekisi gibi reddedilmek gerekir. Biz, burada, nominal olarak değil, fiilen ödenen ücretlerle ilgilenmekteyiz.

Gördüğümüz gibi, kapitalizmin mekanizmasının nesnel bir tahlilinde, kendisine olağanüstü bir inatla yapışmış bulunan bazı lekeler, bazı teorik güçlüklerin üstesinden gelmek için bahane olarak kullanılamaz. Ama ne gariptir ki, beni eleştiren burjuva eleştirmenlerin büyük çoğunluğu, örneğin *Kapital*'in Birinci Cildinde, kapitalistin işgücüne gerçek değeri üzerinden ödeme yaptığını —çoğu kez yapmadığı bir şey— varsaymakla kapitalistlere haksızlık etmişim gibi beni azarlıyorlar! (Burada, bana yakıştırılan yüce gönüllülüğün bir miktarını ortaya koyup, Schäffle'den aktarma yapmak uygun olacaktır.)

Böylece, 376 II_d ile, sözünü ettiğimiz amaca bir adım bile yaklaşamayız.

Ama, 376 II_a daha da kuşkulu durumda gözükmektedir. Burada yalnızca, ürettikleri tüketim nesnelerini karşılıklı alıp satan aynı sınıftan kapitalistler karşı karşıya bulunmaktadır. Bu işlemler için gerekli olan para, yalnız dolaşım aracı olarak işlev yapmakta ve aynı yolu tekrar tekrar katetmek için, normal koşullar altında, dolaşıma sokuldukları aynı oranlarda ilgili taraflara geri akmak zorundadır.

Bu paranın, özünde ek sermaye oluşturmak üzere dolaşımdan çekilebilmesinin yalnız iki yolu var gibi görünüyor. Ya, II'deki kapitalistlerin bir kısmı ötekileri aldatır ve paralarını hırsızlar. Yeni para-sermaye oluşumu için, dolaşım aracının ön genişlemesine gerek olmadığını biliyoruz. Gerekli olan tek şey, tarafların bazılarınca paranın dolaşımdan çekilerek iddihar edilmesidir. Bu para çalınmış olsaydı, ve bu yüzden de, II'deki kapitalistlerin bir kısmı tarafından ek para-sermaye oluşturulması, öteki kısım kapitalistler için mutlak bir para kaybına neden olsaydı, durum değişmezdi. Dolandırılan II'deki kapitalistler daha az tatlı bir yaşam sürmek zorunda kalırlardı, hepsi bu.

Ya da, zorunlu yaşam maddeleri tarafından temsil olunan II_a'nın bir kısmı, kesim II içerisinde doğrudan doğruya yeni değişen sermayeye çevrilmiştir. Bunun nasıl yapıldığını, bu bölümün sonunda (n° IV altında) inceleyeceğiz.

1. *Birinci Örnek*

A. Basit Yeniden-Üretim Şeması

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.000_s+1.000_d+1.000_a=6.000 \\ \text{II.} & 2.000_s+\ \ 500_d+\ \ 500_a=3.000 \end{array}\right\} \text{Toplam, } 9.000.$$

B. Genişletilmiş Yeniden-Üretim İçin Başlangıç Şeması

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.000_s+1.000_d+1.000_a=6.000 \\ \text{II.} & 1.500_s+\ \ 750_d+\ \ 750_a=3.000 \end{array}\right\} \text{Toplam, } 9.000.$$

B şemasında, artı-değer I'in yarısı, yani 500 biriktirildiği varsayılırsa, önce, 1.500 II_s tarafından yerine konulacak (1.000_d+500_a) I, yani 1.500 $I_{(d+a)}$ elde ederiz. Bu durumda I'de geriye şunlar kalır: 4.000_s ile, biriktirilmek üzere 500_a (1.000_d+500_a) I'in 1.500 II_s tarafından yerine konması, daha önce incelenmiş bulunan bir basit yeniden-üretim sürecidir.

Şimdi, 500 I_a'nın 400'ünün değişmeyen sermayeye, 100'ünün değişen sermayeye çevrileceğini kabul edelim. Sermayeleştirilecek olan 400_a'nın I içerisindeki değişimini daha önce incelemiş bulunuyoruz. Bu nedenle, bunlar, daha fazla hadise çıkarmaksızın I_s'ye eklenebilirler ve bu durumda I için şunu elde ederiz:

$4.400_s+1.000_d+100_a$ (bu sonuncu 100_d'ye çevrilecektir).

II de, birikim amacı ile I'den (üretim araçları biçiminde bulunan) 100 I_a satın alır ve şimdi, bu, ek değişmeyen sermaye II'yi oluşturur, oysa, bunlar için ödediği para biçimindeki 100, I'in ek değişen sermayesinin para-biçimine çevrilir. Bu durumda I için, 5.500 tutarında, $4.400_s+1.100_d$ (sonuncusu para biçiminde) bir sermaye elde ederiz.

Şimdi II, değişmeyen sermayesi için 1.600_s sahibidir. Bu sermayeyi çalıştırmak için, yeni işgücü satın almak üzere para olarak bir 50_d daha yatırmak zorundadır, öyleki değişen sermayesi 750'den 800'e çıkar. II'nin değişmeyen ve değişen sermayesindeki bu toplam 150'lik genişleme, kendi artı-değerinden sağlanır. Şu halde, II'deki kapitalistler için tüketim fonu olarak 750 II_a'dan geriye yalnızca 600_a kalır, ki bunların yıllık ürünleri şimdi şöyle dağılmaktadır:

II. $1.600_s+800_d+600_a$ (tüketim fonu), *eşittir*, 3.000.

Tüketim nesneleri olarak üretilen ve burada (100_v+50_d) II'ye çevrilmiş bulunan 150_a bütünüyle, maddî biçimleri içerisinde işçilerin tüketimine gider; yukarda açıklandığı gibi, 100'ü, I ($100\ I_d$)'-nin işçileri ve 50'si de II ($50\ II_d$)'nin işçileri tarafından tüketilir. Aslında, toplam ürünü birikime uygun biçimde hazırlanan II'de artı-değerin, *zorunlu* tüketim nesneleri biçiminde, 100 kadar daha büyük bir kısmı yeniden üretilmek zorundadır. Yeniden-üretim gerçekten genişletilmiş ölçekte başlayacak olursa, değişen para-sermaye I'in 100'ü kendi işçi sınıfının aracılığıyla II'ye geri akar, oysa II, 100_a'yı meta-ikmal biçiminde I'e aktardığı gibi, aynı zamanda 50'yi de gene meta-ikmal biçiminde kendi işçi sınıfına aktarır.

Birikim amacıyla değiştirilmiş bulunan düzenleme şimdi şöyledir:

$$\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.400_v+1.100_d+500 \text{ tüketim fonu}=6.000 \\ \text{II.} & 1.600_v+\ \ 800_d+600 \text{ tüketim fonu}=3.000 \\ \hline & \text{toplam önceki gibi,}\quad 9.000. \end{array}$$

Bu miktardan şu aşağıdakiler sermayedir:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.400_v+1.100_d \text{ (para)}=5.500 \\ \text{II.} & 1.600_v+\ \ 800_d \text{ (para)}=2.400 \end{array}\right\} = 7.900,$$

oysa üretim şöyle başlamıştı:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.000_v+1.000_d=5.000 \\ \text{II.} & 1.500_v+\ \ 750_d=2.250 \end{array}\right\} = 7.250.$$

Şimdi eğer, fiilî birikim bu temel üzerinde yer alacak olursa, yani eğer üretim gerçekten bu genişletilmiş sermaye ile devam edecek olursa, gelecek yılın sonunda şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.400_v+1.100_d+1.100_a=6.600 \\ \text{II.} & 1.600_v+\ \ 800_d+\ \ 800_a=3.200 \end{array}\right\} = 9.800.$$

I'deki birikimin aynı oranda devam ettiğini, ve böylece 550_a'nın gelir olarak harcandığını ve 550_a'nın da biriktirildiğini varsayalım. Bu durumda, $1.100\ I_d$ önce $1.100\ II_v$ tarafından yerine konur ve $550\ I_a$ da, II'nin eşit miktarda metaları şeklinde gerçekleştirilmelidir, böylece toplam $1.650\ I_{(d+a)}$ eder. Ne var ki, yerine konması gere-

ken değişmeyen sermaye II, sadece 1.600'e eşittir; şu halde geriye kalan 50, 800 II_a'dan tamamlanmak zorundadır. Şimdilik para yanını bir yana bırakırsak, bu işlemin sonucu şöyledir:

I. 4.400_s+550_a (sermayeleştirilecek); ayrıca, II_s metaları olarak gerçekleştirilen, kapitalistlerin ve işçilerin tüketim fonu $1.650_{(d+a)}$.

II. 1.650_s (50, yukarda işaret edildiği gibi II_a'dan eklenmiştir) + 800_d + 750_a (kapitalistlerin tüketim fonu).

Ama eğer, eski $d : a$ oranı II'de devam ettirilirse, 50_s için ek olarak 25_d yatırılması gerekir ve bu 750_a'dan alınacaktır. Bu duruma göre:

$$II. \quad 1.650_s+825_d+725_a.$$

I'de, 550_a sermayeleştirilmelidir. Eğer daha önceki oran devam ettirilirse, bu miktarın 440'ı değişmeyen sermayeyi ve 110'u değişen sermayeyi oluşturur. Bu 110, 725 II_a'dan alınabilir, yani 110 değerinde tüketim nesnesi, II'deki kapitalistler yerine, I'deki işçiler tarafından tüketilmiş ve böylece kapitalistler tüketemedikleri bu 110_a'yı sermayeleştirmek zorunda kalmışlardır. 725 II_a'dan geriye 625 II_a kalmaktadır. Ama, eğer II böylece bu 110'u ek değişmeyen sermayeye çevirirse bu da 55 tutarında ek bir değişen sermaye gerektirir. Bunu da gene, kendi artı-değerinden karşılamak zorundadır. Bu miktar da 615 II_a'dan düşülürse, II'deki kapitalistlerin tüketimi için 560 kalır ve bu durumda bütün fiilî ve potansiyel aktarmaları tamamladıktan sonra aşağıdaki sermaye-değeri elde ederiz:

I.	(4.400_s+440_s)	+	(1.100_d+110_d)	= $4.840_s+1.210_d$	= 6.050
II.	$(1.600_s+50_s+110_s)$	+	$(800_d+25_d+55_d)$	= 1.760_s+880_d	= 2.640
					8.690

İşler normal gittiği takdirde, II'deki birikimin I'den daha hızlı yer alması gerekir, çünkü tersi durumda, II_s metalarına çevrilmesi gereken $I_{(d+a)}$ kısmı, yalnız kendisi ile değişilebileceği II'den daha hızlı büyüyecektir.

Şayet yeniden-üretim bu temel üzerinde devam eder ve öteki koşullar değişmeden kalırsa, bunu izleyen yıl sonunda şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4.840_s+1.210_d+1.210_a=7.260 \\ \text{II.} & 1.760_s+\ \ 880_d+\ \ 880_a=3.520 \end{array}\right\} = 10.780.$$

Eğer artı-değerin bölünme oranı değişmeden kalacak olursa, önce I tarafından gelir olarak harcanacak olan ilk şey: 1.210_d ve a'nın yarısı, yani 605, toplam 1.815. Bu tüketim fonu gene II_s'den 55 kadar fazladır. Bu 55'in 880_a'dan düşülmesi gerekir ve geriye 825 kalır. Ayrıca 55 II_a'nın II_s'ye çevrilmesi, buna tekabül eden 27½ tutarında bir değişen sermayenin gene II_a'dan düşülmesini gerektirir ve geriye tüketim için 797½ II_a kalır.

I'in şimdi, sermayeleştirecek 605_a'sı vardır. Bunun 484'ü değişmeyen ve 121'i değişendir. Bu sonuncunun, hâlâ 797½'ye eşit bulunan II_a'dan düşülmesi gerekir ve geriye 676½ II_a kalır. Bunun ardından II, başka bir 121'i değişmeyen sermayeye çevirir ve bunun için diğer bir 60½'lik değişen sermaye gerekir; ve bu da aynı şekilde 676½'den gelir, geriye tüketim için 616 kalır.

Bu durumda şu aşağıdaki sermayeler bulunur:

I.	Değişmeyen:	4.840 + 484 = 5.324.
	Değişen	1.210 + 121 = 1.331.
II.	Değişmeyen:	1.760 + 55 + 121 = 1.936.
	Değişen	880 + 27½ + 60½ = 968.

$$\text{Toplam:}\quad \left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 5.324_s+1.331_d=6.655 \\ \text{II.} & 1.936_s+\ \ 968_d=2.904 \end{array}\right\} = 9.559.$$

Ve yıl sonunda ürün şudur:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 5.324_s+1.331_d+1.331_a=7.986 \\ \text{II.} & 1.936_s+\ \ 968_d+\ \ 968_a=3.872 \end{array}\right\} = 11.858.$$

Aynı hesabı tekrarlayıp, kesirleri atarsak, bunu izleyen yılın sonunda aşağıdaki ürünü elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 5.856_s+1.464_d+1.464_a=8.784 \\ \text{II.} & 2.129_s+1.065_d+1.065_a=4.259 \end{array}\right\} = 13.043.$$

Ve bunu da izleyen yılın sonunda:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 6.442_s+1.610_d+1.610_a=9.662 \\ \text{II.} & 2.342_s+1.172_d+1.172_a=4.686 \end{array}\right\} = 14.348.$$

Genişletilmiş ölçekte beş yıllık bir yeniden-üretim sonunda I ve II'nin toplam sermayeleri $5.500_s+1.750_d=7.250$'den $8.784_s+2.782_d=11.566$'ya yükselmiştir; bir başka deyişle, 100 : 160 oranında. Toplam artı-değer başlangıçta 1.750 idi, şimdi 2.782'dir. Tüketilen artı-değer başlangıçta I için 500, II için 600, toplam 1.100 idi. Geçen yıl, I için 732 ve II için 745, toplam 1.477 idi. Demek ki 100 : 134 oranında büyümüş oluyor.

2. *İkinci Örnek*

Şimdi, sanayi kapitalistleri sınıfının elinde tümüyle bir meta-sermaye olan ve değişen sermayenin değişmeyen sermayeye genel ortalama oranının 1 : 5 biçiminde olduğu, 9.000'lik yıllık ürünü alalım. Bu durum, kapitalist üretimde ve dolayısıyla toplumsal emeğin üretkenliğinde önemli bir gelişmeyi, üretim ölçeğinde daha önce yer almış olan önemli bir artışı ve nihayet, işçi sınıfı arasında nispî bir fazla-nüfus yaratan bütün koşullardaki bir gelişmeyi öngörür. Yıllık ürün, çeşitli kesirlerin atılmasından sonra şöyle bölünecektir:

$$\left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 5.000_s+1.000_d+1.000_a=7.000 \\ \text{II.} & 1.430_s+\ \ 285_d+\ \ 255_a=2.000 \end{array}\right\} = 9.000.$$

Şimdi de, kapitalist sınıf I'in, artı-değerinin yarısını, yani 500'ü tükettiğini, öteki yarısını biriktirdiğini kabul edelim. Bu durumda, (1.000_d+500_a) I, yani 1.500, 1.500 II_s'ye çevrilmek zorunda kalacaktır. Burada II_s ancak 1.430'a ulaştığı için, artı-değerden 70 eklemek gerekecektir. Bu miktar 285 II_a'dan düşülürse geriye 215 II_a kalır.

Demek ki, kapitalistler ile işçilerin tüketim fonlarında:

I. $5.000_s + 500_a$ (sermayeleştirilecek) $+ 1.500_{(d+a)}$

bulunacaktır.

II. $1.430_s + 70_s$ (sermayeleştirilecek) $+ 285_d + 215_a$.

Burada, 70 II_a doğrudan doğruya II_s'ye katıldığı için, bu ek değişmeyen sermayeyi harekete geçirmek için, 70/5 yani 14 tutarında bir değişen sermaye gereklidir. Bu 14 de gene 215 II_s'den gelecek ve geriye 201 II_a kalacaktır, bu durumda:

II. $(1.430_s+70_s)+(285_d+14_d)+201_a$.

1.500 I $_{(d+\frac{1}{2}a)}$'nın 1.500 II_s karşılığında değişimi basit bir yeniden-üretim sürecidir ve bu konuda daha fazla bir şey söylemeye gerek yoktur. Bununla birlikte, birikmekte olan yeniden-üretimde I $_{(d+\frac{1}{2}a)}$'nın yalnızca II_s ile değil, II_s ve bir de II_a'nın bir kısmı tarafından yerine konması olgusundan ileri gelen bazı özelliklere burada değinmek gerekiyor.

Söylemeye gerek yok ki, bir birikimi varsaydığımız anda, I $_{(d+a)}$ basit yeniden-üretimde olduğu gibi II_s'ye eşit değil ondan büyüktür. Çünkü her şeyden önce I, artı-ürününün bir kısmını kendi üretken sermayesine katar ve bunun altıda-beşini değişmeyen sermayeye çevirir, bu yüzden de, bu altıda-beşi aynı anda II'nin tüketim nesneleri ile yerine koyamaz. İkinci olarak, I, kendi artı-ürününden, II'deki birikimin gerektirdiği değişmeyen sermaye için malzeme sağlamak durumundadır, tıpkı II'nin I'e, I'in artı-ürününün kendisi tarafından ek değişmeyen sermaye olarak kullanılan bir kısmını harekete geçirecek değişen sermaye için malzeme sağlaması gibi. Fiilî ve bu nedenle aynı zamanda ek değişen sermayenin işgücünden oluştuğunu biliyoruz. II'den, zorunlu tüketim maddeleri ikmali satın alan ya da, köle sahibinin yapmak zorunda olduğu gibi, kendisi tarafından kullanılmak üzere ek işgücü için bunları biriktiren kapitalist I değildir. II ile alışveriş yapan işçilerin kendileridir. Ama bu, ek işgücüne ait bu tüketim nesnelerine, kapitalistin, sadece, eninde sonunda bu kendisine ait ek işgücünün üretim ve bakım araçları, dolayısıyla, değişen sermayesinin maddî biçimi gözüyle bakmasına engel olmaz. Onun, elimizdeki örnekte I'in, ilk yapacağı şey, sadece, bu ek işgücünün satın alınması için gerekli yeni para-sermayeyi bir yana biriktirmekten ibarettir. Bunu kendi sermayesine katar katmaz bu para, bu tüketim nesnelerini hazır bulmak durumunda olan bu işgücü için, II'deki metaların satınalma aracı halini alır.

Yeri gelmişken. Kapitalist ile ona ait basın, çoğu kez, işgücünün kendi parasını harcama şeklinden, bu parayı gerçekleştirdiği II'deki metalardan hoşnut değildir. Böyle zamanlarda, felsefe yapmaya başlar, uygarlık taslar ve örneğin, Washington'daki İngiliz Elçiliği Sekreteri Bay Drummond gibi insancıl nutuklar atar. Ona göre, *The Nation* (bir dergi) geçtiğimiz 1879 Ekiminde,

başka şeyler yanında şu pasajları da içeren ilginç bir makale yayımlamıştır: "Çalışan halk, uygarlıkta, buluşlardaki büyümeye kültür bakımından ayak uyduramamıştır; kullanmayı bile bilmedikleri bir yığın şey, üzerlerine yığılıp kalmış ve böylece bunlar için pazar bulunamamıştır. [Her kapitalist, haliyle işçilerin kendi metalarını satın almalarını ister.] Çalışan bir insanın, aynı miktarda para kazanan bir rahip, avukat ve doktor gibi aynı konfor içerisinde yaşamak istememesi için herhangi bir neden yoktur. [Bu tür avukat, rahip ve doktorlar, gerçekten de, salt konfor arzusuyla yetinmelidirler!] Ne var ki, o bunu yapmıyor. Bütün isteği, çalışma saatlerinin azaltılmasının ötesine geçmediği için, hiç de kolay olmayan bir işin yapılması, yani rasyonel ve sağlıklı bir yoldan daha üst düzeyde bir tüketici haline getirilmesi sorunu olduğu yerde durmaktadır; demagoglar da onu, iş saatlerinin kısaltılması yolunda teşvik edeceklerine, aklî ve ahlâkî yeteneklerinin geliştirilmesi yoluyla durumlarını yükseltmeye teşvik etmelidirler." (*Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce, etc., of the Countrier in which they reside,* London 1879, s. 404.)

Uzun iş saatleri, aklî ve ahlâkî yeteneklerinin geliştirilmesi ile işçilerin durumlarını yükseltecek ve onu akıllı bir tüketici yapacak olan akıllıca ve sağlıklı işlemin sırrı olarak görülüyor. Kapitalistlere ait metaların akıllı bir tüketicisi haline gelebilmek için, her şeyden önce kapitalistlerin, onun kendi işgücünü, akılsızca ve sağlıksızca tüketmelerine izin vermesi gerekiyor — ama bunu yapmasına demagoglar engel oluyorlar! Kapitalistin rasyonel tüketim ile ne demek istediği, başka şeyler yanında, kendi işçilerine ev sağlamayı ve böylece aynı zamanda kendi işçilerinin ev sahibi olmasını da içeren, trampa sistemi yoluyla, işçileri ile doğrudan ticaret yapacak kadar alçakgönüllülük gösterdiği yerde açığa çıkmaktadır.

O güzelim ruhu, kapitalistlerin, işçi sınıfının düzeyini yükseltme çabalarına meftun olan aynı Drummond, gene aynı raporda başka şeyler yanında Lowell ve Lawrence Fabrikalarında, pamuklu eşya yapımından sözediyor. Fabrikada çalışan kızların barındıkları evler, fabrikanın sahibi olan şirketlere ya da firmalara ait bulunuyor. Bu evleri yöneten kadınlar, buralarda uygulanacak kuralları

saptayan aynı şirkette çalışıyorlar. Gece saat ondan sonra hiç bir kız dışarda kalamıyor. Dahası da var: bu kurallara uyulmasını sağlamak amacıyla özel bir polis devriye geziyor. Gece saat ondan sonra, hiç bir kız eve giremez ve çıkamaz. Bütün kızlar şirketin binalarında oturmak zorunda oldukları gibi, her ev de şirkete haftada yaklaşık 10 dolar kira getiriyor. Ve şimdi, rasyonel tüketiciyi bütün görkemiyle seyrediyoruz: "İyi donatılmış kız işçi pansiyonlarında bir piyano daima emre hazır durumdadır ve müzik, şarkı ve dans, dokuma tezgâhlarında 10 saatlik düzenli bir çalışmadan sonra, dinlenmeden çok, tekdüzelikten kurtulma gereksinmesinde olan kimseler için, işçi kızların iltifat ettikleri şeyler arasında önemli bir yer tutuyor." (s. 412.) Ne var ki, işçileri akıllı bir tüketici haline getirmenin asıl sırrı henüz daha açıklanmadı. Bay Drummond, Turner's Falls'ın (Connecticut River) çatal bıçak yapım yerlerini ziyaret ediyor ve buranın saymanı Bay Oakman, Amerikan çatal bıçak takımlarının kalite bakımından İngilizleri geride bıraktığını anlattıktan sonra devam ediyor: "Fiyatlar yönünden de İngiltere'yi geride bırakacağımız günler yaklaşıyor; şimdi kalite olarak ilerdeyiz, bunu herkes kabul ediyor, ama fiyatları daha da düşürmemiz gerek, ve bunu, çeliğimizi daha ucuz ve emeğimizi daha düşük fiyatlar ile aldığımız an yapmış olacağız." (s. 427.) Ücretlerde bir indirim ve uzun iş saatleri — kültür ve buluşlardaki büyüme bakımından "üzerlerine yığılan şeyler için bir pazar oluştursunlar" diye işçiyi rasyonel tüketici payesine yükseltecek rasyonel ve sağlıklı sürecin özü budur işte.

Dolayısıyla, tıpkı I'in kendi artı-ürününden, II'nin ek değişmeyen sermayesini sağlamak zorunda bulunması gibi, II de aynı şekilde I için ek değişen sermaye sağlar. II, I ve kendisi için, değişen sermaye sözkonusu olduğu kadarıyla, toplam ürününün ve dolayısıyla özellikle artı-ürününün daha büyük bir kısmını, zorunlu tüketim nesneleri şeklinde yeniden üretmek suretiyle birikim yapar.

Artan sermaye temeli üzerinde yapılan üretimde, $I_{(d+a)}$, II_s *artı*, artı-ürünün sermaye olarak tekrar katılan kısmı, *artı*, değişmeyen sermayenin II'deki üretimin genişlemesi için gerekli ek kısmına eşit olmalıdır; ve bu genişlemenin asgarisi, o olmaksızın, ger-

çek birikimin, yani I'deki yeniden-üretimde gerçek bir genişlemenin olanaksız olduğu sınırdır.

Şimdi son incelediğimiz duruma dönersek, orada, II_s'nin $I_{(d+½a)}$'dan, ürün I'in gelir olarak tüketim nesneleri için harcanan kısımdan daha küçük olduğu ve böylece, 1.500 $I_{(d+a)}$'nın değişiminde, II'nin artı-ürününün 70'e eşit kısmının derhal gerçekleştiği gibi bir özellikle karşılaşırız. 1.430'a eşit II_s'ye gelince II'de basit yeniden-üretimin olabilmesi için bunun, öteki bütün koşullar aynı kalmak üzere, eşit bir değer büyüklüğü tarafından $I_{(d+a)}$'dan yerine konması gerekir ve bu bakımdan bunun üzerinde burada daha fazla durmamıza gerek yoktur. Ek 70 II_a için durum farklıdır. I için yalnızca gelir yerine tüketim nesnelerinin konulması, yalnızca tüketim amacıyla yapılan meta değişimi olan şey, II için, basit yeniden-üretimde olduğu gibi, yalnızca, değişmeyen sermayesinin, meta-sermaye biçiminden, kendi maddî biçimine tekrar çevrilmesi olmayıp doğrudan bir birikim süreci, artı-ürününün bir kısmının tüketim nesneleri biçiminden değişmeyen sermaye biçimine çevrilmesidir. Para biçimindeki 70 sterlin ile (artı-değerin çevrilmesi için yedek akçe) I, eğer 70 II_a'yı satın alırsa ve eğer II, bunun karşılığında 70 I_a'yı satın almaz, ama bu 70 sterlini para-sermaye olarak biriktirirse, bu para, tekrar üretime giren bir ürün olmadığı halde, gerçekten de her zaman bir ek ürün (bir kesrini oluşturduğu II'nin artı-ürünü) demektir; ama bu durumda, II tarafından yapılan bu para birikimi, aynı zamanda, üretim araçları şeklindeki 70 I_a'nın satılamaz olduğunu gösterir. II'deki eşzamanlı yeniden-üretim genişleme olmamasına karşılık olarak I'de de nispî bir aşırı-üretim olur.

Ama bundan ayrı olarak: I'den para olarak gelen 70 II_a tarafından 70 I_a satın alınması yoluyla bütünüyle ya da kısmen I'e dönene kadar bu para şeklindeki 70, II'nin elinde bütünüyle ya da kısmen ek özünde para-sermaye olarak görünür. I ve II'nin metalarının karşılıklı olarak birbirlerinin yerini alması paranın kendi çıkış noktasına dönüşünü sağlayana dek, bu, I ile II arasındaki her değişim için doğrudur. Ama, işlerin normal gidişi içersinde para, bu rolü, burada sadece geçici olarak oynar. Bununla birlikte, geçici olarak serbest bırakılan bütün ek paraların derhal etkin bir biçimde bir ek para-sermaye olarak işlev yaptığının varsayıldığı kre-

di sisteminde, böylesine geçici olarak serbest bırakılmış olan para-sermaye, başka girişimlerde orada bulunan artı-ürünleri gerçekleştirmesi gerekirken, örneğin I'in yeni girişimlerinde hizmet etme zorunda bırakılabilir. Şurası da dikkate alınmalıdır ki, 70 I_a'nın değişmeyen sermaye II'ye katılması, aynı zamanda, değişen sermaye II'de 14'lük bir genişlemeyi gerektirir. Bu —I'de artı-ürün I_a'nın sermaye I_s'ye doğrudan katılmasında olduğu gibi— II'deki yenidenüretimin, daha fazla bir sermayeleştirmeye doğru bir eğilim ile zaten devam etmekte olduğu anlamına gelir; başka bir deyişle, bu, artı-ürünün, zorunlu geçim araçlarından oluşan kısmında genişleme olduğu anlamına gelir.

Eğer 500 I_a sermayeleştirilecekse, ikinci örnekteki 9.000'lik ürünün, yeniden-üretim amacı için, daha önce gördüğümüz gibi şu şekilde dağılmış olması gerekir. Böyle yapmakla, para dolaşımını bir yana bırakarak yalnız metaları dikkate almış oluruz.

I. $5.000_s + 500_a$ (sermayeleştirilecek) + $1.500_{(d+a)}$ tüketim fonu *eşittir*, metalar olarak 7.000.

II. $1.500_s + 299_d + 201_a$ *eşittir*, metalar olarak 2.000. Genel toplam, metalar olarak 9.000.

Sermayeleştirme şu şekilde yer alıyor:

I'de, sermayeleştirilen 500_a, altıda-beş, yani 417_s *artı*, altıda-bir yani 83_d olarak bölünüyor, 83_d, değişmeyen sermaye öğelerini satın alan II_a'dan kendisine eşit bir miktar çekiyor ve bunu II_s'ye ekliyor. II_s'deki 83'lük bir artış, II_d'de 83'ün beşte-biri, yani 17'lik bir artış demektir. Bu durumda, bu değişimden sonra:

$$\text{I.}\quad (5.000_s + 417_a)_s + (1.000_d + 83_a)_d = 5.417_s + 1.083_d = 6.500$$
$$\text{II.}\quad (1.500_s + 83_a)_s + (299_d + 17_a)_d = 1.583_s + 316_d = 1.899$$

Toplam 8.399.

I'deki sermaye, 6.000'den 6.500'e çıkmış yani $^1/_{12}$ kadar artmıştır. II'deki sermaye 1.715'ten 1.899'a çıkmış yani $^1/_9$'luk bir artış bile gösterememiştir.

Bu temel üzerindeki yeniden-üretim, ikinci yılda sermayeyi yıl sonunda şuna ulaştırır:

$$\text{I.} \quad (5.417_s + 452_a)_s + (1.083_d + 90_a)_d = 5.869_s + 1.173_d = 7.042$$
$$\text{II.} \quad (1.583_s + 42_a + 90_a)_s + (316_d + 8_a + 18_a)_d = 1.715_s + 342_d = 2.057.$$

Ve üçüncü yılın sonunda şu ürünü elde ederiz:

$$\text{I.} \quad 5.869_s + 1.173_d + 1.173_a$$
$$\text{II.} \quad 1.715_s + 342_d + 342_a.$$

Eğer I, önceki gibi artı-değerinin yarısını biriktiriyorsa, $\text{I}_{(d+½a)}$'nın 1.760'a eşit $1.173_d + 587_{(½a)}$ sağladığını ve bunun da tüm 1.715 II_s'nin tamamından 45 fazla olduğunu görürüz. Bu da gene, böylece 45'lik bir büyüme gösteren II_s'ye eşit miktarda üretim aracı aktarılarak dengelenmelidir ve bu da II_d'ye beşte-bir ya da 9 tutarında bir ekleme yapılmasını zorunlu kılar. Ayrıca, sermayeleştirilen 587 I_a, altıda-beş ve altıda-bir olarak yani 489_s ve 98_d olarak bölünür. 98 ise II'de 98 tutarında yeni bir ek değişmeyen sermaye demektir, ve bu da gene değişen sermaye II'de beşte-bir yani 20 tutarında bir artış anlamına gelir. Buna göre:

$$\text{I.} \quad (5.869_s + 489_a)_d + (1.173_d + 98_a)_d = 6.358_s + 1.271_d = 7.629$$
$$\text{II.} \quad (1.715_s + 45_a + 98_a)_s + (342_d + 9_a + 20_a)_d = 1.858_s + 371_d = 2.229$$

Toplam sermaye = 9.858.

Üç yılda büyüyen yeniden-üretim ile, I'in toplam sermayesi 6.000'den 7.629'a, II'nin toplam sermayesi 1.715'ten 2.229'a ve toplam toplumsal sermaye 7.715'ten 9.858'e yükselmiştir.

3. *Birikimde II_s'nin Yerine Konması*

$\text{I}_{(d+a)}$'nın II_s karşılığında değişiminde böylece çeşitli durumlarla karşılaşıyoruz.

Basit yeniden-üretimde, bunların her ikisi de eşit olmak ve birbirinin yerini almak zorundadırlar, çünkü tersi durumda, yukarda da gördüğümüz gibi basit yeniden-üretim aksamadan ilerleyemez.

Birikimde her şeyden önce dikkate alınması gereken, birikim haddidir. Daha önceki durumlarda, I'deki birikim haddinin ½a I'e eşit olduğu ve ayrıca yıldan yıla da değişmeden kaldığı varsayılmıştı. Biz, sadece, bu birikmiş sermayenin, değişen ve değişmeyen sermayelere bölünme oranını değiştirdik. Böylece şu üç durum ortaya çıkmıştı:

1) $I_{(d+\frac{1}{2}a)}$, II_s'ye eşit ve bu nedenle $I_{(d+a)}$'dan daha küçüktür. Bu daima böyle olmak zorundadır, yoksa I birikmez.

2) $I_{(d+\frac{1}{2}a)}$, II_s'den büyüktür. Bu durumda yerine koyma, II_a'nın buna tekabül eden bir kısmını II_s'ye eklemek yoluyla sağlanır ve böylece bu miktar $I_{(d+\frac{1}{2}a)}$'ya eşit hale gelir. Burada II için yapılan yerine koyma, kendi değişmeyen sermayesinin basit bir yeniden-üretimi değil, bir birikimdir, kendisine ait artı-ürünün, I'in üretim araçlarıyla değişilen kısmı ile, değişmeyen sermayesindeki bir büyümedir. Bu büyüme, aynı zamanda, kendi artı-ürününden II'nin değişen sermayesine buna tekabül eden bir ek yapılması anlamını taşır.

3) $I_{(d+\frac{1}{2}a)}$, II_s'den küçüktür. Bu durumda II, değişim yoluyla kendi değişmeyen sermayesini bütünüyle yeniden üretmemekte ve bu açığı I'den yaptığı satınalma ile kapatmak zorundadır. Ama bu, değişen sermaye II'de, herhangi bir daha fazla birikim getirmez, çünkü ona ait değişmeyen sermayenin bütünüyle yeniden üretilmesi ancak bu işlem ile olur. Öte yandan, I'deki kapitalistlerin yalnız ek para-sermaye biriktiren kısmı, bu birikimin bir bölümünü bu işlemle zaten tamamlamış bulunmaktadırlar.

Basit yeniden-üretimin, $I_{(d+a)}$ II_s'ye eşit olduğu yolundaki öncülü, 10-11 yıllık bir sınaî çevrimde bazı yılların, bir önceki yıla göre daha küçük bir toplam ürün gösterebileceği ve böylece, bir önceki yıla göre basit yeniden-üretimin bile yer alamayacağı olasılığını dıştalamamakla birlikte, yalnızca kapitalist üretim ile bağdaşmamakla kalmaz. Aynı zamanda, nüfustaki yıllık doğal artış dikkate alındığında, basit yeniden-üretim, ancak, bu artışa tekabül eden daha çok sayıda üretken olmayan hizmetlilerin, toplam artı-değeri temsil eden 1.500'den pay alması ölçüsünde gerçekleşebilir. Ne var ki, sermaye birikimi, gerçek kapitalist üretim, bu gibi koşullar altında olanaksızdır. Bu nedenle, kapitalist birikim olgusu, II_s'nin $I_{(d+a)}$'ya eşit olma olasılığını dıştalar. Bununla birlikte, kapitalist birikimde bile, daha önceki bir dizi üretim dönemleri boyunca birikim süreçlerinin izlediği yol sonucu, II_s yalnızca $I_{(d+a)}$'ya eşit değil ondan büyük hale de gelebilir. Bu, II'de bir aşırı-üretim demektir ve bu, II'nin sermayesinin bir kısmının I'e aktarılması sonucunu yaratacak olan büyük bir yıkım dışında herhangi başka bir yoldan giderilemez.

Bu, örneğin tarımda kişinin kendi yetiştirdiği tohumları gene kendisinin kullanmasında olduğu gibi, değişmeyen sermaye II kendisini yeniden üretse bile $I_{(d+a)}$ ile II_s'nin bağıntısını da değiştirmez. II_s'nin bu kısmı I ile II arasındaki değişimde I_s'nin alındığından daha fazla dikkate alınacak değildir. II'nin ürünlerinin bir kısmı, üretim araçları olarak I'e girebilecek durumda olsalar bile, bu, durumu gene de değiştirmez. Bu, I tarafından sağlanan üretim araçlarının bir kısmı ile karşılanır ve toplumsal üretimin iki büyük sınıfı, üretim araçları üreticileri ile tüketim nesneleri üreticileri arasındaki değişimi katıksız ve berrak biçimi içerisinde incelemek istiyorsak, bu kısmın daha baştan her iki taraftan da düşülmesi gereklidir.

Demek oluyor ki, kapitalist üretim altında $I_{(d+a)}$, II_s'ye eşit olamaz, bir başka deyişle, karşılıklı değişimde bu ikisi birbirini dengeleyemez. Öte yandan, I_a'nın I'deki kapitalistler tarafından gelir olarak harcanan kısmı $I_{a/x}$ diye alınacak olursa, $I_{(d+a/x)}$, II_s'ye eşit, ondan büyük ya da ondan küçük olabilir. Ama $I_{(d+a/x)}$, daima, $II_{(s+a)}$ 'dan, II_a'nın kapitalist sınıf II tarafından her türlü koşulda tüketilmesi gereken kısmı kadar küçük olmak zorundadır.

Şurası da dikkate alınmalıdır ki, birikimin bu seriminde, değişmeyen sermayenin değeri, bu sermaye, üretimine yardım ettiği meta-sermayenin değerinin bir kısmı olduğu kadarıyla tamı tamına ortaya konmamıştır. Yeni birikmiş olan değişmeyen sermayenin sabit kısmı, bu sabit öğelerin farklı niteliklerine göre, meta-sermayeye ancak yavaş yavaş ve dönemsel olarak girer. Bu nedenle, hammaddelerin, yarı-mamul malların, vb. metaların üretimine büyük miktarlarda girdikleri durumda, meta-sermayenin büyük bir kısmı, döner değişmeyen parçalar ile değişen sermayenin yerine konulmasından oluşur. (Döner kısımların kendilerine özgü devirleri nedeniyle, konunun bu şekilde sunuluşu gene de benimsenebilir. Bu durumda, döner kısım ile birlikte, sabit sermayenin değerinin buna aktarılan kısmının, yıl boyunca, arzedilen metaların toplam miktarının, değer olarak, yıllık üretime giren tüm sermayeye eşit olmasını sağlayacak kadar sık devrettiği varsayılmıştır.) Ama, mekanik sanayi için, hammadde kullanılmayıp sadece yardımcı maddelerin kullanıldığı yerlerde, *d*'ye eşit emek öğesi, meta-sermaye içinde onun en büyük parçası olarak ortaya çıkmak zorundadır. Kâr

oranının hesaplanmasında, sabit kısımların dönemsel olarak ürüne çok ya da az değer aktarmasına bakılmaksızın, artı-değerin toplam sermaye üzerinden hesaplanmış olmasına karşın, değişmeyen sermayenin sabit kısmı dönemsel olarak yaratılan herhangi bir meta-sermayenin değerinin hesaplanmasına, ancak bunun aşınma ve yıpranma nedeniyle ürüne kattığı ortalama değer ölçüsünde, dahil edilir.

IV. TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

II için ilk para kaynağı, II_s'nin bir kısmı ile değişilen altın sanayii I'in $d+a$'sıdır. Altın üreticisinin $d+a$'sı, II'ye, yalnızca artı-değeri biriktirmesi ya da onu üretim araçlarına I'e çevirmesi, yani üretimini genişletmesi ölçüsünde girmez. Öte yandan, altın üreticisinin yaptığı para birikimi, sonuçta, genişlemiş bir yeniden-üretime yolaçtığı için, altın üretiminin artı-değerinin gelir olarak harcanmayan bir kısmı, altın üreticisinin ek değişen sermayesi olarak II'ye geçer ve burada yeni iddiharların oluşumunu teşvik eder, ya da doğrudan doğruya I'e satış yapmaksızın, I'den satın almayı olanaklı kılacak yeni araçları sağlar. Altın üretiminin bu $I_{(d+a)}$'sından elde edilen paradan, altının, II'deki bazı üretim kollarının hammadde, vb. olarak, kısacası, değişmeyen sermayesinin yerine konulması için gerekli öğeler olarak, gereksindiği kısmının düşülmesi gerekir. I ile II arasındaki değişimde —gelecekteki genişletilmiş yeniden-üretim amacıyla— iddiharların ön oluşumuna ait bir öğe vardır: I için, eğer I_a'nın yalnız bir kısmı, bunu dengeleyen bir alım yapılmaksızın tek taraflı olarak II'ye satılmış ise ve burada ek değişmeyen sermaye II olarak hizmet ediyorsa; II için, ek değişen sermaye konusunda I açısından durum aynı olduğunda; ayrıca, I tarafından gelir olarak harcanan artı-değerin bir kısmı II_s tarafından kapsanmaması, yani bununla II_a'nın bir kısmının satın alınması ve böylece paraya çevrilmesi halinde. Eğer $I_{(d+a/x)}$, II_s'den büyük ise, II_s'nin kendi basit yeniden-üretimi için I'den, I'in II_a'dan tükettiği metaları yerine koymasına gerek yoktur. II'deki kapitalistlerin kendi aralarındaki değişim —ki bu değişim ancak, II_a'nın karşılıklı bir değişimini içerebilir— alanında ne ölçüde bir iddiharın yer alabileceği sorunu ortaya çık-

maktadır. II'deki dolaysız birikimin, II_a'nın bir kısmının doğrudan değişen sermayeye çevrilmesiyle yer aldığını biliyoruz (tıpkı I'de I_a'nın bir kısmının doğrudan değişmeyen sermayeye çevrilmesi gibi). II'nin çeşitli iş kollarındaki çeşitli yaşlardaki birikim kategorileri ve her iş kolundaki bireysel kapitalistler için durum *mutatis mutandis*,* aynı I'deki gibi açıklanmıştır. Bazıları hâlâ iddihar aşamasındadır ve satın almaksızın satmaktadır; diğerleri, yenidenüretimin fiilî genişleme noktasındadır ve satmaksızın satın almaktadırlar. Ek değişen para-sermaye, gerçi, başlangıçta ek işgücüne yatırılmıştır, ama bu, işçilerin tüketimine giren ek tüketim nesnelerinin iddihar sahiplerinden geçim araçları satın almaktadır. Bu sahiplerden para, kendi iddihar oluşumlarına *pro rata* çıkış noktasına dönmez. Bunlar parayı iddihar etmektedirler.

* Gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra. —ç.

DİZİNLER

ADLAR DİZİNİ

T

W

Z

KAYNAKLAR DİZİNİ

I. YAZARLAR

A

ADAMS, W[illiam] Bridges, *Roads and Rails and Their Sequences, Physical and Moral*, London 1862. — 194, 196.

B

[BAILEY, Samuel], *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; Chiefly in Reference to the writings of Mr. Ricardo and His Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions, etc.*, London 1825. — 124.

BARTON, John, *Observations on the Circumstances Which Influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London, 1817. — 257.

C

CHALMERS, Thomas, *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*, 2nd ed., Glasgow 1832. — 177.

CORBET, Thomas, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained*, London 1841. — 158.

COURCELLE-SENEUIL, J. G., *Traité théorique et pratique des entreprisses industrielles, commercialles et agricoles ou Manuel des affaires*, 2. éd., Paris 1857. — 273.

ÇUPROV, A., *Jeleznodarojnoe Hazaistvo*, Kısım 1, Moskova 1875. — 67.

D

DESTUTT DE TRACY, Antoine, *Eléménts d'idéologie*, IV. et V. Parties, *Traité de la volonté et de ses effets*, Paris 1826. — 538-548.

DUPONT DE NEMOURS, Pierre Samuel, *Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'economie sociale. Collection des principaux Economistes*'te, t. II. *Physiocrates*, Partie I, Ed. Daire, Paris 1846. — 216.

G

GOOD, W[illiam] Walter, *Political, Agricultural and Commercial Fallacies*, London [1866] — 267, 268.

H

HODGSKIN, Thomas, *Popular Political Economy*, London 1827. — 276.

HOLDSWORTH, W. A., *The Law of Landlord and Tenant*, London 1857. 197, 202.

K

KIRCHHOF, Friedrich, *Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre, Ein Leitfaden für praktische Landwirthe zur zweckmässigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter*, Dresden 1852. — 203, 274, 277-281,

L

LARDNER, Dionysius, *Railway Economy: A Treatise on the New Art of Transport, Its Management, Prospects and Relations, Commercial, Financial, and Social*, London 1850. — 194, 203-206.

LAVELEYE, Emile de, *Essai sur l'Economie Rurale de la Belgique*, 2 éd., Paris, Bruxelles, Leipzig 1863. — 277.

LAVERGNE, Léonce de, *The Rural Economy of England, Scotland, and Ireland*, London 1855. — 269.

LE TROSNE, Guillaume François, *De l'Intérêt social. Collection des principaux Economistes*'te, VII, *Physiocrates*, Partie II, Ed. Daire, Paris 1846. — 216.

M

MARX, Karl, *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*, Bd. I. — 13, 23, 43, 81, 93, 130, 141, 144, 161, 176, 180, 187, 198, 207, 213, 229-230, 231, 244, 255, 346, 348, 362, 367, 373, 384, 385, 399, 400, 408, 447, 465, 492, 562, 567-568.

— *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*, Bd. III. — 13, 28, 31.

— *Lohnarbeit und Kapital, Neue Rheinische Zeitung*'da, n° 264 269. Köln 1849. — 19.

— *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*. Paris-Bruxelles 1847. — 19, 25, 30.

— *Theorien über den Mehrwert*. — 13, 24, 25, 30, 31.

— *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1859. — 12, 16, 20, 21, 24, 31, 389.

MEYER, Rudolf, *Der Emancipotionskampf des vierten Standes*, I. Bd., Berlin 1874. — 18.

MÜLLER, Adam Heinrich, *Die Elemente der Staatskunst*, 2. Theil, Berlin 1809. — 211.

N

NEWMAN, Samuel Phillips, *Elements of Political Economy*, Andover and New York 1835. — 177.

P

POTTER, A., *Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People. With a Summary, for the Use of Students*, New York 1840. — 212.

Q

QUESNAY, François, *Analyse du Tableau Economique. Collection*

des principaux Economistes'te V. II. *Physiocrates*, Partie I, Ed. Daire, Paris 1846. — 115-116, 150, 216, 253, 385, 407, 418.

— *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*, *Collection des principaux Economistes*'te, t. II. *Physiocrates*, Partie I, Ed. Daire, Paris 1846. — 151, 385.

R

RAMSAY, George, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836. — 439-442, 490, 491.

RİCARDO, David, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, 3rd ed. London 1821. — 171, 244, 245, 253, 256, 257, 439.

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl, *Briefe und sozialpolitische Aufsätze*, Hrsg. von Dr. R. Meyer, Berlin 1881, — 17.

— *Das Kapital*, Hrsg. v. Theophil Kozak, Berlin 1884 — 17.

— *Einige Briefe von Dr. Rodbertus an J. Z.*, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*'ta, Hrsg. von Fricker-Leipzig, Schäffle-Stuttgart, A. Wagner-Berlin, Bd. 35, Tübingen 1879. — 17.

— *Soziale Briefe an von Kirchmann*. Dritter Brief, *Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Gruntrente und Bergründung einer neuen Rententheorie*. Berlin 1851. — 19.

— *Zur Erkentniss unsrer staatswirtschaftlichen Zustände* Heft I, Neubrandenburg und Friedland 1842. — 17, 23, 31.

ROSCOE, H. F. und C. SCHORLEMMER, *Ausführliches Lehrbuch der Chemie*, Bd. I, Braunschweig 1887. — 27.

S

SAY, Jean Baptiste, *Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les Richesses*, 3 éd., t. 2, Paris 1817. — 171, 440.

SENIOR, Nassau William, *Principes Fondamentaux de l'Economie Politique*, Trad. J. Arrivabene, Paris 1836. — 492.

SISMONDI, J. C. L. Simonde de, *Nouveaux Principes d'Economie Politique ou de la Richesse dans ses Rapports avec la Population*, t. I, Paris 1819. — 30, 129.

SMITH, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Ed. Aberdeen 1848. — 20, 159, 217-242, 403-415, 418-421, 424-426, 429, 438, 533.

SOETBEER, Adolf, *Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart*, Ergängzungschaft n° 75 zu "Petermann's Mitteilungen", Gotha 1879. — 527.

STORCH, Henri, *Cours d'Economie Politique; ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, Tome 2, St. Petersbourg 1815. — 440.

— *Considerations sur la nature du revenue national*, Paris 1824. — 440, 488.

THOMPSON, William, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, Most Conducive to Human Happiness*, London 1850. — 25, 363-366.

TOOKE, Th., *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices, and the Expediency of a Separation of Issue from Banking*, London 1844. — 533-534.

TURGOT, A. R. J., *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766), *Oeuvres*'de, éd. Daire, t. I, Paris 1844. — 216, 385, 408.

TYLOR, E. B., *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation*, London, John Murray, 1865. — 493.

W

WAYLAND, Francis, *The Elements*

of Political Economy, Boston 1843. — 255.

WILLIAMS, R. P., *On the Maintenance and Renewal of Permanent Way*, Minutes of proceedings of the Institution of civil engineers; with abstracts of the Discussions, v. XXV, London 1866. — 194, 205.

II. ANONİM YAPITLAR

Manara Dharma Sastra, or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil, Verbally translated from the original, with a preface by Sir William Jones, and collated with the Sanskrit text, by Graves Chamney Haughton, esq. MAFRS, etc., etc.; Prof. of Hindu literature in the East India College, 3. ed., Madras 1863. — 269.

The Source and Remedy of the National Difficulties. Deduced from Principles of Political Economy, A letter to Lord John Russell'da, London 1821. — 23.

III. GAZETE VE DERGİLER

Economist. London, May 8, 1847. — 156.

— June 16, 1866. — 286.

— June 30, 1866. — 287.

— July 7, 1866. — 287.

Money Market Review. 1867. — 182.

Neue Rheinische Zeitung, Organ der Demokratie, Köln 1848/49. — 18.

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Hrsg. von Fricker, Schäffle und A. Wagner, Bd. 35, Tübingen 1879. — 18.

IV. PARLAMENTO RAPORLARI VE ÖTEKİ RESMİ YAYINLAR

East India (Madras and Orissa Famine), Return to an Address of the Honourable The House of Commons, July 4, 1867. — 268-269.

East India (Bengal and Orissa Famine), Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and Orissa, including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India, May 31, 1867.— 160-161.

East India (Bengal and Orissa Famine), Papers, relating to the Famine in Behar, including Mr. F. R. Cookerell's Report, Part III, May 31, 1867. — 160-161.

Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce, etc., of the countries in which they reside, n° 8, London (1865). — 245.

— n° 14. (1879). — 529, 577-578.

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index, Part I, Report and Evidence, July 30, 1857. — 266.

Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence taken before the Commissioners, London 1867. — 158, 193, 198, 204, 285.

KONU DİZİNİ

A

D

K

R

S

T

U

Ü

ab ovo — başlangıçtan itibaren
ad notam — bilgisine
antici pando — önceden
argent des autres — başkalarının parası
avances — yatırımlar
avances annuelles — yıllık yatırımlar
avances primitives — ilk yatırımlar
ceteris paribus — öteki koşullar aynı kalmak üzere
change of masters — sahip değiştirme
cultures dérobées — bir çeşit münavebeli ekim (bkz: s. 276)
curriculum vitale — özgeçmiş
déchet — yıpranma ve aşınma
dei ex machina — makine ile gelen tanrı (antik tiyatroda, karşılaşılan zor durumu çözmek üzere, sahneye dışardan indirilen tanrıyı taşıyan makine)
differentia specifica — ayırdedici özellik
ecu — eski bir Fransız sikkesi.
en bloc — bütün olarak, blok halinde
eo ipso — aynı gerçekten
faux frais — üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler; beklenmedik masraf
implicite — dahil, içine alınmış
in actu — fiilen
in petto — emre hazır, hazır
in spe — gelecekte olan, gelen
in natura — doğal olarak
make a profit — bir kâr yapmak
mal connu — kötü anlaşılmış
mutatis mutandis — gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra
nota bene — dikkat edilsin, önemli not
pauvrété — yoksulluk
perpetuum mobile — herhangi bir enerjiyi gerektirmeksizin hareket eden ütopik bir makine
phlogistic — simyacıların yanma olayının esasını kabul ettikleri uçucu madde inanı
post festum — bayramdan sonra, iş işten geçtikten sonra
prima facia — ilk bakışta
primus motor — ilk motor
prius — daha önce, önceden
profits des industrieux — sanayicilerin kârları
pro parte — kendi hesabına
pro rata — herkese düşen pay oranında, orantılı olarak
pro tanto — o ölçüde, o kadar
quarto — dört sayfalık ya da çift-yaprak kâğıt anlamında
quid pro quo — yanlış anlama
reprises — geri almalar
secundum — göre, ikincil
seriatim — sırasıyla
sic! — aynen böyle!
sine qua non — zorunlu neden
sub forma pauperis — dilencilik kılığı altında
Tant pis pour vous! — Vah zavallı vah!
toto coelo — taban tabana karşıt
value in exchange — değişim-değeri
voilà tout — işte hepsi bu
virtualiter — gücül olarak, °bilkuvve
yield revunue — bir gelir getirmek

AĞIRLIKLAR, ÖLÇÜLER, PARALAR

AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

Ton	=	1.016,05 kg.
Pound	=	453,592 gr. (16 onz)
Onz	=	28,349 gr.

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

Verst (eski Rus uzaklık ölçüsü)	=	1.066,780 m.
İngiliz mili (= 5.280 ayak)	=	1.609,329 m.

PARALAR*

Pound Sterlin (£)	20	şilin	20,43	Mark
Şilin	12	peni	1,02	Mark
Peni	4	farthing	8,51	Fenik
Farthing	1/4	peni	2,12	Fenik
Dolar ($)	100	sent	4,20	Mark
Frank (fr.)	100	santim	80	Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parası)	30	gümüş kuruş	3,00	Mark

*Mark ve fenik üzerinden hesaplama, 1871 yılına aittir (1 Mark 1/2790 saf altın).

KISALTMALAR

Bd. (*Band*) — cilt
b. (book) — kitap
Buch — kitap
cf. — karşılaştır
ch., chap., cap. (*chapter, chapitre, caput*) — bölüm
ed. (*édition*) — baskı, yayım
Heft — fasikül
ib., ibid. (*ibidem*) — aynı yerde
Kap. (*Kapitel*) — bölüm
l.c. (*loca citato*) — adı geçen yapıt
p. (*page*) — sayfa
partie — kısım
pass. (*passim*) — şurda burda dağınık olarak
sq. (*sequenz*) — izleyen sayfa
sqq., seqq. (*sequentes*) — izleyen sayfalar
S. (*Seite*) — sayfa
t. (*tom, tome*) — cilt
trad. (*traducteur, traduction*) — çeviren, çeviri
v., vol. (*volume*) — cilt

bkz: — bakınız
c. — cilt
—ç. — çeviren
—*Ed.* — yayımcı, editör
karş: — karşılaştırınız
s. — sayfa

SİMGELER

a — artı-değer
A' — yıllık artı-değer oranı
a' — gerçek artı-değer oranı
d — değişen sermaye
(d) — *déchet*, aşınma ve yıpranma
g — *Gold prozudenten*, altın üreticileri
İ — işgücü
M — meta
m — meta
n — devir sayısı
P — Para
p — para
R — ürün
S — Sermaye (toplam sermaye, yatırılan sermaye)
s — değişmeyen sermaye
Z — yıl
z — devir zamanı

40 lira